

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

NAGY GÉZA.

ÚJ FOLYAM. XXXIII. KÖTET.

TIZENNYOLCZ MELLÉKLETTEL, HUSZONHAT TÁBLÁN ÉS ÖNÁLLÓAN KÉTSZÁZ-
HATVANÖT ÁBRÁVAL.

A KISSELYKI TEMPLOM.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.
1913.

TARTALOMJEGYZÉK.

A) A SZERZŐK BETŰRENDES SORA SZERINT.

- BÁN ALADÁR. Az észtek régészeti irodalmából. Jung János archaéologiai munkássága 444—448. és 473.
- BELLA LAJOS. Európa őskori népei. (D. K. Classen művének ismertetése) 265—268. — Római feliratos kőről Sopronban 56—57. — Schmidt Hubert két értekezését ismerteti 448—454, 473.
- CSERNI BÉLA dr. Az Alsófejérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egyesület muzeális működéséről 382—387, 394.
- DARNAY KÁLMÁN (szentmártoni). Somlyói szobrocska a régibb vaskorból 408—411, 471.
- DIVALD KORNÉL. Szárnyas oltárok a felvidéken 77—84.
- ÉBER LÁSZLÓ dr. A budapesti m. kir. állami felső építő-ipariskola szünidei felvételei 183—184.
- FREUDENBERG MÁRIA. Görög-egyptomi portrék a budapesti tudományegyetem egyptologiai gyűjteményében 231—250, 287—293, 348—365, 391—393.
- GASPARETZ GÉZA ELEMÉR dr. Festési eljárások római provinciális domborműveken 21—27. — Régi római rajz- és írószerek a M. Nemzeti Múzeumban és az Aquincumi Múzeumban 340—347, 390—391.
- GEREVICH TIBOR dr. Magyar művészet a törökvilág idején. (Lehel Ferencz művének ismertetése) 275—276.
- HALAVÁTS GYULA. A kisselyki templom és templomerőd 368—373, 393—394.
- HAMPEL JÓZSEF. Kutatások Rómában és Itáliában az 1912. évben 117—122.
- HARSÁNYI PÁL dr. Hírek az éremtárból 281—282.
- HEKLER ANTAL dr. Adatok a Fejérváry-Pulszky gyűjtemény sorsához 460—465, 474. — Római bronzemlékek a Nemzeti Múzeumban 210—231, 286—287. — Venus Victrix szobra a Nemzeti Múzeumban 277—279, 294.
- JANICSEK JÓZSEF dr. Bronzkés Prószekekről 77—78.
- JANKÓ LÁSZLÓ. Néhány archaéologiai adat Pápa város környékéről 60—70.
- KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa város titkos levéltárából 53—56.
- KENCZLER HUGÓ dr. Kassai oltárszárnyak a kassai és bécsi múzeumban 424—443, 472—473. — Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola könyvtárának címjegyzéke. (Szőnyi J. László és Tantossy József dr. művének ismertetése) 378—379. — Szárnyas oltárok a felvidéken 84—88.
- KRECSMARIK ENDRE ifj. A békésszent-andrási honfoglaláskori temetkező helyről 27—37.
- KREMMER DEZSŐ dr. Budát ábrázoló XVII. századbéli kéziratok 414—423, 472.
- LEHOCZKY TIVADAR. A birtokában lévő lándsa leírása 254.
- MAHLER EDE dr. Ásatások Egyiptomban. (Junker H., Reisner G. és Borchardt L. ásatásainak ismertetése) 261—264.
- MAROSI ARNOLD. A fejérvármegyei és székesfehérvári múzeumból 191—192.
- MÁRTON LAJOS dr. Hampel József 1849—1913. 97—104. — A magyar honi fibulák osztályozása. II. rész. A hallstatti kor fibula-típusai 141—159, 194—209, 286, 327—340, 390. — Jelentés az orsz. rég. és embertani társulat 1912. évi állapottáról 89—94. — Az orsz. rég. és embertani társulat 1913. évi januárius 28-ikán tartott ülése 95—96. — Az orsz. rég. és embertani társulat 1913. évi má-

- czius havi ülése 188—190. — Az orsz. rég. és embertani társulat 1913. évi közgyűlése 186—188.
- MUNKÁCSY MIHÁLY. Az orosz irodalomból. (Materiali po Archeologij Kavkaza VIII. kötetének ismertetése) 374—377, 394. — Orosz műemlékek és régiségek. (Gr. J. Tolstoj és N. Kondakov művének ismertetése) 255—261.
- NAGY GÉZA. Adatok a Karoling-időszak emlékeihez 250—254, 293. — Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. (Roska Márton dr. és Bodrogi János cikkeinek ismertetése) 268—275, 293—294. — Dr. Kmoskó Mihálynak és Varga Zsigmondnak a szumirokról megjelent tanulmányait ismerteti 456—459, 474. — Mahler Edének a Beöthy Zs.-féle egyptologiai gyűjteményről megjelent katalógusát ismerteti 454—456, 474. — Orosz műemlékek és régiségek. (Gr. J. Tolstoj és N. Kondakov művének ismertetése) 255—261. — Skytha leletek 295—318, 389—390. — Szabolcsmegyei újabb honfoglaláskori leletekről 465—467, 474. — Beköszöntő 193—194, 286. — A M. N. Múzeum hadtörténelmi csoportjának gyarapodása 191. — A M. Tud. Akadémia arch. bizottságának 1913 április 4-én tartott ülése 184—186. — Nekrologusok Kada Elekről, Gödri Ferenczről, id. Szinnyei Józsefről és Vámbéry Árminről 380—382.
- OMER FERIDOUN. Török fölíratos tábla Kászim vezír budai pasát dicsőítő verssel 365—368, 393.
- OMER FERIDOUN. Budai török emlékek 411—414, 472.
- OROSZ ENDRE. Római kútról Apahidán 76—77.
- ROTH VIKTOR dr. Hann Sebestyén öt úrvacsorakelyhe 159—165. — Régi keresztelő kutak Erdélyben 1—20.
- SOÓS ELEMÉR. Hrussó vára 165—182.
- SUPKA GÉZA dr. Hampel József irodalmi működése 105—117. — Hírek a régiségtárból 280—281. — A tépei népvándorláskori leletről 395—408, 470—471.
- SZEGHALMI GYULA. Asatás a szeghalmi Kovácsshalomban 37—52, 123—141.
- TÉGLÁS GÁBOR. Erdélyi skytha tükrök 381—327, 390.
- TÉGLÁS ISTVÁN. A liskakúti római telep-ről 57—60.
- TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. A szegedi múzeumból 284—285. — Újabb leletekről a szegedi múzeumban 70—76.
- TR. dr. A váczí székesegyház kincstára. (Koncz József művének ismertetése) 387—388, 394.
- Aquincumi Múzeumból hírek 282.
- *Gyárfás Tihamér*. Batthyáneum II. kötetének ismertetése 378.
- *Kadič Ottokár*. Barlangkutatás cz. folyóiratának ismertetése 378.
- A keresztelő csákányhoz 469.
- Marczali Miklós síremléke 280.
- *Pásztor József*. Gyöngyös-Solymos monografiájának ismertetése 377—378.
- Récsei lelet a La-Tène korból (Pozsony megye) 94.
- Sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumból hírek 283—284.
- Szeghegyi lelet a régibb középkorból a zombori múzeumban 52, 78, 88.
- Székesfővárosi Múzeumból hírek 282—283.
- A székely rovásírás emlékei 467—469, 474.
- y—s. Adatok a XVIII. századi magyar festészethez 190—191.

B/ ARCHÆOLOGIAI SORREND SZERINT.

I. Őskor.

- BELLA LAJOS. Európa őskori népei. (D. K. Classen művének ismertetése) 265—268. — Belia Lajos ismerteti Hubert Schmidt két értekezését 448—454, 473.
- DARNAY KÁLMÁN (szentmártoni). Somlyói szobrocska a régibb vaskorból 408—411, 471.
- JANICSEK JÓZSEF dr. Bronzkés Prószték-ról 77—78.
- JANKÓ LÁSZLÓ. Néhány archæologiai adat Pápa város környékéről 60—70.
- MÁRTON LAJOS dr. A magyarhoni fibulák

osztályozása. II. rész. A hallstatti kor fibula-typusai 141—159, 194—209, 286, 327—349, 390.
 NAGY GÉZA. Skytha leletek 295—318, 389—390. — Nagy Géza ismerteti dr. Kmoskó M. és Varga Zs. tanulmányait a szumirokról 456—459, 474.
 SZEGHALMI GYULA. Ásatás a szeghalmi Kovácshalomban 37—52, 123—141.
 TÉGLÁS GÁBOR. Erdélyi skytha tükrök 318—327, 390.
 — *Kadič Ottokár*. Barlangkutatás cz. folyóiratának ismertetése 378.
 A keresztelű esákányokhoz 469.
 Récsei lelet a La-Tène korból (Pozsony megye) 94.

II. Ókor.

BELLA LAJOS. Római föliratos kőről Sopronban 56—57.
 CSERNI BÉLA dr. Az Alsófejérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egyesület muzeális működéséről 382—387, 394.
 FREUDENBERG MÁRIA. Görög-egyiptomi portrék a budapesti tudományegyetem egyptológiai gyűjteményében 231—250, 287—293, 348—365, 391—393.
 GASPARETZ GÉZA ELEMÉR dr. Festési eljárások római provinciális domborműveken 21—27. — Régi római rajz- és írószerek a M. Nemzeti Múzeumban és az Aquincumi Múzeumban 340—347, 390—391.
 HAMPEL JÓZSEF dr. Kutatások Rómában és Itáliában az 1912. évben 117—122.
 HEKLER ANTAL dr. Adatok a Fejérváry-Pulszky gyűjtemény sorsához 460—465, 474. — Római bronzemlékek a Nemzeti Múzeumban 210—231, 286—287. — Venus Victrix szobra a Nemzeti Múzeumban 277—279, 294.
 MAHLER EDE dr. Ásatások Egyiptomban. (H. Junker, G. Reisner és L. Borchardt ásatásainak ismertetése) 261—264.
 OROSZ ENDRE. Római kútról Apahidán 76—77.
 NAGY GÉZA ismerteti Mahler Ede katalógusát a Beöthy-féle egyptológiai gyűjteményéről 454—456, 474.
 TÉGLÁS ISTVÁN. A liskakúti római telep-ről 57—60.
 Aquincumi Múzeumból hírek 282.

III. Korábbi középkor.

KRECSMARIK ENDRE ifj. A békésszent-andrási honfoglaláskori temetkező helyről 27—37.
 LEHOCZKY TIVADAR. A birtokában lévő lándsa leírása 254.
 MUNKÁCSY MIHÁLY. Az orosz irodalomból. (Materiali po Archeologij Kavkaza VIII. kötetének ismertetése) 374—377, 394. — Orosz műemlékek és régiségek. (Gr. J. Tolstoj és N. Kondakov művének ismertetése 255—261.
 NAGY GÉZA. Adatok a Karoling-időszak emlékeihez 250—254, 293. — Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. (Roska Márton dr. és Bodrogi János cikkeinek ismertetése) 268—275, 293—294. — Orosz műemlékek és régiségek. (Gr. J. Tolstoj és N. Kondakov művének ismertetése) 255—261. — Újabb honfoglaláskori leletek Szabolcsmegyében 465—467, 474.
 SUPKA GÉZA dr. A tépei népvándorláskori leletről 395—408, 470—471.
 Szeghegyi lelet a régibb középkorból a zombori múzeumban 52, 78, 88.

IV. Középkor és Újabb kor.

DIVALD KORNÉL. Szárnyas oltárok a felvidéken 77—84.
 GEREVICH TIBOR dr. [Gch.] Magyar művészet a törökvilág idején. (Lehel Ferencz művének ismertetése) 275—276.
 HALAVÁTS GYULA. A kisselyki templom és templomerőd 368—373, 393—394.
 KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok Kassa város titkos levéltárából 53—56.
 KENCZLER HUGÓ dr. Szárnyas oltárok a felvidéken 84—88. — Kassai oltárszárnyak a kassai és bécsi múzeumban 424—443, 472—473.
 KREMMER DEZSŐ dr. Budát ábrázoló XVII. századbeli kézi rajzok 414—423, 472.
 OMER FERIDOUN. Budai török emlékek 411—414, 472. — Török föliratos tábla Kászim vezír budai pasát dicsőítő verssel 365—368, 393.
 ROTH VIKTOR dr. Hann Sebestyén öt úrvacsorakelyhe 159—165. — Régi keresztelőkutak Erdélyben 1—20.
 SOÓS ELEMÉR. Hrussó vára 165—182.

A székely rovásírás emlékei 467—469, 474.

TR. dr. A váci székesegyház kincstára. (Koncz József művének ismertetése) 387—388, 394.

Marczali Miklós síremléke 280.

—y —z. Adatok a XVIII. századi magyar festészethez 190—191.

V. Vegyes közlemények.

BÁN ALADÁR. Az északkeleti régészeti irodalmából. Jung János archæologiai munkássága 444—448, 473.

ÉBER LÁSZLÓ dr. A budapesti m. kir. állami felső építő-ipariskola szünidei felvételei 183—184.

HARSÁNYI PÁL dr. Hírek az éremtárból 281—282.

KENCZLER HUGÓ dr. Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola könyvtárának czimjegyzéke. (Szőnyi J. László és Tantossy József dr. művének ismertetése) 378—379.

MAROSI ARNOLD. A fejevármegyei és székesfehérvári múzeumból 191—192.

MÁRTON LAJOS dr. Hampel József 1849—1913. 97—104. — Jelentés az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1912. évi állapotáról 89—94. — Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1913.

évi januárius 28-ikán tartott ülése 95—96. — Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1913. évi márczius havi ülése 188—190. — Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1913. évi közgyűlése 186—188.

NAGY GÉZA. Beköszöntő 193—194, 286. — A M. N. Múzeum hadtörténelmi csoportjának gyarapodása 191. — A Magyar Tudományos Akadémia arch. bizottságának 1913 április 4-én tartott ülése 184—186. — Nekrologusok Kada Elek-ről, Gödri Ferenczről, id. Szinnyei Józsefről és Vámbéry Arminről 380—382.

SUPKA GÉZA dr. Hampel József irodalmi működése 105—117. — Hírek a régiségtárból 280—281.

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. A szegedi múzeumból 284—285. — Újabb leletekről a szegedi múzeumban 70—76.

Gyárfás Tihamér. Batthyáneum II. kötetének ismertetése 378.

Pásztor József. Gyöngyös-Solymos monografiájának ismertetése 377—378.

Sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumból hírek 283—284.

Székesfővárosi Múzeumból hírek 282—283.

C/ ÁBRÁK MAGYARÁZATA.

3. Medgyes, 14. századi keresztelő medencze.
5. Segesd, 14. századi keresztelő medencze.
Alczina, 1404-ből való keresztelő medencze.
7. Nagyszeben, 1438-ból való keresztelő medencze.
9. Kis-Selyk, 1477-ből való keresztelő medencze.
11. Segesvár, 1440-ből való keresztelő medencze.
13. Szász-Dálya, 14. századi keresztelő medencze.
Hégen, 15. századi keresztelő medencze.
14. Brassó, 1472-ből való keresztelő medencze.

15. Domborművek a medgyesi és nagyszebeni keresztelő kúton.
16. Domborművek a nagyszebeni és segesvári keresztelő kúton.
17. Domborművek a nagyszebeni keresztelő kúton.
19. Domborművek a nagyszebeni és segesvári keresztelő kúton.
25. A dunapentelei Herakles-Alkestis dombormű háttérének festékrétege 10 u. vastag keresztmetszetben. (Nagyítás 1 : 800.)
Ugyanarról a domborműről : Stuccoréteg Herakles testéről. 30 u. vastag keresztmetszet. (Nagyítás 1 : 60.)
33. Békésszentandrás pálkáséri lelet. Békésszarvasi érpárti-szőlői lelet.

- Békésszarvasi kákapusztai lelet.
(1—2).
Békésszentandrás pálinkáséri leletek. (3—15.)
39. A szeghalmi Kovácshalom tereprajza.
40. Szeghalom környékének tereprajza.
41. Nemes gím szarvából formált fokos figurális diszítéssel.
42. Szarvasagancsba erősített balta. Szarvasagancsnyélbe erősített kőbalta.
49. Neolithkori kőeszközök a szeghalmi Kovácshalomból.
52. Szeghegyi lelet (Bács m.) a régibb középkorból a zombori múzeumban.
56. A soproni postapalota építésénél kikerült római felíratos kő a Kr. u. I. századból.
58. A torda-liskakúti vidék terepvázlata. Kőtábla töredéke a liskakúti római telepről.
61. A vazsari (pápakörnyéki) urna-
metőből való agyagurnák (1, 2, 3).
62. A vazsari (pápakörnyéki) urna-
metőből való agyagedények (4, 5).
63. A vazsari (pápakörnyéki) urna-
metőből való agyagedények (6, 7, 8).
64. A vazsari (pápakörnyéki) urna-
metőből való agyagedények (9, 10).
67. Kúp község Malató nevű domjából kikerült régibb középkori sírlelet és agyagedény.
69. Kúp község nórapi határából kikerült régibb középkori vaskengyel és zabla.
70. Pápa-Báróczhegyi régibb középkori sírlelet.
78. Szeghegyi lelet (Bács m.) a régibb középkorból a zombori múzeumban.
88. Szeghegyi lelet (Bács m.) a régibb középkorból a zombori múzeumban.
95. Récsei lelet a La-Tène korból (Pozsony m.).
97. laphoz képmelléklet: Hampel József arczképe.
125. Őskori talpcső a szeghalmi Kovácshalomból.
127. Őskori agyag-állatalakocskák a szeghalmi Kovácshalomból.
128. Őskori agyag-«holdsarló» a szeghalmi Kovácshalomból.
129. Zsugorított temetkezés a szeghalmi Kovácshalomból.
139. A szeghalmi Kovácshalomból kikerült régibb középkori lovassír mellékletei.
140. A szeghalmi Kovácshalomból kikerült avar csontváz-asír.
145. Hallstattkori ívfibu ák 30—39
146. Hallstattkori agyagurna, festett rhombikus diszszel, Tolna megyéből.
151. Hallstattkori kéthurkos ívfulák. (40—45).
154. Hallstattkori bordás fibulák (46—49).
158. Bulláscsüngőjű holdasfibula.
160. Hann Sebestyén szerdahelyi (Szeben m.) kelyhe. (1. á.)
Hann Sebestyén Nagyszeben-Ispotály-templomi kelyhe a Bruckenthal-múzeumban. (2. á.)
161. Hann Sebestyén doborkai (Szeben megye) kelyhe. (3. á.)
Hann Sebestyén rosszcsüri (Szeben megye) kelyhe. (4. á.)
162. Hann Sebestyén rüsi (Szeben m.) kelyhe. (5. á.)
163. Hann Sebestyén szerdahelyi (Szeben m.) kelyhének talpa és nádusa. (6. á.)
166. Hrussó helyszínrajza.
167. Hrussó vár madártávlati látképének felépítménye az alaprajz után.
168. Hrussó első építkezési korszaka keletkezésétől 1403-ig.
Hrussó keleti felépítménye.
169. Hrussó vár déli erkélyének maradványai.
171. A felsőkosztolányi őrtorony alaprajza és átmetszete.
176. Hrussó vár romjai 1903-ban az északkeleti oldalról tekintve, a magyarországi vármegyék és városok barsvármegyei monografiájának felvétele szerint.
A hrussói romok tanúsága szerint rekonstruált felépítmény.
177. Hrussó harmadik építkezési korszaka 1403—1486. Déli felépítmény.
179. Hrussó vár. A köpenyfal rakása és a csatorna nyílása.
Hrussó vár. A szárnyaló torony.
Hrussó vár. A várkapolna fala.
Hrussó vár. A féltorony lőrésai.
180. Építészeti részletek a hrussói várromból.

182. Hrussó vár romjai 1911-ben. Wagner fölvétele szerint.
197. Hallstattkori bogárhátú fibulák. (50—58.)
199. Hallstattkori bogárhátú fibulák (59—64).
201. Hallstattkori bogárhátú fibulák (65—75).
203. Gyömörei (Győr m.) hallstattkori sírlelet.
205. Hallstattkori bogárhátú fibulák (76—90).
206. Zoomorph lemezöv-kapcsolók a Delhæs-gyűjteményből.
207. Satnyult navicella-alakú fibulák (91—99).
209. Hosszútűtartós ivfibulák (100—111). Állítólag Csáktornya vidékéről való bogárhátú ivfibula Kilényi Hugó gyűjteményében.
211. I. Constans császár aranyozott bronz mellképe a N. Múzeumban. (Szembennézet.)
213. I. Constans császár aranyozott bronz mellképe a N. Múzeumban. (Oldalnézet.)
I. Constans császár éremképei 333—336. évből.
214. I. Constans császár éremképei 335—340-ből.
215. I. Constans császár bronz arcsképe. Róma, Palazzo dei Conservatori.
218. Saruját kötő Venus bronzszobrocskája a N. Múzeumban. (Szembennézet.)
219. Saruját kötő Venus bronzszobrocskája a N. Múzeumban. (Hátsónézet.)
221. Haját kibontó Venus bronzszobrocskája a N. Múzeumban. (Szemben- és hátsónézet.)
223. Minerva bronzszobrocskája a N. Múzeumban. (Szemben- és oldalnézet.)
225. Nöstény párducz bronzszobrocskája a N. Múzeumban. (Két oldalnézet.)
226. Római domborműves bronzmécses a N. Múzeumban. (Szembennézet alulról.)
229. Római domborműves bronzmécses a N. Múzeumban. (Két oldalnézet.)
231. Római domborműves bronzmécses a N. Múzeumban. (Felülről nézve.)
250. Bodrogvécsi Karoling-kori sarkantyú s a vele együtt lelt honfoglaláskori kés.
251. Karoling-sarkantyú (lelh. Somogy megye) a N. Múzeumban.
Karoling-sarkantyú (lelh. Somogy megye) a N. Múzeumban.
252. Turócszentmártoni lelet. (Karoling-kori lándsá, sarkantyú, balta és kengyel.)
253. Karoling-lándsák: 1. Budapest. (Lehoczky Tivadar birt.) — 2. Rázós. (Pintér-gyűjt. N. Múzeum.) — 3. Pannonhalma. (Győri gymn.)
256. Népvándorláskori arany szíjdiszitmény küzdő állatokkal. (Szibéria.)
259. Népvándorláskori aranydiszitmény vadászati jelenettel. (Szibéria.)
261. Népvándorláskori arany diszitmény pihenő jelenettel. (Szibéria.)
270. Gombási honfoglaláskori sírban lelt La-Tène lándsá.
Gombási honfoglalási sírban lelt kengyel és zabla.
271. Honfoglaláskori balta (1. Gombás. 2. Kisvárdá).
272. Ékszerek a magyarlapádi honfoglaláskori temetőből.
278. Venus Victrix márványszobra a N. Múzeumban.
279. Aphrodite szobra Epidauros-ból. (Athén, Ethnikon Museion.)
294. lap: 4 képes melléklet a 238—246. laphoz. I. Görög-egyptomi női mumia-portré a Graf-féle gyűjteményből. II. Görög-egyptomi férfi mumia-portré a Graf-féle gyűjteményből. III. Görög-egyptomi férfi mumia-portré, v. ö. Petrie, Roman Portraits, IX. C. IV. Görög-egyptomi női mumia-portré, v. ö. Cat. Gén. des Antiquités Egyptiennes. Vol. XXVI. Pl. XXXVII. 33237.
299. Kardmarkolatok a bronzkorból és az újabbkori Indiából.
302. Rézfejszék és pörölyök magyarországi lelőhelyekről.
303. Rézfejszék és pörölyök magyarországi lelőhelyekről.
305. Keresztelű rézcsákányok magyarországi lelőhelyekről.
308. Rézbalták Magyarországról.
310. Agathyrs típusú réz- és bronzbalták magyarországi lelőhelyekről.

311. Czófalvi aranybalták.
 314. Agathyrus típusú balták magyarországi lelőhelyekről.
 315. Bronzbalták magyarországi lelőhelyekről.
 317. Kétélű skytha csákányok és fokosok magyarországi lelőhelyekről.
 319. Makkfalvai skytha tükör.
 320. Oláh-zsákodi skytha tükör.
 321. Pókafalvi skytha tükör.
 322. Fejérdi skytha tükör.
 325. Két pilini skytha tükörnyél.
 329. Hallstattkori kigyó-fibulák (112—117).
 330. Zimonyi eredetű pápaszemes spirális fibula.
 332. Certosai típusú fibulák (118—121).
 334. Certosai típusú fibulák (122—130).
 335. Számszeríj-fibulák (131—152).
 339. Csörtető-diszű számszeríj-fibula. Allatalakos fibulák (153—157).
 342. Bronz stylusok a N. Múzeumból.
 343. Bronz stylusok az Aquincumi Múzeumból.
 344. Vaskanál és csontlapocz a N. Múzeumból, viasztáblák készítésére.
 345. Római kori fedeles csonttégely a N. Múzeumból.
 346. Római kori bronztentatartó a N. Múzeumban. (Három vetületben.)
 347. Római kori körzők a N. Múzeumban.
 366. Török fölíratos tábla Kászim vezír budai pasát dicsőítő verssel a N. Múzeumban.
 369. A kisselyki templom alaprajza.
 370. A kisselyki templom képe.
 371. A kisselyki templom kórusának képe kívülről.
 372. Oltardt Mihály pap sarköve a kisselyki templomban.
 373. A kisselyki templom sarokörtöryének képe.
 379. Véssett diszitmény.
 383. Római bélyeges téglá Apulumból.
 385. Mellszobros római stylus Apulumból.
 386. Római férfi kőszobrának feje Apulumból.
 394. lap. 5 képes melléklet : 6 képpel a 348—365. laphoz : I—V. Görög-egyptomi portrék a budapesti tud. egyetem egypt. gyűjteményében.
 397. A tépei ezüst tál belső része.
 399. A tépei ezüst tál külső része és alja.
 401. A tépei ezüst pohár töredékei.
 402. a) Tépei csattformájú aranydiszitmény ; b) ugyanolyannak töredéke Magyarországról (M. N. Múz. Rég. N. 86 1889) ; c) ugyanolyan (Rég. N. 124/1878) ; csattformájú aranydiszitmény a Jankovich-gyűjteményből (Orsz. Jank. 56).
 406. Arany kardpánt-lemez.
 407. Arany markolatgyűrű kiterített rajza.
 408. Ezüst pohár rekonstruált rajza.
 410. Somlyói szobrocška a régibb vaskorból, két nézetben.
 412. Márvány Kible-tábla 1668-ból, Budáról.
 415. Budapest és vidékének kézi rajza Wierx Jeromostól, 1600 k.
 419. Buda és Pest kézi rajza, 1686-ból.
 422. Buda kézi rajza 1684-ből. (Hannenstein cs. mérnök műve).
 440. Szt. Abundantius. Részlet a breslaui Borbála-oltár középső képéből.
 441. Krisztus feltámadása. Részlet a breslaui Borbála-oltár jobb szárnyán.
 442. Krisztus sirbatétele. Részlet a breslaui Borbála-oltár jobb szárnyán.
 459. Magyaros diszitmények.
 461. Archaikus görög lovasszobor a Fejérváry-Pulszky gyűjteményből.
 462. Poseidon ; bronzszobor a Fejérváry-Pulszky gyűjteményből.
 469. Csíkszentmiklósi rovásfelirat 1501-ből.
 474. lap : 8 tábla a 424—443. laphoz : I. Angyali üdvözet. II. Jézus születése. III. Bemutatás a templomban. IV. Mária születése. V. Mária első templomba menetele. VI. Szent-Rokonság. (A felsőmagyarországi kassai Rákóczi-Múzeumban). VII. Napkeleti bölcsek. (Bécs, Udvari Képtár). VIII. A férjválasztás, Mária és József egybekelése. (Bécs, Udvari Képtár).

BETŰRENDES TÁRGYMUTATÓ.

A

Aba (Szabolcs m.) 313.
 Abaujszántó 315.
 Abidosi kultúra 263.
 Abusziri ásatások 264.
 Adatok a Karoling-időszak emlékeihez 250—254, 293; — a XVIII. századi magyar festészethez 190—191; — a Fejérváry-Pulszky gyűjtemény sorsához 460—465, 474.
 Adonyi = Csepel sziget 417.
 Aeneolith telepek Vas megyében 469.
 Afrika personifikációja mozaikon 120.
 Agancseszközök 41.
 Agathyrrok eredete 296; — területe 309.
 Agathyrsos 296.
 Agárd (Tolna m.) 156.
 Aggteleki barlang 155.
 Agyag: állatok 126; — csempe 75; — edény 34, 67, 71—77, 123—124, 136, 192; — golyó 134; — gyöngy 131; — hálósúly 72, 75, 127; — kanál 126; — mécses 73, 192; — orsókarika 66, 72, 73, 74, 125; — tárgyak 128; — téglák, római 192, 383; — tűzhely 38; — urnák 60—64, 72.
 Ajak (Szabolcs m.) 307.
 Akadémia arch. bizottságának 1913 április 4-én tartott ülése 184—186; — október 13-án tartott ülése, a 4. füzet harmadik boríték oldalán.
 Akhmim 234.
 Alaródi nép 296, 300.
 Albertfalva (Baranya m.) 307.
 Albis (Háromszék m.) 306.
 Alczina 1, 5—6.
 Aldoboly (Háromszék m.) 324.
 Alexandriai (?) ezüsttál 395—400.
 Algyő (Csongrád m.) 72, 73.
 Alkestis-Herakles-dombormű 24 k.
 Alsófehérvármegyei honfoglaláskori leletek 268; — történelmi, régészeti és természet-tudományi egyesület muzeális működéséről 382—387.
 Alsó-Rákös (Udvarhely m.) 313.
 Altáji vidéke 317 k.
 Altörja (Háromszék m.) 313 k.
 Alutas = Atlas = Olt 309.
 Alvincz (Alsófehér m.) 303.
 Alvinczy Péterné Mutnoky Anna végrendelete 54.
 ἀμαζονίαι 296.
 ἀμαζονοί 296.
 Amulett aranyból, római 74.
 Andrássy Manó gróf 312.
 Anthropológiai szakosztály 187 k.; — típus-különbségek honfoglaláskori leletekben 30.
 Antinoë 234.
 Apahida 76—77, 322.
 Aphrodite szobra 279.
 Apulum, római kori emlékek 382—387.
 Aquincumi Múzeum 92, 282, 340—347.
 Arankamelléki ősemlék 71.
 Arany: balta 100; — becse Szibériában 258; — boglár 312; — csattformájú övdísz 395,

402; — däljai kincs 337 k.; — díszítmények 254 k, 285; — érem 72; — fibulák 149, 198; — gomb 73; — gyöngy 312; — hajkarika 273; — kardpánt 396, 406; — karperecz 312; — láncztág 312; — lelet, czófalvi 312 k.; — lószerszám 76; — markolatpánt 396, 407; — művesek (rugik) a korábbi középkorban 406; — nyakláncz 74; — pityke, aranyosmaróti 337; — szíjvég 76; — tárgyak a gyomai halomsírból 316; — torques 312.
 Aranyos (Borsod m.) 200.
 Aranyosmarót 337.
 Aranyozott bronzgombok 76; — bronz mellkép 210; — ezüst fibula Firenzében 333; — ezüst kehely 371.
 Archæologiai adatok Pápa város környékéről 60—70; — bizottság (M. Tud. Akadémia) 1913 április 4-én tartott ülése 184—186; — október 13-án tartott ülése, a 4. füzet harmadik boríték oldalán.
 Arczképek, görög-egyiptomiak 231—250, 287—293, 348—365; — Kassán a XVII században 53 k.
 Arpoxais 296.
 Arthofier Anna, Raysz Jánosné 54.
 Artjukov sírlelet 405.
 Asszonyfalva (Nagyküklő m.) 306.
 Asszonyvásár (Bihar m.) 307.
 Astragalus 396.
 Aszaf vezír 412 k.
 Aszód 307.
 Aszód-Galgavölgy 156.
 Atlas = Alutas = Olt 309.
 Auchaták eredete 296.
 Auras = Zsil (?) 309.
 Avar gyűrű 378; — hagyaték a honfoglalási leletekben 273; — kengyelek előfordulása 299; — lelet 406, 407; — leletek (nyugat-szibériai) 298; — sírlelet 70, 140 k.
 Avignoni festészet 436.
 Ács (Komárom vm.) 159.
 Ádám Mihály rüszli lelkész (1700 k.) 164.
 Ádám Gedeonné Kubler Ezsébet 55.
 Ákosházy Sárkány Ambrus 172.
 Állatalakos fibulák 336—340.
 Állatfejes certosa-fibulák 333, 336.
 Állatviadalkos díszítmények 254 k.
 Árdánháza (Bereg m.) 316.
 Árja népek eloszlódása 295.
 Árpádkori temető Vajdahunyadon 268.
 Ásatás: Abusziri 264; — Algyőn 72; — Apahidán 76—77; — Basiliika Aemiliában 118; — Bella Lajos-féle, sopronvidéki 411; — Békésszentandrás 27—37; — Caerében 120; — Cagliariban 122; — Calabriában 122; — Capénában 122; — Cervetriben 120; — Csabán 76; — Csókai Kremenyákon 71; — Cumaeben 120; — Cyrenében 122; — Darnay-féle 147; — Dunaadonyban 191; — Egyiptomban 261—264; — Etruriában 122; — gizei harmadik piramis 263; — Kovácsalmon 37—52, 123—141; — Kratonban 122; — Lecenganoban 122; — Os-

tiában 129; — Paestumban 121; — Palatinuson 117; — Pápa környékén 60—70; — Picenumban 122; — Pompeiben 120; — Rómában 117 kk.; — Somlyói 408; — Szalacsán 147; — Szeghalmon 37—52, 123—141; — Torontálmegyében 70 k.; — Tripolisban 122; — Turah-ban 262.
 Átka, Gurdsi Mohamed özvegye 365.
 Atokháza (Szeged-Alsótanya) 76.

B

Babos-fiúla 150.
 Back Bernát, begavári 71.
 Bajnai Both András és János 172.
 Bakits Ferencz-gyűjtemény 316.
 Baks-pusztá (Csongrád m.) 75.
 Baktria, bronzkultúra középpontja (?) 299.
 Balakonja 306.
 Balassagyarmat (Nógrád m.) 302, 304.
 Balaszentmiklósi Borbély János háza Kassán 54.
 Balaton 309 k., 314.
 Balchi sírkő 281.
 Balf 336, 338.
 Balogh Takács András-kassai polgár 54.
 Balta 300, 375; — agancsból 41; — honfoglaláskori 271; — kétágú bronz 313.
 Barbár-kelta éremverő csegegy 74.
 Barlangkutatás című folyóirat 378; — Pilismaróton 89, 91.
 Barsendred 281.
 Bartoli dr. ásatásai Rómában 118.
 Bartucz Lajos 93, 94, 186.
 Basilika Aemilia 118 k.
 Batta 203.
 Bathyáneum 378.
 Bavy-i ezüstedény 398.
 Bá 232.
 Bács 282.
 Bácsaranyos (Szabolcs m.) 313.
 Bán Aladár: Az észak régészeti irodalmából. Jung János archaológiai munkássága 444—448, 473.
 Bányai Ötvös Istvánné Kassán 55.
 Bárczaság, falképek 378.
 Bárócshégy 69.
 Bebek-család 171, 172.
 Bedeházi-östelep 283.
 Beketincz (Lippik m.) 313 k.
 Bella Lajos 92, 93, 328, 338; — Lajos: Európa őskori népei (D. K. Classen művének ismertetése) 265—268; — Lajos: Római feliratos körül Sopronban 56—57; — Lajos ismerteti Schmidt Hubert két értekezését 448—454, 473; — Lajos sopronkörnyéki ásatásai 411.
 Benacci 153.
 Beöthy Zsolt 231; — Zsolt egyptológiai gyűjteménye 454—456, 474.
 Berán Lajos, Szendrey János dr emlékérmé 91.
 Bercsényi Miklós 174.
 Berger Ernst 241.
 Bergl J. festő (XVIII. sz.) 190.
 Berkeszi István dr. 365.
 Berlin, Multscher-oltár 435.
 Besztercze, XV. sz. kehely 378.
 Beszterczbánya 307.
 Bethlen András gr. 312; — Gábor br. 315; — képirói 378.
 Bécs, Hofmuseum, I. Múzeum.
 Békásmegyer 307.
 Békésszentandrás, honfoglaláskori temetkező hely 27—37.
 Bélyeg, ezüstfinomsági, bizánczi 395, 400.
 Bélyeges téglá 383.
 Bihardiószeg 307.
 Biharfélegyháza 307.

Bihari Eötvös János Kassán 55.
 Bizánczi arany érem 72; — ezüst érem 72; — ezüstfinomsági bélyegek 395, 400.
 Blatniczai kard 407.
 Bocskay Ottó dr. 95, 187.
 Bodoki Kincésásvár (Háromszék m.) 306.
 Bodrogi János: Erdélyi honfoglaláskori leletekről (ism. Nagy Géza) 268—275, 293—294.
 Bodrogvécs 251.
 Bogárhátú fibulák 195 k.
 Bogát község 59.
 Bogdány Gottfried képiró 53.
 Boglár 375.
 Bolgár-hun hagyaték a honfoglalási leletekben 273.
 Bologna, Marsigli-rovás 468.
 Bolognai fogadalmi kincs 153.
 Bonni ásatásai 117.
 Borberek 272.
 Borbolya (Sopron m.) 57.
 Borchardt L. ásatása Egyiptomban 261—264.
 Bordás fibulák 152 k.
 Bornemisza György-féle kehely 378.
 Boroch 173.
 Borosbenedek 272.
 Borostyán gyöngy 73, 206.
 Borsod-miskolczi múzeum 200.
 Boscoreali kincs 398.
 Boszniai fibulák 149, 207 k.
 Börzsönyi Arnold 250; — Arnold dr.: A Marczal-folyóban lelt rég-középkori kardról 90.
 Brambring Lujza 192.
 Brassó, Erhardus bécsi mester festménye (?) 18; — Feketetemplom 1, 14, 18.
 Bregare 57.
 Breslau, érseki múzeum 437, 441.
 Bronz: balta 100—318; — balta, kétágú 313; — boglárók 375; — csákány, keresztelű 469; — csákányfokos 73; — csörgő, skytha 316, 375; — csüngő 73; — Dakiából kerül a Pontus-vidéki mesterekhez 326; — emlékek, rómaiak, a Nemzeti Múzeumban 210—231, 286—287; — érem, nagy 192; — éremverő csegegy 74; — festékedény 345 k.; — fejszék 449 kk.; — férfifej 73; — fibula 72, 73, 141—159, 194—209, 286, 327—340; — gyűrű 31, 73, 375; — hallogó 76; — hármas ujjgyűrű 71; — kard 313; — kaparó 76; — karika 72; — karperecz 70, 74, 272; — keresztelű medenczék 1—20, 371; — kés 77 k.; — kincslelet 196, 198°, 202, 313; — kor 60—65; — kori és indiai kardok azonossága 298; — kronológia 448; — kori lándsa honfoglalási sírban 270; — körző 346; — kulcs 192; — legkorábbi ismerete 459; — madárdísz 73; — mécses 224; — nyílcsúcs 316; — oinoche 462; — rajz- és írószerek 340—347; — skytha leletek 295—318; — spirális (pápaszemes) 192; — stylus 73, 340—347; — strigilis 76; — szobor a régibb vaskorból 408—411; — tör 75, 192, 316; — tű 72, 192; — tükrök 318—327; — üst 316; — zabla 72.
 Brulya 9.
 Buda, vártorony 366.
 Budai pasa, Kászim vezir, 365—368; — török emlékek 411—414.
 Budát ábrázoló XVII. századbeli kéziratok 414—423.
 Budapest, Duna medre 254; — Kis-Duna 314; — Pacsirta-utcai lelet 277; — székesfőváros múzeuma 282.
 Budapesti m. kir. állami felső építő-ipariskola szünidei felvételei 183—184; — Tud. Egyetem 316; — Tud. Egyetem egyptol. gyűjteménye 231—250, 287—293, 347, 348—365.
 Bűdin = Buda 412.

C

- Caere-i (Cervetri) ásatások 120.
 Cagliari ásatások 122.
 Calabriai ásatások 122.
 CALAVIVS 56.
 Calcedon-gyöngyök 35, 72 k.
 Castelfranco 152.
 Certosai fibulák 331—336.
 Cestrum-technika 346, 362.
 Charnierfibel 150.
 Christophoros bizánczi bélyege 400.
 Cimberék 297.
 Cinnabaris 24.
 Circumlitio 21.
 Cisták, bordások 155.
 Classen, D. K.: Európa őskori népei (ismert. Bella Lajos) 265—268.
 Cloisonné-inlaying 406.
 Colasanti Arduino: Lionardo da Vinciről 91.
 Commagene 300.
 Constans I., 212 k.
 Costa-Rica (Középamerika) 73.
 Cotieri 296.
 Csaba, lovassírok 76.
 Csatár (Csorna mellett, Sopron m.) 270.
 Csattformájú övdísz aranyból 395, 402.
 Csákány 300, 469; — agancsból 41; — honfoglalás kori 271.
 Csáklya (Alsófehér m.) 272, 309, 313.
 Csákova (Temes m.) 307.
 Csáktornya 198.
 Csáky Károly gróf 387.
 Csánki Dénes 186.
 Cseh festészet a XV. században 437—440.
 Csepelsziget 253, 307; — XVII. századi tusrájzon 416; — Adoner Insell 417.
 Csernátoni Csonkavár 306.
 Cserni Béla dr. 272; — Béla dr. Az alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természet-tudományi egyesület múzeális működéséről 382—387.
 Csetneki-család 171.
 Csiholó vas 137, 139.
 Csikószabla 68, 141.
 Csiksomlyó, XV. sz. talpas kereszt 378.
 Csikszentgyörgy 378.
 Csikszentmárton 378.
 Csikszentmiklósi rovás 467.
 Csizovszky Péter kassai végrendelete 54.
 Csoka, Kremenység 71, 284 k.
 Csomorkány (Csongrád m.) 273.
 Csont: disztimények, nonfogalási korból 76; — eszközök 40 kk.; — hármass ujjgyűrűk 71; — simító 134; — stylus 385; — tégely 345; — váz 73, 74; — váz, emlős állaté, avar sírban 140; — váz honfogl. sírban 28—35; — őskori 131; — vázsír Piskinél 330.
 Csöngedy Gyula 192.
 Csörgő, skytha 316, 318, 375.
 Csúcsíveskori szárnyas oltárok 79—88.
 Csuahajdár 174.
 Csüngő dísz 138.
 Cumaei ásatások 120.
 Curcic 149.
 Cyprus, rézkor 301.
 Cyrenéi ásatások 122.
 Cyrillikus felirat gótikus keresztelőkúton 7.
 Czák (Vas m.) 254.
 Czeki András doborkai lelkész 164.
 Czímer, Recsky 281.
 Cziráky Béláné grófné 253.
 Czobor Ádám képe 174.
 Czofalvi arany balták 300, 311 kk.

D

- Dabas 307.
 Dad (Komárom vm.) 303.

- Dahák nyelve 298.
 Darius skytha hadjárata (Kr. e. 515 k.) 296, 313.
 Darnay Kálmán 198, 316; — Kálmán ásatásai Szalacsán 147; — Kálmán: Somlyói szoborcska a régibb vaskorból 408—411.
 Dákok = dahák 298.
 Dálya, urnatemető 202, 337.
 Dárda csontból 43.
 Debreczeni Ötvös Imre Kassán 55; — Ötvös Mihály neje Varannay Anna Kassán 55.
 Defixiones 76.
 Delfindíszű ezüsttál 395—400.
 Delhaes-gyűjtemény 209.
 Derry dr., anthropologus 263.
 Deschánfalva (Temes m.) 307.
 Dédeschy (Töttössy?) kassai arcsképe 53.
 Déva, Várhegy 200.
 Diodorus Siculus 296.
 Dionysos a párducson 228.
 Diósd (Tövis m.) 271.
 Ditrói rovások 468.
 Divald Kornél: Az északmagyarországi keresztelő-medenczéről 2, 19 k.; — Kornél: Szárnyas oltárok a felvidéken (válasz) 79—84.
 Doborka (Szeben m.) 164.
 Dolmen elterjedése 301.
 Domborműveken festési eljárások 21—27.
 Domborműves bronz mécses 224.
 Donner Rafael pozsonyi műhelyéből 192; — von Richter Ottó 240.
 Dorozsma (Csongrád m.) 73.
 Dorstadt 9.
 Dsemm fejedelem 412 k.
 Dunaadonyi ásatás 191.
 Dunapentele, dombormű 24 k.; — vas sisakok 90.

E

- Ebedecz 173.
 Ebers 236 k.
 Ebert dr. 337 k.
 Edgar C. 246.
 Eger 314; — érseki múzeum 309.
 Egerbegy 9.
 Egri Kálmár Pálné Erzsébet Kassán 55; — Ötvös Mátyás Kassán 55.
 Egyetem Obudán 170; — budapesti 316.
 Egyetemi egyiptol. gyűjtemény 231—250, 287—293, 347, 348—395, 454—456, 474.
 Egyház 1. templom.
 Egyptom personificatiója mozaikon 120.
 Egyptomi ásatások 261—264; — görög portrék 231—250, 287—293, 348—365; — kronologia 449, 456; — rézkék dunapentelei követőn 27; — rézkor 301.
 Elektron-burkolás bronzon 340.
 Elemek képe kárpiton, XVII. sz. 53.
 Emeletes ház, római 385.
 Emerici János, kassai építőmester 53.
 Emich Gusztav † 91.
 Emlékek: Buda, török kő 411—414; — erdélyi keresztelő-medenczék 1—20; — görög-egyptomi portrék Budapesten 231—250, 287—293, 348—365; — Hann Sebestyén-féle kelynek 159—165; — Karoling-kori 250—254, 293; — kassai oltárszárnyak 424—443, 472—473; — Marczali Miklós síremléke 280; — Mithraeumok Rómában 119; — Nero arany háza Rómában 118; — oroszországiak (Tolstoj és Kondakow műve) 255—261; — Petronius-féle 57; — rómaiak, bronzból, a Nemzeti Múzeumban 210—231, 286—287; — római kő 56—57, 385 k.; — római kut 76—77; — székely rovásírás 467—469, 474; — török fölírtos kőtábla Káoszim vezir budai pasát dicsőítő verssel 365—368; — Venus Victrix szobra 277—279, 294.

Emlős állat csontváza avar sirban 140.
 Engerűsz-vilajet = Magyarország 366 k.
 Enkauszitikus festőtechnika 240 k.; — festés
 mumia-portrén 351, 352, 357, 360.
 Enlakai rovas 467.
 Eötvös Mihályné Pécsi Kata Kassán 55.
 Ephesusi fibulák 338.
 Erdély a honfoglalás idejében a régészeti lele-
 tek világánál 268—275, 293—294.
 Erdélyi keresztelő medenczék 1—20; — skytha
 tükrök 318—327.
 Erdődi Györgyné Rákóczi Erzsébet 174.
 Erdőtelek (Bessenyőtelek mellett) 377.
 Eresztevény (Háromszék m.) 272.
 Erhardus bécsi festő brassói műve 18.
 Ernst-múzeum 250.
 Erney József a rovásírásról 468.
 Erdőtemplomok Erdélyben 183.
 Erődi őstelep 284.
 Este, sírlelet 153.
 Esztergom 156, 314; — primási képtár 90.
 Etruriai ásatások 122
 Euchatae 296.
 Európa őskori népei 265—268.
 Eutropius 216.
 Ezüst: csésze, bizánczi 395, 400 k., 408; —
 érem 72; — feltűnése Európában 457; —
 fibula 330, 333 k.; — gyűrű 72; — halánték-
 karika 72, 76; — ikonborító lemez 407; —
 kardmarkolat 76; — kelyhek 159—165, 371;
 — kigyócska 316; — övcsatt 375; — stylus
 341 k.; — tál, bizánczi bélégekkel 395—
 400; — tű 72.
 Éber László dr. 149; — László dr.: A buda-
 pesti m. kir. állami felső építő-ipariskola
 szűnidei felvételei 183—184; — László dr.:
 Donner Rafael pozsonyi műhelyéből 92; —
 László dr.: Schomberg György pozsonyi
 síremlékéről 90.
 Építő-ipariskola szűnidei felvételei 183—184,
 Építőmesterek Kassán 53.
 Érczek ismeretének terjedése 301.
 Erd (Fejér m.) 307.
 Erdy János 365.
 Érem Apulumból, leletek 387; — árpádkori
 34, 268, 273; — bizánczi arany 72; — bi-
 zánczi ezüst 72; — lelet, kobányi 374; —
 Philippus-tetradrachma, barbár 316; —
 római 73, 192; — XVII—XVIII. sz. 72;
 Szendrey János dr. emlékérmé, Berán La-
 jostól 91.
 Éremtári hírek 281.
 Éremverő csegey, kelta 74.
 Északmagyarországi keresztelő-medenczék 2.
 Észtek régészeti irodalmából: Jung János ar-
 chaeológiai munkássága 444—448, 473.

F

Fabrica Apulumban 387.
 Fafestményü görög-egyptomi portrék 231—
 250, 287—293, 348—365.
 Faisz (Pest m.) 308.
 Falfestmények római tumulusokban 120.
 Falképek, középkoriak Erdélyben 378.
 Farkasrét (Buda) avar-honfoglaláskori leletek
 274.
 Fájum 234.
 Fegyverderékgyártók Kassán 55.
 Fegyveres Rác Ambrus Kassán 55.
 Fegyvernek 316.
 Fehér marhafaj elterjedése 297.
 Fejérd 322.
 Fejérvármegyei múzeum 191—192.
 Fejérváry-gyűjtemény 330, 333, 460—465, 474.
 Fejsze 138, 300.
 Feleki Géza 186.

Felirat: cyrillikus 7; — erdélyi keresztelő-
 medenczéken 1—20; — harangon 370; —
 Koimesis 8; — római kövön Sopronban
 56—57; — sírkövön 371; — Tetragramma-
 ton 6 k., 8, 10; — török kőtáblán 365—368.
 Feliratos kövek a cumaei Apollo-templomban
 120.
 Felsőkrubin 333, 336.
 Felsőlővői ev. egyházközség 281.
 Felsőmagyarországi Rákóczi-múzeum 424—
 443, 472—473.
 Felvidéki szárnyas oltárok 79—88.
 Fenéki lelet 298.
 Fenőkő, honfoglaláskori 139.
 Fenyőkosztolány 171.
 Ferenczy Gyula a szumirokról 457.
 Festék, római 344.
 Festett arczképek a budapesti tud. egyetem
 egyiptol. gyűjteményében 231—250, 287—
 293; — edények Magyarországon 148.
 Festési eljárások római provinciális dombor-
 műveken 21—27.
 Festészet, magyar, a XVIII. században 190—
 191.
 Félholdas csüngő 375.
 Felsőzsfalva 57.
 Fésű, fából 76, 375.
 Fibula: gyönggyel burkolt 206; — kobani 375.
 Fibulák osztályozása 141—159, 194—209, 286,
 327—340.
 Filimon Aurél 93, 186.
 Finály Gábor dr. 77; — Gábor dr.: Magyar-
 ország a rómaiak alatt cz. falitérképének
 bemutatása 92.
 Finn-csüd leletek analogiái honfoglaláskori sí-
 rokból 273.
 Finn-ugorság a skythaságban 296.
 Fischer-Colbrie Agoston 424.
 Flinders Petrie 234.
 Flóth Ferencz gyűjteménye 315.
 Foerk Ernő 183.
 Fokorui aranykincs 149, 337.
 Fokos 301; — csontból 41.
 Folnesics 249.
 Forgách Péter nyitrai püspök 170.
 Forró Ferencz alispán 313.
 Forster Gyula br. emlékszéde Hampel Jó-
 zsefről 188 k.
 Fortis-bélyegű agyagmécs 73.
 Freudenberg Mária: Görög-egyptomi portrék
 a budapesti tud. egyetem egypt. gyűjte-
 ményében 231—250, 287—293, 348—365, 455.
 Frisachi denárok 273.
 Futtak 280.
 Függő 375.
 Fülbevaló 66.

G

Gabricsi ásatásai 120.
 Galgavölgyi őstelep 155.
 Galgóczy János a szumirokról 457.
 Galiczia 306.
 Galyhó = keresztelű csákány 452.
 Gandharvák 296.
 Ganosis 21.
 Gasparetz Géza Elemér dr. 90, 93, 217, 232,
 402; — Géza Elemér dr. enkaustikus mű-
 szerekről 92; — Géza Elemér dr. fából ké-
 szült műemlékek konzerválásáról 94; —
 Géza Elemér dr.: Festési eljárások római
 provinciális domborműveken 21—27; —
 Géza Elemér dr.: Régi római rajz- és író-
 szerek a M. Nemzeti Múzeumban és az
 aquincumi múzeumban 340—347.
 Gch.: Magyar művészet a török világ idején
 (Lehel Ferencz művének ismertetése) 275—
 276.

Gelencze, XVI. sz. kehely 378.
 Gelonos 296.
 Gerecze Peter dr. 94.
 Gerevich Tibor dr.: Az esztergomi primási képtárról 90; — Tibor dr.: Megjegyzések a nyitrai madonnához 89.
 Gernyeszeg 319.
 Gévay Antal 365, 411.
 G G mesterjegy 161.
 Gilvánfa (Baranya m.) 307.
 Gimirri nép 297.
 Gizei harmadik piramis 263.
 Glasinac 150.
 Gliniscei kincs 404.
 Golasecca 153.
 Gombás 269.
 Gombolyai János 192.
 Gomer nép 297.
 Gorgán = kurgán 271.
 Gorica 159.
 Gót név az észteknél 447.
 Góth-germán leletek 298.
 Gödri Ferencz † 380.
 Görgey István † 91.
 Görög-egyiptomi portrék a budapesti tud. egyetem egypt. gyűjteményében 131—250, 287—293, 348—365.
 Görögországi eredete a hallstatti állat-fibuláknak 338.
 Graff-gyűjtemény 234.
 Graffenried Manoné, özv. br. 200.
 Guckel András, kassai német ötvös 55.
 Gumari nép 297.
 Gurdzi Mohamed pasa 365.
 Gyárfás Tihamér: Batthyáneum 378.
 Gyoma (Békés m.) 75, 316.
 Gyömöre (Győr m.) 204.
 Gyöngy 34, 35, 70, 72 kk., 131, 375; — arany 312; — behozatal 301; — fibulán 206.
 Gyöngyöshalászi 316.
 Gyöngyös-Solymos monografiája 377—378.
 Gyöngk 280.
 Győr 250; — avar temető 274; — múzeum 152, 159, 200, 250.
 Gyulafehérvár 271, 332.
 Gyűjtemény I. múzeum.
 Gyűrű 31, 76, 375.

H

Hadtörténelmi csoport gyarapodása a M. N. Múzeumban 191.
 Haemos = Kárpátok 309.
 Hajas József dr. 27, 29.
 Haját bontó Venus szobra 220 k.
 Hajdúsámson (Hajdu m.) 313.
 Halaváts Gyula 90, 93; — Gyula: A kisselyki templom és templomerőd 368—373.
 Halhólyagos dísz a keltáknál és a gótikában (Flinders Petrie) 325.
 Halántékgyűrű 33, 72, 74, 76, 271 kk. — szerepe a honfoglalási korban 272 k.
 Hallstatti kor fibula-típusai 141—159, 194—209, 286, 327—340.
 Hallstatti kori bronzszobrocska Somlyóról 408—411; — leletek Somlyóról 408.
 Halott befestése 135.
 Halottas czímer ára 54.
 Hampel József 1849—1913 (Márton Lajos dr. emlékezése) 97—104; — József irodalmi működése 105—117; — József: Kutatások Rómában és Itáliában az 1912. évben 117—122.
 Hann Sebestyén 1; — Sebestyén öt úrvacsorakelyhe 159—165.
 Hannenstein G. csász. mérnök rajza Budáról (1684) 421 k.
 Harang 370.

Harangöntőmester Jacobus 10, 13; — Leonhardus 6, 9.
 Hasság (Nagyküüllő m.) 9, 306.
 Hatvan 309.
 Haupt Georgné, 1684, Nagyszeben 163.
 Hawara 234.
 Hazzet szó jelentése 367.
 Hátszeg, közs. polg. isk. 187.
 Ház, emeletes, római 385.
 Heister Szigbert 174.
 Hekler Antal dr. 24; — Antal: Adatok a Fejérváry-Pulszky gyűjtemény sorsához 460—465, 474; — Antal dr.: Dániel típusáról 89; — Antal dr.: Dunapentelei vas-sisakokról 90; — Antal: Római bronzemlékek a Nemzeti Múzeumban 210—231, 286—287; — Antal dr.: Szemelvények az antik szobrászat köréből 92; — Antal: Venus Victrix szobra a Nemzeti Múzeumban 277—279, 294.
 Hellenisztikus portrék 247.
 Herakles 296.
 Herakles-Alkestis-dombormű 24 k.
 Herlsperger Éva, Lángné, kassai végrendeletében arczképek 53.
 Herodotos a jyrkákrol 259.
 Hetényi pusztá (Somogy m.) 148, 202.
 Hetési Pethe László báró 173.
 Heydemann H 239.
 Hégen 1, 13.
 Hétur (Kisküüllő m.) 320.
 Hirics (Baranya m.) 317 k.
 Hispania personificatioja mozaikon 120.
 Hohenberg, sarmata temető 251.
 Hohenfurt, klastromi gyűjtemény 436.
 Holdas fibulák 156 kk.
 Holub József dr.: Istvánffy historiájáról 90.
 Hondorf (Kisküüllő m.) 306.
 Honfoglaláskori lelet Csabán 76; — leletek Erdélyben 268—275, 293—294; — leletek Szabolcsmegyében 465—467, 474; — sírban bronzkori és La Tène-lánsa 270; — sírban Karoling kard 250; — sír alatt La Tène és skytha tárgyak 316; — sírlelet 137; — sírok Csókán 285; — telep Baks pusztán (Csongrád m.) 75; — temetkezési hely Békésszentandrásán 27—37.
 Horos 251.
 Horog csontból 44.
 Horváth Antal dr. † 187; — Antal gyűjteménye 210; — Károly orbaiszéki királybíró 312.
 Horvát Eötvös András Kassán 55.
 Hostye 173.
 Hosztolócz 173.
 Hőgyész 316.
 Hrussó vára 165—182.
 H. S. mesterjegy 163.
 Huelsen, a palatinusi dombon folyó ásatásokról 117.
 Hun leletek 298.
 Hun-sarmata temető 270.
 Hunnok betörése Persiába 405.
 Hurkolt kengyelű ívfibula 151.
 Huszár Dezsőné 192.
 Huszka József 189.

I

Illésházy György képe 174.
 Iltvai Leusták nádor 170.
 Indiai és bronzkori kardok azonossága 298 k.; — sárkányvér-festék dunapentelei kővön 27.
 Indogermán népek Azzsiában 295.
 Inkvölgye (Udvarhely m.) 313.
 Insula Lebeő 72.
 Iparművészeti Múzeum 159.
 Irószerek, rómaiak 340—347.

Ismertetés: Barlangkutatás cz. folyóirat 378;
 — Classen D. K.: Európa őskori népei (ismert. Bella Lajos) 265—268; — Divald Kornél: Magyarország csúcsíveskori szárnyas oltárai (Divald válasza Kenczler bírálatára) 79—84; — Gyárfás Tihamér: Bathyanéum 378; — Honéczy Aladár: Árpád sirja (ism. Nagy Géza) 92; — Jung János archaéologiai munkássága (ismerteti Bán Aladár) 444—448, 473; — Kenczler Hugó dr.: Szárnyas oltárok a felvidéken (viszontválasz Divald válaszára) 84—88; — Kmoskó M. és Varga Zs. a szumirokról szóló tanulmányait ismerteti 456—459, 474; — Koncz József: A váci székesegyház kincstárának útmutatója (ism. dr. Tr.) 387—388; — Lehel Ferencz: Magyar művészet a török világ idején (ism. Gch.) 275—276; — Mahler Ede: Beöthy Zsolt egyiptologiai gyűjteménye (ism. ng.) 454—456, 474; — Munkácsy Mihály ismerteti a «Materiali po archeologii Kavkaza» VIII. kötetét 374—377; — Munkácsy Mihály és Ng. Tolstoj-Kondakow művét ismertetik 255—261; — Nagy Géza: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál (dr. Roska Márton és Bodrogi János műveinek ism.) 268—275, 293—294; — Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola könyvtárának címjegyzéke 378—379; — Pásztor József: Gyöngyös-Solymos monografiája 377—378; — Schmidt Hubert két értekezése (ism. Bella Lajos) 448—454, 473; — Tolstoj J.-Kondakow N.: Oroz műemlékei és régiségei 255—261.
 Istros (Alduna) 309.
 Istvánffy históriájának archaéologiai vonatkozásai 90.
 Itália: Őskori leletek 122; — archaéologiai kutatások az 1912. évben 117—122.
 Itáliai kigyófibula díszítése 328.
 Ivfibula 143.
 I. W. F. (Hieronimus Wierx) mesterjegy 417.
 Izbégny Mihály festő 190.

J

Jacobus öntőmester 10. 13.
 Jak-bika (díszítmény) 258.
 Jamniczky Sándor 254.
 Janicsek József dr.: Bronzkés Prószekekről 77—78.
 Jankó László: Néhány archaéologiai adat Pápa város környékéről 60—70.
 Jankovich-gyűjtemény 402 k.
 Jelašnica 306.
 Jelentés az orsz. rég. és embertani társulat 1912. évi állapotáról 89—94.
 Jósza András dr. 465 k.
 József főherczeg tapolcsányi uradalma 175.
 Julia Domna nagy bronz 192.
 Jung János észt archaéologus 444—448, 473.
 Junker H. ásatása Egyiptomban 261—264.

K

Kada Elek † 380.
 Kadič Ottokár 92; — Ottokár: Barlangkutatás 378.
 Kagylo 131, 132.
 Kairói múzeum 246.
 Kalapács agancsból 41.
 Kalocsa, egyházm. könyvtár 187.
 Kalmár Györgyné Zegedi Dorkó Kassán 55.
 Kaltenegger 297.
 Kammerer Ernő 148.

Kanizsai-család 171.
 Kara Muhammed pasa 411; — Musztafa-mecset (Buda) Pálffy-téren 420.
 Karczag (Jász-Nagy-Kun-Szolnok m.) 273.
 Kard 74, 76, 90; — aldobolyi vas 324; — blatniczai 407; — bronzkori 298; — karoling 250; — kobani 375.
 Karoling-időszak emlékeihez adatok 250—254, 293; — lándsák 250—254, 293.
 Karperecz 33, 272.
 Kassa, építőmesterek 53; — fegyverderékgyártók 55; — Felsőmagyarországi Múzeum 424—443, 472—473; — festőiskola 443; — képirok 53; — múzeum 190; — német ötvösök 55; — oltárszárnyak 190; — a kassai és becsi múzeumban 424—443, 472—473; — óragyártók 53; — összeköttetése Csehországgal 440—443; — ötvösmesterek 55; — paizsgyártók 55; — puskaműves 53; — titkos levéltárából műtörténeti adatok 53—56; — XVII. sz. festmények 53; — topographiája 54.
 Κατάδεσμα 76.
 Katiarok 296.
 Kaukasz, alaródi nép 296; — Csegevmölgy 305.
 Kaukaszvidéki díszítés 405 k.
 Kaukázusi kigyózó fibula 327.
 Ká 232.
 Káf-hegy magyarázata 367 k.
 Kállay Benjamin 319; — Ferencz 312.
 Kápolna I. templom.
 Kár Ötvös Mihály Kassán 55.
 Károly Lajos főherczeg 175.
 Károlyfalva 280.
 Kárpitok a hrussói várban 174 j.
 Kászim Ali basa, szerdár 173, 411; — vezir fölíratos kőablája 365—368.
 Kecskemét 254.
 Keczől 253.
 Keglevich Gyula gr. 307.
 Kehely 371, 378; — Hann Sebestyén-féle 159—165; — kiállítás az Orsz. Iparművészeti Múzeumban (1913) 159.
 Keletelés a középkorban 368.
 Kelet-Turkesztán 298.
 Kelp Joachim, kassai platner 55.
 Kelta éremverő csegey 74; — leletek Szalackán 148; — Venus-szobor Szalackáról 410.
 Kemény Kálmán 95, 187; — Lajos: Műtörténeti adatok Kassa városi titkos levéltárából 53—56.
 Kenczler Hugó dr. 90; — Hugó dr.: Bathyányi Iván gróf Brueghel-képeről 93; — Hugó dr.: Az idősb Holbein fiatal koráról 92; — Hugó dr.: Kassai oltárszárnyak részei a kassai és becsi múzeumokban 190, 424—443, 472—473; — Hugó: Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola könyvtárának címjegyzéke 378—379; — Hugó dr.: Szárnyas oltárok a felvidéken (viszontválasz) 84—88.
 Kengyel 68, 272; — avar 141, 299; — honfoglaláskori 31; — hun 270; — típusok 251.
 Kentaur nép és név 296.
 Keramika, őskori 155.
 Kerepes 307.
 Kereszt, csiksomlyói XV. sz. talpas 378.
 Keresztelő-medence 1—20, 371.
 Keresztelő csákány 304 k., 469.
 Keresztényfalva, falképek 378.
 Keresztényszigeti kehely 163.
 Keresztúr (Hostye) 173.
 Kémenes Antal 468.
 Képek a hrussói várban 174 j.
 Képirok 378; — Bogdány Gottfried 53; — Spillenberger Sámuel 53; — Strobel Frigyes 53.
 Képtár I. múzeum.

- Kés: bronz 77—78; — honfoglaláskori 139; — köpüs 155; — vas 66.
 Kézirajzok, a XVII. századból, Buda ábrázolásával, 414—423.
 Kible 411 kk.
 Kigyó-fibulák 327—331.
 Kigyócska, skytha ezüst 316.
 Kilényi Hugó gyűjt 198.
 Kimmer nép 297.
 Kincstár, vácsi székesegyházé 387—388.
 Királyi skythák 295.
 Kisekemező 9, 146.
 Kishegy, kősboltok 378.
 Kiskőszeg (Baranya m.) 147, 148, 151, 203, 328.
 Kis-Kún-Dorozsma (Csongrád m.) 73.
 Kisravazdi bronzkincs 190, 198, 200, 202.
 Kisselyk I, 9; — templom és templomerdő 368—373.
 Kistapolcsáni Péter fia, János (1403 k.) 170.
 Kisterenne 155, 314; — Hársashegy 310, 312.
 Kis-Ülés 173.
 Kmosko M. a szumirokról 456—459, 474.
 Knezicz (Zsitvakenéz) 170, 173.
 Kobanyi temető 374.
 Koimezis-felirat 8.
 Kolaxais 296.
 Kolostortemplom, I. templom.
 Kolozsvár 310, 313; — Zápolya-utcai honfoglaláskori lelet 272.
 Kolozsvári Lőrincz, bajmóczi kapitány 172.
 Komlóssy Ida ereklyéi 281.
 Koncz József: A vácsi székesegyház kincstárának útmutatója (ismert. dr. Tr.) 387—388.
 Kondakow N. és Tolstoj J. gr. műve az orosz műemlékekről 255—261.
 Konstantinápolyi öntésű keresztelőkút Brassóban 18; — rovás 467.
 Korábbi középkori lelet Tépén 395—408.
 Koporsó honfoglaláskori temetkezésben 28.
 Koronczó 200.
 Korond, XV. sz. kehely 378.
 Korongos fibula 338; — markolatú bronzkardok 299.
 Kosfej skytha tükrön 326.
 Kosztolány, Kosztellan, castellum 171.
 Kotaj (Szabolcs m.) 270.
 Kotierek 296.
 Kovách Aladár 148.
 Kovács Ferencz, marosvásárhelyi apátplébános gyűjteménye 308.
 Kovácsshalom, ásatás 37—52, 123—141.
 Kovászna 310, 313.
 Kozár nép ősei (agatys) 296.
 Kő: honfoglalási sírokban 269; — balta 130, 131, 133; — balta, szarvasagancsnylbe erősítve 42, 133 k.; — domborművek, római provinciális 21—27; — dunapentelei 24 k.; — emlékek, török, Budáról 411—414; — eszközök 48 kk.; — feliratos Sopronban 56—57; — fokos 74; — nyílhegy 73; — római, Liskakútról 58; — szoborfej Apulumból 385 k.; — szobra Venus Victrixnek 277—279, 294; — tábla, török feliratos 365—368; — Titus Julius Rufus-féle 57; — travertin 24; — vesű 133.
 Kömlőd (Tolna m.) 314.
 Könyvtárak a Caracalla-thermákban 119.
 Köpüs kés 155; — vesű 300.
 Kőrös (Pest m.) 204.
 Körzö, római kori 346.
 Kőszegi Elemér dr., az ötvösjegyek kutatásáról 91.
 Kőszörűkő sírleletben 375.
 Középázsiai bronzkultura keletkezési helye 298; — népelosztás 295.
 Krajnikfalva 307.
 Krasznokuczki skytha szekérlelet 316.
 Kraton m. Hera-templom 122.
 Krecsmarik Endre ifj.: A békésszentandrási honfoglaláskori temetkező helyről 27—37.
 Kremenyák (Csóka m.) 71, 284 k.
 Kremmer Dezső dr.: Budát ábrázoló XVII. századbeli kézrajzok 414—423.
 Krum bolgár kagán 274.
 Kubinyi Ferencz 312.
 Kubler Erzsébet, Ötvös Györgyné Kassán 55.
 Kudu (Szolnokdoboka) 306.
 Kugel Ötvös András, kassai német ötvös 55.
 Kulobai tumulus 326.
 Kummuch 300.
 Kunváry Fülöp + 89, 91.
 Kup község 66.
 Kurgán = Korhány 271.
 Kút, római, Apahidán 76—77.
 Kutatások Rómában és Itáliában az 1912. évben (Hampel J. posthumus cikke) 117—122.
 Kuzsinszky Bálint dr. 91, 92.
 Küffer Béla dr., a gellérthegeyi (sárosfürdői) ásatásokról 94.
 Kymr 297.
 Kyrenaika, ásatások 122.
- L
- Labrys 300.
 Lamathyucz 173.
 Lanciani ásatásai Rómában 119.
 Lanternarius 228.
 Latène-fibulák 150; — -kés 316; — -kori lelet (Récse, Pozsony m.) 94; — -lánda honfoglalási sírban 270.
 Lábatlan Gergely, bacsvári érseki jószágkormányzó 172.
 Lánda, bronzkori, honfoglalási sírban 270; — csontból 43; — karoling 253 k.; — Latène, honfoglalási sírban 270; — szakállas 250; — -csücs, honfoglaláskori 138.
 Láng János arczképei Kassán 53; — Nándor dr. 455.
 László Ferencz dr. 283.
 Lázár Béla dr.: A feszület művészi ábrázolásának eredete 89.
 Lebő-domb 72, 74.
 Lederer Arthur 285.
 Legio II adiutrix 192.
 Lehel Ferencz: Magyar művészet a török világ idején (ism. Gch.) 275—276.
 Lehoczky Tivadar 253; — Tivadar a birtokában levő karoling lándsárol 254.
 Lehota pusztá 173.
 Lele (Csanád m.) 72, 74.
 Lelet, alsófehérvármegyei honfoglaláskori 268; — Apulum, római 382—387; — Bács 282; — békésszentandrási 27—37; — czófalvi 300, 312 k.; — dunapentelei dombormű 24 k.; — fenéki 298; — hajdúsámsoni bronzkincs 313; — honfoglaláskori Békésszentandráson 27—37; — honfoglaláskori Erdélyben 268—275, 293—294; — Szabolcs-megyében 465—467, 474; — krasznokuczki 316; — lucskai (Ung m.) 301, 304; — madarasi 403; — nemesvölgyi (Moson m.) 407; — őskoriak 191; — pusztatóti 406; — récei, latène-kori 94; — Salamon (Ung m.) 273; — sisciai 73; — skytha 295—327; — somlyói régibb vaskori 408—411; — Szeged, Szillér-domb 307; — szegedi múzeumban 70—76; — szeghegyi, a zombori múzeumban 52, 78, 88; — tépei népvándorláskori 395—408; — torontálmegyei 70 k.; — Turahban 262; — túrócszentmártoni 252.
 Lelőhelyek: Aba (Szabolcs m.) 313; — Abaújszántó 315; — Abuszir 263; — Agárd (Tolna m.) 156; — Aggtelek 155; — Ajak

(Szabolcs m.) 307; — Akhmim 234; — Albertfalva (Baranya m.) 307; — Albis (Háromszék m.) 306; — Aldoboly (Háromszék m.) 324; — Algyő (Csongrád m.) 72 k.; — Alsófehérvármegye 268; — Alsórákos (Udvarhely m.) 313; — Altáji vidéke 317 k.; — Altörja (Háromszék m.) 313 k.; — Alvincz (Alsófehér m.) 303; — Antinoë 234; — Apahida 76–77, 322; — Apulum 382–387; — Aranyos (Borsod m.) 200; — Aranyosmarót 337; — Asszonyfalva (Nagyküküllő m.) 306; — Asszonyvásár (Bihar m.) 307; — Aszód (Pest m.) 156, 307; — Acs (Komárom vm.) 159; — Árdánháza (Bereg m.) 316; — Átokháza (Szegedalsótanya) 76; — Badacsony 451; — Baks pusztája (Csongrád m.) 75; — Balakonja 306; — Balassagyarmat 302, 304; — Balaton 309 k., 314; — Balf 336, 338; — Barsendrő 281; — Batta 203; — Bavay 398; — Bács 282; — Bácsaranyos (Szabolcs m.) 313; — Bárócshégy 69; — Bedeházi-malom (Sepsiszentgyörgy m.) 283; — Beketincz (Lippik mellett) 313 k.; — Benacci 153; — Besztercebánya 307; — Békásmegyér 307; — Békésszarvas 36; — Békésszentandrásház 27–37; — Bihardíszeg (Bihar m.) 307; — Biharfelegyháza (Bihar m.) 307; — Bodoki Kincsesvár (Háromszék m.) 306; — Bodrogvéc 251; — Bologna, San Francesco 153; — Borberek 272; — Borbolya 57; — Borosbenedek 272; — Boscoreale 398; — Bragaré 57; — Brigetio 464; — Buda, várfal 366; — Budapest, Duna 254; — Budapest, Kis-Duna 314; — Budapest, Pacsirta-utca 277; — Caere 120; — Cagliari 122; — Calabria 122; — Capena 122; — Cervetri 120; — Costa-Rica (Középamerika) 73; — Csaba 76; — Csatár (Csórna, Sopron m.) 270; — Csáklya (Alsófehér m.) 272, 309, 313; — Csákova (Temes m.) 307; — Csáktornya 198; — Csepelsziget 253, 307; — Csernátóni Csonkavár (Háromszék m.) 306; — Csóka, Kremenýk 71, 284 k.; — Csomorkány (Csongrád m.) 273; — Cumae 120; — Cyprus-szigete 144; — Cyrene 122; — Czák (Vas m.) 254; — Czófalva (Háromszék m.) 300, 311 kk.; — Dabas 307; — Dad (Komárom vm.) 303; — Dálya 202, 337; — Deschánfalva (Temes m.) 307; — Déva, Várhegy 200; — Diósd (Tóvis m.) 271; — Dorozsma (Csongrád m.) 73; — Dunaadony 191; — Dunapentele 24 k.; — Eger 314; — Ephesus 338; — Erdély 268–275, 293–294, 318–327; — Erdőtelek (Bessenyőtelek mellett) 377; — Eresztvény (Háromszék m.) 272; — Erősd-Tyiszkhegy 284; — Este 153; — Esztergom 156, 314; — Etruria 122; — Érd (Fejér m.) 307; — Faisz (Pest m.) 308; — Farkasrét (Buda m.) 274; — Fájum 234; — Fegyvernek (Jász-Nagy-Kún-Szolnok m.) 316; — Fejérd 322; — Felsőkubin 333, 336; — Fenék 298; — Fokorú 149, 337; — Franzburg 451; — Futtak 280; — Galgavölgy 155; — Galiczia 306; — Gernyeszeg 319; — Gilvánfa (Baranya m.) 307; — Gizei harmadik pirámis 263; — Glinac 150; — Golasecca 153; — Gombás 269; — Gorica 159; — Grumento 460; — Gyoma (Békes m.) 75, 316; — Gyömöre (Győr m.) 204; — Gyöngyöshalászi 316; — Gyöngy 280; — Győr 250, 274; — Győrmege 307; — Gyulafehérvár 271, 332; — Hajdúsámson Hajdú m.) 313; — Hasság (Nagyküküllő m.) 306; — Hatvan 309; — Hawara 234; — Hetényi pusztája (Somogy m.) 148, 202; — Hétúr (Kisküküllő m.) 320; — Hírics

(Baranya m.) 317 k.; — Hohenberg 251; — Hondorf (Kisküküllő m.) 306; — Horgos 251; — Hőgyész (Tolna m.) 316; — Ink-völgye (Udvarhely m.) 313; — Jelašnica 306; — Karczag (Jász-Nagy-Kún-Szolnok m.) 273; — Kaukázus 143; — Kaukázus, Cseghemvölgy 305; — Károlyfalva 280; — Kecskemét 254; — Kecöl 253; — Kenéz 465 k.; — Kerepes (Pest m.) 307; — Kiskeméz 146; — Kishegy (Heves m.) 378; — Kiskőszeg 147, 148, 151, 203, 328; — Kis-Kún-Dorozsma (Csongrád m.) 73; — Kisravasz 156, 198, 200, 202; — Kisterenne 155, 314; — Kisterenne, Hársas-hegy (Nógrád m.) 300, 312; — Kobán 143, 374; — Kolozsvár 310, 313; — Kolozsvár, Zápolya-utca 272; — Koronczó 200; — Kotaj (Szabolcs m.) 270; — Kovácsalom 37–52, 123–141; — Kovászna (Háromszék m.) 310, 313; — Kömlőd (Tolna m.) 314; — Kőrös (Pest m.) 204; — Krajnikfalva (Bihar m.) 307; — Krasznokuczk 316; — Kraton 122; — Kudu (Szolnokdombok) 306; — Kulobai tumulus 326; — Kup, Malató 66 k.; — Kwicieszewó 449 k.; — Lebő-domb 72, 74; — Lele (Csanád m.) 72, 74; — Lippa (Temes m.) 303 k., 305, 307; — Lippik 313 k.; — Liptóprószék 77; — Liskékút 57–60; — Losonc (Nógrád m.) 307; — Lucska 301, 304; — lusoi Artemisz-szentély 144; — Madaras 403; — Magyarlapád 271; — Magyarlápós 315; — Makkfalva 280, 318; — Malajdok 308; — Marczal folyó 90; — Marczaltó 253; — Maroni 144; — Marosludas (Tordaaranyos m.) 306; — Marostorok 75; — Mátészalka 280; — Mecseke (Baranya m.) 307; — Mercyfalva 337; — Mezökeresztes (Borod m.) 307; — Michalkow 338; — Micskepusztája 465 k.; — Mirhagád (Jász-Nagy-Kún-Szolnok m.) 307; — Miskolcz, Szeleta-barlang 280; — Mitrovicza 220, 330; — Mogyorós (Szabolcs m.) 307; — Moigrád 280; — Monaj (Abauj m.) 316; — Mórhalom (Szeged mellett) 73; — Mramorák (Temes m.) 307; — Murány (Temes m.) 307; — Nagybecskerek (Torontál m.) 74; — Nagyenyed (Alsófehér m.) 317 k.; — Nagygáj (Torontál m.) 307; — Nagyhalászi 270; — Nagykanizsa vidéke 337; — Nagylucska (Bereg m.) 302, 315; — Nagyprepostfalva (Nagyküküllő m.) 306; — Nagyszikós (Szeged-Alsótanya) 74; — Nagyszombat 280; — Nagyszredistye (Temes m.) 307; — Nagyvárad, vidéke 333; — Nak (Tolna m.) 148; — Nádpatak 146; — Nándorválya (Hunyad m.) 309, 313; — Negotin 306; — Nemesvölgy (Moson m.) 407; — Neumark 452; — Németbencsek (Temes m.) 307; — Nóráp 63; — Noviláro 410; — Nyárad-Gálfalva (Marostorda megye) 308; — Nyirugos (Szabolcs m.) 307; — Nyírméző 272; — Óbars (Nyitra megye) 307; — Óbába 72; — Obuda 307; — Oláhpán 309; — Oláh-Zsákod (Kisküküllő m.) 320; — Orenburg 308; — Orond-pusztája 204; — Oroszfája (Kolozs m.) 306; — Oroszlámos (Torontál m.) 73; — Ostia 119; — Öszentiván (Torontál m.) 74; — Öszöny 277, 316; — Öttömösi pusztája (Pest m.) 74; — Paestum 121; — Pancsova 223; — Pannonhalma, Sz. Vilibáld-domb 254; — Pádé (Torontál m.) 74; — Pápa környéke 60–70; — Pázmánd 152; — Perm 254 k., 400; — Pécs, Makárhegy (Baranya m.) 307; — Picenum 122; — Pilin (Nógrád m.) 208, 316 k., 323; — Piskí 151, 330; — Platsch 306; — Pókafalva 322; — Polyán (Háromszék m.) 313 k.; — Pomáz

307; — Pompei 120; — Portus 199; — Pozsony vidéke 307; — Prieneste 333; — Prószeák 77—78; — Pusztá-Orond 204; — Pusztatót (Bihar m.) 307, 406; — Ráho-
vica 56; — Rákospalota 273; — Rázós
(Nógrád m.) 254; — Regöly (Tolna m.)
146, 148, 251, 270, 307, 316; — Récse 94;
— Rimini 204; — Róma, Caracalla-ther-
mák 119; — Róma, Nero arany háza 118;
— Róma, Palatinus-domb 117; — Róma,
Porta Maggiore 119; — Rubaját 234; —
Salamon (Ung m.) 273; — Sagh 469; —
Sámon (Szabolcs m.?) 305; — Sámson
(Bihar m.?) 307; — Sándorfalva (Csongrád
m.) 74; — Sepsibessenyő (Háromszék m.)
313 k.; — Sepsiszentiván (Háromszék m.)
306; — Siklód (Udvarhely m.) 318; — Si-
naia, Comuna Urbana 313; — Somhid
(Arad m.) 316, 319; — Somló 203, 408—
411; — Somodori pusztá 333; — Somogyom
(Kisküküllő m.) 306; — Sopron 56—57, 333;
— Sopron, Purgstall 148; — Sopronbukk
200; — Spárta 144; — Stomfa 198; — Stras-
nitz 306; — Szabadbattyán (Fejér m.) 74,
273; — Szabolcs m. 405—407, 474; — Sza-
lacska 147, 198; — Szanyiba 376; — Szá-
razd 148, 280; — Szász-Ugra (Nagyüküllő
megye) 306; — Szbeszlő (Turóc megye)
315; — Szecsány (Temes megye) 307; —
Szederjes (Nagyüküllő megye) 308; —
Szeged 305; — Szeged-Alsótanya 73, 74,
76; — Szeged-Felsőváros 72; — Szeged,
szilléri magaslat 307; — Szeghalom 37—
52, 123—141; — Szeghegy 52, 78, 88; —
Szemerja (Háromszék megye) 313; —
Szennyes pusztá Nyírlugos mellett (Sza-
bolcs m.) 307; — Szentábrahám (Udvar-
hely m.) 313; — Szentistván (Marostorda
m.) 306; — Szentiván (Torontál m.) 73; —
Szentmihály pusztá 191; — Szécsény 250;
— Székesfejérvár 307; — Székesfejérvár-
Demkőhegy 250; — Székesfejérvár-Sétatér
365; — Szibéria 254 k.; — Szikszó 41;
— Szilágynagyfalva 313; — Szilágyosmlyó 307,
313; — Szilézia 303; — Szilvás (Borsod
m.) 307; — Szirmabessenyő 316; — Szi-
szek (Horvátország) 73, 74; — Szalka
(Felsőkübbin) 333; — Szlatina (Szerbia)
306; — Szludka 400; — Szob 150, 340;
— Szombathely 250, 469; — Szomolány
198; — Szöny 200; — Szőreg-Szentiván
(Torontál m.) 72; — Taksony 307; — Tass
(Szabolcs m.) 310, 313; — Tatárfalva (Szat-
már m.) 307; — Tápe (Csongrád m.) 72,
74, 308; — Tápió-Szécső (Pest m.) 303 k.;
— Terni 328; — Tépe (Bihar m.) 395—
408; — Tétény 280; — Tiszakürt 270; —
Tiszaszentmiklós (Torontál megye) 75; —
Tógyörk (Pest megye) 307; — Toldpusztá
(Bihar m.) 307; — Tordos (Hunyad m.)
302, 304; — Torontál megye 70 k.; — Tót-
komlós 72; — Tömörd 469; — Törtel 316;
— Tövis (Alsófehér megye) 306; — Tövis-
falva (Bereg m.) 315; — Tripolis 122;
— Trója 305, 317; — Tura 313, 317 k.; — Tura,
Lengyelhegy (Szabolcs m.) 307; — Turah
262; — Turócszentmárton 252; — Ugra
338; — Vajdahunyad 263; — Varishegy
(Sopron mellett) 328; — Vaszar 60—65;
— Vattina (Temes m.) 309; — Vác 254; —
Várfalva (Torda-Aranyos m.) 272; — Velem-
szentvid 200, 202, 206, 208, 307, 331 k., 333,
336 k.; — Verona 416; — Versecz (Temes
m.) 316; — Versecz, Nagyrét 307; — Vérd
(Nagyüküllő m.) 306; — Vésztő (Békés m.)
74; — Vinga (Temes m.) 307; — Watsch
(Karinthia) 222; — Wells 216; — Weste-
regeln 450; — Zalamihályfa 316; — Zi-

mony 330; — Znió 208; — Znióvárálja
146; — Zseliz-Kislak (Somogy megye)
270; — Zsiberk (Nagyüküllő m.) 306; —
Zsögöd (Csik m.) 143

Leonhardus harangöntőmester 6, 9.

Lewes 173.

Légmán Leó, óhidi 94

Lévay László 172.

Lipóczy Dorottya, Váradi Jánosné Kassán 55.

Lipoxais 296.

Liptóprószeák 77.

Lippa (Temes m.) 303 k., 305, 307.

Lippiak 313 k.

Liskakút, római telep 57—60.

Ló, skytha tükrön 325.

Loci Epizephyrii-temető 122.

Losoncz 307.

Lovassírok 271; — Csabán 76; — honfoglalás-

kori 140; — honfoglaláskori, Békésszent-

andrásón 31.

Lucskai (Ung m.) lelet 301.

Lyukasztó csontból 44.

M

Machicouli 371.

Machillis Venczel puskaműves 53.

Madarasi lelet 403.

Madarassy László dr. 95, 187.

Magyar festészethez adatok a XVIII. század
ból 190—191.

Magyarhoni fibulák osztályozása 141—159, 194
—209, 286, 327—340.

Magyarlapád 271.

Magyarlapós 315.

Magyar művészet a török-világ idején 275—
276.

Mahler Ede dr. 192, 231, 298, 300, 341; —
Ede Asatások Egyiptomban 261—264; —
Ede Beöthy Zs. egyptologiai gyűjteménye
(ism. ng.) 454—456, 474; — Ede egyiptomi
kronológiája 449, 446; — Ede a szumirok-
ról 457.

Mahmud vezír, budai pasa 411 k.

Maholány 173.

Makkfalva 280, 318.

Maklári István kassai polgár 54.

Makrai Benedek jogtanár 170.

Malajdok 308.

Malonyai Ferencz 174.

Marczal-folyó 90.

Marczaltó 253.

Marczali Miklós síremléke 280.

Marosi Arnold: A fejérvármegyei és székes-
fejérvári múzeumból 191—192.

Marosludas (Torda-aranyos m.) 306.

Marosszentanna, falképek 378.

Marostorok 75.

Marosvölgyi útja a honfoglalásnak 274.

Materiali po archeologii Kavkaza 374—377.

Mattias János kassai polgár 55.

Mauthner László gyűjteménye 143, 156, 198.

Mád város pecsétje 55.

Márton Lajos dr. 90; — Lajos dr., akad. arch.
bizottságának segédtagja 185; — Lajos dr.:
Hampel József (1849—1913) 97—104; —
Lajos dr.: Jelentés az orsz. rég. és ember-
tani társulat 1912. évi állapotáról 89—94;
— Lajos dr.: A magyarhoni fibulák osztá-
lyozása. A hallstatti kor fibula-típusai 141
—159, 194—209, 286, 327—340; — Lajos
dr.: Az orsz. rég. és embertani társulat
1913. évi közgyűlése 186—188; 1913. már-
cius havi ülése 188—190.

Mártontelke 9.

Márvány férfifej Apulumból 385 k.

Mátészalka 280.

Mecske (Baranya m.) 307.

Medenczék, erdélyiek 1—20.
 Medgyes 1, 3—4.
 Meller Simon 187; — Simon dr.: A XV. század grafikai művészete a budapesti közgyűjteményeinkben 188.
 Mennyezet, római 384.
 Merán grófnő 204, 333.
 Mercyfalvi kincs 337.
 Merian Matthäus 1.
 Mesterjegy: G G 161; — H S 163; — I. W. F. 417; — M R 163; — S H 159.
 Mesterjegyek, bizáncziak (?) 400.
 Mezőkeresztes (Borsod m.) 307.
 Mécses, domborműves, bronzból 224.
 Mészbetétes edények Vaszarról 60—65.
 Michalkowi kincs 149, 338.
 Migazzi Kristóf gróf 388.
 Milch Ármin 93, 187.
 Mills-villa (Roma) területén ásatások 117.
 Minerva bronz szobra 222; — szobra Ószönyről 277.
 Mirhagad (Jász-Nagykun-Szolnok m.) 307.
 Miske Kálmán br. 207 k., 253, 332 k., 336 k., 469.
 Miskolcz, Szeleta-barlang 280.
 Mithras-szentély Rómában 119.
 Mitrovicza 220, 330.
 Mogyorós (Szabolcs m.) 307.
 Mohamed IV. szultán 305.
 Mojrád 280.
 Monaj (Abauj m.) 316.
 Mórahalom (Szeged mellett) 73.
 Morvaország 304.
 Mozaik a római provinciák személyesítésével 120.
 M R mesterjegy 163.
 Mramorak 307.
 Much Máté 304.
 Multscher-oltár 435.
 Múmia-portrék 231 kk., 348—365.
 Munkácsy Mihály: Az orosz irodalomból 374—377; — († NG): Orosz műemlékek és régiségek. Gr. J. Tolstoj és N. Kondakow műve 255—261.
 Murány (Temes m.) 307.
 Mutnok Anna, Alvinczy Péterné végrendelete 54.
 Múzeum, gyűjtemény, képtár: Aquincum 92, 282, 340, 347; — Bakits Ferencz gyűjtem. 316; — Beöthy-gyűjtemény 231—250, 287—293, 348, 348—365, 454—456, 474; — Berlin, Lippmann-gyűjtemény 436; — Berlin, Völkerkunde 147, 204, 338; — Berlin, Vorgesichtliche Abteilung 449 k.; — Bécs, Hofmuseum 149, 151, 190, 203, 304, 311 k., 315, 322, 328, 374 k., 424—443, 464, 472—473; — Borsod-miskolci 200; — Breslau, érseki 437, 441; — British 460, 462, 464; — Budapesti egyetem egyiptol. gyűjteménye 231—250, 287—293, 347, 348—356, 454—456, 474; — rég. gyűjt. 316; — Budweis 437; — Bukarest 313; — Bukarest, egyetemi 383; — Cambridge, Fogg- 462; — Canessa-gyűjtemény 460; — Castellani-gyűjtemény 462; — Debreczen, evang. reform. collegium 322; — Delhaes-gyűjtemény 209; — Déva 383; — Eger, érseki 309; — Enyed 272; — Erdélyi Nemzeti 302, 304, 309 k., 315, 330; — Ernst Lajos-féle 250; — Esztergom, primási képtár 90; — Fejérvármegyei 191—192; — Fehérvár-gyűjtemény 310, 312, 330, 333, 460—465, 474; — Firenze 333; — Floth Ferencz-gyűjtemény 315; — Forman-gyűjtemény 460, 462, 463; — Graff-gyűjtemény 234; — Grimaldi-gyűjtemény 462; — Győr 152, 159, 200, 250, 254; — Gyulafehérvár 272, 383; — Hohenfurt 436;

— Horrak-gyűjtemény (Frankfurt) 464; — Horváth Antal gyűjteménye 210; — Ipari-művészeti 462; — Kairói 246; — Kassa 190, 424—443, 472—473; — Kecskeméti 254; — Keszthely 451; — Kilényi Hugó gyűjteménye 198; — Kiss Ferencz gyűjteménye 309, 312, 314; — Kovács Ferencz marosvásárhelyi gyűjteménye 308; — Kubinyi Miklós gyűjteménye Arvaváralján 333; — Lehóczky Tivadar gyűjteménye 315 k.; — Lelong-gyűjtemény 460; — Loeb James-gyűjtemény 462 k.; — London, National-Gallery 89; — Mauthner László gyűjteménye 143, 156, 198; — Mikó-kollégium 314; — Moszkva, Rumjancev-gyűjt. 376; — München, Glyptothek 219; — Nagyenyedi ref. kollégium 303, 309 k., 313, 317 k., 325; — Nagyszeben, Bruckenthal-féle 146, 163, 307; — Nyáry Jenő br. gyűjt. 317 k.; — Orsz. M. Iparművészeti 159; — Panonhalma, apátsági 196, 198, 200; — Pécs 148; — Pintér Sándor-féle gyűjtem. 155, 250, 254; — Plank Ferencz gyűjt. 304; — Pozsonyi 146, 209, 329; — Prága, Rudolfinum 437; — Ráth-gyűjtem. 156, 196, 198, 200, 302 kk., 305, 309, 314, 463; — Róma, Mus. Naz. 119; — Rudics br. gyűjt. 307; — Sabou-roff-gyűjtemény 220; — Sárospataki ref. kollégiumé 254; — Segesvár, ág. ev. főgymnasiumé 321; — Sepsiszentgyörgy, Mikó-kollégium 313; — sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti 272, 283, 324; — Sopron 56—57; — Spöttl-gyűjt. 314; — Stockholmi 41; — sümegi 408; — Szabolcsi 305, 310, 317 k., 466; — Szegedi 70—76, 284, 305, 307, 308; — Székely Nemzeti 313 k.; — Székesfejevár 191—192, 307; — Székefővárosi 282, 415 kk.; — Szirmay-gyűjt. 200; — Szolnoki főgymnasium 204; — Szombathelyi 254; — Sztáray Antal gr. gyűjt. 302; — Temesvár 337; — Téglás István-féle, Tordán 58; — Torma Zsófia gyűjt. 302, 304, 309, 333; — Triest 340; — Türoczsentszentmártoni, tót 146; — Varsányi-féle gyűjt. 155; — vasvármegyei 469; — Vatikán, képtár 89; — Váczi 254; — székes-egyház kincstára 387—388; — Vedres István-féle 75; — Versecz 309; — Wiczay gróf hédervári gyűjt. 464; — Zombori 52, 78, 88.
 Műemlékek és régiségek (Tolstoj-Kondakow műve) 255—261.
 Műtörténeti adatok Kassa város titkos levéltárából 53—56.
 Művészet a török világ idején Magyarországból 275—276.

N

Nagy Bálint kassai polgár háza 55; — Géza, az Arch. Ért. szerkesztője 185; — Géza: Beköszöntő 193—194 és 286; — Géza: Erdély a honfoglalás korában a régészeti leletek világánál (dr. Roska Márton és Bodrogi János cikkek) 268—275, 293—294; — Géza: Kmoskó M. és Varga Zs. tanulmányait a szumirokról ismerteti 456—459, 474; — Géza: A M. Tud. Akadémia Arch. Bizottságának 1913. április 4-én tartott ülése 184—186; — Géza: Mahler Ede, Beöthy Zs. egyiptológiai gyűjteménye cz. művét ismerteti 454—456, 474; — Géza: Skytha leletek 295—318; — Géza: Újabb honfoglaláskori leletek Szabolcs megyében 465—467, 474; — Gyula, kisléghi 71; — Lajos járásbíró a siklódi skytha bronzcsörgőről 318.
 Nagybecskerek (Torontál m.) 74.

Nagyekemező 9
 Nagyenyed 317 k.; — ref. kollégium gyűjteménye 303.
 Nagygáj 307.
 Nagyhalászi (Szabolcs m.) 270.
 Nagykanizsa vidéke 337.
 Nagykapusi erődtemplom 184.
 Nagylucska (Bereg m.) 302, 315.
 Nagyprepostfalva (Nagyküküllő m.) 306.
 Nagyrév (Bihar m.) 309.
 Nagyszalonta, közs. polg. isk. 187.
 Nagyszeben 1, 6—7.
 Nagyszéksós (Szeged-Alsótanya) 74.
 Nagyszombat 280.
 Nagy-Szredistye 307.
 Nagyvárad vidéke 333.
 Nak (Tolna m.) 148.
 Napés 296.
 Nautou, bizánczi bélyegen 400.
 Navicella-fibula 195 k.
 Nádpatak 146.
 Nándorválya (Hunyad m.) 309, 313.
 Negotin 306.
 Nemzeti Múzeum 41, 131, 144, 148, 192, 194—209, 254, 280—281, 282, 302, 305, 306, 307, 309, 312, 314 k., 323, 330, 332 k., 336, 340—347, 365 kk., 395—408, 460 kk., 469; — hadtörténelmi csoportjának gyarapodása 191; — ban római bronz emlékek 210—231, 286—287; — Venus Victrix szobra 277—279, 294.
 Neolith balta 130.
 Neolithkori kőeszközök mint varázsszerek 49; — lakosság Európában 265.
 Nero aranyháza Rómában 118.
 Nehány archæologiai adat Pápa város környékéről 60—70.
 Németbencsek 307.
 Népvándorláskori lelet Tépen 395—408; — leletek felosztása 298; — régiségek Oroszországban 255—261.
 Ng.: Adatok a karoling időszak emlékeihez 250—254, 293; — és Munkácsy Mihály: Orosz műemlékek és régiségek (gr. J. Tolstoj és N. Kondakow műve) 255—261.
 NICOPOLIS 56.
 Nikápoly 56.
 Nitvai Ferenczné kassai sírja 54.
 Nóráp 63.
 Novilari bronzszobrocska 410.
 Nyakperez 272.
 Nyárad-Gálfalva 308.
 Nyáry Albert br. 250; — Jenő br. 322.
 Nyilcsúcs 66, 272, 375; — csontból 43; — honfoglaláskori 139, 140, 271; — skytha 316.
 Nyirlugos 307.
 Nyirmező 272.
 Nyitra, di Credi-féle madonna 89.

O

Óbars (Nyitra m.) 307.
 Óbéba 72.
 Óbuda 307.
 Óbudai egyetem jogtanára: Makrai Benedek 170.
 Ochra-festék 24.
 Ochs = okso = öküz 297 k.
 Óhidi Légmán Leo 186.
 Oláhpán 309.
 Oláh-Zsákok 320.
 Olt = Alutas = Atlas 309.
 Oltardt Michael, szebeni és kisselyki lelkész 371 k.
 Oltár, felvidéki szárnyas 79—88.
 Oltárszárnyak a kassai és bécsi múzeumban 424—443, 472—473.

Omar ben Abd'er-Rahman al Belchi 281.
 Omer Feridoun, török feliratos tábla Kászim vezir budai pasát dicsőítő verssel 365—368; — Feridoun, Budai török emlékek 411—414.
 Omurtag bolgár kagán 274.
 Onlapocskák, rómaiak 76.
 Oragyártó Schmied János 53.
 Orenburg 308.
 Orgona (1788-ból) 371.
 Orond-pusztá 204.
 Orosz Endre: Római kútról Apahidán 76—77.
 Orosz irodalomból (Munkácsy Mihály könyvismertetése) 374—377; — műemlékek és régiségek 255—261.
 Oroszfája (Kolozs m.) 306.
 Oroszlámos (Torontál m.) 73.
 Oroszlány Mihály kassai végrendelete 53 k.
 Orsi ásatásai 122.
 Országos Rég. és Embertani Társulat 89—96; — 1913. március havi ülése 188—190; — október havi ülése, a 4. füzet harmadik boríték oldalán; — a november 11-iki ülése az 5. füzet borítékán; — 1913. évi közgyűlése 186—188; — tisztikara és válaszmánya a 4. füzet boríték lapján.
 Osiris-múmia 233.
 Ostiai ásatások 119.
 Ó-Szentiván (Torontál m.) 74.
 Oszlopfő, római, Apulumból 384.
 Oszöny 277; — bronz üst 316.
 Oszályozása a magyarhoni fibuláknak 194—206, 286, 327—340.
 Ottlik Pál főcsuhajjár 174.
 Öntőminta 314; — (baltához) 309.
 Örlőkő, őskori 51.
 Őskori leletek 191; — népek Európában 265—268; — sír 73; — temetkezés 129 k.; — temetők Itáliában 122; — temető Rómában 118; — tűzhely 38.
 Őstelep 283 k.; — Szeghalmon 37.
 Öttömösi pusztá (Pest m.) 74.
 Ötvös Györgyné Kubler Erzsébet Kassán 55; — (Egri) Mátyásné Dorkó Kassán 55.
 Ötvösmesterek Kassán 55.
 Övcsat 375.

P

Paestumi ásatások 121.
 Paizsgyártó György kassai polgár 55.
 Palatinusi dombon való ásatások 117.
 Palos (Palaeus) 296.
 Pancsova 223.
 Pannonhalma, Sz. Vilibáld-domb 254.
 Pannonhalmi apátság múzeuma 196, 198, 200.
 Paralatok 296.
 Parapetum, voronovi 406.
 Paukenfibel 150.
 Paulovits István 94, 187.
 Pádé (Torontál m.) 74.
 Pápa város környékéről archæologiai adatok 60—70.
 Pápaszemes spirális fibula 143, 330.
 Párducz bronz szobra 223.
 Pártaöv, kinek az majcza veres 54.
 Pásztor József: Gyöngyös-Solymos monografiája 377—378.
 Pázmánd 152.
 Pecsét, Mád városé 55; — motivuma keresztelő kutak díszítésében 3.
 Pecsétek a kassai levéltárból 53.
 Pelsőczy Bebek-család 172.
 Περτασπαρίστον 398, 400.
 Perényi Miklós, hrussói várnagy 169.
 Permi régiségek 254 k., 400.
 Persia, hun betörés 405.
 Pethe Ferencz képe 174.
 Petronius-család emlékkövei 57.

Petrus orifex (?) 280.
 Pécs, Horváth-féle gyűjtemény 210 k.; — Ma-
 kárhegy 307; — múzeum 148.
 Pécsi Kata, Eötvös Mihályné Kassán 55.
 Péli Nagy Domokos, barsi alispán 169.
 Pénz l. érem.
 Pfahlbaummesser 408, 409.
 Pénzek, rómaiak 58.
 Physiologus ábrázolásai 7.
 Picenumi ásatások 122.
 Pigmeusok Európában 267.
 Pilch Jenő 187.
 Pilin 208, 316 k.; — skytha bronztöredék 323.
 Pilismaróti barlangkutatás 89, 91.
 Pintér Sándor gyűjteménye 155, 250, 254.
 Piski 151; — csontvázsr 330.
 Pityke, arany 337.
 Pitykés fibula 150, 340.
 Plank Ferencz gyűjteménye 304.
 Plate-inlaying 407.
 Platner Balázs, kassai fegyverderékgyártó 55.
 Platsch 306.
 Plinius a skythák eredetéről 296.
 Pogány Kálmán dr. 187.
 Pókafalva 322.
 Poltava, ikonfedő ezüstlemez 407.
 Polyán (Háromszék m.) 313 k.
 Pomáz 307.
 Pompeji ásatások 120.
 Pontusvidéki fémtárgyak Dáciában 322.
 Portrek a budapesti tudom. egyetem egyptol.
 gyűjteményében 231—250, 287—293, 348—
 365.
 Portus 199.
 Posgay György kassai végrendelete 54.
 Pósta Béla dr. 152, 199, 273, 376, 403 kk.
 Potaissa 58.
 Póznadisz, skytha 318.
 Pozsony, Schomburg György síremléke 90; —
 városi múzeum 146, 209.
 Praeneste 333.
 Prága, Rudolfinum 437; — Szent István kardja
 250.
 Prószeák 77—78.
 Provinciák personifikációja mozaikon 120.
 Provinciális domborműveken festési eljárá-
 sok 21—27.
 Púnviasz-festés 27.
 Puskaműves Kassán 53.
 Puszt-Lehota 173.
 Puszt-Orond 204.
 Pusztatót 307; — avar lelet 406.
 Puteolanum-festék 24.

Q

Quittkó Bálint, kassai építőmester 53.

R

Radnai Holly Pál 172.
 Radovits Dorkó, Székely Istvánné kassai vég-
 rendelete 54.
 Rahovica 56.
 Rajszszerek, rómaiak 340—347.
 Ramses II. 298.
 Raupenfibel 152.
 Raysz János kassai polgár arcképe 54.
 Rákóczi László kardja 175; — Pál, ország-
 bíró 173; — Pál apjának képe 174.
 Rákospalotai honfoglaláskori temető 273.
 Ráros (Nógrad m.) 254.
 Ráth-gyűjtemény 156, 196, 198, 200.
 Recsky-czímer 281.
 Regöly (Tolna m.) 146, 148, 251, 270, 307, 316.
 Reinecke Paul 299.
 Reisner G. ásatása Egyiptomban 261—264.

Reviczky Lajos † 91.
 Rewdel Johannes, brassói plébános 14, 18.
 Récsei lelet a La Tène-korból (Pozsony m.) 94.
 Régi keresztelő medenczék Erdélyben 1—20;
 — római rajz- és írószerek a M. Nemzeti
 Múzeumban és az aquincumi múzeumban
 340—347.
 Régibb középkori kard a Marczal-folyóból 90;
 — középkori soros temető Szegehalmon 37;
 — középkori lelet Szeghegyről a zombori
 múzeumban 52, 78, 88; — középkori lelet
 Tépen 395—408; — középkori sírlelet 70;
 — vaskori bronzszobor Somlyóról 408—
 411.
 Révay Ferencz br. 252, 315.
 Réz balta 448 k.; — csákány 448 kk., 469; —
 fejszék és pörölyök 302 kk., 449 kk.; — fo-
 kos 301; — gyűrű 76; — -kor Magyarorszá-
 gon 301; — tárgyak csoportosítása Magyar-
 országon 315.
 Rhodusi Apollonius 312.
 Rhyton, csizmaalakú 155.
 Richmond, O. L. 117.
 Riedl Gusztáv 94, 187.
 Rimini 204.
 Riomfalvi bazilika 184.
 Római archaéológiai kutatások 1912-ben 117—
 122; — bélyeges téglá Apulumból 383; —
 bronzemlékek a Nemzeti Múzeumban 210
 —231, 286—287; — feliratos kő Sopronban
 56—57; — kő Liskakütről, Tordán 58; —
 kút Apahidán 76—77; — leletek Apulum-
 ban 382—387; — leletek Sisciában 73; —
 ónlapocskák 76; — pénzek 58; — provin-
 cziák personifikációja mozaikon 120; —
 provinciális domborműveken festési eljárá-
 sok 21—27; — rajz- és írószerek 340—347;
 — szoborfej Apulumból 385 k.; — szobra
 Venus Victrixnek 277—279, 294; — telep
 Liskakúton 57—60; — váracská 59; — víz-
 vezeték romjai 119.
 Rómer Flóris 148.
 Rosenberg Marc dr. 398.
 Roska Márton dr. 151, 200; — Márton dr.:
 Erdélyi honfoglaláskori leletekről (ismert.
 Nagy Géza) 268—275, 293—294.
 Rosszcsüri (Szeben m.) ev. egyház 160.
 Roth Viktor dr.: Hann Sebestyen öt úrvacsora-
 kelyhe 159—165; — Viktor dr.: Régi ke-
 resztelő medenczék Erdélyben 1—20.
 Rovásírás 467—469, 474.
 Rubajját 234.
 Rubrica-festék 24.
 Rudics-gyűjtemény 307.
 Rugi aranyművesek 406.
 Ruszkin 15.
 Rüszt (Szeben m.) 164.

S

Salomon (Ung m.) 273.
 Salgótarján, köpüs kés 155.
 San Clemente alatt Mithraeum 119.
 Sanguisuga-fibula 150, 195.
 Sarkantyú 273; — karoling 251.
 Sarmata díszítmények mintái Oroszországban
 254; — leletek 298; — temető 251; — -hún
 temető 270.
 Sarukötő Venus szobra 217.
 Sámbar, kassai lelkész 54.
 Sámson (Szabolcs m.) 305, 307.
 Sándorfalva (Csongrád m.) 74.
 Sárói Vörös Bede (1341) 169.
 Sárospataki ref. kollégium 254.
 Schiller Hans, ötvös 163.
 Schmidt Hubert 147; — Hubert két érteke-
 zése (ism. Bella Lajos) 448—454, 473.

- Schmied János, óragyártó 53.
 Schneider János, kassai polgár (szabó) 55.
 Scholcz Asztalos Mihály, kassai polgár 54.
 Scholz Sámuelné kassai végrendelete 53.
 Schomberg György pozsonyi síremléke 90.
 Schwartz Hans, ötvös 163.
 Sebesi barátklastrom 54.
 Sebestyén Gyula dr. 467.
 Segesd 1, 4.
 Segesta 73, 74, 76.
 Segesvár 1, 10.
 Sepsibessenő 313 k.
 Sepsiszentgyörgy 314; — Székely Múzeum 283.
 Sepsiszentiván (Háromszék m.) 306.
 Seraphin, Fr. W. 14, 18.
 σαρπης név eredete 22.
 S.H. mesterjegy 159.
 Sicilia personificatioja mozaikon 120.
 Sigynnek népe 309.
 Siklód 318.
 Silén a számaron 227.
 Simitó csontból 45.
 Sinaia, Comuna Urbana 313.
 Sir, tapasztott, a honfoglaláskorban 137.
 Síremlék, Marczali Miklóse 280; — római 56—57; — Schomberg Györgyé 90.
 Sirkő 371; — Balchból 281; — Solymosi-féle 378; — török 365; — török, a budai kir. vár építéséből 414.
 Sirlelet, Artjukov-féle 405; — avar 140; — Balf 338; — Bátorcshegy 69; — Békésszarvas 36; — Békésszentandrás 27—36; — Bodrogvécs 251; — Calabriában 122; — Csaba 76; — Csatári (Csorna mellett) 270; — Diósd (Tövis mellett) 271; — Este 153; — Gyömörei 204; — Gyulafehérvár 271; — Hetényi pusztai 202; — Hohenberg 251; — honfoglaláskori 137; — Horgos 251; — Kiskőszeg (Baranya megye) 328; — Kobáni 374 kk.; — Kúp községi 66—68; — Magyarlapád 271; — Nagyhalászi 270; — őskori 73, 122; — Pápa város környékén 60—70; — Piski 151; — Rákospalota 273; — Regöly 251; — Rubajját 235 k.; — Somodor-pusztai 333; — Szeghalom 37 kk.; — Székesfejérvár-Demkő-hegy 250; — Thuin sírja 233; — Tiszakürt 270; — Ugra 338; — Vajdahunyadon 268; — Várfalva (Torda-Aranyos m.) 272; — Yuua sírja 233.
 Sisakok Dunapenteléről 90.
 Siscia 73, 74, 76.
 Skytha bronzcsörgő (póznadisz) 318; — bronzüst 316; — eredet két ősmondája 296; — ezüst kigyócska 316; — (?) fibula 146; — leletek 295—318; — szekérlakás 316; — — török 316.
 Skythák a Kaukázus vidékein 297.
 Skythés 296.
 Smith Cecil 245.
 Soltz Erzsébet, Traganer Ferenczné Kassán 54.
 Solymos, Nyesett vár és Óvár 378.
 Somhid (Arad m.) 316, 319.
 Somló 203.
 Somlyói szoborcsonka a régibb vaskorból 408—411.
 Somodori pusztá 333.
 Somogyi Ede a szumirokról 457.
 Somogyóm (Kisküküllő m.) 306.
 Soós Elemér: Hruszó vára 165—182.
 Sopron 333; — római fölíratos kő 56—57; — Széchenyi-téri postapalota építkezésénél ki-került római kő 56.
 Sopronbükki 200.
 Sopron-purgstalli kerámika 148.
 Soros temető 37.
 Spillenberger Sámuel, kassai képiro 53.
 Spinazzola ásatásai 120.
 Stonehenge keltezése 301.
 Strašnitz 306.
 Strobel Frigyes képiro 53.
 Strzygowski Joseph: Innerasiatische Kunstkreise des Mittelalters 91.
 Stomfa 198.
 Stucz = puska 175.
 Stylus, római kori 331 kk., 385.
 Sujtásos fibula 143.
 Supka Géza dr. a gödöllői honfoglaláskori leletről 91; — Géza dr.: Hampel József irodalmi működése 105—117; — Géza: Hírek a régiségtárból 280—281; — Géza dr.: A tépei népvándorláskori leletről 395—408.
 Sütő Miklós, kassai polgár (1633) 53.
 Szabadbattyán (Fejér m.) 74, 273.
 Szabó Kristóf kassai polgar arczképe 54; — Vincze, szt.-jános-elefánti vicarius (1768) 190.
 Szabolcs megyei honfoglaláskori leletek 465—467.
 Szakák 295.
 Szakolotok 295 kk.
 Szalacska 147, 198.
 Szamar a silénnel 227.
 Szamokvaszov a skytha tükrök dákiái eredetéről 326.
 Szanyiba 376.
 Szarvas skytha tükrökön 324.
 Szarvasagancsnýlbe erősített kőbalta 133 k.
 «Szállás» honfoglaláskori jelző 168.
 Számszerij-fibula 333.
 Szárazd 148, 280.
 Szárnyas oltárok a felvicéken 79—88.
 Szászdálya 1, 12.
 Szászfehéregyházi erődtéplom 184.
 Szászkezdí erődtéplom 184.
 Szász-Ugra (Nagyküküllő m.) 306.
 Szászuftalusi kehely 161.
 Szbeszló (Túróc m.) 315.
 Szecsány 307.
 Szederjes 308.
 Szeged 305; — Alsótanya 73, 74, 76; — Felsőváros 72; — szilléri magaslat 307; — újabb leletek a múzeumban 70—76; — Városi Múzeum 284.
 Szegedi Tamás és Ferencz, kassai ötvösök 55.
 Szeghalmi Gyula: Ásatás a szeghalmi Kovács-
 halomban 37—52, 123—141.
 Szeghalom, kovácsalmi ásatások 37—52, 123—141.
 Szeghegyi lelet a régibb középkorból 52, 78, 88.
 Szekérlakás a skytháknál 316.
 Szem festése Egyiptomban 238 k.
 Szemerja (Háromszék m.) 313.
 Szendrey János dr. emlékéme 91.
 Szennyes-pusztá (Szabolcs m.) 307.
 Szent-Abrahám (Udvarhely m.) 313.
 Szentbenedek monostor (Bars) 169.
 Szentély 1. téplom.
 Szent György-téplom Budán 421.
 Szent István prágai kardja 250.
 Szentistván (Marostorda m.) 306.
 Szentiván (Torontál m.) 73.
 Szent László legendájának előképe Szibériában 260.
 Szentmihály-pusztá 191.
 Szentpéter, falképek 378.
 Szepességi keresztelő medenczék rokonsága az erdélyiekkel 2.
 Szerdahely (Szeben m.) 164.
 Szécsény 250.
 Székely = hun-bolgár 273 k.; — múzeum 283; — rovásírás emlékei 467—469, 474.
 Székely Istvánné Radovits Dorkó kassai végrendelete 54; — Istvánné kassai végrendelete 55.

Székesfejérvár 307; — Demkóhegy 250; —
 múzeum 191—192; — sétatér 365; — székes-
 egyház 280.
 Székesfővárosi Múzeum 282.
 Szénási János kassai polgár kárpítja 53.
 Szibériai régiségek 254 k.
 Szidki költő 305.
 Szilcsatt, honfoglaláskori 138; — vasból 138.
 Sziksói lelet 41.
 Szilágynagyfalu 313.
 Szilágyosomlyó 307, 313
 Szilénia 303.
 Szilvas (Borsod m.) 307.
 Szinyei József id. † 381.
 Szirmabessenyő 316.
 Szirmay-gyűjtemény 200.
 Sziszek (Horvátország) 73, 74, 76.
 Szkalca (Felsőkubin) 333
 Szkcizó 173.
 Szkolotok 295 kk.
 Szlatina (Szerbia) 306.
 Szláv népfajok a honfoglalás idején 29, 273.
 Szludka 400.
 Szluha György 174.
 Szmirnov 398.
 Szob 340.
 Szobi La Tène-temető 150.
 Szoborfej, római, Apulumból 385 k.
 Szobor, Venus Victrix 277—279, 294; — a ré-
 gibb vaskorból 408—411.
 Szobrok, rómaiak, bronzból, a Nemzeti Mú-
 zeumban, 210—231, 286—287; — a Fejér-
 vár-Pulcsky-gyűjteményből 460—465.
 Szohráb Muhammed, budai pasa 411.
 Szolikampi boglárók 404.
 Szolnok, főgymnasiumi gyűjtemény 204.
 Szombathely 254, 280
 Szombathy kormánytanácsos 149.
 Szomolány 198.
 Szölcsényi (Nyitra m.) 173.
 Szölcsényi Pál 172.
 Szőny 200.
 Szőnyi J. László 378
 Szőreg-Szentiván (Torontál m.) 72.
 Sztáray Antal gr. gyűjteménye 302.
 Szumir és finn-ugor kapcsolat 296.
 Szumirok 456—459, 474.
 Szűcs község 60.

T

Taar Kata, Ujfalusi Lőtvös Balázné, Kas-
 sán 55.
 Taara = Thor 446.
 Tabán, XVII. századi rajzokon 416, 420 k.,
 423.
 Takács Balogh András kassai végrendelete 54.
 Takáts Zoltán dr., felvinczi 187.
 Taksony 307.
 Talpcsöves edény 133.
 Tantossy József 378.
 Tapolcsányi Gyula Espán fia Miklós mester
 169.
 Taramelli ásatásai 122.
 Targitaos 296, 300.
 Tarsoly, honfoglaláskori 140.
 Tass (Szabolcs m.) 310, 313.
 Tatárfalva 307.
 Tatárhegyi rovasok 468.
 Taurok = tokhárók 298.
 Tápe (Csongrád m.) 72, 74, 308.
 Tápió-Szecső 303 k.
 Tászkok-tetői rovasok 468.
 Tegez, népvándorlasi 377.
 Telegdi-féle Rudimenta 467.
 Temes = Tibisis = Tibissus = Tibiscus 309.
 Temesvár, török kő tábla 365.

Temetkezési mód, honfoglaláskori 273.
 Temetkezőhely, honfoglaláskori 27—37.
 Tempera-festés múmiaportrén 349, 354.
 Templom, egyház, kápolna, szentély: Alcizna
 1, 5 k.; — Almakerék 1; — Apolló, Róma
 117; — Basilika Aemilia, Róma 118; —
 Bogács 1; — Brassó 1, 14, 378; — Brulya
 9; — Csikszentgyörgy 378; — Csikszent-
 márton 378; — Cumae 120; — Doborka
 164; — Dorstadt 9; — Egerbegy 9; —
 Eröd, Erdélyben 183; — Felek 1; — Gyön-
 gyös-Solymos 378; — Hasság 9; — Hera,
 Lacinium 122; — Hégen 1, 13; — Hruszó
 175; — Karlstein 437; — Kassa 54; —
 Kereszténysziget 1; — Kisekemező 9; —
 Kisselyk 1, 9, 368—373; — Lőcse, Szent-
 jakab- 2; — Lusoi Artemis- 144; — Már-
 tontelke 9; — Medgyes 1, 3; — Mithraeum
 Rómában 119; — Nagydísnód 1; — Nagy-
 ekemező 9; — Nagykapus 184; — Nagysze-
 ben 1, 6 k.; — Ispotály- 163; — Pompei 120;
 — Prága, Emaus- 438; — Protiwin, vár-
 kápolna 438; — Rádós 1; — Riomfalva
 184; — Rosszcsür 160; — Rűsz 164; —
 San Clemente 119; — San Marcello alatt
 keresztelő- 119; — Segesd 1, 4; — Seges-
 vár 1, 10; — Solymos 378; — Sövényseg
 1; — Szászállya 1, 12; — Szászfehéregy-
 ház 184; — Százkézd 184; — Szentjános-
 Elefánt 190; — Szerdahely 164; — Székes-
 fehérvári székesegyház 280; — Tökés 54;
 — Vác, székesegyház 387—388; — Vulca-
 nus 120.
 Templomerőd, kisselyki 368—373.
 Tenta, római 344.
 Terni 328.
 Terramare-kultúra Magyarországon 267 k.
 Terramarás őstelep Szeghalmon 37.
 Terra sigillata név eredete 22
 Terray István † 187.
 Tetragrammaton 6 k., 8, 10.
 Téglá, római bélyeges 192, 383.
 Téglás Gábor: Erdélyi skytha tükrök 318—
 327; — István 321; — István: A liskakúti
 római telepről 57—60.
 Tépei népvándorlaskori leletéről 395—408.
 Tétény 280; — XVII. századi tusrájon 418.
 Thasy Ötvös Gábor Kassán 55.
 Thermopolium Pompéiben 121.
 Thrákok (skythákkal vegyülve) 312.
 Thurzó Kálmán 187.
 Tibissus (Tibiscus) = Tibisis = Temes 309.
 Tiszakürt (Jász-Nagy-Kün-Szolnok m.) 270.
 Tiszaszentmiklós (Torontál m.) 76.
 Titus Julius Rufus-emlékkő 57.
 Titus thermái 118.
 Tógyörk (Pest m.) 307.
 Tokhár nyelv 298.
 Tokos vésű 300.
 Toldpuszta 307.
 Tolstoj J. gróf és Kondakow műve az orosz
 műemlékekről 255—261.
 Torda, Keresztmesző 57.
 Tordos (Hunyad m.) 302, 304.
 Torma Zsófia gyűjteménye 302, 304.
 Torontálmegyei ásatások 70 k.
 Tótkomlós 72
 Tökés templom 54.
 Tömörkény István: Újabb leletekről a szegedi
 múzeumban 70—76.
 Tör, skytha 316.
 Török Aurél dr † 187.
 Török fölratos tábla 365—368; — -kori ma-
 gyar művészet 275—276; — köemlékek Bu-
 dáról 411—414; — -tatár elemek a skytha-
 ságban 296.
 Törtel 316.
 Tövis (Alsófehér m.) 306.

Tövisfalva 315.
Tr. dr.: A váci székesegyház kincstára 387—388.
Traganer Ferenczné, szül. Soltz Erzsébet végrendelete 54.
τράσπις 296.
Travertinkő 24.
Tripolisi kutatások 122.
Triquetrum, állatfejes 338.
Trója 305, 317, 452 kk.; — vidékén dunavidéki népek 304.
Truhelka 159.
Tudományegyetem 316; — egyiptol. gyűjtem. 231—250, 287—293, 347, 348—365.
Tudun = iuhutum 275.
Tuhutum szerepe 274 k.
Tura 313, 317 k.; — Lengyelhegy 307.
Turahi ásatások 262.
Turóczy fakönyv 468.
Turócszentmárton 252; — tót múzeum 146.
Tuthmes III. 300.
Tű, csontból 44.
Tűkőr, korongos, kobani 375; — skytha bronz 318—327; — markolat, skytha 316.
Tűzhely, honfoglaláskori 271; — őskori 38.

U

Ugorság őselemei 296.
Ugra 338.
Újabb honfoglaláskori leletek Szabolcsmegyében 465—467, 474; — leletekről a szegedi múzeumban 70—76.
Újfalusi Ötvös Balázs Kassán 55.
Újgyűrűk, csontból 71.
Urna 72, 411.
Urnalet Vaszaron 60.
Urnaírok 192.
Úrnatemető 147.
Úrvacsorakelyhek 159—165.
Üst, skytha bronz 316.
Üveggyöngy 206, 375; — fibulán 206; — honfoglaláskori leletekben 34.
Üveggyűrű 375.

V

Vaddisznó-agyar sírletben 375.
Vagliari ásatásai Rómában 120.
Vajdahunyad, árpádkori temető 268.
Varannay Anna, Debreczeni Ötvös Mihályné Kassán 55.
Varga Zs., a szumirokról 456—459, 474.
Varishegy (Sopron mellett) 328.
Vas balta 271, 375; — csatt 31, 66; — csatafejsze 138; — csákány 271, 306, 316, 318; — csíholó 137, 139; — csikózabla 68, 141; — fibula 75; — kard, aldobolyi 324; — kengyel 31, 68, 141; — kés 66, 72, 76, 139; — kori aranyékszer 149; — kori bronzszobrocska Somlyóról 408—411; — kulcs 74, 76; — lándsacsúcs, honfoglaláskori 138; — nyílhegy 271, 375; — patkó 74; — sarkantyú 72, 74, 75, 76; — sisak 90; — stylus 343; — szíjcsatt 138; — tű 316; — zabla 31.
Vass György, II. Rákóczi F. katonája 174.
Vaszar 60.
Vattina 309, 314.
Vác 254; — székesegyházi kincstár 387—388.
Vámbéry Armin † 281, 381.
Váracska, római 59.
Várad Ötvös János Kassán 55.
Várfalva (Torda-Aranyos m.) 272.
Vásárhelyi Géza 189.

Vedress István (varasányi) gyűjteménye a szegedi múzeumban 75.
Velemszentvid 200, 202, 206, 208, 307, 311 k., 333, 336 k., 469.
Venetek népe 312.
Venus (saruját kötő) 217; — Victrix szobra a Nemzeti Múzeumban 277—279, 294.
Verebélyi-család 172.
Verona, bronzszobrocska 410.
Versecz, skytha tű 316; — Nagyrét 307.
Vérd (Nagyküüllő m.) 306.
Véső, csontból 45; — kőből 50.
Vésztő (Békés m.) 74.
Viasz-modell-stilusa az érczdomborműveknek 230; — táblák 343 k.
Vico Enea-féle metszet 1542-ből, Budát ábrázolja 421.
Vigyázó Sándor gróf 148.
Vinga 307.
Viollier, svájci fibula-típusokról 331.
Virginale, XVII. sz. Kassán 54.
VITALIS 56.
Voronovi parapetum 406.
Vörösré festése a halottnak 135.

W

Watsch (Karinthia) 222.
Watscher Kantenfibel 147.
Weege dr. ásatásai Rómában 118.
Wells 216.
Wickhoff 249.
Wierx Jeromos rajza Pest-Budáról, 1600 körül 415 k.
Wilcken Ulrich 242.
Wilde János 455.
Wolleweber Haupt Georgné (Nagyszeben, 1684) 163.
Wurmser Nikolaus 438.

Y

—y—z. Adatok a XVIII. századi magyar festészetéhez 190—191.

Z

Zabla, honfoglaláskori 31.
Zalamihályfa 316.
Zábláth 172.
Zegedi Dorkó Kassán 55; — Ferencz 55; — Gergely 55; — István 55; — Tamás 55; — Tamásné Török Kata 55.
Zeus Labrandenos 300.
Zichy Nándor gróf 192.
Zimony 330.
Znaim 304.
Znió 208.
Znióvárja 146.
Zombori múzeum 52, 78; — múzeumban régibb középkori lelet Szeghegyről 52, 78, 88.
Zordon Lakatos Andrásné Farkas Anna kassai végrendelete 54.
Zsedány-pataki rovások 468.
Zseliz-Kislak (Somogy m.) 270.
Zsiberk (Nagyküüllő m.) 306.
Zsil = Auras (?) 309.
Zsitva (Zsikva) 173.
Zsitvakenez 173.
Zsiványtorony (Hrussó vár mellett) 171.
Zsögöd (Csik m.) 143.
Zsugorított temetkezés 130.

S. G.

XXXIII. KÖTET. I. SZ. UJ FOLYAM.

1913 FEBRUÁR 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADEMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HAMPEL JÓZSEF.

MEDGYESI KERESZTELŐ KÚT A XIV. SZÁZADBÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA.

1913.

TARTALOM.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. Dr. RÓTH VIKTOR. Régi keresztelő
kutak Erdélyben. (9 ábrával, 4 tábla)
1—20. l.	III. Ifj. KRECSMARIK ENDRE. A békés-
szentandrászi honfoglaláskori temetkező
helyről. (15 ábrával). --- 27—37. l.
II. Dr. GASPARETZ GÉZA ELEMÉR. Fes-
tési eljárások római provinciális dom-
borműveken. (Két ábrával) --- 21—27. l.	IV. SZEGHALMI GYULA. Ásatás a szeg-
halmi Kovácshalomban. Első közle-
mény. (Hat ábrával) --- 37—52. l.
Szeghegyi lelet a régibb középkorból	a zombori múzeumban a) --- 52. l.

LEVELEZÉS.

I. KEMÉNY LAJOS. Műtörténeti adatok
Kassa város titkos levéltárából 53—56. l.	V. TÖMÖRKÉNY ISTVÁN. Ujabb leletek-
ről a szegedi múzeumban --- 70—76. l.
II. BELLA LAJOS. Római föliratos kő-
ről Sopronban. (Egy ábrával) 56—57. l.	VI. OROSZ ENDRE. Római kútról Apa-
hidán --- --- --- 76—77. l.
III. TÉGLÁS ISTVÁN. A Liskakuti római
telepről. (Két ábrával) --- 57—60. l.	VII. Dr. JANICSEK JÓZSEF. Bronzkés
Prószékről --- --- --- 77—78. l.
IV. JANKÓ LÁSZLÓ. Néhány archæ-
ologiai adat Pápa város környékéről.
(18 ábrával) --- --- --- 60—70. l.	
Szeghegyi lelet a régibb középkorból	a zombori múzeumban b) --- 78. l.

IRODALOM.

- Szárnyasoltárok a felvidéken. I. Divald Kornél. II. Dr. Kenczler Hugó 79—88. l.
Szeghegyi lelet a régibb középkorból a zombori múzeumban c) --- 88. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. Jelentés az orsz. rég. és embertani
társulat 1912. évi állapotáról. <i>Dr. Mar-
ton Lajos</i> --- --- --- 89—94. l.	II. Az orsz. rég. és embertani társu-
lat 1913. évi januárius 28-ikán tartott
ülése --- --- --- 95—96. l.
Récsei lelet a La-Tène korból (Pozsony m.) $\frac{1}{3}$ nagys. --- --- --- 94. l.	

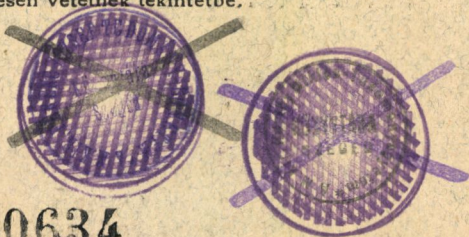
Az Arch. Ertesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETÉMNYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve)
d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben
a társ. titkár, *dr. Márton Lajos*-hoz (Budapest, Nemzeti Múzeum) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIII. kötete (1913) öt füzetben, mindenkor 6 nagy
írvnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén,
október 15-ikén és deczember 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani
társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ.
pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető
közlemények az «Arch. Ertesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó
lefolyása alatt dr. Márton Lajos t. titkárhoz (Nemzeti Múzeum) küldendők; későbbi
reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

50634

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

RÉGI KERESZTELŐ MEDENCZÉK ERDÉLYBEN.

Erdélyben harangérczből öntött kilencz darab keresztelő kút maradt fenn. Valamennyi még ma is szász templomokban használatban áll. Chronologiai szempontból sorolom föl e medenczék: Medgyes (XIV. század), Segesd (XIV. század), Alczina (1404), Nagyszeben (1438), Segesvár (1440), Szász-Dálya (XV. század), Hégen (XV. század), Brassó (1472) és Kis-Selyk (1477).

Keresztelő medenczéinknél az eredet kérdése nagyban érdekel bennünket, azonban nem azon értelemben, mintha keletkezésük az erdélyi szász harangöntők műhelyeiben különös okadatolásra szorulna, hanem mivel az egyebütt létező vagy hasonló iparművészeti alkotások ösztönzését vagy kölcsönvételét keressük. Éppen az erdélyi műemlékek ismeretébe való mélyebb behatolás küszöbölte ki a kritikából azt a naiv felfogást, mintha az emlékek a néplélekből önállóan eredtek volna, mint Pallas Athene Zeus fejéből. Mert valamint erdélyi csücsíves oltáraink nagy számánál Schongauer, Dürer, Wohlgemut, sőt egy esetben Grünewald másolataival vagy műveiknek többé-kevésbbé szabad visszaadásával találkozunk, valamint Hann Sebestyén, e páratlan technikus, motivumait főleg Matthäus Merian rézmetszeteiből vette át, valamint végül az erdélyi barokk fafaragványok még a legcsekélyebb provinciális sajátlagosságot sem mutatják, úgy keresztelő kútaink tárgyában a bennük levő művészi eszme, vagy jobban mondva honnét erednek körvonalaik? A keresztelő medenczék serleg-formája «a félgömbalakú medencze továbbfejlesztése, a mely lefelé tojás-formára ki van húzva és lábfélével van ellátva».¹ Van ugyan Erdélyben is román és gót időből származó, kőből faragott serleg-alakú keresztelő medenczéknek egész sora.² De hogy alakjuknak átvitele az érczmedenczékre Erdélyen kívül álló befolyásoktól menten történt volna, az ellen szól az alakítás tökéletessége, a melylyel ez érczművek jóformán egy csapásra jelentkeznek. Az öntött keresztelő kút a XII. századtól a XVI-ikig északi Németországban széltében dívott és kereskedelem útján egész Németországon át terjedt el, de éppen az Albert Mundt³ által feldolgozott és közlött darabok valószínűvé teszik, hogy erdélyi érczöntők németországi vándorlásaik alatt ismerkedtek meg későbbi

¹ Lásd Bergner: Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer in Deutschland. Leipzig, 1905. 276. l.

² Ilyen kehelyalakú keresztelő kövek találhatók az almakeréki, bogácsi, feleki, keresztényszigeti, nagydisznódi, sövényeségi, rádosi és sok más erdélyi templomban.

³ Albert Mundt: Die Erntaufen Norddeutschlands. Leipzig, 1908.

munkáik mintáival. Azonban Németország keresztelő kútainak egyike sem bir olyan alakkal, a melyre valamely erdélyi medence közvetlenül vonatkoztatható lenne. Noha a legények sokat vándoroltak — e vándorlásokról itt nem beszélhetünk — noha éppen az ércöntőinkhez nagyszámú külföldi iparos özönlött,¹ mégis azon tény előtt látjuk magunkat, hogy erdélyi medencéinkben önálló alakítás gyümölcse állapítható meg. Másképen áll azonban a dolog, ha figyelmünket Magyarország azon művészeti területére fordítjuk, a melyben a műgyakorlat minden ága a leggazdagabb és legbőségesebb pártolásban részesült. E művészeti terület Észak-Magyarország. Tényleg a Divald Kornél által közölt szepességi keresztelő medencék² az erdélyi szász medencékkel félreismerhetetlen rokonságot mutatnak. Bárha a legtöbb szepességi keresztelő kút gazdagabb alakja és mozgalmasabb körvonalaival fogva a mieinket túlhaladja, úgy mégis közöttük oly szoros összefüggés létezik, hogy irányadók a mi kútaink keletkezésének megítélésére. E helyen nem szükséges tárgyalnunk azokat a kölcsönös vonatkozásokat, a melyek a XII. század óta a szepességi és erdélyi kultúra között állandóan fennállottak. Csak ismert tényeket ismételni, ha azon sokszoros érintkezési pontokra utalnánk, a melyek oltárookban itt és ott fellelhetők és ha számos művész nevét idéznők, a kik oda és Erdélybe vándoroltak át, hogy egymást ösztönözzék és serkentsék. Elég legyen itt annak hangsúlyozása, hogy e kölcsönös érintkezésekben a magyarországi művészet legfontosabb tüneteinek egyike látható,

E vonatkozások egyes részleteit még nem vizsgálták meg kíváncsok szabotossággal, bárha itt-ott fontos tények derültek ki. Ennélfogva a művészetek történetírásának jövőben egyik főfeladata lesz, hogy e problémákat megoldja.

Van tehát megegyezés az északmagyarországi és a szász keresztelő kutak között. Hogyan jött létre e megegyezés? Mivel a legrégebbi, a XIV. századból való medencék Erdélyben lépnek fel,³ ellenben e szertartási tárgy leggazdagabban alakított formái Északmagyarországon találhatók, fel lehetne tenni, hogy Erdély kezdte meg a keresztelő kutak öntését és Északmagyarország folytatta a kialakítását. A csúcsíves medence kehelyalakja sem Északmagyarországon, sem Erdélyben nem találtatott fel. Azonban e szertartási tárgynak sajátos stílizálása, akárhonnét is eredhetett az ösztönzés, mégis magyarországi öntőműhelyekben működő szellemi szerzőre vezetendő vissza. E tényre szemben az a kérdés, hogy országunknak melyik művészeti területe ment előre, felelet nélkül maradhat. Mert hiszen lokális szerzők meghatározásánál fontosabb mégis csak az a körülmény, hogy művészeti életünknek volt-e abbeli ereje, hogy gondolatai gazdagságának bizonyítékát stilképzés alakjában az utódokra hagyhassa. Bármennyire is bámuljuk a magasra fejlett öntőtechnikát, a mint a XIV. és XV. század keresztelő medencéiben észlelhető, úgy éppen a művészeti egység, a tökéletes arányok kezelésének biztonsága, a hatásnak æs-

¹ V. ö. Roth: Kunstgewerbe. 7. s k. lapok.

² Divald Kornél: Iparművészeti Emlékek. Vajdovszky János által szerkesztett «Szepesvármegye művészeti emlékei» 3. rész. Budapest, 1907. 8. s k. lapok.

³ A lőcsei Szent Jakab-kápolnában levő keresztelő ércmedence nem a XIV. században készített, a hogy Divald állította, hanem csak a XV. század végéről való.

thetikai invenciója a legértékesebb mozzanat hazai műiparunknak ez alkotásaiban.

A legrégebb keresztelő medenczék *Medgyes* (1. ábra) és *Segesd* evangélikus hitközségek birtokában vannak. A mint a gót betűiknek jellegéből következtetnünk szabad, mind a két darab a XIV. századból való. Alakjuk a tiszta kehelyé nodusz nélkül. A díszlet egyforma volta, a részben egyenlő domborművi motívumok alkalmazása, a megegyezés a technikának bizonyos durvaságát illetőleg, az írásnak itt és ott ismétlődő kanyargása bizonyossá teszik, hogy mind a két mű egy és ugyanazon, valószínűleg medgyesi mester kezéből került ki. E mellett szól az a körülmény is, hogy mind a két darab köralakú kötalapzatra van felállítva.

A *medgyesi* keresztelő kút 72 cm. magas, medenczéjének átmérője 52 cm. Két részből öntötték, még pedig úgy, hogy a tulajdonképeni üst csappal illeszkedik a lábhoz. Az üstöt és a lábat párhuzamos körökben körülövező szőlőlevélfüzérek, valamint a felirat betűi szabad kézzel vannak alakítva, a mire a vonalvezetés szabálytalansága láthatóan utal, ellenben a kicsiny domborművek, egybevéve 18, nyilván szilárd minták felhasználásával készültek, a mi nagyszámú

1. ábra. Medgyes (14. század).

régi harangokkal és a többi erdélyi keresztelő medenczéivel megegyezik. Ezen domborművek közül hat négyszögletű alapon köralakú mezőben trónoló királyt ábrázol jogarral és az ország almájával. (I. tábla 4.) A király valószínűen Krisztust akarja jelenteni, a királyok királyát, az egész világ megváltóját. E symbolikus motívum mintájául bizonyos naivitással magyar királyi pecsétet vettek, legalább így sejtethetjük. A többi dombormű három száguldó állatot ábrázol, talán kutyákat, a melyek itt a középkori állatsymbolika szerint annál inkább mint a bűn jelképei fogandók fel, mert hiszen a keresztelés a bűnt és az ördögöt ártalmatlanná teszi. (I. tábla 3.) Bármennyire is óvatosoknak kell lennünk középkori jelképeknek a keresztény-symbolikus nyelv szerinti magyarázatában, úgy mégis tekintetbe veendő, hogy csak a legritkább esetekben láttak el értelem és céltudat nélkül régi szertartási edényeket hasonló mellékletekkel. Meglehet, hogy a harangöntők nem tudták mindig, hogy miért alkalmaztak harangjaikon és keresztelő medenczéiken e jelképeket, de igenis tudták, hogy ezek oda tartoznak. Ezért látható egy és ugyanazon symbolikus kép ismétlése egyenlő és egymástól távol levő öntött műveken. Ennélfogva a szőlőlevélfüzérek, a melyek több erdélyi harangon (pl. Báznán és Rudályon), de a keresztelő medenczéiken is találhatók, nem csak tisztán díszítő motívumnak tekintendők,

hanem a keresztény üdvre vonatkozó valamely gondolat megtestesülésének, ez esetben, úgy hisszük, Jézus mondására való utalással: Én vagyok a szőlőtő, ti vagytok a szőlő. A kicsi körök a medgyesi keresztelő medencze lábán csak diszítésnek tekintendők, bár a kör is a misztikus jelképek sorához tartozván, az örökkévalóságot jelenthette. A fölírat, mely a cuppán és a lábon az angyali üdvözlést tartalmazza, úgy hangzik: AVE } MARIA ʘ GRACIA + PLENA + D/omi/N/u/S+ TECVM + BENEDICTA + TV IN MVLI/eribus/ + PACENI + CVM ʘ + GLORIE ʘ VC + O ʘ RE X +. Nyilvánvaló, hogy hibásan van írva és így kellene hangzanía: Ave Maria gracia plena dominus tecvm, benedicta tv in mvlieribvs o rex glorie veni cvm pace. E fölírat utolsó sora alatt más apró betűs fölírat látható, melynek értelmezése azonban nem volt lehetséges. (I. tábla 9.) A medencze felső széle egy helyen kitörött és a láb felső szélén is vannak az öntés hiányos voltára visszavezethető sérülések. A perem fölötti három horog, a melyek a segesdi, a nagyszebeni, az alczinai, a segesvári, a hégeni, a szász-dályai és a brassai medenczékénél is megvannak, előttünk nem ismert öntőtechnikának köszönhetik eredetüket. Sohasem szolgáltak a medenczének a templom padlójára való megerősítésére. Az említett apró betűs fölírat azért bir különös jelentőséggel, mivel a medgyesi medencze pontosabb évszámozását teszi lehetővé. Mivel t. i. a XIV. század közepe felé a minuskulák a nagy gót betűket általában felváltották, úgy a mi medenczénk is a XIV. század második feléből, talán az utolsó negyedéből való. Végül még hangsúlyozni akarjuk, hogy a medgyesi keresztelő kúton levő trónoló királyt ábrázoló dombormű alakításban, nagyságban és mértékben a nagyszebeni medenczén találhatóval egészen egyenlő.

A segesdi medenczét (2. ábra), úgy látszik, a medgyesi után öntötték. A mint már említettük, egy és ugyanazon mester kezéből került ki, egyenlő tervezetet, gazdagabb díszleteket és a jelképes mellékletek dúsabb fölhasználását mutatja. A medgyesi medencze négy és lába hat párhuzamos mezőre van osztva, holott a segesdi keresztelő kút öt, illetőleg hét ilyen kört mutat. Ennél továbbá az egyes betűk szabályosabban vannak elhelyezve, mint amannál. A felső perem alatt mindenekelőtt a szőlőlevélfüzér és alatta két vonal által elválasztva egyes szőlőlevelekkel ellátott sáv tekerődzik. Az erre következő kétsoros fölírat így hangzik: BENEDICTA TV IN M TECVM AVE MARIA GRACIA (m)ULIERIB(us). Az angyali üdvözlésnek ez az önkényes és a latin nyelv nem ismeréséből származó megváltoztatása nem ismeretlen a középkori epigraphikában. Az ötödik mezőben, a melyet megint szőlőlevélfüzér díszít, még egy L látható. A lábon a középkori symbolika titokzatos és egyszersmind bájoló játékát mutatja. Az első gyűrűn hét négyzetben spirális alakú küllős köröket pillantunk meg; talán az ég és a föld jelképes vonatkozásai ezek, ha csak nem ragaszkodunk e domborművek értelmezésénél azon elvhez, hogy a középkorban az értelemmel biró symbolika és az értelem nélküli diszítés között nincs biztos határ.* A következő gyűrűben hétszeres ismétlődésben láthatjuk a medgyesi medencze trónoló királyát, holott a harmadik domborművsáv tizen-

* Bergner a. i. h. 557.

négy ábrát tartalmaz. Négy közülük ismétli a medgyesi medencze száguldó kutyáit, kettő pedig körlapon kiterjesztett szárnyú, egyenesen álló sast mutat, mely Jezaiás (40, 31) és a 103. zsoltár 5. verse értelmében a vízből és szelemből való újjászületésnek jelképe. Ugyanazon sornak három körében megint csak a trónoló király látható, két kisebb kerek medaillonban egy-egy madár és két hosszukás, a keskeny oldalán kikerekített mezőben egy-egy virág van. A negyedik gyűrűben a sas (háromszor), a küllős körű négyzet (háromszor), az egy körben belekomponált madár (ötször) és az előbbi sor díszítő virág egymással váltakoznak. Az utolsóelőtti sávban a mező a kutyákkal hétszer, a

2. ábra. Segesd (14. század).

3. ábra. Alczina (1404).

sas négyszer és a madár háromszor ismétlődik. Az utolsó mezőben az itt is nagyon tökéletesen rajzolt szőlőlevélfüzér bevégi a láb díszítését.

A tulajdonképeni keresztelők medencze felső pereméből két erős fül áll ki, a melyek a fafedőnek rajtuk keresztül dugott pálczával való elzárására szolgáltak. A segesdi medencze összes magassága 74 cm. és a medencze átmérője szélről szélre 54 cm.

Az imént azt jegyeztük meg, hogy a segesdi keresztelő kutat a medgyesi után öntötték. Ez állítás támogatására a jobb öntés és gazdagabb kiállításon kívül még azt az Erdélyben is megállapítható tényt akarjuk idézni, hogy a falusi művészet gyakorlása és a vidéki községek megrendelése mindig a székhelyek és városok szerint igazodtak.

A legközelebbi keresztelő kutat (3. ábra) Alczina evangélikus községben

találjuk. A mint a két zsinórvonal közé állított csúcsíves, kisbetűs felirat mondja: «Anno \ domini \ millesimo \ cccc \ llll° \ tempore \ regis \ sigissmundi ±»,* ezt a keresztelő kutat 1404-ben öntötték. De ha az alczinai keresztelő kút a medgyesi és a segesdi medenczét az öntés technikai kivitelére, a rajz simaságára és a mintázás tisztaságára nézve túlhaladja, úgy az alczinai medencze alakításának és körvonalainak művészi érzésére nézve a másik kettő mellett szembe-tűnő hanyatlást jelent. A vonalvezetés józanabb. Az edény egész teste egyenközü vonalak által való tagolásának elvéhez itt is ragaszkodtak, de itt feldis-zített sávok között síma sávok is találhatók. A felső medencze pereme alatt, a melyen a két fül itt sem hiányzik, mindenek előtt hegyeikkel lefelé fordult lilimoknak sora látható. Stilizálásuk nem nagyon ügyes. Az azonban, hogy ezen keresztelő kúton, valamint a többen és sok harangon is előfordul, könnyen magyarázható e motívumnak az egész csúcsíves korszakban szélteben divó kiterjedéséből, a nélkül azonban, hogy az öntők tudatosan alkalmazták volna a lilimot, a melynek jelképes értelme az ártatlanság és Mária kihirde-tése. Úgy az említett felirat, mint a szőlőlevélfüzér a láb teste körül két pár-huzamos zsinór közé van elhelyezve. Éppen ilyen zsinór található az üstön levő második koszorú alatt, a melynek lilimai csúcsaikkal fölfelé fordulnak. A mi e zsinórokat illeti, úgy kénytelenek vagyunk az ezelőtt nyilvánított abbeli nézetünket elhagyni, mintha eredetüket az öntés technikájából eredő okoknak köszönhetnék. Keresztelő kútaink semmi más úton nem keletkezhettek, mint az agyagminta és a reá felragasztott viaszdiszítések és viaszbetűk elolvasztása vagyis az úgynevezett «elvesztett minta» útján. Ezért nem érthető, milyen technikai szerepük jutott volna e zsinóroknak. A második lilimkoszorú alatt megint a jellegzetes szőlőlevél van elhelyezve. A láb három diszítő sávra oszlik, a melyek közöttük fekvő nagyobb, szabad sávokkal váltakoznak. A láb felső szélén egyformán elhelyezett szőlőleveleknek egy sora és a közepén egy szőlő-levélfüzér négy köralakú medaillonnal látható, melyeken trónoló király koro-nával, kormánypálczával és országalmával van ábrázolva. A láb talpán a szőlő-levéllinda ismétlődik. A láb szélén itt is ez a három horog van meg, a melyről már szó volt. Az egész keresztelő medenczét két darabban öntötték. A templom-ban egy régi sírkövön áll. Az egész keresztelő kút magassága 85 cm. és az üst átmérője, éppen úgy mérve, mint az előbbieket, 50,5 cm. E medencze öntőjének nevét éppen oly kevéssé ismerjük, mint a medgyesi és a segesdi kutakét.

A *nagyszebeni* evangélikus főtemplomban levő keresztelő medenczét 1438-ban Leonhardus nevű harangöntőmester alkotta. (4. ábra.) Magassága 122 cm. és az üstnek átmérője 66 cm. Az üstről a lábra átmenő felirat kevés betű kivételével kisbetűs és következően hangzik: «Descendat ⊙ l(i)bā(n)s ⊙ pleni-tudī(n)e} ⊙ fō(n)tis ⊙ virtus ⊙ spiritus ⊙ sancti ⊙ amen ⊙ Sit ⊙ fons ⊙ niuus ⊙ aqua ⊙ regenerā(n)s ⊙ unda ⊙ purificans ⊙ o adonay ⊙ sabaoth ⊙ d'(e)tra-garmatun ⊙ emanuel ⊙ anno ⊙ dom(in)i ⊙ m° ⊙ cccc° ⊙ xxx° ⊙ vlll° ⊙ Leonhardus ⊙ ihesus ⊙ cristus ⊙ o rex ⊙ glorie ⊙ veni ⊙ nobis ⊙ cum ⊙ pace.»

* Roth a. i. h. 15. 1.

A betűk szépek és tiszta kivitelűek. Az egyes szavak közé az öntő kicsiny, kerek díszmedaillonokat alkalmazott. Az egész kút kompozíciójába a gömbalakú nódusz be van foglalva, a mely vastagsága daczára a vonalvezetés lendületét és árját nem korlátozza. A nóduszt kerek nyílások törik át. A díszítésben a mester lehető gazdagságra törekedett. Nem kevesebb mint 228 medaillon, ábra és domborműves rajz díszíti e keresztelő kutat. Ezeknek a készítésére részben lenyomat által nyert mintákaf használtak, részben pedig az illető képeket a viaszlepenyből metszették ki és alkalmazták az agyagmintára. Az egyes ábrák eredetét illetőleg pontosan megkülönböztethető, hogy részben az öntési műhelyben levő formákat alkalmazták, a melyeket a harangok díszítésére is használtak, részben pedig e czélból régi könyvfedeleken és ereklyetartókon található díszítésekről lenyomat vagy öntvény útján vettek. Talán, a mennyiben könyvfedél díszítéséről ehet szó, az előállításukra vasból vagy aczélból metszett bélyegzőket vettek használatba. Az üst felső széle alatti első sorban a következő ábrákkal találkozunk: Az ordító oroszlán (III. tábla 2.), a physiologus szerint a feltámadás tipusa, igazán pompás stilizálásban, az ugró szarvas (III. tábla 3.), az üdv kívánatának és a keresztelés általi újrászületésnek jelképe, egy dombormű Mária halálával (II. tábla 1.), ereklyetartóról vagy kicsiny oltárról vett trébelt vagy faragott jelenet mintájára, különféle gót ízlésű levél, különféle kerek díszmedaillon (I. tábla 8.), a melyeknek jellege már a gótikán túl van, kétszer a következő gót nagybetűs felirattal ellátott dombormű: AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINVS (az utolsó S betű meg van fordítva)

4. ábra. Nagyszeben (1438).

(I. tábla 7.), hat laposan metszett mértani és egy szabadrajz, mely koronával van ellátva (III. tábla 1.), és végre egy kerek medaillon a lovas, kezén madárral, ábrázolásával (I. tábla 2.). Az üst legközelebbi mezőit párhuzamos vonalak választják el egymástól és Emanuel szóig a felirat foglalja el. A láb legfelsőbb mezejében négy kerek díszítő medaillonon kívül hétszer a négyszegletes relief látható a lépdelő oroszlán (I. tábla 10.), valamint négyszegletes, az előbbiekkal ellentétben, keskeny oldalakra állított mezőkben: A bevonulás Jeruzsálembe (II. tábla 3.) a keresztelés Jordán folyóban (II. tábla 2.) és feltámadás vagy Krisztus a mandorlában. (II. tábla 4.). Ezen cyrillikus betűkből álló, de olvashatatlan fölíratokkal ellátott plakettek sem Leonhardus mester

eredeti alkotásai, hanem egyebütt is található ábrázolások ismétlései. Honnét valók, azt már nem állapíthatjuk meg. A nóduszon két kerekmedaillonban lovas ismerhető meg, kezén madárral, talán sólyommal, továbbá oroszlánnal küzdő férfi,* talán Sámson (egyszer) (I. tábla 1.), sаст (IV. tábla 4.), heraldika felfogásban (négyszer), szárnyas szirént emberi ábrázattal és kettős farkkal hosszukás (IV. tábla 6.), négyszegletes mezőben (tízszer), mint a világi gerjedelmek jelképe, továbbá Mária a Jézuskával (kétszer), egy négyszegletes díszplakett a nyílások által levágott sarkokkal, és végül a kicsiny kerek díszmedaillonok, a melyeket már az üstön láttunk, a fiókáit vérével tápláló pelikán, mint a feltámadás és Krisztus vére által való gyógyulás jelképe. (IV. tábla 5.).

A láb első sávjában, közvetlenül a nódusz alatt, a mennyire a mezőt nem foglalja el Leonhardus neve, ismétlődik az oroszlánnal küzdő ifjú, a trónoló király és a sas.

A következő mezőben megint látható a pelikán, a trónoló király és az oroszlánnal küzdő ifjú.

A harmadik mező megint tartalmazza a lovast a madárral, a sаст, a küzdő ifjút sokszoros ismétlődésben.

A feliratnak utolsó sora alatt megszakítás nélkül ismétlődik a sziréndombormű és alatta most visszatér: a lovas kezén madárral, a sas, a nagyobbik négyszegletes díszlemez, a kerek díszmedaillon, a felső perem szélének a négy körből összetett medaillona és új dísznek szépen stilizált liliom mutatkozik (I. tábla 5.), két egymást keresztező szívből álló lapos dísz, erőteljes, magas domborműben Mária a Jézuskával és két angyallal, a kik $\text{IKOH}\Gamma\text{HCIC} + \oplus \text{EOY}$ szavakat mutató szalagot viselnek (II. tábla 5.). Nyilvánvaló, hogy e mezőnek Mária-domborműve oly képnek való ismétlése, a melyet az öntő valamely más görög-keleti szertartási tárgyon látott és lemásolt. A legalsó peremen megint a szirénás szalag körül fogja a medencze lábát, e motivumnak sokszoros ismétlésével.

Technikai szempontból feltűnik, hogy a láb alsó része kevésbé jól van öntve, mint az üst és a közte és a lábközi összekötő csap. A részletek alakításának világossága itt sok kívánni valót hagy, a mi már fényképen is tisztán megismerhető. Ezt a keresztelő kutató is két részben öntötték. Bárha ma üst és láb szilárdan vannak összekötve, e tényt mégis a csapnak a lábba való beillesztése közvetlenül bizonyítja, még ha öntésre vonatkozó műszaki okok nem szólnának mellette.**

A mi az előbb említett felirat első részét illeti, már Müller Frigyes Otte Henrikkel megegyezve arra utalt, hogy itt héber szavaknak kabbalai alkalmazásával van dolgunk. A «detragar matun» szó Isten nevének IHVH vagy ELOY vagy INRI-titulus négy betűjére vonatkozó szó: Tetragrammaton-Oadonai

* Bergner (8. i. h. 565. l.) szerint a király, ki az oroszlánon térdel és ennek a száját széthúzza, mint azt a mi medaillonunkon látjuk, és a király, ki a sólyommal a kezén vadászatra lovagol, az úgynevezett vadászati képekhez tartozik, melyek régi szöveteken is megvannak. Az oroszlánnal küzdő király azonban a Sámson-mondának a népies képek körébe való átültetése.

** Fr. Müller: Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. IV., 200. s. k. l.

(= Adonai), Sabaoth (= Zebaoth), Emanuel szintén Istennek héber melléknevei, a mire mint ismert dolgokra csak röviden utalunk.* Bergnernél, a ki feliratunknak első részét, ha nem is teljesen pontosan («majum» «matun» helyett) közli, olvasunk egy Hartmannsweilerből való harangfeliratot: Ely. Eley. Eleyon. Sabaoth. Emanuel. Adonay. Tetragrammaton etc. Ez csak egy példa sok helyett, a hogy a feliratokban ilyenmő, a szabatos érthetőségtől a teljes képtelenségig lefelé, misztikus és titokzatos gondolatok minden közbeeső fokon nagyon el voltak terjedve. Az okok, a melyek az ilyen formulának tekinthető és a népnek a varázst megtörő mondásaiba benyomuló mondatok és szórendezések keletkezését feltételezték, az öntőműhelyekben nemzedékről nemzedékre átörökölt ősrégi nézeten alapultak, hogy a harangoknak nemcsak szertartásbeli, hanem titokzatos hivatása is van és hogy van abbeli erejük, hogy gonosz szellemek, inség és halál, villám, rossz időjárás és jégeső ellen oltalmazzanak. Így ebben is egy darab néphit és kulturtörténet jut kifejezésre. A felirat első része a keresztelő medenczéken a víz erejére és a keresztelés szentségére való oly gyakori utalás nem lephet meg minket, éppen oly kevés az a felirat, a mely szélében mint harangokra helyezett ima közkedveltségnek örvendett: O Jesu, rex gloriæ, veni cum pace,** melynek változása itt: Veni nobis cum pace.

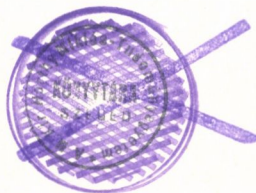
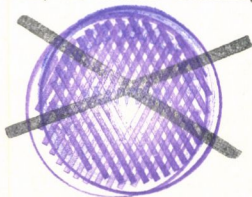
A nagyszebeni keresztelő kúttal az erdélyi keresztelő medenczék legszebbike legszorosabb összefüggésben áll. (5. ábra.) Ez a keresztelő kút a *kis-selyki* evangélikus templom medenczéje. A körvonal azonosságából, a falak kidíszítésének ugyanazon elveiből, sőt ugyanazon mintáknak egyes medaillonokban való elhelyezéséből biztosan következtethető, hogy a kis-selyki kút, mint a fiatalabb, a nagyszebeni mintájára és Leonhardus műhelyében, ha nem is általa, úgy mégis azon mester által készült, a ki 1477-ben e műhely birtokosa volt. Mivel ugyanis Leonhardus öntőmester a saját nevét említeni szokta, a mint ez Egerbegy, Brulya, Hásság (1492), Dorstadt (1430), Nagy-Ekemező, Kis-Ekemező és Mártontelke harangjain meg is történt, a kis-selyki keresztelő kúton azonban neve nincs meg, úgy személyes szerzősége, ha nem is mondható lehetetlennek, nincs feltétlenül bebizonyítva, mert a szellemi szerzősége is minden kétségen kívül áll. E medencze teljes magassága 127 cm., az üst átmérője pedig 62.5 cm.

5. ábra. Kis-Selyk (1477).

* V. ö. Bergner a. i. h. 413. l.

** V. ö. Schubart: O Rex gloriæ, ein uraltes Glockengebet, Dessau, 1898.

Ellenkezéssel a nagyszebeni keresztelő medenczével, a mely figurális domborműveken kívül egyéb tisztán dekoratív jellegű motivumokat mutat, itt csupán figurális és egyes jeleneteket mutató motivumok kerültek alkalmazásra, ugyanis az oroszlánál küzdő ifjú, a mely régi vadászati motivumból van véve és a mely a bűnt leküzdő hit jelképének tekintendő, a sas, a lovas a sólyommal a kezén, a sziréna, vagyis azon motivumok, a melyek már a nagyszebeni kútnál kerültek alkalmazásra, és a melyek mintái itten is használtattak.

Az üst széle alatti első mezőben a következő medaillonokat találjuk: Veronika kendőjét, az olajfák hegyét, a Jézusgyermeket a felkoszorúzott keresztel, szónokló barátot (kétszer), a királyok imádását (kétszer), Mária megkoronáztatását (kétszer), Krisztus a keresztfán egy szenttel, a ki kapál, és egy nővel, a ki kannából vizet önt a földre.

A második mezőben található két ízben hármass férifejet ábrázoló dombormű mint a Szentháromság jelképe, azzal a felírással: deus est pater, deus est filius, deus est spiritus sanctus, azután egy sas, Ecce homo, angyalok mondatszalogokkal és Mária koronáztatása, mint fent.

A harmadik sávban látható megint Veronika kendővel.

A nóduszon tizenhatszor találkozunk az oroszlánál küzdő ifjúval, tizenkétszer a lovassal, kezén a sólyommal, és kétszer a szárnyas ökörrel, mint Szent János evangelista jelképével. Ehhez járul még tizenhatszeri ismétlésben női fejjel ellátott szárnyas kigyó (szirén), a mi Mózes 1. könyve, 3. fejezete, 1. verse szerint az ördög jelképének értelmezendő és egyszer egy kentaur pajzsával és karddal és e fölött kétfejű madár, ugyancsak az ördög jelképe az Ephezusi levél 6. fejezet 16. verse szerint. A lábon tízszer ismétlődik ugyanazon kentaur és kétszer megint Szent János jelképe. A lábon a nagyszebeni keresztelő kúton látható szirénasor tizenhatszeres ismétlődésben lép fel. A felirat is a nagyszebeninek a rokona, sőt az egyes szók közé mint elválasztó jelek odaállított kicsiny díszkörök itt is ismétlődnek. A fölirat ez: «adonay ⊙ sabaoth ⊙ detragramaton ⊙ emanuel ⊙ 1 ⊙ Q ⊙ Λ ⊙ Λ † desce(n)dāt ⊙ ī(n) hā(n)c ⊙ plenitudinem ⊙ fontis ⊙ virtus ⊙ sp(irit)ūs ⊙ s(an)cti ⊙ Sit ⊙ fons ⊙ vivus ⊙ aqua ⊙ regenerā(n)s ⊙ unda ⊙ purificans ⊙ ihesus ⊙ cristus ⊙ hilf ⊙ uns ⊙ matheus ⊙ marcus ⊙ lucas ⊙ iohannes iohannes ihesus ⊙ cristus ⊙ hilf ⊙ uns ⊙ matheus □ marcus ⊙ lucas.»

Az öntés technikája, mivel a láb éppen olyan finoman van kidolgozva, mint az üst, a nagyszebeninél nagyobb tökéletességi fokot mutat, a mi könnyen magyarázható, mert itt elkerülték a nagyszebeni medence öntésénél felmerülő hibákat. A kis-selyki keresztelő kút 39 évvel fiatalabb mint a nagyszebeni és mégis a fiatalabb darabnál csakis a régibb mű ismétlődéséről lehet szó. Alakilag együvé tartozván mind a kettő az erdélyi ötvösmesterség rátermettségének a tanujele, a mely Nagyszebenben más műveken is kísérelte meg erejét. Haller Petrus († 1569) és Lutsch András († 1632) két bronz-epitaphiuma egyszersmind egész Magyarországon az e nembeli munkák egyetlen képviselője.

A segesvári, szászdályai és hégeni keresztelő medenczék egy csoportba számítandók. (6. ábra.) Egyelőre tekintsük meg a *segesvári* kolostortemplom keresztelő kútját. A mint a felirat igazolja, Jacobus öntőmester műve 1440-ből.

Összes magassága 108,5 cm. és üstjének átmérője 60,3 cm. Ezen keresztelő kútnál is az egyszerű serlegforma áttört háromszögekkel ellátott nódusz által egyházi kehely alakjává fejlődött és az egész alkotás iskolázott, finoman érző művészre vall. A láb átmenete az üstbe valóban bájos és e művészies felfogásnak megfelel az öntés szépsége és szabatosága is. Diszítésre és egyszersmind az ezen szertartási eszközzel egybekötött vallási, misztikus és theologiai nézetek kiemelésére itt is pompásan stilizált gót liliomok szolgáltak, a melyek koszorúban veszik körül a láb alsó szélét, továbbá a következő medaillonok: sárkány (IV. tábla 8.), egyszer az üstön és háromszor a lábnak nódusz alatti részén, továbbá egy lépdelő leopárd (IV. tábla 7.), egyszer az üstön és háromszor a lábnak nódusz alatti részén. A sárkány és a leopárd háromszegletes pajzsba be vannak állítva, kerek dombormű pedig Szent Veronika a kendővel (II. tábla 8.), mely egyszer az üstön és háromszor a lábnak nódusz fölötti részén látható; érdekös, hogy két angyal Veronika oldala mellett áll, oly tünemény, mely a renaissance művészeti szelleméből érthető. A nódusz fölötti része mutatja a láb a trónoló király kerek medaillonja mellett (I. tábla 4.) két evangelista jelképét kerek mezőben (II. tábla 6. és 7.), melyek között azonban csak Szent János jelképe állapítható meg a sas jelenlétének segítségével (II. tábla 7.). Ott, a hol a láb átmegy a talp peremébe, egy medaillonkoszorú van alkalmazva, mely tizenöt csillagalakú domborműből van összeállítva. E reliefek motivumai részint oroszlán, részint sárkány és grifmadár stilizált rajzai (IV. tábla 1., 2. és 3.). A talp peremét sűrűn komponált liliomkoszorú díszíti. A szimbolikus képek stilizálása bámulatra méltó, az evangelisták jelképei a legszebb e nemű alkotásokhoz tartoznak.

6. ábra. Segesvár (1440).

Hogy itt is ugyanazon motívum minden habozás nélkül több ízben öntődött le, kielégítő módon a középkori műipar gyermekies voltából magyarázható, a melylyel egész kontinensünk harangöntőinél találkozunk, mindenek előtt pedig azon meggyökerezett nézetből, hogy átörökölt, bizonyára nem valamennyi esetben található jelképes ábrázolásoknak alkalmazása az illető tárgynak, harang vagy keresztelő medenczének lényeges ismertető jele. Hogy ellenben egészen dísztelen harangjaink és a nevezett medaillonokkal csak gyéren vagy egyáltalában nem ellátott érczkútaink vannak, nem bizonyít semmit sem ellene, mert az öntött művek többé-kevésbbé gazdag kialakulása oly ügy volt, a melynél a megrendelő fél kívánsága és vásárlási ereje határozó befolyással birt.

A segesvári keresztelő medencze felirata egynehány nagy betű kivételével tökéletesen szép és szabályosan felrakott gót kisbetűből áll és tartalmára nézve minden titokzatos melléklet alól felszabadult, a mint azzal már a nagyszebeni és kis selyki érczkutaknál találkoztunk; következőképen szól: «In(ho)nore p(at)ris et filii \ et \ sp(irit)ūs s(an)c(t)i factū(m) est hoc opus p(er) man(ibus) iacobi fusor(i)s cā(m) panarū(m) \ subanno d(omi)nī \ m(illesim) ° \ cccc(esim) ° \ xl(im) ° \ Caput draconis saluator cō(n)triuit ī(n) vorsanis flum(in)e ab eius p(roprie)tate eripiens om(n)es».

A felirat első, Caput szóig terjedő része minden szétválasztó vonal nélkül két sorba van beállítva, a felirat második része azonban három zsinórral van szegélyezve, miről már volt szó.

A felirat ezen része «Az üdvözítő a sárkány fejét széjjeltaposta» nem azt a tényt érti az üdv történetének, hogy az üdvözítő a bűnt legyőzte, hanem a zsoltárok képeinek megfelelő eszméire vonatkozik, melyek a keresztény képkör fejlesztésére nagy befolyással voltak. Ez esetben a 91. zsoltár 13. verséről van szó: «Oroszlánokon és kígyókon fogsz járni és fiatal oroszlánra és sárkányra fogsz taposni». Éppen a sárkányra taposó Krisztus motivuma a legmesszebb terjedt el és számos szentre vitetett át. A kölni kapitolium-templom faajtajain Krisztus a Jordánban való megkereszteltetésekor sárkányon áll.*

A nódusz hasonlósága felfogását illetőleg arra enged következtetni, hogy a *szász-dályai* evangélikus templom keresztelő kútja ugyancsak Jacobus mester műhelyéből került ki. (7. ábra.) A segesvári keresztelő kútnak jellegzetes vonása a szabályossághoz való félreismerhetetlen ragaszkodás és itt úgy mint ott, buzgó gond állapítható meg, a mellyel a fölírat betűi le vannak rakva és a kiváló módon lendületes gót liliomok közötti közök meg vannak tartva. Mellesleg mondva e liliomok rajzolata olyan, mint a nagyszebeni medenczénél, a mi ismét bizonyítéka annak, hogy a legkülönbözőbb műhelyek egy és ugyanazon motivumot a mintának kölcsönös átvétele által alkalmazták. E medencze üstjét, a melynek felső peremén a két zárófül rá van öntve, a gótika szellemét már elhagyni készülő szőlőlevélinda két zsinór között díszíti. Az alsó szélén, mely a szőlőlevélindától szabad, nem díszített köz által elválasztva, megint csak két zsinór között egy fölírat van, a mely egyes nagybetűk felhasználása mellett kisbetűkből áll és a mely így szól: «A \ iohanne \ Xps \ baptisari \ voluit \ Vt \ Saluaret \ nos.» A csomó fölött megint találkozunk a liliomokkal és alattuk két zsinór között a szőlőindával. Az alapot, a mint már mondtuk, a liliomkoszorú díszíti, a melyet felfelé ugyancsak zsinórvonal határol. A láb szélén itt sem hiányzik a három sajátlagos horog. Az egész keresztelő kút magassága 102 cm. és az üst átmérője 59 cm. Ezt a darabot is két részből öntötték. Ha el is kell ismernünk, hogy az arányok kiegyenlítése nem minden kifogáson felüli, hogy az üst a túlságosan csinosan tartott láb számára túlnehéz és hogy a csomó is inkább ezen edényrészre való redukált visszaemlékezés mint a szerkezetnek igazi tagja, úgy ez a mű mégis a hazai öntőművészet nevezetes emlékművének tartandó.

* V. ö. Bergner a. i. h. 570. l.

A körvonalakban hasonló, de díszítő mellékletekben még a most említett keresztelő kútnál is takarékosabban kiállított medencze a *hégeni* evangélikus templomé. 95 cm. magas, átmérője 54 cm. Ezt is két részből öntötték, a melyeket azután szilárdan egymáshoz illesztettek. A körvonalak rajzolatának egybevágása, különösen pedig az alakjában jellegzetes nódusz alkalmazása, egymással legközelebb rokonságban álló díszelemek, szőlőlevélinda és liliomkoszorú, arra utalnak, hogy ez a keresztelő kút is Jacobus mester öntőműhelyéből került ki, a kivel már Segesváron találkoztunk volt. Művészetileg

7. ábra. Szász-Dálya (14. század).

8. ábra. Hégen (15. század).

kevésbé elégít ki, hogy az üsz egyetlen dísze, zsinórvonalak által határolt szőlőlevélinda túlságosan alulra került és hogy a láb alapján a liliomoknak túlságos egymáshoz való közeledése a dekoratív hatást lefokozza. A szász-dályai keresztelő két nóduszának keskeny hasadécai helyébe itt széles nyílások vannak. A láb alapján a három horog itt is megvan.

A keresztelő medenczék ezen csoportjánál is arra kell utalnunk, hogy a falusi községek a közeli várost szerették mintaképül fogadni és mivel Szász-Dálya és Hégen Segesvár közelében vannak, annál érthetőbb az említett csoporthoz tartozó keresztelő kutak megegyezése.

A kilencz erdélyi keresztelő kút közül időbeli származásra nézve az utolsó a *brassói* Fekete-templomban van (9. ábra). Seraphin Vilmos ennek külön monographiát szánt,* a melyre itt röviden fogunk utalni. Ezen szintén két részből öntött keresztelő medencze magassága 104 cm., az üst átmérője 60 cm., épen annyi, mint a lábé. A fölírat szóról-szóra így hangzik: «Quid mirabili extare poteit q' vgo infantulū genuit q' mris sue pr fuit · maia vgo nōiata legitur que mūdi saluatore genuisse mrtur · etcetēa. A iohanne – Xps Baptisari Voluit Ut Salvaret nos Sub anno dñi millessio cccc, lxxii Hoc · opus · fecit · fieri Reuerēdus · vir · magister · iohañes Rewdel · pleban · brasschouiensis».

9. ábra. Brassó (1472).

E felíratot, a mely pár nagybetű felhasználásával gót kisbetűben íródott, Seraphin a következő módon fejtette meg: «Quid mirabili(us) ex(s)tare pote(r)it, (quam vagy eo) q(uod) v(ir)go infantulu(m) genue(r)it, q(ui) m(at)ris su(a)e p(ate)r fuit? Ma(r)ia v(ir)go no(m)i(n)ata legitur, qu(a)e mu(n)di saluatore(m) genuisse m(emo)ratur et cete(r)a. A Johanne Chr(istu)s baptisari voluit, ut salvaret nos. Sub anno d(omi)ni millesi(m)o quadringentesimo septuagesimo secundo hoc opus fecit fieri revere(n)dus vir magister Johan(n)es Rewdel, pleban(u)s Braschoviensis».

Bárha a többi erdélyi keresztelő medenczével való rokonság, különösen a kiválóan hatásos csomó hasonlatosságánál fogva a segevári csoporttal való összefüggés az első szempillantatra felismerhető, úgy a brassai öntömester mégis saját útján járt. Mindenekelőtt feltűnik, hogy egyetlen egy négyzetalakú plakett kivételével, a mely a keresztrefeszítést ábrázolja, az üst díszítésére csakis a felíratot használja fel. Itt a többi erdélyi keresztelő kútnál megtartott szabálytól annyiban tért el, hogy csak az utolsó sort állította be két zsinórvonal közé, a többit pedig vízszintes határoló vonalak nélkül alkalmazta. Mesterünk tehát lemondott a vízszintes tagolás különösebb hangsúlyozásáról. Az üst körvonalait is sajátlagosabb, a többi öntömesterétől eltérő módon alakította, de a mellett kikerülte a figyelmét, hogy a láb az üstbe közvetve megy át, a mi az egész edény vonalvezetésének egységét háborgatja. A láb lendülete azonban teljesen megérdemli csodálatunkat. A mi a technikai kivi-

* Friedrich Wilhelm Seraphin: Das Taufbecken in der Kronstädter evang. Stadtpfarrkirche und sein Stifter Magister Johannes Reudel. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. N. F. XXXIV. (1907). 154. s k. l. — V. még ö. Roth: Über heimische Taufbecken. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. XXX. (1907). 105. s k. l.

telt illeti, úgy ebben is mesterünk az erdélyi szabálytól eltér. Míg ugyanis a többi medenczénél az üst csap útján illeszkedik a lábba, itt az üstre liliomkoszorúval díszített gyűrű van ráöntve, a melybe a láb felső része betolható. E tekintetben a brassai mester ugyanazt az eljárást követte, a melyet pl. a

I. TÁBLA. DOMBORMŰVEK A MEDGYESI ÉS NAGYSZEBENI KERESZTELŐ KÚTON.

szepesi keresztelő medencze öntőmestere Ruszkinban (1427.) alkalmazott. A keresztelő kútunkat díszíti a csomó fölötti liliomkoszorú és a már említett keresztrefeszítést ábrázoló dombormű, a mely a harmadik sorban etcetea és A iohanne szók között van, azonkívül a csomó alatt hat medaillon. Az egyik

trónoló királyt ábrázol, a mi nem vonatkoztatható, a mint ezt Seraphin tette, Korvin Mátyásra, hanem a világ urát jelképezi, habár stílus és felfogás királyi pecsétekre emlékeztet. Vagy pedig ez a medaillon az ilyen pecsét lenyo-

II. TÁBLA. DOMBORMŰVEK A NAGYSZEBENI ÉS SEGESVÁRI KERESZTELŐ KÚTON.

mata lehet. A két körszerű dombormű az íróasztal mellett ülő evangelistákat tartalmaz a megfelelő jelképekkel. A jelképek világosan vannak visszaadva, hogy Szt. János a sassal és Szt. Lukás a bikával ismerhetők. Figyelemre-méltó, hogy a trónoló király és a két evanglista a segesvári medencze

megfelelő reliefeinek hű másolatai. E medaillonok rajzolata igaz gót érzületre vall. A negyedik dombormű pajzsba van beállítva és járó leopárdot ábrázol, a mint éppen ezen alakításban és ugyanazon felfogásban a segesvári keresztelő kúton láttuk. Szembetűnik, hogy szorosabb összefüggés léte-

III. TÁBLA. DOMBORMŰVEK A NAGYSZEBENI KERESZTELŐ KÚTON.

zik, mely egy és ugyanazon minta alkalmazásán alapul. Az ötödik, négyzet alakú dombormű szirénát ábrázol mint emberfejű madarat és a hatodik szárnyas sárkányt mutat, melyet megint a segesvári medenczénél találtunk. Ezen sárkánynak jelképes értelméről már szó volt. Ha Seraphin az ördög

jelképeinek magyarázata végett újtestamentomi helyekre utal (megnyilatkozás 12,9 «a nagy sárkány, az öreg kigyó, a melynek ördög és sátán a neve» és Péter első levele 5,8 az ördög, «ki járkal mint bögő oroszlán és keresi, hogy kit nyelhessen el»), úgy meg kell még jegyeznünk, hogy az új testamentom tipológiai képköre a régi testamentomén nyugszik és ez megint ősrégi keleti eszméken épül fel.

A mi már most a fölíratot illeti, úgy első része a Mária-himnuszról látszik kölcsönözve és ennél fogva nem tekinthető Reudel János szerzeményének. Reudel János magisterről, a ki 1499-ben mint brassai városi lelkész halt meg, Seraphin érdekes adatokat hozott össze, a melyekre nem térhetünk át. Csupán egy Reudel-féle levélből kívánok itt a műtörténetre nézve fontos pontot említeni. Bécsből a szülővárosa tanácsához írt levele azt a felszólítást tartalmazza, hogy Erhardus mesternek nyolcz forintot küldjenek, a mely összeg az elvégzett munkájáért jár.* A levél 1454 márczius 17-ikéről szól és ezzel az a kérdés merül fel, hogy Erhardus bécsi mester mit festett Brassóban és különben is van-e létezésének egyéb nyoma is?

A brassai keresztelő kút mesterét — fájdalom — nem ismerjük. Hogy volt öntőműhelye Brassóban, biztosnak mondhatjuk, bár a városbeli monda szerint a keresztelő kutat Konstantinápolyban öntötték és onnét hozták volna Brassóba. Annyi azonban minden esetre igaz, hogy a brassai harangöntő, a ki a Fekete-templom keresztelő medenczét alkotta, pontosan ismerte és, a mi a medaillonok egy részét illeti, lemásolta a segesvári kolostortemplomét.

Keresztelő kutaink öntésének módjáról többféle helytelen nézet terjedt el és Seraphin véleménye is téves, azért itt még röviden szólunk kell az öntés technikájáról, a mely a későbbi harangöntéssel teljesen megegyezett. Belülről fűthető, tűzhelyként felépített mag fölé az elkészítendő harang vagy keresztelő kút vastagságában agyagréteget kentek, mintaidommal simították le, vékony viaszréteggel bevonták és így égették. Ez agyagrétegre, a melyet ingnek neveztek, a későbbi díszeket és fölíratokat, domborműveket, medaillonokat és betűket viaszból felragasztották. A fölíratok elkészítésére gyakran kímetszésre szánt mintákat használtak föl, a domborművek előállítására pedig a műhelyekben lévő bélyegeket és szobrászati motívumokból, plakettekből, könyvfedél-díszítésekből ad hoc készített lenyomatokat alkalmaztak és fektettek a mintára. Közkeveltségnek örvendtek az ú. n. zsinórvonalak, a melyek korántsem kenderzsinórokról vett szándékosan készült öntvények és talán az inget tartották volna össze, hanem ezek a mintán vízszintes vonal vezetésére való kényelmes eljárást szolgáltatnak. Az anyaging, a viaszminták és esetleg a beviaszkolt kenderzsinórok fölé most már agyagköpenyt helyeztek és ezt égették. A hő által a viasz kifolyt, a kenderzsinórok elszenesedtek és a köpeny belső felületén a negatív mélyedések maradtak vissza. Ezután leemelték a köpenyt, eltávolították az inget és a mag és az újból reáhelyezett köpeny közötti ürbe öntötték a folyékony fémeket.** Keresztelő kutainknál a betűket és

* Seraphin a. i. h. 175. l.

** V. ö. Mundt a. i. h. 3. l.

díszítéseket nem a köpenybe metszették, a mint ez a harangöntés korábbi stádiumában történni szokott. Világos, hogy az öntőtechnika e neménél minden keresztelők medenczét két részben kellett önteni.

Divald arra utalt, hogy a szepesi keresztelőkutak gazdagabban díszített

IV. TÁBLA. DOMBORMŰVEK A NAGYSZEBENI ÉS SEGESVÁRI KERESZTELŐ KÚTON.

lábai az öntésnél különös eljárást igényeltek. Itt a köpenyt két részre kellett hasítani és az ez által feltételezett varratok, pl. mint a szepesváraljai keresztelőkútnál, épp úgy a svedlerinél, a mint az Divald által közölt ábrán is látható, még ma is megvannak ; a hol a varrányok már nem állapíthatók meg,

ott a mester őket a mű befejezése után lereszelte.* A medgyesi és a segedi úgy mint az alczinai keresztelő kutak kivételével, a melyeknél a láb egyszerű körvonalai egy teljes köpenynyel való öntést engednek meg, a többi erdélyi keresztelő medencze lábait hasított és megint összeillesztett köpeny segélyével öntötték. Azonban egyetlen egy keresztelő kútunknál sem mutathatók ki ilyen varratok, még nyomokban sem. A vízszintes vonalak, a melyek az edény teste közé vonulnak, a mint simaságuk és szabályos voltak következtetni engedik, a faminták rovásai által keletkeztek. Már ebből is látszik, hogy a zsinórvonalak nem kényelmességi okoknak köszönik eredetüket. A mintákat, a melyeket a régi harangöntők harangjaik és keresztelő medenczéik díszítésére használtak, nem ötvösök készítették, a mint azt Divald állította, hanem öntőműhelyeik leltári tárgyai voltak, ezeket a vándorlásokon leöntések által nyerték vagy kölcsönözték vagy örökölték és szükség szerint ott öntötték le, a hol illő motivum épen található volt, tehát más harangöntők munkáiról, könyvfedelekről, ereklyetartókról és egyéb tárgyakról.** Mivel itt olyan mintákról volt szó, a melyek csak ritkán aczéلبől vagy vasból valók, a mint erre rendszeren az élesség hiánya utal, hanem agyag- vagy gipszmintákról, a melyek megint a maguk részéről viasz- vagy agyaglenyomat útján készültek, úgy nem is volt szükség ötvöshöz fordulni, és a mi amaz időkben ellenkezett volna az ipari szokással. Nem szabad a régi iparosok művészies érzését csekélybe vennünk, mert bár akkor a hagyomány jótékony hatással volt, érzékük volt az egész mű összhangzatos kialakítása és díszítése iránt. Ez általánosan ismert tényeket a szépeességi és erdélyi keresztelő kutak is bizonyítják. Mert ha sorban végignézzük, úgy a művészies gondolkodásnak olyan érettségét és az egész felfogásnak olyan egységességét észleljük, mely megérteti a régi mesterek feladataik megoldásában való biztosságot.

Ezzel befejezzük az erdélyi keresztelő kutak ismertetését. A jelképes, jelenetezett és dekoratív domborművek lehetőleg teljes egybegyűjtése és rendszeres feldolgozása más alkalomra marad. Az itt előadottak szerény adalékul szolgál a magyarországi művészeti és kulturai élet ismeretéhez. Bármennyire szükséges, hogy az egyes tünemény megítélésénél ne mulasztjuk el a tekintetet az egész fejlődésre, mégis biztos, hogy az egészben működő erők az egyes tények pontos ismerete által vannak feltételezve. Onnan érthető a monografiai kutatás nagy értéke.

Nagyszeben, 1912. évi szept. havában.

Dr. Roth Viktor.

* Divald i. h. 8. l.

** Ugyanaz a. i. h. 11. l.

FESTÉSI ELJÁRÁSOK RÓMAI PROVINCZIÁLIS DOMBORMŰVEKEN.

Az antik görög-római szobrászati műveken előforduló festési eljárások közül kettőt említenek az írott kútfők: a circumlitiót és a ganosist.

A *circumlitio*¹ abból állott, hogy a szobrok egyes részeit színekkel kiemelték. A fejen a szemeket, szájszéleket és a haját, továbbá a ruházat és fegyverzet jellemző részeit színekkel hangsúlyozták. Így a circumlitióhoz művészi érzék volt szükséges. Plinius² írja, hogy Praxiteles Nikias festővel végeztette szobrain a circumlitiót.

A *ganosis*³ már nem kívánt művészt, csak ügyes mesterembert. Az esővíz a mészkövet és így a márványt is oldja, ennél fogva a szobrok időviszonyosságainak kitéve a felületükön változásnak vannak alávetve, továbbá a polychrom-szobroknál a kövön úgy is rosszul tapadó festékréteget az eső csakhamar lemosta volna. Ennek meggátlására a szobrokat viasz védőréteggel vonták be. Ezen eljárást ganosistnak hívták. Plutarchos írja,⁴ hogy a római censorok hivatalos működésük megkezdésekor kötelesek voltak arról gondoskodni, hogy Jupiter capitoliumi szobrán ganosist végezzenek a munkások, vagyis a szobrot új viasz védőréteggel vonják be. Magát az eljárást Plinius és Vitruvius⁵ ismerteti. A szobrot púnviasz és kevés olaj keverékével ecsettel vonták be, azután parázstartályokat közel hozva a szoborhoz, a viaszt megolvastották, a megolvadt viasz így a kő porusaiba mélyen behatolt. Kihűlés után viaszgyertyákkal dörzsölték át a szobrot és végül puha vászonruhákkal szárazon addig dörzsölték, míg az tükrőfényt nyert. Ezen leírásból kitűnik, hogy a ganosis inkább konzerválás volt, mint festés.

A festésnél felhasznált anyagokat is részletesen felsorolják az írott kútfők. Ezen feljegyzések szerint a görög-római festékek legnagyobbbrészt természetes földfestékek voltak és a mi földfestékeinktől csak annyiban különböztek, hogy a kiválasztás és megtisztításuknál sokkal nagyobb gondot fordítottak arra, hogy valóban tiszta festékanyagot nyerjenek, mint mai nap. Például a legjobb rubricát (*μύλος*,⁶ vörös porva) Lemnos szigetén egyszer egy évben vallási czeremóniák mellett ásták. Ezen festékanyagot téglafomára gyúrták és félholdalakú vagy kecskét ábrázoló pecséttel ellátva hozták forga-

¹ Circumlitio «circumlinere» igéből származik, jelentése: valamit valamivel körülkenni, körültapasztani, körülfesteni.

² Plinius XXXV. könyv, 133. fejezet.

³ A régi kéziratokban «gnosis» áll, ezt eleinte *γνώσις*, *ἐγκύσις*, *κοινίσις*-nak olvasták. Welker helyesbítette *γανώσις*-ra. Ezen szó *γνώω* igéből származik, jelentése valaminek valamivel fényt adni, valamit valamivel bevonni.

⁴ Plutarchos *Questiones Romanae* cap. 98. pag. 287.

⁵ Plinius XXXIII. könyv, 122. fej.; Vitruvius VII. könyv, 9. fej.

⁶ Plinius XXXV. könyv, 31., 33., 36. fej.

lomba.¹ Innen *σφράγις*² nevet nyerte a festék (latinul terra sigillata). Ezen tűzállófestékekkel edények készítésére szolgáló agyagföldet is festettek vörösre,³ a név ezen festékanyag után az abból készített edényekre is átment s így ezeket az anyag után terra sigillata edényeknek nevezték.

Vegyí úton is készítettek festékanyagokat. Így ismerték a mesterséges ólomfehér⁴ (cerussa, ólomcarbonat) készítési módját. Pireusban tűzvész alkalmával feltalálták az ólomsárgát (cerussa usta,⁵ massicot). A mesterségesen készített festékanyagok között még fel kell említenem a cyanus egyipticust (puteolanum,⁶ cylon, vestorianum, melyet Vestorius készített először Puteoliban, egyiptomi előírás szerint); ez vegyi vizsgálataim alapján kék rézvegyület, mely nátriumot, silíciumot és rezet tartalmaz, lúgok, sőt koncentrált savak behatásának színének változtatása nélkül ellenáll, nem üveg, mert kristályos természetű és a fénysugarakat erősen polarizálja.

A növényi eredetű festékek aránylag kevés számban voltak képviselve. A *viola arida*⁷ főztéből sárga festéket készítettek; ismerték az indiai indigót⁸ (indicum), továbbá a *dæmonorops* (calamus) draco gyantájából és gyümölcséből kivonták a vörös festékanyagot és azt cinnabarisnak,⁹ néha sanguis draconisnak nevezték.

A kútfők adatai szerint csak igen kevés állati eredetű festékanyagot ismertek. Ezek közül a purpurissimum¹⁰ (biborcsiga, murex brandaris és murex trunculus váladéka) volt a legbecsesebb festékanyag az ókorban. Gyakran hamisították a vaccinium myrtillus (vaccinium, hysginum)¹¹ bogyó nedvéből készített vörös festékkel. A tentahal (loligo tunicata) váladékából készített barnásfekete festéket, a sepiát szintén a biborfestésnél használták.¹²

Amint látjuk, az ókorban használt festékek anyagát és azok készítési módját a kútfők elég részletesen ismertetik. A festékek felhígító- és tapasztó-

¹ Berger, Die Maltechnik des Altertums. München, 1904. 261. oldal.

² Dioskorides V. könyv, 163. fejezet; Blümner, Technologie u. Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. Leipzig, 1887. IV. köt., 483. old.

³ Blümner, Technologie u. Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen u. Römern, II. köt. 70. old. Blümner a terra sigillata elnevezést a lemnosi agyag azon sajátosságából magyarázza, hogy pecsétlenyomatok készítésére alkalmas volt simulékonyágánál fogva, tehát oly agyag, melyet manap plasztikusnak nevezünk. Blümner azonban nem gondolt arra, hogy ugyanúgy nevezték a lemnosi rubricát (*σφράγις*, terra sigillatának), továbbá figyelmen kívül hagyta, hogy a provinciális vörösre festett edényeknek is terra sigillata volt a neve, bár u. a. művének 71. oldalán részletesen fejtegeti az égetett edényeknél felhasznált nyers agyag festési módját.

⁴ Dioskorides V. könyv 103. fejj.; Plinius XXXIV. könyv 175. fejj.

⁵ Plinius XXXV. könyv 38. fejj.; Vitruvius VII. könyv 12. fejezet. Plinius szerint Nikias festő használta először.

⁶ Plinius XXXIII. könyv, 161., 162. fejj.; Vitruvius VII. könyv, 11. fejj.

⁷ Vitruvius VII. könyv, 14. fejj.

⁸ Plinius XXXIII. könyv, 163. fejj.; Vitruvius VII. könyv, 9. fejj.

⁹ Plinius XXXIII. könyv, 114. fejezet. Vitruvius VII. könyv, 9. fejj. Lenz szerint (Botanik d. Griechen u. Römern 306. old.) a sárkányfa, *Dracæna draco* nemcsak Nyugat-Indiában, hanem a Kanári-szigeteken is előfordult. Mondák szerint sárkányok és elefántok véréből készítették.

¹⁰ Plinius XXXV. könyv, 44. fejj.

¹¹ Vitruvius VII. könyv, 14. fejj.

¹² Plinius XI. könyv, 8. fejj.

anyagára vonatkozó feljegyzések sokkal hiányosabbak. Plinius állati enyvet¹ és tojásfehérnyét² említ. Mázoló munkákra az olajfestéket is használták.³ Az ókori festészet sajátos anyaga azonban a púnviasz (cera punica) volt. Plinius⁴ és Dioskorides⁵ részletesen leírják készítési módját. A sárga méhviaszt szabadban levegő és napfény behatása alatt megfehérítették, azután tengervízben, melyhez nitrumot⁶ (nátron vagy kálilúg) tettek, háromszor megfőzték. A főzés alatt keletkező fehér habot leszedték és azt vékony rétegekben kiterítve napon és holdfényben (?) megszáritották. Ha nagyon jó púnviaszt akartak készíteni, a megszáritás után még egyszer megfőzték a viaszt. Ezen leírás szerint a púnviasz kálium-nátrium viasszappan, mely vízben könnyen emulgálódik. Már a XVII. században megkísérelték ezen előírás szerint a púnviasz készítését. Calautól (1769.) egészen Donnerig (1867.), illetve Bergerig (1904.) számos tudós foglalkozott e probléma megfejtésével és így ennek hatalmas irodalma van.⁷ Magam is készítettem púnviaszt, melynek legfőbb sajátága az, hogy mésztejjel érintkezve megkeményedik és ezután már sem hideg, sem meleg vízben nem oldódik. Ha száz fokra fel volt hevítve, hígított savak és lúgok behatásának ellentáll; alcohol, chloroform nem oldja. Ezen sajátosságainál fogva a festékréteget és így a szobrokat igen jól védte az idő viszontagságai ellen.

A kútfőkön kívül a fennmaradt emlékek szolgáltatnak még felvilágosítással a görög római festési eljárásokról. Igaz ugyan, hogy főleg falfestmények maradtak fenn, polychrom szobrok és domborművek igen gyér számban. Nem azért, mintha csak kevés ily mű készült volna, hiszen ma már tudjuk, hogy a legnagyobb részük, — nem akarom mondani mind — be volt festve, hanem mivel a festékréteg a kövön sokkal rosszabbul tapad, mint a vakolaton, így a földben lévő nedvesség az alapozást választotta le, minek következtében a kő kiásásánál a reátapadt földdel a festékréteg is levált. Annál

¹ Plinius XXXV. könyv, 43. fejelet.

² Plinius XXXV. könyv, 45. fejelet.

³ Blümner, *Technologie u. Terminologie der Gewerbe u. Künste bei Griechen u. Römern*. Leipzig, 1879. II. könyv, 330. old.

⁴ Plinius XXI. könyv, 83. fejelet.

⁵ Dioskorides II. könyv, 105. fejelet.

⁶ A νίτρον nitrum név alatt többféle ásványt értettek. Beckmann (*Beiträge zur Geschichte der Erfindungen*) V. köt. 511. old.) igen részletesen beszél a nitrumról. A kútfőkben felsorolt sajátágaiból következtetve természetes lúgkőnek tartja. Kopp (*Geschichte der Chemie*) IV. köt. 23. old.) kifejti, hogy nitrum nem lehet salétrom, csak szóda, avagy hamuszír. Lenz (*Mineralogie der Griechen u. Römern*) a nitrumot szódának tartja. Benseller görög-német szótárában a νίτρον, attikai λίτρον nátron (Lauge); Mühlmann *Lateinisch-Deutsches Wörterbuch*-ban a nitrium szintén nátron (Reinigungsmittel). Hogy nitrum alatt tényleg szódát értettek, Plinius XXXI. könyv 110. fejezetéből tűnik ki legjobban, ahol a nitrum az üvegtükrök készítésénél szerepel.

⁷ Abbé Richard 1758; Calau Benjamin 1769; Taubenheim báró és Fratzel József 1770; Lamprecht, I. H. 1772; Goethe, Wolfgang 1786; A veronai Lorgna báró és Torri gróf 1785; Reifstein (Reiffenstein), Joh. Friedrich 1788; Peterssen 1792; Abbe Vincenzo Requeno 1794; Fabroni 1796; Chaptal 1809; Humphry Davy 1815; Paillot de Montabert 1829; Walter, Joh. Gottlieb és fia Walter, Friedr. August 1821; Wiegmann, R. 1836; Böttiger, C. A. 1838; Fernbach Ferenc Xavér 1845; Hittorff J. J. 1851; Knirim, Friedr. 1845; Fuchs, Joh. Nepomuk 1856; Blümner 1874; Donner, Raffael 1884; Gros és Henry 1884; Kaim 1910. (lásd még: Arch. Ért. 1911. XXXI. 5. sz. 425. old.) foglalkoztak a púnviasz mibenlétének kérdésével.

nagyobb esemény tehát az, hogy ezidén nyáron dr. Hekler Antal a dunapentelei ásatások alkalmával egy nagyobb domborművet talált, melyen a festés nyomai meglehetősen jól megmaradtak. A dombormű Heraklest ábrázolja, jobb kezében a jellegző bunkót tartja, balkezelével nőalakot vezet.¹ Hekler szerint ezen nőalak Alkestis és az ábrázolás tartalma: Herakles Alkestist visszahozza az alvilágból.

A domborművet téglányalakú, travertinszerű² mészkőből faragták és pedig úgy, hogy a kőlap szélét keretnek hagyva, a háttért homorúan kivájták és fülkeszerűen bemélyítették, úgy, hogy ebből az alakok haut reliefként emelkednek ki. Az arcok formái már nem láthatók, mivel a kő ezeken a helyeken erősen megsérült, hasonlóképp Herakles balkarja és alsó lábszárai sem épek. Annyi azonban mégis kivehető, hogy Herakles szemközt néz, míg Alkestis háromnegyed profilban Herakles felé tekint.

A háttér biborvörös festékrétege aránylag jól maradt meg. Elég jól látható a nőalak ruhájának színe: a felsőruha, mely a fejet is takarja, világoskék az alsóruha világossárga. A nő arcán a szem és szemöldök helyén is maradtak festéknnyomok, valamint a fedetlen jobbkaron is. Herakles jobboldalán barnás-vörös stuccoszerű réteg húzódik keskeny sávban lefelé, ugyanezen réteg Herakles teste felett a háttéren is látható. Törzsének baloldala és balkarja vékony sárgászöld festékréteggel van borítva, a bunkó egyes helyein szinte maradtak barnás-sárga festéknnyomok.

Engedélyt kérve, a következő festékrétegekből vettem vegyivizsgálat részére anyagot: a háttérből, Herakles testéről, a stuccoszerű rétegből, Alkestis felsőruhájából, alsóruhájából és arczáról.

Vegyivizsgálatok segítségével megállapítottam, hogy a háttért cinnabaris és rubrica keverékével festették,³ vagyis indiai sárkányvér és vörös porvából készítették a festékanyagot. Alkestis alsóruhája ochra,⁴ vagyis sárga porva és szénsavas mész keveréke. A felsőruha puteolanum⁵ (cyanus egypticus),

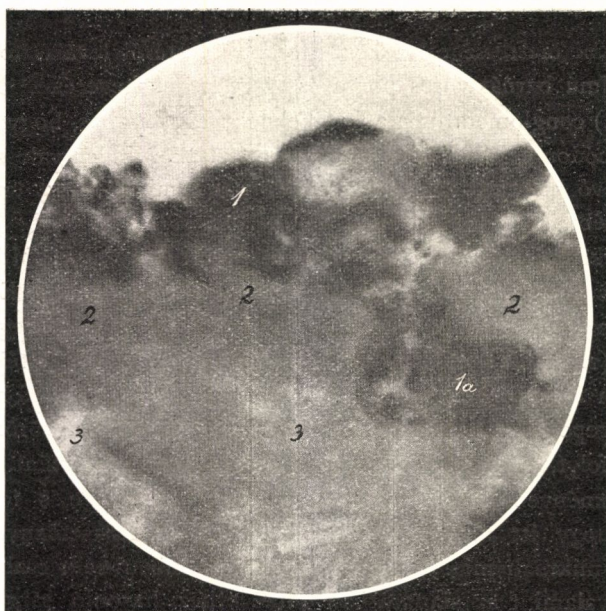
¹ Ezen dombormű mythologiai jelentéséről és művészettörténeti helyzetéről értekezett dr. Hekler Antal az Arch. Ért. XXXII. köt. 5. sz. (411. old.)

² A travertin vízből lerakódott mészkő. Nevét Tiburtól (a mai Tivoli Róma mellett) kapta, mivel ott találtak kitűnő minőségű ily mészkövet, nagy tömegben. Ókori neve lapis Tiburtinus (Vitr. II. könyv, 7. fej.). Nissen szerint a gromatikusoknál előforduló lapis Tivortinus és Trivortinus lapis Tiburtinust jelent, ebből lett a travertin elnevezés.

³ A festékrétegből keresztmetszetet készítettem és csupán a vörös festékrétegekre egy kis csepp koncentrált sósavat tettem. A festékréteg részben oldódott, azaz világosabb lett. Mikroszkop alatt nézve anyagihiányok tűntek fel; a leszűrt oldatot bepárologatva, a maradék desztillált vízben újra oldva, az oldat sósavval gyengén megsavanyítva, egy kis csepp kaliumferrocyanid-oldat hozzáadására a berlinikék reakciót adta. Tehát a kioldott anyagban aránylag nagy mennyiségű vas van jelen. A preparatumot felületesen lemosva, mikroszkop alatt nézve, a megmaradt festékanyag szálszerű rostokhoz hasonló anyagnak tűnt fel. Ezek ammoniában nem voltak oldhatók, koncentrált (65° Béaume) kénsavval érintve megfekedtek. Ezen sajátosságok alapján a festékanyagot calamus draco gyantájának ismertem fel.

⁴ A festékréteg festékanyaga sósavban pezsgéssel egészen feloldódott. Az oldatot bepárologatva és desztillált vízben feloldva egyrészt ferrocyanium hozzáadására a berlinikék reakciót adta; másik részéből, kénsavba mártott platinatűvel érintve fecskefarkalakú kristályok váltak ki. A kristályok gyenge negatív kettőtörésűek, kioltási szög 53°.

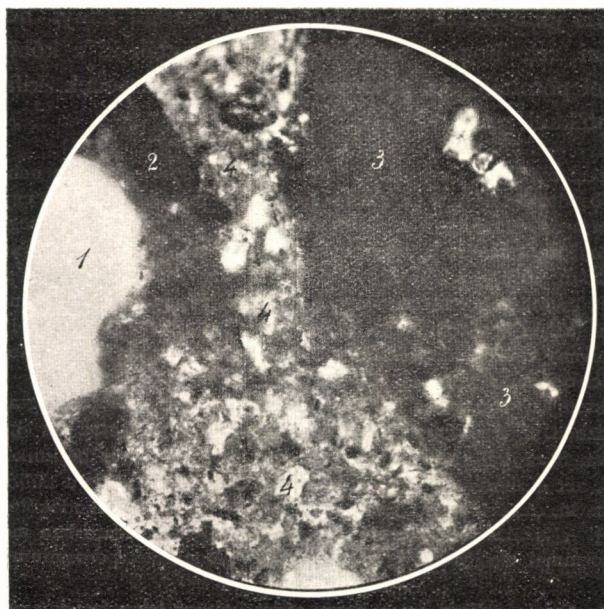
⁵ A kék festékréteg mikroszkop alatt megtekintve kristályosnak bizonyult, a kristályok a fényt polarizálják. A festékanyag sem alkohol, chloroform, sem ásványi savak, sőt concen-

1. ábra.

A HÁTTÉR FESTÉKRÉTEGÉNEK 10 u VASTAG KERESZT METSZETE. (Nagyítás 1:800.)

1. Vörös festékréteg. — 1a. Hajszáltrepedés az alapozásban, melyet a vörös festékanyag teljesen kitöltött, de az alapozást nem festette meg. — 2. Alapozás felső rétege, mely pun viaszszal van átvívódva — 3. Alapozás alsó rétege, melynek anyaga durvább szemcséjű.

2. ábra.

STUCCO RÉTEG HERAKLES TESTÉRŐL. 30 u VASTAG KERESZT METSZET. (Nagyítás 1:60.)

1. Fehér. — 2. Barna. — 3. Vörös festékrétegdarabok. — 4. Különbőféle színű festékdarabok conglomeratuma.

vagyis egyiptomi mesterséges rézkék. Herakles testéről leválasztott festékanyag mangán tartalmú barnás-vörös porva és sárga porva keveréke.¹ A stuccoszerű réteg (1. ábra.) conglomeratuma a festékeknek: oly darabos, hogy azt jelen állapotban s ily módon egyáltalán nem alkalmazhatták. Minden valószínűség szerint egy fölötté lévő befestett tárgyról folyhatott le s mivel viaszt tartalmaz,² csak tűz következtében olvadhatott meg.

A festékdarabkákból keresztmetszeteket készítettem. Mikroskop alatt minden egyes esetben két réteget különböztethettem meg. Egy alsó fehér alapozást és egy felső színes réteget. A háttér vörös festékrétegének keresztmetszetében (2. ábra.) tisztán meglátszott az, hogy a vörös festékanyag a fehér alapozást nem festette meg, sőt a præparatum egy helyén a fehér alapozáson finom hajszálrepedés volt felismerhető és ezen repedésbe a vörös festék egész tömegével befolyt, tehát a festés száraz alapon al secco történt.

A legkeményebb Alkestis felsőruhájának festékrétege s így volt reményem arra, hogy itt még a festékek felhígító és tapasztoanyagából maradt elég anyag a mikrochemiai vizsgálatra. Feltevésemben nem csalódtam. A festékrétegben, valamint az alapozásban oktaederhez hasonló sárgás-barna kristályok láthatók 800-szoros nagyítás alatt,³ melyek a fényt nem polarisálják, ezenkívül ugyanily, de élesen nem határolt sárgás-barna foltok is vannak. Ezek sem meleg vízben, sem hígított lúgok és savakban, sőt alkohol- és chloroformban sem oldhatók. Melegítve azonban perosmiumsav gőzében megfektetnek: tehát a púnviaszhoz hasonló módon viselkednek. Ennek következtében mondhatjuk, hogy a festési eljárás al secco púnviaszszal felhígított festékekkel történt. Alkestis jobb szeme és szemöldökéből maradt annyi, hogy ebből meg lehet állapítani azt, hogy a szemeket nem faragták ki a kőből, hanem ezen hiányt festéssel pótolták. Az alsóruha redőzetei sincsenek kifaragva, hanem csak sárga festékekkel reáfestve.⁴

trált lúgokban sem oldódott. Concentrált kénsavban főzve is csak igen nehezen volt felnyitható. A kénsav bepárologatása után nátriumacetat, káliumnitrit-oldat és egy kis csepp eczetsav hozzáadására nem változott (a reakció, ha réz van jelen, ólomra negatív). Ólomacetat hozzáadására azonban barna csapadék vált ki, melyből rövid idő alatt fekete kocszkák képződtek ($K_2CuPb(NO_2)_6$), jelölül annak, hogy a festékanyagban nagymennyiségű réz van jelen. A festékanyag fluorammonium és concentrált sósavban könnyebben volt felnyitható. Az oldatból, azt platinalemezen bepárologatva, utána újra oldva, egy kis kristály nátrium-chlorid hozzáadására halvány rózsaszínű hatszögek és csillagok váltak ki. (Natriumfluosilicat Na_2SiF_6). Kobaltra a reakció negatív volt.

¹ A festékréteget, koncentrált sósavban oldva, óvatosan bepárologtattam; a maradékot destillált vízben újra oldottam. Az oldatot két részre osztva, az egyik rész sósavval gyengén megsavanyítva kaliumferrocyanid hozzáadására rögtön a berlinikék reakciót adta. A másik részből, azt eczetsavval megsavanyítva, oxalsav hozzáadására küllőszerű köteg alakú kristályok váltak ki, melyek igen élénk polarizációs színekben tündököltek (Manganoxalat $MnC_2O_4 \cdot 3H_2O$). A kiválás azonban csak igen nehezen és exsiccatorban indult meg.

² Chloroformmal sárgás anyag volt kioldható. A metszet perosmiumsav gőzében megfeketedett.

³ Buchner, Georg (München) a herne sanct huberti lelet festékanyagait vizsgálván, a sárga, barna és szürke festékkocszkák anyagában mikroskop alatt sárga, lemezes, hatszögű kristályokat talált nagyszámban, melyeket viaszszzerű testnek nevez. (Berger, Maltechnik des Altertums. 1904. 273. old.)

⁴ Az antik görög-római szobrászatban igen gyakori azon eset, hogy, ha a szoborművek anyaga porosus és így finomabb kidolgozást nem enged, a részleteket nem dolgozzák ki a

Az illető festő meglehetősen erős színérzékkal bírt. A kék felsőruha alatt az alsóruhát csak a redők helyén hangsúlyozza erősebb sárgával, tudva, hogy a kék mellett az komplementær színében fog látszani.¹ Továbbá a biborpiros háttér mellett zöldesnek látszó fehér testeket halvány barnás-vörös tónussal vonja be, hogy azok meleg fehérszínben tűnjenek fel.²

A felhasznált festékanyagból azt kell következtetnem, hogy ezen dombormű nem volt barbár munka, mert nem valószínű, hogy barbárok hoztattak volna ide egyptomi rézkéket és indiai sárkányvért, továbbá a púnviasz komplikált festési technikáját barbár nem egy könnyen sajátíthatta volna el. A putoleanum a dombormű korát adja. Tudjuk, hogy az egyptomi kéket csak a Kr. u. II. század végéig használták, mivel később készítmódja feledésbe merült.³ Így ezen dombormű készítésének idejét a III. századnál korábbi időre kell tennünk.

Ennyit sikerült eddig kimutatnom. Ezen elért eredmény által serkentve, a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő többi festett domborművet óhajtanám vizsgálataim tárgyává tenni, hogy összehasonlítás révén Magyarország területén a római foglalás alatt divott festési eljárásokról fogalmat nyerhessek.

Budapest, 1912 decz. 27.

Dr. Gasparetz Géza Elemér.

A BÉKÉSSZENTANDRÁSI HONFOGLALÁSKORI JELLEGŰ TEMETKEZŐ HELYRŐL.

Békésszentandrás a holt-Körös balpartján elterülő magyar község Békésvármegyében s az archaéologiában főleg mint őskori emlékekkel bíró hely, ismeretes. Legujabban a régi magyarság egy kisebb temetkezőhelye révén érdemel figyelmet a régészet részéről. 1912. szept. hó 4-én a község érdemes főjegyzője, dr. Hajas József felkeresett engemet s egy zsák emberi csonttöredéket, egy csorbult agyagkorsót s néhány ruhadísz, gyöngyöt, tört karkötőt adott át azzal, hogy mindezek egy Békésszentandrás közelében levő kis halomból kerültek elő földelhordás alkalmával. Másnap délután kirándultam eme lelőhelyre, mely Békésszarvastól jó órányira fekszik, Békésszentandrástól azonban 10 percz távolságnyra.

kőből, hanem reáfestik. Ilyenkor azonban az egész követ előbb fehér stuccoszerű réteggel alapozzák. Ezen eljárás az égetett terracottákon előforduló festési eljárásokkal azonos, a hol azokat a festés előtt mésztejjel vonják be. Semper, Wiegmann és Kugler részletesen foglalkoznak ezen kérdéssel Kugler, valamint Sybel a feltalált antik polychrom szobrok lajstromát készítette el.

¹ Farbenlehre Ernst Berger, Leipzig, 1898. 76. old.

² Biborvörös, sárga és cyankék a hármas színek sorozatában az első helyet foglalja el. Jänicke, Friedrich, Stuttgart «Handbuch der Ölmalerei. (Farbentheorie 113. old.) Jänicke Fr. «Die Farbenharmonie». Leipzig.

³ Gasparetz «A mikrochemia a festészettörténet szolgálatában». Budapest, 1911. 36. o. Dingler, Polytechnisches Journal 1874. 213. köt. 84. old. és Church-Ostwald, Farben u. Malerei. München, 1908. 239. old.

A halom özv. Bagi Vinczéné pálinkáséri földjén emelkedik, egy partos vonulaton, mely talán a Körös folyó régebbi medrének határa volt; a Körös folyó ugyanis nem messze, mintegy fél kilométer távolságban fekszik e szóban forgó halomtól. A tulajdonosnő földjének mélyedtebb részeit feltölteni óhajtván, a földet ezen halomból hordatta, melyet e célból a kubikus munkások mintegy 8 méter szélességben átszeltek. A halom magassága 160 cm., átmérője pedig mintegy 30 méter lehet. Anyaga agyagos, televényes hordott föld, mely helyenkint annyira kemény, hogy csak csákánynyal lehet boldogulni. Kintlétem alkalmával szintén munkában voltak a kubikusok s az ásást a halom keleti lábánál folytatták épen. Érdekökben lévén a gyors munka, bizony nem sokat törődtek avval, hogy a sirokat esetleg nagyobb gonddal bontogassák. Jelenlétemben mintegy öt sír került ásójuk alá s egyet sikerült magamnak tisztítani meg a földtől. Az agyagos televény víztartó tulajdonságánál fogva rosszul konzerválja a csontokat, úgy, hogy a vázak csak nagyon elmállott állapotban voltak feltalálhatók s főleg az arcai részek egyetlen egy koponyánál sem voltak ép állapotban kiemelhetők. Ezen általam kibontott sír a második ásonyomnál került elő. A váz idősebb férfiúé volt, koporsóban pihent. A koporsónak oldala is volt s a deszka vörhenyes-barnás darabokra s legnagyobb részében vörhenyes porrá omolva találtatott. Úgy a hosszát, mint a szélességét pontosan megmérhettem. Hossza 212 cm., szélessége pedig mindössze 42 cm. volt, a mi nagyon szűk koporsóra vallott. A váz hosszát 180 cm.-nek találtam, a mely méret igen magas termetű egyénre vall. Melléklet gyanánt egy teljesen oxydált érem volt, melyről a domborműves irat is lemállott s kézbe vevéskor darabokra esett szét. A váz ény—dkeleti fekvéssel bírt. Tőle balra a kubikusok méteres távolságokban három gyermeksírt ástak fel, teljesen korhadt vázakkal, (5—6 éves gyermekek) melléklet nélkül. Azonkívül egy felnőtt egyént is széthánytak s mellette sem fordult elő melléklet. Mind az öt váz koporsóban volt eltemetve. Állításuk szerint vagy 35—40 vázat találhattak a földhordás alkalmával s a halom közepén lelték azt a sírt, melyben legtöbb melléklet fordult elő, a mely mellékletek megmentett részét alább ismertetem majd. Tanítási idő lévén, hivatásom akadályozott abban, hogy az ásatásnál a többi napokon is jelen lehessenek. Közbejött azonban szeptember 30-án a szüreti vakáció s ekkor 18 tanítójelöltet ásókkal és kapákkal felfegyverkezve, magammal vittem e helyre, hogy mielőtt a halmot széthordanák, legalább néhány sírt figyelhessek meg pontosan.

Abban az időben épen szünetelt a kubikus munka s én a halom délnyugati, déli és délkeleti részén mintegy 30 m. hosszú és 80 cm. széles kutató árkot vonattam, miközben összesen öt sírt bontottam fel s mindössze egynek a bal fülnyilásánál találtam egy bronzsodronyból készült fülkarikát. A vázak nem a halom teteje, de inkább a széle közelében kerültek elő 70 cm. mélységben. Fekvési irányuk ény—dkeleti volt. Egy 6—7 éves gyermek s négy felnőtt egyén vázat tartalmazta az öt sír. A gyermeki váz és két felnőtt váz körül koporsónyomok voltak. A vázak hanyatt fekvésben s kinyújtott végtagokkal voltak eltemetve. Egynél a két kézfej a medenczében pihent s a két láb pedig térdben kissé fel volt húzva.

A 2-ik számú sír váza 180 cm. testhosszal bírt s az arczi része teljesen porrá korhadt. Testmagassága 180 cm. volt, körülötte koporsónyomok. Az 5-ik sír váza, melynek koponyája mellett a fülkarika volt, különös helyzetben volt eltemetve. Helyzete hanyatt fekvésű, a két kar könyökben behajlítva s a két kézfej kifordítva, míg a bal alszár a jobbon keresztbe téve pihent. Az öt váz közül egyetlen egyet sem lehetett épen kiemelni s még a koponya boltozatát is összelapította a föld súlya s az arczi részek pedig részben elporladtak. A vázak egymástól való távolsága változó volt, bár a halom egyes részein, a munkások állítása szerint is, meglehetősen szabályos egymásutánban következtek a sírok. Sajnálatos dolog, hogy a halom átszelésekor előkerült mellékletek jó részét szertehordták és elhántták a munkások s a még birtokukban levő egy-két darab létezését egyenesen letagadják. Mielőtt az általam s dr. Hajas József főjegyző úr által összegyűjtött mellékletek ismertetéséhez fognék, szükségesnek tartok a temetkező helyre vonatkozólag egyet-mást megjegyezni. Így az előkerült mellékletek, mint a temetkezési szokás egybevetve a megfelelő hazai analógiákkal, az első királyok idejéből való származásra vall s az ezen időből származó sírok általában szegények. Ez a jellemvonás észlelhető volt a békésszarvasi ószőlői-örményzugi és rózsási, továbbá a gerendási, orosházi békésmegyei lelőhelyeken is s ez áll a békésszentandrás pálinkáséri temetkező helyre is. A koporsóban való temetkezés nem minden honfoglaláskori temetkezésnél észlelhető. A Békésszarvas környékén levő lelőhelyek közül egyedül Örményzugban és Telekhalmon észleltem ezt a temetkezési szokást, ellenben az ószőlői és rózsási honfoglaláskori lelőhelyeken nem volt nyoma a koporsónak. Békésmegyében a gerendási sírok mutattak koporsónyomokat¹ s most mindezekhez csatlakozik Békésszentandrás is. A koporsónak vagy egyszerű deszkalapnak temetkezéseknél való használata az ország más hasonló korú temetkező helyein is ki van mutatva, így Gátéren,² Pilinyen,³ Gerjenben, Teremián, Martélyon, Szegszárdon,⁴ stb. A békésszentandrás koporsós temetkezés aligha rendes koporsókban történhetett, mivel sem a munkások, sem én annyi sír felbontása alkalmával egyetlen egy szegnek a maradványát sem találtuk. A sírűreg aljára és oldalaira egyszerűen csak deszkalapokat helyeztek el, természetesen ez sem történt minden temetkezésnél, mivel fordultak elő sírok, melyekben semmi fakorhadék nem volt. Hogy a pálinkáséri halomban eltemetett ősök vajjon a magyar fajhoz tartozók, vagy más nemzetségbeliek voltak-e, erre vonatkozólag az általam feltárt sírok s az összegyűjtött váztöredékek némi felvilágosítást nyújtanak.

Még az avarok idején egy ó-szláv népfaj telepedett meg Békésmegye területén, illetve főleg csak a keleti részeken.⁵ A honfoglalás idején az ország gyér lakosságának javarészét szintén szlávok alkották⁶ s a Békésmegye terü-

¹ Arch. Ért. XII. 158. old. Dr. Zsilinszky Mihály: Gerendási ásatásokról.

² Arch. Ért. 1905. évf. 362. old.

³ Arch. Ért. 1902. évf. 212. old.

⁴ Arch. Ért. 1904. évf. 53. old.

⁵ Dr. Karácsonyi János: Békésvármegye története, I. kötet.

⁶ Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben.

letén élő szláv töredékek hűségesen meghódolhattak a Körös mentén erre tanyázó honfoglalók előtt, a kik nyájaikkal felkeresték a folyó környékén levő kővér legelőket. A békésszentandrási váztöredékek meglehetősen élesen elütő kétféle typust mutatnak. Egy néha nagyon is fejlett rövidfejű, széles és magas homloku s egy középfejű, keskeny, alacsony homloku s erős szemöldökívekkel bíró typust. Termet tekintetében is különbséget találtam, mivel vannak a magas termet csoportjába tartozók s közép és alacsony termetűek szintén. Az előbbiek a koponyatani egyéb jellegekkel együtt a szláv typust, az utóbbi antropologiai jellegek a magyar typust jelzik. Fölületes és vakmerő dolog lenne pozitív tényként állítani ezt, de mint feltevés, létjogosultsággal bírhat s egyszersmind alkalmas arra is, hogy a sírok feltűnő szegénységét is megmagyarázzuk vele. Az eltemetettek javarésze melléklet nélküli a munkások elbeszélése alapján is és az én észleletem is erre enged következtetni. Tehát szolga népség sírjai. Viszont a halom közepe táján akadtak a munkások a legdúsabb mellékletekkel bíró sírra s lovas sír nyomára, mivel kengyel- és zablatöredék s lófogak is jutottak birtokomba a halom ezen részéből. Most már nem-e kínálkozik az a feltevés, hogy az előkelőbbek, tehát az uralkodó elem, a magyar úr a halom legfelső részén, a szolga népség pedig e középső hely körül temetkezett. Teljesen megegyezik ez a feltevés a gátéri* régibb középkori temetőnél észlelt temetkezési móddal, a hol a partos lelőhely gerinczén az előkelőbbek sírjai és a lovas sírok voltak észlelhetők.

A magyar typusnak vett váztöredékek különben igen fejlett izomzatu népről tanuskodnak. A koponyánál az alsó állkapocs szárnyi része néha feltűnően fejlett rágóizomzatról tanuskodik s ez mintegy bizonyítékul szolgál arra vonatkozólag, hogy az ősmagyarok hússal táplálkoztak s ez a szokás új hazájokban is megmaradhatott. Feltűnő az állcsúcsnak igen erős fejlettsége. Legjellemzőbb azonban a homloknak néha feltűnően alacsony, de szépen ívelt formája, továbbá a homlok keskenysége s a szemöldökíveknek igen erős fejlettsége. A homlok alacsony, de szépen görbülő idomát dr. Török Aurél az Árpádok családi bélyegének feltételezte.** A koponyatetőnél dr. Török jutott először arra az észleletre, hogy a hajhagymák és gyökök apró kis bemélyedéseket képeznek a koponya csontos lemezén (tabula ossea) s régi koponyáknál sűrűn egymás mellett álló apró kis likacsok ezek, de csakis a halántékvonalak által alkotott zónában s a homlokcsonton rendszeren a homlokbecrczek felett kezdődnek. E likacsok sűrűségéből a hajszálak sűrűségére lehet következtetni. Vannak oly koponyák, hol csak a nyakszirti résznél kezdődnek e gödröcskék, ez annak a jele, hogy az illetők még életökben, jóval a halál előtt, már kopaszok voltak. Természetesen nem minden hajgyökér és hajhagyma képez ilyen benyomatokat, de a legtöbb koponyán tényleg észlelni lehet ezt a jelenséget.

Én ily szempontból is megvizsgáltam a birtokomban levő békésszentandrási, pálinkáséri fejképző töredékeket s úgy találtam, hogy a legtipikusabb koponyáknál sűrű, összeérő szemöldök s igen alacsonyan kezdődő tömött haj

* Arch. Ért. 1905. évf. 362. old.

** Értekezések a Term. Tudományok köréből, XXIII. köt. 4 sz. 97. old.

fedhette a koponyát s ha az erősen kiemelkedő szemöldökívek folytán a mélyen fekvő szemeket is tekintetbe vesszük, önkénytelenül is Freisingeni Ottó leírására gondolunk,¹ ki a magyarokat zömök természetű, förtelmes arcvonású és mélyenfekvő szemű embereknek festi le. Ezek azonban vagy ugorok vagy északról származó törökök lehettek, a kik a magyarok társaságában voltak. Az alacsony homlok mellett ugyanis az ősmagyarság arcza nagyon is szabályos és emberies típusú volt az eddig lelt vázak észlelete alapján. Ezek után áttérek a leletek ismertetésére. Mindenekelőtt a fémleleteket ismertetem s első sorban is a lovas sírból származó mellékleteket. Az erős rozsdásodás folytán rétegesen hasadozó vaskengyelekből csak egyes töredékek vannak birtokomban, de ezekből megállapítható a forma. A fültöredékek trapézidomot mutatnak, téglányalakú fülnyílással. A sír lapos és a hol a talpba megy által, tompaszögű sarok képződik. A talp 3,5 cm. széles, nem bordázott. Az egész kengyel tojásdad idomú lehetett s igen megegyezik a szarvasi, ószőlői² és a szeghalmi³ kengyelekkel, azonkívül igen közelállót találni a zemplénmegyei karosi leletek között is,⁴ továbbá hasonlóak a székestehérvári demkóhegyi, csongrádi, bihari, oroszlámosi, stb. kengyelek is. Előfordul a vastöredékek között csikózabla rúd-jainak egymásba illeszkedő része. A két töredék közül az egyiknél a zablarudak kampós, a másiknál füllel való egybekapcsolódását láthatjuk. Hasonló e két töredékhez a békésszarvasi ószőlői (Arch. Ért. 1910. 152. old.), székesfehérvári demkóhegyi, pilinyi (Sirmányhegy), bihari, kecskeméti, bezdédi, bodrogvécsi, stb. leletek. Karikás vascsat töredékei három darabban, a tüske hiányzik s egy részlet a karikából is. A bronzból készült mellékletek között van két sodronygyűrű. Az egyik 12 mm. átmérőjű, nyitott végekkel, a végek némileg elvékonyodók. A másik lemezes testű, 17 mm. átmérőjű, szintén nyitott végekkel. A zöld patina hiányzik róla, mivel a napszámosok megakarták tisztítani a rozsdától, aranynak gondolván az anyagát. 3 db. fülkarika, szintén bronzsodronyból. Az egyik átmérője 24 mm., (10. ábra) erősen patinás, a másik kifényesített s ezért az előbbinél felevékonyágú (1,5 mm.), átmérője 21 mm. (9. ábra). A harmadikból csak két patinás töredék van meg. Fülesgomb két fele (15. ábra). A gomb teste gömbalakú, ebből ered a keskeny nyak s ehhez illeszkedik a köralakú fül. Teljesen megegyeznek vele a békésszarvasi ószőlői,⁵ oroszlámosi (Csongrád m.),⁶ bezdédi (Szabolcs m.),⁷ székesfehérvári (Demkóhegy),⁸ kecskeméti,⁹ bihari,¹⁰ stb. leletek. Kéttagú csüngős pitykének a csüngője (12. ábra) bronzból. Szívidomú, füllel, szívidom végén csöppidomú toldalék. A szívidom ferde párkányán belül 1,5 mm. széles mélyített sávban elmosódott, aprószemű gyöngykoszorú domborodik ki. A köz-

¹ Vámbéry Ármin: A magyarság keletkezése és gyarapodása, 158. old.

² Arch. Ért. 1910. évf. 352. old.

³ Arch. Ért. 1910. évf. 344. old.

⁴ Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei, LVIII. tábla.

⁵ Arch. Ért. 1910. évf. 174. old.

⁶ Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 21. tábla.

⁷ Arch. Ért. 1896. évf. 402. old.

⁸ Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 21. és 82. tábla

⁹ Arch. Ért. 1898. évf. 77. old.

¹⁰ Arch. Ért. 1903. évf. 406. old.

pen kiemelkedő szívidomban mélyített T idom. A szár alsó része kancsószerűen kiszélesedő, a vízszintes ág a középtől kiindulólág köralakban kihajló és csigavonalszerű csavarulatban végződik. Legközelebbi analogia a szentesi lelet¹ s némileg a kecskeméti is.² A másik pitykecsüngő már nem teljes (11. ábra). Hiányzik a fül fele s a vége, melyen az előbbihez hasonlóan szintén csöppidomú toldalék lehetett. Ennek már nincsen párkányos széle. Füle homorú oldalú téglány idommal birhatott, a fülnyílás kerek. A legkülső síma sáv után következő mélyített sávban gyöngykoszorú nyomai. Az utána következő sáv ismét kiemelkedő, felül legszélesebb, a végek felé elvékonyodó. Az összeérő végek egyenesen lefelé haladók. Utána ismét egy mélyített sáv következik, majd ezen belül kiemelkedő, de sík felületű csöppidom. Teljesen hű analogiája a kiskunhalasi (Pusztá-Zsana) lelet,³ avval a különbséggel, hogy a csöppidomú toldalék annál hiányzik, a békésszentandrásinál meg bizonyára megvolt, mivel a tört vég alakja ezt igazolja. Ugyancsak a kiskunhalasi typust mutatja a szelevényi (Csongrád m.) pityke is,⁴ csekély eltéréssel a rákospalotai,⁵ továbbá a székesfehérvári (Demkőhegy).⁶ E legutóbbi leletek között a csöppidomú toldalékkal bíró alak füle s a közepén álló szívidomot körülvevő rovátkolt sáv képez eltérést a békésszentandrás formával szemben Rombidomú dísz, lehajló szélekkel, bronzlemezből. Hossza 25 mm., legnagyobb átmérője 14 mm. A legkülső keret haránt irányban rovátkolt s a rombidom sarkainál gömbded formájú idomok tagozzák a keretet. A belső kiemelkedő sáv tagozatlan felületű s ezen belül a közepén 4 mm. átmérőjű félgömböszerű dűdor van (13. ábra). Az alsó lapon a rombidom hegyesebb csúcsai alatt félkörídomú lemezes fül van a felfűzésre. E díszekből 11 drb van, nagyon oxydált állapotban, úgy, hogy a díszítések is erősen elmosódottak, kettőnél pedig az egyik fül is letört. A munkások állítása szerint a fülékben egész világosan látható volt a fonál maradéka, mely a felerősítésre szolgált. Hogy vajjon ruha- vagy lószerszámdísz volt-e, a békésszentandrás leletkörülmények ruhadísz mellett bizonyítanak, mivel a munkások határozottan állítják, hogy a koporsóban találták. Bár a hazai leletek között túlságos gyakorinak nem mondható e rombikus forma, példákat mindamellet találunk a dísztagok eme mintájára is. Teljesen hű analogiája a kiskunhalasi (Pusztá-Inoka)⁷ lelet, eltérés csak méret tekintetében van, közel áll hozzá továbbá az oroszlámosi (Csongrád m.) is,⁸ csak hogy az mint szíjra erősített lószerszámdísz képező pityke szerepel. A mezőturi rombikus pityke⁹ annyiban különbözik a békésszentandrásitól, hogy itt a közepén nem gömbös dűdor, de taraj látható s a külső keret nem rovátkolt. Távlatosabb hasonlatosságot

¹ Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 208. old.

² Arch. Ért. 1898. évf. 42. old.

³ Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 17. tábla, 4. rajz.

⁴ Ugyanott 206. old.

⁵ Ugyanott 193. old.

⁶ Ugyanott 85. tábla, 6. ábra.

⁷ Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 16. tábla, C. i. 2. ábra.

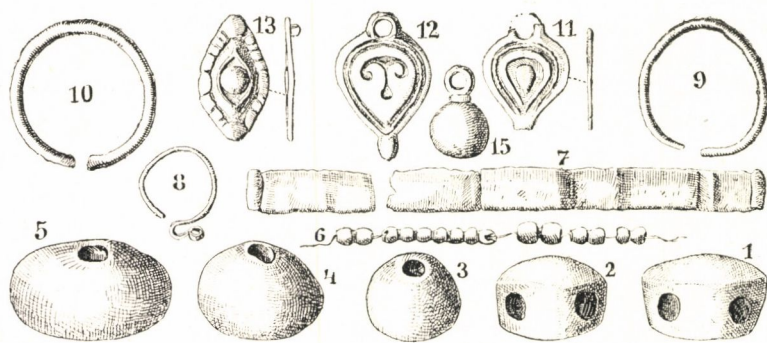
⁸ Arch. Ért. 1898. évf. 184. old. 4. ábra.

⁹ Arch. Ért. 1909. évf. 266. old. 10. ábra.

mutatnak a győri díszítöredékek,¹ továbbá legujabban a fehéregyházi (Arch. Ért. 1912. 325. old.), melylyel méret tekintetében csaknem milliméter pontossággal egyezik. Vékony bronzhuzalból készült halántékgyűrű (8. ábra), az egyik vége S alakban visszahajló. Ezen visszahajló rész lemezes és végén tekercset alkot. Analóg leletek nagy számmal vannak, így pl. a pilinyi (Sirmányhegy), oroslámosi, földvári, kecskeméti, gombosi, kloštari, svinjarevaci, bjelo-brdói, budapesti, lipótmezei, stb. Lemezes karperecz, rossz ezüstből, két darabra törve

BÉKÉSSZENTANDRÁSI PÁLINKÁSÉRI LELET. BÉKÉSSZARVASI ÉRPARTI SZŐLŐI LELET.

1. 2. BÉKÉSSZARVASI KÁKAPUSZTAI LELET, 3—15. BÉKÉSSZENTANDRÁSI PÁLINKÁSÉRI LELETEK.

a munkások által kiegyenesítve. Erősen oxydált s meg nem állapítható, hogy felülete díszített vagy díszítés nélküli volt-e? A karperecz nyílt végei hengerded és kifelé hajló tekercset alkotnak (7. ábra). A lemez szélessége 9 mm. Megegyező formát találni a török-kanizsai,² Nagy-Kőrös vidéki,³ piliny-sirmány-

¹ Arch. Ért. 1904. évf. 141. old. 156. és 157. ábra.

² Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 38. tábla.

³ Arch. Ért. 1893. évf. 89. old.

hegyi,¹ szeged-bojárhalmi,² bihari,³ stb. leletek között. A lemezes karpereczek különben javarészből ezüstből készültek, de van közöttük rézből készült is, mint pl. a bihari. A fémleletek közzé kell sorolnom végezetül egy hat daraból összeillesztett bronzérmét is, mely annyira oxidált állapotú, hogy az írás és az esetleges ábra is csaknem teljesen lemállott a felületéről s csak határozatlan nyomok maradtak vissza az írásból. Erős nagyítással való vizsgálatnak vetettem alá, de csak a szegély egy részén látható gyöngykeretes szél s két egymáshoz közel álló pontszerű bemélyedést s néhány oly betűnyomot figyeltem meg, melyek alapján I. Endre idejéből (1046—1061) származó éremnek vélem. Az összehasonlítás tárgyát képező ábra Hampel József: Újabb tanulmányok a honfogl. kor emlékeiről cz. műve 40. tábláján látható 2. és 3. szám alatt. Edények is kerültek felszínre. Egy csaknem teljesen ép korsó s egy edényalj töredéke. A korsó 16 cm. magas, 6 cm. szájnnyílással. Talpa párkányos, a perem alatt körülfutó vonalbarázda. Füle nincs, nyakából egy háromszög alakú darab hiányzik. Színe barnás, ripacosos kéreggel bevonva. A fal belseje szürkés. Falvastagsága $\frac{1}{2}$ cm. Az edény valószínűleg korongon készült. Alakjának teljesen megfelelő idom nem található a régibb középkori leletek között. Az abonyi lelet is csak nagyjából vethető össze a békésszentandrasi formával.⁴ Ezen idom gyakoribb a népvándorlaskori edények között, így pl. a jász-monostori,⁵ závodi (Tolna m.)⁶ leletekben. A békésszarvasi honfoglalaskori leletek között szintén előfordult korsóidomú edény, mint ritkább forma.⁷ A másik edénytöredék egy talprészlet Korongon-készült edény darabja, vörhenyes, jól égetett anyagú. Falvastagsága 3,5 mm. Talpa igen keskeny, 3 cm. átmérőjű, párkányos szegélyű s homorút felszínű, a homorulat közepén kúpos kiemelkedéssel. A nem fémből készült ékszerek közzé tartoznak az üveggyurmából készült nyakláncgyöngyök, gömbded vagy hengerded idommal s vagy magános letördelt szemek, vagy pedig kettesével, hármasával, négyesével összetett példányok (6. ábra). A legtöbbnek fa-színe van, mivel lekopott róluk a fényes bevonat, egyeseknél azonban még láthatni az ezüsfényű, kékes-zöldes vagy vörös-barnás színt mutató bevonatot. Ezen többtagú üveggyöngyökre analógia meglehetősen számmal akad a hazai leletek között, így pl. a győri,⁸ bjelo-brdói,⁹ piliny-sirmányhegyi,¹⁰ bezdédi,¹¹ kecskeméti,¹² abonyi,¹³ stb. leletek között. Érdekes a békésszentandrasi leletek között ama három hatalmas nyakláncgyöngy, melyek a munkások határozott állítása

¹ Arch. Ért. 1902. évf. 239. old.

² Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei, 790. old.

³ Arch. Ért. 1903. évf. 407. old.

⁴ Arch. Ért. 1902. évf. 262. old.

⁵ Arch. Ért. 1896. évf. 379. old.

⁶ Arch. Ért. 1896. évf. 18. old.

⁷ Arch. Ért. 1910. évf. 177. old.

⁸ Hampel József: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 14. tábla.

⁹ Ugyanott, 44. tábla.

¹⁰ Ugyanott, 70. tábla.

¹¹ Arch. Ért. 1896. évf. 404. old.

¹² Arch. Ért. 1898. évf. 44. old.

¹³ Arch. Ért. 1902. évf. 252. és 254. old.

szerint a csontváz melli részén feküdtek. Kalczedongyöngyök ezek és pedig a legkisebb (3. ábra) sárgás, fehéres, barnás árnyalatú, áttetsző. Alakja a két végén lapult gömb. Magassága 1.5 cm. Az egyik végén a lik átmérője 5 mm., a másik végén 4 mm., a testét átható csatorna tehát nem egyenletesen széles. A keskenyebb nyílás körül keskeny ferde síkú párkány van, mely egy részén kiszélesedik. A másik gyöngy (4. ábra) fehéres, kékes áttetsző, kúpos idomú, a kúp azonban az egyik oldalon erősen belapított oldalú. Magassága 2 cm., legnagyobb szélessége 2.5 cm. A tetőn a némileg eliptikus alak lik átmérője 5 mm., az alapon 6 mm. Úgy a felső, mint az alsó lik szélénél elsimult szegélyű csorbulások. A harmadik gyöngy legnagyobb (5. ábra). Színe fehéres halvány-kékes árnyalattal, áttetsző, opálszerű kalczedonból. Idoma összelapult gömb, mely egyik oldalán csapott. Magassága 1.8 cm., átmérője 3 cm. A testét átható csatorna ferde irányú. Az egyik lik átmérője 5 mm., a másiké 6 cm. A likak szélénél elmosódott szegélyű csorbulások. Állítólag a munkások egy gyöngyöt félretettek, úgy, hogy összesen négy kalczedon gyöngy lett volna a sírban. E helyen említést kell tennem egy másik leletről is, mely alkalommal szintén felszínre került két kalczedon ékkő. Az Arch. Ért. 1911. évfolyamában a 379. oldalon rövid leírását adtam ama leletnek, mely a szarvasi kákai pusztán került elő Opanszky János gazda földjén.

E lelet állott agyagorsógombból, 17 drb színes üveggyöngyből, egy nagyobb nyakláncgyöngyből, bronzkarikából. A leletek typusa honfoglaláskori emlékekre vallott. 1912 július 22-én 3 mm. hosszú kutatóárkot vonattam a csak csákánynyal fejthető, kemény, szikes és kiszáradt talajú emelkedésen, de eredmény nélkül. A gazda azonban ugyanakkor előkeresett a ruhás szekrényéből 2 drb ékkövet, azzal, hogy ezeket szintén abban a sírban találta, melynek mellékleteit az Arch. Értesítő fentebb említett számában ismertettem röviden. A mellékletek 2 m. mélységből kerültek elő emberi váz társaságában. Lóváz töredéket, a mint határozottan állította, nem talált. Az átadott két ékkő opálszerű kalczedonból készült kékes, sárgás, tejfehéres árnyalattal, tömegükben áttetszők. Mindkettő korong alakú, tetejük pedig domború. Az egyik (2. ábra) magassága 1.5 cm., talpátmérője 2 cm. A korong oldalát egymást keresztező két csatorna hatja át. A lyukak 6 és 5 mm.-es átmérővel bírnak. Az egyik lik körül erős csorbulás látható. A másik gyöngy (1. ábra) nagyobb. A korong oldala ferde síkú szalagot alkot. Magassága 1.5 cm. Legnagyobb szélessége a tetőn van, 2.5 cm. A nem egyforma szélességű korong oldalát egymást keresztező két csatorna vágja keresztül, 5 mm.-es átmérőjű likakkal végződven. Honfoglaláskori leleteknél szokatlanok ezen kalczedon gyöngyök és ékítmények; a békésszarvasi káka-pusztai ékkövek nem tarthatók felfűzésre szolgáló gyöngyöknek, hanem azok a ruházatnak zsinórral vagy fém-sodronnyal felerősített ékítményei lehettek. Az almandin ékkövek kalczedongyöngyök a népvándorlás korabeli leletekre jellemzők, így pl. a népvándorlás idejéből származó besenyei papréti * (Mosony m.) sírmellékletek között szintén előfordult egy 2 cm. széles és 1 cm. magas kalczedongyöngy

* Arch. Ért. 1893. évf. 213. old.

úgy szintén a Kr. u. III—IV. sz.-ból származó jászmonostori régiségek között is.¹ Az újszentiváni (Torontál m.) jazyg-kori lelet a békésszentandrás kalcedongyöngyökhöz igen hasonló formájú s színű kalcedongyöngyöket tartalmaz.²

A római uralom idejében ugyanis a hazánk alföldjén tanyázó jazygokkal a rómaiak igen élénk kereskedelmi összeköttetésben állottak. A szentesi határban felfedezett germán sírmező³ emlékei között nagyobb üveg, almandin s meg nem nevezett anyagú csiszolt gyöngyök szintén előfordulnak s hasonló forma is akad közöttük.

Hogy az első magyar királyok idejéből származó békésszentandrás sírmellékletek közé hogyan kerülhetett a 3 drb népvándorláskori típusú kalcedongyöngy s ugyancsak a békésszarvasi pusztakákai 2 drb kalcedonékítmény honfoglaláskori emlékek között való előfordulását úgy lehet megmagyarázni, hogy ezen ékkövek a népvándorlási időkből maradtak fenn a honfoglalók birtokában, vagy a békésszentandrás honfoglalók temetkezés alkalmával germán sírra akadván, abban lelhatték e díszeket s magukhoz véve, testök, illetve ruházatuk díszítésére felhasználták. A békésszentandrás pálinkáséri temetkezőhely, mint fentebb láthattuk, mellékletekben igen szegény s az eddigi ásatásokból következő, mintegy 100—120 embernek szolgálhatott végső nyugalóhelyül.

Egy Békésszarvas külterületén előfordult sírletről óhajtok befejezésül rövidesen megemlékezni az alábbiakban.

Az érparti szőlők mentén készülő endrődi műút oldalán ásott árok falában két, egymástól jó ölnyire álló s négyszögletes idomú benyulást alkotott a televény a sárga agyagban. Ezen síroknál szolgáló gödrök egyikében emberi váz töredékeit vettem észre az árokkal vizsgálata alkalmával. Engedelmet kapván az árokkal megbontására, egy fej nélküli, rendkívüli mállott csontú vázra akadtam, mely délkelet-északnyugati irányú volt. Fejét és törzse felső részét az árok ásása alkalmával szelték le. Oldalán teljesen oxydált vastöredékek voltak, melyekből egy összefüggőbb, nagyobb darab, vastört vagy vaskést sejtet. Lábánál a mostani köcsögformával teljesen megegyező idomú edényt találtam, fülének azonban csak a peremmel összefüggő része volt meg. Az edény halvány, kékeszürkés színű, anyagának belseje is ilyen s a mellett nagyon finoman iszapolt, szinte kaolinszerű anyagú. Az edény bár korongon készült, mindamellett nem a legformásabb s elég kezdetleges készítmény. Az edény színes mázzal lehetett fedve, ezt bizonyítják a felületén levő földesszürke színű hártavékonyságú foszlányok. A fül az edény legkidomborodóbb részén kezdődő s a perem szélével olvad egybe a felső végével. Az edény hasán párhuzamos, sekély mélységű vonalak által alkotott haránt irányban körülfutó dísz nyomait láthatni. A másik földbenyulásban nem akadtam emberi vázra, csupán állati csonttöredékekre s néhány díszítés nélküli durva cserépre.

Ezen magános sír a régibb középkorból általam feltárt szarvasi síroknál feltétlen idősebb lehet és pedig pár száz esztendővel. Eme következtetésemet különösen a lelt emberi váz erősen mállott voltára alapítom. Hasonló talajban

¹ Arch. Ért. 1896. évf. 379. old.

² Arch. Ért. 1903. évf. 47. old.

³ Arch. Ért. 1904. évf. 161., 164. és 165. old.

a régibb középkorból származó vázrészek sokkal jobb megtartási állapotúak, síma felületűek, míg ellenben eme magános sír váztöredékei ripacsosak s egyes részei teljesen porrá mállottak. Az edény és a váz mellett lelt vaskéstöredék a népvándorlás idejéből származó s talán átvonuló germán férfiak közül elhullott egyén sírját sejtetheti?

B.-Szarvas, 1912 okt. 25.

íj. Krecsmárik Endre.

ÁSATÁS A SZEGHALMI KOVÁCSHALOMBAN.

(Első közlemény.)

A *Kovácsshalom* Szeghalomtól délre (4 kilométernyire) Ambrus Imre földbirtokos tulajdonában levő ú. n. Kistula-Körös határrészen a holt Sebes-Körös balpartján fekszik. (L. a tájrajzot). Egy szelvényét 1904-ben Darnay Kálmán költségén néhány tanulatlan munkás megtúrta s ez alkalommal a halom nemcsak régibb középkori soros temetőnek, hanem gazdag terramaraszerű őstelepeknek ígérkezett.*

Hajdan víz vette körül. A Sebes-Körös egy ősi ága, melynek beiszapolódott, beszántott medernyoma világosan látszik még ma is. Alakja tojásdad. Területe kerek számban 12.700 □ méter. Tengerszín feletti magassága 47'8 öl,** vagyis 90'62 méter. Relatív magassága 5 méter.

Az ásatás megkezdésével azért kellett sietni, mivel tulajdonosa semmi képen sem volt rábírható arra, hogy beleegyezzék a halom rendszeres feltárásába, hanem csupán kora tavaszig engedte át, mikor is herével szándékozott bevetni. Ha tehát a rendelkezésünkre álló rövid időt föl nem használjuk, várunk kellett volna 5—6 évig, míg a herét más növénykultúra váltja föl. Ez az oka tehát, hogy a kovácshalmi őstelepen csupán kutatóárokokkal dolgozhattunk.

Kutatóáraink irányát, a halom nagyságához való viszonyát a III. táblán feltüntetett tájrajz teszi szemlélhetővé; méreteit pedig a túloldalon levő táblázatos kimutatás tünteti föl.

Látnivaló tehát, hogy kutatóárainkkal a halomnak csak egy elenyésző hányadát bolygattuk meg. De e csekélység is elegendő arra, hogy keletkezését illetőleg ítéletet mondhassunk, másfelől pedig következtethessünk zárványainak jelentékeny mennyiségére. A halom hossztengelyére merőlegesen vont kelet-nyugoti irányú 4 kutatóárokban lehatoltunk 4'80 méterig. A talajt mindenütt többé-kevésbé lazának, szénrögökkel, hamurétegekkel, égett földdel vegyesnek találtuk. A meredek falon világosan voltak észlelhetők a hamurétegek, tűzpadok hullámos sorai, miből kétségtelen a halomnak emberi kéztől való eredése. A rétegek zárványai teljesen analogok az eddig feltárt konyhahulladékhalmok zárványaival. 4'80 méter mélységben az ásó sárga agyagot hozott felszínre. Elértük az eleven földet, melyben többé a legcsekélyebb nyomát se leltük a felsőbb rétegekben oly gyakori zárványoknak. És ez természetes is.

* Darnay Kálmán: Szeghalmi ásatások. Arch. Ért. 1905. XXV. 66—70.

** 1885-ben fölvevett kataszteri térkép hivatalos adata. 86. lap.

Az árok betűjele és iránya	A kutatóárok hossza és szélessége	A megbolygatott föld		
		felülete	átlagos mélysége	kőtartalma
A) kelet-nyugoti	26×2 m.	52 □ m.	4'60 m.	239'20 □ m.
A) ¹ észak-déli könyök	5×2 "	10 "	2'50 "	25'— "
B) észak-déli	52×2 "	104 "	2'50 "	260'— "
B) ¹ észak-déli	12×2 "	24 "	2'50 "	60'— "
B) ² kelet-nyugoti	2×2 "	4 "	2'50 "	10'— "
B) ³ kelet-nyugoti	8×2 "	16 "	2'50 "	40'— "
C) észak-keleti	8×2 "	16 "	2'80 "	41'80 "
D) észak-déli	48×2 "	96 "	1'60 "	153'60 "
13-ik sírnál	7×1 "	7 "	1'60 "	11'20 "
D) ¹ kelet-nyugoti	6×2 "	12 "	1'60 "	19'20 "
F) dél-keleti	4×2 ¹ / ₄ "	9 "	0'45 "	4'05 "
		350 □ m.		864'05 □ m.

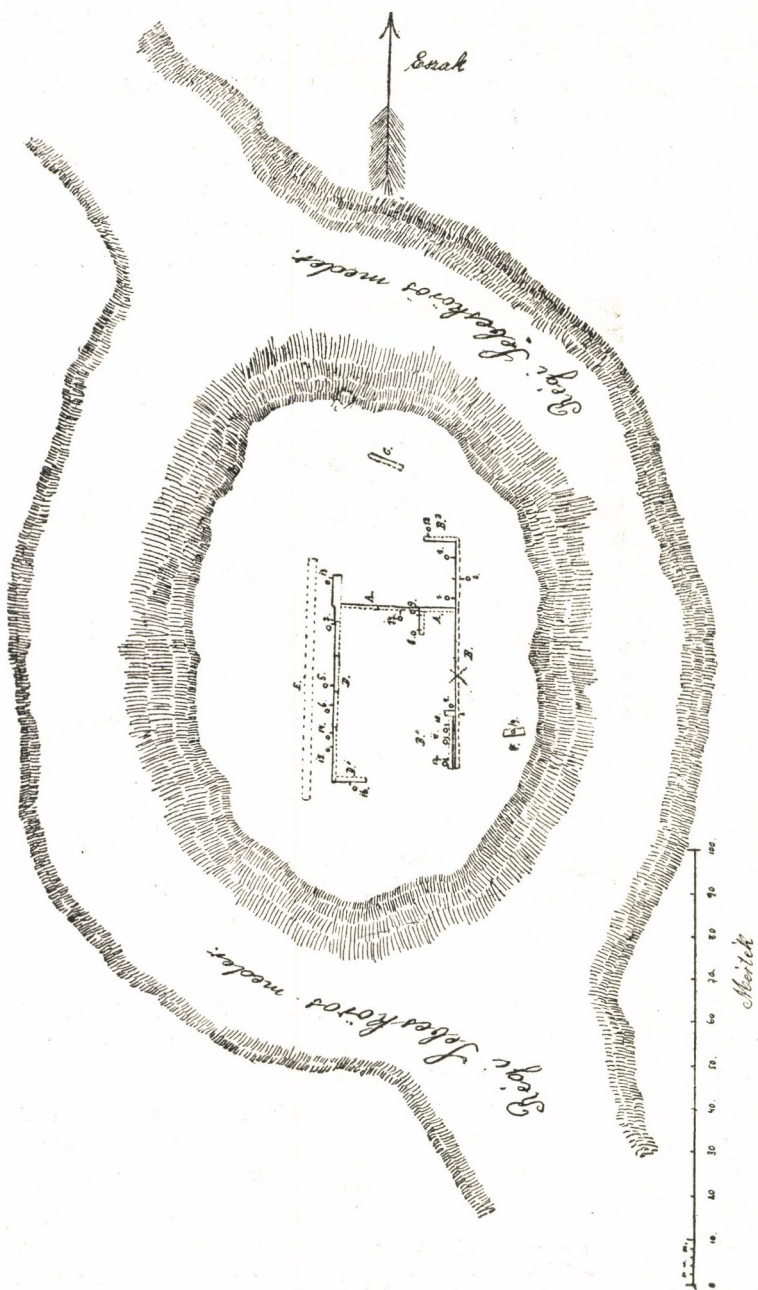
A B árok kereszttel megjelölt helyén 2—3 méter átmérőjű, csaknem araszos vastag égett földből álló tűzpadot, szélén pedig termésködarabokból rakott peremet találtunk.

A tűzpad egyik sarkában a hamurétegből 35 drb agyagtárgyat, nevezetesen orsókarikákat, különféle átmérőjű golyókat, állatocskákat, háló- vagy szövöszéknehezékeket vájtunk ki. Tekintve, hogy a tárgyakon nem igen látszik a használat nyoma, hajlandó vagyok feltételezni, hogy a tűzhely e része az őskori keramikus égetőkemenczéje volt.

Ugyancsak e tűzhely közelében egy pár talicskára való egyenlőtlenül égett 1—3 ujj vastag agyaglapokat találtunk, mint kétségtelen nyomát az emberi lakásnak. Az agyaglapok ugyanis egykori tapasztékai lehetnek az ősember rőzséből font kunyhójának, mert bennük egészen tisztán látszanak a vesszőnyomok. A kunyhó akár tűzvész, akár szándékos felgyújtás következtében leégett s míg a tapaszt közé foglalt gallyak elpusztultak, addig az agyag téglává égett s évezredek át megőrizte a vesszők lenyomatát. Egy ily égett agyagtömb vizsgálata meggyőz arról is, hogy az ősember a tapasztásra használt anyagot nem tisztán, hanem szalmával, illetőleg pelyvával (törökkel) vegyítve alkalmazta, mert a kiégett tömbben világosan látjuk a töredékszalmát, sőt egy-két helyen a kalász toklása s a mag vékony burkának nyomát, miből ismét joggal következtethetünk arra, hogy e telep őslakója nemcsak helyhez kötött életet élt, de ismerte a földművelést is. Erre vallanak különben a telepen lelt őrlőkövek és agancsból formált földművelő eszközök.

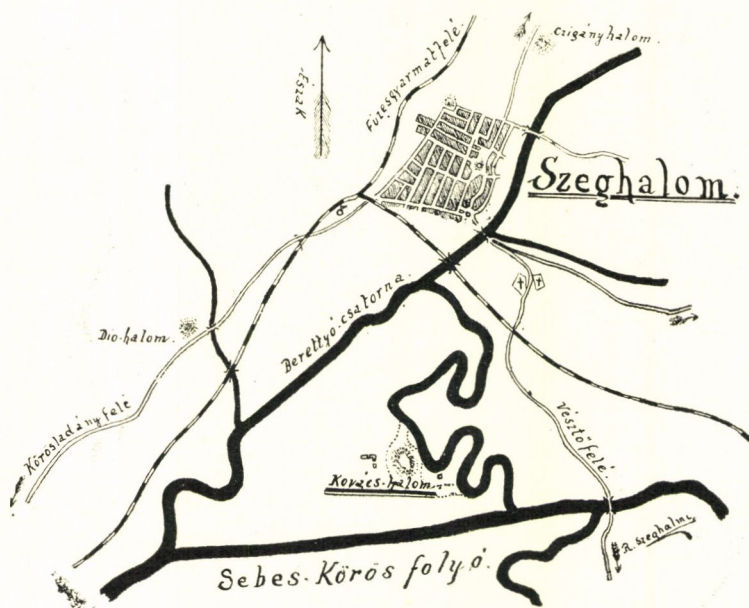
Leleteinket a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem a lelés sorrendjében, hanem csoportosítva ismertetem. És pedig elsősorban a csont-, másodsorban a kő- majd az agyageszközöket, végül pedig a sírokat.

A halom térrajzát feltüntető táblán az egyes kutatóárkok mellé rajzolt és sorszámmal ellátott köröcskék ama helyeket jelölik, hol emberi csontvázra és mellékleteire találtunk.

Ezek előrebocsátása után leleteinket a következőkben ismertetem:

Csonteszközök. Mint a síkföldi őstelepeken általában, úgy itt is a lelt eszközök legnagyobb része állati csont. És ez természetes is. Az Alföld kövekben mindig szegény volt. Eltekintve a folyók által görgetett kavicstól, minden darabot messze vidékről kellett importálni. Földolgozása, használhatóvá tétele aránytalanul nagyobb munkával járt, mint az állati csonté, mely egyszerű hasítás, kisebb-nagyobb fokú köszörülés által sokoldalú eszközzé volt formálható. A kovácshalmi őstelep föltárt szelvényéből kikerült csonteszközök száma 95 db. S ha ehhez hozzávesszük az ember keznyomát föl nem tűntető darabokat is, úgy számuk megháromszorozódik. A megmunkált csontokon világosan észlelhetni a földolgozás módját: a kőbaltától származó apró, szabálytalan

felületű, pikkelyszerű vágásokat, az agancs hengerded testén körülfutó mélyített barázdákat s a V alakú, egyenes vonalú bemélyedéseket, melyek közül az előbbi fonál; * az utóbbi kőfűrészről származik.

Említésre méltó csonteszközeinket a következőkben sorolom föl:

Az első csoportba azokat az agancseszközöket sorolom, melyeket a lyukak terjedelméből ítélve nyélbe ütve használtak. E nyélbe üthető csonteszközök — mint főleg a terramaraszerű őstelepek jellegzetes zárványai — a lelt csontok számához viszonyítva általában csekélyebb számmal szoktak előfordulni, innen magyarázhatjuk tehát, hogy a mi feltárt szelvényeinkben mindössze kilencz darabot találtunk: Kalapács, fokos, balta, kőbalta befogadására szolgáló tok.

* Mittheilungen der Anthr. Ges. in Wien VI. 177

A második csoportba a picziny lyukkal átfúrt eszközöket, a harmadikba a szűrő szerszámokat, a negyedikbe a simítókat, lyukasztókat, ötödikbe a különféle állati maradványokat számítom.

a) *Agancs fokos, csákány, balta, kalapács.* Az ásatásaink alkalmával napfényre jutott csonteszközök közül egyik legérdekesebb példányunk egy nemes gím szarvából formált fokos (1. ábra). Éle a kőbaltákéhoz hasonlóan köszörülve van. Készítője három egymástól élesen tagozott részre osztotta: a tulajdonképeni simított fokoslapra, a nyéllyuk fölötti megmunkálatlan s a köpű erősítését célzó középrészre, végül az agancs jellegzetes rovátkáitól leköszörült fokra. Nyéllyuka négyszögletes. Átmérője 16 mm. Ilyen nyéllyukú fokos hazánk eddig feltárt legnagyobb neolith-telepén sem találtatott. Wosinsky a lengyeli őstelepről írt monografiájában megjegyzi, hogy csupán a stockholmi múzeumban látott négyszögű lyukkal bíró fokost. De a mi különösen érdekessé és értékessé teszi e tárgyat, az figurális díszítése. A balta lapján ugyanis egy nyolcz ágú agancscsal bíró gímszarvas (*cervus elaphus*) feje van bevésve. A vésés vonalvezetése ugyan jóval kezdetlegesebb, mint pl. a híres dordognei barlangokban lelt iramszarvasagancsok rajzai, de azért az első pillanatban tisztában vagyunk azzal, hogy mit akart a művész ábrázolni. A balta simított fokának előlapja egy vízszintes vonal által két részre van osztva. Díszítése a kőkori keramikán észlelhető díszítő mintákkal egyezik.

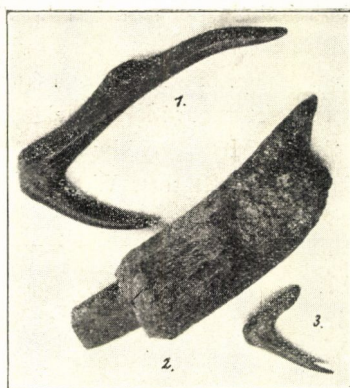
1. ábra.

Az A árok egyik hamurétegéből 2,5 m. mélységből egy viszonylag ép, *cervus elaphus* agancsából készült kaptafaalakú csákány került elő. Az agancs természetes bordázata egész felületén gondosan le van csiszolva. Foka félgömbszerű x végződésű, orra tompán hegyezett. Nyéllyukja ovális, a mennyiben mérete 20—24 mm. Hossza 19 cm. Ilyen kaptafaalakú és ovális nyéllyukú csákány van a Nemzeti Múzeumban az abaujmegyei szikszói leletből.

Nem kevésbé érdekes a C árok 140 cm. mélységéből előkerült szarvasagancsba erősített balta (2. ábra 2. szám). Az agancs — mint törési része sejtteni engedi — közvetlenül a korona nyulványa volt, melyen keresztül a nyéllyuk befogadására lyuk fúratott. A 13 cm. hosszú s ugyanannyi területű agancs lefűrészelt végébe 35 mm. mélységű 20—24 mm. átmérőjű ovális köpű van fúrva, a csont széle pedig 8—10 vágási lappal körül faragva. A köpűbe 67 mm. hosszú s 19 mm. széles éllel bíró véső van erősítve. Ilyen csonttokos baltákat a svájczai cölöpépítményekben, a francia dolmenekben s elvétve az osztrák őstelepekben is találtak.*

* Gundacker Graf Wurmbrand: Ergebnisse der Pfahlbau-Untersuchungen. S. 4.

Az *A* árokban 190 cm. mélységben hamuval vegyes szénrögök között egy 27 cm. hosszú, hegyénél 15 cm. területű szarvasagancs-csákányt találtunk. A munkás ásója történetesen éppen a nyéllyuknál érte az eszközt, úgy, hogy e miatt végtelen sajnálatomra a lyuknál ketté pattant s oldalrészéből is levált

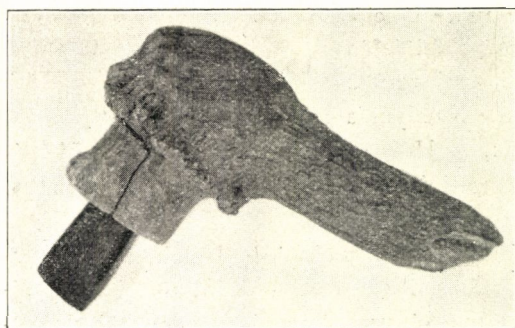
2. ábra.

egy jókora rész. És a mi még bántóbb a dologban, a szénrögök közül a gondosan ki-szedett darabok egy része a munka végez-tével történt napi eredmény számbavétele alkalmával elveszett s így a különben ritka szép példány rekonstruálása lehetetlenné vált. A csákányhegy egyoldalú, 7 cm. hosszát-mérőjű ovális lappal van kiköszörülve. Nyél-lyukja négyyszögű faragott, oldalhossza 27 mm.

Szarvasagancsnyélbe erősített kőbalta a 3. ábrán bemutatott eszköz. Az agancs korosabb szarvasé lehetett s kétségkívül mint vadászsákmány került az ősember birtokába.

Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a rózsató alatti koponyacsont szorosan össze van nőve az agancscsal. E hengeres csontba vésett lyuk képezi köpűjét a 7 cm. hosszú s 3 cm. széles éllel bíró, gondosan csiszolt baltának. A balta fokát a 26 cm. kerülettel bíró rózsató fölött félgöm-bölyűre faragott csontvég alkotja, forgójául pedig a szembog 11 cm. hosszú és 12 cm. területű nyúlványa szolgál. Hasonló agancsbaltáról tesz említést Wosinsky* és Sági János.**

A *B* árok tűzpadjában 2 méter mélységből egy hajdan rendkívül erős és díszes agancscsákány töredéke került elő. Dimenziójából ítélve nem igen volt

3. ábra.

rövidebb, mint az *A* árokban lelt csákány, a mi pedig vastagságát illeti, kb. 30 mm.-el volt vastagabb, mint az. Hegyéről az agancs gyöngye lecsiszoltatott, e csiszolt rész szögbe futó haránt vonalékménnyel van díszítve. Ugyan-csak a *B* árokból került ki egy eredeti állapotában körülbelül 29—30 cm. hosszú csákány. Mint a csont állása sejtetni engedi, a csákány fokát az agancs rózsa-töve képezte. A nyéllyuknál el-

pattant eszköz mai hossza 22 cm. Felületéről az agancs jellegzetes bordázata többé-kevésbé le van csiszolva. A csákány előrésze köszörülés által éles és egyszersmind hegyes alakot nyert. A köszörülési felület ferdén metszi az egész

* Arch. Közl. XIV. 40. o. XIV. tábla 133. á.

** Arch. Ért. XXIX. 347.

agancstörzset s míg külső tömöttebb és így keményebb fala ma is teljesen ép, belső szivacsos tömege elkorhadt és ezáltal a köszörülési felület erősen kivölgyelődött.

A tokos agancsbalták remek példánya a VI. 2., VII. 2. táblán bemutatott eszköz. Mestere valamely nagyobb agancsból akként formálta, hogy levágta róla a rózsátöt, majd a töben rézsutos metszéssel eltávolította a szembogot s a főszárból egy 15 cm. hosszú darabot vágott le.

Majd átfúrta az agancs testét olykép, hogy a fúrást a bevágott szembogtörzs közepén kezdte meg s áthatolva a belső szivacsos tömegen, az úgynevezett agancsbelen, kitörte a törzs külső kemény falát. A fúrt lyuk alakja ovális: 22—32, mélysége 70 mm. A törzs előrészebe ugyanannak ovális alakú 22—26 mm. átmérőjű s 50 mm. mély köpü van fúrva, melybe 6 cm. hosszú, 3 cm. éllel bíró kőbalta volt erősítve.

b) *Dárda, lándzsa és nyílhegyek.* Dárda- és lándzsahegyekül a nagyobb állatok kihegyezett szárcsontjai, de főleg a cervus elaphus agancsvégei, illetőleg ágai szolgáltak. Az állati szárcsontból csiszolt dárdahegy mindössze 10 cm. hosszú, vaskos, csúcsbafutó élhegyű, belső felén is kiköszörült élő állati szárcsont, melynek alsó bütykös részébe az oldalak felé rézsutos állású lyukak vannak fúrva, bizonyára a nyélre való erősítésre szolgáló sodrott állati bél számára. A lyukak átmérője 8 mm. Ha jobban megvizsgáljuk e csonteszközt, észrevevesszük, hogy voltaképen egy húzamosabb ideig használt s e miatt erősen kopott bőrkidolgozó szerszám volt, melyet az ősember csak akkor formált át támadó fegyverré, midőn előbbi céljának már nem felelhetett meg.

A kihegyezett, részben teljesen csiszolt agancshegyek vastagabb részén kőbaltától vagy kőfűrészről eredő rovátkák láthatók, melyek bizonyára a rögzítő fonal biztos állásának nyerése céljából készítették. Teljesen csiszolt agancshegy vastag végébe a nyél számára egy 19—20 mm. átmérőjű köpü volt fúrva, a köpü végén pedig az eszköz görbületére függélyes irányú keresztlyuk, a nyélbe üthető csontszeg vagy körülánk, illetőleg a lyukon áthuzható rögzítő fonal számára.

Agancsdárdák, lándzsák tekintélyes számban kerültek ki nemcsak a lengyeli, hanem a legtöbb magyarhoni őstelepből is. Ha összehasonlítjuk ezek rajzait* a Szeghalom kovácshalmi leletekkel, a legteljesebb analógiát találjuk. Wosinsky ugyan a kérdésben levő eszközöket kizárólag lándzsa névvel jelöli, én azonban hajlandóbb vagyok dárdának tartani. A hadászatban mindenkor éles megkülönböztetés észlelhető a dárda és lándzsa között. Dárda névvel a rövid nyelű, nem annyira dőfésre, mint inkább hajításra alkalmas fegyvert jelölték, a milyen volt például a rómaiaknak a szamnitáktól átvett piluma; a lándzsa jellegzetes kritériuma a hosszú nyél és kizárólag dőfésre szolgált.

A kérdésben levő eszközök fúrt lyuka, vagyis köpűje csakis vékonyabb nyelek befogadására voltak alkalmasok. Hogy vékonyságukhoz viszonyítva kellő erővel, szívóssággal bírjanak, a nyelek hossza nem igen lehetett 100—150

* Arch. Közl. XIV. k. XIV. tábla 130—136; XI. t. 94; XVI. k. X. t. 101, 104; XI. t. 113; Arch. Ért. IX. 147; XI. 206; XIX. 160, 181; XXI. 25.

cm.-nél több és így nem közeli tusában használt fegyverekül, hanem a menekülő vadnak vagy ellenfélnek hajítás által, vagyis távolról való megsebesítésére szolgálhattak.

A míg tehát a köpüvel bíró eszközöket dárdáknak, a köpü nélküli és többé-kevésbé ívelt állásúakat pedig — melyek valószínűleg vastagabb fanyélbe voltak erősítve, lándzsáknak tartom. Az erősen ívelt, kihegyezett agancsok valószínűleg a «tűzkutyák» rakosgatására s a tűznél levő edények fedőinek leemelésére szolgáltak.¹

Hogy az őskor emberének fegyvertárában kiváló szerepet játszott a nyíl, azt prähistorikai leleteink egész sora bizonyítja. Anyag tekintetében azonban lényeges a különbség. Így míg a nyugoti, főleg pedig az északeurópai leletekben a sílexből formált nyílhegyek dominálnak, addig nálunk csaknem kizárólag csontból készültek kerülnek elő. S hogy e csonthegyek nem csupán a neolith embereinek voltak kedvelt eszközei, hanem használatuk mélyen benyúlt a fémkorba is, annak bizonyosságául szolgál Tacitus, többek közt ezt mondja: ² «Fennis mira feritas, foeda paupertas: non arma, non equi, non penates... sola in sagittis spes, quas inopia ferri ossibus asperant». Wosinsky említi, hogy a lengyeli őstelepen lelt néhány könnyílhegyet is, a mi hasonleleteink azonban kizárólag csontból formáltak. Nézetével szemben én hajlandóbb vagyok azt föltételezni, hogy az erősebb eszközök szolgáltak nyílhegyekül, mert ha varrásra, vagy lyukasztásra «a különösen hosszú vagy vékony és gömbölyűre csiszolt hegyű eszköz az állathörök átfúrásánál kevésbé volna könnyű törése miatt czélszerű», annál inkább czélszerűtlen nyílhegynek alkalmazva, mert könnyű törése, gömbölyűre csiszolt hegye eleve kizárja a czélnek megfelelő használhatóságát. Nézetem szerint tehát az erősebb, hegyes csúcsban végződő csontok sokkal inkább megfeleltek a czélnek, nyélre való erősítésük, hasonlóan pl. az újkori vadnépeknél észlelt erősítési módhoz,³ nem ütközött nehézségbe, hegyes, három- vagy négyszögű, éles csúcsba futó hegyeik könnyebben és nagyobb mértékben sebezhatték meg az állatot, erősebb voltak kizárta a törés gyakoriságát s ebből kifolyólag javítások, újbóli csiszolásuk, vagy éppen kicserélésük sem volt oly gyakori, mint ellenkező esetben lett volna

S ha összehasonlítjuk a könnyílhegyek egyidőben használt típusait az általam nyílhegyeknek tartott csontok formáival, látni fogjuk, hogy úgy a kova szilánkok, mint Sir W. R. Wilde osztályozta nyílhegyek hosszháromszög- ujj- és levélalakú típusai teljesen analogok a mi nyílhegyeinkkel.

Tűk, lyukasztók, horgok. A közönségesen tű elnevezés alatt ismert csonteszközöknél a szó szoros értelmében vett tűről csak két darabról beszélhetünk. Ezeknél ugyanis nem csupán a hegy van kicsiszolva, hanem finom, hengerded csiszolású az egész test s a vastagabb végek törési felületeiből ítélve, a varrósál befogadására fúrt lyukkal voltak ellátva. Mi-

¹ Arch. Ért. XXVIII. 60, 73. V. t. 8. á.

² Tacitus: Germ. 46.

³ Lubbock: Történelemelőtti idők megvilágítva a régi maradványok s az ujjakkor vadnépek életmódjai és szokásai által. I. 89.

lyenek lehettek e tűfokok, sajnos, nem lehet megállapítani, ha azonban figyelembe vesszük, hogy az egy helyen lelt eszközök között három fűrt példány van, melyek furata csaknem egy dimenziójú és a csontszövet felé szűkülő meglehetősen szabályos kör, melyet jaspis- vagy obsidiánszilánkkal a csont két lapjáról könnyen fűrhettek; akkor magunk elé képzelhetjük a hiányos fokú tűk valódi formáját. Hogy e tüket valóban jaspis-, illetőleg obsidiánszilánkokkal az említett módon fűrták, azt legszembetűnőbben a barlangi ember hírneves kutatója: Lartet bizonyította be, ki a moustieri telepől kikerült eszközökkel készített fokkal bíró tüket. Az említett három átfűrt példány közül, bár fokaik a vékonyabb állatinból vagy bélből sodort fonál befogadására elegendő átmérőjűek, csak egy szolgálhatott tulajdonképeni varrótüül, míg a másik kettő közönséges lyukasztó csont volt, melyet egykori tulajdonosa bizonyára azért fűrt ki, hogy felfűzve, az esetleges elhanyagástól jobban megóvhassa. Az eszközök emlősök és madarak hasított szárnycsontjaiból készültek, bár van több őzagancshegyből és két állati bordából készült lyukasztó is. A madárcsontból készültek legtöbbször rajt van a szárcsont bütyke is, nyilván azon célzattal, hogy ezáltal erősebbé tegyék. A tűk, illetőleg lyukasztók hossza 6—12 cm. között váltakozik. Feltűnő, hogy mindkét végén hegyesített példányra — milyenek rajzát Wosinsky többször idézett munkája VII. tábláján látjuk — egyetlen egyre se akadtunk.

A nagyobb lyukak fűrására, helyesebben a már meglevők tágitására az őz és fiatalabb nemes gím agancsvégéből formált eszközöket használták.

Simítók, vésők és különféle eszközök. A neolithkori telepek leletei közül sohasem hiányoznak az állati szárcsontból hasított vagy bordából készült simítók és vésők. Nagyságuk 3—40 cm. közt váltakozik. E csontok az ősi keramikának fontos segédeszközei valának s valószínűleg az agyagedény külső és belső falának simítására szolgáltak. Ezenkívül lényeges szerepük lehetett az állati bőrök kikészítésében, mint szőrlevezők, irha (corium) tisztítók stb. Ha összehasonlítjuk e csonteszközöket a multban és jelenben használt bőrkidolgozó szerszámokkal, lehetetlen az analógiát meg nem állapítanunk ezek és az őstelepek simító csontjai, vésői között. Így feltűnően hasonlítanak a vargák koppasztó kaszájához, corholó vasához, a vésők pedig az igazítóvasához.

Sajátságos alakú eszközök az A árok 280 cm. mélységében levő hamurétegből kiemelt szárcsontok. Az első pillanatban csontkorcsolyáknak hittem. Megtisztításuk után azonban kitűnt, hogy korántsem azok. A csontkorcsolyák ugyanis a lábszár hosszúságában kopnak, a lábhoz való erősíthetőség céljából végeiken keresztbe fűrtak, bár ez utóbbi nem föltétlen kellék, mert ha a csontra álló nem emelte föl lábait, hanem a jégbe vert bottal tolta magát, úgy fölöslegessé vált a lyukak fűrése. De nem lehettek hálónéhezékek sem, mert ezek keresztirányban kopottak.

A szóban levő csontokon a kopás ugyan hosszirányú, de nem egyenes, hanem bemélyedő. A szárcsontok bütykei épek. Rajtuk a csiszolásnak semmi nyoma. A csontok olyatén kopása, mely akár függő, akár vízszintes helyzetű használatból keletkezhetett volna, kizárt.

Milyen célra használtattak tehát ezek a csontok? Analógiát a lengyeli

telep eszközei között találtam. Wosinsky az állati bőr kidolgozásához használt szerszámokhoz sorolja.¹ Valószínűleg szőrlemez, irhatasztók voltak. Kopásuk a csontszövet mindkét oldalába mélyed olyformán, hogy ezáltal a szárcsont alakja hasonlóvá válik a bikonkáv lencse metszetéhez. A csiszolás oly mély, hogy az egyik példánynál átlukasztotta a csontfalat s e miatt a hajdan velőt tartalmazó üreg 10 cm. hosszú csatornává vált. A másik oldalon a csiszolás még nem oly mély, habár a völgyelés közepén már itt is 2 cm. hosszúságban átlukasztotta a csontfalat.

Különféle állati csontok. Ha megvizsgáljuk a Szeghalom-kovácsalmi neolith-telepen a szén és égett földrögökkel kevert hamurétegekből előkerült állati csontokat, feltűnik azok változatossága. A tömördek halszilánkból, kagylóhéjból (*Unio pictorum*, *Unio batavus*) következtethetjük, hogy e vidék őslakójának egyik főételét a hal és kagyló képezte. A kisebb emlősök közül főtálaljuk az erdei egér (*Mus sylvaticus* L.) csontmaradványait, a vízi cziczikány (*Neomys fodiens*) parányi koponyáját, felső állkapcsában a vörösfogú cziczikányokat jellemző 6 metsző-, 1—1 szem- 2—2 elő és 3—3 utózápfoggal.

Egy nagyobb rágcsáló koponyájáról kiderült, hogy egy hazánkból ma már kiveszett, de a multban vizenyős helyeinken nagyobb mennyiségben élt hódé (*Castor fiber*) volt. Az erősen korhadt állkapocsban — melynek hátulso sarka jellegzetes kerekítésű — még benn ültek a visszahajló zománczedőkkel bíró gyökeretlen zápfogak s feltűnően vastag koponyacsontjainak még ma is díszei az oldalt vésőformájú s az állkapocsból messzire kinyúló metszőfogak. Hogy a hód — mely a harmadkor második felétől, az alsó miocentől a negyedkorig számos nembe tartozó fajjal volt elterjedve — nemcsak a terramaraszerű magyarhoni őstelepek maradványaiból kerül elő,² hanem Nyugat-Európa ősnépe előtt is ismeretes volt, kitűnik pl. a mossedorfi, wauwyli leletekből, hol elég tekintélyes számban ásatott ki a hulladékból.³

Az A, B és C árok különböző mélységeiből, de mindig a hamurétegek és szénrögök közül igen sok disznóagyar került napfényre. Hosszuk 11—12 cm. Ha figyelembe vesszük a vadkanagyarak átlagos hosszát, lehetetlen, hogy példányainkat — melyek kétségkívül teljesen kifejlett állatokéi voltak, feltűnő rövideknek ne találjuk. A lengyeli őstelepen lelt agyarak, illetőleg ezek hasított részei például 16—22 cm. hosszúak.⁴ Hasonló nagyságúak a Picquignyben lelt s jelenben a st. germaini múzeumban⁵ őrzött, továbbá az aggteleki barlangban⁶ lelt példányok is.

A mi agyaraink rövidebb voltából azt következtetem, hogy Kovácsshalomban lelt példányok nem vad (*Sus scrofa* L.) hanem tavi, helyesebben mocsári disznótól (*Sus palustris* L.) származnak. Fölmerülhetne itt ugyan az a nézet, hogy az agyarak rövid voltának oka elhelyezkedésükben is kereshető, a mennyi-

¹ Arch. Ért. XIII., 125.

² Arch. Ért. XXVI. 447.

³ Lubbock: Történelemelőtti idők. I. 210.

⁴ Arch. Közl. XVI. k. XI. t. 117; XI. t. 148—149.

⁵ Mortillet: Musée préhistorique. T. LXII. 617.

⁶ Br. Nyáry Jenő: Az aggteleki barlang mint őskori temető. 88.

ben a felső agyarak mindenkor jóval rövidebbek, mint az alsók, ámde e föltevessel szemben kérhetnők: vajjon nem volna-e feltűnő, hogy kizárólag felső agyarak kerüljenek napfényre? Rüttimeyer tanár, a tófalvak állatmaradványainak kitűnő ismerője, széleskörű érdeklődést fölkeltett munkáiban¹ azt mondja, hogy a mocsári sertés a neolithkor telepei körül nagyobb mértékben volt elterjedve, mint a vad s habár ez is igen veszedelmes ellenfele volt a primitív fegyverekkel vadászó ősembernek, korántsem volt oly hatalmas, mint a tulajdonképeni vadkan. Bár fogazata megegyezett a kifejlődött vadkan fogazatával, agyarái aránylag kisebbek s a torzsokos tőzegmocsárban való folytonos túrás miatt erősen elkoptatottak voltak.

Ha vizsgálat alá vesszük a szeghalom-kovácsalmi őstelep disznócsontjait, nevezetesen agyaráit, látni fogjuk, hogy Rüttimeyernek a mocsári disznóról közölt leírásai teljesen ráillenek a mi példányainkra. Az agyarak 11—12 cm. hosszúságához képest rendkívül vastagok (kerületük 10—11 cm.) s elő részükön a csont közepéig terjedő 5—6 cm. hosszátmérőjű ovális kopásúak. Hogy milyen volt az agyarnak az állat álcsontjában való helyzete, azt világosan láthatjuk egy állkapocsrészletből, melyen a zápfogak mellett eredeti helyzetében találjuk a csontágyban mélyen bennülő ki és fölfelé kanyarodó agyarat is. Bár az agyarak száma elég nagy, fűrt és hasított darabot csak hármat találtunk. És pedig két kisebb szemfogat s egy hasított, hasítási lapján csiszolt szilánkot, melyek bizonyára vékony fonalon függő nyakékek voltak. Analogiát keresve e fűrt és hasított agyarakhoz, lehetetlen a hasonlatosságot meg nem állapítanunk pl. a francziaországi,² szászországi,³ felsőausztriai, hazai leleteink közül a lengyeli, aggteleki, tiszauzi⁴ stb. példányokban. A nemes gím (*Cervus elaphus*) csontja a lelt állatmaradványoknak mintegy 90%-át teszi. A szarvas egyéb csontmaradványai azonban nem állanak arányban az agancsdarabok számával, mely a hamurétegekből feltűnő mennyiségben hányatott ki. E körülmény magyarázatául szolgálhat ama biológiai körülmény, hogy az állat minden évben elveti agancsát, hogy normális körülmények között a következő évben egy ággal gazdagabbat nyerjen. A lelt agancsok közül tehát igen sok van olyan, melynek gazdája nem került az őstelepes nyársára, hanem mint elhullatott darabok szedettek össze. Bizonyítja e föltevésünket néhány igen szép példány, melynek rózsatő alatti részén észlelhetni a homlokcsont szövetéről való természetes leválást. Bár egészen ép példányt egyet sem találtunk, az egyes darabok méreteiből ítélve valóban hatalmas agancsok lehettek. Így például két agancsdarabon a rózsa körmérete 26, egy másikon 29 cm.; a szembog hossza 42, törzsvastagságának átmérője 15 cm., vagyis e méretek egy 20—22-es ágú és 10—12 kilogramm súlyú agancspárt engednek föltételezni. Minthogy pedig a kezeink közé került agancsok mérete csaknem egyező s miután ismert dolog, hogy az agancs nagysága és tagozottsága nemcsak az

¹ «Untersuchung der Thierreste aus den Pfahlbauten der Schweiz.» Mitth. der. Antiqu. Ges. in Zürich. Band XIII. Atth. 2. 1860.

² Mortillet: Musée préhistorique. LXIII. 617.

³ Zwinger Museum, Dresden.

⁴ Arch. Közl. XVI. 117., 148., 149. Br. Nyári i. m. Arch. Ért. XXVI. 445.

állat életkorától, hanem egyéni erejétől és környezetétől, jobban mondva életviszonyainak kedvezőbb vagy mostohább fokától is függ, e tényből, azt hiszem, joggal következtethetünk az Alföldnek, közelebb a mi vidékünknek a kovácshalmi telep neolithkori lakosaival egyidejű flórájára. Mert ha igaz az, hogy a nemes gím a történelemelőtti kor leginkább sík földű erdős vidékének¹ volt a jellegzetes állata s ha igaz, hogy a csontképző anyagok fejlettsége arányban áll² az állat kedvező vagy kedvezőtlen életkörülményeivel, akkor kétségtelen, hogy fátlan vidékünket az őskorban hatalmas lombdők borították, melyekben e nemes vad a legkedvezőbb életfeltételek között fejlődhetett ritka szép példányokká. Hogy a Kovácshalmot környező erdőségekben a gímen kívül más nemes vad is tartózkodott, azt a szintén nagyobb mennyiségben előkerült őzcsontok és agancsok bizonyítják. Feltűnő azonban, hogy míg a gímagancsok közül több akadott olyan, melyet a vad után bolyongó ősember — mint elhullatott darabot — czipelt tanyájára, addig az őzmagancsok rózsái alatt minden esetben ott találjuk a homlokcsont egy-egy darabját, világos jelöl annak, hogy az agancscsal maga az állat is terítékre került. De a telep lakója ismerte az őstulkot — bos primigeniust — régebbi íróink hírneves urus-át is, melynek csontjai a neolith-tanyáknak úgyszólván elengedhetetlen zárványa.³ Így egyaránt előfordul Svájcz tavi lakásaiban, az olasz terramarákban, a dán konyhahulladékhalomokban és a trogloditák lakhelyein. A Kovácshalomból sem hiányoznak. Maradványai azok a hatalmas méretű állcsontok, csigolyák, lapoczkák, hosszában széthasogatott szárcsontok, 5—6 cm.-nél is szélesebb bordák, melyek egy helyen tekintélyes mennyiségben kerültek ki a hamurétegből. E csontok közül legszembeötlőbb egy baloldali szarv darabja, melynek hossza 48 cm. Analogiáját Schubert geológiai és palaeontológiai atlaszának XVII. tábláján találjuk. A kisebb házi tulokfajoknak a telepen történt tartózkodását több szarv, lapoczka és szárcsont-darab igazolja. A madárcsontok és halcsigolyarétegek következtetni engedik, hogy a Kovácshalom őslakója a míg egyfelől ügyes volt a nyíl használatában, másfelől szorgalmasan vetegette hálóját a környező halgazdag vizekbe.

Kőeszközök. A csiszolt kőeszközök száma — tekintve, hogy az őstelepnek csak egy csekély hányadát tártuk föl — elég tekintélyes. Készítési módjukra vonatkozó föltevésekkel tölteni e lap hasábjait nem szándékozom. E tekintetben ujat nem igen mondhatnék, hiszen a prähistorikusok legkiválóbbjai minden legparányibb részletre kiterjedő figyelemmel, elmés következtetésekkel és demonstrációkkal a lehetőség megvilágították e kérdést.⁴ Eszközeinket főcsoportosítás szerint fűrt — nyíllyukas — és fűratlan eszközökre oszthatom. Az előbbiekhöz számítom a baltákat, kalapácsokat, fokosokat; az utóbbiakhoz a vésőket, baltákat, ékeket, fenő- és őrlőköveket. A felhasznált kövek anyagát

¹ Brehm: Állatok világa III. 248.. 291.

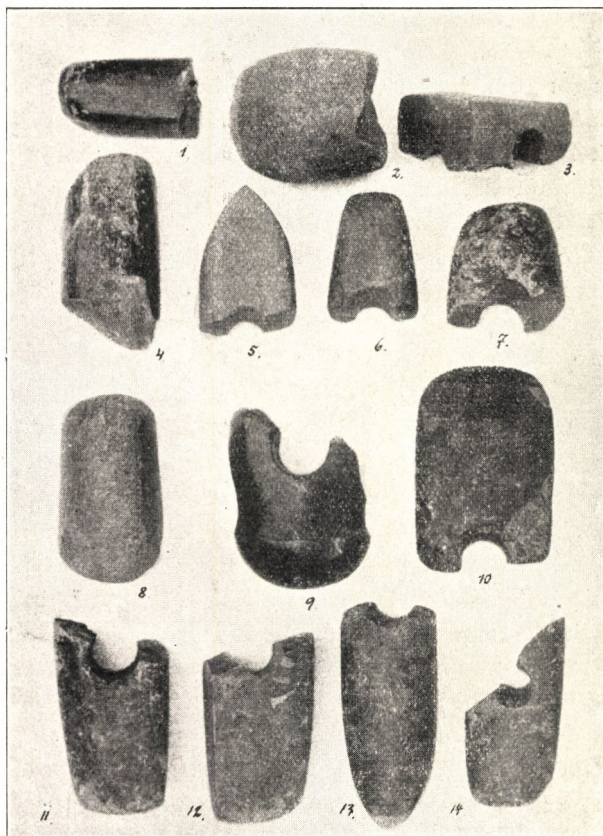
² Rörig A., Ber. Senckenberg. Naturforsch. Ges. 57.

³ Arch. für Anthropologie 1866. 219.

⁴ Wosinsky: A lengyeli telep csiszolt kőeszközei s azok készítése módja. Arch. Ért. XIII. 194. Arch. Közl. XVI. 71. Ortway: Prähistorikus kőeszközök eredete és régisége. I. 61. Bella: Adat a neolith-kori kőszerszámok mesterségéhez. Arch. Ért. XXVII. 71.

illetőleg szinte meglepő a változatosság. Van köztük csillámpala, gránit, kovarcz, kvarczit, szarukő, homokkő, fekete limonit, gneisz, kovapala, daczittufa, nephrit, melyek részint a közeli bihari hegyekből, részint a távolabbi vidékekről importáltattak. Hogy földolgozásuk jó részben itt történt, azt a félig megmunkált példányok és kődugók igazolják (4. ábra).

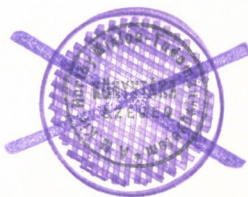
Alakjuk megegyezik a magyarhoni őstelepeken lelt példányok jellegzetes darabjaival.

4. ábra.

Kőznépünk előtt e neolithkori eszközök mint varázserővel bíró, égi eredetű kövek ismeretesek, melyeknek jelentékeny szerepe van az állati és emberi kuruzsló gyógyászatban. Mint az ország legtöbb vidékén, úgy itt is menyköveknek tartják, kihűlt villámnak, melynek gyógyító ereje kétségtelen. A vele való kenetelés gyógyít fogfájást, viszketéget, szembajt, kelevényt. A tehén véres tejét normálisra változtatja. Vízbeáztatva, róla leöntött víz gyógyító italul szolgál a hektikánál, gyomorbántalomnál. Porrátörve szerelemgerjesztő. Elajándékozójára veszedelmet hoz. A szőlő gyökeréhez ásva, megóvjá azt a földi féregtől, bora tüzessé erőssé válik, mint maga az istennyila.

Arch. Értesítő. 1913. I. füzet.

A nyéllyukas kőeszközök legnagyobb része törött. A törés minden esetben a nyéllyuknál következett be. Természetes is, hiszen a fúrás, csiszolás által itt gyengült meg legjobban a kő s így használatközben itt pattanhatott el legkönnyebben. A törést mindenesetre elősegítették a kőzetben levő azon erecskék is, melyeket a nyéllyuk megszakított. Az eszközök átfúrása 1—2 példány kivételével egy oldalról történt. A lyukak kerülete szabályos kör, keresztmetszetük kissé kónikus, melynek oka a fúrásnál használt fa vagy csont termésszerszerű kopásában keresendő. Az elpattant nyéllyukas eszközök között legértékesebb egy kőkapá darabja, gondosan csiszolt fekete limonitból, szabályosan ívelt éllel. Az él hossza 5·5 cm., az egész 11—12 cm. hosszú lehetett (4. ábra 10. sz.). Teljesen ép nyéllyukas eszközünk aránylag kevés van. Jellemző típusú egy 16 cm. hosszú 22 mm. éllel bíró csákány. Nyéllyukátmérője 18 mm. Wosinsky az ilyen csákányokat uborkaalakúnak nevezi és a ritkábban előfordulók közé számítja. Legszebb kőeszközünk egy 16·5 cm. hosszú, 7 cm. éllel bíró gánitból készült balta, melynek nyéllyuka 23 mm., mélysége 6·5 cm., simára csiszolt fokának alakja felül ívbehajló hossznegyszög. Kerülete a nyéllyuknál 24·5 cm. súlya 1300 gramm. Sírban levő zsugorított csontváz mellett találtuk. Nem kevésbé érdekes példányaink: *a)* egy kőkapá, melynek éle 5, eredeti hossza 13—14 cm. lehetett. E kőkapán mindkét fúrási módot észlelhetjük. Az első esetben egy oldalról volt fúrva. Elárulja ezt a teljesen sima kónikus lyuk, mely a fa- vagy csontcső kopása által jött létre. Használat közben a kapá a lyuknál eltörött, birtokosa aztán, hogy megkimélje a fáradságos, hosszabb időt igénybe vevő csiszolást, nem vetette el az eltört kapát, hanem a régi lyuktól 8 mm.-nyire új lyukat fúrt. E fúrásnál azonban eltért az előbb követett eljárástól, a mennyiben két oldalról két különböző átmérőjű csonttal vagy fával végezte a fúrást, a vájatok nem találkoztak pontosan s e miatt a lyukban a két fúrás találkozási helyén, vékonyan kiemelkedő barázda fut körül.

b) A másik törött példánynál (4. ábra 11. sz.) azt látjuk, hogy a mester először az élhez 5—6 mm.-rel közelebb kezdte meg a fúrást, de aztán — ki tudja mily okból — abbahagyta s a fokhoz közelebb kezdett újabb munkába, melyet be is fejezett. Az első fúrás 1—2 mm. mély gyűrűzete egészen jól kivehető. E példányon kívül többen felötlött, hogy a nyéllyuk helyzete azt a benyomást kelti a szemlélőre, mintha annak állása a nyélbe való erősítéskor nem függőleges, hanem vízszintes lett volna.

Hasonló alakú, ép, gondos kidolgozású még a 4. ábra 12. száma alatt bemutatott eszköz is. Hossza 13 cm., kerülete közepén mérve 11 cm. Nyéllyuka a fok felé eső harmadrészben van. Szabályos körének átmérője 18 és 15 cm., miből következik, hogy ködugója csonka kúpalakú volt.

A nyéllyuk nélküli eszközök alakja — rendeltetésükhöz képest — a lehető legváltozatosabb. Vannak 20 cm. hosszú ékek, kalapácsok s vannak parányi, 3·5 cm.-es vésőcskéik. Egy jelen alakjában 12·5 cm. hosszú, 6·5 cm. széles ék valamikor baltának készült. Mestere azonban ferdén fúrta a lyukat, minek következtében az egyik fal fölötté meggyengült s midőn a fúrási művelet befejezéséhez már csak 7—8 milliméter volt hátra, elpattant. Gazdája, hogy eddigi fáradsága ne menjen kárba, nem vetette el a félig megmunkált követ,

hanem lepattantotta a kődugót és a sikerületlen baltából éket formált, melyet hogy hosszú ideig használhatott, az ütőfokának legömbölyítése és meglehetősen tompa élén észlelhető törési felületek engedik következtetni.

Feltűnő, hogy különösen az ékek közt sok a törött példány. Néhányon észlelhető, hogy a törött felületet ismételten lecsiszolták s az eszközt újra használatba vették. Egy vaskos példányt festéktörőnek alakítottak át, hogy a törési felület ne sértse a festéket előkészítő egyén markát, jól-rosszul félgömbszerűre csiszolták. A törőn ma is meglátszanak a vörösbarna festéknyomok.

A vésők nagyobb része trapéz alakot mutat. Egy habos gránitból csiszolt példánynak szépen ívelt éle 7, hossza 8 cm. Tekintve azonban azt, hogy törött példánnyal állunk szemben, az oldalékek behajlási szögéből következtetem, hogy 4—5 cm.-rel hosszabb lehetett s nem valószínűtlen, hogy a letört részen nyéllyuk volt. Ezért tehát nem vésőül, kapául szolgálhatott.

Ha a vésőket éleikre és főformáikra való tekintettel vizsgáljuk, egyenes és ívelt élűekre, lapos és síkdomború testűekre oszthatjuk. Az egyenes élűek legtöbbször laposak, azaz keresztmetszetük hosszánégyszög vagy trapéz, az ívelt élűek keresztmetszete pedig sík domború. A vésők foka leginkább lapra kőszőrült, vannak azonban csúcsbafutó, legömbölyített végű, hosszánégyszög alakú darabok is.

A trapéz alakú vésők között külön említésre méltó példány van. Hossza 6,5, élszélessége 4 cm. A mi a többi hasonló véső közül kiemel, az egyik oldallapjába kőszőrült holdsarló alakú idom. A véső jelen alakjából kizártnak látszik, mintha készítője nyéllyukkal akarta volna ellátni, mert a holdsarló kerülete csaknem éri az oldalékeket s így átfúrni úgy sem lehetett volna. Fölvetődhetne itt ugyan az az ellenvetés, hogy a munkába vett kő a fúrás alkalmával vaskosabb volt, mint a hogy többszörösen bebizonyított tényként vehetjük, hogy a nyéllyuk fúrását előbb végezték, mint az eszköz csiszolását, ámde ezzel szemben rámutathatunk a holdsarló alakjára, a mélyítés mérvére, mely föltételezni engedi, hogy ebben az esetben nem abbahagyott nyéllyuk fúrással hanem céltudatosan eszközölt jellel van dolgunk. Ilyen mélyedéssel bíró eszközök a lengyeli őstelepen s a mondseei czölöpépítményekben is találtak,* tehát előfordulása nem pusztán esetlegesség. Nem hagyhatom említés nélkül miniatűr kőeszközöinket sem. Futólagos megtekintés mellett azt kellene hinnünk, hogy inkább díszre készültek, mint használati tárgyak, esetleg halott mellé szánt kegyeleti eszközök voltak, ha nem látnók éleiken a használat okozta apró csorbulásokat s kettőnél nem észlelnők az érdes törési felületet, melyből következtethetjük, hogy eredeti állapotukban hosszabbak voltak. Analóg vésőcskéket a pilini és lengyeli leletekben látunk.

Örlőkövet 17 db-ot találtunk. Köztük a legnagyobb trahitból készült, mérete 27×20×7 cm. Csiszoló és festéktörő kövünk 7 db van. Kettő csillámszemcsés homokkőből, felületükön a használat-okozta homorodással; öt szabálytalan golyóalakra csiszolt, alul ellapított példány. Törőeszközü szolgált

* Wosinsky: A lengyeli telep csiszolt kőeszközei s azok készítése módja. Arch. Ért. 1893. XIII. 1920. Dr. Much, Mitth. Der Anthr. Ges. in Wien 1876. VII. I.

ezezen kívül 2 baltatöredék. Mindkét példányon még ma is egészen jól kivehetők a vörösbarna, vízzel mosható festéknyomok.

A kövek itteni földolgozásának bizonyosságai az ú. n. kődugók, melyekből 3 drbot találtunk. Alakjuk kivétel nélkül csonkakúp. Vannak ezenkívül nagyjában megmunkált, de a csiszolás nyomait még nélkülöző kőtömbök, alakjaikból könnyen megállapítható, hogy nagyobb kővésőknek vagy baltáknak voltak szánva.

Találtunk végül két szabálytalan, elnyomott gömbhöz hasonló buzogányt, három trapézalakú, keresztmetszetben félkör alakú vésőt krétából, melyek azonban a levegőn csakhamar elmállottak, szétporlottak.

Szeghalmy Gyula.

SZEGHEGYI LELET (BÁCS M.) A RÉGIBB KÖZÉPKORBÓL A ZOMBORI MÚZEUMBAN. $\frac{1}{3}$ n.
(Lásd még a 78. és 88. l.)

LEVELEZÉS.

I. KEMÉNY LAJOS: MŰTÖRTÉNETI ADATOK KASSA VÁROS TITKOS LEVÉLTÁRÁBÓL. Kassa város titkos levéltárában nagy mennyiségű végrendelet és osztálylevél maradt fenn. A végrendelezés legalább két testamentum hallgató előtt történt, a kik névalírásukkal és pecsétjükkel hitelesítették az okiratot; vannak közöttük ötvösök, képírók, pánczélgyártók. *Strobel Frigyes* képíró pecsétjével, melynek mezejében az ismert művészpaizs, a három kis paizsszal látható, felette F. S. betűk, az 1597. és 1599-ik évben találkozunk.¹ Képíró Spillenberger Sámuel és Schmied János óragyártó pecsétje, a Machillis Venczel puska-műves (büchschenschlosser) 1654-ik évi végrendeletén látható.² A hagyatékban feltűnő sok a könyv, a mi valami tudós atyafiáról maradt a puska-művesre. Spillenberger az 1649-ik évben huga, Katalin nevében eladja ennek kassai szántóföldjét hatvan magyar forinton.³ Mint végrendeleti tanukkal találkozunk 1710-ben *Bogdány Gottfrid* képíróval.⁴ 1646-ban *Emerici János* és *Quitko Bálint* építőmesterekkel.⁵ *Emerici* pecsétjében J. E. betűk és czirkalom. *Szénási János* 1630-ban kelt végrendeletében: Az öcsémnek hagyom az falon levő új kárpítot, az kin ignis, aër, terra, aqua, micsoda vagyon írva. Az feleségemnek két czimeres öreg öntálat.⁶ *Néhai Sütő Miklós* javai közt 1633-ban találtatott: Numero 9 ráma képekkel írott, egyiket-egyiket tettük ad fl. 3 = fl. 27. Egy kőtábla ugyanott fenn tettük ad fl.⁷ *Lágné sz. Herlsperger Éva* 1642-ben «az magos képíronénak hat tallért» hagyott.⁸ *Néhai Láng János* javai közt 1645-ben voltak arczképek: bildt Adam Herlsperg fl. 1, bildt Rohl fl. 1, bild Hans Langh, dito Eva Lang; 1 alt gros die Stadt Danzig denar 50; 4 bilder die 12 Monathen fl. 3; 4 bilder die römische Kayser fl. 4; 2 detto Sommerzeit denar 90; detto die Keuscheit denar 50; 1 bildt Kayser fl. 1; detto Kayserin; 4 evangelisten, 6 bilder 5 Sinnen, 10 Frauenbilder, 2 detto in Kupfer gestochen, 5 kleine deto, bildt mit dem Posthern, 3 bilder des Dédeschy grosse, 12 Frauenbilder.⁹ *Scholcz Sámuelné* 1646-ban így végrendelezik: Az Seyben — ma is Sajba dülő a neve — levő szőlőm maradjon az uramnak ilyen okon, hogy az templom épületére adjon száz magyar forintot és az holott az gyermekim feküsznek, az hová holtom után magamat is temetnek, csináltasson az uram száz forint érő epitaphiumot.¹⁰ *Néhai Oroszlány*

¹ Kassa város titkos levéltára. X. Horváth. Nr. 9. és u. o. B. B. Láng. Nr. 2. —

² Kassa város titkos levéltára. G. G. Machilles. Nr. 2. — ³ Kassa város titkos levéltára. A. A. Gyarmati. Nr. 8. — ⁴ U. o. B. B. Kercho. — ⁵ G. G. Kromer. Nr. 4. és C. C. Balog. 5. —

⁶ L. L. Szénási. Nr. 2. — ⁷ U. o. C. C. Szőcs. Nr. 10. — ⁸ B. B. Lang. Nr. 9. — ⁹ B. B. Lang. Nr. 10. — ¹⁰ Kassa város titkos levéltára. G. G. Kromer. Nr. 5.

Mihály javai közt 1648-ban találtatott: Tizenkét táblákban való képek fl. 10. den. 80. Egy táblában Sz. Catharina képe denár 60. Egy virginál fl. 5. den. 40. Négy táblában való kép fl. 1. den. 32.¹ Székely István hagyatékában 1658-ban volt: Egy oltárforma arannyal festett cifra kép fl. 3. den. 60. Item az temetéskor czéheseknek, *képirónak*, mesterembereknek, harangozónak, temetőnek, *kőművesnek* és egy szóval, a kik ott forgolódtanak, ment el in toto és fizettünk fl. 167. den. 46.² Raysz János hagyatékában 1659. volt: egy táblán Raysz János képe fl. 3., más táblán Szabó Kristóf képe fl. 1. denár 80; harmadik táblán Mária és Simon képe fl. 2., négy táblán külön-külön képek; egy öreg kép ajtó felett denar 36.³ Maklári Istvánt 1674-ben temetvén, költöttek: Pater Sámbar uramnak fl. 18. Hat tafota czimertől képirónak fl. 9. Ugyan képirónak papiros czimerektől fl. 8. denar 60.⁴ Posgay György 1636-ban meghagyja: Az testemet az kalastromban Nitvai Ferenczné néném mellé temessék.⁵ Raysz János 1647-ben ugyancsak meghagyja: temetésem az jászai Szent Mihály templomban az én nevemen való édes első fiam Raysz János és kedves második feleségem, néhai Arthofer Anna mellett kívánom és kérem, hogy legyen. Az sebesi klastrombeli barátoknak hagyok egy ezüst pohárt kelyhnek valót. Raysz a szepesi kamara conservatora volt.⁶ Takács Balogh András 1664-ben «az nagy templomra hagyok tallért numero 100»⁷ és Csizovszky Péter 1698-ban meghagyja: A temetésemet pedig akarom, hogy legyen az tót templomban», — a mai sz. Mihály kápolna.⁸ A város topográfiáját érdekli, hogy Tóth J. háza (1612) «az klastromon — t. i. a domonkosokén — túl az profontház végében az mor alatt» volt;⁹ a Balaszentmisklósi Borbély Jánosé pedig «az fejedelem háza alatt az szegleten, az mint az börtön utczában bemennek».¹⁰ Mészáros J. hagyatékában 1582-ben «egy pártáöv, kinek az majcza veres»;¹¹ Traganer Ferenczné szül. Soltz Erzsébet 1000 frtot hagy 1630. orgonára: «Verlasse ich zu unsere grosse Kirchen allhier zu einer Orgel bahres geld fl. 1000».¹² Az orgona nemsokára elkészült. Alvinczy Péterné szül. Mutnoky Anna javai közt 1645-ben «egy angliai tálcaska» is volt.¹³ Scholcz Asztalos Mihály 1650-ik évi végrendeletében olvassuk: Vagyon három ezüst poharam, *egyiket az tárgyról hoztam volt*.¹⁴ Székely Istvánné sz. Radovits Dorkó javait 1658-ban elosztották: Item üdvözült Radovics Dorkó asszony még életében az tőkési templomban ajándékozott emlékezetre egy kelyhet, az mely pohárnak az födele itt benn tanáltatott. De minthogy mi előttünk Balogh Takács András uram azt mondotta, hogy az az földél ahhoz a pohárhoz való és az üdvözült asszony is oda szánta, ez okáért mi is kiadtuk az tőkési templomba, mely lett fl. 4. den. 25.¹⁵ Zordon Lakatos András neje Farkas Anna 1685-ben végrendeletében meghagyta, hogy «az ez esztendőn atyjokságra (atiokságra) az lakatos mesterlegényektől hozott ajándék is, az egy ólomtálon kívül, az

¹ A. A. Oroszlányi. Nr. 2. — ² C. C. Radovits. Nr. 7. — ³ H. H. Reisz. Nr. 3. — ⁴ X. Maklári. Nr. 25. — ⁵ C. C. Posgai. Nr. 3. — ⁶ H. H. Reisz. Nr. 2. — ⁷ C. C. Balogh. Nr. 6. — ⁸ L. L. Csizovszky. Nr. 10. — ⁹ C. C. Tóth. Nr. 7. — ¹⁰ X. Maklári. Nr. 4. — ¹¹ L. L. Mészáros. Nr. 1. — ¹² G. G. Scholtz. Nr. 1. — ¹³ Y. Alvinczi. Nr. 8. — ¹⁴ G. G. Scholtz. Nr. 2. — ¹⁵ C. C. Radovits. Nr. 7.

melyet nekem hoztak, legyen az uramé, de az ön tál az fiamé legyen» és új keresztyén edényeit kisfiára hagyta.¹ Platner Balázs fegyverderékgyártó 1584-ben,² míg Kelp Joachim platner 1600-ban tett végrendeletet. Kelp egyik tanuja Schneider János.³ Az 1620-ban mint testamentum hallgató szereplő Paizsgyártó György pecsétjében paizs és lobogós kopja van;⁴ mindkettőt a paizsgyártók készítették. Kassa ötvösmesterei közül Thasy Ötvös Gáspár (1584)⁵ Váradi Ötvös János⁶ és Fegyveres Rác Ambrus (1611)⁷ Debreczeni Ötvös Imre 1619.⁸ és Egri Ötvös Mátyás pecsétjével találkozunk.⁹ Az 1578-ik évben «lett ilyen egyenesség (= egyesség) az Kublerné asszonyomnak még életben az ő leánya között Erzsébet asszony között, — a ki néhai Ötvös György felesége volt, hogy — választotta Erzsébet asszony az piarczon levő felházat, mely felháznak szomszédai ezek, felől szomszéd Nagy Bálint, alól pediglen szomszédja Kár ötvös Mihály.¹⁰ Erzsébet asszony 1590-ben már az Ádám Gedeon neje.¹¹ Ötvös Mátyásné Dorkó asszony 1587-ben végrendeletében: Ismét az műszert ládjával és minden benne való aprólékkal egyetemben és hozzátartozó szerszámokkal hagyom Horwát Eötvös Andrásnak.¹² Az 1600-ban elhunyt Lang alias Hosszu István leánya Zsófia az Ötvös Mátyás neje volt. Az atya temetésére «az kőbecsinálástól adott fl. 3».¹³ Újfalusi Eötvös Balázs atyja Mattias János elhalván, 1610-ben eladja az újfalusi hegyen örökölt szőlőjét 28 magyar forinton.¹⁴ Balázs felesége Taar Kata 1632-ben már özvegy.¹⁵ Váradi János ötvös neje Lipóczy Dorottya 1612-ben végrendelezik.¹⁶ Kalmár György 1613-ban öröksége felől így szól: «Az az örökség az én feleségemnek Zegedi Dorkónak édes atyjáról Zegedi Tamásról és édes anyjáról Török Kata asszonyról szállott és maradt reájok, mint fiakra és leányára, ugymint Zegedi Ferencz, Zegedi Tamás, Zegedi Gergely és Zegedi István, Zegedi Dorkóra. És így levén az dolog, anno 1613 esztendőben én Kalmár György Isten ő szent felségét segítségül híván, adtam az szent házasságra magamat és vettem feleségül Isten törvénye szerint Zegedi Dorkót.¹⁷ Szegedi Tamás és fia Ferencz ötvösök voltak. 1632-ben említették néhai Eötvös Mihályné, Pécz Kata.¹⁸ 1634-ben Egri Kalmár Pálné Erzsébet asszony leánya Bányai Ötvös Istvánné.¹⁹ 1644-ben néhai Eötvös Mihály és Bihari Eötvös János árvái.²⁰ Az 1647-ik évben Debreceni Ötvös Mihály és neje Varannay Anna eladják kassai szőlőjüket 44 frton; az asszony 1664-ben végrendelezik s vagyonát férjére hagyja.²¹ Székely István özvegye 1657-ben végrendeletében: Item az Seiben levő szőlőmnek az felét hagyom az német ötvösnének Kugel — más okiratban Guckel — Ötvös Andrásnének, hogyha tökéletesen nyomoruságomban mind halálom óráig mellettem forgolódik.²² Mád város pecsétje alighanem kassai ötvös remeke.²³

¹ C. C. Farkas. Nr. 12. — ² L. L. Platner. Nr. 1. — ³ L. L. Platner. Nr. 2. — ⁴ Y. Debreczeni. Nr. 16. — ⁵ X. Kalmár. Nr. 14. es H. H. Szigethi. Nr. 1. — ⁶ X. Horváth. Nr. 14. — ⁷ A. A. Olasz. Nr. 5. és C. C. Farkas. Nr. 5. — ⁸ X. Herceg. Nr. 6. — ⁹ G. G. Nádaszkay. Nr. 1. — ¹⁰ H. H. Kubler. Nr. 1. — ¹¹ U. o. Nr. 3. — ¹² L. L. Trucz. Nr. 2. — ¹³ B. B. Lang. Nr. 5. — ¹⁴ X. Maklári. Nr. 1. — ¹⁵ U. o. Nr. 6. — ¹⁶ B. B. Lipóczy. Nr. 1. — ¹⁷ X. Kalmár. Nr. 27. — ¹⁸ H. H. Soós. Nr. 1. — ¹⁹ X. Kalmár. Nr. 29. — ²⁰ G. G. Haranghi. Nr. 3. — ²¹ A. A. Püspöki. Nr. 2. és G. G. Varannai. Nr. 9. — ²² C. C. Radovits. Nr. 6. — ²³ Y. Debreczeni. Nr. 2.

A pecsét mezejében Krisztus előtt térdeplő alak, jobbra 1536. évszám, balra «De Mad».

Kassa, 1913 január hó 8-án.

Kemény Lajos.

II. BELLA LAJOS: RÓMAI FELIRATOS KÖRÖL SOPRONBAN.

A soproni postapalota építése alkalmával felszínre került és az Arch. Értesítőben* ismertetett feliratos kövek száma a múlt ősszel megint egygyel gyarapodott. A csatorna építése alkalmával a palota előtti Széchenyi-téren 2'40 m.-nyi távolságra az épület főbejáratával szemben 2'10 m.-nyi mélységben találták.

Alkalmasint margitai homokkőből faragták. Teljes hossza 2'20 $\frac{1}{2}$ m. Legnagyobb szélessége 0'645 m. A kő felső részét alkotó képes mező belső magassága 0'34 m. Ebben jobbról és balról egy-egy delfin alábukó helyzetben; középett két egymással szemben felágaskodó kigyó között Medusa feje.

A keretes feliratos táblának belső magassága 0'83 m. Szélessége 0'45 cm. A kitűnően véssett betűkből álló felirat hét sorra terjed és a következő:

Betűk nagysága:

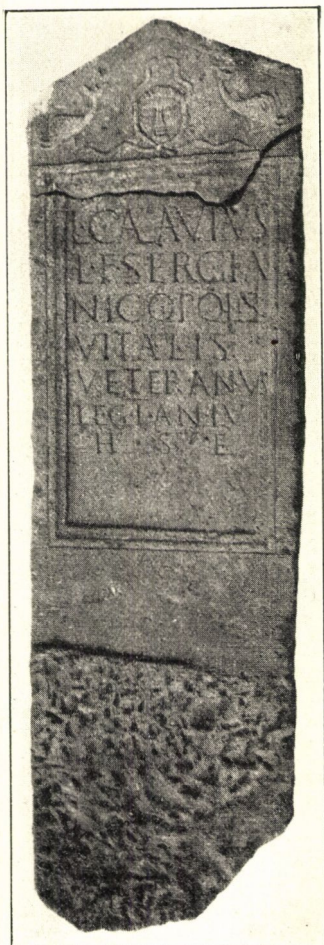
L · CALAVIVS	8 cm.
L · F · SERGIA	7 "
NICOPOLIS	6 "
VITALIS	6 "
VETERANVS	5'5 "
LEG · T · AN · LV	5 "
H · S · E ·	5 "

A felirat, semmi kétség, a Kr. u. I. századból való; ezt mutatja a név kiírása és a H(ic) S(itus) E(st).

A Calavius nevet sehol sem találtam a CIL-ban, tehát emlékkövön még nem fordult elő; de igenis előkerül Tacitusnál a. 15.7 mint a XII legio (Fulminatae) legatusa: Calavius Sabinus.** A tribus nevének az atya nevének után való kiírása gyakori szokás az emlékköveken. Így pl. a CIL. 3288. sz. alatti Mursából (Eszék) való kövön teljesen megegyezően láthatjuk ezt: C. Aemilius C. F. Serg(ia). A mi a Nicopolis nevet illeti, azt tartom, hogy ez alatt a Duna melletti, tehát Moesiában levő Nikápolyt kell értenünk. Így magyarázza ezt a CIL. a Bulgáriában Rahovicán talált és 6144. sz. alatt bemutatott feliratos kőnél,

* Arch. Ért. 1911. évf. 271—275. és 365—369. ll.

** Procop. Pars I. 271. l.

hol is a Tib. Claud. Tib. F. Sergia Nicopoli után megjegyzi: «Moesia non Epiri». Nicopolis volt még ad sinum Issicum is. Van Nicopolis Ponti is.

A Nicopolist nem tartom személynévnek, hanem úgy értelmezem, hogy elébe a domus szót kell gondolnunk, mint pl. a németóvári kövön (CIL. 4458. sz.), hol a személynév után azt olvassuk: Domo Nicopolis vagy a bolgár Bregarében talált kövön (CIL. 12,397. sz.), melyen a tribus után szintén DO(mo) Nico(polis) áll. A mi kövünkön ez a Domo elmaradt. E tekintetben a fent idézett rahovicaí kő helyesebb, a mennyiben a tribus (Sergia) neve után ablativus loci áll.

A Vitalis név igen sűrűen fordul elő az emlékköveken. Feltűnő még a legio száma fölötti vonás; ennek tökéletes analogiáját találjuk a bolgár nedani nekropoliszból való kövön (CIL. 12,409), hol is ezt olvashatjuk: Magno Stob(is) Vet(erano) Legionis I. ITAL(icae). A primae fölött tehát szakasztott ugyanaz a vonás fordul elő, mint a mi kövünkön.

Megemlítendőnek tartom még, hogy a sopronmegyei Borbolyán 1905. évi július havában a Rottermann-Hartig-féle téglavetőben talált gyönyörű faragású fehér márványból való Titus Julius Rufus-féle emlékkő,¹ melyet akkor a tulajdonosok félszerfalvai parkjukban állíttattak fel, mostanában a birtokosok áldozatkészsége és hazafias érzületénél fogva szintén a soproni múzeumba került, úgy hogy most itt a Kr. u. I. században Borbolya területén lakott Petronius család mind a négy emlékköve együtt van,² a mi az epigrafusok számára fölötte kedvező egy körülmény.³

Bella Lajos.

III. TÉGLÁS ISTVÁN: A LISKAKÚTI RÓMAI TELEPRŐL. A Torda előtt elterülő Keresztesmező felső lépcsőjén, a Felvincz felé haladó országúttól másfél kilométernyire keletre a diluvium széléhez közel a síkságnak egy csekély teknősödésében bővizű forrásokból alakult csermely siet Polyán község felé és az Aranyos-folyóhoz. A nagyobb forrás neve Liskakút és a kis csermelyt Élecs-patakának nevezik. A hagyomány szerint ott a csermely jobb partján hajdan egy kis falu állott. Miután ez a terület az apósom, dr. Wolff Gyula alsószentmihályi tanyájával épen szomszédos, gyakran nyílt alkalmam részletesen átkutatni, de én az engem érdeklő régi tárgyakat nem annyira az emlegetett Élecsfalva helyén, mint inkább a forrásoktól balra, azon a 10 holdnyi területen találtam és gyűjtöttem, mely némi kis dombosodással emelkedik ki a mező síkságából. Kedvezett azon körülmény is, hogy az utóbbi években sokkal mélyebben kezdtek a talajt felszántani, mint régebben. Kutatásomat előmozdította az is, hogy Torda városa vízvezetékét szándékozva készíttetni, a vízvezeték céljára ezeket a forrásokat is megvásárolta, sőt annak környékén is vizet kutatva,

¹ Arch. Ért. 1905. évf. 418—419. II.

² Az első háromról az Arch. Ért. 1901. évi I. füzet 66 lapján emlékeztem meg.

³ E négy körül Hofmann Harald a Jahreshefte des österr. Archäolog. Institutes in Wien 1909. évi XII. kötete 224. s f. lapjain egy beható szakavatott tanulmányt tett közzé, melyben mind a négy kő fényképfelvétel utáni ábráit közli. Mind a négy kő alapos bizonyítása szerint a Kr. u. I. századból való. Nagyon kíváncsok volna, ha hazai római régészeink közül valaki bővebben foglalkoznék e kövekkel.

el. Ott ma a Tordáról Harasztosra vezető útnak szolgál alapjául, de a Keresztes-mező alsó síkságán, ott, a hol a felvinczi országútból Alsószentmihály felé egy út kiágazik, domborodása kiválóan feltűnő. Ott pedig, a hol ez a római út a síkság alsó területéről a felsőre kapaszkodik, pár évvel ezelőtt a diluvium fokát leásták és akkor a Trajanus útnak egész átmetszete feltárult és ott hosszú időig volt látható.

Még ennél a római útnál is érdekesebb szomszédsága a liskakúti római telepnek az a váracska, mely a Liska-forrásoktól és a most ismertetett római vicustól észak felé haladó mezei út mellett a diluvium meredekének magaslatán ma is jól kivehető. Bár a kincskeresők gyakran felturkálták ezt a földből épített csinos kis speculát, a sánczolás egész kerülete még mindenütt két méternél magasabb domborodás. Az idő viszontagságai folytán a földtöltés 5—6 méterre is elszélesedett, minek következtében a váracska belterülete ma csak 30 m. hosszú és 22 m. széles. Miután a közelmúltban, úgy 1875-ig, pár alsószentmihályi család temetőjéül használta, ez a belterület sírokkal, sírkövekkel van elfoglalva. A váracska szegletei körszeletben hajlanak s hosszabb oldalával a diluvium meredek szélén fekszik. A nép sok mindenfélét regél róla, valamint arról is sokat beszélnek, mi mindent találtak ott régebben; azonban hasztalanul tudakozódtam utána, az ott kiásott tárgyakból semmit sem találhattam. Azok, kik ott a sírokat ásták, már ők maguk is meghaltak; a kincskeresők közül is csak egyedül az öreg Gyulai Elek, a felsőszentmihályi aranymosó él. Ő azt állítja, hogy azokat a rendkívüli nagy római téglákat, melyek egyrészét az alsószentmihályiak, egyrészét pedig a néhai báró Jósika Andor várfalvi birtokos hordatta el onnan, ezelőtt mintegy 25 évvel ott a Váracska és a római út közötti területen, a magaslat szélén épen ő ásta ki. Állítása szerint ő régebben ott az út közelében római téglasírt is talált, melyből egy vaslánczát hozott el és azt is a néhai várfalvi báró vette meg tőle.

Én a Váracskát római eredetűnek tartom és azt hiszem, hogy a római út védelmére és a vidék, részben őslakók által népesített telepeinek szemmelkísérésére szolgált.

Figyelemreméltó a liskai római telepnek a délfelöli szomszédsága is. Ott a Létom-hegy északkeleti lábánál, hol a törökvilág előtt Bogát nevű székely község is rejtőzött, egy három oldalról hegyek és dombok által védett kis völgy mélyed a Létom felé. A völgynek a Keresztes-mező felé eső szélénél a Kápolnafar nevű domb lejtőjén ezelőtt mintegy 20 évvel a Kis Áron földjében római téglákból összerakott sírt ástak ki. A sírban talált rozsdáette vastárgyakat az illetők lakóhelyükre Kövendre vitték, de azok elporlódtak és elhányódtak. Közelebbről a Bogát-verőfényoldala nevű helyen dr. Horváth Miklós birtokos szőlőt ültetett és az új szőlőhöz vezetett út földmunkája közben 1910 tavaszán egy római épület maradványaiból alapfal-részletet, szerfölött sok párkányos és kupás cserepet ástak ki. Dr. Horváth M. a leletről értesített és én azt megtekinthettem. Azt hiszem, a hajdani liskakúti földesúrnak, avagy valamely potaissai római előkelő úrnak állhatott ott nyárilaka vagy vinczellér-háza. Ugyanakkor, mikor ott jártam, a Bogát-völgyecskében lévő

mezei utat sánczolták és azzal a munkával is érdekes római és őskori cserépedény-töredékek kerültek felszínre, melyekből egy jó csomót gyűjtöttem össze.

Meg kell még említenem azt is, hogy a Liskakúttól délkelet felé a harasztosi határban is szántottak ki római tégladarabokat.

A Liskakútnál és az annak közelében előkerült leletek elég szép számmal és minden kétséget kizáróan igazolják, hogy a termékeny síkságon, a jó vízű források mellett és a római út, valamint a specula közelében római vicus feküdt.

Torda, 1912 október 8.

Téglás István.

IV. JANKÓ LÁSZLÓ: NÉHÁNY ARCHÆOLOGIAI ADAT PÁPA VÁROS KÖRNYÉKÉRŐL. Pápa Város Egyetemes Leírása a várost mint olyan helyet említi, hol nincs semmi emlék sem az őskorból, sem a rómaiak idejéből, a mi a helynek akkor lakott volta mellett bizonyítana, éppen úgy nélkülözi a népvándorlási kor emlékeit is, miért is valószínűnek tartja, hogy e hely Szt. István koráig általában lakatlan. Érdeklődésünk mindenesetre annál fokozottabb mértékben fordul a hely és környéke felé, hogy Pápa városa területének és környékének régebbi múltját is földelíthessük és megállapíthassuk. Nem szólva ezúttal bővebben magáról a helyről, s a környezetről, s nem tárgyalva ezúttal a szinte önmaguktól kínálkozó föltevéseket, csupán néhány adatot akarok most rögzíteni, melyek Pápa város környékének régészeti megismeréséhez közelebb segítenek bennünket.

Pápától ÉÉK-nek, mintegy nyolcz km.-nyire van Vaszar község. A vasúti állomás és a község között (toronyirányt) éppen a feleútban, a püspöki és a községi terület határán a község kavicsot bányásztatott, mikor urnákra akadtak. A felső humuszrétegen át alig két ásonyira leásván, a kavicsréteg következik. Ezen a kavicsrétegen találták az urnákat. Az urnák, a nagyobb edények jobbára összetörtek, mert az eke már régen hasogatja ezt a területet, a kisebb edények azonban jobban megmaradtak. Úgy mondják, hogy egy-egy nagyobb edény köré csoportosítva lelték a kisebb bögrécskéket.

Vaszar község maga dombon épült. Az emelkedés mintegy végső fokát mutatja azon kiágazásnak, mely a Bakony felől, a Kőröshegytől Koppány, Szűcs, Csóth, Vanyola és Nyőgér községek irányában a Gerencze-patakkal párvonalosan Vaszarig lehúzódik. Ha a távolabbi helyeket nem említjük is, ezen kiágazáson, Szűcs községnél már eddig is bronzcsákányokról és számos kőeszközlől tudunk.* Úgy látszik, hogy ez a dombvonulat már régen lakott terület volt, s a bronzkor embere magát a vaszari emelkedést is megszállotta. Különben magában a községben nem egy házban találjuk meg a «csodáserejű» kőbaltát is, mely a határban bukkant elő. A vaszari végső dombvonulat és az urnatemető között egy kis ér vonul nyugati irányban a vasút felé, mellette rét van. A gyakran nedves réten keresztül a nép által «sáncz»-nak nevezett keskenyen húzódó csekély emelkedés vezet a község dombjától az urnatemető felé. Maga az urnatemető helye csak alig észrevehető emelkedést mutat.

* Hampel J. A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. 161. l.

A vaszari urna-temetőből előkerült agyag edényekből módomban van néhányat ismertetni. 1. Egy 11 cm. magas, felső szélöblözetében 18 cm. átmérőt mutató, vékony falazatú urna. Darabokban került elő, de az összeragasztással tisztán mutatja alakját. Fő-alakja a félgömb, melyet alul a 7,5 cm. átmérőjű sík fenéklap szel le. A félgömb felső szélén párhuzamos kettős vonaldísz s fölötté egy szélesebb mélyítés vonul végig, mely után az edény tölcsérszerű felső széle emelkedik. A félgömb felső részét a tölcsérszerű széllel az egyik oldalon egy 4 cm.-es magas fül köti össze. A vonaldísz a fülnél megszakad.

A fül szépen mutatja az ansa lunata alakját; hátán, a két szélén íves vonaldísz, úgyszintén a vonalak között egy rövidebb mélyítés tagolja.*

A félgömb felső vonalaitól valamivel lejjebb, szélében két, szintén párhuzamos vonal halad, között czakkozás tölti ki. Alatta, az edény oldalán hat csoportban a V-nek egymás mellett hármaskombinálása helyezkedik el. A V-knek nyílását beböködések, csúcsaiknál szalagszerűen lefutó három-három pont, a pontsorok végén és a minta felső oldalain a középpontján erőteljesen beböködött egy-egy köröcske díszíti.**

Ezen mintáknak megfelelőleg felül, a tölcsérszerű szélén a V-nek egymás mellett hármaskombinációját látjuk. 2. Mintegy 8,5 cm. magas, 6,5 cm. szélöblözet-átmérőjű agyag edényke. Falazata az előbbinél vastagabb. Alsó fele inkább a csonkakúphoz hasonló,

1.

2.

3.

a sík-fenékek átmérője 3,5 cm. Az edény alsó felét a karcsusodó s szélein kifelé hajló felső résztől két egymáshoz közelebb és egy távolabb haladó czakkozott vonal választja el. A vonalak a fülnél megszakadnak, s végeiket egy függőleges mélyítés köti össze. Egy czakkozott vonal a felső rész szélét is díszíti. Az edényke további díszítése a párhuzamos vonalak alatt három esetben elhelyezett kis vízszintes, keresztbefutó kettős czakkozás, s azok között, úgyszintén az edény szélének vonala alatt mutatkozó, középpontjában beböködött köröcske. A felső köröcskének fölött egy, az alsók fölött több pont látszik beböködve. Az alsó és a felső köröcskének változtatott elhelyezést mutatnak. Az edénykének a vonalzásnál

* A fülön ilyen modorú díszeket mutat be Wosinsky, Az őskor mészbetétes díszítésű agyagművészete című munkája XXXVII. tábláján.

** V. ö. Wosinsky i. v. m. XXIII. t., ismeretlen lelőhelyről 1. és 4. agyagedény hasonló díszítését.

kiinduló füle hiányzik. 3. Egy 7 cm. magas, a füle irányában valamivel alacsonyabb edényke. Felső szélöblözeténél átmérője 6 cm. Alsó fele félgömb, fenekét csupán egy behorpasztás jelzi, mely az edényke belsejében is meg látszik. A félgömb felső szélét a karcsúsodó és kihajló felső résznek szélével egy csekély íves fül köti össze. Díszítése a felső szélén egy körbefutó rojtzott vonal, melyet két helyen középpontosított köröcske, s a harmadik helyen a fül megszakít. Az edény felső részének alján bebökődött vonalzattal határolt mintegy 0.7 cm.-es széles sávmélyítés van, alatta pedig körbefutó rojtos vonal, melyet egy helyen a fül, három helyen pedig a W-nek alkalmazása szakít meg. A W oldalain egy-egy középpontosított köröcske, száraiban czakkozó csoportdísz, (úgy látszik a W-nek kicsinyben kombinálása,) csúcsaitól lefutólag pedig czakkozott vonalak vannak, s mindegyiknek végét egy-egy középpontosított köröcske díszíti.* A W díszek elhelyezése között, a rojtos vonal alatt ugyan-

4.

csak egy-egy középpontosított kör, s fölötte egy pont látható. 4. Mintegy 7 cm. átmérőjű, szabálytalan szélű agyag fedőtányérka. Magassága mintegy 2 cm. Tetején mintegy cmteres átmérőjű laposítása, s a tányérka szélén alig megfogható piczinyke füle van.

A tányérka külső szélén gyors munkájú párhuzamos czakkozás fut körbe, míg a tányér egész felületét a közepén megszakadólag két-két párhuzamos czakkozás keresztben tagolja úgy, hogy a körbefutó belső vonal ezáltal megszakad, s helyette a keresztbefutó vonalak alsó végén a W egymásra czakkozása mutat-

5.

kozik. 5. 6 cm. magasságú, a fülénél valamivel alacsonyabb edényke, melynek felső szélének átmérője 4.5 cm. Az edényke mintegy 2 cm. átmérőjű lapos fenekét a szélén bebökődött kettős körvonal díszíti, melyen belül ugyancsak körben elhelyezett pontok, a közepén pedig egy középpontosított köröcske van.** Az edénykének majdnem negyedrészt, tölcserőszerűleg hajló felső részét a nyakban pontosított kettős vonal dísz köríti, mely a fülénél megszakad, s belőle a füllel párhuzamosan erősebb mélyítés húzódik fölfelé. Az edényke nagyobb alsó részét egy kettős és egy hármas pontosított vonalzás osztja három mezőre, melyeket három függőlegesen alkalmazott vonalpontosítás s a fül alatt függőlegesen egymás fölött elhelyezett középpontosított köröcskék viszont négy részre tagolnak. A középső mezőn közben-közbén elhelyezett két-két, s a függőleges vonalzás felső végén két,

az alsó végén pedig egy középpontosított köröcske látható. 6. A következő edényke az előbbitől nem sokban különbözik. Magassága ugyanaz, felső szé-

* V. ö. Wosinsky: Az őskor mészb. dísz. agyagművészete XXIII.-t, ismeretlen lelőhelyről az 1. és 4. agyagedény hasonló díszítését.

** Likócs-pusztán (Győr m.) találtak ehhez hasonló fenékdíszű edényeket.

lének átmérője valamivel nagyobb, s általában az egész edényke alakja és falazata is valamivel vastagabb. Külső színe szürkés-zöldes, bár anyaga az eddig felsoroltakkal ugyanazon agyag. Az edényke nyaka az előbbiéknél alacsonyabb, itt következőleg a kicsiny fül is vastkosabb. A nyak mélyedésében kettős pontozott vonalzás vonul körül, az edényke oldalfalait pedig vízszintesen kétszer alkalmazott három-három pontozott vonal osztja három részre. A felsőbb vonalköz mind a két csoportnál be van rojtozva. A vízszintes kiterjedésű mezőket függőlegesen elhelyezett négy pontsor, mely felül két-két ponttal végződik, négy részre osztja. Az edényke talpának díszítése hasonló az előbbi edénykééhez, csak hogy a külső körvonal rojtozott, s a talp közepén csupán egy pont szerepel. Az edényke kevésbé gyakorlott kéz munkája lehet, mutatják a körben vonalkázások, melyek bármikép hullámzanak, mégsem tudnak a végeik egybefutni. Maga az egész edényke ferde állású, nehezen állítható. 7. Annál ügyesebb a következő két edényke, melyek a mellett olyanok, mintha

csak korongon készültek volna. Anyaguk is más, tömöttebb, kövérebb agyag, színük barnás, síma felületet mutat. Magassága 5.5 cm., a fülle szemközti oldalon egy parányival magasabb. Öblözete kihajló, szélénél átmérője nem egészen 5 cm. Az edényke nyaka az egész magasságnak mintegy negyede. Füle lecsonkult, de a megmaradt részekből látszik, hogy az eddig említett edényektől eltérőleg az edénynek nem a felső széléhez kapcsolódott, hanem egészen szűken a nyak karcsúsodásába tért vissza. Díszítése az edény nyakán egy széles sávnak körbefutó mélyedése, mely a fül mellett megszűnik. Közvetlenül alatta két mély barázda elválasztván a nyakat az edényke alsó részétől, mindjárt egy, a fülig húzódó, közben rojtozott kettős vonaldísz húzódik körül. Az edényke oldalait vízszintesen futó hasonló két szalagdísz osztja három részre. Mindegyik részben egy-egy középpontozott köröcske van egymás alá elhelyezve. Ez a díszítés az edény falain négyszer ismétlődik.* Az edénykének egészen az alsó szélén ugyancsak egy közben rojtozott kettős szalag fut körül, mely egyúttal az edényke alsó lapját is határolja. Az ezen belül egy harmadik körvonallal határolt síklapot, az edényke fenekét a szűrő lyukacsaihoz hasonló

* Wosinsky i. v. m. XXVII. t. 4. sz. (Lovasberény, Fehér m.)

pont bebökődések díszítik.¹ 8. Egy 6·5 cm. átmérőjű, 3 cm.-nél valamivel magasabb tálacska. Anyaga, színe, simább felülete hasonló az előbbi edénykééhez. Bizonyára fedésre használhatták, miután domború külső fele van díszítve. Szélén hármas, párhuzamos, bebökődéses vonaldísz fut körül, melyben itt-ott még csekélyke fehér betét látkató. A szélét díszítő vonalzás mellett

9.

négy helyen keresztbe futó czakkozás van alkalmazva. A tálacskának a szélhez ragasztott piczike kis, alig megfogható fülecskéje van. A tálacska csúcsánál másfél cm. átmérőjű körsík van, melyen a tálacska állítható. A körsíkról, melyet bebökődött öt pont díszít, négy irányban két-két, egymástól távolodó, külső oldalán rojtozott vonal fut le a szélek felé. A vonalak felső és

10.

alsó végénél elhelyezett két, három, illetőleg négy pontocska sorakozik. 9. Mintegy 12·5 cm. átmérőjű, 5·5 cm. magas, szabálytalan szélű csúcsosodó tál, melynek füle az ansa lunata alakját mutatja. Kihajló szélén bebökődött pontozott vonal fut körül, beljebb, vele párhuzamosan egy másik, mely négy helyen megszakad, hogy egyszer a fülnek, másszor pedig a tál csúcsosodása felől párhuzamosan lefutó kettős, (ill. a fülnél hármas) pontozott vonalnak, s a vonalak végénél a

dísznek adjon helyet. A pontozott vonalak a csúcsosodásnál egy-egy nagyobb ponttal végződnek. A gömbölydedre lesimított csúcsosodást négyszer keresztbe fektettek, pontvonalak díszítik. A tál oldalain négyszer alkalmazva három-három szögdíszítés helyezkedik el. A fül két szélén egy-egy bepontozás fut végig. A tál egyes helyein a fehér berakás nyomai látszanak.²

10. 7·5 cm. magas edény, melynek nyaka letörött. Alakja, részben díszítése is, feltűnően hasonlít a Szeremlén (Pest m.) talált egyik, sokkal nagyobb edényhez.³ Színe az eddigiektől különbözik, a mennyiben szürkés-fekete. Nyilván a füstnek visszafojtásától kapta színét. Agyag anyaga különben a

¹ Wosinsky i. v. m. LXXI. tábláján hasonló pontozású edényfeneket közöl.

² A tálacska díszítése emlékeztet Wosinsky i. v. m. XXX. tábla 5. sz., úgyszintén a XLVII. t. 4. sz. tálacska díszítésére.

³ L. Wosinsky i. v. m. LXVIII. t. Nagy edény. Alakját v. ö. még u. o. XXII. t. 7. sz. (Bakony-Románd) és LVII. t. 5. sz. (Kölesd, Tolna m.)

kíséri. Az edény alsó felét függőlegesen elhelyezett sekély kettős vonalakak fődik. Az edény felső részét, hol a nyak kezdődik, kettős mély vonal futja körül, alatta ugyancsak kettős, de szakkozással kitöltött vonal húzódik, melyet négy helyen alkalmazva a V és a W alak szakít meg. A V és a W alatt és oldalain egy pont bebökődés járul hozzá.

Az elsorolt edényeknek anyaga vasastartalmú meszes agyag, melyből az edénykéik talán 500 C-nak megfelelő tűzben égettettek. Kettő az edénykéik közül, a 7. és a 8. keményebbnek látszik; bár anyaga ugyanazon fajtájú, de zsírosabb, kevesebb benne a homok. Az edénykéik általában azon agyag-anyagból valók, mely Pápa környékén mutatkozik.

Az urna s az apró edénykéik u. n. mészbetétes díszítésűek. Még korong nélkül készültek, ezt egyiknél-másiknál a szabálytalan szélek is igazolják. Bár a mészbetétes díszítési technika helyenként már a kőkorszak végével keletkezik, dunántúli vidékünkön — mint tudjuk — inkább csak a bronzkorban kezd terjedezni, s tart huzamosabban, míg azután megszűnik a bronzkor második felében, a bronzkornak a végén. Mint a Dunántúlon általában, Vaszaron is hullaégetési sírmezőknél fordul elő.

Az eddigi elméletek szerint azt mondhatjuk, hogy a vaszari urna-temető, s annak mészbetétes edényei a bronzkorból, még pedig annak is a fejlettebb szakából valók. Erre enged következtetni az edényeknek általában vékonyabb falazata, s maga a díszítés technikája. Az észak felé való fejlődés visszafordulása után az északról délre fejlődés áramlata a díszítésben, mely a Rajna felől a Duna vidékére, s Magyarországra, mint az ú. n. mészbetétes díszítési mód utolsó fejlődési szaka az Al-Dunáig lehúzódik,* mutathatja a vaszari urna-temető korát.

A mi edényeinken is megvan még a vonalakban a szabadkézi díszítés, de már a pontozó keréknek, a bélyegzőnek és a mintáknak alkalmazása is megvan. Az ismertetett edények közül nem egy már a W alakot is alkalmazza, dacára, hogy az e fajta díszítés inkább a Dunántúl alsó részében és az Al-Dunánál elterjedett.

A vaszari edények megfelelnek a felső Dunántúl típusának. Színük inkább vöröses, (egy-kettő barnább,) a közöltek közül a 10. számú feketés. Sűrűen mutatják a jellegzetes, u. n. koncentrikus köröket, melyeket talán tollal, talán erősebb szalmával nyomtak az agyagba. Megemlítendő, hogy egyik-másik edénykének fenekét különálló díszítéssel is ellátták. Ez a díszítés a felső Dunántúlon ritkábban fordul elő, inkább a Dunántúl alsó részében szokásos. A vaszari edények díszítési modorának megfelelő díszítésekkel különösebben a zsitvatői (Komárom m.), a bakony-romándi (Veszprém m.), a veszprémi s a lovasberényi (Fejér m.) edényeknél találkozunk.

Általában megállapítható, hogy a vaszari edények már bizonyos áthajlást mutatnak a Dunántúl déli részének szokásos díszítéséhez. Úgy látszik, a Dunántúl felső és alsó felének, azok jellegzetes típusainak érintkezése a Balaton északkeleti, veszprémmegyei partjai mentén történik. A felső Dunántúl

* Wosinsky: Az őskor mészbetétes dísz. agyagművészete.

egyes példányainak közvetítésével a tolnamegyeiekhez való kapcsolódásuk [még a — szinte Tolna megyéhez tartozó — szeremlei (Pest m.) hivatkozott példányt is idevéve,] észlelhető. S a mint pl. Kölesden (Tolna m.) a két típus valósággal együtt is előfordul, vegyesen található,* viszont épen úgy más tekintetben az alsó Dunántúl típusának egyik-másik sajátága a Dunántúl felső részén is föllelhető. A vazsari egyik-másik edényen a W díszítés mellett a széles sáv is határozottan jelentkezik.

A vazsari bronzkori urna-temető, s a mészbetétes díszítésű agyagedények után más helyekről, későbbi korú leletekről óhajtok még hírt adni.

Pápától déli irányban mintegy 8 km.-nyire esik Kup község, mely a Bakony északnyugati irányú kiágazásainak a lábánál van. A kelet-nyugati irányú község fölött északon, ugyancsak keletről nyugatnak, illetőleg dél-nyugatnak húzódik egy kiágazás, melyet a nép «Malató» néven ismer, különben pedig a «Bakony orrá»-nak nevez. Ezen kiágazás, melyről a nép azt beszéli, hogy ott hajdan török urak «mulató»-ja volt, nem mindennapiasan jellegzetes alakulás. Okvetetlenül megakad rajta a szemünk és róla elgondolkozunk. Az emelkedés végezete dominálva tekint le a tőle nyugatra elhelyezkedő síkra. Tőle nem messze, délen a Bittva patak folydogál.

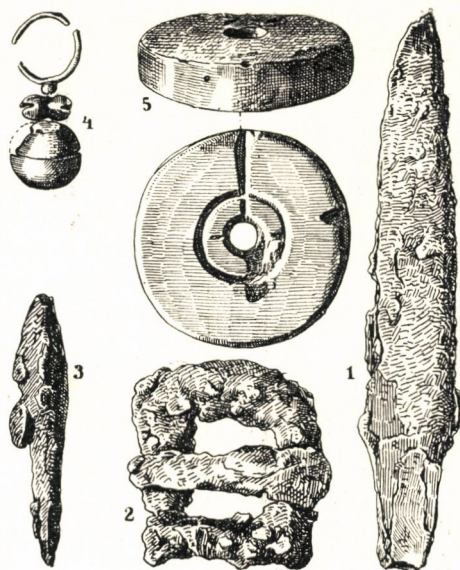
Ezen, a Malatónak nevezett emelkedésen, homokos agyagban csontvázas sír került napvilágra, Fekete Antal gazdának a Malatón levő földjén. A sír az emelkedés tetején van, de inkább a déli lejtőre esik; közvetetlenül mellette, egyik oldalán gyümölcsfákkal szegélyezett gyalogút halad a gerinczen keletről nyugatnak, az emelkedésről lefelé. A földtulajdonos gazda a már régi szőlő helyébe újat ültetett, de mint mondotta, csak egy «suk»-nyira (30—35 cm.) dolgozott. Későbbben az út mellett kerítésnek szederfavesszőket dugván le, mélyebb árkolást végzett. Ott akadt a hullasírra, mely nem is volt egészen méternyire. Csak a fej, meg a derék táját bontotta ki, miután a szőlőt bolygatni már nem akarta. A talált tárgyak közül egy fülbevalónak összetört darabjait, egy agyag orsókarikát, egy vaskést, egy négyszögkeretű vascsatot, meg egy nyeles nyílhegyet tudtam megszerezni. A nevezett gazda szerint még egy csont «fésű-forma» is került elő, az azonban már elkallódott.

A fülbevaló a középkor elején különösen Byzáncban kedvelt típust mutatja, alakja hasonlítható a szentendrei (Pest m.) és a závodi (Tolna m.) sírmező egyik fülbevalójához.** Oldalán nyílt függő-karika, alul kis gombjához erősítve csupán két gömböcske, melyekről egy 16 mm. átmérőjű, nagyobb üres gömb függ. Az orsókarika átmérője 4.5 cm., vastagsága 1 cm. A korong közepén levő lyukat egy nála kétszeres átmérőjű körmélyítés övezi, melyet négy vonalka sugár irányban négy egyenlő részre oszt. Az egyik vonalka mint barázda az orsókorong széléig kihúzódik. Úgy mondják, az agyag orsókorongocska a fejnél volt, s a vascsatot pedig a deréknál találták. Ennek a csatnak hosszmérete 4.5 cm., a valamivel hosszabb tüske irányában pedig szélessége 3.7 cm. Szárai vaskosak, s a tüske irányában levő két rövidebb szára kevés íves hajlást mutathatott.

* Wosinsky: Az őskor mészbetétes díszítésű agygművessége 73. lap.

** Hampel J.: A régibb középkor emlékei LII. t. 3., 4. sz. és CCLXI. t. 98. sír, 1. sz.

A vaskés pengéjének hossza 9 cm., a nyélbe illesztendő vasrésznek hossza 2,5 cm., bár ezen részből egy darabka bizonyára már le-törhetett. A penge hátának vastagsága a nyél mellett 0,7 cm., a hegye mellett 0,2 cm. A nyélrész maga a vége felé keskenyedik. A nyílcsúcs hossza 5,7 cm., legnagyobb szélessége alig 1,3 cm., vastagsága 0,9 cm. Oldalélei gyenge ívhajlást mutatnak, hegye kissé visszacsorbultnak látszik. Kétszárnyú, lapos pengéjű nyílcsúcs idomot mutathatott, bár nem lehetetlen az sem, hogy gyengébb oldalélekkel a négyélű formához közeledett. A rozsdásodások és idegen tapadások folytán alakja nehezen bizonyítható; tekintete és nagysága is nagyon emlékeztet a czikói sírmező (Tolna m.) 86. sírjának egyik nyílcsúcsához.*

Hogy miképen került a nyílcsúcs ezen sírmellékletek közé, kérdés tárgya. A sír minden valószínűség szerint női sír lehet, erre engednek következtetni a bronz fülbevaló, de még különösebben az orsókarika; mert ha fülbevaló a férfi sírokban mégcsak előfordulhat is, de orsókarika női sírok melléklete.** Akár mint használati, akár mint önvédelmi eszköz, vaskés női sírokban is gyakran kerül elő, de a nyílcsúcs jelenléte valószínűleg odakeveredés eredménye lehet. (A halott Ny. É. Ny.-tól K. D. K.-nek feküdt és állítólag arcra borulva találtatott.)

Miután a gazda az egész sírt ki nem bontotta, a lábak irányában óvatosan a már ültetett szőlő alá kutattam. Két edényt sikerült találnom. Az egyik a szokásos, kézzel formált durva kidolgozású és nyílt tűzőn égetett agyagedény, 13,5 cm. magas, szabálytalan felső öblének átmérője 9,5 cm. Hasonló a závodi (Tolna m.) sírmező 51. sírjának agyagedényéhez, csak hogy annak egy negyedével ki-

* Hampel J.: A régibb középkor emlékei CCVIII. t. 4. a. [Hasonlólag l. CCCXII. t. 109. sír, 4. sz. (Regöly, Tolna m.), valamint alakja hasonlítható Hampel J.: A honfoglalási kor emlékei 83. t. B. 6. sz.-hoz (Székesfehérvár, Demkóhegy).]

** Bár a regölyi temető (Tolna m.) 109. sírjában az orsógomb és a nyílcsúcs állítólag együtt találtatott. (Hampel J.: A régibb középkor emlékei CCCXII. t. 109. sír, 6. és 4. sz. — (A sírok ezen csoportja egy odávaló gazda munkájának gyümölcseként ismeretes.)

sebb.* Közvetetlenül az egyik láb belső oldalára volt állítva, míg egy másik edény a két lábszár között valamivel mélyebben oldalt, szája a másik láb felé, füle kissé balra fölfelé helyezkedett. Az edények közelében csibecsontok kerültek elő.

Az utóbb említett, oldalt helyezkedő edény az előbbitől egészen különbözik. Kövérebb természetű, finoman iszapolt és vörösesre szépen kiégetett agyagedény, mely korongon készült, s általában egész kidolgozása fejlettebb munkát mutat. Magassága 12·5 cm., hasasodásánál átmérője 11·5 cm., felső öblözetének átmérője azonban csak 6 cm. Az edénynek rövid nyakát alul keskenyebb, felül a szélénél szélebb haránt-barázda tagolja. Az alsó vonaldísz-barázdából emelkedik ki az 1·8 cm. széles, lapos fül, mely lejjebb az edény hasasodásának felső feléhez illeszkedik. Az edény oldalfalát balra dült párhuzamos bemélyítések teszik változatossá s adnak hullámzatos felszínt az edény oldalának. A sírlelet kora a régebbi középkor.

A terület szőlővel már beültetve lévén, további kutatás nem volt módomban. Mégis a mint az új szőlő-sorok haladnak, a szélső soroknál, a csontváz fejtől Ny. D. Ny. irányban mintegy 8 cm. hosszú, méteres árkolást kíséreltem, de eredménytelenül. Maga a föld hasadása is sikertelennek mutatta kísérletemet. Ennek daczára is hiszem, hogy a kúpi «Malató» emelkedésen okvetetlenül több sírnak is kell lennie. Érdekes a falubeli emberek kijelentése, kik «az a hegy tele van ilyenekkel» szólással vettek tudomást az előkerült agyagedényekről.

Csak mellesleg említem meg, hogy a dombvonulatnak a község fölötti részén, a református lelkész szőlőjében egy alkalommal már kelta jellegű bronz karpereczet is találtak. Az emberek állítása szerint pedig, a dombvonulat nyugati oldala alatt, lenn a síkon hamurétegeket és cserépdarabokat leltek. Mindezek folytán is Kúp község környéke mint figyelemreméltó hely van előttünk.

Kúp községhez egészen közel, a község keleti fele fölött, de már a nórapi határban, az emberek állítása szerint csontvázra találtak, mely mellett lónak csontjait is találták. A hely az uradalmi bérlet területére esik, hol régebbi fás terület helyén szőlőt honosítottak. A leletről csak késő hallo-másból tudok; egy kengyelvas, meg egy négytagú úgynevezett csikózáblának három darab töredéke, a mit ismertethetek. Úgy hallottam, a másik kengyel is megvolt, s egyéb apróbb darabok is (talán pitykék, boglárók) kerültek volna elő, de azokat már többszörös utána-járásom daczára sem sikerült megmenntem. A falubeli gyermekek kezén kallódtak el.

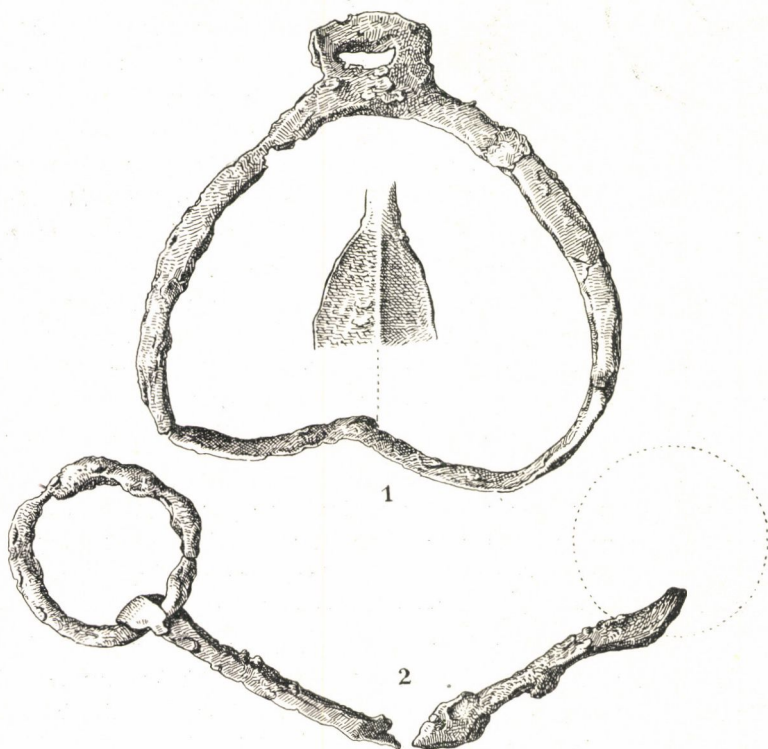
A kengyelvas legfeltűnőbb sajátsága szokatlan kicsinysége.** A kengyelvas talpa a középén most kissé fölhorpadt, de rendes formájába visszaképzelve a kengyelvas belső magassága épen csak hogy megüti a 9 cm.-t. Belső legnagyobb szélessége 9·5 cm. A talp legnagyobb szélessége (a középén) 2·8 cm.

* Hampel J.: A régibb középkor emlékei. CCLVIII. t. (51. sír) 1. sz.

** Hasonló kicsiny kengyelalakot — a rajz után ítélve — Hampel J.: A honfoglalási kor emlékei V. t. (3. sír B. Bihar)-nál találtam, úgyszintén hasonló nagyságúnak találok a Hampel J.: A régebbi középkor emlékei II. k. 487. lapon rajzolt kengyelvasat, mely Kis-Tengeliczen (Tolna m.) honfoglaláskorabeli lovassírból került elő.

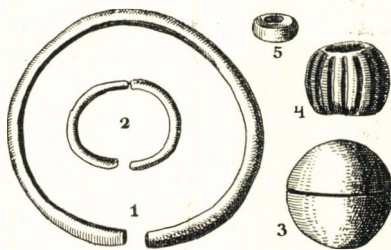
A talpnak a gerinczen hosszában végigfutó gyenge emelkedése látszik. A kenyelvas a honfoglalás korának típusát mutatja. Négyélű, lapos szárai vannak, melyek egy tagba futnak össze, s ott emelkedik a négyszögű, széltében hosszúknak fül; a IX—X. sz. egyik uralkodó típusa.

A zablából megmaradt a zablának jellegzetes lapos karikája, mely elég nagy, belül 3,5 cm. átmérőt mutat, továbbá megmaradt a két rúdnak egy-egy nagyobbik darabja. A zablarúd két darabja, hasonlóan a szegszárdi és a zala-szántói zablához, négyélű átmetszést mutat. A sírlelet, mely ugyan a nórápi határban, de egészen Kúp közelében, természetes dombos magaslaton találtatott, honfoglalási korunkból való.

Pápa városától mintegy 3 km.-nyire keletre, még a város határában van az ú. n. Bárócshegy nevű, északnyugatnak húzódó emelkedés. Rajta keletnek a Nagy-Gyimót községhez vezető országút visz keresztül. Bakos Mihály, nagygyimóti gazdaember bárócshegy szőlőjében építendő szőlőházához agyagot ásott. Az épülő szőlőházhoz egészen közel, a Bárócshegy gerinczén, hosszában végig vezető út mellett bukkantak a sírleletre. Sajnos, a sírt nagyon összehányták. Csak utóbb értesültem a dologról, s akkor sikerült még néhány darabot megszerezni. A halott az emberek állítása szerint jó másfél méternyire volt a földben. Az irány megjelölése szerint nyugatról keletnek feküdhett. Néhány megmaradt cserépdarabból következtetve a felső öblözeténél mintegy 10 cm. átmérőjű durván formált, szabad tűzön égetett agyagedény

volt a halott mellett. Találtatott egy 4.5 cm. belső átmérőjű, 4 mm.-es vastagságú síma bronz-karperecz, mely végei felé vastagodik. Az egymástól mintegy fél cm.-nyire levő végek tompa lemetszést mutatnak. A karperecz párjának csak a fele maradt meg. Előkerült még három darab, átlag 1 cm. magas és 1.5 cm. átmérőjű üres bronz féltójas-alak, melyeknek tetején átlukasztásnak szabálytalan szélű helye látszik. (Talán fülbevaló darabjai lehetnek.)

Megmaradt egy mintegy másfél cm. nagyságú, kékszínű durva átlátszatlan üveggyöngy, melynek domború oldalai hosszában barázdások. Az átfúrás irányában az alsó oldal rövidebb, nyilván a körbefűzés és illesztés céljából. Az üveggyöngyön vasrozsa-foltok is mutatkoznak. Egy másik durva átlátszatlan üveggyöngy is maradt, mely cm.-es átmérőjű,

lapos, karikaszerű; színe sárga. A megbolygatható néhány négyzetméter területen folytatott kutató árkok további eredményre nem vezettek. Mindössze a szétszórt sírmaradványokból, a már ismertetett féltójas-alakú üres bronzoknál valamivel nagyobb, a féltójas idomhoz hajló, síma felületű 2 db bronzfélteke és mintegy 1.5 cm. átmérőjű vékony, kissé elnyomódott bronzkarika került elő, mely utóbbi széjjel is törött. A sír a talált tárgyakból következtetve női sír, még pedig a még megtalált alsó karcsontok gyengébb, vékonyka voltából ítélve, leánykának sírja lehetett. A tárgyakból s az észlelhető jelekből következtetve a sír a régibb középkorból, annak — talán mondhatjuk — avar szakaszából való.

Úgy mondják az emberek, hogy a Bárócshegyen más alkalommal is találtak már agyagbögérket. Ha a most említett sírlelet eddig még csupán magában álló egyes sírnak tekinthető is, mindenesetre a Bárócshegy és környéke figyelmet, sőt állandó szemmel tartást érdemel.

Az elsorolt vazsari, kúpi, nórapi és pápa-bárócshegy lelethelyeknek ismerésével és tanulságaival a nyomokat követve és tovább kutatva remélhető, hogy a Pápától most még távolabb eső archæologiai kör mindinkább szűkülni fog, s talán magának Pápa városának területe is belekerül majd tisztább régészeti világításba.

Almádi, 1912, augusztus.

Jankó László.

V. TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: ÚJABB LELETEKRŐL A SZEGEDI MŰZEUMBAN. Már évek óta hiányoznak az Archæologiai Értesítő hasábjairól azok a jelentések, a melyek a Szegedvárosi Múzeum régészeti ásatásairól szólnának. A hallgatásnak az az oka, hogy az egyébként elég dús tiszai-innensőparti homoki telephelyek föl kutatását évek előtt abban hagytuk és az ásatások színhelyét áttettük a Tisza tulsó oldalára, Torontál megyébe, a hol olyan telepre találtunk, a melynek a részletes föl kutatása azóta esztendőről-esztendőre tart, minden évben annyi időt töltvén el ezzel, a mennyit az erre a célra szolgáló anyagi eszközeink és egyéb elfoglaltságunk megenged. Annak idején Farkas

Szilárd csókai plébános úr értesített a felől, hogy nagyszámú őskori cserépdarab hever a föld felszínén és a község közelében levő dombon, a melynek ráczul Kremenják a neve, a mi magyarul Tűzkőhalmot jelent. A domb megtekintésére Móra Ferencz tisztársam ment ki s a kedvező körülményeket látván, ott ásások kezdését javasolta. Ez annál könnyebben ment, mert a Tűzkőhalm körül elterülő nagybirtok tulajdonosa, *Lederer* Arthur úr, szíves készséggel engedte át erre a célra a dombot, ép úgy, mint uradalmának bármely olyan területét, a melyet a régiségtudomány átkutatni valónak talál. Ilyen kedvező körülmények között a Kremenják ásatása öt év előtt megkezdődött. Az ásásokat mindig Móra tisztársam vezette. Minden évben egy ásítás volt, folytatása az előbbi esztendeinek. A költségek az államsegélyből nyertek fedezetet, kivéve a mult évet. A mult évben két ízben történt a Kremenjákon ásítás, egy az állam költségén, a másikhoz pedig az anyagiakat begavári *Back* Bernát mæcenás földink adta, a ki minden fölkérés nélkül, tisztán csak az őskorbéli embernek már egybegyűlt szerszámaikat és kézügyességéből támadt tárgyait látva, 700 koronát ajánlott föl erre a célra, azon egyedüli kikötéssel, hogy az ásítás nyomán előkerült tárgyak mindig a szegedi múzeum régiségtári osztályának a tulajdonai maradjanak. Ezek az ásítások a kőkorszakbéli embernek a kő- és csontszerszámaiból, keramikai anyagából a tárgyak ezreit hozták napvilágra. Sokban hasonlítanak e tárgyak a svájczai czölöpfaluk ősemberének kőkorszaki tárgyaihoz,¹ de legjobban vágnak a boszniai butmiri ásítás anyagához,² úgy szerszám, mint cserépedény tekintetében, csak hogy a Kremenják-halmi anyag jóval gazdagabb, mint a butmiri. Erősen hasonlítanak ahhoz az anyaghoz is, a miket kislégghi *Nagy* Gyula úr Csanádról mutatott be e folyóirat hasábjain. Az *Aranka* nevű folyócska onnan folyik Csóka felé a Marosból a Tiszába s így ezeket a régészeti telepeket az *Arankamelléki ősember* néven is lehetne nevezni. Vannak azonban a kremenjáki leletek között olyan tárgyak is, a melyekre analógiákat, legalább a kéznél levő régészeti irodalomban, nem találunk. Így például azok az egy darabból való hármass ujjgyűrűk, a melyek Montelius szerint Felsőolaszországban bronzból készítve találtak, ³ itt is megvannak több példányban, de állati csontból készítve. Ezen ásításokkal kapcsolatban talált aztán Móra a csókai földön mintegy két méter mélységben olyan vastagfalú nagy agyagedényeket is, a melyek a földbe szinte beépítve látszanak lenni s csak az egy darabban meglevő részük is akkora, hogy egy középtermetű ember bármelyiket (kettő van) fürdésre használhatná. Ezeket a nagy kemenczemaradványokat, tekintettel arra, hogy nagy terjedelmüknél fogva — a már is zsufolt kulturpalotában nincsen hely — nem hoztuk be, hanem Móra kellő térképezés után visszatemetette rájuk a földet. Majd akkor lesznek behozandók, ha a kiállításukra lesz megfelelő helyiség, ehhez azonban a kulturpalota kibővítése szükséges. Tisztársam véleménye szerint a folyó év nyári vagy őszi évadjában a Kremenják fölkutatása befejezhető lesz és akkor az ezen dombban talált lele-

¹ Muyden-Colomb: *Antiquités lacustres*. Lausanne, 1896.

² Hoernes-Radimsky: *Die neolithische Station Butmir bei Sarajewo in Bosnien*. Wien, 1895.

³ Oscar Montelius: *La civilisation primitive en Italie*. Stockholm, 1895.

tekről elkészítheti részletes jelentését a szakfolyóirat részére. Addig, a míg a munkának vége nincsen, nem is lehet beszámolni. Régészeti osztályunk leíró naplójába (rajzokkal) ugyan beírta már az anyagot, de a részletes jelentést csak akkor akarja megtenni, ha az egész telep anyaga előtte lesz. Hogy az eddig napvilágra került krémenyáki leletekről megközelítőleg számot adhassak, közlöm, hogy bár a kevésbé értékes anyag naplózva nincsen, mégis mintegy *kilenczezeröttszáz tárgy* van belőle napló szerint kezelve s a naplóban való leírásuk kétszáz nagy ívrétű oldalra terjed.

Addig is, a míg ezt a régészeti anyagot ismertetni lehet, közlöm az alábbiakban a múzeum régészeti osztályának újabb gyarapodását, a mik részint kisebb ásatások, részben leletek révén jutottak hozzánk: *Algyő* (Csongrád m.). A község határában, a szeged-sövényházi ármentesítő társulat hullámterén egy munkás, fásításhoz való ásás közben, nagyobb urnát talált. A magassága 63, a szájbőssége 29 cm. A szájával lefelé volt fordítva, a tartalma föld, illetve földdé vált anyag. Szürkés agyagból készült, diszítés nincsen rajta. Az e helyen tartott próbaásatás alkalmával leltünk még egy agyag orsókarikát, parittyakövet, a mai fenéköhöz hasonlatos hosszúkás, síma követ, az alján mésztufával, gyantadarabot, hat cserépedénytöredéket, továbbá egy termésköböl (darázköböl) faragott hálósúlyt, a mely kezdetleges állati alakot ábrázol. E helytől nem messze került elő a földből egy régi formájú vassarkantyú, egy vaskés, egy nád-vágó kaszúr. E helytől kis távolságra ismét 33 darab XVII. és XVIII. századbeli ezüstérmét leltünk. A további kutatás nem vezetett eredményre.

Tótkomlós. A határban szántás közben korongon készült, feketés színű, 11 cm. magas agyagedényt találtak. A község előljárósága küldte be adományul.

Lele (Csanád m.). Újabb leletek a községen végigvonuló dombhátról. Hat darab fehér gyöngyszem üveg- s krétaszerű anyagból. Finomabb művű agyagedény, 7 cm. magas. Ugyanaz 8 cm. magas. Hasas agyagedény. Egy agyag orsókarika. Egy 25 mm. átmérőjű kerek bronzfibula, sötétzöldre élegülve. Végül egy darab 13½ cm. hosszú, bronzból készült félzabla. Hasonlít Hampel J.: «A bronzkor emlékei Magyarországon» LXI. tábla 1. száma alatt lerajzolthoz, a mely a zürichi múzeum egyik magyarországi példánya. A zabla pálczája egyenes, az egyik végén meghajlik. A pálczán három, harántosan álló cső van.

Szeged-felsőváros. A Landesberg-féle szőlőtelepen találtattak: két, korongon készült öblös agyagedény, 7 és 10 cm. magasak, továbbá egy bronztű s egy diszített bronzkarika.

Tápei rét (Csongrád m.). A Lebő-dombon, az egykori Insula Lebeön, a mely ismert régészeti telephely, találtattak tűzkövek között: két ezüst halántékarika, egy lapos ezüstgyűrű s egy ezüsttű, a vastagabb végén félgombbal.

Szőreg—Szentiván (Torontál m.). A két község között levő földterület szintén ismert régészeti telephely. Sok leletünk van már e tájról, az egyik datált, a mennyiben az egyik cserépedényben bizánczi ezüstérmé is volt. (A közeli Ó-Bébáról bizánczi aranyérmünk van.) Téglagyári kubikolás alkalmával kerültek elő a földből: 14 darab kalczedon gyöngy, egyikük tejfehér, egy másik sárgásfehér, a többi kékesfehér, mint azok a kalczedonok, a melyek ugyanezen helyről már birtokunkban vannak. Valamennyi gyöngy átfűrt, nagy-

ságuk a 2 és 3 cm. között váltakozik. Egy darab agyag orsókarika s egy borostyán-gyöngyszem. Bronzgyűrű dudoros díszítésekkel. Egy, 22 mm. hosszú dísz-tárgy bronzból, a mely madáralakot ábrázol. Egy, 3 cm. nagyságú, karikával ellátott bronzcsüngő, alsó részén áttört díszítéssel. A külső dudoros dísze azonos a gyűrűével.

Costa-Rica (Középamerika). Öt darab nyíl- és dárdahegy, pattingatás útján kőből készítve. Készítették a ma és a kőkorszakban élő Csiripó-indiánok. *Mosonyi* Emil mérnök földink küldte e tárgyakat, a mik összehasonlítás végett a magyar alföld kőkorszaki emberének hasonló tárgyai közé helyeztettek el a régészeti osztályban.

Szentiván (Torontál m.). A határdombból kerültek elő: korongon készült, finomabb mivű agyagedény, alul keskeny talppal. Vörös agyagból égetett bögre, több cserépdarab, részben díszített, végül egy 20 cm. hosszú, domborúra görbült vörösrézlap.

Mórahalom (Szeged, alsótanya). Ezt az érdekes halmot, a mely több tanyai gazda tulajdona, már régebben meg akartam ásatni, de az egyik földtulajdonos a területe átengedéseért olyan árt kért, hogy elment a dologtól a kedvem. Pedig érdemes volna a föl kutatásra. Orosz Mihály gazda a dombos tanya-oldalban ásván, másfél méternyi mélyen őskori sírt talált, a minek a mellékleteit azután behozta hozzánk. A sírban a csontváz arczczal fölfelé, hosszában feküdt, a lábánál kis bögre, a dereka táján gyöngyök, a nyaka körül bronzkarika törött állapotban.

Kis-Kun-Dorozsma (Csongrád m.). Veres István, dorozsmai kubikmunkás hozta be az alábbi tárgyakat, a miket állítólag a háza udvarán, krumplisverem ásása közben talált: 14 darab hatszögletes pirosbarna gyöngy, 648 darab kerek gyöngy, piros, barna, fehér és zöld színűek; egy darab $2\frac{1}{2}$ cm. széles kalczedon gyöngy, egy vastagfalú, kis fekete agyagedény, olyanforma, mint a régi paraszti sőtartók; az oldalán és a peremén nádvéggel csinált karikadíszítések.

Sziszek (Horvátország). E helyen, a Száva és a Kulpa vizének egybefolyásánál a rómaiak Segesta, később Siscia nevű vára állott. Pénzverőjük is volt itt, a melynek a gépeit a Kulpa sebes vize hajtotta. E helyről sok leletünk van: a vizen járó szegedi polgár ugyanis a mi régiségeket talál, leginkább hazahozza adományul a múzeumnak. Ezúttal Erdélyi Ferencz polgártársunk hozta haza az alábbi leleteket a Kulpa vizéből: agyagmécses, 8 cm. hosszú, szokásos forma, két átfuratlan füllel. Téglaszínű. Egykor vörös máza volt, de azt a víz sodra lekoptatta. A béllyuk szélén olajkormos. Az alján két körben fölírás: *Fortis*. Ár, esetleg ponczolótű, négyszögletes nyéllel, az egész egy darab vasból, 12 cm. hosszú; bronztű, két darab, díszített bronzstílus, az egyik vége hegyes, a másik lapátalakú, ugyanaz, kisebb; gyűrű vasból, kezdetleges munka; négyszögletes bronzdarab, férfifejet ábrázol, 2×2 cm.; három bronz- és egy vöröréz-fibula; reczés díszítésű, belül üres aranygomb; 13 darab római érem.

Algyő (Csongrád m.): Bronz csákányfokos, 17 cm. hosszú.

Oroszlámos (Torontál m.). Nem tévesztendő össze az egykori Oroszlános-sal, a melynek a helyén most a török világban telepített Majdán község áll. (Ugyan egyébként nem messze vannak egymástól.) Sok leletünk van e helyről.

Újabbán Torlai Arthur vasúti mérnök úr küldött be egy bronz karpereczet. Széles, lapos, a végein össze nem érő forma. Azonos az itt lelt ékszerekkel típus tekintetében. Egy össze nem érő, sodrott bronz karperecz. A huzal a karperecz két végén díszes formára kerekedik.

Lele (Csanád m.). Virág Ferencz odaváló lakos a vásárhelyi utca 101. sz. alatt levő háza udvarán «két sukk» mélységben egy, fejjel kelet felé fektetett csontváz körül az alábbi tárgyakat találta: egyszerű bronz karperecz, három darabra törve, a halott karcsontjáról; apróbb bronzdarabok, melyek nagy gyűrű, nagy halántékkarika részletei voltak; orsókarika agyagból; fehér, kék, sárga és vörös gyöngyök, 261 darab; korongon készített négyszínű agyagedény.

Nagyszéksós (Szeged-alsótanya). Márki Lajos lelete az ú. n. Siskó-hegyen: egy vadkanagyar, egy vaskulcs, egy vaspatkó csizmára, egy vaspatkó asszony-papucsra (törökös forma).

Ó-Szentiván (Torontál m.). A falu szélén a szélmalom mellett levő homokbányában 1 m. mélységben két darab füles agyagedényt találtak. Egyik fekete, a másik barna, a feketének a talpa csúcsban végződik, hogy nem áll meg rajta. Mindkét edény fényesítve van. A kidolgozásukban hasonlítanak a rábéli őskori telep hasonnemű készítményeihez.

Pádé (Torontál m.). Melánk János a háza udvarán ásás közben finom munkájú, 10 cm. hosszú, csiszolt kőfokost talált földásás közben.

Öttömösi puszta (Pest m.). Szegszárdy István tanító két darab középkori tarajos vassarkantyút talált a földben.

Vésztő (Békés m.). Marhás István szántás közben a földjén talált egy agyag orsókarikát, továbbá egy, füllel ellátott, négyszögletes bronzlapot, a mely eredetileg valószínűleg barbár (kelta) érmek verésére szolgáló csegely volt. A bronzlapba egy lóalak kezdetleges formája van bevésve.

Sziszek (Horvátország). A Kulpa medréből. Ismét Erdélyi Ferencz polgártársam adománya. 60 cm. hosszú arany nyakláncz, zöld kövekből és finom arany sodronyokból összeállítva. Csüngője egy lapos, egyoldalúan vert arany amulett a mai kétfilléres pénz nagyságában. Az amulettten állati alakok vannak kiverve: skorpió, kutya, kígyó, elefánt, továbbá egy penis.

Tápei rét (Csongrád m.). A lebői partból egy ezüst halántékkarika.

Sándorfalva (Csongrád m.). Szántás közben a mezőn széles hajdúkardot találtak, a tokjával egyetemben. A markolat fején csuklósíjhoz való akasztókarika van.

Nagybecskerek (Torontál m.). Berta István, idevaló kubikos munkás a vasúti állomás mellett levő gyártelep telkén az alábbi régi tárgyakat találta csontváz mellett, másfél méter mélységben: egy halántékkarika, rossz ezüsből; két bronz karék, össze nem érő, a végein bővülő, belül üres. Hasonló üresbelű karpereczek eddig nem voltak a gyűjteményünkben. Analógiát Hampel ismerteti az «Altertümer des frühen Mittelalters» című művében, I. kötet, 411. lap.

Szabadbattyán (Fejér m.). 23 cm. magas, korongon készült, egyfülű cserépedény, az alja később kifúrva. 8 cm. magas, egyfülű agyagedény, fekete cserép-

ből. Hasonlít a rábéi és vattinai kis csuprokhoz. Ugyanaz, kissé eltérő formájú, a fül töve táján három vonalas díszszel, az oldalán három benyomott ponttal, köztük lefelé menő két vonalas díszítéssel. Bronztör, kettétörve, a hegye hiányzik, a nyelén két lyukkal. Hossza törött állapotában 22½ cm. E tárgyakat a balatonvidéki vasút építésének földmunkái közben lelték. Deutsch Rezső úr adománya.

Gyoma (Békés m.). Finom művű, füles, fekete agyagedény, a magassága 12 cm., szájbősége 8 cm., kissé csorbult. Marjay József kertjében lelték. Néprajzi gyűjtés alkalmával került a múzeum birtokába.

Baks (puszta Csongrádmegyében, a Pallavicini uradalomban, Pusztaszerhez nem távolosan). A baksi major kezelője évtizedeken át varasányi Vedress István tisztartó volt, a ki a gazdasági földmunkák és sírok ásása (a pusztának külön temetője van) közben a földből előkerült régi tárgyakat egybegyűjtötte s megőrizte. Tavaly, negyvennégy évi érdemes munka után nyugalomba vonulván, a gyűjteményét a szülővárosa múzeumának adományozta. A gyűjtemény tárgyai: Felsősarkantyú vasból, kis tarajjal, a felkötő szíjhoz való részekkel; vasláncz, apró karikákból összerakva, több helyen elszakadozva, mintegy 40 cm. hosszú, csontvázon a karon találtatott; egy vas fibulával, a mely törött, meglevő részei vöröses színű anyaggal vannak bevonva; 13 cm. magas, gúlaalakú, égetett agyag, úgynevezett tűzkutya, átfúrva (valószínűleg szövéshez való eszköz). A baksi halomból eke hozta fel. 18 cm. magas, 14 cm. szájbőségű, korongon készült, formájában virágcserepre emlékeztető vörös agyagedény, megrepedezve. A szájszélein mélyedés van, a melybe beleszolgál egy ugyanilyen anyagból készült fedővel, a mely a keleti építészet hagymaformáját mutatja. A gőz kieresztésére lyukak vannak rajta. (E két tárgy a temető-dűlőből került elő útszínálás alkalmával.) Egy, eredetileg igen nagy, kétkarú, finom művű cserépedénynek a felső része, 40 cm. hosszú. Ugyancsak ennek az edénynek az oldalából egy darab. Fekete agyagból égetett, korongon készült, finom művű tál, a mely típusában a kenyérvárá-dombi (szeged-alsótanyai) lelet edényéhez hasonlít. Magassága 11 cm., átmérője 20 cm. Bögre, ugyanolyan anyagból, mint az előbbi, 15 cm. magas. A Borúzs-partban lelték. Analógja a mőrehalmi (szeged-alsótanyai) leletek között. Kétfülű, hasas, nagyobbfajta, díszítés nélkül való cserépedény, az anyaga részben barna, részben feketére égett. Nem korongon készült. A magassága 18 cm., szájbősége 13 cm. A Borúzs-partból került elő. Hasonló készítésű egyfülű kancsó, díszítés nélkül. Magassága 17 cm. A Borúzs-partból. 7 cm. magas egyfülű agyagedényke, díszítés nélkül, három darab. Fekete agyagból való finom művű, alacsony, füles csésze. Oldalain csúcsos kiugrások, körös és vonalas díszítések, 8 cm. magas, szájbősége 12 cm. Vörös agyagból készült nagyobb edény, oldalán kiugró díszekkel, csúcsokkal s két, felakasztásra szolgáló átfúrt füllel. Magassága 20 cm. (A kettőshalmi táblában eke szántotta fel.) 50 cm. hosszú, elkorhadt szarvasagancs, az egyik elágazásánál faragás nyomaival. Baks valószínűleg honfoglaláskori telep, a mely további kutatásokra alkalmasnak látszik. Területét a telephelyek megjelölésével a folyó évben térképeztem is erre a célra.

Marostorok (a Tisza és Maros egybefolyásánál). Kétfülű, hasban öblös,

kis kerekaltalpú agyagedény, csücsös szájszélekkel, az oldalán körbefutó benyomott, az alsó részein kiugró spirális diszítésekkel. Fenékháló hozta fel a vízmederből halászat közben.

Tiszaszentmiklós (Torontál m.). Két darab ezüst halántékkarika. Vasútépítés alkalmával találtattak a régi Tiszamederben.

Atokháza (Szeged-alsótanya). Anjou-korbeli tarajos vas sarkantyú, kettős füzölyukakkal.

Sziszek (Horvátország). A Kulpa medréből hozta megint Erdélyi Ferencz, vizenjáró polgártársam az alábbi tárgyakat. Ez már a harmadik adománya ugyanezen lelőhelyről. 9 cm. hosszú vaskés, karikás vasnyéllal; 8 cm. hosszú vaskulcs, ötfogú szakállal; nyeles kaparó bronzból, 13 cm. hosszú; 33 darab bronz stílus, fibula bronzból, két darab, téglalakú ónlapocskák, egyik sarkukon kifúrva, rajtuk részben olvasható betűk az ónba karczolván, valószínűleg bárczák voltak a római pénzverőnél; ónból készült kerek lapocskák akasztóval, az egyik oldala diszítve; kerek agyagfedő, alja lapos, a teteje domború, a közepén kiálló fogóval, a széle lyukakkal diszített, átmérő 8½ cm.; fésű keményfából, törött, csak az egyik oldalon van meg a keresztfája, a mely diszített; halfogó pízze bronzból és kigyót ábrázoló gyűrű rézből.

Az 1912. évben Csabán két ásatás is történt, illetve az első egybefolyt a másodikkal. Miután a rendelkezésre álló államsegély az első ásatásnál kimerült, már csak a gödrök behúzása volt hátra, a midőn ezen munkánál lovassírokra akadtak, igen dús melléklettel. Az Alföld régészeti telephelyein többször lehet olyan lovassírokra akadni, a melyekben az egykori harczos mellett a ló koponyája s lábszárcsontjai is megtalálhatók a kengyelekkel és a zablával. A csabai sírban azonban az egész ló csontváza ott volt, s a halott mellett még egy női és egy férfi csontváz. A lovas csontváz mellett hosszú egyenes kard, a melynek a markolata ezüst lemezzel van fődve s ezenfölül sok arany ékszer, mind a ló szíjszerszámáról. Hosszúkás arany szíjvégek, szaszánida diszítéssel s nagy, aranylemezzel borított bronzgombok, a melyek a ló nyakán s hátán végighúzódo szíjszerszámon voltak elhelyezve. Az aranyleletek szükségessé tették az ásatásnak azonnal való folytatását, mert máskülönben a tanyai kincsások bolygatták volna fel. Az ásatás városi pénzből meg is történt. Az első ásatás eredménye 180 agyag-, 95 kő-, 74 csont-, 3 vas-, 1 bronztárgy. A második ásatás eredménye 43 agyag-, 25 kő-, 60 csont-, 23 vas-, 26 bronz-, 83 arany- s 1 üvegtárgy. A csontok között vannak igen szép diszítésű faragott tárgyak, a miket nem tudunk mire vélni s analógjait sem ismerjük. Olyan alakúak, mint valamely keleti görbe tör s olyanok, mintha valamely tör tokjának az ékességeül szolgáltak volna valaha. A valamihez való megerősítésre szolgáló bevágások is vannak rajtuk. Azonban mind a csontváz alsó lábszára mellől kerültek elő.

Szeged, 1912. szeptember.

Tömörkény István.

VI. OROSZ ENDRE: RÓMAI KÚTRÓL APAHIDÁN. 1909 decz. 10-én jelentette nekem az apahidai izraelita temető őre, hogy az újonnan épített lakóháza melletti kúthoz szükséges kőanyag összegyűjtése közben egy ember-

emlékezet előtti régi kútra bukkant.* A hír vétele után kimentem a helyszínére, hol a következőket volt alkalmam megfigyelni. A községből a Paduritia és Darvashegy között felmenő szekérút jobboldalának szélén néhány nagy kötuskó állott ki a földből s ezeket ásták ki a munkások a kúthoz való földhasználás céljából. A temetőn alul fekvő, legelső ilyen kötuskó körüljárása után észrevettem, hogy egy-két lépésnyi távolságban nagyobb üreg mutatkozik, melyben emberi kéz által kinagyolt kődarabok hevernek egymáson. A lelet természetesen kapóra jött, s a kövek nyomán lefelé haladva egy 2 m. mély és 1.5 m. átmérőjű üreget ástak ki, melyből mintegy három szekér kő jutalmazta fáradságunkat. Az ásatás révén az is nyilvánvaló lett, hogy itten egy régi kút volt s annak beomlott kövei kerültek felszínre. Az üreg neogén sárga agyagba volt mélyesztve, feneke pedig kék tályag, mint természetes vízgyűjtő réteg volt, melyből dúsan felfakadó forrásvíz tört elő. Térdig érő vízben állottak a munkások, midőn a kút kerületének legalsó köveit jelenlétemben csákányokkal kiszedték és a mezősegi kék tályag iszapjából szemem láttára római edények töredékeit kotorták fel. A kút fenekének átmérete 1.2 m., míg a felső részén 1.4—5 m. széles volt. Durvaszemű tacittuffa köveit 30—50 cm. hosszúságban a közeli kőbányából fejtették, melynek anyagát az apahida-vidéki római épületek romjaiban mindenütt feltalálhatni. Biztatásomra a kút fenekéről kiemelt edénydarabok a következők voltak: 1. Vastag kanta lekopott vörös festés nyomaival. 2. Ehhez hasonló formájú kisebb amphora töredéke. 3. Egy 10 cm.-nyi átmérőjű öböllel bíró kis edény fületlen töredéke, melyet csak hiányosan lehetett összeállítani. 4. Egy darab párkányos római fedélcserép töredékén kívül még egy díszes tál részlete. Hogy ezen edénytöredékek római voltát itten is feltüntessem s ezáltal magának a kútnak is kétségbevonhatatlan rómaiságát bizonyítsam, a mellékelt ábrában bemutatom a leletek legjellemzőbb darabját, egy piros cserépből való finom mázú tál oldalát, melyen egymásalatti három sorban spirálitokkal váltakozó palmetták, ötlevelű rozetták és hatküllős kerekék vannak bepréselve. Ez a kút a rómaiak feljáró útjának éppen a szélén van s mellette egy szürke homokkőből való nagy kötuskó volt elhelyezve, melyre a vízért járók leülhettek. Ha a térképen egy pillantást vetünk e kút helyének környezetére, úgy azonnal szembeötlő, hogy az körülbelül egyenlő távolságra esik a dr. Finály Gábor által felásatott két római épülettől, ú. m. a darvashegyi őrtoronytól és a paduritiahegyi majortól.**

Hazai archæologiánkban a mily gyakran olvashatunk római épületmaradványokról, ép oly ritkán találkozunk római kutak megállapításának tényével.

Apahida, 1912 december havában.

Orosz Endre.

VII. Dr. JANICSEK JÓZSEF: BRONZKÉS PRÓSZÉKRŐL. (LIPTÓ MEGYE.) E kést Liptó-Prószéken találta Virágh József, radácsi plébános, «Prepaszt» nevű sziklahasadékban 1898 június 20—25. táján, a mikor egy kirándulása alkalmával a szikla alól előtörő patak medrét — a mely, akkor

* A Szamosvölgyi vasút sínparjától 215 lépés távolságban.

** Dr. Finály Gábor: Két római épületről Apahidán, Arch, Ért. 1901. évf. 239—250. l.

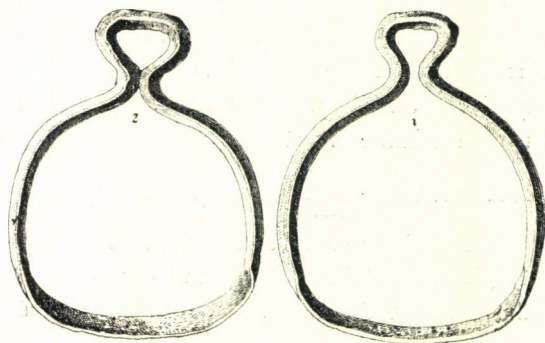
száraz volt — vizsgálgatta. A meder kövei közül valami kerek karikaforma állott ki, melyet ő megfogott és kihúzta ezen bronzkést. Tulajdonosa eredeti állapotában élesítés nélkül papírvágó késnek használta 1911 július mintegy 20-ig, a mikor azt becses emléktárgyként e sorok írójának engedte át, az Eperjesen létesítendő múzeum részére. Megtalálója tudakozódásomra utólag megírta nekem, hogy a lelethelyi néphagyomány szerint a tatárjárás idején a vidék népe a gyilkos hordák elől a «Prepaszt» sziklahasadékba menekült és eltorlaszolta magát. A könnyen hívő ebből azt következtethetné, hogy ezen lelet ebből az időből való, holott a legnagyobb valószínűség az, hogy azt a patakvíze valamely — még fel nem fedezett — bronzkori telepről sodorta oda. A penge vége felé meg van pattanva s a peremén eltörve. A vastagon képződött patina ugyanis, a melyet a kés használata is alig koptatott le az éleken és kidomborodásokon, a bronzkorba utal bennünket. A Nemzeti Múzeum és az Erdélyi Múzeum bronzkori kései között sem alakra, sem az ornamentikára nézve nem találtam vele megegyezőt. Az egy darabból való kés markolatának két keskeny oldalán látható varratszerű vonal él a bronzkor kettős öntő mintájára emlékeztet s a markolat végében varratszerű kis dudorodással bíró karika négy küllővel összekötött belső kis karikával, továbbá a markolatot hármásával díszítő párhuzamos bordák két oldalt 4—4, összesen nyolcz, egymáshoz ferdén álló csoportban s a penge háttároló peremének két lehajló oldalára körülbelül háromötöd hosszúságban valószínűleg ponczolóval bevéssett apró vonalak a bronzkori tárgyak czifrázatait tükröztetik vissza. Hossza 27 cm. A belső karika meg egy küllő csonka, egy meg teljesen letört.

A penge a markolatból íveltebb hajlással és az él oldalán sarlószerű bevágással hajt ki; a kés hegye a markolat középtengelyének irányába esik.

Mindezen tulajdonságok jóval egyszerűbb díszítésű és kevésbé kiszőkő karikával s kombinált hajlású pengékkel bíró bronzkéseinkkel szemben példányunkat nemcsak érdekessé, hanem értékessé is teszik.

Eperjes, 1911 június.

Dr. Fanicsek József.

SZEGHEGYI LELET (BÁCS M.) A RÉGIBB KÖZÉPKORBÓL A ZOMBORI MÚZEUMBAN. $\frac{2}{3}$ n.

(Lásd még 52 és 88. l.)

IRODALOM.

SZÁRNYASOLTÁROK A FELVIDÉKEN. I. *Magyarország csücsives-kori szárnyasoltárai* című, a könyvpiaczon is megjelent munkámról Kenczler Hugó még III. sorozatának befejezése előtt ¹birálatot írt,* mely néminemű helyreigazításokra szorul. Munkámnak a szerinte két főtételéről szóló fejtegetéseire, hogy t. i. szárnyasoltáraink Magyarországon készültek s hogy vannak sajátos tulajdonságaik, a melyeknél fogva a külföldiektől megkülönböztethetjük, csak azt jegyzem meg, hogy nemzeti stilusról munkám egész folyamán nem esik szó s ilyet a komolyabb német műtörténetírók a gótikus művészet korában még legkiválóbb mestereik munkáiban sem keresnek.** Viszont, ha felvidéki városaink lakossága, a mint ezt vele szemben már régen tudjuk, a XVI. századig kizárólag vagy legalább túlnyomóan német is, mindaz, a mi művészeti emlék itt addig ránk maradt, mint Magyarország középkori keresztény kultúrájának virága, jogos tulajdonunk. Hogy ennek áldásaiban királyaink, főpapjaink, főuraink, a török korban elpusztult alföldi városaink, de egykor még északi vármegyéinkben is magyar falusi földbirtokosaink, nem határszéli városaink vajmi egyszerű viszonyok közt élő német polgárai révén részesedtek, azt ezen a helyen szinte nevetségesnek tartom bizonyítani. S ha püspöki székesegyházaink el is pusztultak, csak az hiheti, a ki a középkori egyházi élet szellemét és szervezetét nem ismeri, hogy itt másféle oltárok voltak, mint a minden tekintetben a székesegyház után igazodó vidéki plébániatemplomokban. S bizonyos, hogy miként régi székesegyházaink ránk maradt ötvösmunkái, ezek elpusztult szárnyasoltárai is (a nagyváradi székesegyházban a XV. században 50) különbek lehettek, mint a felvidéken ránk maradt oltárok átlaga. S ha ezek sorában akad egy-egy, a többi művészi mivoltával mérhetetlenül felülmuló emlék, ugyancsak valószínű, hogy ennek mestere valamelyik inkább központi fekvésű városunk iskolájának volt tagja, annyiival is inkább, mert bármily hihetetlennek tartja is Kenczler, azok, a kik Németország szárnyasoltárait ösmerik, ezek sorában classikus emlékeinkhez fogható analógiákat nem igen fognak találni.

De nézzük közelebbről, miként tapint tiszta és éles kritikájával Kenczler a dolog elevenére s hogy végezetül, nem-e ott állunk, a hol voltunk? Érdekesnek tartja, hogy az egyetlen nyomot, a mely kiválóbb szárnyasoltáraink származtatásában dél felé vezethetett volna, «elmellőztem».

Utal a hagyományra, hogy olajba főtt szent János festményét a kassai

* Arch. Ért. 1912. 436—442. l.

** V. ö. Max Losznitzer: Veit Stosz. Leipzig, 1912, a 171. lapon.

dóm egyik sekrestyéjében a török elől menekülő papok *Eperjesről* hozták ide. Azt hiszem, engem a kassai dóm sekrestyése annak idején helyesebben informált, mert azt mondta, hogy a kép Egerből való. Kenczlernél is bizonyára tollhiba, ha Eger helyett Eperjest írt. De mit bizonyít ez a hagyomány, mely esetleg csak szóbeszéd? 1552-ben, a mikor a török Egert ostromolta, a kassaiak plébániatemploma, a mai dóm, Mihalik József idevágó adatai szerint zsufolva volt szárnyasoltárokkal. Alighanem baglyot vittek volna Athenæbe az egri kanonokok, ha, mintha egyéb menteni valójuk nem lett volna, szárnyasoltárokat czipelnek a török elől Kassára. De föltéve és megengedve, hogy az oltár Egerből való, ez még nem zárja ki, hogy Koehler festette, vagy hogy legalább iskolájából való. Tudjuk, hogy Abaujvár és Sáros vármegye a mult század elejéig az egri egyházmegyéhez tartozott. Ilyformán Kassának, Eperjesnek és Bártfának is Eger volt régen az egyházi művészet terén irányt adó központja. Koehler, a ki Bártfán városi szenátor lett, bizonyára nem itt merítette ki művészeti tanulmányait. Ép úgy járhatott és festhetett Egerben, mint a hogy a bártfai papok is ott tanultak theológiát. Azt az állításmat, hogy emlékeink kiválósága délfelé nő, megfigyeléseim alapján általánosságban s Felsőmagyarországra vonatkozólag, a melyen kívül más országrész emlékeiről még nem volt alkalmam szólni, most is fönn tartom. Azok a kiváló példák, a melyeket Bártfán és Lőcsén a XV. századból Kenczler ellenem fölhoz, csak kivételek, a melyek megerősítik a szabályt. Ha Bártfán állandóan működtek volna olyan kiváló mesterek, mint a minő a Krisztus születésének, a szent kereszt oltárának, vagy a Corpus Domini szoborcsoporthozatnak mesterei, az oltárok túlnyomó része szinte ugyanabból az időből itt aligha volna oly gyöngye, hogy összefoglaló munkámban jóformán csak mint statisztikai adatot emlitem. Lőcsei Pál pedig, a ki a besztercebányai Borbála-oltárt azért faragta korábban, mert ez 1502-ben már mindenestől készen volt s a lőcsei főoltár szekrényét csak 1508-ban állították föl, bizonyára nem volt külön mester, mint a Mátyás és Beatrix címérével ékes Vir dolorum oltár ismeretlen és idősebb szobrása, a kinek remekműve az egész Szepességén társtalanul áll.

Kissé olcsó szellemeskedés, ha Kenczler a félreértéseket keresve, classikus szárnyasoltáraink eredetére vonatkozó utalásomra dél felé, Konstantinápolyig, sőt a déli sarkig repül képzelete szárnyán. S ez az olcsó szellemeskedés, a melylyel ismételtelen is Istenéhez fohászkodva, nevetségessé akar tenni, csak annak a bizonyossága, hogy maga is érzi, hogy ellenem sorakoztatott argumentumainak nem igen van szilárd alapjuk. Jól tudom, hogy a szárnyasoltárokról írott munkámnak sok a fogyatkozása. Tudásunk határai végesek.

S ha Kenczler a mult nyáron munkám kalauzolása mellett már nem riadt vissza a felvidéki vármegyéinkben szerinte oly nehézkes és költséges utazástól, azzal, hogy meghatározásaimat elveti, még nem bizonyította be, hogy ő az igazi szakember. Még kézzelfoghatóknak látszó argumentumai is gyakran légből kapottak. Könnyű például kijelenteni, hogy Mária halála ábrázolásának két típusa van s hogy a melyikről azt állítom, hogy nálunk általános, másutt is, jóformán az egész világon előfordul. A tőlem is citált Münzenberger és Beissel, de Bergner szerint is, Mária térdeplő helyzetben

ilyen compositiókon Németországban csak kivételesen fordul elő,* magának a nürnbergi Stoss műhelynek közreműködésével készült schwabachi oltáron is Máriát a halálát ábrázoló domborművön ágyban, párnák közt látjuk. Az igaz, hogy a compositiók rokonsága alapján a középkori művészetben nem igen lehet iskolákat megkülönböztetni, de a hol ilyen ikonographiai sajátáshoz szinte száz éven át oly következetességgel ragaszkodnak, mint nálunk a Mária halálán mestereink, ez minden bizonynyal jelent valamit. S ha azt állítom, hogy a besztercebányai elenyészett főoltár, mely Mária halálát ábrázolta, már méreteinél fogva is nagyobb szabású lehetett, mint Stoss hasonló tárgyú krakói műve, az távolról sem olyan absurdum, a mint ezt Kenczler hiszi. Hiszen a besztercebányai Olajfák-hegye is nemcsak nagyobb, mint Stoss hasonló munkái, de nagyobb szabású is és compositiójában népesebb, mozgalmasabb, ha mai bemeszelt és bemázolt állapotában részletei nem is oly finomak, mint Stossnak a krakói akadémiába került s ujabban alaposan megtisztított hasonló tárgyú és elrendezésű kódomborműve. Több mint merészség, a mikor Kenczler azt a nézetemet igyekszik nevetségessé tenni, hogy Pál mester Krakóban Stoss jobb keze lehetett s ennek kapcsán a gnezeni Olesnicki sírkőről bölcsekedik. Kétségbe vonja, hogy csakugyan Stoss műve ez, sőt, hogy egyáltalán műhelyéből való s ama sejtelmének ad kifejezést, hogy a boroszlói iskola terméke. De az Istenért! Hiszen ezen az esztergomi vörösmárványból faragott alakos síremléken rajta van Stoss kétségtelenül hiteles mesterjele, a mint ezt Daun is kiemeli, a kinek kritikai megbízhatóságát Kenczler is kétségbe vonja, ám úgy látszik, a nélkül, hogy Stossról írott két rendbeli művében lapozgatni eszébe jutott volna. S mesterjele alapján Stoss kétségtelenül hiteles művének tartják a gnezeni síremléket a lengyel műtörténetírók, élükön Koperával, továbbá Dehio,** sőt a legújabb Stoss-monographia szerzője, Losznitzer is. Az Archæologiai Értesítő 1910. évfolyamának 1. füzetében a gnezeni dóm számára 1515-ben Esztergomban megrendelt hat síremlékről Divéky Adorján ezt írja: «a síremlékeken erősen észrevehető a magyar hatás, a mennyiben az olasz művész (Firenzei János) ezeken is alkalmazta a Magyarországon divatos heraldikus ábrázolást s egész beosztásuk nagyon hasonlít számos XV—XVI. évszázadból való magyar síremlékhez». Csaknem ugyanazt mondhatjuk a gnezeni Olesnicki-sírkőről, ha ezt elég szép számmal ránk maradt XV. századbeli alakos síremlékeinkkel összehasonlítjuk. A feljebb felsorolt külföldi tekintélyek nem ismerik ezeket s azért a mesterjel alapján főntartás nélkül Stoss sajátkezü alkotásának vélik a gnezeni emléket. Kenczler szintén nem ismeri hasonló stílű, hasonlóan lapos domborművű, részben hasonló diszítő motívumokkal ékes és azonos elrendezésű vörösmárvány síremlékeinket, miként a Stossról szóló irodalmat sem s ezen az alapon, pusztán saját stilkritikai elméletére támaszkodva, nemcsak Stosstól, de műhelyétől is elvitatja s a boroszlói iskolának utalja át, holott már Dehio kis könyvéből is nyilvánvaló, hogy a gnezeni

* *Bergner*: Handbuch der kirchlichen Kunstaltertümer, 539. l. — *Losznitzer* is hasonlólt mond.

** Handbuch der deutschen Kunsdenkmäler II.

Olesnicki-sírkőhöz fogható emlék a XV. századból magának Boroszlónak templomaiban sem maradt fenn. Ilyformán ugyancsak furcsa, a mikor leczkésztetve kijelenti, hogy mint kell «az iskolák, a *lokalitás* bélyegeit gyűjteni, meghatározni összehasonlítás és elemzés útján, aztán fejlődési sorozatokat felállítani s a külfölddel való összehasonlítást elvégezni».

Izlés dolga, ha Kenczler abbeli véleményemet, hogy Stoss eredetileg ötvös lehetett, úgy állítja be, mintha sejtelmem sem lenne arról, hogy az olasz renaissance legkiválóbb mesterei közül sokan szintén ötvös műhelyből kerültek ki. Hogy joggal állíthattam azt, hogy a Stoss krakói műhelyéből kikerült munkák inkább hasonlítanak Pál mester dolgaihoz, mint azokhoz, a melyek Stoss nürnbergi műhelyéből kerültek ki, ha ezt addigi monographusai nem is emelték ki, arról mindenki meggyőződhetik, a ki Losznitzer nemrégiben megjelent s feljebb idézett munkáját elolvassa. Ez a biztos kritikájú, éles szemű és jó ízlésű német műtörténetíró azoknak a nürnbergi emlékeknek zömét, a melyeket elődei eddig Stossnak tulajdonítottak (a szentolvasó tábláját, az ú. n. Rosenkranztafelt, a Mária koronázását a nürnbergi múzeumban, stb.) szinte mind elvitatja s jobbadán Kleinmeister-munkáknak tartja. Viszont igen szépen mutatja ki, hogy Stoss stilusa hiteles munkáin Nürnbergben ugyancsak alaposan megváltozott. A firenzei Annunziata fából faragott Szent Rókus-szobrát Voss aligha tulajdonítja Stossnak, ha előbb Daun a lőcsei főoltár képét nem közli. Losznitzer is ez utóbbi Szent Jakab-szobrának korával igyekszik a firenzei faragvány idejét meghatározni, a mely a lőcsei szobornak szinte szakasztott mása. Ilyformán nem én fujom föl Lőcsei Pál jelentőségét, de a német tekintélyek is kiváló mesternek s mint Losznitzer is, lőcsei főoltárát elsőrangú remekműnek tartják.

A Művészet 1912. évfolyamában Kenczler Hugó cikket írt a stílus megállapításáról, a melyben nagyjában azt a módszert vázolja, a melyet az újabb német műtörténetírók Morellinek (Lermolieff) stílkritikai rendszeréből kindulva a német művészet emlékeinek meghatározásánál több-kevesebb szerencsével követnek. Ebben a cikkben olvashatjuk, hogy «az eredmények lehetővé tételére rendkívül fontos, hogy az illető korról, nem csak művészetéről, hanem szokásairól, történetéről, egész életberendezkedéséről minél többet tudjunk».

Hogy Kenczler ebben a tekintetben nem valami nagy podgyászsszal indult tanulmányútjára, a mikor a mult nyáron publicatióim nyomán szárnyasoltáraink körül búvárkodott, az a feljebb elmondottakból eléggé nyilvánvaló.

Hogy az a rideg formalizmus és aprólékos analyzis, a melyből stílkritikai elméletét construálja, kellő ízlés és elfogulatlanul néző szem híján, milyen rövidlátóságra vezet, annak azok a kritikai megjegyzések a bizonyosságai, a melyekkel az én általános meghatározásaim értékét igyekszik lerontani.

Furcsa állítás Kenczlertől, hogy nincs érzékem a qualitás iránt, a mikor a tömérdek szárnyasoltár sorában, a mit nyáron látnia alkalmá volt, egyet sem talált, a melyet művészi értékénél fogva tanulmányomban nem méltatnék. Szóval nem maradt fölfedezni valója s bár imént idézett cikkében bölcsen jegyzi meg, hogy «sem a forma, sem a tartalom analyzisében — s ezzel jó tisztában lenni s kötelességünk bevallani — nem tudunk a subjectivismus

veszedelmétől szabadulni», aprólékos részletekkel, szemgolyókkal, orrczimpákkal, női alsótestekkel, a redők elosztásának fejlődési törvényeivel akarja bebizonyítani, hogy a műtörténeti kutatásoknak előfeltételeivel sem rendelkezem. Szerinte «alapvető botlás», hogy kemény formái és előadásának módja alapján a kassai Szent Erzsébet-cziklus festőjének tulajdonítom azt a Mária életét ábrázoló hat képet, melyet én a kassai püspöki palota lépcsőházában bizony csak rövid ideig láttam s ő a kassai múzeumban, bizonyára Varjú Elemér szíves kalauzolása mellett nyugodtan tanulmányozhatott. Megengedem, hogy ebben s bizonyára még nem egy meghatározásomban tévedtem, nem lévén oly csálhatatlan stilkritikai módszerem, mint a minő birtokában ő hiszi magát. Hiába erősködik azonban Kenczler, hogy a bártfai Szent Apollonia-oltár Szent Anna-szobra «a redő-elosztás fejlődésének ismerete» alapján ítélve egykorú a másik két szoborral s így szerinte nyilván ugyanazon mesternek is műve, holott az utóbbi két szobornak a feje, törzse és alteste kétszer oly vastag, mint a Szent Annáé, mindazonáltal ezzel egyformán magasak. Csak rá kell nézni a munkámban közölt fényképre s minden nagyképű analýzáló apparátus nélkül az első pillanatra is tisztában lesz azzal mindenki, hogy szent Anna karcsú, még egészen gótikus jellegű alakja, gyermekes babaarczával jóval régibb, mint a mellette álló két fatuskó. Az utóbbi kettővel viszont a berzeviczei Mettertia-szobor egykorú lehet. Kenczler, úgy látszik, nem vette észre, hogy a mikor ezt a ruhák redőinek elosztását elemezve a bártfaival szembe állítja, szinte «maradék nélkül ugyanazt az eredményt» éri el, mint az Apollonia-oltár két szobrával szemben én. S ha okmányunk van arról, hogy Bártfán 1449-ben Szent Anna-oltárt alapítottak, a szobor csakis ebből az időből való lehet. Két Szent Anna-oltárról a bártfai Szent Egyed-templom oltárainak régi lajstromaiban t. i. sehol sincs szó. Losznitzer csak elég jeles stilkritikus s mint láttuk, Stossnak rajta levő jele alapján fönn tartás nélkül a mesternek tulajdonítja a gnezeni Olesnicki-sírkövet (a melyet Kenczler egyetlen tudós gestussal a boroszlói iskolának engedne át); mert ő is (már mint Losznitzer) tisztában van azzal, hogy «a forma és tartalom analýzisében nem tudunk a subjectivismus veszedelmétől szabadulni» s inkább bízik az okmányszerű adatban, mint stilkritikája csálhatatlanságában.

«Mindenekelőtt a fősúlyt nem a tartalomra és az érzésekre kell helyezniünk (vagyis nem a művészi alkotások általános hatására) — olvassuk a *Művészet*-ben — hanem a formák analýzisére.» Ez is Morelli tétele.

A jeles olasz műtörténetíró módszerét azonban az olasz renaissance minden ízükben egyéni nagy mesterei képeinek stilkritikájánál is csak nagy óvatossággal lehet használni. A szárnyasoltárok mestereinek egyénisége többnyire nem oly határozott. Fogékonyak minden külső hatás iránt. S még Stoss hiteles munkáiban is olyan feltűnő a stilusváltozás, hogy ezt a ruhák redőinek fejlődése törvényével megmagyarázni alig lehet. S minden bizonynyal az eperjesi és a kisszebeni főoltárok szobrainak szerzőségét is csak okmány fogja kétséget kizárólag eldönteni, a mire Iványi Béla jóvoltából nemsokára kilátásunk lehet. Ép azért csak azt jegyzem meg, hogy bármily fontosságot tulajdonít Kenczler a ruharedőzésnek, hogy még ugyanaz a mester, hacsak nem kontár

manirista, egész más ránczokba szedve fogja ábrázolni a lágy selyem egyházi ornátust, mint a durva posztó kámzsát, a minőt a kisszebeni főoltár két férfi alakja visel. S ha daliás megjelenésű intelligens arcú mintáról monumentális szobrot farag, nem igen fogja keresni a monumentalitást ott, a hol kicsinyes gondoktól gyűrött arcú, analphabeta mesterembereket örökít meg, mint a kisszebeni oltáron.

S ha Kenczler a nagysárosi templomot is megnézte volna, nem tartaná olyan phantastikusnak azt, a mit a nagysárosi kálvária vándorlásáról írtam; mert azt a kápolnát, a hol a három szobor egykor állott, csak a XVII. században falazták itt a templomhoz, a mikor az eperjesi nagy templom szobrai — Myskovszky szerint — innen nagyrészt kidobták. No, de ez mellékes, valamint az is, hogy mit gondol és mond Kenczler módszeremről, készültségemről és hivatottságomról. Szerencsére erről már hivatott tényezők és különb tekintélyek nyilatkoztak, mint ő. Hogy kritikájára, legalább a rendelkezésemre bocsátott térnek megfelelően, kimerítően válaszoltam, ennek oka első sorban az, hogy — már az erre hivatott erőkre való tekintettel is, a kiket szárnyasoltáraink tüzetesebb tanulmányozása és méltatása érdekében munkámban apostrophálok s a kik lehetnek igen különböző képességűek — rá kellett mutatnom arra a veszedelemre, a mely oly sok viszontagság után művészetünk ezen érdekes emlékeit Kenczler zavaros stilkritikai módszerének képében tenyegeti.

Budapest, 1913. januárius 15.

Divald Kornél.

★

II. Divald Kornél válasza multkori, igaz súlyos kritikámra hangjánál és tartalmánál fogva arra kényszerít, hogy az egyszer már elmondottakra újból visszatérjek. Végezzünk előbb a személyes dolgokkal. Nem tagadtam, sőt kiemelttem Divald úttörő munkáját, s így a kritika talán kissé éles hangja ellenére nem a személynek akart ártani — erre semmi okom nem volt — hanem a dolognak használni. Számosan gondolják, hogy Divald kutatásai, ha nem is ezek a füzetek, de az ő eredményei, lezárták a magyarországi szárnyasoltár-kutatás aktáit. Ez az elég elterjedt hit nyáron akadályozott tanulmányomban. «minek az», — mondták nekem több helyen, — «mikor Divald már mindent elvégzett». Ezt a tévhitet ép az Arch. Értesítőben írt szigorú és igazságos bírálattal eloszlatni akartam, tudván, hogy vidéki papjaink e folyóirat buzgó olvasói. Komoly tudóst a kritika nem mérges kirohanásra szokott izgatni, hanem újabb vizsgálatra, s fokozottabb elmerülésre; ha Divaldnál nem ez a hatás következett be, arról nem én tehetek. Hálátlanságot azonban ne vessen Divald még a sorok közt sem a szememre. Nem az ő «útmutatásai» nyomán utaztam. Éber László volt szíves utiprogrammom kidolgozásában segíteni. Hogy D. füzteit használtam, ezért őt különös hála nem illeti meg. S még egyet — Divald mintegy szemrehányóan megjegyzi: még a III. sorozat befejezése előtt írtam róla. Bocsásson meg, nem tudtam, hogy ha valaki egy folyóirat cikksorozata egyik cikke fölé azt írja «befejező közlemény», s a cikk végén összefoglalást is ad, hogy az a sorozat közepe. Nem szoktam mér-

nöki lapokat rendszeresen olvasni, s így nem tudtam, hogy a mérnökök ilyen különös emberek!

Igaza Divaldnak csak egyben van, hogy sajátos tollhiba folytán Eger helyett Eperjest írtam. Újból és nyomatékosan állítom, hogy nincs igaza Divaldnak: északfelé nem csökken, s délfelé nem emelkedik a művek értéke átlagban. «Kivételek»-et, — melyek a szabályt erősítik — nem ismerhetek el. Itt nem tréfáról van szó, hanem az igazság kereséséről, a mi komoly dolog. Egy művészi iskola kisebb helyen, a milyenekről itt szó van, azt jelenti, hogy nagyobb mester néhány jobb műve körül több hasonló, de gyengébb csoportosul. Ez így volt Lőcsén is, Kassán is, Besztercebányán is, Bakabányán is, s még bizonyára számos más helyen. Mindenütt voltak jobb és gyöngébb dolgok, s *nem is minőségbeli különbségek, hanem formabeli tulajdonságok* döntik el, hogy mi tartozik össze. Tudom jól, hogy Magyarország püspöki és érseki székhelyein főpapjaink, főuraink, s nemzeti királyaink áldozatkészsége folytán volt művészi gyakorlat. *De mivel bizonyítja Divald, hogy e nyom nélkül elpusztult műtermékek a szárnyasoltárok analógiái voltak?!* Ismerünk pl. Budáról, Mátyás palotájából néhány töredéket s az olasz renaissance munka, a mi adatunk van, az is olaszföldre utal minket Mátyás idejében, s az esztergomi Bakács-kápolna és Bakács-oltár vajjon hasonlít-e a szárnyasoltárokra? Nem elég azt mondani, hogy volt a püspöki helyeken művészi gyakorlat, azt is bizonyítani kellene, hogy az *nem másféle* volt. A szárnyasoltár-művészet azonban nem is papi jellegű, akkor született meg, a mikor a város iparos polgársága függetlenítette magát a papi hatalomtól, s részben a feudális nagy urak nyűgétől is; nagy alkotásait rendesen czéhek, testületek, s gazdag városi polgárok alapítják, s művészetének egész szelleme a városi iparúzó polgárság lelkületének a kifejezője. Vajjon lehet-e hinni *bizonyítékok nélkül*, hogy ez a városi művészet papi centrumokból táplálkozott, s nem valószínűbb-e, hogy ott kell a kapcsolatot keresni azokban a városokban, a hol az emlékek fenn is maradtak, s a hol fejlett városi művészettel érintkezhetek a kereskedelmi útvonalak mentén. Az én nézetem, — mert Divald kíváncsi reá, — az, hogy ott voltak a magyarországi iskolák, a hol az emlékek ma is láthatók, mind-egyiknek megvolt a maga lokális fejlődése, megvoltak a fontosabb centrumaik Kassa, Lőcse, Bártfa, Besztercebánya, Bakabánya (a többi még nem tiszta előttem, azért állok még csak elején vizsgálataimnak) s ez iskolák egymásközt is, s a városok kereskedelmi kapcsolata révén a külfölddel is, nevezetesen Krakkóval, Breslauval és Prágával állottak közelebbi, s Nürnberggel valamivel távolabbi kapcsolatban, a mely azonban az idők folyamán a nürnbergi iskola emelkedésével jelentékenyen növekedett. Mindezt most nem bizonyíthatom, de majd lesz még rá alkalmam kellő kulturtörténeti «podgyász» házhoz szálalítása mellett Divaldhoz eljuttatni.

Nem térhetek ki Divald minden egyes megjegyzésére. Minden tudományban a módszer, a hogyan dolgozunk, az dönti el, vajjon juthat-e valaki egyáltalán eredményekhez vagy nem. Divald ellenérveléséből kiszakítom azt, a mi a módot, a hogy ő szokott dolgozni, jellemzi. Az olvasó maga fogja megalkotni az ítéletét. Itt van mindenekelőtt az Olesniczky-síremlék és Pál mester

jelentősége: Nagyon jól tudtam, hogy a gneseni Olesniczky-síremléken rajta van a mester signaturája, de Bode és R. Vischer nyomán nem tartottam saját keze művének, Bergau és Sokolovsky is Jörg Huber művének tartják.* Divald a mű ornamentikájáról beszélt, a melyet a lőcsei főoltárral hozott kapcsolatba, s benne Pál kezét ismerte fel. Ez az, a mit kétségbevonam, állítván, hogy breslaui kapcsolatok mutatkoznak az egész műben is, de főképp az ornamentikában. Úgy fogtam fel a dolgot, hogy ez lényegében véve — ha Stooss tervére megy is vissza — a mester egy Breslauból származó, s breslaui sajátosságot mutatólegényének a műve. N. B. Lossnitzer, a kit Divald bunkónak használ ellenem — a könyv cikkem után jelent meg — szintén főképp az ornamentumban vesz fel segédmunkást, Jörg Hubert, a kinek kezét a krakkói Mária-oltáron is felismeri. Jörg Hubert, de magát Stoosst is a passauai iskolával hozza kapcsolatba, s a Strassburgból való Nicolaus v. Leyennel, s ennek az iskolának a nyomát látja a sírkövön is. Miért nem hozta ezt is föl Divald, ha Lossnizert idézte? ** Hol marad itt a Pállal való kapcsolat, hol van Pál, mint Stooss jobb keze? Idézi ugyancsak Lossnitzerből a firenzei Rochus-szobrot, a melyik Vöge szerint is a lőcsei Szent-Jakabbal rokon, de nem említi, hogy Vöge is, Lossnitzer is azt mondják, hogy a Rochus — L. szerint a csúcspontja a Stooss-féle művészetnek — *korábbi a lőcsei főoltárnál, s a lőcsei megy a Rochusra vissza, a mely Stooss saját keze műve*. Mindez a lőcsei főoltár értékét nem csökkenti, Pál a legkitünőbb mesterek közé tartozik, de tudni — hiába erőltetjük meg a fantáziánkat, — nem tudunk róla mást hitelesen, minthogy a lőcsei főoltár mestere volt, s hogy *saját magának* volt jobbkeze. Elvégre lehet valaki kitünő ember, a nélkül, hogy Stooss helyett dolgozott volna! Nagyon furcsa módja az idegen tudósokra való hivatkozásnak az, mikor valaki, a fontosabbik, s ellene szóló felét a nyomtatott dolgoknak negligálja. Még furcsább azonban, ha valaki úgy idéz, hogy az idézetben ép az ellenkezője áll annak, a mit az idéző leír! Pedig Divaldnál ez is előfordul. Egyik eset Pál szerepével áll kapcsolatban. Divald szerint azért volt Pál Stooss jobbkeze, mert Stooss eredetileg ötvös volt. Lossnizert idézi most támaszául, a ki szerint Stooss Nürnbergben egészen más lett, mint Krakkóban volt — de nem teszi hozzá azt, hogy Lossnitzer szerint Stooss Nürnbergben és Passauban *szobrászoktól* tanult, s csak azért lett Nürnbergben mássá, mert az egész nürnbergi szobrászat átalakult s nem azért, mert Pál elment tőle. «Voltak ugyan Stoosznak metszetei, hogy hol tanulta a metszést, azt nem tudjuk. Nürnbergben voltak ugyan rézmetszők, de azért *semmi okunk sincs gondolni, hogy ötvösmesternél, avagy rézmetszőnél rendszeresen* (zunftmässig) *tanult volna*» mondja L. Nevezetes, hogy L. a krakkói Stooss ötvösről, a kivel Divald is, lengyel szerzők is kapcsolatba akarják hozni, bebizonyítja,

* Lossnitzer 56. lap.

** Csak mellékesen jegyzem meg, nem hiszem, hogy a Passauval s Nic. v. Leyennel való kapcsolat helyes nyom a Stooss-féle művészet eredetének a vizsgálatában, szerintem Sziléziát kellene e czélból felkutatni, a hová L. nézete szerint is valószínűleg St. oeve is utal minket.

hogy nem volt Veit rokona. Sokkal érdekesebb azonban Divald olvasás és idézőmódjára a másik eset, a melyre még szintén bővebben kell kitérni.

Egyik főérve volt Divaldnak arra, hogy a déli centrumok elméletét bizonyítsa az az állítása: Mária halálának térdeplő helyzetben való ábrázolása magyarországi specialitás, másutt csak kivételesen fordul elő, a krakkói Stooss-remekmű is itt gyökeredzik. Ezt én kétségbevontam, állítván, hogy mindkét kompozíció általánosan elterjedt mindenfelé. Divald Münzberger-Beissellal, Bergnerrel, s Lossnitzerrel támad rám. Bergnert nem tudtam megnézni, de L. és Münzberger-Beissel művét átlapoztam — mert nálam ez a kritika hatása, ha Divaldtól ered is az. Minden bővebb czáfolat helyett engedtessek meg nekem, hogy a fejemre idézett német tudósokat tetemre hívjam. Beissel egész sorozatát idézi a térdeplő helyzetben meghaló Máriának, — a registerben ágyban fekvő csak 12 van, míg ilyen 20 — s pedig nem erről a vidékről, hanem pl. Danzig (I. 118. l.) Schweidnitz (I. 204. l.), a mi még közel áll a lengyel a területhez, továbbá S. Wolfgang bei Eschenbach (II. 71.) Non bei Reichenhall (II. 77.), Birnau (II. 92.), * Bozen (II. 113.), Maria-Pfarr Salzburg mellett (II. 126.) 1443-ból mindez felnémet és bajor területen, vagy Grosskochberg (Sachsen Meiningen II. 178.), Frankfurt Dom (II. 222.), Mortisch (Mähren II. 144.) Wien Stephanskirche. S hogy itt nem kivételekről van szó, azt nemcsak példákon, de a szövegből is idézhetjük. A 92. lapon olvashatjuk a birnauai oltárról: «In letzterem stirbt Maria kniend in Mitte der Apostel. Diese Art der Darstellung weist auf Ulm hin.» Ugyanő a II. 113. lapon «Der Tod Mariens ist wie in Ulm und anderen Orten dargestellt, Maria knieend — a bozeni oltárról van szó. Néhány lappal később II. 126. l. maria-pfarr-i ezüst oltárról «In der vierten Scene stirbt Maria vor ihrem Bett kniend von Johannes gestützt in der Mitte der Apostel. Diese Darstellung ist beachtenswert, weil sie beweist, dass man nicht erst am Ende des XV. Jahrhunderts zu Ulm begann, den Tod Mariae so zu schildern. És Lossnitzer a 77. lapon így ír: «Es ist ganz bezeichnend, dass die Mittelgruppe d. Krakauer Altars auf ein altes, fränkisches Schema zurückgeht», s a 41. lapon az oltár taglalásánál sem mond mást: «Im Rahmen der alten speziell in Nürnberg und Regensburg** beliebten Komposition des Marientodes hält sich die Darstellung des Mittelschreins.» Igazán kíváncsi vagyok, hogy Divald hogy szokott könyveket olvasni! Hogy valaki ennyire az ellenkezőjét olvashatja ki a könyvek felhasznált helyeinek, mint a mi nyomtatva áll bennük, azt bizony álmomban sem mertem volna hinni. Mindenesetre nem lehet csodálkozni: ha így jegyzi meg valaki az olvasottakat, hogy akkor attól tudományos téren semmit a világon nem várhatunk, azt komolyan nem vehetjük. Elvégre tudományhoz fej és memória is kell. S Divald érezze magát szerencsésnek, ha a hivatottságot tagadják meg tőle, ellenkező esetben a jóhiszeműség jogos kétségbevonása ellen kellene védekeznie.

Szerencsére czáfolati kísérlete pozitív bizonyítékokat szolgáltat arra, hogy

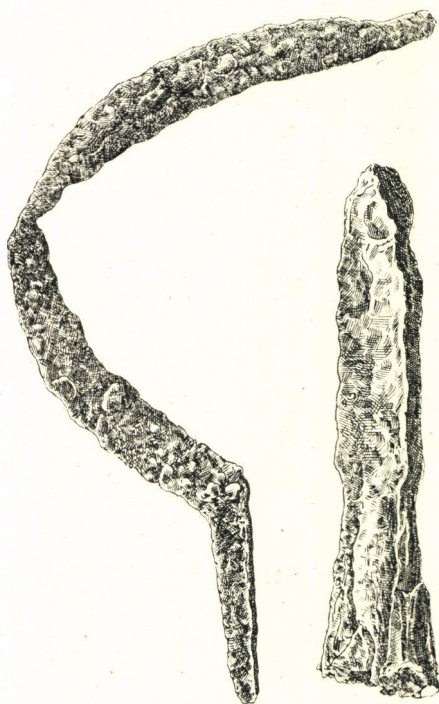
* A karlsruhei múzeumba került.

** M. és B. legtöbb példája tényleg onnan való.

az elolvasott betűt nem képes megérteni. A «Művészet»-ből a stilus meghatározásáról szóló egy kis dolgozatomból vett idézetekkel akarja kimutatni, hogy bírálatomban saját elveimmel jutok ellenkezésbe. A cikk első mondata megmondja ugyan, hogy stilus alatt egy kor műtermékeinek összes közös sajátosságait értem — sehol Morelliről vagy stilkritikáról nincs benne szó, s nem is lehet, mert tisztán *elméleti, módszertani vizsgálat a célja*, — de Divald a cikkben nem lévő dolgokat olvasta beléje, ellenben arról, a mi ott áll, halvány sejtelemmel sem bír. Ha nem látnám e példán, hogy Divald tényleg mást olvas ki a dolgokból, mint a mi bennük áll, hajlandó volnék magam is őt meggyanúsítani, így higgye el az olvasó, hogy csakugyan nem a jóakarat hiányzik Divald Kornélból, hanem a képesség, a rátermettség.

Budapest, 1913. január 20.

Kenczler Hugó.

SZEGHEGYI LELET (BÁCS M.) A RÉGIBB KÖZÉPKORBÓL A ZOMBORI MÚZEUMBAN. $\frac{1}{3}$ n.

(Lásd még 52. és 78. l.)

KÜLÖNFÉLÉK.

JELENTÉS AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1912. évi állapotáról. Az Országos Régészeti és Embertani Társulat az 1912. évben első rendes havi ülését január hó 30-án tartotta a Magyar Tudományos Akadémia üléstermében.

A szokásos előadásokat rövid választmányi ülés előzte meg, a melyen a társulati titkár részvétellel emlékezett meg Kúnváry Fülöpnek, a társulat választmányi tagjának elhunytáról, indítványára a társulat a megboldogult buzgó választmányi tag emlékezetét jegyzőkönyvileg megörökítette.

A társulati titkár ezután bejelentette, hogy a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a társulatnak a pilismaróti határban levő közalapítványi uradalom területén fekvő barlangok föltárására 1000 korona segélyt adományozott olyképen, hogy a segély a magyar földtani társulat barlangkutató bizottságával együttesen használandó föl és a régészeti leletek a magyar nemzeti múzeum régiségosztályának gyűjteményét gyarapítsák. A választmány a bejelentést örömmel vette tudomásul és br. Nyáry Jenő elnök megnyitja a felolvasóülést, a melyen elsőnek dr. Gerevich Tibor tartott előadást, a mely azóta e folyóirat hasábjain is megjelent Megjegyzések a nyitra Madonnához czímmel, a melyben dr. Éber Lászlóval szemben kimutatta, hogy nem Botticelli, hanem Lorenzo di Credi művei között kell keresni az eredetit, melynek másolata a nyitrai Madonna. Ez az eredeti Credinek a londoni National Galleryben őrzött Madonna del Latte-ja, melynek egy variánsa a vatikáni képtárban függ. Ehhez képest 1525—1530 között keletkezhetett a nyitrai rézlemez.

Dr. Éber válaszában elismeri a Gerevich által vetített képben bemutatott analógiák meggyőző voltát, csupán arra nézve nem ért egyet az előadónál, hogy e miatt a képet 1530 tájára teszi, a képen ugyanis nem látja az 1530 körüli stílus megnyilatkozását.

A vita befejezte után Lázár Béla dr. A feszület művészi ábrázolásának eredete című terjedelmes, mint mondja, tizenegy évi anyaggyűjtéssel készült, munkájának konkluzióit ismertette.

Az előadáshoz dr. Hekler Antal szólott hozzá Dániel típusának antik eredetét világítva meg rövid felszólalásában.

A társulat rendes évi közgyűlése február hó 27-én a magyar nemzeti múzeum dísztermében a szokottnál nagyobb érdeklődés mellett folyt le, a mi főleg a közgyűléssel kapcsolatos tisztujításnak köszönhető, ugyanis a közgyűléssel egyidőben járt le az ideiglenes választmány tagok és a tisztikar megbízatása.

A választás megejtése előtt a titkár bemutatja a társulat zárszámadását

és vagyonmérlegét, a melyet sokszorosított példányokban kiosztott a tagok közt s azért e helyen csak azt emeljük ki, hogy a társulat vagyona 1911 december 31-én 22,703 K 03 fillér volt s nyereség-veszteség számlája 733 K 03 fillér egyenleggel zárult. E számadásokra való hivatkozással a titkár bemutatja a pénztárvizsgálatról felvett jegyzőkönyvet s kéri annak alapján a választmány fölmentését. A választmány a fölmentést megadván, titkár bemutatja és kiosztja tagok közt a több példányban sokszorosított költségvetést.

A költségvetésben figyelembe véve azon körülményt, hogy a múlt évi bevétel 3768 K 61 fill. volt és hogy a f. évben a társulat a pilismaróti barlangok kutatására 1000 K miniszteri segélyben részesült, összesen 4763 K bevételt, ezzel szemben 4750 K kiadást és 13'03 fill. pénztári maradványt vesz föl az előirányzatba.

A titkári jelentésből kiemljük a következőket: A tagok száma az 1911. év alatt jelentékenyen gyarapodott, a társulat ugyanis mindössze négy tagot veszített el s ezzel szemben 27 rendes és egy alapító-tag lépett be. A számok nem fejezik ki a nyereséget, a melyet az új tagok jelentenek a társulatnak, mert az azoknak sorában a hazai régiségtudománynak több jeles művelőjével találkozunk, a kiket eddig nem számíthattunk tagjaink sorába s ez reményt nyújt arra, hogy társulatunknak a jövőben módja lesz élénkebb szerepet vinni a hazai régiségtudomány haladásának előmozdításában; egyelőre az 1911. évi ismeretterjesztő előadások változatosságán érzik csak meg ennek a hatása.

Az előadók és előadásaik a következők voltak: *Dr. Börzsönyi Arnold* a Marczal folyó medrében lelt díszes régibb középkori kardot mutatott be.

Dr. Éber László Schomberg Györgynek a pozsonyi székesegyházban levő síremlékét állította új világításba, ismertette a kört, a művészi fölfogást, a mely ezt az emlékeink közt meglehetősen elszigetelten álló emléket létrehozta. Ugyanő más alkalomkor, a nyitrai székesegyházban fölfedezett rézbevésett Madonna képet mutatott be.

Dr. Gaspáretz Géza antik falfestményeken végzett mikrochemiai kutatásainak eredményeit ismertette.

Dr. Gerevich Tibor az esztergomi primási képtár olasz képeiről szólt.

Dr. Hekler Antal dunapentelei ásatásainál egy épület romjaiban lelt római vassisakokról értekezett.

Halaváts Gyula három előadás keretében mutatta be azon fénykép és alaprajz felvételeit, a melyeket a szász földnek eddig ismeretlen mű emlékeiről készített.

Dr. Holub József Istvánffy históriájának archaológiai vonatkozású helyeit emelte ki, élénk eszmecserére adva alkalmat a hazai római provinciális archaológia jelenlevő több művelőjének.

Dr. Kenczler Hugó a magyar nemzeti múzeum gyűjteményében őrzött, vésett jelenetekkel díszített ezüst serleget vett védelmébe.

Dr. Márton Lajos a korai bronzkorból való oly hazai emlékek sorozatát állította össze és ismertette, a melyeken az észak-európai kultúrkör hatása jelentkezik.

Dr. Supka Géza a gödöllői újabb honfoglaláskori leletet mutatta be.

Dr. Kőszeghi Elemér az ötvös-jegyek kutatásával tudományos gyűjtésének fontosságát méltatta, egyszersmind ismertette a hazai ötvös-jegyek gyűjtésének munkájában elért eddigi eredményeit.

A nyolcz rendes ülésen kívül, a melyen ezek az előadások elhangzottak, két látogatott felolvasó-ülést is tartott a társulat, ezek egyikére Strzygovszky Józsefet, a másikra Arduino Colasanti-t sikerült megnyernünk. Amaz Innerasiatische Kunstkreise des Mittelalters című előadásában a keleti művészetnek a középkori művészet kialakulásában játszott szerepéről való fölfogását ismertette, emez Lionardo da Vinci-ről értekezett. Az utóbbi előadás előkészítése és rendezése Gerevich Tibor tagtársunk érdeme, a ki annak létrehozása körül igen sokat fáradt.

A jelentés további során arról is megemlékezett a titkár, hogy az 1911. év nagy változást hozott a társulat életében, a társulat titkári székében eddig Dr. Szendrey János min. tanácsos személyében oly férfiú ült, a ki huszonöt éven át buzgón és odaadóan szentelte idejét a társulatnak, ő most huszonöt évi munkássága után megvált a titkári állástól, a társulatnak méltányolni kellett indokait, de gondoskodnia kellett arról, hogy elismerésének és hálájának adóját vele szemben lerőjja. A jelen közgyűlés tárgysorozatának első pontjaként volt tervbe véve, hogy hálás érzésünk bizonyosságát Berán Lajos sikerült emlékérmét neki átnyujtsuk, sajnos, egészsége ezúttal nem engedte meg, hogy körünkben megjelenjen.

Megemlékezik a titkár a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr által a pilismaróti barlangok kutatására engedélyezett segélyről s arról a reményről, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr esetleg más téren is támogatni fogja a társulat munkásságát.

Végül részvétellel jelenti Emich Gusztáv és Kunváry Fülöp választmányi, Görgey István és Reviczky Lajos rendes tagok elhunytát.

A titkári jelentés kapcsán elnök indítványozza, hogy: 1. a Szendrei-érem ünnepélyes átnyújtását márczius havi ülésünkre tűzzük ki; 2. hogy az elhunyt tagok emlékezetét jegyzőkönyvünkben örökítsük meg.

Végül elrendeli a választást, a melynek eredményeképen br. Nyáry Jenőt a társulat örökös tiszteletbeli elnökké, br. Forster Gyulát elnökké, dr. Kuzsinszky Bálintot másodelnökké, dr. Márton Lajost titkárrá, Lipcsey Józsefet pénztárnokká, dr. Fejérpataky Kálmánt ügyésszé választotta az 1912—1914. évekre.

Az állandó választmány üresedésben levő két helyére dr. Szendrei Jánost és dr. Mahler Edét választotta meg, az 1912—1914. évekre az ideiglenes választmány tagjaiul pedig: dr. Finály Gábort, dr. Gerecze Pétert, dr. Gohl Ödönt, dr. Halaváts Gyulát, dr. Láng Nándort, Mihalik Józsefet, dr. Supka-Gézát, Vásárhelyi Gézát, Bella Lajost, Csányi Károlyt, Gerevich Tibor drt., dr. Hekler Antalt, dr. Sebestyén Gyulát, dr. Láng Margitot, Glück Frigyeszt; kívülök legtöbb szavazatot kaptak Peregriny János és Huszka József.

Végül újból megválasztotta a közgyűlés az eddigi vidéki választmányt azon változással, hogy annak üresedésben levő egy helyére a Budapestről elköltözött Békeffy Remig választmányi tag került.

Elnök maga és a társulat megválasztott tisztkara és választmánya nevében köszönetet mond. Az ülést dr. Kenczler Hugónak, az idős. Holbein fiatal kora című előadása fejezte be.

A társulat harmadik havi ülését a m. tud. akadémia u. n. patkóalakú termében márczius 26-án tartotta. Elnök üdvözlő szavai után, a melyeket az újonnan megválasztott másodelnökhöz és a választmányhoz intézett, javasolja, hogy a társulat küldöttségileg üdvözlje br. Nyáry Jenőt örökös tiszteleti elnökké történt megválasztása alkalmából s hasonlóképen küldöttségileg nyújtsa át, a tiszteletére vett érmet, Szendrei Jánosnak. Az előbbi üdvözlés a titkárnak az alkalmas időpontra vonatkozó kérdezősködése válasz nélkül maradván, sajnos, nem valósulhatott meg, dr. Szendrei János urat azonban felkereste az elnök által vezetett küldöttség hivatalában s ünnepélyes beszéd kíséretében nyújtotta át neki az érmet. A további tárgyalás során elnök felkéri dr. Finály Gábort Magyarország a rómaiak alatt című fali térképének ismertetésére. A térkép bemutatása után dr. Küffer Béla szólal fel, a ki az egyes helyek topográfiáját, Aquincumét, Intercisiát Bregetioét nélkülözi a térképen s Kuzsinszkyhoz fordul, hasson oda, hogy a térkép egy új közlésénél a közlőnek a helyi topographia adatai rendelkezésére álljanak.

Kuzsinszky válaszában röviden arra utal, hogy a egyes helyek topographiájának adatai ez idő szerint még igen hiányosak, a legjobban ismert Aquincumban sem sikerült például eddig a Castrum helyét megállapítani. Második előadóul Gaspartz Géza a m. n. muzeumban őrzött műszereket mutat be, az encaustikus festésnél használt ezen eszközöket régebben orvosi műszereknek vélték.

Nagy Géza, Honéczy Aladár Árpád sírja című művét ismerteti.

Titkár a pilismaróthi barlang ásatására vonatkozólag javasolja, hogy a barlangkutató bizottság részéről megbízott Kadič Ottokár mellé a társulat a maga részéről Bella Lajost küldje ki, hogy ők egyetértőleg állapítsák meg az ásatás módzatait. Az ásatás azóta végbement, Bella Lajos úr beszállította a leleteket a m. n. muzeumba s részletesen fog az eredményről beszámolni.

Titkár bejelenti, hogy Supka Géza választmányi tag a megválasztást nem fogadja el s indítványozza, hogy helyére eddigi gyakorlat szerint a legtöbb szavazatot kapott póttag Peregriny János hivassék meg.

Az ülés mindkét javaslatot elfogadja.

Április hó 23-án a m. n. muzeum nagytermében tartott ülésünk látogatott fölolvasó-ülés volt, a melyen a társulat folyó ügyei nem tárgyalattak. Ezen az ülésen dr. Hekler Antal, Szemelvények az antik szobrászat köréből, dr. Éber László pedig Donner Rafael pozsonyi műhelyéből címmel érkezett.

A társulat május 28-án az akadémiában tartott havi ülésén Bella Lajos és dr. Gaspartz Géza tartottak előadásokat.

Szeptember havi ülését a társulat az aquincumi muzeum látogatásával kötötte össze, a hol a helyszínén a gazdag újabb leletek bemutatásával kísérte Aquincumot ismertető előadását dr. Kuzsinszky Bálint.

Az a körülmény, hogy az akadémiában a szemléltetés modern eszkö-

zeivel nem rendelkezünk, tette szükségessé októberi ülésünknek az orsz. magyar iparművészeti múzeumban való megtartását, itt tartottuk november és december havi ülésünket is. Október 29-ikén dr. Roth Viktor ismertette az érczből való erdélyi keresztelő-medenczéket. A társulati titkár Olaszországban tanulmányuton lévén, dr. Kenczler Hugó úr volt szíves a titkári teendőket ellátni, az ülés Hampel József ajánlatára Bartucz Lajost, Nagy Géza ajánlatára Filimon Aurélt, Láng Nándor ajánlatára Milch Ármint, végül a nagyszalontai polgári leányiskolát felvette a társulati tagok sorába.

November 26-iki havi ülésünkön dr. Kenczler Hugó, gr. Batthyány Iván Bruegel képe és a paraszt Bruegel művészete címmel értekezett, utána Bella Lajos Párhuzamos jelenségek a történelem előtti korszakokban című előadást tartott; előbbi értekezés már megjelent, így csupán arról emlékezünk meg, hogy Bella előadásának alapgondolata annak kifejtése volt, hogy a primitív kultúrákban az anyag természete, a feldolgozásmód hasonlósága egymástól távol álló kulturakörökben azonos jelenségeket válthatnak ki, a nélkül, hogy itt a kultúra érintkezésére, így a közös formák közös eredetére lehetne gondolni. Ennek ötletéből felemlíti a magyar őskornak helyzetét, a kőkori fazekasművesség gazdag emlékeit, bronzművességünk bámulatos fejlettségét s e mellett rendszerint idegenből származtatják e kultúra keletkezését, Bella megfordítja a tételt hazánk földét tekintí jelentékeny hatású kultúra központjának az őskorban.

Az év utolsó ülésén, december hó 27-én, Halaváts Gyula a nagydisznói templomot és templomerődöt ismertette saját fénykép és alaprajz felvételei alapján, dr. Gasparetz Géza pedig Festési eljárások római provinciális domborműveken, ez utóbbi előadás kapcsán dr. Hekler Antal a delphii Apollonszentélyben talált Kr. e. 3. sz. elejéről való fölírásos emlékre figyelmeztetett, melyben a polychromia konzerválására szolgáló a ganosissal rokon kosmesis alkalmával használt anyagokat egyenként felsorolva találjuk (Bull. Corr. Hell 1890.). Azután kimutatta, hogy a dunapentelei Herakles-Alkestis emléket minő hely illeti meg az antik szobrászat polychrom rendszerei között. A provinciális mester nem a poros szobrok világos alapon sötét alakokkal, mély színekkel dolgozó polychromiájához alkalmazkodott, hanem a későbbi márványszobrászat színezési rendszerét követte, melynél sötét háttér előtt az alak világos színűkkel válnak el.

A tárgysorozatra kitűzött tárgyak után a társulati titkár néhány neki megtekintésre beküldött bronztárgyat mutatott be, őskori bronztárgyak hamisítványait, a tárgyak bár színük, a reájuk festett patina, még mindig árulójuk, őskori emlékek tanulmányozása s azok motivumainak értelmetlen összekötése révén készültek. A titkár felhasználta az alkalmat, hogy e tárgyakat a társulatban bemutassa s a társulat gyűjtő tagjait fokozattabb óvatosságra figyelmeztesse, mert a régiséghamisítás ipara ujabban igen fejlődött.

Gasparetz Géza, a ki analizálta e tárgyakat, elmondja, hogy megállapította, miszerint azoknak anyaga modern szoborbronz, nem ón, hanem horgany-ötvény.

Halaváts Gyula ez alkalomból azokra az erdélyi óntárgyakra figyelmeztet,

a melyeknek készítésére hiteles bélyegű régi óntárgyakat használtak fel, azonban, hogy értéküket emeljék, reájuk népies jeleneteket karcoltak.

Dr. Gerecze Péter bejelenti, hogy a műemlékek általa készített lajstroma remélhetőleg új kiadást ér meg s hogy az új olcsó és könnyebben kezelhető kiadásból a hibákat kiküszöbölhesse, kéri szaktársait, hogy a könyv esetlegesen észlelt tévedéseit vele közöljék. Óhidi Légmán Leó, Paulovits István és Riedl Gusztáv felvételtek rendes tagokul.

Mielőtt az évről szóló jelentésünket lezárnánk, egy kéréssel fordulunk szaktársainkhoz. Az üléseken tartott előadások szövege megjelenik ugyan folyóiratunkban, de a felszólalások, a melyek során sok értékes megjegyzés hangzik el, nyom nélkül maradnak, kérésünk tehát az, hogy a felszólalók megjegyzéseik rövid foglatát az ülést közvetlenül követő napokban legyenek szívesek a társulati titkárhoz beküldeni, hogy azok lényegét jegyzőkönyvünkben és folyóiratunkban feljegyezzük.

Dr. Márton Lajos,
titkár.

★

Az Országos Régészeti és Embertani Társulat január hó 28-án tartotta ez évben első ülését Kuzsinszky Bálint másodelnök elnöklete alatt, az Országos Magyar Iparművészeti Muzeumban, az ülésen jelen volt 23 társulati tag és 46 más hallgató.

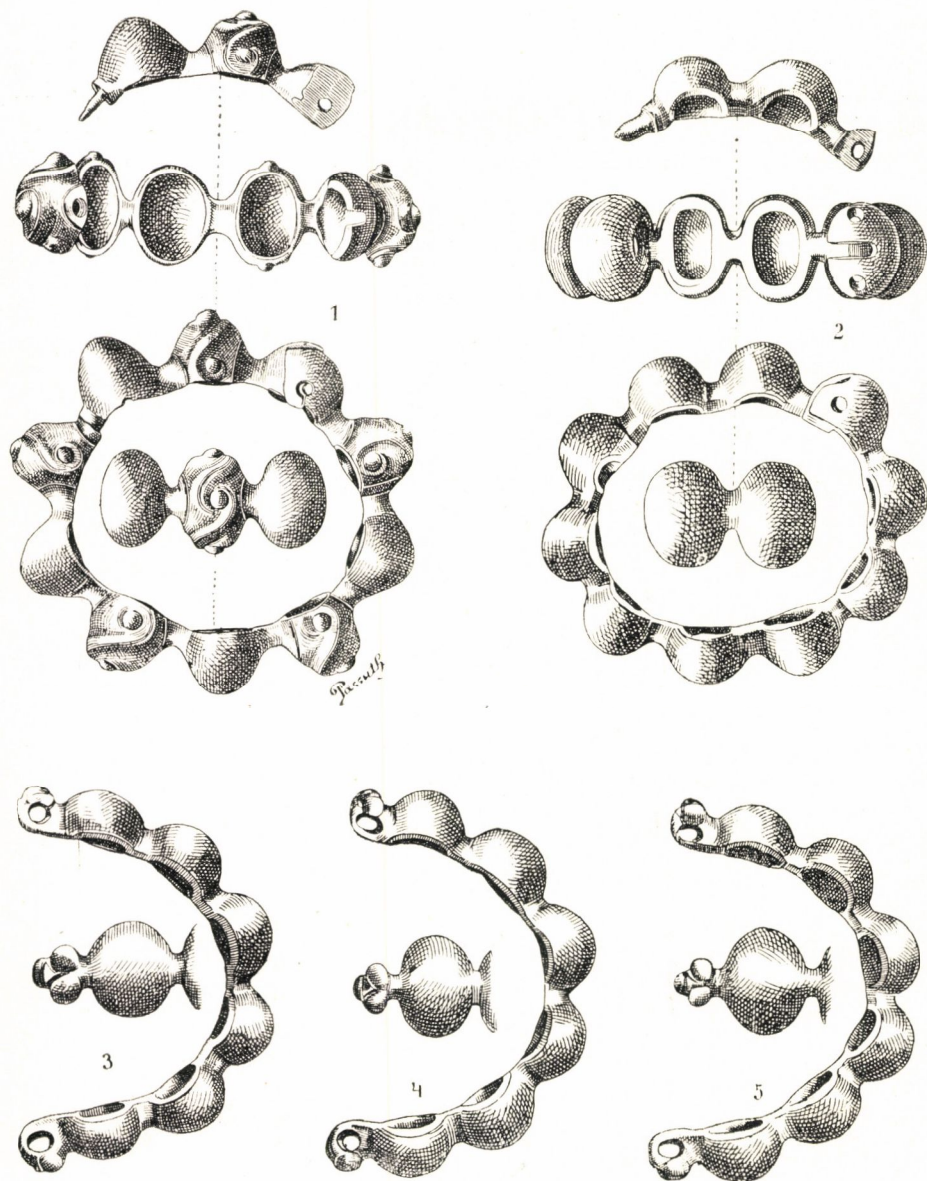
Elnök megnyitó szavai után Bartucz Lajos dr. Régészet és anthropológia czimmel tartott előadásában kifejtette, mily előnyök lennének várhatók abból, ha hazánkban a régészeti kutatás az anthropológiai vizsgálattal, úgy amint társulatunk czimében, a gyakorlatban is együtt haladna. Erős szavakkal kel ki a nálunk a tudományos életben e téren uralkodó elszigeteltség ellen s példákra hivatkozik, hogy az anthropológiához nem értő kutatók ásatásaiknál a különböző sírokban lelt csontokat összekeverték, így anthropológiai vizsgálatra alkalmatlanná tették. Czélyszerű lenne ennél fogva az ásatásoknál a bizottsági eljárás, hogy ott mérnök, archaeológus, athropológus, geológus legyen jelen, csak így érhetünk el teljes eredményt, külföldön már ekként is végzik a nagy ásatásokat. Azon a fonákságon, a mely e téren nálunk uralkodik, óhajt változtatni, a mikor a társulatunk alapszabályaiban papiron meglévő anthropológiai és ősrégészeti szakosztály felállítását és szervezését javasolja.

A második előadó dr. Gaspartz Géza Elemér a Fából készült műemlékek konzerválásának új módja című előadásában, az Endrődi Sebestyén által feltalált eljárást ismertette. A feltaláló hosszas kísérletezés útján jött reá ez új, ezidőszert legtokéletesebb konzerválási eljárásra. Előadó állításainak illusztrálására különböző rongáltságú fadarabokat mutatott be konzerválás előtti és konzervált állapotban, bemutatta a pozsony szentgyörgyi Mária halála szoborcsoportot, s vetített képből az eljárás fázisait s a fából készült műemlékek ellenségeit, a különböző fanemekben pusztító különböző szű-fajokat is.

A tárgysorozat befejeztével dr. Küffer Béla társulati rendes tag emlékeztetbe idézi, hogy annak idején az ő kezdeményezésére háromtagú bizottság küldetett ki a Gellérthegy déli oldalán levő romok és alapfalak megvizsgálására s hogy e bizottság jelentése alapján annak idején átiratott intéztünk

a fővároshoz a romok megóvása s esetleg felszínre kerülő leletek megóvása tárgyában. Most mindezt azért tartja alkalomszerűnek felemlíteni, mert a Sáros fürdő forrásának felmérése közben igen szép románkori építészeti részleteket leltek, kéri, hogy a multkori bizottságot dr. Gerecze Péter bevonásával egészítsék ki.

Elnök a hallgatóság eltávozta után megnyitja a választmányi ülést, a melyen Kemény Kálmán, Madarassy László dr. és dr. Bocskay Ottó felvették a társulat tagjaiul. A titkár bemutatja Bella Lajos elszámolását a kla-

RÉCSEI LELET A LA-TÈNE KORBÓL (POZSONY M.). $\frac{1}{3}$ n.

pecz-barlangi ásatásról. Mihalik József javasolja, hogy Endrődi találmányát, amelynek kiválóságáról alkalmunk volt meggyőződni, ajánlja a társulat az illetékes tényezők a műemlékek orsz. bizottságának és a muzeumok és könyvtárak főfelügyelőségének figyelmébe.

Titkár felolvassa a néprajzi társulat átiratát, a melyben társulatunk csatlakozását kéri az általa a budapesti kir. magyar tudomány egyetem bölcsészeti karán megüresedett anthropológiai tanszék fenntartása iránt megindított mozgalomhoz.

A választmány e részben akként határoz, hogy a Néprajzi társaság álláspontját egyhangulag magáévá teszi, mert a régészeti kutatások szempontjából is fontosnak tartja az egyetemi anthropológiai tanszék fönntartását, feliratot intéz a vallás és közoktatásügyi miniszter úrhoz és egyuttal a budapesti m. kir. tudományegyetem bölcsészeti karát is kérni fogja a tanszék fönntartására.

Budapest, 1913 február 2-án.

Dr. Márton Lajos,
titkár.

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume | Nouvelle série, XXXIII. volume, 1. livraison
6 florins = 12 couronnes val. hongr. | son du 15 février 1913.

TABLE DES MATIÈRES.

	Pages
Dr. VICTOR RÓTH. Anciens bassins de baptême en Transsylvanie. (9 vignettes, et 4 planches) ...	1—20
Dr. G. E. GASPARETZ. Procédés de peinture sur les reliefs de la province romaine. (Deux vignettes) ...	21—27
ANDRÉ KRECSMARIK CADET. Cimetière de l'époque de l'occupation du pays par les hongrois. (15 vignettes) ...	27—37
JULES SZEGHALMI. Fouilles dans le tumulus nommé «Kovácsshalom» à Szeghalom (c. de Békés). I. Partie ...	37—52
<i>Vignette</i> : Trouaille de Szeghegy du haut moyen-âge au musée de Zombor a) ...	52
LOUIS KEMÉNY. Données servant l'histoire de l'art à Kassa provenant de l'archive secret de la ville de Kassa ...	53—56
LOUIS BELLA. Monument épigraphique romain à Sopron. (Une vignette) ...	56—57
ETIENNE TÉGLÁS. Station romaine à Liskakut (c. de Torda-Aranyos). (Deux vignettes) ...	57—60
LADISLAS JANKÓ. Quelques données archéologiques de la contrée de la ville de Pápa. (18 vignettes) ...	60—70
ETIENNE TÖMÖRKÉNY. Les dernières trouvailles archéologiques au musée de Szeged ...	70—76
ANDRÉ OROSZ. Puit romain à Apahida (c. de Kolos) ...	76—77
Dr. JOSEPH JANICSEK. Couteau de l'âge du bronze provenant de Prószék (c. de Sáros) ...	77—78
<i>Vignette</i> : Trouaille de Szeghegy du haut moyen-âge au musée de Zombor b) ...	78
<i>Litterature</i> : Cornèle Divald et Dr. Hugo Kenczler: Les autels à vantaux de la Hongrie supérieure ...	79—88
<i>Vignette</i> : Trouaille de Szeghegy du haut moyen-âge au musée de Zombor c) ...	88
<i>Notices</i> : La société arch. hongroise en 1912, par le Dr. Louis de Martn. — La séance de janvier 1913 de la société arch. ...	89—96
<i>Vignette</i> : Trouaille de l'âge de La-Tène provenant de Récse (c. de Pozsony) ...	94

XXXIII. KÖTET. 2. SZ. UJ FOLYAM.

1913 ÁPRILIS 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTETTE

HAMPEL JÓZSEF.

F 1922/23-137.

HRUSSÓ VÁR ROMJAI 1911-BEN.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1913.

TARTALOM.

Dr. MÁRTON LAJOS. Hampel József. 1849—1913. (Arczkép melléklettel)	97—104. l.
Dr. SUPKA GÉZA. Hampel József irodalmi működése	105—117. l.
HAMPEL JÓZSEF. Kutatások Rómában és Italiában az 1912. évben	117—122. l.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

I. SZEGHALMI GVUUA. Asatás a szeghalmi Kovács halomban. (Második közlemény.) (Hat ábrával)	123—141. l.
II. Dr. MÁRTON LAJOS. A magyarhoni fibulák osztályozása. II. rész. A hallstatti kor fibula típusai. (Három táblával és két ábrával)	141—159. l.
III. Dr. ROTH VIKTOR. Hann Sebestyén öt urvacsora kelyhe. (Egy táblával és öt ábrával)	159—165. l.
IV. SOÓS ELEMÉR. Hrussó vára. (15 ábrával)	165—182. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. A budapesti m. kir. állami felső építő ipariskola szünidei felvételei. <i>Dr. Eber László</i>	183—184. l.
II. A M. Tud. Akadémia Arch. Bizottságának 1913 április 4-én tartott ülése. <i>Nagy Géza</i>	184—186. l.
III. Az Orsz. Rég. és Embertani Társulat 1913. évi közgyűlése. <i>Dr. Márton Lajos</i>	186—188. l.
IV. Az Orsz. Rég. és Embertani Társulat 1913. márczius havi ülése. <i>Dr. Márton Lajos</i>	188—190. l.
V. Adatok a XVIII. századi magyar festészethez. — <i>y-s.</i>	190—191. l.
VI. A M. N. Múzeum hadtörténelmi csoportjának gyarapodása	191. l.
VII. A fejérvármegyei és székesfehérvári múzeumból. <i>Marosi Arnold</i>	191—192. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETÉMÉNYEI.

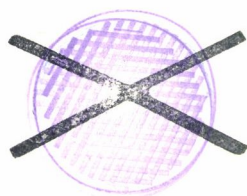
TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor a M. Tud. Akad. heti üléstermében.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, *dr. Márton Lajos*-hoz (Budapest, Nemzeti Múzeum) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIII. kötete (1913) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Márton Lajos t. titkárhoz (Nemzeti Múzeum) küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

Hampel Joseph

HAMPEL JÓZSEF

1849—1913.

Ma már csak a kegyeletes visszaemlékezés érzésével írhatjuk le ezt a nevet, a mely huszonnyolcz éven át állott e folyóirat élén, mint a hogy viselője is egy emberöltőn át vezére, irányítója volt hazánkban a régészeti kutatásoknak, az archæológia irodalmának. E folyóirat a Rómer táblabírói kedélyességű egykori «szerény lapocskája», amelyet ő fejlesztett ki a magyarországi régészeti kutatás organumává és tartott állandóan magasabb tudományos színvonalon, csak egy részét vette igénybe hatalmas munka erejének, a mely képesítette őt arra, hogy mint egyetemi tanár, mint a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiség-osztályának igazgatója, mint a Magyar Tudományos Akadémia archeológiai bizottságának előadója külön-külön egy-egy betöltött élet-hivatás emlékét hagyhatta maga után. Ez a nagy elfoglaltság már magában is elég teher lett volna gyöngébb vállakon. Hampelnek gazdag sokoldalú irodalmi munkásság forrása az az állandó tájékozottság, a melyet elfoglaltsága nyújtott.

Hampel József oly kornak szülötte volt, a mely általános széleskörű tájékozottságot kívánt a tudóstól s nem azt, hogy lehetőleg szűkre szabja működésének terét, de abban, hogy ő oly sokoldalú munkásságot fejtett ki, része volt a különleges hazai viszonyoknak is. Mikor ifjúsága munkaereje teljében volt, ontotta kincseit legbővebben a hazai föld. A gyermekifjú első szárnypróbálgatásaitól az archæológiai tanulmányok felé való fordulása összeesik azzal a nagy felbuzdulással, a melynek szítója Pulszky Ferencz magasán szárnyaló szelleme s Rómernek az emberek szívéhez közel férköző közvetlen egyénisége voltak. Vezető, irányító szerepre hivatott egyéniség volt mindkettő, mert a szak-

avatottság mellé multjuk emlékét vihették s azt a nemes hevületet és önzetlen lelkesedést, a mely nemzetünk mindazon szellemi munkásait jellemzi, akik nagy önvédelmi harczunkat végig küzdötték. Nevük nimbusza sikert jelentett az ügyre, a melyhez fogtak. Múzeumok, régészeti egyesületek alakultak, ásatások folytak szerte az országban. Pulszky és Rómer szervezték az archæológiai munkát, ismertették az előkerülő leleteket. Pulszky a fényszóró eleveenségével láttatott meg, helyezett éles világításba egyes kérdéseket s mindketten tudtak érdeklődést kelteni, lelkesíteni, szakukat a közönség körében népszerűsíteni. De egyiküknek sem volt hajlandósága arra a tudományos, összefoglaló tevékenységre, a melyre e körülmények között szükség volt, akadt tehát bőven tennivalója Hampelnek, a ki épen az egyes korszakok, nagyobb tudományos emlékcsoportok leletanyagának összegyűjtésében, rendszerezésében lelte kedvét. Neki köszönjük, ha az az óriási leletanyag, a mely a hetvenes években Pulszky, Rómer és lelkes munkatársaik révén a honi földből felszínre jött, nem ment veszendőbe a hazai és külföldi szakkörökre nézve, mert ő egyesítette nagy összefoglaló műveiben ezt a látszólag laza összefüggésű anyagot szilárd alappá, a melyen tovább haladhat a tudományos következtetés. És neki köszönhetjük, ha a nagy lelkesedés korszakát nem az érdektelenség, de a higgadt, tervszerű, évről-évre rendszeresebb tudományos kutatás korszaka váltotta föl, valójában az ő vezetésével vált az archæológia művelése hazánkban úri kedvtelésből komoly hivatásként űzött foglalkozássá. A munkatársak, nagyrészen az ő tanítványai, készséggel szolgálták őt törekvéseiben s az ő korszakról-korszakra haladó irodalmi munkássága volt irányítója a kutató ásójának is. Előbb a római hódítás kora, majd az őskor áll az érdeklődés homlokterében s a mint Hampel később a régibb középkor emlékei felé fordul, egymásután tárulnak föl a vándorló germánok, szarmaták, avarok sírjai, majd a honfoglalókéi, a mely emlékek közlésének lezárásával befejeződik Hampel munkásságának második nagy korszaka s betetőzést nyer a hazai régészeti kutatás legnagyobb tette. Utolsó éveiben ismét a római emlékek érdeklik, de a gondosan összegyűjtött gazdag anyagnak, Pannónia faragott kőemlékeinek közzétételében már megátolta betegsége és halála.

Nem volna teljes visszaemlékezésünk, ha e helyen nem szen-

telnének pár szót a tudós mellett az embernek, Hampel társaságkedvelő és mégis zárkózott egyéniségének. Szívesen társalkodott, szívesen kérdezősködött, hogy megismerje az embereket, a kiket hivatásuk közelébe hozott, de ő maga távol tartott magától minden közelítést s nem engedett betekintést lelki világába s mégis azoktól, akik komoly céljaikban hozzá tanácsért fordultak, soha sem tagadta meg jóakarató támogatását, s alig is lesz ezek közt valaki, a ki ne a hála érzésével gondolna reá, de bizonyosan csak kevesen lesznek olyanok is, a kik Hampel barátságával dicsekedhetnek. Elfoglalt, beosztott, egyetlen célnak, a munkának alárendelt életmódja kizárta azt, hogy meleg, bensőbb barátságot kössön még olyanokkal is, a kikhez egyébként vonzódott és a kiket egyéni tulajdonságaikért megbecsült. Szívesen osztotta meg gazdag tapasztalatait tanítványaival s szakának művelőivel, de a mint ő maga is csak gondos, lelkiismeretes munka árán kívánta megszerezni és szerezte meg a babért, másokat is azt megérdemelni, az élet komoly iskoláját járni tanított, bátorítva, kitartásra buzdítva a csüggedőket, mérsékletre intve, rendszerességre tanítva a forrongó vérmérsékletűeket. Elismerő szavakban fukar volt, mert mindig az előrehaladásra ösztönzést tekintette feladatának a fiatal nemzedékkel szemben. Mindenkit óvott a könnyű, hirtelen ítéletmondástól, a mely annyira ellentétben állott józan, leszűrődött, higgadt egyéniségével, a mely munkáira is reányomta bélyegét. Ő maga is példát mutatott önmérsékletével, évek munkájával készült hatalmas összefoglaló köteteiben, a melyeket nem föltevésekkel töltött meg, beírta az adatok, a tények rendszerbe foglalásával s következtetéseiben, összefoglalásaiban csak arra szorítkozik, a mi a rendszerbefoglalás eredményeképpen valóságnak tekinthető, mintha gr. Széchenyi István eme szavait választotta volna magának jelmondatul: «nyomj el minden szenvedélyt, minden túlcsapongást, melyek rendesen szalmalánggal égnek s csupán hiuságból erednek.» Nem futott tiszavirág életű tetszetős elméletek után, mert nem máról holnapra összeomló légvárakat, szilárd épületeket akart emelni. Lankadatlan szorgalommal hordta össze, józan gondossággal válogatta meg hozzá a köveket, egyforma munkakedvvel egész életén át. Ezekkel a komoly törekvésekkel vívta ki honfitársai elismerését s ezeknek fegyverzetében lépett ki a külföldi szakkörök ítélőszéke elé s ezekkel szerzett azok

előtt is hírnevet, tekintélyt nevének s becsületet a magyar tudományosságnak.

Midőn Hampel 1870-ben, 21 éves korában a Magyar Nemzeti Múzeumhoz kerül, már irodalmi multja van. Még csak a gymnasium VII. osztályát járja, a mikor első értekezését, *Die Folgen der Einführung des Christenthums in Ungarn* czímmel kiadja. Jogászévei alatt jelenik meg első jelentékenyebb tanulmánya, «A báni méltóság eredetétől napjainkig» (1868), az egyetemen ébred föl — Rómer befolyása alatt — érdeklődése az archæológia iránt. 1869-ben már archæológiai tárgyú tanulmánya hagyja el a sajtót, *Aquincumról*. Ezzel végleg elfordul a jogi tanulmányoktól, de csak miután jogtudori oklevelét már megszerezte. Ha az *Archæológiai Értesítő* 1870—1876. évfolyamait lapozzuk, azt látjuk, hogy ezt a hat évet a külföldi szakirodalom gondos tanulmányozásával töltötte, e közben szerzi meg a bölcsészettudori oklevelet is és a mikor a budapesti nemzetközi, régészeti és embertani kongresszus titkári állása alkalmat ad neki arra, hogy a nagyobb nyilvánosság elé lépjen, iskolázottságával, látkörével figyelmet kelt személye iránt. Mint a kongresszus titkára, ő írja meg a kongresszussal kapcsolatos ősrégészeti kiállítás útmutatóját (*Cat. de l'expos. préh. Budapest, 1876.*). A rendezési munka közben az összegyűlt anyag átvizsgálásának hatása alatt alakulhatott ki élethivatásának hatalmas koncepcziójú programja. A magyar földön lelt összes őskori és kora történeti időből fennmaradt emlékeknek tudományos földolgozása ez a program és ha időről-időre el is vonja őt ettől a feladattól egy-egy gyakorlati muzeológiai kérdés tárgyalása, egy-egy közép- vagy újabbkori emlékcsoport bemutatása, tudatosan, következetesen tör a maga elé tűzött nagy cél felé. Hogy meglássuk, mennyit sikerült e programból megvalósítania, nem pályájának évei, de a feldolgozott anyag sorrendjében kell munkásságán végig tekintenünk. «Újabb tanulmányok a rézkorról» cz. munkájával kezdődik ez a sorrend. A kőkor nem érdekelté valójában s erre vonatkozólag csak elvétve lelünk munkáiban egy-egy találó megjegyzésre a települési viszonyokra és a kultura általános jellegére vonatkozólag, de a fémművesség fellépésének időpontjától kezdve nincs a hazai kulturtörténeti fejlődésnek egyetlen fontos mozzanata sem, a melyhez hozzá ne szóltott volna. Az «Újabb

tanulmányok a rézkorról» részben már feldolgozott anyagra támaszkodik, de az új leletek, a melyeket a Pulszky Ferencz által gyűjtöttekhez hozzáfűz, megjelölik a hazai réztárgyak helyét az általános európai kulturtörténeti fejlődés körében. Reánk nézve különösen fontos ez a mű azért, mert alapgondolata, egyszersmind Hampel tudományos vizsgálódásának az a fontos szempontja, hogy a későbbi korok tanulsága szerint a hazai ősrégészeti kutatásban is számolni kell a keletről szomszédos területek kulturájának hatásával s ebben a tekintetben ez a munka bevezetője annak a felfogásnak, hogy a népvándorláskor meg-megújuló hullámai, csak ismétlődése a hasonló őskori jelenségeknek és hogy rézeszközeinknek az Ural vidékéről származó formája annak bizonyítéka, hogy e hullámok már e korai időben turáni fajú nép kulturáját s talán a fajt magát is elhozták a mai magyar földre. Ez a felfogás, a melyet Hampel a skytha emlékek tárgyalásánál is megismétel, a faji kapcsolat révén nagyobb érdeklődést keltett az őskori kutatás iránt s az, hogy Hampel erre az álláspontra helyezkedett, biztosítékot nyújt arra, hogy a kik ezen a nyomon indultak, nem hazafias ábránd délibábját kergetik, de a komoly tudományos vizsgálódás talaján állanak, ösztönzés volt a kutatásnak ebben az irányban való folytatására.

A számos kis értekezés tartalmából, a mely a bronzkorról írott nagyobb német és francia nyelven is megjelent kollektív munkáit időrendben megelőzte, sajnos, nem minden talált helyet «A bronzkor emlékei magyarhonban» három kötetre bővült magyar kiadásában (1886—1896.). Mennyi becses anyagra, kulturtörténeti és technikai észleltre, mennyi becses korhatározó adatra lelünk, ha ezeket a kis értekezéseket olvassuk, ezek során mutat reá az őskori aranytárgyaink súlyegységeinek a babyloniai súlyrendszerrel való megegyezésére, ezek során világítja meg az antimon ötvény fontos szerepét bronzkorunkban, ezekben szól késői bronzaink chronológiai helyzetéről. A nagy kollektív munkák a typológiai fejlődés sorrendjében tárgyalják az anyagot, de e mellett, kivált a «Trouvailles de l'âge du bronze» szövegében a települési archaológia szempontja is érvényesül. Részletesebb chronológiai rendszer kifejlesztésére az egész anyag chronológiai tagozására még nem tartotta elérkezettnek az időt, csupán nagy vonásokban határol körül három korszakot, a korai bronzkort, belföldi

bronzművességünk virágkorát és hanyatlásának idejét. Határozott képet nyerünk gondos typológiai vizsgálata nyomán a magyarországi bronzkor sajátos formavilágáról, díszítő izléséről, ezek révén jelöli ki a magyar bronzrégió helyzetét Európában s szorosabb stíláriis összeköttetései révén kulturjavainak kicserélődését. A hanyatlás korának emlékei czimén azok a leletek is helyet találtak a könyvben, a melyekben a hazai formák rovására mind nagyobb szerep jut a külföldi, főleg itáliai behozatali árúknak s a melyek ekként részben már a szomszédos területeken hallstatti típusú bronzkardokkal jellemzett átmeneti korszakkal párhuzamos időből erednek. A kifejlett hallstatti kor bronz- és vasemlékeinek jelentőségét csupán egy kisebb cikk keretében méltatta, a somlói lelet ötletéből (A. É. 1895.), de nagyobb értekezést szentelt a Magyarországon lelt skythiai emlékeknek (A. É. 1893.), a melyeknek fontosságát ő ismerte föl először s ő utalt rá arra, hogy tömeges föllépésük mögött valószínűleg a keleti vármegyék ethnikai képének megváltozása rejlik.

Pályája legkülönbözőbb időpontjain, a hazai provinciális római emlékekkel való foglalkozás révén ismételten visszatér az antik világ emlékeivel érintkező területre, a melyeknek tanulmányozásából merítette tudományos kutatási módszerét s a melyeknek tanulmányozásába való bevezetéssel nevelte ő is a hallgatóit az egyetemen komoly archæologiai munkára.

A római világ emlékeinek egy nagyobb munkában való összegyűjtése volt legközelebbi már meg nem valósítható terve. Ez a mű nem állapodott volna meg a római táborhelyek idegenből átplántált kulturájának bemutatásánál. Felölelte volna a rómaiaknak alávetett és a be nem hódolt területeken lakó barbárok kulturájának emlékeit is. A tanulságokra, a melyet ez az összeállítás nyújthatott volna, reámutatnak azok a kisebb cikkek, a melyekből többi munkái példája szerint a kötetek idővel kialakultak volna. A barbárok egy része, a melyeknek a kisebb cikkekben figyelmet szentel, mohón szedi fel a római kulturvilág morzsáit, a dunántúli kelták ellenben szorosan őrzik erős faji hagyományait s a kultur javak kicserélődésében az átvettekért ellenértéket nyújtanak.

A rómaikori kultura eme tényezői közé, alig észrevehetően terjeszkedve, mint árvíz előtt a gátakon beszivárgó föld árja, ide-

gen elemek is vegyülnek, fajilag meg nem határozható elszigetelt jelenségek, a népvándorlás előhírnökei. Mindezek felébresztik Hampel érdeklődését, de legjobban érdekelte a hatalmas áradat maga, a melynek sodra a barbárok friss, eredeti képzelmének teremtményeivel együtt antik hatás emlékeit is hömpölygeti, forgatga új meg új problémákat vet fölszínre, a benne elmélyedő kutató számára. Hampel érdeklődését évekre fogva tartották e problémák s a vele összefüggő történeti, művészettörténeti és ethnikai kérdések nagy részének tisztázását hozta meg azoknak az éveknek munkája, a melyet ezeknek az emlékeknek szentelt. Megfigyelte, mily törvényszerűség mutatkozik a formák egymáshoz kapcsolódásában, úgy találta, hogy azok a fibulák, a melyeknek felszínén aranyrekeszbe foglaltan csillog a mély tűző keleti almandin, más tárgyakkal járnak együtt, a melyek felületén változó helyzetű síkok gyönyörködtetnek a fény és árnyék élénk váltakozásával, hogy mindezeket figurális motívumok szövevénye kíséri, a melyekben épügy, mint a Latène kultúrában, alig-alig ismerhető fel a sajátos egyéni interpretálás miatt az egykori klasszikus mintakép, elkülöníti ezeket egy más csoporttól, a melynek viselőit megvesztegette, igájába hajtotta az antik formavilág higgadt szépsége, mindezeket elhatárolja egy harmadik csoporttól, a melynek nincs egységes művészeti vezérelve. Kutatásainak főeredménye e csoportoknak ethnikai értéként való kezelése és az ornamentika és a formák fejlődése révén való chronológiai rendszerbe való foglalása, a mely az «Alterthümer des frühen Mittelaltersben» válik teljessé.

Ebben az utóbbi műben honfoglaló őseinknek a magyar kiadásban még nem szerepelt s önálló kötetben feldolgozott emlékei is helyet találtak. Hiszen Hampelnak köszönhetjük azt is, hogy e reánk nézve legbecsesebb emlékek is össze vannak gyűjtve. Már le volt zárva a nagy mű, a mikor ismételtén visszatér még egyes kérdésekre, hogy tovább fejlessze az általa felállított rendszert, hogy a népfajok közelebbi megjelölésével mindegyik megközelítse a célt, hogy az írott történelem híján vagy pótlásául a leletek tanulságaiból szűrődjék le a hazai történelem és a kulturtörténet evolúciója.

Abban, hogy tudományos pályáján a maga elé tűzött célt ennyire megközelíthette, az ő bámulatos munkaképessége mellett

nem csekély szerepe volt a körülmények szerencsés összejátszásának, annak, hogy végzete a Magyar Nemzeti Múzeum régiségosztályának élére állította őt. Pályáján ez az intézet hatalmas observatorium szerepét tölti be, a melyben élesen látó szeme, az ég csillagaihoz hasonlóan, látszólagos rendszertelenségben elszórt emlékek rejtett összeköttetéseit, egymástól elzárt vagy egymásra ható kis világokat figyel meg. Szeretettel, ragaszkodással is csügg az intézeten. Széles látköre megóvta őt attól, hogy a gyűjteményt csak szűkebb szakmája keretén belül s a vezetése alatt más mezőn dolgozó szakemberek munkássági terének rovására fejlessze. Munkásságát, a melyet az intézet körében kifejtett, csak akkor tudjuk majd áttekinteni és méltányolni, ha a régiségosztály meg fogja kapni «a gyűjteményhez és a nemzethez méltó hajlékot», a melyért Hampel kedvet és reményt vesztetett, de még utolsó éveiben is állandóan küzdött. Az utódok feladata, hogy neki, ha ez megvalósul, tudományos rendszerének gyakorlati alkalmazásával emléket állítsanak.

Az anyag, a melyet Hampelnak a nemzeti múzeumi állása nyújtott, jobbára e folyóirat hasábjain lett a hazai szakkörök közkincsévé. E folyóirat révén hatott legerősebben a hazai szakirodalom tudományos színvonalának emelésére, csak ennek lapozásával érthetjük meg, méltányolhatjuk működésének jelentőségét, mert ez a leghivebb tükre az ő fellépése előtti kor és mai tájékozottságunk színvonalának. Korán szakadt meg élete fonala, mert gazdag tapasztalata, széleskörű tudásának kincseiből még éveken át oszthatott volna és mégis a betöltött hivatás boldog tudatával távozhatott el körünkből, mert munkásságával korszakot iktatott be a magyar archæológiai kutatás történetébe. Egy korszakot, a mely képesnek mutatta magát a maga erejéből a hazai feladatok megoldására, a mely csak példát és nem segítséget kér a külföldi szakköröktől. Ez a korszak nem szűnik meg az ő halálával, mert harmonikus céltudatos életével példát adott az utána jövőknek.

Dr. Márton Lajos.

HAMPEL JÓZSEF IRODALMI MŰKÖDÉSE.

(1866—1913.)

386 tételben adjuk Hampel József irodalmi működését első művétől kezdve (*Die Folgen der Einführung des Christenthums in Ungarn*), a melyet még mint a Bach-korszak VII. o. gimnazistája német nyelven írt (1866), egészen utolsó értekezéseig, a melyet folyóiratunk jelen száma közöl.

E bibliographiai áttekintést tárgyilag úgy csoportosítottuk, a hogyan Hampel József e folyóirat munkálatait szokta volt felosztani. E csoportosítástól csak annyiban tértünk el, hogy az ottani II. csoportot ketté (ókor, korábbi középkor), az ottani III. csoportot négy részre (Byzánc, muhammedán, középi és újabbnak, ötvösség), s az ottani IV. csoportot három részre (numizmatika, múzeumügy, vegyes közlemények) bontottuk. Abszolút teljességre nem számíthat ez az összeállítás, már csak azért sem, miután az anyag áttekinthetősége szempontjából nem kívántuk ballasztal terhelni. Így különösen kihagytuk a kisebb — jelentőség nélkül való — könyvismertetéseket, a pársoros nekrológokat, az azelőtt évnegyedenként e folyóirat hasábjain megjelent régiségtári gyarapodási jelentéseket, az arch. bizottság ülései számára tett jelentéseket, a vidéki és külföldi múzeumoknak röviden átvett évi jelentéseit. Minden esetben azonban, a mikor ilyen cikkben is volt lényeges mondani valója, felvettük összeállításunkba. Külön tételként nem szerepel e folyóirat (V/1885—XXXIII/1913), valamint az Arch. Közlemények szerkesztése, továbbá a Nemz. Múzeum régiségosztályi kalauzának 12 kiadása. Nem állott módunkban továbbá csupán kéziratos (nyomtatásban meg nem jelent) írásai jegyzékét adnunk, bár biztossággal állíthatjuk, hogy egyetemi előadásainak brouillonjaiban, az akadémia arch. bizottsága, a múzeumok főfelügyelősége és a műemlékek orsz. bizottsága számára adott jelentéseiben, s főként a N. Múzeum régiségosztálya levéltárában őrzött évtizedekre terjedő hivatalos aktáiban, végül sok ezerre tehető apró czédula-jegyzeteiben elfekvő tudományos anyag, értékben bizvást vetekszik a nyomdafesték alá került munkálataival.

Itt említjük meg végül, hogy folyóiratunkban az Abc elejéről és végéről vett betűkkel és nevének akrostichonjaival való jelzéseken kívül, a Kárász Leó, Kövér Béla és Száraz Antal nevekkal jelzett közlemények származnak Hampel József tollából. Korábbi éveiben az Ampelos álnevet is használta

periodikus czikkei névjelzéseül. A nem szakfolyóiratokban megjelent dolgozataira nézve a Szinnyei-féle repertoriumot vettük igénybe.

Supka Géza dr.

Őskor.

1870. A szentistvánbaksai ásatásról. Arch. Ért. 254—257.
1876. Catalogue de l'exposition préhistorique des musées de la Hongrie. Budapest, 8r.
1876. Lehoczky Tivadar, Beregvármegye leírása, I. rész. (Ism.) Századok 222—226.
- 1876/7. Antiquités préhistoriques de la Hongrie. Esztergom, 4r. I—II. füzet, fényképekkel.
1877. A magyarhoni bronzkardokról. Arch. Ért. 41—55.
1878. Magyarhoni őskori leletek külföldi gyűjteményekben. Arch. Ért. 201—207, 281—293, 321—331, 375—382.
1878. Rákospalotai bronzlelet. 12 l., 3 tbla. Budapest, 8r. (Kny.) (? V. ö. 1880.)
1879. Pilini lelet. Arch. Ért. 103—108.
1879. Magyarhoni őskori leletek a bécsi cs. k. régiséggyűjteményben. Arch. Ért. 129—137.
1879. Őskori emlékek a békésmegyei múzeumban. (Békés vármegyei régészeti és történeti évkönyv.)
1880. Rákospalotai bronzlelet. Arch. Ért. 49—60.
1880. Pilini öntőminta. Arch. Ért. 158—159.
1880. Őskori öntőminták. Arch. Ért. 211—214.
1880. Arany karpereczek. Arch. Ért. 214—216.
1880. Máramarosmegyei aranylelet. Arch. Ért. 29—32.
1885. Szendrőládi bronzlelet. Arch. Ért. 308—310.
1886. Sajó- és rimavidéki bronzleletek. Arch. Ért. 11—21.
1886. A bronzkor emlékei Magyarhonban. I. rész: Képes atlasz. 18 l., 127 tbla, 1300 képpel; Budapest, 8r. Orsz. Rég. és Embert. Társulat kiadványa.
1886. Congrès international d'anthrop. et d'archéol. préhist. Compte-rendu de la huitième session. Budapest, 1876. Second vol. II. Partie. Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie. Budapest, Edition du Musée National Hongrois. 8r. XVI. 108 l. 127 tbla 1300 képpel.
1889. Hazai bronzkori tárgyak vegyelemzése. Arch. Ért. 443—444.
1890. Forrói bronzlelet. Arch. Ért. 141—146.
1890. Az ősi földvárak, árkok és töltések. Arch. Ért. 445—446.
1891. Az Egger-féle régiséggyűjtemény. Arch. Ért. 320—330.
1891. Versecz-vidéki őstelepekről és urnatemetőkről. Arch. Ért. 285—286.
1892. A bronzkor emlékei Magyarhonban. II. rész: A leletek statisztikája. Függelék: a képes táblák folytatása. Budapest, 8r. Az Orsz. Rég. és Embt. Társulat kiadványa. VIII.+175 l. 55 tbla, 952 képpel.
1893. Nagy-démi bronzlelet. Arch. Ért. 131—133.
1893. Skythiai emlékek Magyarországon. Arch. Ért. 385—407.

1894. A miskolczi palaeolith kőszakóczák. Arch. Ért. 189.
 1894. Két őskori bronzlelet Biharmegyéből. Arch. Ért. 193—198.
 1895. Újabb tanulmányok a rézkorról. Történeti értekezések XVI. 6. Budapest, 8r. 58 l. 50 ábra. Magyar Tud. Akadémia.
 1895. Újabb tanulmányok a rézkorról. Kivonat. Akadémiai Értesítő, 74.
 1895. Skythische Denkmäler aus Ungarn. Beitrag zur uralaltajischen Archæologie. (Különnyomat: Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn IV. kötetéből). Budapest, 8r. 4+26. l.
 1895. Két Nagy-Somlyómelléki lelet a hallstatti korból. Arch. Ért. 317—324.
 1895. Három dunántúli bronzlelet. Arch. Ért. 97—115.
 1895. Az aranyosi és ördögös-füzesi őskori bronzleletek. Arch. Ért. 193—201.
 1895. Somogy megyei régiségek. Arch. Ért. 442—444.
 1895. Bethlen-vidéki régiségek. Arch. Ért. 283—285.
 1895. A tugári fémkard. Arch. Ért. 444.
 1896. A bronzkor emlékei Magyarhonban. III. rész: Áttekintő ismertetés. 34 ábrával a szövegben. Függelék a képes táblák folytatása. Budapest, 8r. Az Orsz. Rég. és Embt. Társ. kiadv. 4 + 254 l., 73 tábla, 1375 képpel.
 1896. Veprováci bronzlelet. Arch. Ért. 188.
 1896. Őskori kőbalta Tatáról. Arch. Ért. 380.
 1896. Biharmegyei bronzlelet. Arch. Ért. 383—384.
 1897. Dolyánvidéki aranylelet. Arch. Ért. 287.
 1898. Dunántúli bronzlelet. Arch. Ért. 82—88.
 1898. Velemi bronzszobrocskák. Arch. Ért. 79—80.
 1909. Nagy Géza: A skythák cz. művének ismertetése. Arch. Ért. 372—3.

Ókor.

- 1870-71. Aquincum történetének vázlata. Arch. Közl. 159—198.
 1872. Aquincum történetének vázlata. Kútfokból. Budapest, 8r.
 1876. Antik szobrok gipszöntvényei a N. Múzeumban. Arch. Ért. 110—116.
 1878. Archæologisch-epigraphischer Bericht aus Ungarn. Archæol.-epigraph. Ber. aus Österr.-Ungarn. 67—80.
 1879. Alsó-Pannoniában lelt római katonai okmány. Arch. Ért. 9—14.
 1880. Zeusszobrocska a Nemz. Múzeumban. Arch. Ért. 160—161.
 1880. Női mellkép. Arch. Ért. 162—164.
 1880. Pannoniai costumeképek. Arch. Ért. 308—316.
 1880. Újévi mécses. Arch. Ért. 1—6.
 1880. Római felirat Óbudáról. Arch. Ért. 161—162.
 1881. Pannonische Costumebilder. Ungarische Revue. 147—163.
 1881. Római sírok Pannoniában. Arch. Ért. 136—146.
 1881. Óbudai papföldi ásatás. (Két tárcza az Egyetértés cz. lapban).
 1881. Die Ausgrabungen in Aquincum. (Neue Wiener Illustrierte Zeitung).
 1881. Jelentés az óbudai papföldi ásatásról. Budapest, k. 8r. 22 l.
 1882. Aquincumi sírvers. Arch. Ért. 121—125.
 1882. Dasius becsületbeli bocsájtvánnya. Arch. Ért. 125—131.

1882. Aquincum. Historische Landschaften aus Österreich-Ungarn. IV. Heft. Wien, 8r.
1883. Ein Grabvers aus Aquincum. Ungarische Revue. 133—137.
1883. Das Bürger-Diplom des Dasius. Ungarische Revue. 216—224.
1884. Adalék Pannonia történetéhez Antoninus Pius korában. Székfoglaló. Értekezések a történeti tudományok köréből. XII. 1. Budapest, M. Tud. Akademia. 8r. 28 l.
1885. Aszári kincs. Arch. Ért. 24—31.
1885. Győrvidéki leletek. Arch. Ért. 192—198.
1888. Az araviscus nép emlékei. Akadémiai Értesítő.
1888. Civitas Eraviscorum. Arch. Ért. 186.
1888. A krásznai római aranyrudak kora és jelentősége. Arch. Ért. 48—50.
1888. Római sír a Svábhegyen. Arch. Ért. 384.
1889. Apulumi maradványok. Arch. Ért. 94., 189.
1890. Sabariai leletek. Arch. Ért. 95.
1890. A papföldi közfürdő. Budapest Régiségei. II. 51—74.
1891. Aquincumi temetők. Budapest Régiségei.
1891. Antik arczképek a budapesti művészházban. Arch. Ért. 1—11.
1892. Régi dáciai aranybányászat. Arch. Ért. 93.
1892. Schuchardt Károly dr., Schliemann ásatásai Trója, Tiryns, Mykéne, Orchomenos és Ithakában stb. Fordította dr. Öreg János. A fordítást az eredetivel összehasonlította dr. Hampel József. Kis 8r. VIII + 462. l. 2 arczkép, 7 abrosz, 321 ábra.
1893. Az araviscus nép és emlékei. Budapest Régiségei. IV. 31—72. Kny.
1893. Tiberius útja az Aldunán. Arch. Ért. 454.
1893. Bronz mécses Uriról (Pestm.). Arch. Ért. 189—190.
1893. Rákosi lelet. Arch. Ért. 190—191.
1894. Fehérmegyei régiségek. Arch. Ért. 279—284.
1894. Lessing archéologue (ism.). Arch. Ért. 257—259.
1894. Verseczvidéki aranyékszerek. Arch. Ért. 93—94.
1895. A budapesti Aphrodite. Arch. Ért. 207—210., 379.
1895. Kolozsvári leletek. Arch. Ért. 382—383.
1895. Fehérmegyei régiségek. Arch. Ért. 285—288.
1896. Főliratos téglá Sabariából. Arch. Ért. 381—382.
1896. Jász-monostori régiségek. Arch. Ért. 378—379.
1897. Lussuniumi mérföldjelzők. Arch. Ért. 192.
1897. Római sírok Pécssett. Arch. Ért. 287.
1897. Dunaszekcsői római sírok. Arch. Ért. 95.
1898. Sabariai borostyántárgyak. Arch. Ért. 86—88.
1898. Antik aranyékszer. Arch. Ért. 80—81.
1898. Bacchans mellképe bronzból. Arch. Ért. 85—86.
1898. Római bronzlámpák a Nemz. Múzeumban. Arch. Ért. 93—96.
1898. Dispater szobrocskája. Arch. Ért. 88—89.
1898. Figurális bronzdíszek egy római kocsiról. Arch. Ért. 281—286.
1898. Venus szobrocskája az eperjesi kollégiumban. Arch. Ért. 190.

1899. Egy vas-diatretum töredéke Fehérmegyéből. Arch. Ért. 16—18.
 1900. Az antik szobrászat története. Budapest, 8r. 276 l., 39 ábra.
 1900. A régi Savariáról. Arch. Ért. 191—192.
 1900. Ókori sisak. Arch. Ért. 361—374.
 1902. Császári (Komárom m.) sírleletek. Arch. Ért. 38—47.
 1902. Ókori lexikon, szerk. Pecz Vilmos (ism. és bírálat). Arch. Ért. 357—360.
 1902. Az idamajorbeli feliratos tábla. Arch. Ért. 381.
 1902. Antik emlékek. Magy. Nemz. Múz. multja és jelene. 99—103.
 1903. Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. I. Arch. Ért. 305—365.
 1905. Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. II. Arch. Ért. 1—16.
 1905. Ókori világ Magyarországon. Magy. Nemz. Múzeum 1905. évi jelentése. 209—229. 12 táblával. (Előadás kivonatja).
 1905. A marosportusi lovas emlékről. Arch. Ért. 116—124.
 1906. A nemzeti múzeum legrégibb pannoniai sírtáblái. Akadémiai Értesítő. XXI. 1. Budapest, 8r.
 1906. Intercisa emlékei. Arch. Ért. 221—274.
 1907. A pannoniai síremlékek áttekintő osztályozása. Arch. Ért. 289—341.
 1909. A pannoniai oltárok alakja és díszítése. Arch. Ért. 22—56.
 1909. Emeletes épület agyagmintája Aquincumból. Arch. Ért. 20—21.
 1910. Figurális domborművek pannoniai síremlékeken. Arch. Ért. 311—344.
 1911. Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. III. Arch. Ért. 339—352.
 1911. Apulumi oszlopfők. Arch. Ért. 228—253.
 1912. Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. IV. Arch. Ért. 409—425.
 1912. A római császárság emlékeinek bemutatása Rómában. Történeti Szemle. Budapest, 8r. Kny.
 1913. Kutatások Rómában és Itáliában az 1912. évben. Arch. Ért.

Korábbi középkor, népvándorlások kora.

1880. Nagyváradi lelet. Arch. Ért. 79—80.
 1881. Ásatások Szilágy-Nagytaluban. Arch. Ért. 156—161.
 1884. A nagyszentmiklósi kincs. Tanulmány a népvándorlaskori művészetről. Arch. Ért. 1—166. (Kny.-ban is.) 127 tbla.
 1885/86. Der Goldfund von Nagyszentmiklós, sogenannter «Schatz des Attila». Beitrag zur Kunstgeschichte der Völkerwanderungsepoche. Budapest, 8r. 190 l. (Ungarische Revue, 1885. 161—199, 598—619, 1886. 433—480, 627—688.)
 1891. Népvándorlás-kori kincs Szabolcsmegyében. Arch. Ért. 91—92.
 1892. A hún sírok. Arch. Ért. 360.
 1892. A honfoglalási kor emlékei. Arch. Ért. 287.
 1892. A mártélyi sírleletek leírása. Arch. Ért. 422—426.
 1893. A népvándorlási kor ornamentikája hazánkban. Akadémiai Értesítő, 48. Kivonat. Budapest, M. Tud. Akadémia. 8r.
 1893. Nagyváradi lelet. Arch. Ért. 140—142.
 1894. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban. I. Budapest, 8r. 174. l., szövegben 48. ábra. CC tábla.

1894. Keresztény emlékek a régibb középkorból. Arch. Ért. 23—53.
1894. A tarjánvégi sírmező Hódmezővásárhelyen. Arch. Ért. 206—210.
1896. A honfoglalási kor hazai emlékei. Ismerteti Hampel József. 224 l., 80 tábla, 157 ábra. Budapest, 4-r. Kny. «A honfoglalási kor történetének kútfoi» cz. milleniumi munkából.
1896. Aranykincs a népvándorlás korából. Arch. Ért. 121—127.
1896. A dettai ékszerek. Arch. Ért. 226—232.
1896. Salamoni sírlelet. Arch. Ért. 132—135.
1896. Murgai lelet. Arch. Ért. 95—96.
1897. Lehel kürtje és a jászok. Arch. Ért. 285.
1897. Az aracsi dombormű. Arch. Ért. 204—212.
1897. Der sogenannte Säbel Karls des Grossen. Zeitschrift für Historische Waffenkunde. I. köt. 2. füzet.
1897. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarhonban. II. Budapest, 8r. 512 l., 162 tábla, 95 ábra.
1897. Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. Arch. Ért. 227—253.
1897. Gróf Zichy Jenő újabb expedíciója. Arch. Ért. 283—284.
1898. Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai. (Ism.) Arch. Ért. 364—367.
1898. Oroszlámosi magyar pogány sírlelet. Arch. Ért. 190—192.
1899. A régi hazai ornamentikáról. Magyar Iparművészet. 98—105. 1 tábla.
1899. Magyar ornamentika. (Ism.) Magyar Iparművészet. 28—30.
1899. Még egyszer a régi hazai ornamentikáról. Magyar Iparművészet. 217—218.
1899. Tiszafüredi lelet. Arch. Ért. 84—89.
1899. Az eskütéri sisak. Budapest Régiségei. IV. kötet. 69.
1899. Ein Helm von der pannonischen Reichsgrenze. Zeitschrift für Historische Waffenkunde. 192—201.
1900. Ókori sisak. Arch. Ért. 361—375.
1900. Újabb hazai leletek az avar uralom korából. Arch. Ért. 97—125.
1900. A honfoglalási kor hazai emlékei. Ismerteti Hampel József. 224 l., 80 tábla, 157 ábra. Budapest, 4r. Kny. «A honfoglalási kor történetének kútfoi» cz. milleniumi munkából.
1901. Öntőminta tarsolylemez készítésére. Arch. Ért. 448.
1902. Régiségek a honfoglalás korából. Arch. Ért. 296—316.
1902. A régibb középkor emlékei. Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene. 104—108.
1903. A jászok domborművei. Arch. Ért. 97—163.
1904. Ornamentika a honfoglalási kor emlékein. Arch. Ért. 105—152.
1904. Két csonka fülönfüggő. Arch. Ért. 446.
1904. Jahrbuch der k. k. Zentralkommission. I. 1903. kötet, (ism.) 366—368.
1905. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I. Systematische Erläuterung, 833 l., 2359 ábra, 2 tábla; II. Fundbeschreibung, 1006 l., sok ábra; III. Atlas, 539 tábla. Braunschweig, 8r.
1907. Újabb tanulmányok a honfoglalási kor hazai emlékeiről. 274 l. 116 tbla. Budapest, Magy. Tud. Akadémia kiadása, 8r.

1907. Honfoglaláskori emlékeink. A Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése, 209—212. (Előadás kivonatja.)
1908. A honfoglalók emlékei. Kny. az «Árpád és az Árpádok» cz. díszműből. Budapest, folio.
1909. Gröbbels, Der Reihengräberfund von Gammertingen (ism.). Arch. Ért. 169—172.
1909. A laibachi országos múzeum. Arch. Ért. 190—191.
1909. Henning. Der Helm von Baldenheim (ism.). Arch. Ért. 172—175.
1911. Brown, The arts and crafts of our teutonic forfathers (ism.). Arch. Ért. 447—448.
1911. A gávai sírlelet. Arch. Ért. 135—147.

Byzánc.

- 1885/86. Der Goldfund von Nagyszentmiklós. Beitrag zur Kunstgeschichte der Völkerwanderungsepoche. Budapest. 8r. Ungarische Revue, 1885. 161—199, 598—619, 1886. 433—480, 627—688.
1889. Ezüst sisak a N. Múzeumban (Feistritz). Arch. Ért. 90—91.
1890. Szent István-féle casula. Arch. Ért. 332—333.
1891. Régi bolgár ezüst pohár. Arch. Ért. 454—456.
1894. Keresztény emlékek a régibb középkorból. Arch. Ért. 23—53.
1896. A magyar szent korona. Arch. Ért. 380—381. 439—441.
1897. A magyar koronázási jelvények (ism.). Arch. Ért. 173—176.
1897. Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. Arch. Ért. 227—253.
1901. A nisi ezüstcsészék. Arch. Ért. 119—120.
1901. Az esztergomi ezüstcsészék. Arch. Ért. 323—327.
1903. A jászkürt domborművei. Arch. Ért. 97—163.
1908. Karácsonyi János: Hogyan lett szent István koronája a magyar szent korona felső részévé? (ism.) Arch. Ért. 434—436.
1909. Szentkláray Jenő: A szerb monostoregyházak történeti emlékei Dél-magyarországon (ism.) Arch. Ért. 77.

Muhammedán.

1896. Keleti szőnyegek eredete. Arch. Ért. 97—108.
1898. Török felirat Esztergomban. Arch. Ért. 288.
1901. Öntőminta tarsolylemez készítésére. Arch. Ért. 448.
1910. Jelentés a müncheni mohamedán kiállításról. Magy. Nemz. Múzeum évi jelentése. 170—186.
1911. Tanulmányok a müncheni mohamedán kiállításon. Arch. Ért. 50—64.

Közép- és újabbkor.

1866. Die Folgen der Einführung des Christenthums in Ungarn. Gekrönte Preisarbeit. Pest, 8r.
1868. A báni méltóság, eredetétől kezdve napjainkig. Kny. a Győri Történeti és Régészeti Füzetekből. Győr, 8r.
1879. Magyar történelmi emlék Innsbruckban. Vasárnapi Ujság.

1880. Dombormű a székesfejérvári csatáról. Vasárnapi Ujság.
 1881. A Drugethek őseiről. Századok. 133—145, 207—213.
 1887. Joannes Fiorentinus. Arch. Ért. 90—91.
 1888. Mátyás király lóháton. Arch. Ért. 330—332.
 1889. A büngödsi aquamanile. Arch. Ért. 406—410.
 1890. Két árpádkori föliratos emlék. Arch. Ért. 127—132.
 1890. Mária királynénak, II. Lajos nejének arczképe. Arch. Ért. 245—246.
 1890. Szent István-féle casula. Arch. Ért. 332—333.
 1891. Magyar érdekű emlékek a klosterneuburgi prépostság templomában. Arch. Ért. 453.
 1891. Középkori építészetünk chronológiájához. Arch. Ért. 12—14.
 1891. A pécsi székesegyház. Arch. Ért. 289—295.
 1891. Ágnes királyné antependiuma. Arch. Ért. 22—24.
 1892. Női munkák kiállítása. Arch. Ért. 382—383.
 1892. Magyar díszöltönyök a fraknói kincstárból. Arch. Ért. 240—243.
 1893. Hajdúszoboszlói kincs. Arch. Ért. 454—455.
 1893. Pozsegai Péter. Arch. Ért. 382.
 1893. Peter Vischer magyarországi művei. Arch. Ért. 288.
 1893. Régi halottas címertáblák. Arch. Ért. 158—161.
 1893. II. Ulászló arczképe. Arch. Ért. 191.
 1893. A Stoss-család. Arch. Ért. 191—192.
 1893. Firenzei János lengyel- és magyarországi műveihez. Arch. Ért. 255—257.
 1893. Magyar díszöltönyök a fraknói kincstárban. Arch. Ért. 331—334.
 1894. Elefántcsontnyergek a Nemz. Múzeumban. Arch. Ért. 53—59.
 1895. Anna királyné arczképe. Arch. Ért. 378—379.
 1896. Budavári síremlék. Arch. Ért. 192.
 1898. Rejtélyes bélyegű cseréptárgyak. Arch. Ért. 77—79.
 1901. Rejtélyes bélyegű cserepek. Arch. Ért. 446—447.
 1902. A hazai élet közép- és újabbkori emlékei. A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. 109—142.
 1904. Középkori fémtálok. Arch. Ért. 47—50.
 1905. Rejtélyes bélyegű cserépedények. Arch. Ért. 318—322.
 1905. Kolosvári Márton és György. Arch. Ért. 125—137.
 1905. Szent László nagyváradi lovasszobra. Arch. Ért. 211—213.
 1905. Úti jegyzetek Szent György-szobrokról. Arch. Ért. 314—318.
 1906. A prágai szent György-szobor. Arch. Ért. 4—18.
 1907. A magyar nemzeti dísz keletkezése. Arch. Ért. 1—3.
 1909. Kubinyi Miklós. Régi és új falfestmények az árvai várban (ism.) Arch. Ért. 79—80.
 1909. Mátyás király boroszlói arczképe. Arch. Ért. 91—92.
 1911. Szent László lovasszobráról. Arch. Ért. 287—288.

Ötvösség.

1875. Az árvízkárosultak javára rendezett történelmi műkiállításról tárczák a Vasárnapi Ujságban.

1880. A magyar királyi korona és jelvényei. Vasárnapi Ujság.
1884. Die Jamnitzerlegende in der Goldschmiedeaussstellung. Pester Lloyd.
1884. Nemzeti műkincseink az ötvösműkiállításon. Hét cikk az Egyetértés-ben.
1884. Műtörténetünk és az ötvösműtárlat. Budapesti Szemle, XXXIX. 293—310.
1884. Az ötvösműkiállítás. Harmonia.
1887. Egy fejezet hazai ötvösségünk történetéből. Arch. Ért. 97—131.
1887. A középkori sodronyzománcz. Művészi Ipar.
1888. Ötvösművek Nagy Lajos korából és az erdélyi ötvös-iskola. Arch. Ért. 193—208.
1888. Das mittelalterliche Drahtemail. Ein Abschnitt ungarischer Kunstgeschichte. Ungarische Revue. Kny. 8r.
1890. Régi ötvösművek jelzőbélyegeinek megfejtése. Arch. Ért. 17—28.
1890. Mátyás billikoma Wasserburgban. Arch. Ért. 447—448.
1891. Anjou-émlék a drezdai királyi kincstárban. Arch. Ért. 452—453.
1892. Az aacheni magyar kápolna ötvösművei. Arch. Ért. 193—204.
1892. A középkori sodronyzománcz kérdéséhez. Arch. Ért. 18—33.
1892. A középkori magyar sodronyos zománcz. Arch. Ért. 445.
1892. Szilassy János úrmutatója a kassai székesegyházban. Arch. Ért. 448.
1892. Die Metallwerke der ungarischen Kapelle im Aachener Münsterschatz. Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, XIV. 8r.
1893. Radecius ingóságainak leltára. Arch. Ért. 93—94.
1893. Az aacheni magyar kápolna műkincseiről. Arch. Ért. 192.
1893. Apor István ezüstpohara. Arch. Ért. 161—163.
1893. Peter Vischer magyarországi művei. Arch. Ért. 288.
1893. Magyar Műkincsek (ism.). Arch. Ért. 175.
1894. Románkori bronztalak. Arch. Ért. 95.
1895. A boldogasszonyi pohár. Arch. Ért. 446—447.
1895. Az erdélyi zománczról. Arch. Ért. 289—311.
1895. A Magyar Nemzeti Múzeum műkincsei. Magyar Műkincsek. I. köt. 53—72.
1895. Stin Tamás pohara. Arch. Ért. 381—382.
1896. Zománczos kereszt Bakács Tamás sírjából. Arch. Ért. 140—142.
1897. Királyföldi mellboglárok. Arch. Ért. 417—429.
1897. Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. Arch. Ért. 226—253.
1897. Das sächsische Kurschwert Friedrich's des Streitbaren. Zeitschrift für Historische Waffenkunde. IV. füzet.
1898. Aranyozott ezüstkehely. Arch. Ért. 187—188.
1901. Az eggenburgi kehely. Arch. Ért. 283.
1905. Sodronyzománczos korona a nürnbergi germán múzeumban. Arch. Ért. 146—159.
1905. Schlesiens Vorzeit, IV. köt. (ism.) Arch. Ért. 85—88.
1907. A Nemzeti Múzeum régi ékszereiről. A Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése, 200—202. (Előadás kivonatja).
1908. Kálmán király aranygyűrűje. Arch. Ért. 11—12.

Numizmatika.

1872. Római éremlelet. M.-Bádon. Arch. Ért. 26—27.
 1872. Érmészeti adalékok. Arch. Ért. 26—27.
 1872. Mátyus, Truchsess-Catalog stb. (ism.) 29—31.
 1877. Érmészeti adalékok. Arch. Ért. 258—259, 303—305.
 1877. Pázmány-fémer. Arch. Ért. 138—142.
 1880. Báthory István emlékérmé a Nemzeti Múzeumban. Arch. Közlemények. 191—192.
 1886. Beatrix emlékérmé. Arch. Ért. 224—228.
 1887. A legrégibb pénzről. Nemzet, 15. sz.
 1890. János Zsigmond emlékérmé. Arch. Ért. 160.
 1890. Nagyőrszi éremlelet. Arch. Ért. 95.
 1890. Magyar denárok Szerencsen. Arch. Ért. 384.
 1891. Bácsbodrogmegyei római éremgyűjtemények. Arch. Ért. 286.
 1891. Egy bregetioi éremkincs. Arch. Ért. 350—352.
 1891. Ein Münzfund aus Bregetio. Numismatische Zeitschrift. XXIII.
 1892. Castaldira vonatkozó emlékérmé. Arch. Ért. 191—192.
 1893. Vrbély és Füleky emlékérmé. Arch. Ért. 163—164.
 1894. Belgrádi emlékérmék. Arch. Ért. 277.
 1894. Régi magyar aranyok Karinthiában. Arch. Ért. 380—381.
 1895. Első Valentinianus ezüst medaillonja. Arch. Ért. 242—243.
 1897. Emlékérmé báró Berzeviczy Mártonra 1585-ből. Arch. Ért. 348—350.

Múzeumügy.

1869. A vidéki múzeumok elrendezéséről. Arch. Ért. 227—230.
 1871. A szabolcsmegyei múzeum. Arch. Ért. 72—95.
 1871. A szabolcsmegyei múzeum, egyszersmind rövid utasítással vidéki múzeumok berendezésére. 30 fametszettel. (Kny. az Arch. Értesítőből).
 1872. Hazai műemlékek és régi épületmaradványok jegyzéke. Arch. Ért. 21—24.
 1873. Honi érem- és régiséggyűjteményeink statisztikája érdekében. Arch. Ért. 2—10.
 1876. A vidéki múzeumegyletek vagyoni viszonyairól. Arch. Ért. 217—223.
 1876. A vidéki régiségmúzeumok. Századok. 306—315.
 1876. Vidéki mozgalom a régészet és történelem terén. Századok. 49—55.
 1881. Intézetek és gyűjtemények. A nemzeti múzeumi érem- és régiségtár 1881-ben; 1—2 közlemény. (Kny. az Arch. Értesítőből).
 1881. A nemzeti múzeumi régiségtár örének jelentése az országgyűlés által küldött múzeumi bizottsághoz. Arch. Ért. XVI—XX.
 1886. Magyar hadimúzeum. Arch. Ért. 189.
 1886. A Nemzeti Múzeum jövője. Arch. Ért. 283—284.
 1887. Térszűke a Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. 445.
 1887/8. A magyar nemzeti érem- és régiségtár. Magyar Salon.
 1888. Münz- und Alterthumsabteilung des Ungarischen Nationalmuseum. Verwaltungsnormen und Statistik. Budapest, 8r.

1888. A Nemzeti Múzeum jövője. Arch. Ért. 283—284.
 1889. Magyar hadtörténelmi múzeum. Arch. Ért. 87.
 1890. A Nemzeti Múzeum ügye az országgyűlésen. Arch. Ért. 444.
 1891. A délmagyarországi múzeum. Arch. Ért. 378—379.
 1891. Az erdélyi honismertető egyesület. Arch. Ért. 380.
 1892. A mosonmegyei múzeum. Arch. Ért. 380.
 1892. A szabolcsmegyei múzeum. Arch. Ért. 380—381.
 1893. A felkai Tátramúzeum. Arch. Ért. 376—377.
 1893. Értekezlet a hazai múzeumok dolgában. Arch. Ért. 456.
 1893. Külföldi jelentések a Nemzeti Múzeum régiségtáráról. Arch. Ért. 84.
 1894. Vidéki múzeumok. Arch. Ért. 275.
 1894. A nemzeti múzeumi régiségtár ujjárendezése. Arch. Ért. 271.
 1894. Aquincumi múzeum. Arch. Ért. 274.
 1894. Műtörténeti múzeum. Arch. Ért. 273—274.
 1894. A vidéki múzeumok ügyéhez. Arch. Ért. 90—91.
 1895. Vidéki múzeumok. Arch. Ért. 188.
 1896. A flumei városi múzeum. Arch. Ért. 188—189.
 1897. A régészet ügye Barsban és Ugocsában. Arch. Ért. 287—288.
 1898. Térszűke a Nemzeti Múzeumban. Arch. Ért. 277.
 1899. A vidéki múzeumok ügye. Arch. Ért. 1—5.
 1899. A régiségleletek ügyének törvényhozási szabályozása. Arch. Ért. 383.
 1899. Hadtörténelmi múzeum. Arch. Ért. 430—432.
 1899. A müncheni és zürichi múzeumokról. Arch. Ért. 433—437.
 1900. Kassai múzeum. Arch. Ért. 189—190.
 1900. A dán nemzeti múzeum ásatásai. Arch. Ért. 287—288.
 1901. Néhány rajnavidéki múzeumról. Arch. Ért. 263—273.
 1901. Jelentés londoni kiküldetéséről. A Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése. 105—121.
 1902. Londoni múzeumok. Arch. Ért. 89—96.
 1902. A szegszárdi múzeum. Arch. Ért. 363—364.
 1902. A germán múzeum Nürnbergben. Arch. Ért. 379—380.
 1902. Vidéki múzeumok. Arch. Ért. 370—372.
 1902. Az érem- és régiségtár története. A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. 77—90.
 1903. Alois Riegl, Der moderne Denkmalkultus (ism.). Arch. Ért. 417—420.
 1903. Pozsonyi múzeum. Arch. Ért. 92—94, 94—95.
 1904. Jelentés a múzeumok szövetkezetének berlini gyűléséről. A Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése. 123—137.
 1905. Jelentés az amsterdami kiküldetéséről. Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése. 130—147.
 1906. Jelentés a drezdai küldetésről. Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése. 134—140.
 1906. A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének 1904. évi jelentése (ism.). Arch. Ért. 86—96.
 1908. A múzeumok és könyvtárak főfelügyelősége. Arch. Ért. 442—446.

Általánosabb tárgyú czikkek.

1873. A műrégészeti szakoktatás Németországban. Arch. Ért. 40—46.
1875. Levelek Olaszországból. Arch. Ért. 48—52, 81—86, 113—115, 149—152, 177—183, 203—206, 238—241, 273—276, 306—311.
1876. A képzőművészet a gymnasiumban. Magyar Tanügy.
1878. Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. Arch. Közl. XII. kötet.
1879. Magyarhoni régészeti leletek repertoriuma. Arch. Közl. XIII. kötet.
1880. Hazai archæológiánk jelene s jövője. Arch. Ért. 261—267.
1881. Die Pflege der Archæologie in Ungarn. Ungarische Revue. 209—219.
1882. A bécsi szalonról. Budapesti Szemle. 133—142, 303—311.
1883. Az őszi műtárlatról. Budapesti Szemle. 152—163.
1883. Ipolyi Arnold az operaház frescoiról. Budapesti Szemle.
1883. Monumentális szobrászatunk. Harmonia.
1884. Történeti szakoktatásunk az egyetemen és azontúl. Századok. 167—177.
1886. Magyar történelmi kiállítás. Arch. Ért. 187—188.
1888. Magyarhoni archæologia a külföldön. Arch. Ért. 272—273.
1889. Magyarország archæológiája. Arch. Ért. 382.
1890. Archæologiai tanulmányok az 1889. évi párisi világtárlaton. Arch. Ért. 19—22.
1890. Emlékbeszéd Paur Iván felett. Akadémiai Emlékbeszéd. VI. 6. (1—27. l.)
1890. Hazai archæológiánk a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésén (1840—1888). Arch. Ért. 426—429.
1891. Az Egger-féle régiséggyűjtemény. Arch. Ért. 320—330.
1891. Emlékbeszéd Römer F. Flóris felett. Akadémiai Emlékbeszéd. VI. 13. (1—64. l.)
1893. Archæologiai kiállítás Bécsben. Arch. Ért. 282—284.
1893. Magyar tanárok Görögországban. Arch. Ért. 380.
1893. Az osztrákországi költségvetés archæologiai érdekű tételei. Archæologiai Értesítő. 189.
1894. A német csász. archæologiai intézet. Arch. Ért. 370—371.
1894. Régiségek a lemergi kiállításon. Arch. Ért. 338—341.
1894. Régészek nemzetközi értekezlete Serajevóban. Arch. Ért. 341—351, 412—429.
1894. Fröhlich Róbert emlékezete. Egyetemes Philologiai Közlöny.
1894. Fröhlich Róbert emlékezete. Akadémiai Értesítő. 56.
1895. Előszó a Szilágyi Sándor-féle Magyar Nemzet Történetéhez.
1895. Kisbéri régiségek. Arch. Ért. 379—380.
1898. Állami archæologiai intézet Bécsben. Arch. Ért. 57—59.
1898. Myskovszky Viktor, Memorandum pusztuló nemzeti műemlékeink megóvása és fentartása érdekében. (Bírálat). Arch. Ért. 45—48.
1899. Művészettörténeti szünidei tanfolyam. Arch. Ért. 383—384.
1900. Jelentés kölni kiküldetéséről. A Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése. 143—160.
1901. Jelentés a párisi 1900. évi XII. embertani és ősrégészeti nemzetközi

- congressusról. Arch. Ért. 163—173. és a Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése. 129—143.
1901. Budapest Régiségei. VII. kötet (ism.) Arch. Ért. 373—377.
1901. Jelentés a londoni kiküldetéséről. A Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése. 105—122.
1905. Az első nemzetközi archæologiai congressus Athénében. Arch. Ért. 289—313.
1908. Régészet a hazai kalendáriumokban. Arch. Ért. 447—448.
1908. Jelentés a történelmi tudományok nemzetközi gyűlekezetéről Berlinben. A Magyar Nemzeti Múzeum évi jelentése. 140—160.
1909. A második nemzetközi archæologiai congressus Cairoban. Arch. Ért. 354—371.
1912. A harmadik nemzetközi archæologiai congressus Rómában. Arch. Ért. 385—392.

KUTATÁSOK RÓMÁBAN ÉS ITÁLIÁBAN AZ 1912. ÉVBEN.

(Th. Ashby a római angol archæológiai iskola vezetője a Times mult évi decz. 26. és 27-iki számában értekezett az olaszföldi kutatásokról. Ezekből készült a jelen kivonatos közlemény. Szerk.)

A palatinusi dombon. Bonni az egész éven át folytatta ásatásait és kedvező sikereket ért el. A flaviusi császárok nagy palotájának termeit föltárta. Legutóbb a Villa Mills területe vonult arra. Nem lehet, hogy az Apollo-templom állott a villa kertjében, mint némely archæológus hitte. Korai volna azt a lehetőséget tagadni, melyet Huelsen tételez föl, hogy a templom Titus íve fölött állott; mégis legtöbb valószínűségre számíthat O. L. Richmond, a ki a római arch. kongresszuson azt vitatta, hogy a templom a domb déli szélén állott, szemben az Aventinussal.

Érdekesek a tapasztalások, melyekre az ásatók tettek szert, mikor a palota szintje alá hatoltak. A palota nem borította a hegy fokát, hajlandók voltak hinni egy mélységet, mely a domb két csúcsát elkülönítette. A peristylumban alig néhány lábnyira a nagy vízmedence alatt reáakadtak a domb természetes rétegére és bennük őskori cserepekre és közvetlenül a Villa Mills alatt látni a tuffkő nagy tömegét, ott tehát természetes csúcs emelkedett ki a délre és keletre lehajló környezetből. Mindkét irányban a középső pontból hirtelen mélyed a talaj és itt régibb épületek maradványai kerültek elő és pedig az ú. n. bazilika alatt, valamint a palota nyugoti részének észak felé terjedő oldalán a bazilikától keletre terjedő két csarnok alatt, valamint a triclinium és a tőle kétfelé nymphæum vagyis szökőkutas szoba alatt. Nyugatra e helyiségektől függélyes üreg hatol 120 lábnyira a mélységbe. Alsó végét még nem érték el.

A legalsó romok a köztársaság végéről, vagy a császárság legelejéről való házak maradványai lehetnek, ellenben észak felé közbeeső különböző

magasságokban romok vannak, melyeknek a korát még nem lehetett bizony megállapítani, van köztük víztartó több helyiséggel, szép márványtalapzat s egyéb. A házakban érdekes falfestmények maradtak, némelyik igen jó fönn-tartású. XVII. és XVIII. századi művészek némelyeket ezek közül a szobák közül láttak és a peristylum déli végén fekvő két szoba — Vagni di Livia volt a XVIII. században a nevük — mindig hozzáférhető volt, míg a többi az idők folyamán megtöltődött földdel és csak képek maradtak fönn róluk.

Nero arany háza. A római városi falfestészetnek még nagyobb előnyére voltak dr. Weege kutatásai Nero arany házában. Még római időben fürdők épültek rajta, melyek még néhány évtized előtt Titus thermái címen voltak ismereteseek, de most tudjuk, hogy Trajanus császár alatt épültek. E fürdők alapzatai beborították Nero palotájának szobáit és benne a szép falfestményeket; de a kora renaissanceban hozzáférhetőkké váltak, ismeretes, hogy Rafael és Giovanni de Udine láthatták és lelkesedést meríthettek belőlük. Néhány szobához azóta is hozzá lehetett férni, de ezekben a falfestmények sokat szenvedtek a fáklyák kormától, mások a XVIII. század vége óta nem voltak látnatók, bár voltak róluk rajzok és metszetek, ezek általános fogalmat adtak ellegükről, de nem művészi értékükről és színezésük szépségükről.

Dr. Weege szerencsésen fölkutatta e szobákat és a falfestményeket kedvező állapotban lelte: színezett másolatok révén az októberi rég. kongresszus közönsége is szerzett róluk tudomást. A kutató javaslatát, hogy a legkönnyebben megközelítő szobát kitisztíthassák, az olasz kormány elfogadta. Ezt már a XVIII. század művészei is ismerték, a benne levő festményt Coriolanus után nevezték el; most tudjuk, hogy Hektort meg Andromachet ábrázolja. Remélhető, hogy a többi szoba is hozzáférhető lesz és akkor magára álló becses példának lesz, mely vitatja, milyen volt a római császárság első századában egy fejedelmi palota díszítése.

A forumon folytatott működéséről Boni közzétette hetedik jelentését az Antoninus és Faustina templomának közelében elterülő őskori temetőről és a Bazilika Aemilia keleti végének a kitakarításáról az északi határfalig. A hajó északi oldalán márványoszlopokon nyugvó két szárnya volt, a déli oldalán egy szárnya terült el és az északi és déli oldalát tal kerítette be. A romok lassú pusztulását engedik fölismerni. Dr. A. Bartoli legutóbbi kutatásai alapján kitűnik, hogy az Kr. u. V. századi tűzvész után sohasem építették föl újra. A tűzvész okozta a vékony hamuréteget, fa- és vastöredékek s közben érmek feküdtek a talapzat kőtábláin. Az előttűnt vörös gránátoszlopok hengerei nem valók a bazilikából, de nyilván a kora középkorban épült nagyobb épületből származhatnak. Mintegy három lábnyi magas földrétegen találtak fehér és színes márványból való építészeti töredékeket, némelyek lezuhantak a magasból, másokat széttörték mészégetők, a kik kohóiknak anyagot kerestek. Nyilván századokig tartott a földréteg felgyülemzése s így a tűzvész után még álló romok végső pusztulása lassan ment végbe. Ugyanerre utal, hogy a hajónak befelé dült falán kereszténykori, VIII. századi festmény nyomait lelték. Az épület végső pusztulása tehát alighanem annak a földrengésnek tulajdonítandó, mely a Liber pontificalis tanúsága szerint 847-ben IV. Leo pápasága idején

következett be. Alighanem ugyanez a rengés tette tönkre a forumon a Santa Maria Antiqua-t és egyéb épületeket és alighanem északdéli irányban mozgott a rengés, úgy hogy Vespasianus, Saturnus-templomának, valamint Constantinus bazilikájának és a Colosseumnak a déli oldala szenvedett legtöbb kárt és legtöbbet szenvedhetett tőle Castor és Pollux-temploma a vele szomszédos Santa Maria Antiquával és a Palatinus-domb közeli sarka.

A Caracalla-féle thermákban Lanciani vezetése alatt tetemes munka folyt. Megvették az állam számára a főépületektől északnyugatra és délnyugatra terjedő épületeket, a délnyugati oldalon már korábban az államé volt, ezek mint külső toldalékok környezték a központi tömböt. Legtöbbnyire nagy csarnokok voltak benne, a fürdőt használó tömegek számára. Kettőben, mint látszik közkönyvtárak számára, erre utal a termék belső szerkezete, mely olyan, mint a hasonló timgadi és ephesosi termekben. A falakban négyszögű fülkék sorakoznak, bennök deszkák voltak a tekercsek elhelyezésére, köröskörül lépcsők vezettek a fülkékhöz. A csarnokok külső oldalát oszlopsorok szegélyezték és belül a központi épület felé kertekre nyíltak. Még érdekesebb volt a mit a föld alatt tapasztaltak. A fürdők, a kertek és a környező épületek alatt majdnem végtelen terjedelmű, egészben mintegy mérföldnyi hosszú folyosók és üregek terülnek el, arra szolgáltak, hogy bennük a szolgálók közlekedjenek és hogy ott raktárakat tartsanak. Még mélyebbre az egész épület csatornáit fektették. A folyosók egy részét már kitakarították. A nyugati oldalon levő mintegy 20 lábnyi széles és bejárásánál csarnok van, melyet Mithras-szentélynek rendeztek be, ez talán a legnagyobb ily szentély, melyet ismerünk. Belső szerkezete jókarban maradt. A mellette lévő szobában egy szép Venus-szobrot találtak, melyet most a Nemzeti Múzumban őriznek. Ismeretes, hogy a Santo Clemente-templom alatt is létezik egy Mithræum. Nemsokára ismét hozzáférhetővé válik, ha meglesz a vízgyűjtőcsatorna, melyet a Collosseumtól San Clemente felé a Nero arany házának legmélyebb alapjain keresztül vezetnek. A Corso déli végén S. Marcello-temploma közelében ötszögű alaprajzú keresztelő épületre akadtak, a lépcső is megvan, mely a medenczébe vezet, kora alighanem Maxentius idejére talál.

A Porta Maggiore közelében az árúpályaudvar új bejárásának megnyitása alkalmából reáakadtak a nagy vízvezetőépületek romjaira, melyek a városutak ezt a részét látták el vízzel. Részben az új közlekedőút vonalában terültek el és azért ezeket a romokat el kellett távolítani, azonban lehetséges volt meg is őrizni az Anio Vetus egy érdekes darabját. Megvan még az üregében a a folyóvíz által lerakott homok és megvan a fővezetékébe vezető folyosó, melyen át hozzá lehetett férni, a mikor kitisztították.

A Via Laurentinán a trappisták Tre fortane klastroma közelében a város falán kívül Augustus korabeli síremlékből való térdeplő ifjú csinos szobrát lelték, mely szintén a Nemzeti Múzeumba jutott.

A legterjedelmesebb ásatások Róma kikötővárosában, Ostiában folytak. Az utóbbi évben kitakarították a színházi épületet, mely Augustus idejéből való és azóta kétszer tetemesebb helyreállításokon ment át, kitakarították a színház közelében fekvő fürdőépületet és benne a palæstrát. Fölásták a városi

őrség (vigiles) kaszárnyáját és mellette találtak egy posztókészítő-műhelyt. A városnak a köztársaság idejéből való falát a keleti szélén állapították meg, ott hol a Rómából Ostiába vezető utat bocsátotta be és a nyugati szélén a templom közelében, melyet közönségesen Vulcanus-templomának neveznek. Sok munkát fordítottak a falak és épületek megtámasztására. Vagliari tanár vezette mind e műveleteket; az alsó rétegek átvizsgálása arra a következtetésre vezették őt, hogy nem Hadrianus, de már Domitianus adta meg a városnak azt a formát, a melyet utóbb megőrzött. A vigiles kaszárnyájának homlokát szegélyező út alatt, tehát korábbi időből, mint ez, szép mozaikot találtak fehér és fekete kőcsozákból, melyben azoknak a tartományoknak a személyesítéseit látjuk, a honnan Rómát el szokták látni élelemmel, Sicilia, Hispania, Africa, Egyptom, innen hozták a búzát, mely Ostiának a legfontosabb behozatala volt. Meglelték a földalatti vízvezeték elejét, öt mértföldnyire Ostiától az északkeleti dombokban, az út közelében. A hol a csatorna a síkságba szállott síneken vezették; ezeknek javarésze a XVI. században még fennállott, a miről az akkori képek tanuskodnak, azóta teljesen eltűntek.

Cæreben is (Cervetri) derekasan folyt a kutatás. Újabban nyitottak eddig ismeretlen középületeket és megnyitott tumulusokban is takarítottak ki új kamarákat.

Egyikben oroszlánokat ábrázoló falfestményekre akadtak, másutt sok volt a festett agyagedény, ezeket ott hagyták eredeti helyzetükben és gondosan megőrzik. Magukat a tumulusokat eredeti alakjuk szerint kitakarították. A körformájú talap rendszeren magából a tuffkőből van kifaragva és külsején utánózzák rajta a körakást és adnak neki merészen kihajló építészeti tagozást, föléje pedig földből hányt dombot raknak.

Spinazzola a nápolyi múzeum új igazgatója a római congressuson előadást tartott a déli vidéken Cumæ-Pompejiben és Pæstumban folyt munkálatokról. Cumæban Gábrici vezette a munkát. A cumæi Akropolis alsó talapzatán, a csúctól délkeletre a hellen időszakot megelőző telep nyomai tűntek elé, a melyek a Kr. e. 8-ik századig tarthattak, ugyanott nagy templom alapja mutatkozott, melyet tekerődő út vezet föl, alatta erős falak vannak, ezeknek az a kettős céljuk lehetett, hogy megtámaszszák a fellegrvár alsó fokát és egyúttal a felső vár védelmére szolgáltak. A templom a Kr. u. első századból való és homlokát hat oszlop ékítette (hexastylos), hosszabb oldalain tíz-tíz oszlop sorakozott. Vajjon ez volt-e a híres Apollo-templom vagy nem, még mindig vitás kérdés. A menydörgős Jupiternek szóló két fölirat is került elé. Egyik oszk, a másik latin nyelvű. Találtak Apollónak szóló föliratot és már-ványzophorosból töredékeket, melyeken Apollo lyrája is szerepel s így ezek Apollo-temploma mellett tanuskodnának, azonban dr. von Duhm azt tartja, hogy ezek az Akropolisról származhatnak, a hol ugyancsak egy templom nyomai mutatkoztak.

Fölötte érdekesek Pompejiben a forumból keletre tartó u. n. Via dell' Abundanzán megejtett munkálatok eredményei. Az út azon pontján indult meg a munka, a hol északra és délre vonuló út indul ki a keleti útból. Úgy látszik, hogy a déli ágot fallal és faajtóval zárták el későbbi időkben. Megvan

e kis téren a nyilvános kút és fölötte a falra festették Pompeji tizenkét védőistenségének képét. Az istenek sorában Proserpina és Hercules léptek Vesta és Neptunus helyébe. Egész közel a Laresnek szentelt áldozati jelenetet látjuk, a kik a keresztutak őrzői. Kicsit odább a fal külsején egy frescon bronzedények csoportját látjuk, ez a kép jelezte, hogy ahelyütt Thermopoliumra fognak akadni, oly kocsmafélére, a hol meleg italokat árultak. A bolt külsején választói hirdetmények olvashatók nők neveivel, a kik a jelöltek mellett síkra szállanak, lehet hogy azok a nők, a kik a boltban szolgáltak, melyet az ott dolgozó munkások röviden «bar»-nak neveztek el. Mert a mit kitakarítottak, ily kocsmái kőpadhoz hasonlított. Egy bronzkorsó és négy cserepedény volt a «bar» alacsony falába beépítve és nagy amphorák sora volt a falhoz támasztva, más néhány amphora állott a bar sarkában, hogy kéznél legyen. Furcsa függő lámpát találtak itt, rajta egy kis púpos hátú kis ember volt mintázva, nyilván hogy szerencsét hozzon az üzletnek, ivóserlegek agyagból és terraccottából heverték szerte és találtak sok apró pénzdarabot, nyilván a napi bevételből.

A keresztuttól balra ugyancsak a főút északi oldalán ház fala áll, fölül függő páholylyal, alatta festmények egész sora ékíti a falat. Fölül istenségek nagy képei Sol, Jupiter, Mercurius és Luna fejei; alattuk Cybele tiszteletére rendezett fölvonulás. Cybele szobrát trónuson földre tették és most készül az áldozati cselekmény. Legalul kis falfülkében szakállas Bacchus mellkép áll. Közeliében egy festmény a pompeianus Venust ábrázolja, teli aggatták ékszerekkel és három kis Amor áll szolgálatára. Legutóbb más helyütt újból ugyanazt az istennőt mutatja egy falfestmény, de ezúttal szekéren áll és négy elefánt vonja a szekeret.

Az ásás, mely az új igazgató gondjaiból e helyeken különös elővigyázattal rétegenként folyt, ez épületeknek felső emeleteit is engedte megóvni, mások, mint amit eddig P.-ban láttunk. Sima apró ablakú falak helyett az utcára néző széles nyílásaik vannak a felső emeletnek. Két helyütt oly állapotban maradtak, hogy megmenthetők. A széles nyílásokat két-két pillér határolja és közben két-két oszlop három osztályra osztja a nyílást. Más helyütt balkonok nyúlnak ki az utca fölé, akár manap, czeementaljja és oldalfaltákkal. Apró téglatetőik védik gyakran a házak homlokára festett képeket. A déli oldalon több balkont lehetett megmenteni és helyreállítani és az egyik ház homlokán végig téglából épített oszlopok maradványai alighanem a második emelet magasságáig nyúltak föl és rajta nyílt kilátó folyosó nyugodott. Látnivaló, hogy a házak külsejének egyhangu képe, melyet Pompejiben eddig tapasztaltunk, nem az egész városban volt szokásos. A Via dell' Abundanza más volt, a falfestményekkel borított földszintes falak és rajtuk a függő balkonok és széles ablaknyílások jóval barátságosabb és élénkebb látványt nyújtottak.

Pæstumban az ásások következtében égetett agyagból való archaikus építészeti díszítványokat hoztak színre az ú. n. Basilica környékén és most úgy látszik, hogy az volt Poseidon, a város védő főistenének temploma, nem a sokkal jobb karban lévő nagy templom, melyet eddig ez istennek tulajdonítottak. A város utcáiból a főutcának tetemes részét takarították ki, a római császárság első századából való épületek romjai szegélyzik az utat és

a forum egyik sarkát. Az ásatások folytatása kedvező eredményeket enged reményleni.

Orsi tanár Calabriában még 1910-ben megtalálta a Locri Epizephyrii temetőjét s ezt kutatta ki, melyről már számot is adott. Több mint harmadfél-száz sírt takarított ki. Sűrűn egymás mellett sorakoztak a sírok, téglákból épültek, mert sarkophagokra alkalmas kőanyag nincs a helyszínén, különben is nem épen a leggazdagabb osztálynak volt ez a temetőhelye; festett edények jóformán nincsenek a sírokban, de jellemző tükrök bronzfogantyúi. A temetkezés kora mintegy három századra terjed (550—250 K. e.). Egy nagy dór templomra is akadtak, környékén számos töredék akadt a templom terraccotta díszítéséből, melyek nyilván a Kr. e. V. században készültek. Athenának egy kis szentélyét is lelték és fölásták Kraton közelében a Lacinium hegyfokon a híres Hera-templom romjait.

A templomi szent kerületet bekerítő falra is reáakadtak az erődített kapuval együtt, mely a Kratonból idevezető úttól a templom felé vezetett; nyilván még a római köztársaság idejében épült. Magából a templomból igen kevés maradt, kivéve egy oszlopot a part szélén, mely ki van téve annak, hogy a hullámok elsodorják. Építészeti és díszítő töredékek márványból és égetett agyagból elég számmal akadtak és a közelben a római korból fürdő épület romjai vannak és közben egy szép mozaikpadló.

Őskori temetőket Itália több pontján ástak ki. A központi Apenninek táján Picenumban bronzkori sírmezőt leltek, halottégetéssel. Etruriában is ástak föl több helyütt temetőket nevezetesen a régi Capena közelében, a mai Lecengnano mellett, ahol már az elmúlt években dús eredménynyel járt a kutatás. Legutóbb pedig megjelent Taramelli tanár jelentése Cagliari mellett (Sardinia) fölászott phœniciai sírmezőről.*

Az olasz háború következménye, hogy az olaszok Tripolis és Cyrene tájékát is belevonták kutatásaik körébe, már megindult ott is a kutatás és előrelátható, hogy az rendszeresebben fog folyni, mint eddig lehetséges volt.

Hampel József.

* Mommenti adichi Vol. XXI. 1. füzet, 1912. Le necropoli punica di predio Ibba a S. Avenutrace. Cagliari (Seavi del. 1908.) 46—170.

EMLÉKEK ÉS LELETEK.

ÁSATÁS A SZEGHALMI KOVÁCSHALOMBAN.

(Második közlemény.)*

Agyag tárgyak. a) *Edények.* A telep különböző rétegeiből és tűzpadjaiból tömérdek mennyiségű cserépdarab került ki, melyek következtetni engedik, hogy az őslakóknak elég fejlett keramikai iparuk volt. A felhasznált agyag tekintetében nagy a változatosság. Vannak egészen durva szemcsézetű és a leggondosabban iszapolt agyagból formált darabok. Vannak sárga és kék agyagból készültek, 2—3 milliméter vastagfalú példányok s óriási gabona-tartók olykor két ujjnyi vastag roncsai. Füstön szárított, tökéletlenül és kifogástalanul égetett darabok.

Mint a cserepekből megállapítható, az edények alakja egyező volt a neolith-telepek szokott alakjaival. Ornamentikájuk azonban feltűnően szegényes, úgy annyira, hogy a több százat kitevő töredékből alig választhattunk ki néhány olyat, melyen díszítés nyomai látszanak. Bár vannak elég szabályos, gondosan készült edényre valló részletek, könnyen megállapítható, hogy valamennyi a korongnélküli technikával kidolgozott edények, helyesebben töredékek sorába tartozik.

Ha vizsgálat alá vesszük e cserépdarabokat s különösen azokat a részleteket méltatjuk figyelmünkre, melyeknek az edényidom alkotásában lényeges szerepük van, vagyis a fogantyút, peremet és feneket, akkor a következőket állapíthatjuk meg: Az edényfogantyúkat (füleket) véve vizsgálat alá, látjuk, hogy formáikat illetőleg lényegesen különböznek egymástól s így jellegzetes típusaik szerint több csoportba kell osztanunk. A mi fogantyúink léczdudorosak, egyszerű és csipkés bütykösek, gomb, kúpfogantyúsak, szalag- és könyök-fülek.

Az egyszerű bütykös fogantyúk mint rendszerint a nagyobb és durvább kidolgozású edények jellemző fogantyúi, több változatban fordulnak elő. A csipkés bütyök az egyszerű bütyökből akként állt elő, hogy a mester a a síma bütyköt hossz tengelyére merőlegesen eső 1—4 ujj, vagy pálczika benyomat által 2—5 csipkeszerű tagozatra osztotta. Az edény faláról aránylag könnyen lekopogtatható bütyök törési, helyesebben pattanási lapjából nem nehéz megállapítanunk, hogy — az edényfal kinyomása által képződött bütyök kivételével — a keramikus külön készítette az edényt, külön a bütyköt

* V. ö. Arch. Ért. 1913. I. füzet 37—52.

s ez utóbbit úgy tapasztotta az edény falára. A csipkézést minden esetben a már föltapasztott bütykön végezte. Wosinsky az egybarázdás, kétbütykű kidudorodásokat félholdalakúaknak nevezi és nem annyira fogantyúknak, mint inkább primitív edénydísznek tartja.¹ Gombfogantyút csak 3 darabon találunk. Hengerszerű, lapos végű kidudorodások ezek, melyek analógiáját például a Wosinsky² és Orosz által bemutatott ábrákban látjuk.³ A kúpfogantyúk 10—12 cm. hosszú, alapjukban 8—9 cm. területű tehéncsöcshez hasonló edénynyúlványok, melyek valószínűleg a lyukacsos lángborítók fogói voltak. Könyök-fül darabjaink száma a felt edényfogantyúk (fülek) 80%-át teszi. Ezek már finomabb agyagból, gondosabban kidolgozott edények alkatrészei. A könyököt alkotó szárak elhajlása hegyes, derék- és tompaszöveget alkot, míg a szárak és edényfal közé eső fülnyílás kerek, ovális és tojásdad-alakú. A szalagfülek széles, lapos és hengeres alakot mutatnak. Ezek a leggondosabban kidolgozott edények alkatrészei. Felső részük rendesen a perembe olvad, míg az alsó csekély domborodás után simul az oldalba. Analógiát a lengyeli,⁴ szamosújvári,⁵ gombai,⁶ rábéli⁷ leletekben látunk. Az edénytöredékek pereme behajló, kihajló és álló.

A behajló perem, mely az edénynek tálalakot ad, finom, iszapolt agyagú, vékonyfalú edényeinknél fordul elő. A legnagyobb ilyenmű edény — a töredék ívéből következtetve 24 cm. átmérőjű lehetett, míg a fényesre simított edényfal vastagsága 5 mm. A kihajló perem rendszerint nyílt öblű tálakat vagy kancsókat eredményez. E típusból 17 különféle edény töredékét találtuk. Köztük egy 15 cm. vastagfalú, tökéletlenül égetett, durva, szemeses törésű példányt, melynek fenékatmérője 16, peremátmérője 24 cm. lehetett. Két oldalán egy-egy lefelé hajló bütyök fogantyú volt. Álló peremet főleg a nagyobb dimenziójú gabonatarató edényeknél és fazekaknál találunk. Rendesen az edény-nyakát alkotja s az edény nagyságához viszonyítva 12—20 cm. között változott. Az álló peremű edénydaraboknál kivétel nélkül bütyök, csipkés bütyök-fogantyút találtunk. Az edényfenék kétféle alakot mutat: laposat és bemélyedőt. A lapos feneket a közönséges edényeknél, tálaknál, fazekaknál, szűrőknél, szilkéknél, csuproknál, gabonatarató edényeknél látjuk. A bemélyedő fenekek csöszzerű karimával vannak ellátva s tulajdonképpen nem egyebek, mint alacsony talpcsővek, melyeken az ívben kihajló, öblösödő oldalfal tetszetős edényt alkotott. Analógiáját pl. a lengyeli, szamosújvári, butmiri, tordosi, szelevényi, szentandrási stb. leletekben látjuk.⁸

Cserepeink között érdekes két drb át- meg átlukasztott, kőkeményre

¹ Arch. Közl. XIV. k. 49.; XII. t. 221. és 222. sz. — II. k. képatlasz VIII. t. 59. sz. — Arch. Ért. 1901. XXI. 148. l. 38., 45—47. sz.

² Wosinsky: Tolna vármegye története I. k. LXXXIX. t. 5. sz.

³ Orosz: A petrisi őstelep, Arch. Ért. 150. l. 49. sz. — Arch. Közl. II. k. képatlasz VIII. t. 57. sz.

⁴ Wosinsky i. m. LXXIX. t. 12. sz.

⁵ Arch. Ért. 1901. XXI. 151. l. 52—53. sz.

⁶ Arch. Közl. II. k. VIII. t. 51—52. sz.; — XI. t. 52—53. sz.

⁷ Arch. Ért. 1891. XI. 207. l. 1., 2. és 5. sz.

⁸ Arch. Közl. XVI. 120. l. IX. t. 89. sz.; — XIII. t. 185. sz.; XV. t. 145., 147. és 152. sz. — Arch. Ért. 1901. XXI. 151. l. 60. sz., 159. l. 114. sz.

égetett agyaglap, melyek egy nagyobb szűrőedény fenekét alkothatták egy-koron.¹ Ép edényünk nagyon kevés van. Ezek: 1. ilyen az 5. ábrán bemutatott talpcső, 13,5 cm. átmérőjű, pirosra égetett vastagfalú, fényesre simított tál, mélysége 4 cm. 10,5 cm. átmérőjű, durván iszapolt agyagból formált fedő, a fogógomb alatt átfúrt lyukkal. Egy fél-gömbszerű, 7 cm. átmérőjű tálacska. Nagyon kezdetleges készítmény. Öt drb játékedényke, alig egy-egy fél diónyi öböllel. Iszapolt agyagból készültek.

5. ábra.

Orsókarikák, gombok. Ez elnevezések alatt előforduló agyageszközök alakja és díszítése elég változatos. Főformáikat tekintve korong; alaplapjaikkal egymásra fektetett kettős csonkakúp és csöves alakúakra oszthatjuk, mely főcsoportok mindegyikében ismét számos változatot észlelhetünk.

A korongos alakúak, vagyis a tulajdonképeni orsókarikák kerek, lapos tárgyak. Átmérőjük 33-65, vastagságuk 6—16 cm. között váltakozik. Vannak közöttük egyik oldalukon kúposan kiemelkedő, másikon ugyanígy bemélyedő példányok egészen egyszerű, lapos karikák s vannak többé-kevésbé díszítettek. E korongalakú agyagtárgyak díszítésében oly nagy a változatosság, hogy teljesen egyenlően díszített példányt alig találunk. Így látjuk, hogy a központi lyuk szélétől kiindulva íves, — iriszes — míg oldallapja közepén homorú mélyítésű. Vannak felső lapjaikon bemélyített körkörös, a központi lyuknál kerékagyhoz hasonlóan kiemelkedő és széleiken rovátkolt példányok. Hasonló széldíszítésű egy karika, míg egy másikon a bemélyített és központ felé irányuló rovátkolás a korong felső lapját díszíti.

Az úgynevezett kerékagyas orsókarikák koronglapjának vastagsága 5—10 mm., ebből a hengeres kiemelkedés 6—10 mm. Átmérőjük 53—62, központi lyukjuk mélysége, vagyis az ú. n. kerékagy vastagsága 30—32 mm.

A kettős csonkakúp alakú példányok között csak néhány van, melynek oldalfalai egyenletes lejtésűek. Ezek közt van egészen egyszerű, 46 mm. kör-lapátmérővel bíró s 29 mm. magasságú vörösre égetett példány. Egy másik párhuzamos vonalakkal álló, csillagalakú dísz mutat, melynek analógiáját a lengyeli² és szamosújvári³ leletekben látjuk.

Ebbe a csoportba számíthatjuk még a gombokat is. Voltaképen alaplapjaikkal egymásra fektetett kettős csonkakúpok ezek is, azonban palástjuk nem egyenes lejtésű, hanem az alap felé behajló, miáltal fél-fél rész csengetyű alakot nyer.

Csőves, helyesebben hengerded-alakú orsógombunk csak egy van. Magassága 50 mm. Alsó harmadán 7—8 mm.-nyire kiálló legömbölyített párkányzat fut körül, haránt benyomott vonalakkal. E párkányzat kerülete 130 mm. Felső harmadában sűrűn egymás mellé szúrt pontokból és haránt csúcsba menő egyenesekből álló díszítés látható.

¹ Analógia: Arch. Közl. XVI. k. IV. t. 39. sz.; VII. t. 70. sz.; II. k. képatlasz. II. t. 12. sz.

² Wosinsky i. m. I. k. XXX. t. 9. sz., XXXI. t. 4. sz.

³ Orosz i. m. Arch. Ért. 1901. XXI. 27. l. 36. ábra.

Orsókarikáinkkal és gombjainkkal analog-leletek rajzait például az alább megnevezett helyeken találjuk.¹

Kanalak. A B/ kutató árok +-tel jelzett tűzpadjainak vastag hamurétegéből több kanál került felszínre. Valamennyi vörösre égetett, kökemény, kiválóan ép példány. A kanalak egy részének alakja analóg a mai fa-főzőkanalak alakjához. Ezek egyszersmind nyéllel ellátottak, de hogy a nyelvek eredeti hossza hány cm. lehetett, azt nincs módunkban megállapítani. A 10—12 mm. átmérőjű nyelveken kivétel nélkül észlelhető a törési felület; jelenlegi állapotukban hosszuk 6—20 cm. Báró Nyáry Albert a pilini őstelep leleteinek ismertetésében írja,² hogy feltűnt neki a kanalak rövid nyele, mely használatukat bizonyára kényelmetlenné tette. Az általa észlelt kanalakon a nyél egy esetben sem volt 2—3 cm.-nél hosszabb. A nyelvek legömbölyített csúcsban végződtek, tehát már eredeti hosszuk is annyi volt. Ugyancsak ily rövid nyelű kanalakat, lelt Orosz Endre a szamosújvári (petrisi) őstelepen;³ Cziráky Gyula Bogojeván⁴ 4,5 cm.; Balázs Béla Tibolddarócson⁵ 8 cm.; Wosinsky Lengyelen⁶ 4,5 cm. hosszú nyéllel bíró kanalakat találtak. Vannak nyélnélküli példányaink is. Ezeknél a kanáltól kiszélesedő és vastagabb falú végébe lyuk van fúrva, nyilván azon célból, hogy a lyukba nyelül szolgáló vesszőt dughassanak. Egyik példányunk valaha a meritőkanál szerepét tölthette be. Félgömbölyű öblénél hossz tengelye 87, szélességi tengelye pedig 7 mm. A kanálfenék vastagsága körülbelül 15 mm., nyéltokja szabálytalan hosszúságú, 9 mm. átmérőjű lyukkal.

Agyagállatokskák. (6. ábra.) Az őstelepek e jellegzetes figurális darabjai nem hiányoznak a mi leleteink közül sem. Köztük a disznó, ökör, kos, ló, kutya, a viziszarvasok közül kacsza, gólya könnyen fölismerhető. Anyaguk füstön szárított, tökéletlenül és igen szépen égetett iszapolt agyag. Több példánynak a felülete fényesre simított.

Az egyes állatokskáknak nemcsak testi arányai vannak gondosan betartva, hanem a mintázó különös figyelmet fordíthatott a jellemző sajátosságok érvényre juttatására is. Így például a disznó vaskos feje, a ló szépen ívelt nyaka, a gólya gázlólába, a kacsza vaskos teste mellett a gácsér felkunkorgó farktollai félreismerhetetlenek. A kosnál észleljük a széles homlokot, vastag nyakat, az ökörnél a bőrlebenyes nyakat, egy példánynál pedig kifejezésre jut a nem is, a feltüntetett emlékek által.

Báró Nyáry Albert, a pilinvárhegyi őstelep buzgó kutatója áldozati tárgyaknak tartja e kis állatkákat,⁷ melyeket az őslakók az általuk elejtett vadak

¹ Wosinsky i. m. I. k. XXX. t. 7., 9., 10., 13. és 14—17. sz., XXX. i. t. 4. sz. — Wosinsky: Lengyeli őskori telep. Arch. Közl. 1886. XIV. k. XI. t. — Képatlasz az Arch. Közl. II. kötetéhez XIV. t. 177—178. és 181. sz., II. t. 7., 13. és 14. sz. — Arch. Ért. 103. l. 43—46. sz., 105. l. 48—51. és 53. sz. — Arch. Ért. 1901. XXI. 27. l. 26—36. sz. — Arch. Ért. 1898. XVIII. 21. l. 13. sz.; 1908. XXVIII. 63. l. 7. és 9. sz.

² Arch. Ért. 1909. XXIX. 425.

³ Arch. Ért. 1901. XXI. 26. l. 24. sz.

⁴ Arch. Ért. 1898. XVIII. 23. l. 19. sz.

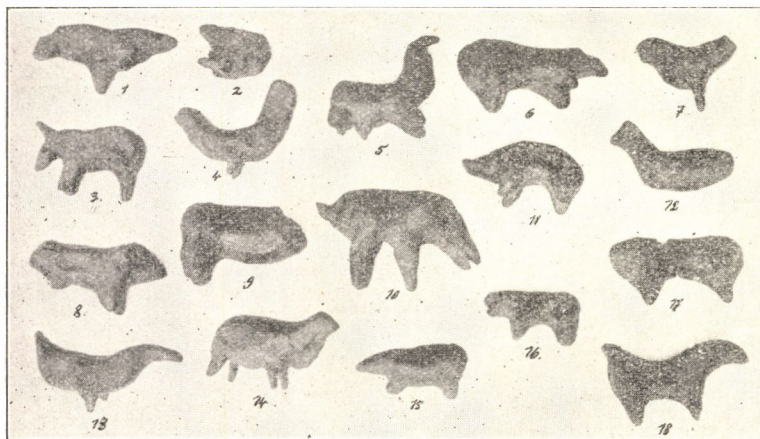
⁵ Arch. Ért. 1907. XXVII. 253.

⁶ Arch. Közl. 1890. XVI. I. t. 10. sz., X. t. 109. sz.

⁷ Arch. Ért. 1909. XXIX. 430.

helyett engesztelésképen ajánlottak föl a megkárosított Istennek. Ezzel a felfogással szemben a prähistorikusok egy része azt vitatja, hogy nem áldozati tárgyak, hanem gyermekjátékok voltak. Ezt fejtegeti például Balázs Béla is, ki az általa feltárt tibolddaróczi őstelepen¹ 64 drb. állatocskát lelt. Analog leleteket a lengyeli, tószegi, szihalmi, csépai, szelevényi, aggteleki, magyarádi, tordosi, verseczi, vattinai, szamosújvári, szalacscai, monostorszegi stb. leletekből ismerünk.

Hálónehezékek, kúpok. Hogy a kovácshalmi őstelep feltárt része a hálónehezékek oly tekintélyes számát adta, nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk, hogy e hely hajdan beleesett a Sárret mocsárvilágának zónájába s így egykori lakosainak főfoglalkozása bizonyára a halászat volt. Erre vall különben az a tömördek halcsigolya is, mely helyenként egész rétegeket alkotott.

6. ábra.

Hálónehezékeink alakja teljesen megegyezik a szentesi, tószegi, lengyeli, szihalmi, szelevényi, csépai stb. hasonleletekkel s főformáikat tekintve az úgynevezett torok- vagy mony-, galacsér, káta és seggi kövek² csoportjába tartoznak. A hálónehezékek eme ősi formái még maig sem vesztek ki a halász eszközei közül. Különösen a Tisza, Szamos és Körösök vizeiben dolgozó halászok eszközei közül nem, kiknél az ősi formákkal annyira egyező nehezékekre találunk, hogy egymás mellé téve nem igen tudjuk megállapítani, melyik az ősi forma s melyik a napjainkban is használt utánzat.³

Szövőszéknehezékeknek,⁴ a tűzhelyek edénytartóinak, vagy tűzszertartási symbolikus tárgyaknak⁵ tartott s a németországi «Feuerhund» elnevezés után

¹ Arch. Ért. 1907. XXVII. 249.

² Herman Ottó: Magyar halászat könyve I. k. 162. l.

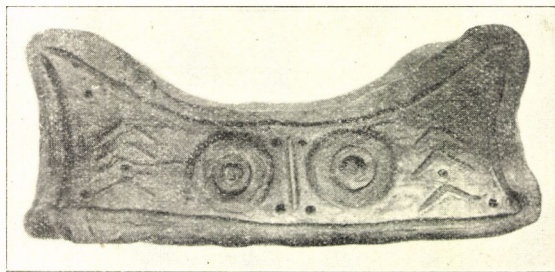
³ Ugyanott 165. l.

⁴ Darnay: Sümeg és vidékének őskora. Budapest 1899. 52. — Radimsky: Die prähistorischen Fundstätten Serajevos. — Hoernes: Die Urgeschichte des Menschen. Wien. 252.

⁵ Ortway: Temes vármegye története. Pozsony 1896. 207. — Wosinsky: Tolna vármegye őstörténete. Budapest 1896. I. k. 122. — Szendrey: Borsód megye őstelepei. Arch. Ért. 1891. XI. 412.

nehány régészünk által tűzikutyának keresztelt pyramist aránylag keveset, de ezt többnyire hamuréteg között, a tűzhely közelében találtuk.

Különféle agyagtárgyak. Átfűrt golyók, gyöngyök. A gömbalakú, átfűrt és kőkeményre égetett agyagtárgyak, melyek a legtöbb őstelepen előfordulnak, nem hiányzanak nálunk sem. Nagyságuk nagyon változó. Vannak alig 1 és 9 cm. átmérőjű példányok. Vannak egészen egyszerűek, és díszítettek. Használati céljuk különféle lehetett. Lehettek nehezékek, gombok, ékszerek (gyöngyök). Wosinsky agyagból készült gyöngyöket ezrével talált a lengyeli őstelepen, de azért azt írja, hogy nem volt egy eset se, hogy zsugorított váz melléklete gyanánt került volna ki. Ebből azt következteti, hogy e kis átfűrt golyókat ékszer gyanánt nem használhatták.¹ Mi három esetben találtunk agyaggyöngy-füzért a zsugorított hulla nyaktáján. És pedig a 2. és 9. számú sírokban. Tömörkény István is említi,² hogy lelei ásatásai alkalmával a hullák nyaka körül több ízben lelt agyaggyöngyöket.

7. ábra.

Kövéső, balta-, buzogánynak agyagból formált utánzatára 3 esetben találtunk. Egyik példányunk egy agyagból vörösre égetett kőkemény buzogányfej. Szabálytalan gömbjének kerülete 30, nyéllyuk átmérője 2,5 cm. Másik példányunk egy kőkalapács idomú eszköz. Alakja hossznegyszögű alappal bíró tompa pyramis. Alapmérete 6×4, hossza 9, előlapja 4,5×3,5, nyéllyukátmérője 3 cm. Harmadik agyageszközünk egy kapa.

Ha analógiát keresünk fent említett agyagtárgyainkhoz, látjuk, hogy a prähistorikus korban egyáltalán nem tartozott a ritkaságok közé a nehezen előállítható kőeszközöknek agyaggal való helyettesítése. Így megemlékszik erről már Ebenhöch Ferencz, a Dunántúl prähistorikai emlékeinek buzgó kutatója is.³ Wosinsky a lengyeli,⁴ Balázs Béla a tibolddaróczi,⁵ báró Nyáry Albert a pilini⁶ őstelepek leletei között sorol föl néhány példányt.

Agyagtárgyaink egyik legértékesebb darabja a «holdsarló» (7. ábra) név

¹ Wosinsky: Ékszerek a lengyeli neolithkori sírmezőkről. Arch. Ért. 1891. XI. 158.

² Tömörkény: Leletek és ásatás Lelén. Arch. Ért. 1908. XXVIII. 270.

³ Arch. Közl. VII. 2. f. 170.

⁴ Wosinsky: Leletek a lengyeli őstelepről. Arch. Közl. 1890. XVI. 56. II. t. 14. ábra. —

A lengyeli telep csiszolt kőeszközei. Arch. Ért. 1893. XIII. 195. és 198.

⁵ Arch. Ért. 1907. XXVII. 248.

⁶ Arch. Ért. 1909. XXIX. 424.

alatt ismeretes tömörtárgy, mely a prähistorikus telepek ritkább jelenségei közé tartozik. Használatukra nézve eltérők a vélemények. Így dr. Keller a Schwab ezredes által Nidaunál talált tömör agyagtárgyakat vizsgálva, holdsarlóhoz hasonló alakjaik után ítélve, a holdimadás jelképeit látta bennük. Lubbock * fej, illetőleg nyakvánkосoknak tartja s nézetének támogatására fölhozza az újabkori vadnépek azon szokását, hogy tornyos frizurájuk megóvása céljából a fekvésnél ma is hasonlóalakú nyaktámaszt használnak. Ezzel szemben Wosinsky ** a lengyeli telepen lelt tárgyak egybevetéséből ítélve kimutatja, hogy fej- vagy nyakpárnául nem használtathattak, miért is a valóságot

8. ábra.

jobban megközelítőnek véli azt a föltevést, hogy symbolikus tárgyak voltak. Analog leleteket a svájci, felsőausztriai czölöpépítményekből s a lengyeli őstelepből ismerünk. A mi agyagtárgyunk hossza 19,5, szélessége 8,5, magassága 8 cm.

Temetkezés. A primitív népek egész élete a legszorosabb összefüggésben lévén a természet jelenségeivel, különösen legfőbb éltető erejével a nappal, halottaikat legnagyobb előszeretettel a vizek partjain és a természetes emelkedések napkeleti oldalain arczzal a fölkelő nap felé fordítva földelték el.

* Lubbock: Die vorgeschichtliche Zeit. I. 213. — Őskori tavi lakások Svájcban. I. 219. — Történelemelőtti idők.

** Wosinsky: Leletek a lengyeli őstelepről. Arch. Kozl. XVI. 68.

Azért a halom keleti oldalán egy próbaárkot huzattam oly célból, hogy rátaláljunk a telep egykori lakóinak földi maradványaira. Az ásást az *A* árok keleti végében dél-északi irányban kezdtük meg és pedig oly szerencsével, hogy munkásaim csakhamar egy csontvázra leltek. Óvatosan takarítottam el a váz fölött képződött breccsiát s nem csekély örömmel és megilletődéssel tapasztaltam, hogy egy kőkori ember földi maradványai feküsznek előttem. (8. ábra.) A váz fekvése dél-északi irányú. Arcza napkelet felé fordított. Jobb oldalán fekvő helyzetben erősen *összezsugorított* alsó tagokkal. Összetett karjai feje alá helyezve.

A zsugorított vagy gugguló temetkezés a Földközi-tenger mellékén lakott præhistorikus népek jellegzetes szokása.

Virchow¹ összehasonlítva a nagadáí és ballasi sírok határozott dolichocephal típusú koponyáit a lengyeli sírok gazdag koponyaanyagával, ugyanazt a fajt állapította meg.

Wosinsky a lengyeli őstelepen észlelt temetkezési szokásról írva² azt mondja, hogy hazánkban a lengyelin kívül csak egy helyet ismerünk, hol zsugorított helyzetben temettek el halottakat.³ Az azóta lefolyt negyedszázad alatt azonban, sőt már előzőleg is az analog temetkezési szokás egész soráról számolhatunk be. Így zsugorított fekvésű csontvázakat találtak a tiszzaeszlári,⁴ bogojevai (gombosi)⁵ jászalsószentgyörgyi,⁶ egyeki,⁷ szentesi,⁸ monostorszegi,⁹ kiskundorozsmai,¹⁰ geszti; guggulókat a tiszafüredi,¹¹ királyhelmecezi;¹² ülő helyzetűeket a csepel-szigeti,¹³ aszód-pusztavarsányi,¹⁴ csepi,¹⁵ dévaványai,¹⁶ zentai¹⁷ és szegedi¹⁸ telepekben. Megjegyzem, hogy a felsorolt őstelepek vázai nem mind neolithkoriak, a mennyiben több váz mellett bronztárgyak is találtattak — így például Jászalsószentgyörgyön, Egyeken, Szegeden, Dorozsmán s ezzel bebizonyosodott, hogy a zsugorított, ülő, gugguló temetkezés szokása fenntartotta magát a bronzkor első szakaszában is,¹⁹ mint a hogy a kőeszközöket még a bronzkorban is szeljtében használták.

Csontvázunk mellékletei kétségtelenül igazolják a neolithkori eredetet. Előtte hatalmas, gránitból csiszolt nyéllyukas balta hevert. Az alsó állkapocscsal egy irányban cervus elaphus agancsának végéből készült dárdacsücs találtatott. Alsó vastagabb részén kétségkívül a bélhúr átfűzhetése s általa a dárdanyélre való erősíthetés céljából egy 4 mm. átmérőjű lyuk van fúrva. A felső lábszárak alatt egy darab kova s két csonteszköz feküdt. Az egyik madárszárcsontból készült nyélcsücs, a másik gondosan csiszolt, finom hegygyel és fűrt lyukkal bíró tű.

A bemutatott váz ugyan zsugorodottabb, mint akár a Wosinsky által

¹ Roska M.: A Földközi-tenger művelődésének hatása újabb kőkori temetkezéseinkre. Erdélyi Múzeum III. 112—122, 162—172. — ² Arch. Közl. XIV. 14. — ³ Arch. Ért. III. 221—223. — Dr. Józsa: Szabolcs vármegye őstörténete. Magyarország Vármegyéi és Városai. V. 371. — ⁴ Arch. Ért. XVII. 321. — ⁵ Arch. Ért. XVIII. 257., XIX. 63., XX. 258. — ⁶ Arch. Ért. XXI. 121. — ⁷ Arch. Ért. XXIII. 366—370. — ⁸ Arch. Ért. XXIII. 15. — ⁹ Arch. Ért. XXIV. 248., XXV. 448. — ¹⁰ Arch. Ért. XXIV. 256. — ¹¹ Arch. Ért. XXIV. 257. — ¹² Arch. Ért. XIV. 251., 312. — ¹³ Arch. Ért. XIII. 50. — ¹⁴ Arch. Ért. VI. 45. — ¹⁵ Arch. Ért. VI. 22. — ¹⁶ Arch. Ért. IX. 53. — ¹⁷ Arch. Ért. V. 128. — ¹⁸ Arch. Ért. XI. 355. — ¹⁹ Lubbock: Történelemelőtti idők. I. 49.

közölt tollrajzon szemléltethető * akár a lengyeli telepen in situ fölvett s a Nemzeti Múzeum régiségtárának I. sz. termében kiállított váz, e különbség azonban nem lehet lényeges, miután nemcsak a lengyeli, szeghalom-kovácsalmi, anarcsi, gombosi, monostorszegi stb., hanem a külföldi, nevezetesen a mentoni, roggendorfi, kunewaldi, remedellói, bodkovickyi vázagnál soha sem volt — mint a hogy nem is lehetett — egyazon a zsugorodás mérve.

A 2-ik számú sírban két zsugorított vázat leltünk. Egy anya és gyermekének földi maradványait. Fényképi fölvétele végtelen sajnálatomra elromlott s így nincs alkalmam a különben érdekes leletet szemléltetni. A csontok elhelyezkedéséből ítélve a gyermeket anyja ölébe helyezhették, mert a varratoknál széthullott koponya részei a nagy váz orsó- és singcsontjai előtt, gerinczsigolyái és medenczéje a nagy medence között, lábszárai pedig a czombsorok alatt feküdtek.

Ha kraniometriai vizsgálat alá vesszük e csontokat és keressük a kor-meghatározó jeleket, ama körülményekből, hogy a gyermeki váz viszonylag ép alsó állkapcsában ülő fogak legnagyobb része még ideiglenes, vagyis tejfog — a mennyiben csak a középső metsző és első zápfogak viselik magukon az állandó fogak ismérveit, másfelől az úgynevezett hosszú csontok megcsontosodási folyamatának kezdeti stádiumából, nevezetesen a lábtőcsontok egyik alkatrészét képező sajkcsontról megszilárdulásából s a csipő-, borsó-, orsócsontok megszilárdulási proczesszusának kérékedéséből a gyermek életkorát 7—8 évesnél többre nem tehetjük.

Hogy a nő negyven év körüli lehetett, következtetem ezt elsősorban a nyilponti varrat (obelion) összenövéséből, mely tudvalevőleg az élet 38—40. éve körül szokott bekövetkezni, másfelől ugyancsak a hosszú csontok megszilárdulási folyamatából.

Melléklete: a női váz nyaktáján szétszórta 32 drb mogyorónagyságú égetett agyaggyöngy, 3 csonttű, 2 orsókarika, a gyermek nyakában 28 szem tridacna kagylóhéjból készült gyöngy, ** 1 átfűrt uniókagyló és 2 drb agyag-állatocska.

A 3-ik számú sírban szintén zsugorított vázat találtunk. Fekvése dél-északi. Arcza ugyan napkelet felé volt fordítva, de mégsem teljesen azonos irányban az előbbiekével.

A sír melléklete: a váll fölött hatalmas kőbalta, melynek mérete a következő: hossza 19, szélessége 9, vastagsága 10 cm. A nyéllyuk átmérője 3'4 cm., a beillesztett agancsnyél hossza 27 cm. Bazaltból csiszolt trapézalakú véső; egy darab horogalakú, őzagancsból formált csont; egy darab obszidián penge s a térdek alatt két hálónéhezék.

A 4. számú sírt a B) árok déli felében a \times -tel jelölt két méter átmérőjű tűzhelytől 8 méter távolságban 180 cm. mélységben találtuk. A váz bolygatlan kemény sárgaagyagon feküdt. Alatta tenyérszerű vastag mészszirovag, fölötte kemény földbreccia, mely rendkívül megnehezítette a csontok kitisztítását.

* Arch. Közl. XIV. k. VIII. t. — Pulszky: Magyarország Archæológiája. I. k. 41. l.

** Arch. Ért. XIV. 33. — Pulszky: Magyarország Archæológiája. I. k. 21. l.

Melléklete a válltájon egy hosszú, uborkaalakú kőbalta, egy darab agancsvégből formált dárdacsúcs, a singcsont mellett egy kovadarab, egy jaspis penge, a lábnál három kővéső.

E sírtól déli irányban, 3,90 méternyire 85 cm. mélységben egy oly csontvázat leltünk, melynek fekvése és melléklete lényegesen eltér az eddigiektől. Mint a váz fekvése föltételezni engedi, a halottat has alá húzott lábakkal, háttal fölfelé, kissé balra fordított fejjel temették el. A fej fekvése nyugoti. Tisztán a véletlennek tekinthetnők e valóban szokatlan temetkezést, mely önkénytelenül is azt a gondolatot kelti az emberben, hogy egy élve eltemetett és sírjában megfordult szerencsétlen földi maradványai előtt áll, ha nem volna tudomásunk analog temetkezési módról. Így Schliemann említi,¹ hogy hissarliki (Hanai Tepech) ásatásaiban a prähistorikus réteg legalsó részében oly csontvázakra talált, melyek zsugorított alsó tagokkal, a földre borulva fekszenek s kissé balra fordított fejük nyugoti irányúak. De ilyen fekvésű vázat leltek Remedellában, továbbá a felsőausztriai Roggendorfban is.²

A sírban az alábbi tárgyakat találtuk: A nyak táján 12 drb 20—24 mm. átmérőjű átfúrt égetett agyaggolyót. E golyók a nyakcsigolyáktól jobbra-balra feküdtek, és a középső négy szem egymás mellett úgy feküdt, hogy fúrt lyukaik pontosan egyirányba estek, tehát valaha fel voltak fűzve. A bal felkarcsont alatt három darab orsókarikát leltünk. Az egyik átmérője 55 mm. A karika közepe felé bemélyedő, majd ismét kiálló lyukpárkánynyal bír. 13 mm. vastag oldaléle körülfutó teknőszerű vājódással két részre osztott s a karika lapja felé irányuló hét pár benyomott sugárral díszített. A második karika átmérője 40 mm., a központ felé irányuló és sugarasan körülfutó fogazott díszítéssel. A harmadik fölfelé szűkülő hengerded-alakú. Magassága 50 mm. Alsó harmadán 7—8 mm.-nyire kiálló legömbölyített párkányzat fut körül, haránt benyomott vonalakkal. E párkányzat kerülete 130 mm. Felső harmadában sűrűn egymás mellé beszúrt pontokból és harántcsúcsba menő egyeneseskből álló díszítés látható.

További leletünk: három darab átfúrt uniókagyló, a test felé eső domború oldalán vörös festéknyomokkal, melyek valószínűleg a vasoxyd-porral bemázolt nő bőrével való huzamosabb érintkezés által kapták említett szineződésüket. Hogy a neolithkori telepek lakói — mint a prähistorikus népek általában³ — vörös festékekkel kenték testüket, azt a legtöbb őskori telepeket föltáró archæologus egybehangzóan említi. Wosinsky többször hivatkozott munkájában részletesen foglalkozik a tetovirozás, festés módjával. Az *A*/ árok egyik tűzpadjában és a 8., 10., 18. számú sírokban mi is találtunk néhány festéktörött, melyeken még most is vastagon van a vörösbarna festékpör.

A 10. számú sírtól 3 méternyire 120 cm. mélységben, a zsíros tapintású fekete korhany alatt ismét egy dél-északi fekvésű zsugorított vázat leltünk. Oldalt fordult feje kelet felé néz. A felső test alatti föld süppedt-e meg, vagy

¹ Schliemann: Ilios 789. l.

² Mittheilung der Anthr. Ges. in Wien. 1883.

³ Arch. Közl. XIV. 12. L. még Forrer, Joly, Jelinek, Roska idézett munkáit.

már eredetileg mélyebb fekvésű felső testtel temették el, nehéz volna megállapítani, tény, hogy a jobboldalt fekvő váz helyzete a vízszintes iránytól körülbelül 20°-ra tér el.

E sírban az alábbi tárgyakat találtuk: három darab kővésőt, egy fúrtlyukú baltatöredéket, a fej mögött egy erősen ívelt 30 cm. hosszú agancslándzsacsúcsot, a lábnál egy őrlőkövet, egy alacsony peremű szilkáét s egy talpcsöves edényt. Ilyen edényt néha a váz előtt, néha a lábnál több sírban találtunk, ámde egyetlen egy esetben sem voltunk képesek egy darabban kiemelni. Nemcsak felső tálja roppant ezer darabra, hanem alsó tölcseírszerű része is és így valóban megőrültem, midőn e sírből egy viszonylag ép talpcsövet sikerült kiemelni. Miután a talpcsöves edényekről Wosinsky Mór a lengyeli őstelep zárványainak leírásában a lehető körülményességgel értekezett,¹ az edény használati célját illetőleg az egyes föltevések regisztrálását és új föltevéssel való kiegészítését fölöslegesnek tartom.

A mi talpcsöves edényünk érdekessége abban áll, hogy a tál nem közvetlenül a tölcseírszerű nyúlványra, hanem a cső felső végén ülő, csaknem derékszögben törő karokra, helyesebben könyökökre volt erősítve. Hasonló talpcsöves edényt Wosinsky is csupán egyetlen egyet talált² s analógiáját a mykenäi, capuai, cæretani sírokból kikerült arany- és bronzedényekben véli föltalálni. A kovácshalmi neolithsírban kikerült talpcsöves edény azonban csak főformái tekintetében egyezik meg a lengyeli őstelepeével, a mennyiben a példányunk oldalfala egyenes, amaz a talpnál trombitaszerűen kiszélesedő. A zárt tölcseírs magassága 19 cm. Alsó kerülete 35-, falvastagsága 15, a karok hossza 9 cm. A felette levő tál — melyet a munkás ásója ért s így a földnyomásokozta töréseken kívül összeállíthatatlan darabokká szakadt — 35 cm. átmérőjű lehetett, külső oldalain ujjbenyomások által készített díszítéssel.

A 12. számú sírt az előbbitől 6 méternyire 120 cm. mélységben találtuk. Benne erősen zsugorított, arczzal napkelet felé néző csontváz feküdt. Alatta vastag mésztufa-lapok heverték, világos bizonyítékául annak, hogy a szénsavas mészből képződő ó-alluviális lerakódású kőzetet az ősember nemcsak tűzpadjai, hanem sírjai fenekének kirakására is fölhasználta. A szükséges anyagot bőven szolgáltatták a közelben levő bihari hegyek.

Melléklete: Közvetlenül a koponya előtt szarvasagancsnyélbe erősített kőbalta. Az agancs korosabb szarvasé lehetett s kétségkívül mint vadászszákmány került az ősember birtokába. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy a rózsató alatti koponyacsont szorosan össze van növe az agancscsal. E hengeres csontba vésett lyuk a köpűje a 7 cm. hosszú s 3 cm. széles éllel bíró, gondosan csiszolt baltának. A balta fokát a 26 cm. kerülettel bíró rózsató fölött félgömbölyűre faragott csontvég alkotja, fogójául pedig a szembog 11 cm. hosszú és 12 cm. kerületű nyúlványa szolgál. Hasonló agancsbaltáról tesz említést Sági János, a balatonparti őstelepről írt cikkében.³

¹ Arch. Közl. XIV., 26., XVI. 159., 168., 183., 186. stb. Tolna vármegye őskora, Arch. Ért. XI. 211—224.

² Arch. Közl. XVI., 186., XV. tábla 151. ábra.

³ Arch. Ért. XXIX. 347.

A balták e típusa kétségtől a ritkaságok közé tartozik. A prágai, stockholmi prähistorikus múzeumok csak egy-egy példányt tudnak fölmutatni. Egy példány került a mondseei czölöpépítményekből s Wosinsky is csupán egy analog baltát lelt.¹ A lengyeli telep agancsnyeles kőbaltája azonban az agancs fölhasználása tekintetében eltér a mi baltánktól, a mennyiben ennél az állat életében levált agancs rózsatöve képezi a balta fokát, a szembogok eltávolítottak, a keskeny kőbalta köpűje pedig a főszárba van vésve. A szóban levő balták másik eltérése, hogy a míg a lengyeli agancsba a rózsató alatt nyéllyuk van fúrva, addig a mi példányunk nyelét az agancs-szembog nyúlánya szolgáltatja.

További mellékletek: két darab megmunkált agancshegy, egy fűrt nyéllyukú kupa vörösre égetett agyagból. A kupa méretei: hossza 14, szélessége 8.5, vastagsága 2.5 cm. A vékony kupaél 5, a nyéllyuk átmérője 3 cm., két darab égetett és fűrt agyaggolyó. Átmérőjük 4—5.5 cm. Közvetlenül a térdek előtt egy talpcsöves edény, melynek formája Wosinsky által ismertetett kisebb talpcsöves edények formáival egyező.² Sajnos, felső része ennek is szétmállott, úgy, hogy csupán csak a talpat mérhettem meg. Végül a lábszárak mögött egy esonttűt, két megmunkálatlan agancsdarabot és három patakkavicsot találtunk.

A nyolczméteres *A* árkot nyugoti irányban meghosszabbítva s ezzel egyidejűleg derékszögalakban a *B* árokkal párvonalosan egy másik hat méter hosszú próbaárkot is húzatva, még három zsugorított csontvázat leltünk.

A 8-as számú sírban egy 9—10 éves gyermek feküdt. Fekvése annyiban tért el az eddig tárgyalt csontvázakétól, hogy lába délnyugot, feje északkelet felé irányult s arcczal keletnek fordulva, baloldalán feküdt. Hogy a jobboldali, dél-északi irányú fekvéssel szemben véletlen vagy szándékos-e ennek a gyermeknek említett helyzete, bajos volna megállapítani, tény azonban, hogy ily temetkezési móddal találkozunk az őstemetők föltárásánál. Így például a Rómer által Kisvárdá és Anarcs között³ fölászott, továbbá a bogojevai⁴ (gom-bosi) őstemetőkben fölászott csontvázak fekvése teljesen analog. Baloldali fekvésűek a mentoni barlangban (Franciaország), a langeric-bassei löszben (Dordogne), a kunewaldi⁵ (Morvaország), unetici (Csehország), a remedellói s a cantalupai (Olaszország) terramareszerű őstelepekben talált csontvázak is. Megjegyzem, hogy a három utóbb említett helyen váltakozva jobb- és baloldali temetkezést észleltek s mellékleteik között bronztárgyak is találtak.

E sírban az alábbi tárgyakat találtuk: két agyaggolyót, melynek átmérője 3.5—5 cm., egy agyag állatocskát, három uniokagylót, egy csontsimítót, két megmunkálatlan agancsdarabot, két patakkavicsot és egy nagyobb, alul simára csiszolt gránitdarabot.

Érdekes, hogy e váznak főleg jobboldali részei vastagon vannak vörös

¹ Arch. Közl. XIV. 40. l. XIV. tábla 133. ábra.

² Arch. Közl. XVI. k. XV. tábla 145—147. ábra; Arch. Ért. XI. 212.

³ Arch. Közl. III. 221—223.

⁴ Arch. Ért. XVIII. 257.; XIX. 63.; XX. 258.

⁵ Mittheil. d. Anthr. Ges. in Wien. XIV. 59.

vasoxid porral fedve s a koponya baloldali falára rostos anyagok tapadtak, melyek valószínűleg a hullát egykor befedő lepel maradványai.

Mint került a vastag vasoxidpor a csontokra, nem állapítható meg biztosan, ha azonban figyelembe vesszük e kor népénél ama általánosan dívó szokást, hogy testét, vagy annak egyes részeit festékekkel kente;¹ másfelől ha nézzük a környező földréteg minőségét, mely kizárja a szabad oxidpornak természetes kiválasztódását és a csontokra való ülepedését; ha figyelembe vesszük, hogy a csontoknak csak azon részei fedvék a szóban levő vörös porral, melyek közvetlenül érintkeztek a környezettel s a míg például a koponya és fogmederívek belső falán, a szemgödrök mélyén s a csigolyák között, a csontok természetes színűek, addig egyebütt többé-kevésbé színeződtek; végül ha a hulla fekvő helyén az egykor keményre taposott földet vizsgáljuk és látjuk a váz körüli részen a vörös por éles határolódását, nem lehet mást föltételeznünk, minthogy e gyermek holttestét vörös festékekkel itatott lepelbe burkolták s míg a lepel évezredek folyamán a testtel együtt elporladt, addig a vasoxidból készült festék rárakódott a csontokra.

A halottaknak vörös festékekkel való bekenési szokását Roska is említi² s dr. Jankónak a XI. orosz archæologiai kongresszusról írt jelentésében olvassuk,³ hogy a besszarábiai kormányzóság akkermani kerületében Knauer által eszközölt ásátások alkalmával az egyik kurgán alsó rétegéből több vörösre festett csontváz került napfényre.

A 9. számú sírban ismét a szokott dél-északi irányú, jobboldali fekvéssel, keletnek fordított fejjel elhelyezett csontvázat találtunk. 145 cm. mélységben egy régebbi tűzpadon feküdt. Alatta a földréteg a vörösre égetett, körülötte szénrögökkel vegyes hamu. Csontjai után ítélve 40—50 éves lehetett. Koponyája erősen dolichocephal. Prognathszöge 74°. Alsó állcsontja vastag, erőteljes, ép, de erősen kopott fogakkal rakott. A hosszú csontok méreteiből ítélve 165 cm. magas lehetett.

Melléklete: az arcz előtt szarvasagancsvégéből formált dárdacsúcs, mellette két darab igen szép, gondosan csiszolt kővéső. A könyökkel egyirányban szarvasagancsból készült fokos, közelében egy egész felületén gondosan csiszolt agancslyukasztó. A czombcsont előtt egy talpcsöves edény roncsa, a váll mögött vörösre égetett agyagból buzogányfej. A szabálytalan gömb kerülete 30, nyéllyukának átmérője 2.5 cm.

Az A árok nyugoti meghosszabbításában 150 cm. mélységben a 17. sz. sírt bontottuk föl. Kút zsugorított vázat találtunk benne. Egy felnőttét és egy gyermekét. A gyermek zsugorított váza a felnőtt előtt feküdt. Csontjai egészen szétmállottak. A koponyát összeroppantotta a föld nyomása. Subtilis ívű felső állcsontjában még benn ült a második előzáfog. Ebből következtetem, hogy életkora nem haladta még meg a három évet. Álla alatt három átfúrt állati fogat és egy szintén fúrt agyaggolyót találtunk. Könyökénél egy vastagfalú,

¹ Arch. Ért. XX. 250—251.

² A Földközi-tenger művelődésének hatása újabb kőkori temetkezéseinkre. Erdélyi Múzeum III.

³ Arch. Ért. XX. 250—251.

formátlan, rosszúl égetett szilke feküdt. Benne a tridacna kagylójának egy darabja és parányi, szépen kidolgozott kővéső.

A női váz — mert kétségkívül az volt — nyakában 16 szem hengeralakú fűrt agyaggyöngyöt leltünk. A gyöngyszemek egyenlőtlen nagyságúak. A legnagyobb hossza 22, a legkisebbé 7 mm. Hengeralakú átfűrt agyagtárgyat 12 cm. magasságtól lefelé a hamurétegek között többet találtunk. Úgy látszik, hogy a prähistorikus telepek szokott zárványa ez és nagyságához képest különféle czélokra használtatott.

Analog hengerkéket a zürichi, bodensei czölöpépítményekben, Schliemann trójai prähistorikus városaiban, a lengyeli, gombosi, szegedi, egyeki, szentesi stb. őstelepekben találtak. További mellékletek két csonttű, négy orsógomb és egy simítócsont.

A 18. sz. sírban levő zsugorított csontváz mellett három agyaggömböt, két kővésőt, egy csontsimítót, egy megmunkált agancsdarabot, egy festéktörőt és négy uniókagylót találtunk.

Érdekes a 19. sz. sír feltalálásának módja. Munkásaink ugyanis a halom keleti oldalán, egészen a régi meder szélén ütötték föl tanyájukat. Kukoriczaszárból, szélverte akáczgallyból a reggeli és déli pihenés idején nagy tüzet raktak s úgy melengették a hideg északi szélről elgémberedett kezeiket. Márczius 7-én addigi szokásuktól eltérően meleg ételt akartak ebédelni. A földmunkások szokott ételét: lebbencset. A mint a szakács ütné a földbe a bográcsot tartó szolgálát, a fa hegye sehogy se akart befúródni. Megpiszkálta a helyét s alig távolította el a 8—10 cm. vastag földréteget, mikor egy lapos kődarab, ez alatt pedig egy edény akadt a kezébe. Mondanom se kell, hogy a tanyát azonnal tovább költöztettem s az edény körül óvatosan ásni kezdtem a földet. Pár percznyi ásás után erősen korhadt csontok kerültek elő. Vigyázva távolítottuk el a vékony földréteget, mely egy hasonfekvő csontvázat takart.

Fekvése olyan, mint a 4. sz. sírban lelt vázé. Feje baloldalra fordított. Szemüregei az őszi napkelet felé irányulnak, tehát valószínű, hogy ősszel hagyta itt e siralomvölgyet.

Mellékletei közül érdekes két darab vastagfalú agyagedény (XXVa. fölülről 2-ik sor). Mindkettő a test jobboldalán volt elhelyezve. A lapoczkacsonttal egyenlő magasságban levő edény durva anyagú szemcsés agyagból készült. Hogy nem korongon formálták, azt az árnyékvizsgálat igazolja, bár e nélkül pusztá rátekintéssel is észrevehetjük. Magassága 24 cm., kerülete legnagyobb kiöblösödésénél 46 cm. A másik kancsóalakú egyfülű edény. Nagyságához képest aránytalanul vastagfalú. Anyaga durva, szemcsés, felülete iszapolt agyaggal simított. Szépen ívelt fülén mély barázda fut végig. Lapos, alul simára kőszőrült kőlappal volt fedve. Ebbe a kőlapba ütdött a szakács szolgálója. A nagyobb edényben megszenesedett ételmaradékot, három darab apró ujjpercacsontot, a kisebb edényben négy kővésőt, egy csonttűt, két agyaggömböt, egy agancslyukasztót és megszenesedett gabonaszemeket találtunk.

1912. év márczius hó 6-án munkásaim a halom tetején húztak egy

10 méteres kutató-árkot (*D*). Párvonalosat azzal a kb. 50—60 m. hosszú árokkal, melyet 1904-ben Darnay Kálmán úr költségén ástak a halom nyugoti oldalán. Több honfoglaláskori sírt dúltak föl ekkor a tanulatlan munkások, kik vandál módra semmisítették meg «az ócska lim-lom vasat, csontot», mely a vázak mellől kikerült, kád-, vagy legalább is fazékpénzt keresve szüntelen. Csak a véletlennek köszönhető, hogy e pusztítás daczára mégis egy-két kenyel-, zabla- és kardtöredék, az alsóbb rétegekből pedig két talpcsöves edény, több kő- és agancseszköz került az ásató birtokába *

Meglévén győződve arról, hogy a hulladékhalom tetejében régibb-középkori síroknak kell lennie, munkásaimmal vigyázva ásattam föl a vastag korhanyréteget s bár lementünk 120—130 cm.-nyire, de nem találtunk semmit. Az utolsó méternél végre kemény anyagot ért az ásó. Bár ásatásaim közben többször csalódtam, mert a nagy gonddal, vigyázattal kifejtett kemény tárgy sok esetben nem volt egyéb, mint egy-egy nagyobb formátumú edény töredéke, ezúttal is óvatosan kapartattam el a földet. Az óvatosság helyén valónak bizonyult, mert csakhamar egy erősen kilúgozott vállpereczdarab került a kezünkbe. Aztán szép rendben a lapoczká, felkarcsont, bordák, nyakcsigolyák, koponya, végül a váz alsó részei.

Semmi kétség, meglettük az évek előtt megbolygatott sírok folytatását s ezzel azon föltevésem, hogy a mai Szeghalom környékén elhelyezkedő prae-historikus eredetű halmok, kisebbszerű emelkedések a régibb középkor népeinek tanyái s majdnem temetkező helyei valának, helyesnek bizonyult.

A váz fekvése kelet-nyugoti. Azaz a láb kelet-, a fej nyugot felé irányult. A halottat teljesen kinyújtóztatva úgy fektették a földbe, hogy arcza a fölkelő nap felé forduljon, mintha az éltető fényforrást útjelzőnek tartották volna a halál birodalmában bolyongó lélek számára. Analog temetkezési szokást konstataáltak számos helyen.

A szemgödrök az őszi napkelet felé irányultak. Felső végtagjai szorosan záródtak a testhez, mert még a felkarcsont szinte érte a bordákat, az orsó- és singcsontok a medencze csípőtaraján az ízvápa fölött feküdtek. Ilyen temetkezést észleltek a hunnkori temetőben.

Tovább vizsgálva a csontok helyzetét, látjuk, hogy a kéztő, kézközép és ujjpereczcsontok a medenczéde süppedve, az ülő és fancsontok között hevertek, mely körülményből nem következtethetünk mást, minthogy a halott kezeit a sírba tételkor a hason összetették.

A sírűregben koporsónak, deszkának nyoma se találtatott. Ellenben még a fényképen is világosan látszik, hogy az üreg fala agyaggal volt kitapasztva, miáltal az dagasztóteknőszerű alakot lelt. Honfoglaláskorabeli sírleleteink közül a tapasztott sírok — éppúgy, mint a padmalyosak — a ritkábban előfordulók közé tartoznak, a mennyiben a halottat a legtöbb esetben egyszerűen a frissen megásott gödörbe helyezték.

A váz melléklete egy darab kovakő, egy csiholó vas, a mell táján, a

* Darnaynak a szeghalom-kovácsalmi leletekről szóló leírását l. Arch. Ért. XXV. 66—70. l.

3—4. bordák közé süppedve a honfoglaláskorabeli leleteknél gyakran előforduló félgömbös csüngő dísz és egy darab hosszányszögű, erősen oxidált szíjcsatt.

A következő nap meghosszabbítottam a *D*) árkot, még pedig egyidejűleg észak-déli irányban. Az 5. számú sírtól 4·5 méternyire 70 cm. mélységben, az előbbivel teljesen azonos helyzetű vázra bukkantunk. Csontjaiból ítélve nő volt. Koponyája könnyed alkotású. Fölszíne sima. A tarajok és nyulványok gyöngédek. Homlokőblei csekély fejlettségűek. Nyakszirtcsontjának külső dudora, valamint az alatta levő kétoldali félkörös vonalak, a sípcsont melső büttyke, az orsócsont gumója, mint a megfelelő izmok tapadási helyei kevésbé mélyek. Csipőtaraja széles, tág, előreálló, a farcsont alatti likak háromszögű idomúak, a medencze alkotása harántirányban oly széles, hogy magasságához való viszonya 127 : 100. Szóval e váz magán viseli mindama tipikus megkülönböztető ivari sajátságokat, melyek alapján nemét illetőleg határozott ítéletet mondhatunk. Melléklete nem volt. Hasonlóképen nem volt melléklet a 7. számú sírban sem. Északi irányban meghosszabbítva az árkot, annak legvégében, a zsíros fekete agyagban 75 cm. mélységben a 13. számmal jelölt sírt találtuk. A váz fekvése a rendes kelet-nyugoti. Szinte hyperdolichocephal koponyája bal oldalra fordult s e miatt az arc észak felé néző volt. A koponyavarratok csontosodási stádiumából, vagyis a stynostosis mérvéből ítélve az elhunyt vitéz ötven éves körüli lehetett, a mennyiben a nyílvarrat hátulsó pontján, az úgynevezett obelionon kívül már a koszorúvarrat nyílpontri része (bragma) is csontosodásnak indult s hosszú csontjai egyedül a farkcsíksontnak a keresztcsonthoz való forradása nem következett még be.

Homloka alacsony és keskeny. Ivelt orrháta előrenyúló. A szemfog alatti árok (fossa canina) erőteljes, szóval a honfoglaláskorabeli koponyákkal közös kraniológiai sajátsága annyira felütlő, hogy e sírleletet már akkor is e korból eredőnek kellene tartanunk, ha a koponyán kívül semmi bizonyíték nem állana rendelkezésünkre.

Melléklete: a jobb vál közelében 26 cm. hosszú lándsacsúcs. Alakra nézve egyező a törteli * lelettel. A bal felkarcsonton egy harczi fejsze. Hossza 28 cm., éle 11 cm. A medencze csontjai közt egy darab vasszíjcsatt s a bal oldal deréktáján egy csiholó vas.

A 14. sz. sírban ismét nő feküdt. Mellette a legszorgosabb kutatás dacára sem találtunk semmit. Általában véve, sírjainkat a mellékleteknek csaknem teljes hiánya jellemzi, úgy hogy e körülményből nem következtethetünk mást, minthogy az itt temetkezők rendkívül szegény emberek voltak.

A 15. sz., agyaggal tapasztott sírban a régibb középkort jellemző kelet-nyugoti fekvés mellett egy feltűnően jó állapotban levő férficsontvázat leltünk. A középtermetű vitéz 30—35 éves korában költözhetett el az élők közül, mert koponyájának összes varratai még szabadok és a mellcsont legalsó tagozatát képező kardnyúlvány összeforradási folyamatának még nyoma sem állapítható meg. A váz mellett az alábbi tárgyakat találtuk: A jobboldalon, a

* Arch. Ért. 1896. XVI. 30—39. Hampel: A honfoglalási kor emlékei 729. 1.

legalsó bordával egyirányban hat darab nyílsúcsot. Alakjuk lapos, rombikus, nagyságuk különböző. Van köztük olyan, melynek hosszdiagonálisa 30 mm., és van olyan, melynek ugyanezen mérete 60 mm. Száraik hossza, — melyekkel a favesszőbe voltak erősítve — 20—25 mm. A baloldalon, a csípő taraja

9. ábra.

mellett több darabra tört kést, fölötte lanthoz hasonló csiholó vasat, kovát és egy 19 cm. hosszú fenőkövet találtunk. A fenőkő fekete limonitból van formálva s minden kétséget kizárólag a fegyverek élesítésére használtatott. Fenőkőnek a honfoglaláskorabeli sírleletek közötti előfordulása éppen nem tartozik a ritkaságok közé.

A baloldalon talált tárgyak helyzete olyan, mintha azok a halott olda-

lára akasztott tarsolyba lettek volna téve. S valóban, a mint gondosabban kitisztítottuk a földet, az említett tárgyak fölött egymástól kb. 15—18 cm.-nyire két vaskarika darabjait találtuk, melyek valószínűleg a tarsoly szíjtartói voltak egykoron.

A 16. sz. sír (9. ábra) az eddig föltárt sírok közül az egyetlen, melyben lovas vitéz feküdt. Fekvése kelet-nyugoti, szorosan a testhez simuló karcsontokkal. Már a sír föltárásakor föltűnt, hogy az árok jobb sarkában az ásó oly könnyen süppedt a földbe, mintha az a rész már megbolygattatott volna. És csakugyan, midőn teljesen eltakarítottuk a vázat fedő földet, nem csekély bosszúsággal tapasztaltam, hogy a vitéz jobb medenczecsonkjától lefelé a lábtőig, hiányoznak a közbeeső czomb, térdkalács, síp- és szárkapocscsontok.

10. ábra.

Világos tehát, hogy a sírt megbolygatták. Még pedig nem lehetetlen, hogy az 1904-ben itt áskáló munkások, kik ekkor hányhatták ki nemcsak a most hiányzó csontokat, hanem a sír egyes mellékleteit is.

A baloldalra fordult koponya előtt két nyílcúcsot leltünk, az ismert rombikus formában. Az ágyéksigolya fölött egy hengerded vasból lantalakúra formált, viszonylag igen erős szíjcsattot, melynek tövisét egyik vigyázatlan munkásom törte ki.

A bal medenczecsonttal egyvonalban valamely kisebb emlős három borda, két szár és három gerinczcsontját, alatta egy nagyobb, ismeretlen rendeltetésű patakkavicsot. Végül egy kardtöredéket. Ugyancsak a baloldalon, a czombcsont alsó bütyke mellett egy kengyelvasat, melynek rombikus szárai lapos és alsó felén kimagasló bordázatú talpalóvá szélesednek. A kengyelvas

füle hossznegyszögletes, a fölötte levő lemez négyzetidomú. Az összenyomott koralakhoz hasonló kengyel belső átmérője a két szár között 12, magassága 10 cm. A kengyelnyak 4,5, az egész magasság pedig 15,5 cm.

A kengyel nyakas szíjtartója határozottan avar eredetre vall s teljesen analog a nagymányoki,¹ bölcskei,² csökmői,³ kishegyesi,⁴ esztergomi,⁵ német-peregi,⁶ kiskunszállási⁷ avarkori leletekkel.

Hogy a másik kengyelvasat is megeljük, a váz jobboldalán 80—90 cm. szélességben elhanyagoltam a földet, de egy ismeretlen rendeltetésű, 3 cm. hosszú vasdarabkánál egyébre nem akadtunk. Az első pillanatban lehetségesnek tartottam, hogy a Darnay úrnak küldött kengyelvasak között fogom a mi példányunk párját megelni, hazatérve azonban mindjárt láttam,⁸ hogy lényeges köztük a különbség. És éppen e lényeges különbség enged következtetni arra, hogy e tájék beleesett a nagy népvándorlás gyűrűjébe s hogy a halom temetkező helye volt e korszak harcziás barbár népének is. Megemlítem végül, hogy a bal láb ujjpercezeitől 25 cm.-nyire egy csikó zablát találtunk, melynek alakja megegyezik a népvándorlási sírokban lelt példányokéval.

Szeghalom, 1912 május.

Szeghalmy Gyula.

A MAGYARHONI FIBULÁK OSZTÁLYOZÁSA.

II. Rész. A hallstatti kor fibula-typusai.⁹

A bronzkor végétől a kelták fellépéséig terjedő idő a magyarországi őskor leghomályosabb szaka. Azoknak az emlékeknek, amelyek ebben a korszakban keletkeztek, nem volt részük eddig összefoglaló feldolgozásban. Sőt régibb szerzőink, a kik a mult század hetvenes éveiben a hazai őskori kutatás e nagy föllendülésének korában őskori emlékeink összegyűjtésén fáradoztak, kellő összehasonlító anyag híján majd a bronzkor emlékei közé sorozzák, majd a kelták, sőt nem ritkán a rómaiak rovására írják azokat s hogy az őskorunk fejlődésmenetében ekként üresen maradó félezredévet kitöltsék, úgy segítettek magukon, hogy a bronzkor határát kiterjesztették egészen a Kr. előtti ötödik századig, a mikor a kelták a mai Magyarország nyugati határán megjelennek.¹⁰

¹ Arch. Ért. 1890. X. 432. — ² Arch. Ért. 1891. XI. 240. — ³ Arch. Ért. 1897. XVII. 437. — ⁴ Arch. Ért. 1907. XXVII. 357. — ⁵ Arch. Ért. 1900. XX. 113. — ⁶ Arch. Ért. 1900. XX. 114. — ⁷ Arch. Ért. 1908. XXVIII. 331. — ⁸ Arch. Ért. 1905. XV. 70.

⁹ V. ö. I. rész. A magyarországi bronzkor sajátos fibulatypusai. — A jelen (II.) részt terjedelme miatt a 3. füzetben folytatjuk. Szerk.

¹⁰ E chronologiai felfogást képviseli még 1897-ben Pulszky Ferencz is Magyarország Archaeológiája I. k. 190. l., de úgy ő, mint Pasteiner Gyula (Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban etc. IV. k. 85—106.) szabatosan elkülönítik a hallstatti és Latène emlékeket, de azért az előbbieket is a VI. század utáni időre teszik; azon megegyezésük következménye ez, hogy a hallstatti kultúra terjesztőinek is a keltákat tartják. Megjegyzem itt, hogy újabban Hoernes is visszatért ahhoz a régi fölfogáshoz, hogy a magyarországi hallstatti kultúra legalább részben a hazai, de nézete szerint itt már régebben honos kelták kulturája és az illyr faj súlypontját távolabb délre helyezi. A ki fejtegetéseimet figyelemmel kíséri, látni fogja tanulmányom folyamán, hogy a pannoniai terület kulturája mennyire egységes jellegű és mennyi szál fűzi az illyr kulturakörhöz. Ezért nem tekintjük a kérdés ethnikai részét tisztázottnak.

Ennélfogva a ki tisztán irodalmunkból akar fogalmat alkotni e korszak emlékeiről, önkénytelenül is arra a gondolatra jut, hogy a míg körülöttünk keleten a skythák földén, délről a Balkánon, nyugaton a hatalmasan kifejlődött itáliai vaskor nagy kiterjedésű peripheriális körében, új formák keletkeznek, új ízlés alakul ki. Nálunk ezen a területen, amely oly fejlődés-képesnek, leleményesnek mutatta magát, az előző századokban, stagnatio áll be, a körülötte lüktető élet nem hat reá felfrissítőleg. Elzárkózik a maga konservativismusában legfőlebb a széleken szivárognak be az új kultura elemei, de nem válnak a lakosságnak vérévé, nem hódít az új kulturával kapcsolatosan föllépő új, czélszerű, olcsó anyag a vas sem. A nép a maga bronzkori felszereléséhez ragaszkodik egész a kelták betörésének idejéig. És ha egyes hazai és külföldi szakemberek beszélnek is hallstatti kulturáról, vagy mások új helyi elnevezésekkel illetik az átmeneti kultura e fokozatát, ezek sem támaszkodnak az emlékek nagyobb tömegére, a külföldi szakirodalomban még ma is általános vélemény az, hogy a magyar föld őskorának fejlődésmenetében, Magyarország egy kis nyugati szögletét kivéve, nem volt ú. n. hallstatti kultura s hogy bronzkorunk sokkal túlélte a hallstatti kulturának a szomszédos területeken való föllépését* s mintegy magában izoláltan fejlődött. Eféle elzárt fejlődés azonban el sem képzelhető, semmi elfogadható ok nincs annak föltételezésére, hogy ama összeköttetések számai, a melyek újabb és újabb impulsust adtak a magyar bronzművességnek leleményessége, ízlése kifejtésére, egyszerre megszakadtak volna s bronzkorunk hosszú élete ellen lehangosabban szól az a körülmény, hogy emlékei sehol sem vegyülnek a kelta emlékekkel, de nem ritkán vegyülnek ezekhez más olyan emlékek, a melyek a közbeeső időben keletkeztek más, már előbb importált emlékek hatása alatt.

De ha visszaköveteljük e korszak számára a rómaiaktól, a keltáktól azokat az emlékeket, a melyeknek téves korhatározását nem egyszer sikerrel leplezte el a régi illusztrációk fogyatékos volta s ezek mellé odaállítjuk azokat a leleteket, amelyek az utóbbi évek munkássága alatt már helyes megítéléssel lettek közzétéve, máris tekintélyes anyag fölött rendelkezhetünk, ha ehhez hozzávennők a még közzétételten tárgyakat, a melyeket Nemzeti Múzeumunk raktározott újabb szerzeményei között, vidéki köz- és magángyűjteményeinkben őriznek s a melyek külföldi gyűjteményekbe kerültek, teljesen tisztulna a kép s a hézag épp úgy ki lenne töltve hazánk nyugati és északi részének kulturájára vonatkozólag, mint a hogy a Hampel, Reinecke, Nagy Géza és Posta Béla kutatásai révén összefoglalt skytha emlékek hazánk keleti részének fejlődésében mutatkozó hézagot kitöltötték.

Az az anyag, a mely a korai hallstatti fibulák bemutatása során mint kísérlő lelet vagy környezet tárgyalásra kerül, sok tekintetben alkalmas arra, hogy e hézag kitöltésénél némi szolgálatot tegyen, s e miatt tanulmányom ezen részében kénytelen leszek ott, a hol ez a tárgyalástól messze el nem térít, ez irányban néhol hosszabb kitéréseket is tenni.

* Csak néhány összefoglaló munkára utalok itt, Sophus Müller: Die Urgeschichte Europas 128. lap. British Museum, Guide to the antiquities of the Iron age 102. l.

A hallstatti kor idősebb szakának fibula-típusai közül egyet a pápaszem-forma spirális fibulát már a hazai jellemző fibula-típusok során tárgyaltuk, a miatt a stilaris rokonság miatt, a melyben az hazai, ú. n. sujtásos fibuláinkhoz áll, de meg azért is, mert ez az a forma, a mely legsűrűbben vegyül a sajátos hazai korábbi formák környezetébe, s e miatt, úgy vélem, a hazánkban fellépő hallstatti formák között a legidősebb. Itt csupán a kor kérdése miatt kell reá visszatérnem, X. századi leleteinkben már sűrűn szerepel, ellenben nem tudunk eddig reá esetet, hogy azon egyéb kora hallstatti idomok, jelenléte, a melyekről itten szó lesz, ily korai környezetben lett volna megállapítható.

Ívfibulák.

Tanulmányunk első részében lezártuk azoknak a fibuláknak a sorát, a melyek a fibula alaptípusából idegen hatás nélkül fejlődtek ki hazánk földén s a melyek ekként a bronzkorunk legsajátosabb alkotásai. Láttuk, hogy a magyarországi bronzműves a traditionális ősi formához, a lapos, elnyúlt alakhoz való szoros ragaszkodással csak a díszítés alkalmazásában enged meg változatosságot. Európa déli részén azonban más irányban indul meg a fejlődés az alaptípusból, a járulékos dísz a magyar fibulák sujtása nem játszik itt szerepet, maga a kengyel alakul át s talán hogy az áttűzött ruha redőit jobban átfoghassa, mindjobban eltávolodik a tütől s ezzel az eltávolodással kapcsolatosan többnyire félköríves, némelykor még erősebben fölmagasodó alakot ölt. Az ívfibulát a szerint, a mint rajta a szerkezetileg szükséges rugóhurkoláson kívül más hurkolás nincs, egyhurkos, s ha ezenkívül láblemeze fölött is el van látva hurkolással, kéthurkos ívfibulának nevezik.* E megkülönböztetés reánk nézve igen fontos chronológiai és más okoknál fogva. A primitív typus természetesen az egyhurkos ívfibula, erről kétségtelen, hogy ez Olaszországban már a bronzkor IV. szakaszának első felében nem ritka s vele nem egyszer mint «egyszerű itáliai» fibulával találkozunk a szakirodalomban, noha Görögországban is előfordul, sőt daczára annak, hogy eddig csak kevés példányát ismerjük, nem lehetetlen, hogy keletkezésének központja is inkább itt keresendő, erre mutat legalább az a körülmény, hogy jelentékeny formai elváltozás nélkül szerkezetileg teljesen azonos példányokban fordul elő a Kaukázusban. A Koban korai vaskori sírmezőiben lett, sőt más kaukázusi lelhelyekről származó, jöllehet már későbbi díszesebb példányok a formák eldurvulása mellett is szorosan összefüggenek egyes görögországi és kisázsiai példányokkal a kengyelük díszítését tekintve.**

* Ezeken kívül Görögországban és Boszniában még ú. n. csuklós ívfibulák (Charnier-fibel) is vannak, a melyeknél a tű külön darabban készül s mintegy sarkonfordulva kapcsolódik.

** Igy két kazbeki (Materialij po archailogié Kafkaza VIII. 153. l. 149. ábra u. o. LXVIII. T. 3.) egy umi (u. o. LV. T. 13.) és még egy negyedik fibula (u. o. 145. ábra). Meglepő ez utóbbinak egyezése a British Museumban levő elisi páros példánnyal (Marshall Catalogue of the Jewellery greek, etruscan and roman in the British Museum 2845, 2846) és egy angorai példánnyal (Curcio Ibuch für Alterthumskunde 1908. 19 l. 5. ábra). E sorok korrekturájának készítése közben jutott tudomásomra egy a kaukázusiakkal rokon hazai ívfibula létezése, a mely Zsögödről (Csík m.) jutott Mauthner László birtokába.

Reánk nézve ugyan ezúttal közönyös a keletkezési központ kérdése, mert az ívfibula egyhurkos változatához tartozó összes példányaink közeli analógiákra találnak Olaszországban s gyér számuk mellett nem lehetetlen, hogy valamennyiben importált itáliai tárgyat kell látnunk, mindamellett sem térhetünk ki annak fölemlítése elől, hogy az újabb kutatások lényegesen gyarapítják az ívfibula görögországi elterjedésének statistikáját, így ismerünk a peschierai typushoz tartozó példányt Spartából,¹ több egyhurkú ívfibulát Cyprus-szigetről, Maroniból, amelyek ugyancsak kevésbé térnek el az említett alaptypustól,² és más fejlettebb példányokat Reichel és Wilhelm kutatásának eredményéből a lusoi Artemis szentélyéből,³ mindezen példányok míg egyrésről Közép-Európával való — az eddig sejtettnél szorosabb — kapcsolatra utalnak, másrésről a bámulatosan kifejlett kaukázusi korai vaskor keletkezése rejtélyének megfejtéséhez visznek közelébb.

Másként áll a dolog a kéthurkú ívfibulával. A kéthurkos ívfibula idegenként lép föl Italiában s mint Pinza⁴ igen helyesen kimutatta, csak gyér és kétségtelenül importált példányokban. Ez a forma ott alakult ki abban a kulturkörben, a mely félholdalakban helyezkedik el az Adria északi szögleténél egyik végével Italiával, a másikkal Görögországgal érintkezve s az őskor e két hatalmas kulturális központjából táplálkozik, az illyr-kultúra körében,⁵ s ha keletkezéséhez idegen külső impulsusra volt is szükség, ez az idegen impulzus sokkal inkább Görögországból jöhetett, a hol a már fentebb említett arkadiai leletek körében, kéthurkos ívfibuláink mását is több példányban fölleljük. Az illyr kultúra kiterjedéséhez számíthatjuk még hazánk dunántúli részét is s a mely, mint az erdélyi skytha sírokban fellépő formák mutatják, nem volt teljesen hatás nélkül hazánk keleti részére sem. E hatásra egyébként lesz még alkalmam utalni az egyes példányok ismertetése során.

30. Egyhurkos ívfibula, a typus e legegyszerűbb változata igen ritka leleteinkben. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében egyetlen csonka példány képviseli. Ez a példány ahhoz az Italiában is ritkább változathoz tar-

¹ *Annals of the Br. School of Athens* XIII. 113. l. 3 fig. a.

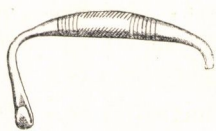
² Marshall, *Cat. of Jewellery greek, etruscan and roman in the British Museum*. 818. és 819. sz.

³ Az eredeti forrásmunka nem lévén reám nézve ez alkalommal hozzáférhető. Höernes *Kultur der Urzeit* (Samml. Götschen) III. rész 2. táblájára utalok.

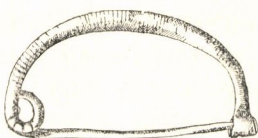
⁴ *Monumenti primitivi di Roma e del Lazio antico. Monumenti antichi*. XV. 579. l. fig. 172.

A fibulát azonban, a melynek ötletéből Pinza a kérdés taglalását felvetette, nem sorozzuk az ívfibulához s ehhez képest az illyr formakörhöz sem, magyarországi analógiájáról e tanulmány első részében emlékeztünk meg (*Archæologiai Értesítő* 1911. a 4. és 5. ábra a 340. lapon). B-typusunk negyedik változata és a hárfaalakú magyarországi fibula között jelölve ki annak helyét, rajta ugyanis nem két egyszerű, hanem két nyolczashurkolást látunk, mint az említett typusokon. Sajnos a magyarországi példány csonka, így nem tudjuk az itáliai példány tőtartójának eltérő, korai vaskori kéthurkú ívfibulákon szokásos alakjával itt házasították-e össze a fibulának ezt a magyarországi alakját. A formát most, hogy középitaliai útamón még csak távolról rokon alakkal sem találkoztam, bízvást sorozom azt hazai alakjaink közé.

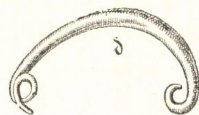
⁵ Erre helyesen utalt Pinza, egyébként részletesen kifejtette Délmagyarországra és főleg Krajnára localizálta azt Höernes is. *Goldfunde der Hallstattperiode in Österreich-Ungarn*. Mittheil der k. k. Zentralkommission. IV. 1. (1906.)

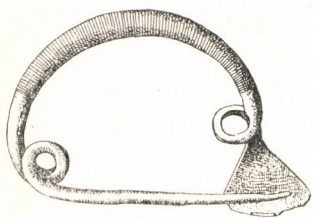
30.

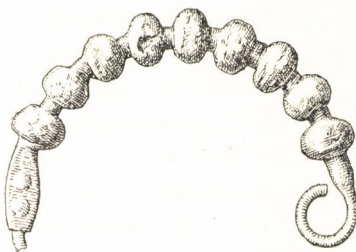
31.

32.

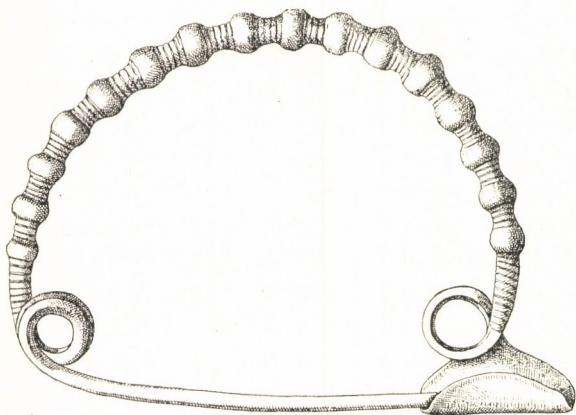
33.

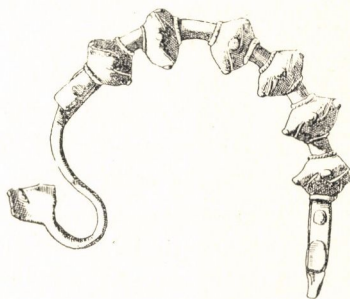
34.

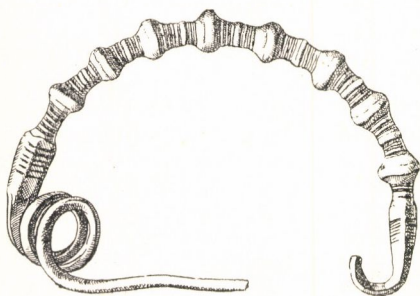
35.

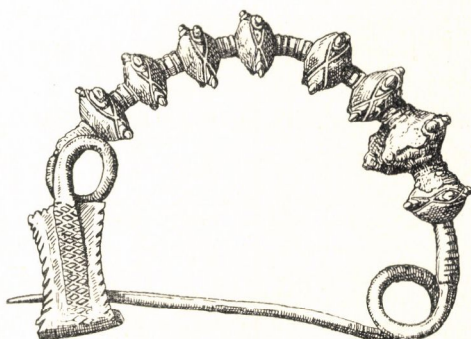
36.

38.

37.

39.

VI. TÁBLA.

tozik, a melynek kengyele nem köríves, de hátrészén a tüvel párhuzamosan egyenes vonalú s enyhén megtörve megy át a lábba és fejbe. Példányunk Regöly vidékéről való és a Montelius által (*Civilisation primit. ev Italie. I. Série A. 57—59.*) bemutatott Villanovából, illetve a Benacci sírmezőből származó példányokhoz igen közel áll. Valamint néhány novilarai példányhoz (Montelius id. mű II. 1., 148., 5.) Közbeeső állomásokul hazánkig Este és St.-Canzian szolgálnak az előbbi helyen az 1. és 2. korszak sírjaiban lép föl e szerint a tárgy használati idejeként a 900—750. Kr. e. terjedő időt tekinthetjük.

31. Ismeretlen lelhelyű, teljesen ép példány. Pozsony város múzeumában őriztetik (lelt. sz. 1318.) Egyik a közül a számos példány közül, a melynek közlésre való átengedésével a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. főfelügyelősége munkámban támogatott, a mely támogatásért itt hálás köszönetet mondok. A tárgy ívhajlása még lapos, de megtörést már nem mutat.

Csonkasága miatt nem tudom eldönteni, vajon az ívfibulák közül való-e az a példány, a mely a Znióváráljáról került a turócszentmártoni tót múzeumba, lehetséges, hogy hosszú csőralakú tűtartója volt, a mely esetben nem illenék az itt tárgyalt sorozatba. Kengyele rovátkolt, úgy látszik, telephelyről ered legalább a lelet, a melynek részeként szerepel igen vegyes, vannak benne lapos rézvéssők, lapos bronzvéssők, ezek jelzik a legkorábbi s egy aláhajtott lábú fibula a legkésőbbi határt a leletben, mint a fibula közvetlen kortársai egy köpüs vésőtöredék és egy egyélű egyenes bronzkés jöhetnek tekintetbe, az utóbbinak áttört bronzlemezmarkolata van s hegye belé van rozsdásodva a hüvely végének csúcsos bronzburkolatába. A telep, a melyről itt szólunk, a zniói kolostor helyén állhatott egykor.

A többi magyarországi ívfibula kivétel nélkül a kéthurkos típusból való.

32. Egyszerű kéthurkos ívfibula. Kisekemezőn az ú. n. Schraufenwegen került elő, a hol csontváz mellett sírban feküdt. Ezt a részletet a többi kíséző tárgy révén Reinecke Pál a skytha* emlékek közé sorozta s részletesen méltatta. Reinecke a példányt teljesnek mondja, de a lábnak külön töredékben fönmaradt tűtartólemezét nem mutatta be. A leletet a VII. század tájára teszi. Még egy másik teljesen ép példányt említ, a mely, mint az előbbi is, a nagy-szebeni B. Bruckenthal-múzeumban van, ezt ugyancsak elföldelt váz mellett lelték, a nagyküllőmegyei Nádpatakon. Ez utóbbit a kilátásba helyezett rajzot eddig nem kapván meg, nem mutathattam be.

33. Az előbbitől csak kevésbé eltérő változat, kengyele a közepe felé erősen vastagodik, mint amazoké, sűrű rovátkolás borítja. Tűtartója nagyobb háromszögű lemez. Közelebből meg nem jelölhető, de valószínűleg tolnamegyei leletből került a szegzárdi múzeumba, igen közeli analógiáját ismerjük a Glasinacról az ilijaki 11. sz. halomból.

Az ívfibula többi példányai jobbára a kengyel gazdag, változatos díszítésével tűnnek ki. A díszítés, gyöngyfűzér módjára sűrűbben vagy ritkábban sorakozó gömböcskékből áll. Legegyszerűbb formájában e díszítés a watschi (krajnai) sírmezőben otthonos s ezért nevezik az ívfibulának ezt a változatát

* A. É. 1897. 17. és 5., 6. ábra a 16. lapon.

Watscher Kontenfibelnak, úgy Italiában, mint nálunk és Boszniában változatosabb, tetszetősebb díszítésmódok fejlődnek ki belőle, a kengyel közbeeső szakaszain rovátkák vagy rovátkákkal váltakozó bordák találnak helyet s a watschi egyszerű síma gömbök helyébe kis csillagbuzogányszerű díszes gyöngyök lépnek, a melyek vagy egy tagban készülnek a fibula kengyelével, vagy csak reá vannak fűzve arra.

34. E főváltozatból a legegyszerűbb példány a kis kőszegi urnatemetőből került elő. A korai hallstatt-korra jellemző típusokat tartalmazó eme sík temetkezések leletanyaga főleg Wien, Berlin, Mainz múzeumaiba s részben a magyar Nemzeti Múzeum régiségosztályába került. Példányunknak, a mely a berlini Museum für Völkerkunde-ban (IV. D. 1358. sz. alatt) őriztetik, bemutatásra való szíves átengedését Hubert Schmidt úrnak köszönjük, sajátos jelenség e példányon a láblemez szögecselésszerű díszítése, a mely dunántúli helyi sajátosság-nak látszik, sem ausztriai, sem boszniai példányokon, a melyeknek hatása pedig nem egyszer észlelhető a mi fibuláinkon, nem észleltem e sajátosságot.

35. Csonka példány Szalacsáról. Gömböcskéi (csomói) meglehetősen sűrűn sorakoznak, de köztük mégis helyet talál három-négy kis rovátka. A szalacscai telep azon leleteiből való, a melyeket Darny ásatása a híres kelta öntő és pénzverő műhely maradványaival együtt hozott felszínre.* Az a körülmény, hogy a tárgyat nem ismerte föl, nem gátolta meg Darnayt abban, hogy azt helyes érzéssel a vele együtt bemutatottak zöménél régibb korba utalja, mint a hogy más tárgyakat is különválaszt a kelták és rómaiak itteni hagyatékától. E chronologiai rendezésre való törekvésért annyival hálásabbak lehetünk, mert jórészen az amúgy is kevés figyelemben részesült hallstatti kor emlékeiről

14. ábra. $\frac{1}{4}$ n.

* Archæologiai Értesítő u. f. XXVI. (1906.) 431. l. 9. ábra. A tárgy a bemutató szerint »félkarperecz», ugyancsak félreismerte a bemutató a hallstatti kor egy másik jellemző tárgyát, egy holdalakot, a melyet valamely állatfej kezdetleges alakjának nézett és ezért rajzát fordítva mutatta be u. o. 53. ábra.

van szó és a mellett oly telepről, a melyet a kelta uralom korában nagynak, hatalmasnak látunk s a melyet az innen a magyar Nemzeti Múzeumba került hallstattkori sírleletek révén is fontosnak kell tartanunk. Azokat a tumulusokat értem, a melyeket itt Vigyázó Sándor gróf költségén ősrégészeti kutatásunk páratlan mestere, Rómer Flóris Kammerer Ernő közreműködésével tárt föl. Nincs mit csodálkoznunk azon, ha harminczöt évvel ezelőtt, a mikor még kutatóink nem rendelkeztek kellő mennyiségű felismerhető, hű illusztrációkban publikált összehasonlító anyag fölött, az éleslátású Rómer is tévedésbe esett.¹ Ha ma csupán hazai összehasonlító anyagunkra támaszkodunk s annak körében keressük a szalacscai részletek analógiáit, a cseresznyepiros alapon graphitos festésű fekete sávokkal, meanderekkel díszített keramikát, a mely annyira megnyerte Rómer tetszését, feltaláljuk a soproni Purgstall kora hallstatti tumulusaiban is. Kétségen felül álló bizonyítéokra támaszkodhatunk, tehát akkor, a mikor nem a Kr. u. IV., V. századi barbárok, de hazánk hallstattkori lakosságának emlékeit keressük e tumulusokban, annyival fontosabb tehát reánk nézve, midőn Rómer e keramikához az érdi halmokból és a mi igen meglepő, Szihalomból közöl analógiákat. Ezeken kívül mindössze egy festett edényt ismerünk a hazai hallstatti korból, ezt tolnamegyei gyűjtőtől szerezte a Nemzeti Múzeum, a ki Regöly és Szárazd vidékén gyűjtött,² festése eltérő. A mennyiben itt fekete alapra földes fedőfestéssel van föl rakva a rhombusokból kombinált egyszerű díszítmény.³

36., 37. Az előbbi forma díszesebb változataihoz tartozó nagyobb példányok, a melyek talán nem szorulnak részletes leírásra, az előbbin, a mely Nakon (Tolnamegye) nem tudjuk mily körülmények között került napfényre, fönnmaradt a jellemző széles tűtartó lemez.⁴ Az utóbbi csonka, ezt egy anyagra és fönn tartásra teljesen hasonló navicella fibulával együtt szerezte meg a Nemzeti Múzeum. E navicella fibula, a mely majd a megfelelő typushoz tartozó változatok ismertetése során kerül szóba, állítólag egy sírban feküdt példányunkkal. Annyi kétségtelen, hogy közös lelhelyük a hetényi pusztá (Somogy-megye).

38., 39. E változathoz tartozó példányok közt kétségtelenül legdíszesebb két kis kőszegi fibula, a kengyelt díszítő gömböcskék, ezeken már díszes formás gyöngyökké alakultak. Az első a pécsi múzeumban van és csonka volta daczára érdekesen szemlélteti, miként aklázták a kengyelhez a többi külön darabban

¹ Comptes Rendus du VIII. Congrès etc. Budapest 1876. II., I. 115—121. 1.

² R. N.

³ Messze vezetne itt hosszasan tárgyalni ezt az anyagot, azért csak röviden utalunk a tumulusok kutatásának fontosságára. A már említett Szalacsán kívül ott van a tátikai (Comptes Rendus 2., I. fig. 37.) csoport berakott fémlapokkal díszített érdekes keramikájával és Vas megye, a honnan a Comptes Rendus (2., I., 158: 159.) óriási számban jegyez fel halmokat. Lipp e vas megyei halmok zömét a bronzkorba utalja, de részletes adatokat csak a bokói és kis-unyomi halmokról közöl, közleményében «graphitállományú edényeket» négy keresztidomú bronzkapcsot s 28 vas lószerszámrészt említ (Archaeologiai Értesítő r. f. 8., 177.). Lehetetlen itt a Börzsönyi által ismertetett nagybaráti (Archaeologiai Értesítő 1909. 245—253.) halomsírokra nem gondolni s a leletet a hallstatti korba nem utalni.

⁴ Kovács Aladár levéltárnok és muzeumi őr úr előzékenységéből mutatjuk be itt e példányokat.

készült részeket. Szombathy kormánytanácsos úr előzékenysége tette lehetővé, hogy a második tárgyat, valamint a wieni naturhistorisches Hofmuseumnak még néhány más sorozatunkba tartozó tárgyát e helyen bemutathassuk (lelt. száma 37.822). Ez a fibula a díszesebb kiképzésen kívül még egy sajátosságot mutat, a mely nem ritka jelenség abban a formakörben, a melyben keletkezett, a watschi fibulákon is gyakran látunk nagyobb szélesebb paizsot a lábon, a melynek körvonalai harangra emlékeztetnek, Boszniában, egy másik kis köszegi fibulán, a fokorui lelet arany fibuláin, s a michalkowi kincs öt arany fibuláján szintén ilyen széles, sőt arányaiban ugyancsak megnövekedett lemezt látunk, a mely majd a boeotiai paizs idomához alkalmazkodik, majd kétségtelen dekoratív értékesítése az emberi alak stilizált körvonalaival.

40., 41. A fokorui kincs arany fibulái. Anyagukhoz képest sok tekintetben eltérnek a velük egykorú bronz példányoktól, így abban, hogy a takarékoság követelménye szerint kengyelük vékony sodronyból készül s a kengyelt díszítő áttört gyöngyök vékony lemezből domborítottak. Az egyik fibulából a kengyelt alkotó, de eredeti helyzetéből kiforgatott sodrony, a láb s néhány gyöngy maradt csak fenn, a másik példány is ki van forgatva eredeti helyzetéből, mégis kétségtelennek kell tartanunk, hogy eredetileg kéthurkú fibulák voltak. A kettős hurkolásra már csupán a kengyelt díszítő felfűzött gyöngyök rögzítése szempontjából is szükség volt, helyén való tehát, hogy róluk a kéthurkos fibulák során emlékezzünk meg, annyival inkább, mert ízlésben is összefüggenek az előbb felsorolt kéthurkos ívfibulákkal és mert anyaguk, technikájuk és a rajtok megnyilatkozó ízlés tanúsága szerint közeli analógiáik, a michalkowi fibulák, a melyeket Hörnes szinte egyazon kéz munkájának tart, ugyancsak kettős hurkolásuak. Igaz, hogy ívfibulának kevés joggal nevezhetjük őket, ugyanis kengyelüket (legalább a IV. T. 1. és V. T. 1., 2. példányokét),* az arányaiban erősen megnövekedett lábpaizs s a gyöngyök föl-

* R. Hadaczek, *Złote skarby Michalkowskie*, Krakow 1903. Hörnes, *L'époque Latène en Bosnie* Paris 1900. *Curcic Alter und Herkunft einiger Fibel und Tongefässe aus Bosnien und Herzegowina*. *Jbuch für Alterthumskunde*, Wien, IV. 1. (1908.) 1—17. A m. N. Múzeum 1908-ban e typushoz tartozó egy pár igen szép ezüst fibulát szerzett a szerbiai Negotinból, e példányok, a melyek ekként a forma területi elterjedésének ismeretéhez is új adattal járulnak, több szempontból megérdemlik, hogy velük foglalkozzunk, fejük az újabb példányokra jellemző palmetta alak körvonalaikat mutatja egyszerű sugaras kitöltéssel. A palmetta idom keretét azonban egyszerű lapos gombocskák szegik be, mint a legrégibb olympiai példányokon s a láb alakja is a régibb példányokra jellemző kereszt mindamellett, egész jellege, díszítése révén a fiatalabb példányokhoz soroljuk.

E forma annak idején Dr. Éber László azon érdekes és tartalmas fejtegetései során, a melyben a m. N. Múzeum két becses vaskori aranyékszerének (*Arch. Ért.* 1903 21. és k. lapjain) bemutatása ötletéből a Latène ízlés kialakulásának irodalmához több becses megfigyeléssel járult hozzá, hazai szakirodalmunkban is szóba került. Ezért tartom most alkalomszerűnek Curcic fejtegetéseiből e helyen legalább rövid kivonatot adni, Hörnessel szemben, a ki az olympiai példányokra viszi vissza e forma eredetét, néhány gordioni fibulában látja e forma alaptypusát (a melyet Körte a Kr. e. VIII. VII. századra helyezett), ezek azonban még egyszerű egyburkos ívfibulák formái és ízlésbeli rokonság nincs köztük több, mint a magyarországi és krajnai babos kengyelű ívfibulák között. Chronológiailag Curcic is mint Hörnes a IV. századra helyezi e típusokat a környezetükben föllépő kora Latène fibulák és egyéb tárgyak révén. De míg Hörnes bennük az ezüstben gazdag Boszniában utánzott görög formát lát, Curcic föltételezi, hogy e selejtebb példányok a boszniai kereslet kielégítésére, de szintén

fűzésére szolgáló egyenes vonalú sodrony egymásra derékszögben állva közösen alkotják s a tű ívben hajlott.

A fibula e formai sajátossága attól is visszatart bennünket, hogy bár semmi kétségünk sem lehet az iránt, hogy a mi példányaink a régiebbek, egyes kutatóink után indulva bennük előzményeit keressük a boszniai csuklós ívfibulának (Charnierfibel), a melynek eredetét egyébként tisztázottnak tekintjük Hörnes alapvető és Curcic újabb, már jelentékenyen bővült analógiai közre támaszkodó, de lényegében Hörnes eredményétől csak kevésbé eltérő fejtegetéseivel. Ez a babos díszítésmód Európaszerte igen hosszú időn át volt alkalmazásban a hallstatt-korban épp úgy, mint a Latène-korban, a díszítésmódba Görögországtól Angliáig annyi helyi motívum vegyül, hogy szálaikat kibogozni igen bajos lenne s nem is képezheti feladatunkat.

Ami a fokrui fibulák korát illeti, e babos díszítésnek átmenetele a Latène ízlésbe mégis arra késztet bennünket, hogy e helyen is hangsúlyozzuk régebben elmondott véleményünket, a mely szerint azt a hazai hallstatti kornak, ha nem is a legvégére, mindenesetre a fiatalabb szakába, a VIII—VI. századba utaljuk. A chronológiai helyzet megítéléséhez hozzájárul még a másik két michalkowi fibula kengyelének díszítése, a mely kétségtelenül az ú. n. sanquisuga (piócza) alaktól van kölcsönözve, már más helyen is utaltunk ilyen jelenségre, annak a Rómában lelt fibulának ötletéből, a melyet Pinza illyr eredetűnek tartva kiküszöbölt az itáliai emlékek sorából. Aligha a typus első fellépésének idejével, hanem a forma teljes meghonosodásának időpontjával függhet össze az idegen és belföldi elemek ilyenén összeházasítása. Annyival inkább, mert itt egy közvetítő szintén idegen formára, arra a boszniai kéthurkos ívfibulára volt szükség, a melyet magos lába, kengyelének ferde helyzete közvetítő szerepre alkalmassá tesz, s a mely mint a következőkben látni fogjuk, leleteinkben elő is fordul. Erre a változatra eltérő alakú láblemezzel igen közeli analógia a Glasinácon az illyi 4. halomban lelt azon példány, a melyet Hampel is bemutatott az Arch. Értesítőben. (AE. XIV. 1894. 429. l.)

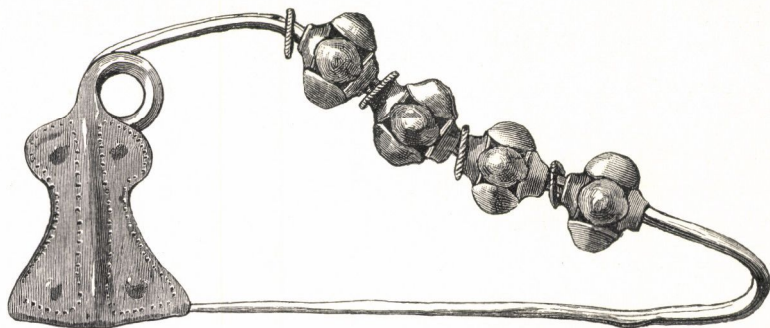
42. Kettős hurkolású ívfibula boszniai alak, a szobi Latène kori temető leleteivel együtt került a m. N. Múzeumba, a temető sírjainak zöme a közép Latène időből való néhány más átmeneti jellegű a kora Latène formával, egyedül egy pitykés fibula (Paukenfibel) s példányunk képvisel korábbi időpontot a leletekben, de míg amaz, mint nyugati eredetű forma nem meglepő a kelta bevándorlók hagyatékában, emez a forma csak itt juthatott birtokukba: ha

görög földön készültek. Tárgyunkkal csak távolról lévén érintkezésben, igen messze vezetne a kérdés bővebb tárgyalása, így csak röviden utalunk arra a különbségre, a mely technika és formaérzék szempontjából a Curcic által bemutatott boszniai és szlavoniai s a görög földön lelt példányok közt észlelhető. A negotini példányokat azonban technikai kiválóságuk és egy kisázsiai példányhoz való rokonságuk (Curcicnál 19. ábra) az importált darabok közé helyezi.

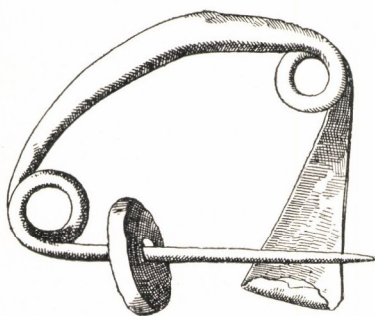
Curcic véleménye és korhatározása nem lelt általános elismerésre, így a British Museum antik ékszereinek katalógusának szerzője is egyszerűen regisztrálja Curcic véleményét a nélkül, hogy magáévá tenné, sőt a bemutatott két előző példányról a római kori ékszerek során emlékezik. Nem ismerjük az elisi leleteket, a melyek a sírban kísérték fibuláinkat, de Curcic és Hörnes közép Latène tárgyakkal lelt együtt példányokról tesznek említést és stiláris összefüggésük a hallstattkori emlékekkel is szemünkben inkább az ő korhatározásuk javára billenti a mérleget.

ugyan valóban a sírmező leletei közé számíthatjuk. Tűjére, a mint ez nem ritkán szokott előfordulni, díszként egy súlyosabb bronzkorong van fűzve, láb-lemeze hosszan elnyúlt háromszög alakú.

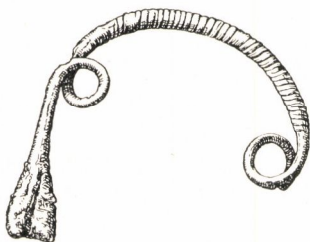
43. Az előbbtől kevésbé eltérő példány, egészben karcsúbb, kengyele csavarmenetes, a kis kőszegi urnatemetőből való (Wien Hofmuseum 37.821.).

40.

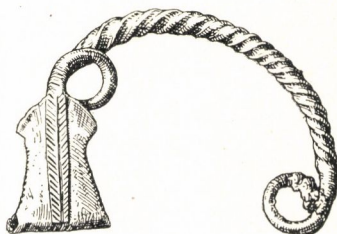
42.

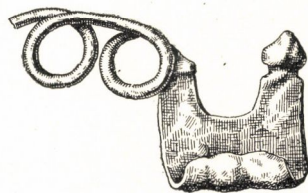
43.

41.

44.

45.

VII. TÁBLA.

44. Láblemezének alakjával s erősebb kengyelével tér el az előzőktől, lelhelye Kis-Kőszeg (Wien Hofmuseum 37.820) a typus megítélésére vonatkozólag lásd a 37—39. számú fibulákról elmondottakat.

45. Az ívfibulának még egy változatáról kell megemlékeznünk a hurkolt kengyelű ívfibuláról. E formához tartozó egy csonka példányt lelt dr. Roska Márton Piski határában egy csontváz-sírban (Említve Posta, Útmutató 20.).

Posta Béla úr szivességéből bemutatjuk itt ezt is. A hurkolásokból alkotott kengyel megtartja íveltségét, ép úgy, mint azt némely isztriai és boszniai példányon látjuk. A piskii példány egyébként már láblémezének alakja révén is ama balkáni hatás újabb tanujaként jöhet tekintetbe, a melyet vaskori emlékeinken még hazánk keleti részén is sűrűn észleltünk.

A fentiekben elsoroltuk azokat a hazai ívfibulákat, a melyekre vonatkozólag részletesebb adatok állottak rendelkezésünkre, jól tudjuk, hogy ez elsorolás nem teljes azon előzékenység daczára sem, a melyekben a múzeumok és könyvtárak országos felügyelősége, azon külföldi és hazai múzeumok vezetői támogattak, a hol e tárgyak eredetiei őriztettek. Egyes példányok létezéséről még van tudomásunk, de nem voltak hozzáférhetők reánk nézve, így régebbi jegyzeteim a győri muzeumból is említenek ívfibulát Pázmándról, a mely gömböcsös karpereczekkel egy sírban fordult elő, sajnos, Börzsönyi Arnold úrnak többször tapasztalt előzékenysége daczára sem sikerült részemre engedélyt kieszközölni arra, hogy a vezetése alatt álló muzeumból tanulmányomat érdeklő tárgyakat rajzolásra megkaphassam.

Bordás fibulák.

Voltaképpen nem önálló typus, csupán az ívfibula egyik változata a többnyire külön formaként tárgyalt bordás fibula. Jellemző sajátossága, a tömör, kővér kengyel testét tagozó keskenyebb vagy szélesebb erős bordázás. (Innen: fibula a piccole e a grandi coste). Ez a bordázás a kengyelt az éjjeli lepkék hernyójához hasonlóvá teszi, ezért nevezték el ezt az alakot a német szakirodalomban hernyófibulának (Raupenfibel). A fibula kengyelének hosszában némelykor gerinczként elhelyezett sodrony húzódik, a mely csüngő díszek fel-fűzésére szolgál. Két főváltozatát ismerjük a bordás fibulának. Egyiknek felmagasodó ívű igen vastag kengyele van, tűtartója a kengyelen erősen vékonyodó lábfelüli végének keskeny fölhajtásával van alakítva. A másik változat karcsúbb, félköríves kengyelű s széles táska forma tűtartója van. Ezt az utóbbi alakot nevezik santaluciai fibulának, az Isonzo völgyében fekvő híres sírmezőkről, a melynek egyik legjellemzőbb alakja.

A bordás fibula chronológiájával Castelfranco foglalkozott először,* ugyan csak ő állította össze elterjedésének statisztikáját is.** Az általa felsorolt leletek zöme az Alpok déli lejtője körül helyezkedik el, tömegesen lép föl a forma Bologna vidékén, szórványos példányok fordultak elő Svájcban, keleti Franciaországban és hazánkban. Nagyjából ugyanez az elterjedés határa mai ismereteink szerint is. De e határon belül számos példány került elő, ezek közül nem egy oly környezetben, a mely új fényt vet a forma korára.

A mi a forma keletkezési helyét illeti nem lehet kétségünk az iránt, hogy Felső-Olaszországban kell azt keresnünk. Legjobban kétségtelenül az

* Pompeo Castelfranco, Le fibule a coste grandi e ad arco semplice. — Bull. di Pal. Italiana IV. (1878) 50. l. III. T.

** V. ö. még Castelfranco, Triplice vaso ad anatre e situla di bronzo di Albate. Bull. dei civici musei etc. di Milano Anno IV. (1909) fasc. 4.

Alpok testébe benyúló völgyekben, Castelfranco szerint főleg Como vidékén, volt elterjedve s az emlékek azt tanúsítják, hogy gyártottak is ilyeneket ezen a tájon.¹ Részemről mégis inkább Bologna vidékén keresném keletkezési helyét. Az őskor eme nagy emporiuma ott áll az Appenineken átvezető út északi végénél s közvetlenül kaphatta az impulzust délibb vidékektől, ahol a forma előzményeinek tekinthető korábbi alakok fönmaradtak.² Reánk nézve azonban közönbös, hogy a forma szűkebb hazáját kimutassuk, fontosabb volna annak megállapítása, mely korban volt az használatban. E miatt, ha nem is lehet feladatunk a Magyarországon kívüli példányok statisztikáját összeállítani, néhány fontosabb korhatározó lelet felsorolására mégis ki kell terjeszkednem, annyiival inkább, mert a midőn hazai leleteinkben e formát a hallstatti kor emlékei közé soroztam, szembe helyezkedtem igen tekintélyes szakemberek véleményével, a kik ezt a formát peripheriális elterjedési körének egy más részében a Kr. e. XIII. sőt XIV. századba utalják, tehát messze a bronzkorba szorítják le.

Ha egyáltalán elfogadjuk a forma itáliai eredetét, pedig nem tehetünk mást s az illető szakférfiak sem kételkednek ebben, lehetetlen a tárgynak ilyen magas kort tulajdonítani. Maga Montelius is³ csak a bronzkor IV. szakaszának második felébe a Kr. e. XII. századra tette használatának idejét, ezt is bizonyára csak azért, mert a forma közvetlenül és szorosan kapcsolódik, némely közép-olaszországi alakhoz, a mely a bronzkor IV. szakaszának első felében általános. Az általa műve más helyén részletesen ismertetett leletanyagban csaknem kivétel nélkül korai vaskori környezetben szerepel az. Egyedüli kivétel Moncucco (Montelius id. m. Série B. pl. 42. 4.). Mellőzzük itt a San Francesco templom előtt Bolognában⁴ lelt nagy fogadalmi kincset, bár több példányt tartalmaz ebből a formából, de gyűjtelékes kincs lévén, egyaránt tartalmaz újabb és régibb alakokat, tehát nem alkalmas arra, hogy döntő bizonyítékul szolgáljon. Fontosabb reánk nézve az, hogy a Benacci sírmező régibb sírjaiban (I. vaskor (Benacci I.) 1100—950)⁵ is fölleljük s e sírokkal egykorú környezetben Golaseccában.⁶ A Benacci-temető későbbi sírjaiban (Benacci 2. 950—750) már nem fordul elő, de Esteben⁷ ezekkel egykorúnak tartható sírokban szerepel (Este 2.).

E néhány lelet arról győzhet meg, hogy a forma használatának főideje Italiában az 1100—750. terjedő idő (sőt Hörnes (Sammlung Göschen III. 37.) egész 550-ig hozza le a golaseccai sírmező régibb korszakát, amelynek jellemző formái közt ezt is bemutatja) s hogy a Kr. e. 1200. évet Italiára nézve terminus ante quem nonnak tekinthetjük. Túlásnak kell ennél fogva tartanunk azt, hogy Déchelette ezt a formát a svájci és kelet franciaországi peripheriális körzet-

¹ Készítéséhez való öntőminta maradt fön a Rocca di Calde mellett lelt öntőműhely-leletben Montelius Civ. prim. en Italie I. pl. Série B. 47. I.

² Ugyanott. Série B. pl. I., 3., 5., 7.

³ Civ. primitive en Italie I. rész, szöveg, I. lap. VI. lapon levő táblázatos kimutatás. — Itáliai chronológiájában nem jelöli meg közelebbről a helyét.

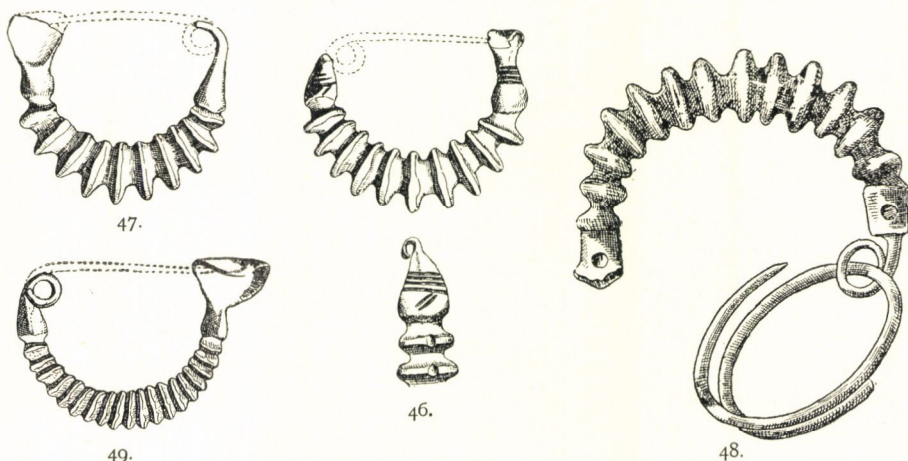
⁴ U. o. Série B. 72. 4.

⁵ U. o. Série B. 51. 7. 19.

⁶ U. o. Série B. 44. I.

⁷ U. o. Série B. 51. I.

ben már a IV. korszakban ¹ szerepelteti, vagy midőn Heierli azt mondja, hogy «csak a 14. században leljük fel a fibula a coste grandit úgy, a mint a mörigeni czölöpépítmény szolgáltatta», ² ellentétbe jön itt az alappal, a melyre chronológiáját építette Montelius Italiai chronológiájával. Ha Montelius chronológiáján építünk, nem helyezhetjük azt a XII. századnál korábbi időre, a mely időre egyébként műve egy másik helyén maga Heierli is tette, ³ ezt azonban a mellett a szoros viszonynál fogva, a melyben Svájc őskori kulturája Felső-Olaszországgal már csak földrajzi helyzete miatt is lehetett, föltételezhetjük, bár a felhozott leletek nem szolgálnak teljesen döntő bizonyítékkal. A larnaudi bronzlelet gyűjtélés kincs s a benne lelt forma is lényegesen eltérő, Mörigen pedig lakótelep s a fibula stílusban igen kevésbé vág össze a leletanyag többi részével arra, hogy egykorúságát a telep többi leleteivel föltételezzük. E mellett a forma mörigeni és eauxvives-i példányai nem állanak egyedül

VIII. TÁBLA.

Svájc területén, mert a castionei sírmező területén ⁴ s Cerinasca sírjaiból tehát Golaseccával és Benacci I-el egykorú (Kr. e. 1100—950) kétségtelen vaskori környezetből ismerünk példányokat. Reám nézve mindez azt teszi valószínűvé, hogy a bordás fibula itt is a korai vaskor alakja, ⁵ azé a részleteiben eltérő mégis sok tekintetben egyező kulturáé, a melynek egyik nagy centrumában Esteben mint látjuk még tovább él ez a forma s ez reánk nézve a magyarországi példányok korának megítélése szempontjából nem csekély fontossággal bír. Mert a mire más alkalommal is utaltam, éppen Este és a Venetek földje az a vidék, a mely kora vaskori kulturánk kialakulása szempontjából nagy jelentőségű. Nem lehet feladatomban e helyen mélyebben beláthatolni az idevágó emlékek taglalásába, de önként tömegesen tolnak föl az emlékek, a jól

¹ Déchelette. 107. l. A mennyiben a korszak elejére tenné.

² Heierli, Festgabe auf die Eröffnung des schw. Landesmuseums 76. lap.

³ U. o. a 80. oldalon.

⁴ Meg nem határozható sírnál v. ö. Festgabe etc. III. T. 12.

⁵ Viollier, id. mű I. T. 2—4.

ismert és sokszorosán megtárgyalt bordás cisták,¹ a csizma alakú rhytonok,² kisebb figurális emlékek³ a salgótarjáni köpüs kés,⁴ a kis-terennyei telep egynehány bronztárgya,⁵ s végül a legújabb felfedezés az aggteleki barlang estei⁶ jellegű keramikája egy hatalmas nagy kulturális áramlat sodra hozta hömpölygette magával mindeme emlékeket.

Ez az áradat hozta magával azt a néhány szórványos példányt is, a mely a bordás fibulát leleteinkben képviseli. E példányok közül három jellemző környezetben került elő.

Kettő Varsányi gyűjteményével került a N. Múzeumba. Varsányi a galgavölgyi őstelepen lelte ezeket s mint edényfüleket írta be lajstromába, most a régiségtár I. termében 49—50. szám alatt vannak elhelyezve a fibulák sorozatában. Mint lakótelepről származó tárgyak közelebből meg nem határozható korúak. Magának a telepnek szélesebb határok közt mozgó koráról már szólottunk e tanulmány első részében s elmondhattuk, hogy osztjuk Nagy Géza korhatározását, bár annak határait a Kr. e. második évezred utolsó negyedére is kiterjesztendőnek véljük, ez esetben éppen azért tartjuk szükségesnek kijelenteni, hogy e tárgyakat nem soroznánk a telep ama korai emlékei közé, sőt K. e. VIII. század vége táján helyeznénk el estei analógiái figyelembe vételével. Nem mintha annak lehetőségét tagadni akarnánk, hogy egyes emlékek gyorsan, még abban az időben, midőn saját hazájukban föllépnek, föllépheteszenek a kereskedelmi összeköttetésben álló peripheriális körzetben is, mégis nem ritkaság az, hogy egyes formák akkor szerepelnek a külső körzetben, mikor saját hazájukban már letűntek, mindenesetre nem a terminus ante quem nonra közvetlenül következő időpont, az általános használat kora kell, hogy mértékadó legyen s ez is a közbeeső területek figyelembevételével. A jelen esetben pedig azt látjuk, hogy a santaluciai sírmezőben a forma későbbi változata egész az V. század határáig használatban van s ebben a korban szerepelhetett Glasinacban is. Hogy ne a hallstatti kor elejére a IX—VIII. századra tegyük a formát, arra egy másik hazai lelet készített, a hol csontváz

¹ V. ö. Vezető a m. N. Múzeum érem- és régiségosztályában, Budapest 1912.

² Jelentés a M. N. Múzeum 1909 évi állapotáról. A forma Keszthelyen Rakamazon (Szabolcs m.) kisebb példányokban, Somlón (A. K. XXII. 31. T. 12.), Szalacsán (Arch. Ért. XXVIII. u. f. 1908 135—148. 44. ábra), s némi eltéréssel, már inkább a lausitzi formakör hasonló tárgyaival egyező formában Aszódon is előfordul, leírta Rómer Arch. Ért. 2. f. V. k. 68.

³ E figurális emlékek nem kizárólag estei, de általános itáliai jellegűek, itt csak az újabb szerzeményekből említek egy Székesfehérváron lelt lóalakot, a mely lánczról függ le, aféle csüngő ékszeren lehetett alkalmazva, mint a Mon. Ant. XV. (1895) 574. l. bemutatott példány és a sisakos Mars-szobrocskát Nagykátáról, a mely a Kr. e. VI. századból való lehet.

⁴ Ez az érdekes tárgy Pintér Sándornak a N. Múzeumnak szánt s zömeben ide is jutott gyűjteményében volt még pár év előtt, sajnos elkallódott a gyűjteményből mielőtt a jeles gyűjtő el tudta magát szánni arra, hogy kedves régiségeitől megváljon, analógiája Montelius id. mű. 51. T. 18.

⁵ Első sorban az a díszes láncz, a melyet Hampel (Bronzkor I. k. LXI. 3.) közöl s a mely félreismerhetetlen stílusis rokonságban van némely estei tárggyal, jelesül: Montelius u. o.

⁶ Finger Béla az aggteleki barlang kutatásánál lelt cserepeket, a melyek mint az estei s santaluciai temetőben általános keramika, apró domború kerek bronzpitykék csoportosításából álló rajzokkal vannak díszítve.

mellékleteként fordult elő. A hallstatti kor korábbi szaka pedig, a mint erről a dunántúli tumuluscsoportok tanuskodnak, még a halotthamvasztás kora csak a későbbi hallstatti korban lép föl nálunk az elföldelés szokása.

A példányok a következők: 46. lelhelye Aszód Galgavölgy, erős mély bordázással, keskeny lábbal, a kengyel gerinczén bevágásokkal, a melyben a csüngő díszek felfűzésére szolgáló sodrony lehetett elhelyezve.

47. lelhelye ugyancsak Aszód Galgavölgy, a szerény vonalas díszítés hiányától eltekintve csak az által tér el az előzőtől, hogy tűtartó lemeze szélesebb lehetett.¹

48. Agárd (Tolna vm.).² Tüje letört, érdekes sajátosságot mutat, a mi ívfibuláinkon is előfordul némelykor t. i., hogy lábfelüli végén szögecselés maradványai látszanak. Ezért tartotta azt egy nagyobb monographia jeles szerzője karperecz félének, szemben az első közlő nézetével, a ki felismerte a tárgyban a fibulát.³ A Leányvár nevű sánczon lelték csontvázsírban. E sorok corrigálása közben szereztem tudomást még egy példány létezéséről, a mely Esztergomból került Mauthner László birtokába, a vele vásárolt tárgyakkal, a melyek egyike korai bronzkori nyakperecz, a másik rómaikori fibula semmi esetre sem tartható össze.

49. Ismeretlen lelhelyű példány más változat, kengyele karcsúbb bordázása vékonyabb és sűrűbb (a piccole coste) közelebb áll a Santa-Luciában otthonos formához. A Ráth-gyűjteménnyel került a N. Núzeumba ismeretlen hazai lelhelyről való.⁴

Holdas fibulák.

A holdas fibula lényegében nem más, mint egy nagy kéthurkos ívfibula, a melynek kengyelét oldalt ellapították úgy, hogy az a félholdhoz hasonló alakúvá vált. Ismerünk átmeneti alakokat, a melyeknek íve nem lapul el egész félholdalakúvá, de a kengyel keskenyebb ellapításánál megállanak s még a fejlettebb példányoknál is gyakori, hogy a félhold belső oldalát az ívfibula eredeti kengyelének maradványa erős gerinczként szegi be. A félhold alakú széles lap vésett díszítések számára nagy felülettel kínálkozik s a gazdagabb példányok csüngő díszekkel is bőven fel vannak szerelve.

Nincs tudomásom arról, hogy a korai hallstatti kor e rendkívül dekoratív hatású ékszere nálunk előfordult volna s ha róla itt mégis megemlékezünk, annak oka az, hogy úgy véljük eredetének tisztázásához némileg hozzájárulhatunk s e mellett még az is, hogy eredetét kutatva, mégis leltünk oly hazai alakra, a mely vele, habár csak távolról is, de kétségtelen összefüggésben állónak látszik.

Már Undsetnek feltűnt, hogy e fibulatypus eredetét nem lehet Italiában keresni, noha nem áll az, legalább ismereteink mai álláspontján már nem, hogy

¹ P. Castelfranco, Bull. pal. 1878. id. h. T. 5. ábra.

² Wossinszky Tolna vm. az őskortól a honfoglalásig etc. II. k. CXXXIV. T. 9. és 562. l.

³ Hollós László AÉ. 1894. 71. l. 13. ábra.

⁴ Castelfranco, id. h. III. T. 7. ábra.

a forma Italiában teljesen ismeretlen volna.* A néhány szórványos példány azonban nem bizonyít a typus itáliai honossága mellett. Annyival kevésbbé, mert a fibula itáliai typus fejlődésétől teljesen távol áll a kengyel oldalt ellapítására való törekvés. Undset itáliai analógiáját nem ismervén, tisztán alpesi formának tekinti ezt az alakot, s ha elterjedése fölött** szemlét tartunk, valóban az látjuk, hogy elterjedésének súlypontja az Alpésekre esik. Egyes példányokon észlelünk ugyan olyan jelenséget, a mely más itáliai fibulatypusok formájának hatására utal, t. i. a hallstatti sírmezőből származók közül több darab profilban a navicella fibulák szokásos hosszú csőrű madár alakjára emlékeztet.

Az itáliai formai hatás annál meglepőbb, mert épen a legduzzadtabb kengyelű fibula hatását mutatja egy oly tárgyon, a mely létét egészen eltérő

* Egy példányt ismerünk Bologna mellől a Benacci-sírmezőből (Montelius Civ. prim. VI. T. 48.), egy másikat ugyancsak Montelius mutat be Spänen fra Bronsalderen című tanulmányában. Ez az utóbbi minden kétséget kizárólag a Fejérváry gyűjtemény egy példányával azonos, a gyűjteménynek a M. N. Múzeumban levő aquarell lapokból álló katalógusában a Rajna vidék van megnevezve e tárgy származási helye gyanánt. Az »aus der Rheingegend« feljegyzés azonban, noha nincs kizárva a typus, egész a Rajnáig felhatolhasson, téves. Ez a tárgy ugyanis közé volt téve annak idején a Fejérváry-gyűjtemény több más itáliai eredetű darabjával együtt. (Annali e monumenti del Inst di Corr. Arch. 1854. 113. l. 33. r. 8.) Itt azt olvassuk, hogy Fejérváry a tárgyat Bologna vidékéről szerezte, a hol azt a Reno folyó medrében lelték; úgy látszik ezt tévesztették össze a Rajnával. Kétségtelenül nemcsak analógia, de a Fejérváry gyűjtemény itt leírt példánya az, a melyet Ohnefalsch Richter: Kypros the Bible and Homer című művében (CXLIV. T. 12.) tévesen mint Cornetoi eredetűt mutat be. Hogy e példány a sokfelé elszóródott becses hazai gyűjtemény, mely töredékével, hová került, nem tudjuk. E kérdést intéztem több helyre, a hová tudomásom szerint kerültek egyes darabok a gyűjteményből, de csak a British Museumból kaptam választ, az eredmény azonban itt negatív, mert Reginald A. Smith úr nem tud a tárgy hollétéről.

** A typus elterjedési statisztikáját könnyen összeállíthatjuk a Schlemm-féle Wörterbuch pontos irodalmi idézetei nyomán indulva, de saját észleleteinkkel kiegészítve a következőkben:

Bologna: Benacci-sírok és a Reno folyó medrében egy-egy példány.

Santa-luciai sírmezők több példány, Marchesetti santa-luciai publikációját nem tudva megszerezni, csak Hörnes kivonatos ismertetésére (Archiv. f. Anthrop. 1894.) és a trieszti Museo d'Istoria Naturalera vonatkozó saját jegyzeteimre vagyok utalva. Nekem mindössze két példány ötlött szemembe az egyik kéthurkú, kengyelén, a mint ez a holdas fibuláknál általános, gazdagon volt csüngőkkel díszítve, a másik, a melyben akkor az alaptypust sejtettem, egy hurkos díszítés nélküli példány. Hörnes közleményéből azonban kétségtelen, hogy több példánnyal volt képviselve, összesen négyet említ, de az általam följegyzett egyhurkos példányra egyiknek leírása sem illik reá, noha ő is említ egy- és kéthurkos példányokat.

Hallstattból is számos példányát ismerjük. Lindenschmidt, Alterthümer etc. Bd. II. H. 1. T. IV. 2. 3. Sacken, Hallstatt XIV. T. 15—17. XV. T. 1. Végül Hörnes is közöl (Natur- und Urgeschichte des Menschen 2. k. 350. l. 174. ábra) s egy lényegesen deformálódott, de igen gazdag példányt.

Fröggből (Krajna). Much mutat be egy példányt, ezen mint a már említett erősen átalakult és meg egy másik hallstatti példányon s a Reno folyóbelin a spirális dísznek is jut némi szerepe. (Kunsthistorischer Atlas XLVII. 5.)

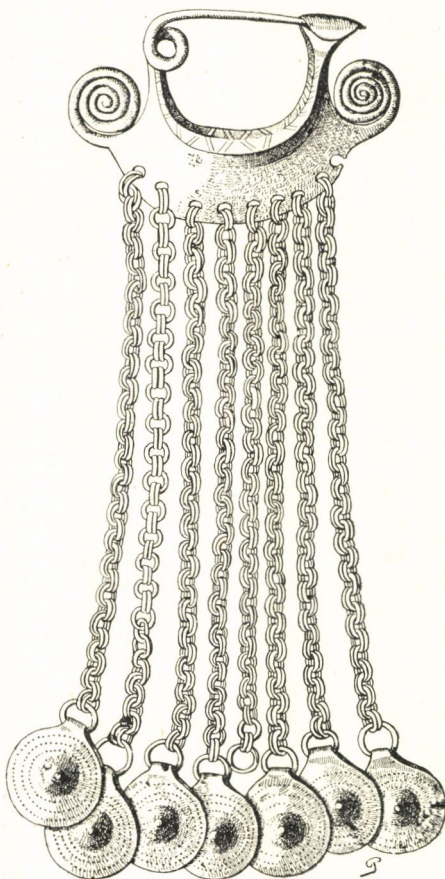
St. Michael (Krajna). Erős gerinczű félholdas kiszélesedű példány. (Müllner typ. Formen.) Tafel XXIV. 3., és egy másik egy hurkos példány u. o. 4.

Az elterjedési terület középpontján kívül esnek.

Uffing (Bajorország), a hol boltozott kőkamra sírban kinyújtott váz mellén lettek egy párt. A többi sírmelléklet egy pár hordóalakú karperecz, borostyánkő gyöngyök, bronzpitykékel kivert bőrön s egy vörös festésű edény volt. Naue: Hügelgräber XXIV. 1.

Mahlstetten, (Oberamt. Spaichingen) 1. példány (V. ö. Lindenschmidt id. mű. Bd. II. H. 1. I. IV. 1.

czélzatnak köszöni. De mint ilyen érdekes adalék arra, hogy a középeurópai bronzműves, a déli fejlettebb kulturköröktől kapott formákat, ha mindjárt azok jelentőségének félreismerése árán is önállóan alkalmazta s nem érte be az utánzással s ha ezúttal itáliai formát utánzott is, az azért még nem jogosít arra, hogy a félholdalakú fibula typusát is Olaszországból származtassuk. Hogy ez a forma úgy a mint a hallstatti és a bajorországi leletekben előttünk áll,

15. ábra.

valóban ott alakult ki az Alpeselek területén, az iránt nem lehet kétségünk; teljesen a hallstatti ízlés sajátja az. De hogy maga a tárgy alapalakja nem itt keletkezett, arra bár gyérszámú, de kétségtelen bizonyítékunk van.

A fibulának oldalt való ellapítása mintegy lapban¹ való kifejlesztése csak Görögországból indulhatott ki. Az ellapításra való törekvéstről már az olympiai ívfibulákra való hivatkozás kapcsán is megemlékeztünk s a mint ez az ellapítás a fibula lábának valóságos képsíkká való fejlesztéséig megy el, úgy hoz létre a fibula kengyeléből is, dekoratív, vagy figurális díszítmények befogadására alkalmas nagyobb felületet. Kiváló például szolgálhatnak erre azok a geometriai ízlésű rajzokkal díszített fibulák, a melyeket a görögországi fibula fejlődését szemléltető typológiai sorozatában Montelius is bemutat.² Az egyik egyhurkú, egytagú fibula e részben a jegyzetben említett santaluciai fibulához áll igen közel s benne és hasonló görögországi példányokban keressük mi a forma keletkezését ép úgy, mint a boszniai kutatók az illyr

formakör hatalmas láblemezeinek eredetét a dipylon fibulában.³ Nem tekinthetjük önálló és független jelenségnek, ha azt látjuk, hogy boszniai és hercegovinai területen és az illyr forma kör távolabb északra fekvő területein a fibula

¹ Mint később látni fogjuk, akár függélyes, akár vízszintes irányban való ellapítása.

² Die älteren Kulturperioden. 175. Lelhelye: Thebe környéke Boeotiában. 176. Thisbe, Boeotia egy fibula ép és másinak csonka kengyele (ez utóbbi ismeretlen lelhelyről) (a Jbuch des Kais. D. Arch. Inst. IX. 1894. Arch. Anz. 116. 1. 1. és 2.) Mindkettő geometrikus ízlésű. Az ép kengyelhez tartozó tű külön darabban vasból készült és aklázással volt a fibula fejéhez erősítve. Ilyféle aklázást néha a fibula láblemezének megerősítésénél is látunk, az Arch. Anz. idézett helye egy óitaliai fibulát is említ aklázott lábbrészszel. Ilyen példányok hatása alatt keletkezettek az aklaszögyszerű díszítéssel ellátott hazai ívfibulák.

³ V. ö. Truhelka, Donja-Dolina. 69. 1.

kengyelének ellapítása meglehetősen gyakori jelenség, abban a formában is, a melyet még nem nevezhetünk holdas fibulának és ha széles sarlószerű kengyelt látunk az úgynevezett féloldalas fibulákon is, a melyeknél egyik lapnak a díszítését nemcsak mellőzték, de csakis egyik oldalt öntötték domborúra.¹ S maga a sajátképeni holdas fibula sem ismeretlen Boszniában. Truhelka Goricából mutat be egy fibulát, a melyet ő sarlós fibulának nevez, a mely azonban nem egyéb a holdas fibula egy változatánál, a melyen a navicella forma csőre, vagy az ívfibula szokásos láblemeze helyett a déli illyr formakörben szokásos négyszögű láblemezt látunk.²

A forma előzményeit, alaptypusát görög földön meglelve és a közbeeső területeket áthidalva valószínűnek tarthatjuk azt, hogy e typus keletkezési központja Görögországban fekszik s e nézetünket erősíti az a körülmény, hogy egy más területen, a mely szintén a görögországi őskor formavilágától táplálkozik, ugyancsak ismerünk oly alakokat, a melyek ezen alaptypus leszármazottainak tekinthetők. A komintai, kaukázusi példányokat értem,³ a melyek közül az egyik lapos holdsarló-alak, a másik domború s a bullák módjára egymásra hajtott szélű kettős lemezből készültnek látszik, e példányok azonban kéttaguak, de tűjük nem a görög fibulák szokásos csuklós megerősítésével függ össze a kengyellel, hanem reá van hurkolva a fibula fejére, legalább így látjuk az épebb példányon.

Említést tettünk lapos kengyelű magyarországi fibulákról is, egy ilyet ismerek a győri múzeumban, a hová Ácsról (Komárom m.) került. E példány rövid bilaterális rúgóval van ellátva, így aligha egykorú az itt tárgyalt alakokkal, bár holdsarló alakú széles lemez kengyele s a navicella typusra emlékeztető oldalnézete révén hozzájuk közelállónak látszik. *Dr. Márton Lajos.*

HANN SEBESTYÉN ÖT URVACSORAKELYHE.

E sorok írója az 1913. év január 11-ikén az Orsz. Iparművészeti Múzeumban megnyílt helykiállítás előkészítő munkái közben öt úrvacsorakehelyre akadt, a melyek mesterjegyük (S H fekvő, ovális pajzsban), továbbá stílusuk és technikájuk tanúsága szerint kétségtelenül Hann Sebestyénnek (1644—1713), a híres nagyszebeni ötvösmesternek, a művei. Ez öt kehelylyel a mester eddig ismeretes ötvösművei, melyek között úrvacsorakehely még egyáltalában nem fordult elő, számban 31-re növekedtek.⁴

¹ Radimsky ezekben sírmellékletül vagy fogadalmi tárgy gyanánt készített fibulákat lát, nem hanyagon készített ipari termékeket. Nem lehetetlen azonban, hogy a fibulának, a melynek viselésben csak a felső lapja látható, erre való tekintettel hagyták díszítés nélkül az alsó lapját, a minthogy ilyen megmunkálással való takarékoskodást hallstattkori és késő bronzkori példányokon is gyakran látunk. (Így pl. egy schottgaui idol alak a Schlesisches Museumban s Szombathely vidékéről származó 11 bronz idol-féle a M. N. Múzeumban. Hogy ez egy lapú hanyag domborművek minő célra szolgáltak, azt nem tudjuk.

² Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herz. Bd. VIII. 15. 1. 16. ábra.

³ Materialij po Arch. Kafkaza. VIII. k. CXXII. T. 9. 10.

⁴ Gyárfás Tihamér: A 3. Hann Sebestyénről. Erdélyi Múzeum 1910. 332. II. Mihalik özséf: Hann Sebestyén két ismeretlen ötvösművéről. Arch. Ért. XX. (1900) 253. II. Reissen-

Az első a kelyhek között a rosszcsüri (Szeben megye) evangélikus egyházközség tulajdona (4. ábra). A mesterjegy a kehely lábán látható, évszám, vagy felírás nincs az ötvösművön, magassága 26,9 cm., kupájának átmérője 11 cm. Míg a kehely maga a gótikus kelyhek formáját követi, pompás kivitelű, trébelt díszítés rajta tiszta, szép barokkmunka. A kupatartó virágokból és bimbókból áll, zárókoszorúja nincs, miáltal a barokk jelleg fokozott mértékben érvényesül rajta. Érdekes, hogy az összekötő tag, a mi a csúcsíves kelyheknél a talp széle és a láb között szokott lenni, itt hiányzik, s hogy a talp és a

1. ábra.

2. ábra.

hatszögidomú láb között az átmenetet nem egy behúzódó, hanem egy kidomborodó sáv közvetíti; nézetünk szerint főképp ez utóbbi körülmény erős bizonyítéka annak, hogy az új barokk-művészet szelleme, hogy alakít át régi formaelemeket, s hogyan idomítja azokat a saját, új izlésének megfele-

berger Ludwig: Arbeiten des Hermannstädter Goldschmiedes Seb. Hann a «Kirchliche Kunstdenkm. aus Siebenbürgen Nagyszeben 1884. cz. műmelléklete; Roth Viktor: Kunstgewerbe 130. ll., továbbá Sebastian Hann: Kronstädter Zeitung 1911. 24—26. sz.; Frankenstein Frank Bálint epitaphiuma, Hans Sebestyén műve. Arch. Ért. XXXI. (1911) 107. l.; Zum Werke. Seb. Hann: Korrespondenzblatt d. Vereins f. siebenbürgische Landeskunde XXXV. (1912) 145. ll. E. Sigerus: Seb. Hann . .

lőleg. A belülről kifelé domborodó, szélesedő, dagadó idomok a barokk jellemző ismertető jegyei, s így egyáltalában nem meglepő, ha kelyhünk lábán is a barokkra oly jellemző dagadó, hajladozó formákkal találkozunk. A kehely csomója is ugyane szellem szülötte, az alakja a gömbéhez hasonló, a szirmos rotulusok csak szerényen húzódnak meg rajta, s az összekötő tagok a csomó fölött és alatt sem hatoldalú hasábok már, mint a csúcsíves időkben, hanem hengerdedek. A kehely elsőrangú munka, egyes szerkezeti részeinek egymáshoz való méreti viszonya oly tökéletesen harmonikus, a milyen a XVIII.

3. ábra.

4. ábra.

században csak csak a legkritkább esetekben fordul elő. Különös dicséretet érdemel a kupára borított virágdísz tiszta, folyamatos rajza, s pompás stilizálása. Persze túlzott volna ebben a nagyvirágú díszítésben a népművészettel összefüggést keresni, vagy pláne külön «erdélyi stílust» belemagyarázni, ez a törekvés annál kevésbé indokolt, mert ez a dísz nem Hann Sebestyén mester saját találmánya, hanem általánosan ismeretes mintakönyvekből kiválasztott átvétele, a mit az erdélyi mesterek ép úgy kedveltek, mint egyebütt lakó társaik. Így érthető, hogy számos olyan kelyhünk van (példa rá a szászújfalusi,*

* A szászújfalusi kehely az 1691. évből való, s G. G. mester alkotása.

5. ábra.

s a keresztényszigeti * kehely, s kettő a Bruckenthal-múzeumban),** a melyeknek mesterei nyilván ugyanabból a forrásból merítettek, mint Hann Sebestyén.

Nagyszeben városában is maradt fenn mesterünknek egy kelyhe. 1910-ben, a mikor az ispotálytemplomban az istentisztelet megszűnt, került 2570-es szám alatt a Bruckenthal-múzeumba (2. ábra). 27.4 cm. magas, s kupája 10.5 cm. átmérőjű. A mesterjegy a talp szélébe van beütve. A lábon olvasható felirat így hangzik: «G e o r g y Hauptin Wolleweberin obyt anno 1684 Die 29. Juni.»

6. ábra.

A rendkívüli ügyességgel, finom érzéssel megalkotott serleg, melynek lába a rosszcűrivel, szerdahelyivel, doborkaival teljesen megegyezik, különös, egyéni voltát a csomója révén éri el, a mely sajátos módon körte alakját utánozza. Rotulusok nincsenek. Az aranyozott ezüstmű készített kupatartó nagy virágú növényzetből áll, s szárnyas angyalfejek illeszkednek be a növényi részek közé, a zárókoszorút levelek alkotják. Úgy a kehely egészének silhouettjét, mint a

* A keresztényszigeti kelyhen 1720-as évszám és M R mesterjegy látható.

** A Bruckenthal-múzeum két kelyhén a nagyszebeni H. S. mester (Hans Schwartz, vagy Schiller) jegye olvasható, s az egyik az 1669-es, a másikon az 1674-es évszám.

részletekét, teszem a kupa vonalmenetét finom kecsesség jellemzi. Egyszóval a kehely minden részében nemes izlésű, s technikailag is magas tökélyű alkotás, mindenben a kitűnő mester ismert egyéb remekműveihez méltó.

A harmadik a kehelysorozatban, a melyet ismertetni akarunk a szerdahelyi (Szeben m.) evang. egyházközség tulajdona (1. és 6. ábra). 32 cm. magas s kupája 12 cm. átmérőjű, mesterjegye, valamint latin iniciálés felirata a kehely lábán van. A felirat így hangzik: IN VSVM SACRVM SACRO SANCÆ CŒMÆ (cœnæ) DÑI (domini) NŔI (nostri) IESV CHRISTI COMPARAT,(us) EST · HIC · CALIX PROVENSIB,(us) ECCLÆ (ecclesiæ) MERCVR ♂ (mercuriensis) AÑO (anno) DÑI (domini) 1 · 6 · 8 · 6 ★ A rosszcsűri kehelytől ez három dologban tér el. Mindenekelőtt feltűnő, hogy a kupa fölötté hosszúkás idomú, miáltal az egyes részek aránya megváltozik, s pedig a részek harmóniájának a rovására. Érdekes, hogy a túlságosan hosszúkás kupa nagyszebeni eredetű kelyheknél gyakori, sőt tipikus jelenség. Másik feltűnő dolog a kelyhen, hogy a kupatartót koszorudísz fejezi be, a mely azonban nem a hagyományos liliomból van alakítva, hanem párkánydíszből és stilizált levelekből. A harmadik elűtő sajátosság a csomót a kupával és lábbal összekötő tagokon a csapokon mutatkozik, ezek ugyanis hatoldalú csonkakagulák, melyeknek mellső lapján trébelt virágdísz látható. Ez az egyetlen Hann Sebestyén kelyhei között, melynek csapjai nem hengerdedidomuak. Ennek a kehelynek az elkészítése is elsőrangú.

A negyedik kehely (3. ábra) Doborkán (Szeben megye) ugyancsak az evang. egyházközség birtokában van, 31·8 cm. magas s kupája 12·8 cm. átmérőjű, a mesterjegy itt is a lábra van beütve. Latin nyelvű cursiv írással írt felirata a következő: Legatum, quod in usum SXX (sanctæ) Cœnæ Suiq(ue) memoriam clar XX (issimus) Domin(us) D XX (ecanus) Andreas Czeki(us) Past#(or) Dobr XX (ingensis) Obtulit Año 1×6×9×7× Die 12 Marc = A láb és a csomó alakja és díszítése teljesen megegyezik az előbb leírt kelyhekével, az egyetlen eltérés abban mutatkozik, hogy a láb peremét a mester sarokra rakott levelek befoglalásával tette élénkebbé és változatosabbá. A kupa díszítésére kisebb leveleket és virágokat alkalmazott s azért kecsesebbnek látszik, mint pl. a rosszcsűri. Zárókoszorú itt sincs. A kehely arányainak szépségében valamivel a rosszcsűri mögött marad ugyan, de azért ennek az ötvösműnek a vonalai is együtt rhythmikus egésznek adnak.

A nagyságáról és erejéről híres Czek, a kinek a hagyatékából készítették a kelyhet, a doborkai templomban nyugszik.* Czek 1685-ben halt meg, a kehely tehát csak 7 évvel alapítójának a halála után készült el.

A négy leírt kehelyhez ötödiknek (5. ábra) a rüszi (Szeben megye) evang. község kelyhe csatlakozik. Magassága 25·8 cm., kupájának átmérője 10·8 cm. A mesterjegy a láb peremén látható, ugyanott van a felírás is: EX AeRE PVPLICO CALIX ISTE ERIC(g?)ITVR TEMPORE Michælis Adam: Past:(oris) Ruschnē(sis) 1700 (SH) Mense Novemb:(ris). Hann Sebestyén.

* V. ö. Halaváts Gyula: Uti jegyzetek Kelnek, Visegrád, Szászorbo környékéről. Arch. Ért. XXVII. (1907) 219. s köv. 1. Czek András sírtáblájának képével.

kelyhei között tehát ez az utolsó. Míg az előző négy kehely lényeges részeiben egymással megegyezett, addig a rüsi, leszámítva a csomóját, a melyik amazokétól nem tér el, külön nyomon jár. A legfeltűnőbb rajta, hogy az egyes részeknek egymáshoz való viszonyától függő arányosság a kehely silhouettjéből eltűnt. A kupa fölötté magas és nehéz lett. A láb is, a mely az előző négy kelyhen egyforma séma alapján készült, külön egyéni formát mutat. A lábat és talpat összekötő tag áttört inda alakját öltötte s a talpon magán trébelt saroklevelek láthatók. Míg a többi kehelynél a mester a lábat mind a hat oldalán trébelt diszítéssel vonja be, addig ezen csak három oldalon diszíti így, míg a másik három lapot erősen kidomborodó, aranyozatlan ezüsből trébeléssel kidomborított virágdíszszel borítja. Az áttört művű és trébelt kupatartó kosár is aranyozatlan ezüsből van alakítva. Levélből, virágból s gyümölcsből áll s e növényi elem közé három szárnyas angyalfő illeszkedik be. A kosarat fent tömött, sodrott ezüstdrót zárja be, a mely fölött levelek állanak sorfalat.

Közös mind az 5 kehelynél a trébelési technika mesteri alkalmazása, s közös — legalább nagyobb részüknél — aranyozott és aranyozatlan ezüstnek egy-egy művön való együttes használata — 4 kelyhen a kupatartó van nyers színű ezüsből. 1 kétféle színű fém alkalmazásában mesterünk az ötvösműhelyek régi szokására tér vissza, a mely a fémek különbözőség szerinti sugárvetési fényhatásának az élénkségét is akarta az ötvösműveket feldiszíteni. A román korban festői hatások érdekében a zománczot kezdik alkalmazni, és ez a csúcsíves korban is fontos szerepet visz. A XVII. század óta az arany csillogása mellett mind gyakrabban szokták az ezüst fehéres fényét is érvényre juttatni s ebből a szokásból, a mint láttuk, kitűnő mesterünk, Hann Sebestyén is kivette a maga részét.*

Nagyszeben, 1912 decz. 10-én.

Dr. Roth Viktor.

HRUSSÓ VÁRA.

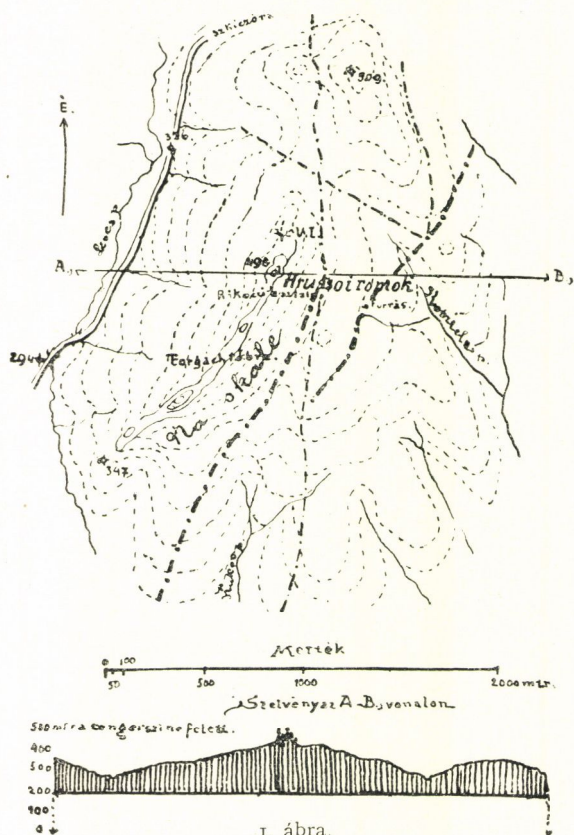
I. Hruszó vár Magyarország északnyugati részében fekszik Bars vármegyében. Az újbányai hegycsoportból válik ki egy különálló hegyhát, mely a Leveskő és Kosztelnicza patakok közé szorul.** Ez a hegyhát a katonai térképen Szkiczó község és Jávör-szállás közt az 583 magaslati számmal veszi kezdetét. Délnyugati irányban húzódva a hegyhát 509, majd 498 s végre 347 méter magas Na-Skale (kő-szikla) nevű magaslatokkal együtt 3½ kilométer hosszú és 50-től 100 méterig terjedő széles fennlappal véget ér. (Lásd 1-ső ábra.) Megjegyzendő: hogy ezen magaslati számok közt is még hol magasabb, hol alacsonyabb sziklacsoporthoz képződtek, melyek egymást uralják.

Ennek a hegyhátnak a 498 m. sz. jelzett részén épült Hruszó vára.

* A közleményt folyóiratunk számára Dr. K. volt szíves lefordítani. A szerk.

** Lásd a cs. és kir. katonai földrajzi intézet részletes térképét 1:75,000-hez, 12-ik öv XIX-ik oszlop 1882. évi felvételét 1885. és 1894. évi pótlással.

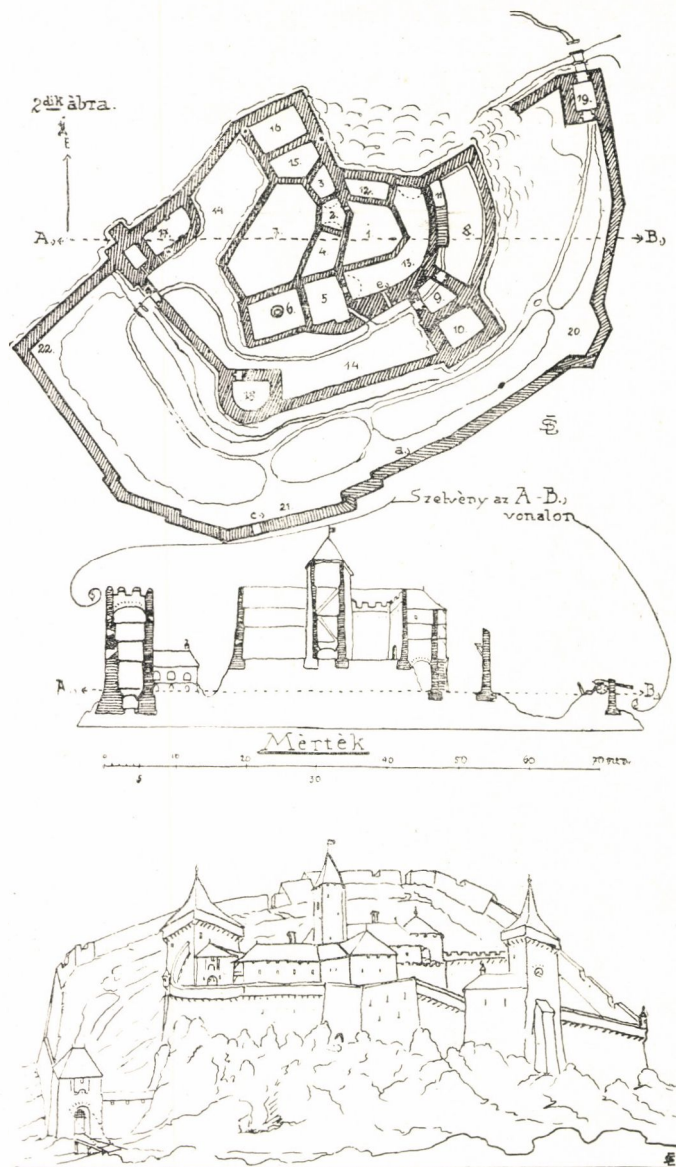
Talaja: trachit (darla) és quarcz (kova) szikla. Valamikor, midőn ennek a várnak aktiv szerepe volt, környéke nem volt szálfákkal benőve mint most. A vár védhetősége szempontjából a közeli erdőket le kellett tarolni. Eleinte, körülbelül 400—500 lépés távolságra, később a tüzi löfegyverek behozatala után, ez a távolság természetesen nőttön nőtt. Eleinte szükséges volt ez azért, nehogy észrevétlenül az ellenséges szándékkal közeledők a várat meglephessék. Később pedig szükség volt erre azért, hogy a fegyverek hatása ne korlátoztassék.

HRUSSÓ HELYSZINRAJZA.

A vár építési anyagát a helyszínén fejtették. Belevegült a trachit és quarcz darabos kőnem közé imitt-amott homokkő, sőt téglá is: és több helyen darázkő is. A darázkövet és a téglát leginkább a boltozatok hajlásánál és későbbi ragasztásoknál az ablakokon, az ajtók kereteinél, valamint a lőrések felett lehet látni. A több helyen látható kulcslyuk-lőréseket általában egy darab homokkőből faragták ki. A löveglőréséknél a kamarák fabetétei most is még látszanak (1912). A várépítkezésnek északkeleti irányból északkelet felé elhajlása van és ezáltal a négyszög balfelében egy teknőalakú horpadás jött létre (lásd 2-ik ábra.) A vár építkezései 90 méter hosszúságban és 50 m. szélességben egyenetlen négyszögű, 3266 négyszögméter területet foglalnak el.

Honnan ered Hrussó várának a neve? ez ma már nem határozható meg. A vár elnevezéséhez talán némi vonatkozással bírhat az a jelenség, hogy a részletes katonai térképen a Leveskő patak Kuksó nevű mellékfolyásának

2. ábra.

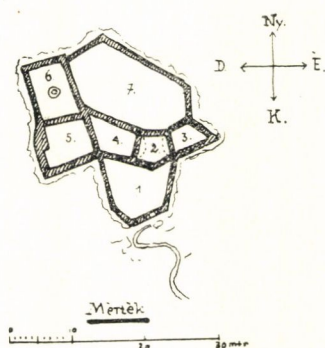
Hrussó vár madártávlati látképének felépítménye az alaprajz után.

jobb partján, a vártól délre mintegy $2\frac{1}{2}$ kilométer távolságra jelenleg a «Salas pod zamkom», vagyis: a «Váraljai szállás» nevű kis major van jelezve. A szállás hajdan mint hrussói puszta a vár tartozéka volt, jogosult tehát az a feltevés, hogy a vár ettől vette jelenlegi nevét.

A szállás jelző igen régi és alighanem még a honfoglalás idejéből származik.

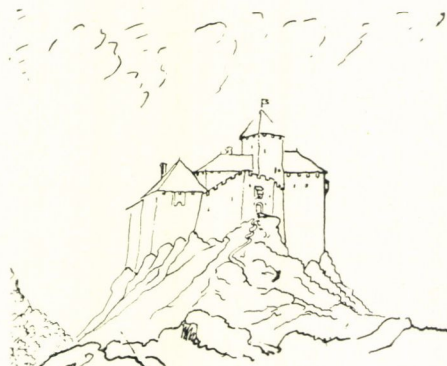
A várromok színhelyén a középső részen még fennálló falak egyik csoportja (3. ábra és a 2. ábra szelvénye az A—B. vonalon) négy méterrel magasabb a szomszéd épületek színvonalánál. Az 1882. évi katonai felmérésnél a felmérő ezen magasság alapján állapította meg a várhegy magasságát a tenger színe felett 498 méterrel. Most az épületek közé lehullott törmelék még magasabbnak tűnteti fel a helyszínét. A földszintes donga és csúcsíves helyiségek ma úgy tűnnek fel, mintha azok a föld alatt volnának. Ezek a helyiségek pedig tulajdonképpen a vár fokterének színvonalába esnek. Az ajtónyílások a törmelék közt még ma is kivehetők.

Ezen magasabban fekvő épület-csoporttól lefelé a talaj minden irányban lejtős. Ez különösen délnyugati irányban tűnik fel, a hol egy 36 méter hosszú keskeny szikla, mintegy támaszul szolgál a vár külső körfalának. Ez, az északi oldalon, a sziklahorpadásnál is így van.

3. ábra.

Hrusso első építkezési korszaka
keletkezésétől 1403-ig.

Keleti felépítménye.

A várhegy erős lejtjei 45—50 foknyi eséssel közvetlenül a külső körfal alatt, meredélyt alkotnak. Ez, a helyszín megközelítését nemcsak megnehezítette, hanem nagy mértékben rohammentessé is tette, a mi a vár védelmének előnyére vállott. A vár helyszínének megválasztásánál hátrányos az, hogy a vártól délnyugatra, a hegyhát fennlapja 500 méterre kiemelkedik, mert onnan a várba belátni lehetett. A talajszin egyenetlenségének ez a hátránya, a vár egyik ostromlásánál utóbb végzetes is volt.

Hagyományaink szerint Hrusso várát közvetlenül a tatárdúlás után IV. Béla király építette volna. Ennek a hagyománynak azonban az építkezés fennmaradt egyes részletei és az építési anyag elhelyezésének módja ellentmondanak. A köveket a falrakásnál úgy használták fel, a mint azokat ott a helyszínén kifejtették. A köveket nem nagy darabokban, hanem apróra zúzva illesztették be az öntött mészhabarcsba. A legnagyobb kődarab, az a déli oldalon egy erkélynek a gyámköve, mely homokkő. (4. ábra a.)

A vár egyik még kimagasló falának szegélyén ugyan meglehetősen nagy-

ságú kövek is vannak, de ezek szegélykövek, váltakozva átnyúlóan faragott koczkakövekből alkalmaztattak, még pedig szabálytalan alakban. Ez pedig a X. század építési módjára vall. (4. ábra b.)

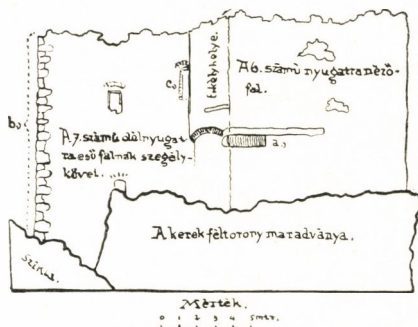
A vár legmagasabb részében a keleti oldalon lévő dongaboltozatok nagyon régi keletűek lehetnek. Ha nem is tudjuk egész pontossággal meghatározni Hrussó várának építési korát, hozzávetőleg megállapíthatjuk, hogy a vár a tatárdúlás előtti időben már fennállott. Vagy még a honfoglalás idejében, vagy legalább is nem sokkal később a X. század elejénél. Hihető, bár nincsenek rá okmányyszerű adatok, hogy Hrussó vára II. Endre király háborúi alatt, tehát az 1200—1235. évek közt tartó időszakban már az ország érdekeit védte.

A tatárok 1240—1241 közt ezt a várat nem tudták bevenni, legalább sehol sincs nyoma annak, hogy Hrussó akkor elpusztult volna. És így ennek a várnak a falai közt is sok nép és vagyon megmenekült a tatár pusztítás elől. Ebből következik: hogy a tatárok kivonulása után IV. Béla király Hrussó várát csak feljavíthatta, melyet az Ottokár cseh király elleni 1252—1253. évi hadjáratból már ismerünk.¹ Ezen időben a hrussói várhoz tartozott, az azzal délkeletre 2500 méternyire fekvő Sythna-keresztúr is. A németek ezt «Hostje»-nek nevezik; a mely utóbbi a várral való összeköttetését jelzi. A várhoz tartozott a «Ribnik» nevű hely is, mely a Kosztelnicza patak forrásán a vártól 1500 méternyire északkeletre ma is megvan. A tót szó «riba» magyarul «hal» és «ribnik» vagy «ribar» «halászó»-t jelent. Valószínű tehát, hogy ez a várnak a halászó helye lehetett. A középkori várainkhoz közel csaknem mindenütt volt «halászhely».

A hrussói várnak első ismert várnagya 1341-ben Sárói Vörös Bede volt, a Lévai család őse. Erről tudjuk, hogy Csák Máté szolgálatában sok pusztítást vitt végbe Bars vármegyében, a midőn nagy vagyonra tett szert. Mint Bél község birtokosa 1321-ben Robert Károly hűségére tért.² Nagy Lajos király 1347-ben Tapolcsányi Gyula ispán fiának Miklós mesternek és András nevű rokonának adományozta a «castrum nostrum Hrussou»-ot, a mi világosan jelzi, hogy az akkor királyi vár volt.

A magán-várrá változott várban 1351-től 1359-ig Perényi Miklós volt a várnagy. A harmadik várnagy, kiről okleveleink megemlékeznek, 1393-ban Péli Nagy Domokos a barsi alispán volt.³

II. A hrussói várnagyok gyakran erőszakoskodtak a közelfekvő Szentbenedek monostorhoz tartozó birtokokon. Ez Lajos királyt 1352-ben arra indí-

4. ábra.

¹ Lásd Magyarország Vármegyéi és Városai: Bars vármegye, 42. l.

² Lásd ugyanott, 517. l.

³ Lásd Pesthy Frigyes: Századok, 1875. 133. l.

totta, hogy a monostor Kueszicz nevű (most Zsitvakeresztúr) birtokán a pusztításokat általában betiltsa s különösen megtiltotta azt, hogy a Zsitva folyón lévő malom vizét leereszszék.

Žsigmond király uralkodása kezdetén 1396-ban Hrussó, Ilsvai Leusták nádor birtokába jutott. Mikor a nádor még ez évben a nikápolyi csatában török fogságba került, mert fiai: György és Péter nem tudták az atyjuk kiváltásához szükséges pénzt előteremteni, Hrussót zálogba vetették. Ekkor felmerült az az eset, hogy a mennyiben a nádor és fiai nem tudták a hrussói várra vonatkozó adománylevelet előmutatni, Zsigmond király a várat s uradalmát lefoglalta.¹

Hrussó várát okmányilag igazolhatólag 1403-ban megostromolták. Ez az ostrom a Nápolyi László és Zsigmond őgróf versengésének idejében történt. Makrai Benedek, az óbudai egyetem jogtanára, László pártján lázadást szított a Zsigmond pártján álló Garaiak ellen. Ez a mozgalom lángba borította az egész Magyarország északnyugati határát, és az május és június havában hadjáratra vezetett.² Ezen hadjáratnak egyik jelentékeny eseménye volt Hrussó várának ostromlása. Ugyanis a lázadók kezében lévő vár kézrekerítésével Forgách Péter nyitrai püspököt bízták meg. A püspök, szemben a várral délre, a sziklahegy gerinczén azonnal egy «ellenerősség» építéséhez fogott, a honnat támadását sikeresen végrehajtani vélte. Az a körülmény, hogy ez a Szikladomb a várfalaktól 400 lépésnyire esik és hogy Forgách ellenerőd felépítésére épen ezt a helyet választotta (lásd 1. ábra), igazolja azt a feltevést, hogy ezen ha nem is nagyon, de némileg mégis uralgó pontról vetőgépek támogatása mellett akarta a támadást intézni. A vár pusztta megrohanása, a már leírt topografiai helyzetet tekintetbe véve, alig kecsegtethette volna a támadót hadműködésének sikerével.³

Az ellenerőd megépítését megakadályozandó, a Nápolyi László pártján lévő Kistapolcsányi Péter fia János, nagy fegyveres erővel a Szikladomb alájött augusztus havában, nyilván azon szándékkal, hogy az ellenerőd építésének megakadályozásával s a már meglevő részek lebontásával a várat felmentse. Forgách emberei azonban a lázadókat elűzték. Úgy látszik, akkor a vár őrsége is kirohant, mert a nyitrai káptalannak a királyhoz küldött vizsgálati jelentéséből az tűnik ki, hogy csak ezután fejlődött ki «komoly küzdelem», melyben Kistapolcsányi meg is sebesült és utóbb sebeibe belehalt.

A «komoly küzdelem»-ben Forgách ostromszerei mindenesetre súlyos köveket szórhattak a falak ellen, melyeket ott a helyszínén meg is találtak; és bizonyára a tüzesített nyilakkal felgyújtották a vár fedeleit. Tény, hogy a vezérétől megfosztott várőrség akkor magát megadta.

A «sikerült ostrom után» 1403 december 4-én a király a hrussói várat addig az ideig, míg a Tapolcsányiak az ostrom költségeit meg tudják téríteni,

¹ Lásd Anjou-kori okmánytár.

² Lásd Schönherr Gyula: Magyar nemzet története, III. köt. 460. l.

³ A helyszínén még most is jelentékeny sziklatömbök vannak és önkéntelenül azt a benyomást keltik, hogy ezeken a köveken, különösen 37 méterre a falaktól délre, az emberi kéznek nyomai mutatkoznak, a hol Forgách vetőgépei működésbe léphettek.

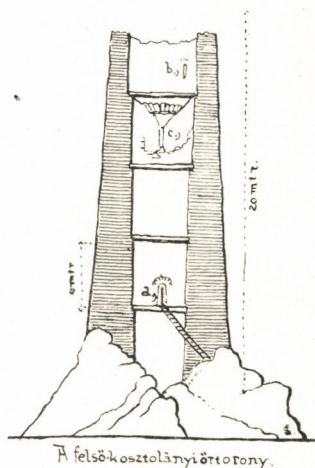
Forgáchnak zálogosította el, azon kötelezettséggel, hogy az épen ekkor ostrom alatt álló Esztergom várát mielőbb 300 lovassal segítse meg. Ez az akkori számítás szerint sokba kerülhetett, mert 4—4 lovas állítására havonként 10 forintot kellett küldeni.¹

Később Hrussó vára, a Kanizsai család tulajdonába került, melyet Kanizsai János és fivére Péter, az esztergomi érsek, 6000 forintért visszaadták Ilszai Leusták fiainak: Györgynek és Péternek.²

Az Ilsvaiak magvaszakadtával a király Hrussót 1424-ben a Saskővára helyébe, a Bebek családdal közös törzsből származott Csetnekieknek adta cserébe. Ekkor csatolták Zsitvát a vár tartozékai közé. Előfordul ugyanekkor a vár tartozékai között «Fenyőkosztolány» is. Ezt 1486-ban csak «Kosztellan» névvel említik. A mi talán a «castellum» szóból eredhetett. Ennek a határában van az úgynevezett «Zsiványtorony» (5. ábra.), mely abból vette hagyomány szerint nevét, mert rablóknak szolgált tanyául.

Ennek a toronynak már csak a keleti fele van meg, de a nyugatra eső fennálló tele betekintést enged belsejébe. A torony 20 méter magas, külső kerülete 26 métert tesz. A toronynak négy emelete volt.³ A földszint falvastagsága 2'70 méter. Minden emelet 4—4 méter magas és fokozatosan az emeleteken 10—10 centiméternyi párkányt hagytak, melyeken a padlógerendák nyugodtak. A torony bejárata az 1-ső emeleten volt (a) a keleti oldalon 1'50 méter magas és 0'50 méter széles, a mely lehullott. Ebbe a bejáratba csak létrán lehetett feljutni, valamint hogy úgy lemint felfelé szinte csak létrán juthattak fel a padlóban kihagyott nyílásokon. A létra minden használatkor fel- vagy levonatott. A még fennálló falon a nyugati oldalon két világítórés van, és pedig: a 4. emeleten alig 10 centiméter széles és 1 méter magas nyílás. A 3. emeleten azonban a nyílás belülről 1 méter magas és 15 centiméter széles. (Lásd 5. ábra b és c.)

Ezen toronynak érdekességét növeli az a körülmény, hogy falrakása épen olyan, mint a hrussói vár első építkezési korszakába eső falaké; és tehát megállapítható, hogy egykorú építmények. Azt állítják erről a toronyról, hogy ez Hrussónak egyik elővédműve volt.⁴ Eltekintve attól, hogy Hrussó Fenyőkosztolányhoz 8 kilométer, nem számítva a hegyes vidék emelkedéseit és eséseit, az a körülmény, hogy a torony a Zsitva patak jobb partján 378 magaslatti

5. ábra.

¹ Lásd Bártfai Szabó László: Forgách család története 101—113. lapokig.

² Lásd Botka Tivadar: Oklevéltár 65. országos levéltár dipl. oszt. 9446. sz.

³ Az emeletet felső rendnek vagy contignationnak is nevezték; lásd Vajda-Hunyad 1681-ik évi leltárát.

⁴ Lásd Magyarország Vármegyéi és Városai i. m. 29. l.

szám alatt, a magaslat délre eső lejtőjére a patak felett alig 40 méter magasban van a sziklába beépítve, ennek a toronynak a legteteféből, tehát 60 méter magasságból, a völgyön lefelé csakis egy kilométernyire lehet látni, itt pedig a Drenova és Kralowszky vrch összeérő futványai 500 méternél magasabban zárják el a kilátást Hrussóra. Ez kizárja azt, hogy ez a torony a hrussói várnak «elővédműve» lett volna. Volt azonban helyi érdeke, s lehet: Újbányával tarthatta fenn az összeköttetést, melynek érdekében lehetett, hogy ezen figyelő állásban Hrussóval is fenntartsa az összeköttetést. És tehát a középkorban «figyelő» vagy «őrtorony» szerepe volt.

A hrussói vár 1425-ben Pelsőczy Bebek-család kezén, majd Léway László, a lévai vár ura foglalta el erőszakosan s ott 1435-től 1439-ig megfészkelvén magát, temérdek kárt okozott a szentbenedeki apátságnak. Utóbb 1477-ben Kistapolcsányi János kerítette a várat kézre, a miért a nádor elé idézték. Valószínű, hogy nádori ítélettel került vissza Hrussó a Bebek családra. Pelsőczy Bebek György és Pál, valamint Zápolya Imre a várat a hozzátartozóival Szölcsényi Pál részére örökül vallották be.¹ Midőn Szölcsényi birtokába vette Hrussót s uradalmát, a szentbenedeki apátsággal gyűlt meg a baja azért, mert azokat a részeket is lefoglalta, melyek az apátságot illették. Szölcsényi ellen 1468-ban az apátság pert indított. Szölcsényi nem maradhatott sokáig a vár birtokában, mert Mátyás király már 1476-ban, midőn az első osztrák háborúra készült, Szerdahelyi Mihályt, ki valószínűleg a vár várnagya volt, arra kötelezte, hogy a várra vonatkozó okleveleket adja át.² Ez a ténye Mátyás királynak csak azt jelenti, hogy Hrussó ekkor nagy fontosságra jutott, s épen ezen oknál fogva kívánatos volt, hogy egy nagy vidék megvédhetése céljából ez a vár mint központ a király kezébe kerüljön. Hihető, hogy a husziták mozgalmá idézte elő a király elhatározását, mert ezen időben Magyarország felső vidékén a husziták erősen mozgolódtak s nagy erőt fejtettek ki. Ekkor Hrussó várának védelmi köre a Nyitra és a Vág partján fekvő várak határáig terjedt, a mi körülbelül a mai aranyosmaróti járás területét foglalja magába. Ez növelte hadászati jelentőségét.

A vár tényleg Mátyás király birtokába került, és miután az átadás megtörtént, a király azt Lábatlan Gergelynek, a bácsvári érseki javak kormányzójának adta. Alig telt el 6 esztendő, már Bajnai Both András és János birták Hrussó várát tartozékaival együtt, de a kik a várat uradalmastól Verebélyi Györgynek, Simonnak és Pálnak, nemkülönben Verebélyi György fiának Jánosnak eladták. Verebélyi György 1502-ben a falukkal együtt eladta Hrussót Radnay Holly Pálnak s Ákosházy Sárkány Ambrusnak.³ Ezek pedig 1504-ben az Erdélyből származott Kolozsvári Lőrincznek, bajmóczi és trencsényi kapitánynak, valamint gyermekeinek adták el. Ez a Lőrincz Zábláthon már 1463-ban birtokos és Hrussót csak később szerezte meg, mely időtől fogva a «zábláthi és hrussói» előnevet használta.

III. Az 1504. évi szerződés szerint a hrussói várhoz következő helysége-

¹ Lásd Botka Tivadar: Kézirat- és oklevéltár 78.

² Lásd Knausz 80. 1. és Botka Tivadar oklevéltár 80.

³ Lásd Botka Tivadar oklevéltár 82., 83. és 84.

gekben lévő birtokok tartoztak: 1. Szölcsény, Nyitra vármegyében. 2. Knezicz, a mai Zsitva-Kenéz. 3. Maholány, melynek tót nevével csak a XVIII-ik században találkozunk (hol Maholnicza, hol pedig Maholinecz alakban fordul elő). 4. Puszta-Lehota, ma Kis-Ülésnek nevezik. Egyike a Csák Máté által betelepített «Lehota» nevű községeknek, mely hajdan «Klein-Hai» nevet viselt. 5. Nagy-Lehota, a mai Nagy-Ülés. 6. Lewes, elpusztult; s valószínűleg a mai Leveska-patak mentén fekhetett. Ebből pedig meríthetjük azt, hogy ez a patak a tót hangzású «ka» ragot csak később nyerte. 7. Boroch, a mai tót hangzású «Boriskó» helyén feküdt. 8. Keresztúr, a tótok «Hostyenek» nevezik. 9. Zsitva, Zsikvának nevezik a tótok. 10. Hosztolócz, ezen alakban ma már ismeretlen. 11. Szkiczó, ma is így nevezik. 12. Ebedecz, 1504-ben mint Hrussó vár elpusztított birtokai közt említik. De ismét betelepült, mert 1565-ben Miksa király a vár kötelékéből kivette s azt az esztergomi káptalannak adományozta. Ma is ott találjuk a Zsitva partján, Kis-Tapolcsány felett. A tótok «Obice» néven nevezik. Végre: 13. Lamathyucz, szinte azóta feledésbe ment.

Hrussó vára utóbb Ferdinánd király kezébe került, az 1559-ben Ghymes Forgách Ferencznek, a nagyváradi püspöknek adta, a ki neki római királylá történt koronáztatása óta nagy szolgálatokat tett. Ez a tény azt látszik bizonyítani, hogy az ellenkirályok küzdelmei alatt (1529—1530), midőn Mohamed basa a Nyitra és Vág völgyeiben temérdek zsákmánnyal és foglyokkal Pestre visszatért, Hrussót a Ferdinánd pártiak 1530-ba eső ősszel foglalhatták el. A királynak ezt az adományát azonban ismeretlen okokból nem hajtották végre, de gyanítható, hogy ez azért nem történhetett meg, mert 1553—1554-ben, midőn a felvidék egyik legerősebb vára Fülek elesett, akkor nagy területtel nagyobbodott a hódoltság, egész a bányavárosokig, a hova a hrussói uradalom közel esett.

Az 1562. évi békekötéskor Hrussó Ferdinánd király kezén maradt és a következő évben az Forgách püspök és tesvérei: Imre és Simon 6000 magyar forint zálogösszeg fejében meg is kapták. Valószínű, hogy a Tapolcsányiak a zálogösszeget lefizették, mert a XVI. században Hrussó már a Kis-Tapolcsányi György és Tamás birtokában volt. Ettől fogva a vár a kistapolcsányi uradalomba olvadt s annak sorsában osztozkodott.

A Tapolcsányi család utolsó sarja, János fia Pál, 1598-ban Győr vár ostromakor esett el.

Báró Hetési Pethe László 1616-ban Kis-Tapolcsányt megszerezvén, a kistapolcsányi uradalom s vele Hrussó vára, leányára Annára s ennek férjére Rákóczi Pál országbíróra szállott (1626). Rákóczi Pálnak csak egyetlen fia volt László, a ki 1664-ben Nagyvárad megrohanásakor május 27-én a várkapu előtt esett el.* Mindazonáltal Hrussó ezen időben sehol felemlítve nincsen. Valószínű, hogy ekkor Hrussó vár szerepét az alatta 6½ kilométernyire fekvő Kistapolcsány vette át, melyet Kászin Ali basa szerdár hódoltatott be, de a melyet a magyarok visszafoglaltak.**

* Lásd Rát Károly: Győri történeti és régészeti füzetek III., II., 13., 121. és

** Lásd Karácsony Imre: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—1666. III., 354. s 355. II.

Midőn 1703-ban Bercsényi Miklós főgenerális Érsekújvár felmentésére közelgő Heister Siegbert császári vezér ellenében Nagyszombatnál december 26-án csatát vesztett, az elszéledt gyalogságát a hrussói vár környékén gyülekeztette össze és később Kistapolcsány és Déva között szervezkedett újból. A Garam biztosítása után Léva vált az újabb hadműveletek központjává. II. Rákóczi Ferencz fejedelem 1708-ban hol hosszabb, hol rövidebb ideig tartózkodott Kistapolcsányban, a hol akkor mozgalmas élet uralkodott. Ha ideje megengedte, a fejedelem vadászni ment ki Vass György hű katonájának kíséretében. Ekkor a hrussói vár közelében egy nagy lapos sziklán¹ pihent meg és költötte el vadász vendégeivel reggelijét. Ezt a helyet maiglan Rákóczi asztalának nevezik.²

Hrussó vára Rákóczi Erzsébet férjezett gróf Erdődi György barsi főispán nejére szállván, ennek hagyatékát 1708-ban január 9–15. közt II. Rákóczi Ferencz fejedelem parancsolatjából leltározták és biztonságba helyezték.

A trencsényi súlyos csapás kényszerítette a fejedelem seregét Kis-Tapolcsány kiürítésére és miután ezek Tapolcsányt elhagyták, a győztes Heister hadai még aznap bevonultak Kis-Tapolcsányba. A kincsszomjas labanczok értesülvén arról, hogy a hrussói várban Rákóczi Erzsébet még 1697-ben kincseket falaztatott volna be, a szkuczói, keresztúri és kosztolányi jobbágyok útmutatása mellett megrohanták a várat, melyben csupán egy kapus, egy őr és öt hajdu volt. Ezekkel a labanczok könnyen elbántak s miután a kaput betörték, mindent a mit találtak, felprédáltak, de a kincseket még sem találták meg, mert a mint láttuk, azokat idejekorán elszállították.³

IV. A terjedelmes leltárt Ottlik Pál «főcsuhajdár»,⁴ Malonyai Ferencz, gróf Erdődyne prefektusa és Szluha György, Rákóczi Julia fejedelemasszony prefektusa vették fel. A leltár szerint nagy ládákban voltak mindentéle tárgyak elhelyezve. Csakis azon tárgyakra terjeszkedünk ki, a melyek az egykor lakott, most már üresen hagyott várhoz tartoztak. A fentiekből kiviláglik, hogy a leltározott tárgyak a még lakott Tapolcsányban voltak elhelyezve, de mind Hrussó várához tartoztak.

Találtak egy «iskatulában» kárpitot szegző-szegecseket, melyek a termek feldíszítéséhez szolgáltak.⁵ A szegecsek Hrussót illették, mely akkor már lesze-

¹ Ez az a helyszín, melyet már a 7. pont alatt felemlítettem.

² Lásd Büttner Lina: Vasárnapi Ujság 1872, 35. sz.

³ Lásd Reiszig Ede: Magyarország Vármegyéi és Városai i. m. 372. l.

⁴ A «főcsuhajdár» kifejezés török eredetű, melyet a törökkel való érintkezés szült, úgy látszik a «prefectus» címmel azonos.

⁵ Temérdek kép és kárpit volt elrakva, melyek kétségtelenül a hrussói palota falait hajdan fedék. Egy ferslogban Pethe Ferencz és felesége képei voltak elhelyezve, kiknek nevén a hrussói vár és a kistapolcsányi birtok a Rákócziakra szállottak. Illésházy György, Pethe László: Rákóczi Pál apja képei, Czobor Ádám képe egy másik ferslogban voltak elhelyezve. Ezek a családi képekhez számíthatók. Azonkívül 12 apró kép. A kárpitok közül felemlíthetünk: kék és sárga atlaszból való hosszú keskeny egy darab kárpitot. Egy ó kék és szürke tafotából való kárpit kilencz darabból. Egy ferslogban bécsi aranyozott kárpit 160 darab. Egy másik ferslogban: nyomtatott gyolcsból ágy körül való két «firhang», más téglaszínű hasonló gyolcsból való «firhang» (függöny) négy darabban, és még öt rendbeli hasonló több darabokban létezett firhang. Mindezek a még 1697-ben Rákóczy Erzsébet által a hrussói várban elraktárolt tárgyak Hrussóhoz tartoztak és a «Palota» épület díszítésére szolgáltak.

relve és lakatlan volt. Egy nagy ládában volt elrakva: Egy pár chezába (kocsiba) való stucz (puska) tokostúl 2 darab. Egy pár szelstucz 2 darab. Egy rövid stucz, melynek oldalán ezüst tábla 1 darab. Egy pár pulyhák forma stucz (lengyel puska) agya ezüsttel kirakva 2 darab. 1 rövid tekervényes cső (vontcső) kerekcs stucz 1 darab. Egy pár stucz 2 darab.

Egy ezüsttel rakott pulhák forma hosszú stucz 1 darab. 1 pár új kerekcs stucz 2 drb. Egy satós (?) stucz 1 darab. Egy vágó stucz, az agya gyökér 1 darab. Egy pár tesseni hosszú puska 2 drb. Egy másik ládában: 1 hosszú puska 1 drb, összesen 18 puska. Az egykorú fegyverek mellett feljegyeztek még «tatár tegzőt nyilakkal» és egy «fejér csujtárt» is. Ezek a fegyverek bizonyára Rákóczi László tulajdonai voltak. Ezt az is bizonyítja, hogy a leltározáskor ott találták Rákóczi László kardjának hüvelyét is tokostul együtt. A penge hiányzott belőle, mert ez a nagyváradi rajtaütésnél 1644-ben, a midőn halálos sebet ejtett rajta a török, a vitéz hős markából kihullott. Lova tovább ragadta Rákóczit, s a holtest feltalálásakor már hiányzott a kard pengéje, csak annak hüvelyét őrizhette meg ereklje gyanánt a gyermeki kegyelet.

A tábori készletből feljegyeztek: Egy tábori katlant, egybejáró 12 fedelével. Két kétfülű tábori katlankát. Egy kis vizeket «égetni» való katlant, (a vízforrást) «enyhítő» fedelével és eltörött csészéjével. Egy kétfülű katlankát láb nélkül, «circiter» egy mérczés. Ennél kisebb katlanka is volt sárgarézéből, lyukas kanálával és serpenyőcskéjével: czukormesterséghez. Egy kétfülű kicsiny katlanka. Kályhák is voltak Hrussón, mert belé való katlant ágyával és két vasas kemenczét leltároztak. A szőnyegesek ládjában 24 «setirungkötés» (elébe való kötés) volt elhelyezve, a tábori székek beborítására. Találtak: puskatoknak nyeregre való pisztolyok, arany fonállal kezdett varrást zöld virágos bársonyból közönséges puskatokra valót.

Egy ferslogban várbéli oltárnak képei, egy másikban Szent Judit képe volt elhelyezve. Ez utóbbi alighanem a várkápolna oltárképe lehetett.

Egy «koporsós ládában» a várbéli kápolnának «apperementumai» (készletei) úgy mint:

Calix argenteus inauratus cum patena. Antipendium ex satirung. Stóla. Casula, auro intertexta cum manipulo. Alba. Humerale. Bursa sericea. Pala sericea. Argentea candelabra duo. Ampullae stannuae. Pulvilli duo. Missale. Mappa auro et serico acupicta.

Egy másik ferslogban angliai posztón sodrott czérnával varrott templomhoz való kárpit 13 darabban.

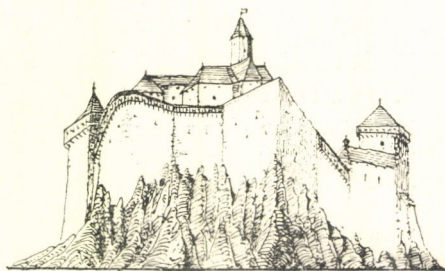
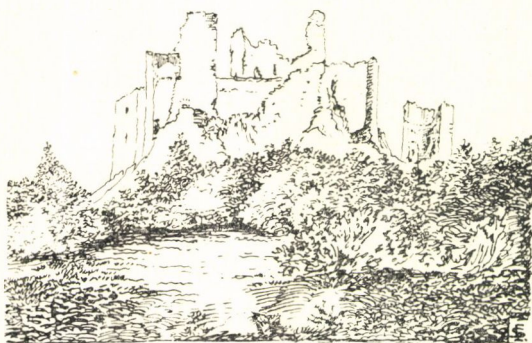
Ebből kiviláglik, hogy Hrussón tökéletesen berendezett s felszerelt kápolna volt, a mi egyúttal a vár fontos szerepét is bizonyítja.*

V. A XIX. század végén vette meg a tapolcsányi uradalmat és vele a hrussói várat Károly Lajos főherceg, kinek örököseitől vásárolta azt meg József főherceg. (6. ábra a hrussói várromok 1910-ben és a felépítmény jelzése az északkeleti oldalról tekintve.)

* Lásd Herczeg Szerémi Odescalchi Artur «Szkiczó» álnév alatt közlött cikkét a Barsmegyei Hírlap 1883-ik évi 8. számú tárczarovatában.

Alig van Magyarországon egy vár is, mely oly sokat cserélt volna gazdát, mint Hrussó vára. Az adatok egybevetéséből állítható, hogy Hrussó várának alighanem már a honfoglalástól kezdve egészen a középkor végéig kimagasló szerepe volt.

Abból, hogy Csák Máté küzdelmei ide erre a vidékre is terjeszkedtek, feltehető, hogy ennek a kornak megfelelően azt az akkori harczászati igényekhez képest jól felszerelték s így megvédhető volt. Erre nézve az is nyomatékos bizonyóságot nyújt, hogy Hrussó királyi vár lévén, királyi várnagyok parancsa alatt állott. A vár elhelyezése is, valamint az anyag, a miből épült, nemkülönben az építési mód, a hogyan fölépült, tanuskodnak arról, hogy a várromoknak középső része (3. ábra) az 1., 2., 3., 4., 5., 6. és 7. számok, vagyis a vár helyszínének legmagasabban kiemelkedő része (a 498 mag. szám l. 1. ábra) a várnak «első építkezési korszakába» esik, mely tartott 1403-ig.

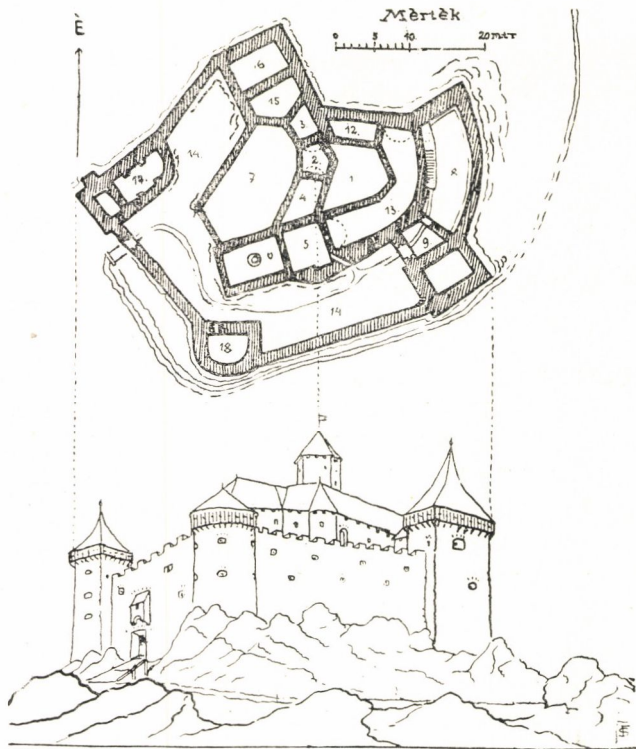
6. ábra.

Hrussó várromjai 1903-ban az északkeleti oldalról tekintve, a magyarországi vármegyék és városok barsvármegyei monografia felvétele szerint.

A fenti romok tanúsága szerint rekonstruált felépítménye, tekintettel a 2. ábra alaprajzra alulátással.

Az eddig okmányilag kiderített egyetlen ostroma 1403-ban azt bizonyítja, hogy az ellenerőből a várat a középkori ostromgépekkel és tüzes szerszámokkal támadták meg. Mindezekből meghatározhatjuk a hrussói vár akkori helyzetét keletkezésétől kezdve egész 1403-ig. A vár útja a legrégebbi időktől fogva a Leves patak völgyéből (1. ábra) kanyarodott fel a várhegy felé, és a szikla-behorpadást előidéző sziklákat megkerülve, az 1. számú várudvar körfalán meghagyott külső kapunyíláshoz vezetett (5. ábra), melynek felvonója egy hasadékon át sziklára borult, a honnan az út kanyargott lefelé. A körfal úgynevezett «magas köpenyfal» volt, melynek «párkányzata» kikönyöklő védő-fafolyosóval volt felszerelve, a melyről a védők az ormozatok mögött védekeztek. A 2-ik számú dongaboltozatú ötszögű torony volt a belső «védő-torony kapu», mely tisztán csak a védőrség rendeltetésére volt hivatva, és a melyből az 1. számú udvar is megvédhető volt. Itt is hullórács volt a védelmi eszköz és «rekeszszel» birt (Zwinger). A torony alatt a dongaboltozatokban volt a «tömlőcz». A toronyba pedig létrákon vagy fagrádicsokon juthattak fel. A romok tanúsága szerint (7. ábra) a torony legalább háromemeletes lehetett.

tett. Felső emeletével a fedélzetet fölülhaladta. Ehhez a toronyhoz sorakozott az északnyugatra eső 3-ik számú helyiség és délkeletre a 4-ik és 5-ik számú falakkal bekerített helyek. Ezeknek rendeltetését most már nem lehet közelebbről meghatározni; lakószobák lehettek: A 6-ik számú négyszögben emelt épület mellett volt egy «szárnyalótorony» az 5-ik számon. Ennek felső emelete lakható volt, és teteje nem emelkedett ki a fedélzet fölé. A 6-ik számon, földszinten a faragott kőcsozákkal kirakott «kút» volt, mely valószínűleg

7. ábra.

Hrussov harmadik építkezési korszaka 1403—1486. Déli felépítménye.

«vízmedencze» (cisterna) lehetett és csak ostromkor szolgálta a vár érdekeit. Békés viszonyok között a Kostelni patak egyik forrásától mintegy 500 m.-nyire keletre szolgáltatta az ivóvizet egy kút a várlakók számára. Ezen a helyen falazott «kút nyomai» látszanak. (1. ábra.) Jelenleg törmelékkel telve. A 6-ik számon az északnyugati szegleten, befalazott erkély nyomai vannak, melynek már felemlített homokkőből kifaragott gyámköve a nyugatra néző falszegletén megmaradt. (4. ábra *a*). A bejárat a 7-ik számú homlokfalán *c*) volt. Úgynevezett «őregtorony» a várban nem létezett. S épen ez a körülmény ismeretető jele annak, hogy ez a vár talán már a honfoglalás után közvetlen állha-

tott, a mi egyúttal érdekességét növeli. A földszinti dongaboltozatok is mutatják igen régi korát.¹ A 3-ik és 6-ik számok közt egy fal kerítette be a 7-ik számú második udvart, hol rekesznek kellett lenni, melyben a cselédek lakásai, istállók és ólak, szóval: a «majorház» sákos fedelek alatt volt elhelyezve. Ezen udvar «körfalparkányzatát» is az 1. számú udvarhoz hasonló «kőrisfa folyosók» (Brettesche) védték. A 9—18-ik számok által határolt területen jelzett építések a vár «második építkezési korszakából valók», (7. ábra) mely terjed 1403-tól 1598-ig. Ekkor már ágyúlöréseket törtek ki a tornyok falaiba, melyek a romokon még 1912-ben is kivehetők voltak. Különben az 5., 6., 7. és 13-ik számokon a kiszökelléseken az átídomítások nyomai is észlelhetők.² Az 1403. évi rombolás volt indító oka annak, hogy az ostrom után hozzá ragasztották azon falakat, melyek a 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16. és 17-ik számmal jelzett helyeket bekerítették. Ekkor már Hrussó vára két védő szakaszra oszlott. Még pedig: egy felső várszakaszra és egy alsó várszakaszra, vagyis: ha a középkori vármű kifejezéseit akarjuk használni, akkor a «felső-» vagyis «fellegvár» elnevezést és az «alsó-vár» kifejezést használhatjuk. A 8-ik szám alatt egy udvar látszik, mely az 1-ső számú korábbi udvar szerepét vette át, azon különbséggel, hogy kapuja a délnyugati végében a 9-ik számú ujonnan épült beboltozott kapuházon ment át, melynek délkeleti oldalán a 10-ik számú saroktorony állott,³ és a támadó oldal megvédésére ágyúlörésekkel volt ellátva. A 8-ik számú udvarból a 11-ik számon Könyöki szerint egy grádics vezetett fel az emeletre. Ennek a grádicsnak gyámkövei bizonyára a már leomlott falak alatt kikotorhatók volnának. Különben fából volt ez a lépcső, mint a hogy a legrégebb feljáratok készültek.⁴ A 12-ik és 13-ik számokon az ujonnan épült palota fogta körül az 1-ső számot. A romokon úgy a 12-ik és 13-ik számokon a földszinten ajtónyílásokat lehet észlelni, melyeknek béleteit kitörték, s tehát közelebből nem határozhatók meg, de minden esetre Hrussó várának legrégebb alkotásai közé számíthatók. Az egész palotarésze alá volt boltozva, hasonló módon, mint az Árva várának beboltozott útjánál mutatkozik. A boltozás egészen az 5-ik számú szárnyaló toronyig ért, hol a «köpeny-falon» egy bejárata volt, melynek nyílása a második emeletig felér és részben az 5-ik szám alá látszik érni (7. ábra s és 8. ábra a—e).⁵ A 12-ik számú helyiséget nem tudjuk megjelölni, mi lehetett, de mindenesetre különösnek

¹ Ez az építkezés a «román» építkezési módra vall.

² Ezeknek az átídomításoknak nyomait már Könyöki József tanár 1886-ban észrevette, kinek alaprajza segítségével a jelenleg fennálló (1912 okt. 15—16.) romok falait felmérve az ide mellékelte 2., 3. és 9. ábrákon közzétett alaprajzokat volt lehetséges elkészíteni. (Lásd Országos Műemlékek Bizottságánál a Könyöki által beküldött három rendbeli rajzot: alaprajz és két felépítmény különféle oldalról, és az ezekhez csatolt jelentését 1887/4. szám alatt iktatva.)

³ Augusztai főhercegnő ő fensége birtokában van egy rajznak Hrussó váráról, melyet dr. Kunige rajzolt és köre nyomtatott. Ez a rajz mindenesetre a 19-ik században készülhetett akkor, midőn a vár már tető nélkül állott. Ezen a rajzon az a)-val jelzett falak felelnek meg ennek a toronyépítkezésnek. Kunige élt 1820-ban.

⁴ A grádicsot Könyöki még látta, most azonban a 8-ik számot bekerítő falak már le vannak omolva és a törmelék alatt vannak betemetve a lépcsők.

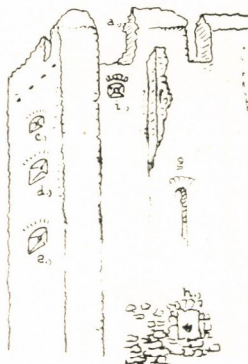
⁵ Úgy a 13. és 5. számok annyira megteltek a lehullott falak törmelékével, hogy azt egyelőre megítélni nem lehet, mi és hogyan volt itt az elrendezés.

tűnik fel, hogy a beboltozás gót ívbe megyen át, a mi átalakítást jelez.* A 14-ik szám alatt szinte egy rekeszféle volt, egy bővített hátsó udvar, melynek északi végében a 15-ik és 16-ik számú meg nem határozható lakóhelyiségek voltak. A 16-ik számon mindenesetre «magasbástya» létezett. (2. ábra.) A tüzelés erről a «tarajvonal» felett (Feuer über Bank) történt. A 14-ik szám délnyugati sarkában állott a vár kápolnája 17-ik szám alatt, melynek lekerekített szentélyének helyzete ezt az elrendezést elárulja. A kápolna északnyugati falával egyúttal a külterepet védte és csupán egy fedéltornyocs-

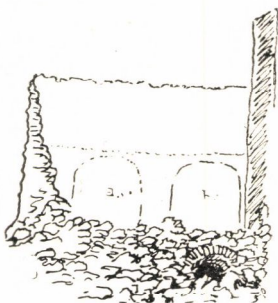
8. ábra.

A köpenyfal rakása és a csatorna nyílása.
(Lásd a 7. ábra a) betű alatt.)

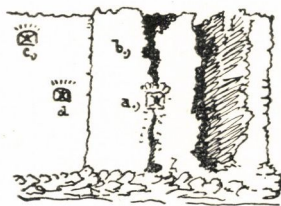
9. ábra.

A szárnyaló torony a 17-ik számon.

10. ábra.

A várkápolna fala.

11. ábra.

A féltorony lőrési.

kával volt felszerelve egy kis haranggal. A torony, mely a kápolnához volt építve, egy önálló «szárnyaló torony» és a bejárat védelmére szolgált. Saját-ságosan tűnik fel, hogy ezen torony teteje ormoszatokkal bír. Sákosan fedett szélfogóit a XV. századba sorolhatjuk, midőn a réseket «lőrésre» tágitották. Az ormoszatokról gátpuskákkal tüzeltek. (9. ábra a—b.) Ennek a toronynak sok részlete oly érdekes, hogy ezek megérdemlik a bővebb foglalkozást. Eltekintve az ormoszatoktól, a torony déli falán három ágyúlőrés látható. A felső lőrés kisebb mint a többi, de nagyobb a tüzelőnyílás. (9. ábra c.) A középső tüzelő-

* Ebből azt lehet következtetni, hogy a második építkezési korszakban ezt a helyiséget átalakíthatták. Tudvalevő, hogy a román építkezést a gót építkezés követte.

nyílás 1 méterre tágul és a fabetétű kamarája felé 20—25 centiméterre szűkül. *d/*). Az alsó hasonlít a középsőhöz *e/*). Mind a három lőrésen a felső kötésfal darázskövel van borítva. Ebből határozható meg, hogy ezek a lőrések, az egykor ott létezett számszerijrésekből (Armbruschtscharten) alakultak át «ágyúlőrésekké». Ezek azok a kitekintő lyukak a gátpuskák számára, melyeknek «rugfái» (Prellhölzer) későbbben a tűzfegyverek támasztására szolgáltak.

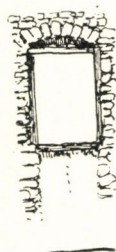
Minden egyes osztályban boltozatnak kellett lenni, mert belülről a falon gerendalyukak ágyai fel nem találhatók. Ellenben fent a torony ormozatai alatt és a felső lőrés felett kívülről látszanak a gerendalyukak ágyai (9. ábra), a mi bizonyosságot nyújt arra nézve, hogy ezekből az ormozatokból egy kikönyöklő védő fafolyosóra kilépve, az átluggatott padlózatán át lehetett olvasztott szurkot öntözni a támadókra. A folyosó rései pedig a löfegyverek részére szolgáltak. A torony keleti falán az első szélfogó alatt indult ki a körfal, melyben volt a vár külső kapuja (7. ábra) árokkal és emelcsővel. A körfal csekély maradványa (9. ábra *f*) a tornyon még látható. Körülbelül

12. ábra.

13. ábra.

14. ábra.

5 méter magasságban megvan még a torony bejárata, mely a falon át vezetett be. *d/* és 9. ábra *g/*). Ezen bejárat alatt pedig észlelhető a jól felismerhető kapu zárógerendájának az ágya *h/*).

Fent az első ormozatrés alatt egy kis taraczklorés I.) vehető ki, mely a fal hosszának pásztázására szolgált. A torony nyugati oldala egy hatalmas pillérrel van megtámasztva. (2. ábra.) A kápolna, melynek nyugati fala le van omolva, betekintést enged a még fennálló keleti belső falára, hol a megmaradt vakolat félköríves két osztást mutat fel és ez sejteti, hogy (10. ábra) itt boltívek alatt *a/* és *b/* tartották az istenitiszteletet. A nyugati fal beomlása még egy boltozatnyílást tett szabaddá a *b/* bolt alatt *c/*). Ez volt bizonyára a sírbolt, mely lehet az *a/* bolthajtás alá is nyúlt. A szárnyaló toronyból kiinduló körfal egy féltoronymal volt összekötve (7. ábra).

A «féltorony» bejárata (7. ábra 18-ik szám), a földszinten volt. Két helyütt is beomlott, mindamellett ez nem torzította el az építkezést annyira, hogy berendezését ne lehetne megállapítani. Különösen a déli falon keletkezett repedésen észre lehet venni, hogy a megmaradt ágyúlőrés (*a*) 11. ábra ép olyan lőrést az emeleten is feltételez *b/*). Bizonyosság erre az ezen lőrésekkel egy színvonalba eső körfalon megmaradt lőrések *c/* és *d/*), valamint a nyomok

a falrepedésen *b/*-nél. Így kialakulva, egy ütegtorony áll előttünk, a melynek alkalmazását az emelkedő terepviszonyok a déli irányban indokolnak.

A *d/*-vel jelzett lőrés a körfalon belül befalazott «kulcslyuklőrést» mutat fel (12. ábra). Átmérője 10 centiméter és a kitekintő rése 5 centiméter. Egy darab homokkőből van kivésve és a falba befalazva. Alatta pedig a féltorony bejárójának kikopott zárógerenda ágya szinte egy darab homokkőből faragva észlelhető (hasonló a 9. ábrán feltüntetett gerenda ágya *h/*). A 14-ik számokon a körfalon belől mindenestre rekeszek voltak, melyekbe a már 7-ik szám alatt felemlített majorházat helyezték át ide és berendezték védelemre. Ezekhez képest a vár útja most már a sziklánál, a vár déli oldalát megkerülvén, közvetlen a kápolna tornya mellett vezetett a körfalon nyitott kapun át a 9-ik számú «kapuházhoz» s onnat a 8-ik számú udvarba (7. ábra). A kapuház délkeleti oldalában volt egy «szárnyaló torony» 10-ik számon, mely egyrészt a 8-ik számú körfallal, másrészt a 18-ik számú féltorony kötőfalával az egész várterületet lezárta.

A falak vastagsága átlag 150 méter vastagnak vehetők, néhol azonban vastagabbnak is mutatkoznak, mint az pl. a déli és keleti oldalon észlelhető, a hol az aláfalazás végett a falakat meg kellett támasztani. A falak különbsége az 1., 2. és 9. ábrákon fel van tüntetve. Ez pedig abban leli magyarázatát, hogy eleinte vékonyabb falakat építettek, csak később kellett a falakat vastagabbra építeni, hogy a romboló ostromszereknek ellentállhassanak. Ez a természetes folyamat a falakon sok helyen kivehető, a hol a későbben keletkezett falak odaragasztása egymástól elvált. Ez az állapot tartott 1486-ig, 83 esztendeig. Most aztán az egész ily módon alakult várat bekerítették még egy körfallal. (2. ábra.) A Körfalnak északkeleti sarkán megépítették a külső négyszögű kaputornyot a 29-ik számon, melynek nyugatra letérő fala a sziklához támaszkodott. A kaputoronytól délfelé hajló, majd nyugatra letérő s végre éles szögben északra forduló és a kápolna tornyához csatlakozó körfal, egy újabb tágas udvart fogott körül. A vár útja ezután a 19-ik számú «kaputorony» alatt vezetett be, mely teljesen eltűnt a felszínről. Csupán az alapozás nyomai mutatják fel egykori létét. Úgylátszik Heister labanczai bontották le 1708-ban, midőn kincset kerestek. A körfal déli oldalon *c/*-nél észlelhető egy oly falrakás, mely egy kirohanó kapunyílásra következtet. Egy másik falrakás *d/*-nél azt a benyomást teszi, mintha ott egy támpillér lett volna. A XVI. század derekáig ezt a körfalat mellvédmagasságig feltöltötték és sikamokkal és feljárókkal látták el. Szóval: a középkor után keletkezett várendszer jellegéhez mérten, védhető állapotba helyezték a várat, a mint azt a löfegyverek rohamos terjedése, tehát a kor igénye parancsolta.

Tényként megállapíthatjuk, hogy Hruszó vára a középkorban felújult és fokozatosan az olasz szerkezetnek bástyázott rendszerében a XVI. században művarrá alakult át, melyben egy «fellegvár szakasz» egy «középvár szakasz» és egy «alsó vagy külső várszakasz» mutatkozik.

Az alsó várszakasz sarkain, a 20., 21. és 22-ik számokon nyitott bástyák, a 16-ik számon a «magas-bástya» és a többször említett 19-ik számú kaputorony által kellő felszerelés mellett megvédhető volt. Ez volt a várnak «har-

madik építkezési korszaka», mely tartott 1598-ig, vagyis 112 esztendeig. Ezen időszakba esnek azok a kényelmet nyújtó átalakítások, melyeket a 13. ábrán kivehető ablaknyílások megnagyobbításai eléggé demonstrálnak.

Úgy látszik, az esővíz lefolyásáról is gondoskodva volt, mert a keleti oldalon (3. ábra *e*) és 2. ábra alaprajz) a falon keresztül egy boltozott csatorna nyílása észlelhető, valamint hogy a falakon másutt is több helyen 10 cm. átméretű kerek nyílások mutatkoznak, melyeken át a csatornacsövek vezethettek.

Felemlítjük, hogy az ablakok némelyikében még 1912. évi október 15-én és 16-án a falbéletek fakeretei kivehetőek voltak. (14. ábra.)

A romok közt felhalmozott törmelék, valamint a 14-ik számok közt felnőtt bozót, galagonya s más egyéb növényzet nagyon megnehezíti a várromok megtekintését.

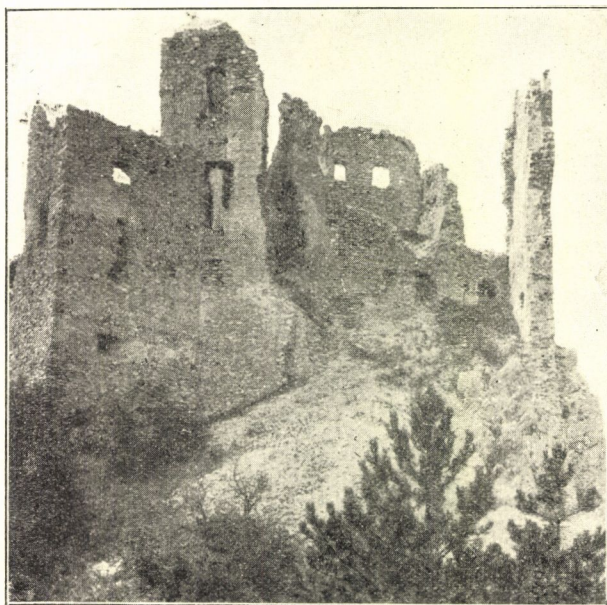
Még 1912. évi szeptember havában a várromok falainak északi és keleti oldalán lévő tekintélyes részei, az 1., 2., 8., 12. és 13-ik számokat bekerítő külső falak beomlottak.*

A múlt század 70-es éveiben a vár helyszínét kőbányának használták és ez alkalommal különösen a sziklákat, melyekbe a vár falai beágyalva voltak, robbantották szét és elhordták a szikcsoi—kistapolcsányi út építésére. Ezen sajnos tény megmagyarázza a pusztulást.

Budapest, 1912 november 26.

Soós Elemér.

* Felhasználtam a már említett rajzokon kívül a Benedek Aladár által a Vas. Ujság 1856. évi 35. szám alatt: Benkő fényképe után Hány által felvett Vasárnapi Ujság 1890. évi 10. lapjait és a kistapolcsányi főhercegi uradalom főerdésze, Borsiczky Ottó főerdész által felvett fényképét.

15. ábra.

Hrussó vár romjai 1911-ben. Wagner fölvétele szerint.

KÜLÖNFÉLÉK.

A BUDAPESTI MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMI FELSŐ ÉPÍTŐ-IPARISKOLA 1912. ÉVI SZÜNIDEI FELVÉTELEI. Az Erdélyben oly nagy számmal fennmaradt erődtített templomok sajátos csoportjának beható tanulmányozása, részletes műszaki fölvétele a középkori építészet terén legfontosabb föladataink közé tartozik.

Alig vannak a művészetnek oly egyéb emlékei, melyek keletkezésök mozgalmasságát, viharos korát oly hatásosan és sajátosan kifejezésre juttatnák, mint ezek az erődtített templomok. Mint polgári-vallásos építészeti tevékenység alkotásai lényegesen eltérnek mind a szokott templomépületektől, mind a váraktól és városi erődtítményektől. Történeti jelentőségük mellett építőművészeti szempontból kivált a védelmi célú szolgáló elrendezésnek az egyházi művészet monumentális követelményeivel való szerves egyesítése figyelemre-méltó.

Az erdélyi szászok kegyelele híven megőrizte ezt a becses örökséget. Az erődttemplomok nagy száma többé-kevésbé változatlan alakban maradt reánk, de — sajnos — legújabbban mind gyakoriabbak azok az esetek, midőn az erődtítmények egyes részei korunk valóságos vagy vélt követelményei miatt veszélyben forognak. Ha a bajt sok esetben meg is lehet akadályozni, nyugodtak csak akkor lehetünk, ha igazán általánossá válik annak tudata, hogy nemcsak ez erődttemplomok egyes, különösen érdekes és becses részei tartandók fenn mint műemlékek, hanem hogy az épületszöveteket a maguk egészében, valamennyi fallal, az eredeti elrendezéshez tartozó minden részszel együtt meg kell óvni a pusztulástól. Az egységes, szerves egésznek legcsekélyebb változtatása is tönkretelheti a művészi hatást.

Kétségtelen, hogy ezeknek az emlékeknek részletes fölkutatása, közzététele, jelentőségük beható méltatása nemcsak tudományos, építészettörténeti szempontból lenne kívánatos, hanem lényegesen előmozdítaná azok fenntartását, gondozását is. A Műemlékek Országos Bizottsága újabb erősen fölkarolta ezt a föladatot, melynek megoldása Foerk Ernő építész-tanár lelkes odaadása, buzgó munkássága által immár megindulhatott. Müller és más régibb erdélyi kutatók, majd Pasteiner, Sigerus, Roth Viktor és Halaváts előmunkálatai után meg fogjuk kapni az egyes emlékek pontos fölvételeit, részletes ismertetéseit. A múzsnai és berethalmi erődttemplomok felvételei, melyeket az állami felső építőipariskola növendékei az 1911. és 1912. években készítettek a műemlékek bizottsága megbízásából, rövid időn belül meg fognak jelenni a bizottság kiadványai sorában, Foerk ismertetéseivel. Az ő javaslatára rendelte el a m. kir.

kereskedelemügyi miniszterium is ily fölvételek készítését, szünidei munkák alakjában.

A legnagyobb örömmel üdvözljük, hogy a miniszterium e fölvételek közzétételéről is gondoskodott. Az 1912. évi munkákat magában foglaló kiadvány, gazdag tartalmával, a legszebb reményre jogosít. Az aluminium-nyomással sokszorosított negyven nagy rajzlap néhány igen fontos emléket mutat be a vezető tanár, Foerk Ernő tollából eredő rövid bevezetésével.

A sort a legteljesebb és legszebb erődtemplomok egyike, a szászkézdi nyitja meg, a mely már azért is nevezetes, mert nem egy hasonló épület számára mintául szolgált. A védelmi cél határozottan kifejezésre jut a daczos épületen. A templom szentélye és hajója kívülről egységes képet nyújt; támasztópilléreken nyugvó hatalmas falárkádok vonulnak a templom körül, fölöttük pedig lőrések sora tekint fenyegetőleg alá. A hatalmas öregtorony is védelmi jellegű. A szászkézdi ú. n. parasztvár az ily emlékek jellegzetes példája.

Az aránylag igen jó állapotban levő szászfehéregyházi erődtemplom még a XIII. századra megy vissza, míg külső erődítése a XVI. században keletkezett. Hasonló volt a sorsa a nagykapusi templomnak. Itt is, ott is, a régi elrendezés és formák sajátságosan egyesülnek a későbbi kor tevékenységének eredményeivel, míg az 1451-ben fölépített riomfalvi bazilika teljesen egységes és szokatlan gazdag hatású.

Mindezeket az épületeket a rajzok úgyszólván teljességökben, jellegzetes részleteik, sőt némely berendezési tárgyak külön ábrázolásával együtt mutatják be. A milyen helyes az igazán tipikus épületek kiválasztása, olyan gondos, értelmes a rajzok kidolgozása. Foerk mester ez alkalommal kiváló pädagogiai képességéről is tanuságot tett!

Reményljük, hogy a kereskedelemügyi miniszterium, mely ezzel a szép és becses kiadvánnyal megajándékozott, annak folytatásáról is gondoskodni fog. Ezt a reményünket még azzal az óhajtással toldjuk meg, hogy a kiadványoknak minél szélesebb körben való elterjedése is lehetővé váljon. Kivált Erdély községeiben, iskoláiban minden egyes példánynak meglenne a maga üdvös hatása!

Éber László.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGA dr. Hampel József bizottsági előadó és szerkesztő elhunytá alkalmából április hó 4-én d. u. 5 órakor ülést tartott. Jelen voltak br. Nyáry Jenő elnök, dr. Heinrich Gusztáv, a M. Tud. Akadémia főtitékára, br. Forster Gyula, dr. Kuzsinszky Bálint, dr. Mahler Ede, Nagy Géza, dr. Ortway Tivadar és Téglás Gábor tagok, br. Szalay Imre és Stehlo Ottó segédtagok, mint meghívott vendég, dr. Márton Lajos. Az ülés megnyitása után elnök a bizottság részvétét fejezi ki volt előadója, dr. Hampel József elhunytá fölött s a jegyzőkönyv vezetésére Nagy Gézát hívja föl. Heinrich Gusztáv előterjeszti, hogy bár két hét múlva lesz a nagygyűlés, a mikor ujra alakul a bizottság, elnököt és előadót választ, valamint a szerkesztői állás felől is intézkedik; mégis szükséges volt, hogy egybehívja a bizottságot némely sürgős teendő elintézése végett, a miben

már most kell intézkedni s megkéri a bizottságot, hogy ez irányban javaslatokat tegyen. A bizottság fölhívására először is azt javasolja, hogy bízson meg valakit a bizottság az Archæologiai Értesítő ideiglenes szerkesztésével, a ki befejezi a már dr. Hampel József által megkezdett 2-ik füzet összeállítását; a füzet esetleg kisebb is lehet a rendesnél s Hampel József neve alatt és nekrológiájával lehetőleg május 15-ig jelenjék meg. Ezzel kapcsolatban dr. Márton Lajos előadja, hogy özv. dr. Hampel Józsefné megbízásából utána járt a nyomdában: mi van szedés alatt s jelenti, hogy mindössze harmadfél ív van kizsedve s csakis ezeknek a kézírata van átadva, egyéb kézirat pedig eddig még nem került elő. A bizottság hozzájárul a főtítkár úr javaslatához s az ideiglenes szerkesztéssel megbízza Nagy Géza rég. bizottsági tagot. Indítványozza továbbá főtítkár úr, hogy az 1913-ik évre járó előadói tiszteletdíjat, melyet más előadók rendszeren már január hóban előre föl szoktak venni, fizesse ki a bizottság az özvegynek. A bizottság elfogadja s megbízza a főtítkárt, hogy br. Nyáry Jenő elnök utalványára intézkedjék a kifizetés felől. Azon további indítványhoz, hogy az Archæologiai Értesítő f. évi 1. és 2-ik füzetére dr. Hampel József által fölvett összeget megbízott szerkesztő vegye át az özvegytől, szintén hozzájárul a bizottság. Dr. Márton Lajosnak köszönetét fejezi ki a bizottság az Arch. Ért. dolgában tett fáradozásáért s elhatározza, hogy az új bizottságnak javasolni fogja segédtaggá leendő megválasztását. Miután elnök a főtítkár úrnak megköszönte gondoskodását, az ülés véget ért.

★

A M. Tud. Akadémia április hó 24-iki nagygyűlésén Ballagi Aladárt, Bunyitay Vinczét, br. Forster Gyulát, Fraknoi Vilmost, Kuzsinszky Bálintot, Mahler Edét, Mihalik Józsefet, Nagy Gézát, br. Nyáry Jenőt, Ortway Tivadart, Pasteiner Gyulát, Réthy Lászlót, Schulek Frigyes, Szendrei Jánost és Téglás Gábort újra megválasztotta az Archæologiai bizottság tagjainak. A bizottság május hó 6-án d. u. 5 órakor tartotta meg alakuló gyűlését, melyen elnöknek br. Forster Gyulát, előadónak Kuzsinszky Bálintot, az Archæologiai Értesítő szerkesztőjének Nagy Gézát választotta meg s elhatározta, hogy eddigi elnökének, br. Nyáry Jenőnek, érdemei méltatásával levélben fejezi ki neki elismerését. Kuzsinszky Bálint megköszönve megválasztatását, részletes programot a szeptemberi ülésén fog előterjeszteni előadói teendői felől, de már most kijelenti, hogy legfőbb feladatának tekinti a régóta vajudó Limes-kutatások megindítását, a mit br. Forster Gyula elnök is nagyon melegen ajánlt a bizottság figyelmébe. Ezzel kapcsolatban szóba került a már-már megszűnt Archæologiai Közlemények fölélesztésének ügye is és kimondatott, hogy az előadó szerkesztésével ismét életbe lépteti a bizottság, csakhogy új cím alatt s részint a Limes-kutatások eredményei fognak benne megjelenni, részint pedig az Arch. Közl. régebbi folyamai «Régészeti Repertorium» cz. rovatának följújtásával a régészeti leletek ismertetése, úgy, hogy ily módon nagyobb tere legyen az Arch. Értesítőben az általánosabb irányú régészeti tanulmányoknak. Nagy Géza, az Arch. Értesítő szerkesztője, miután szintén köszönetét fejezte ki megválasztatásáért, ilyen irányban terjesztette elő programját, kiegészítve azzal, hogy nagy súlyt kíván fektetni az irodalomra, különösen a nálunk alig ismert

skandináv, finn, oláh, orosz s egyéb szláv régészeti irodalomra, úgy, hogy minden füzetben legalább is egy ívet akar erre fordítani, míg a német, angol, francia és olasz irodalmat inkább egyes kérdések tárgyalásának keretében szándékozik egybefoglalni; ezenkívül az önálló tanulmányokról 8—10 lapra terjedő német, francia vagy angol nyelvű kivonatot is óhajtana közölni. Szóba jött még a tiszteletdíj kifizetési módja, a szerkesztő tiszteletdíjának megállapítása, ez utóbbit azonban szeptemberre halasztotta a bizottság, valamint a dotatio fölemelésének érdemileg történő tárgyalását is. Elhatározta végül a bizottság, hogy Divald Kornélt bizottsági tagul ajánlja az osztálynak, a régi segédtagokat, ú. m. hg. Odescalchi Arturt, Radisics Jenőt, Rauscher Lajost, br. Szalay Imrét és Sztéhlo Ottót újra megválasztotta, az ajánlatba hozott új segédtagok megválasztását pedig szeptemberre halasztotta.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1913. évi február hó 25-én az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban tartotta rendes évi közgyűlését dr. báró Forster Gyula elnöklete alatt.

Elnök az ülést megnyitja s felhívja a társulati titkárt a társulat 1912. évi zárszámadásának és vagyonmérlegének előterjesztésére.

Titkár jelenti, hogy a zárszámadás és vagyonmérleg sokszorosított példányokban kiosztatott a tagok közt s kéri, hogy ennek alapján azt a közgyűlés vegye tudomásul. Egyuttal felolvassa a pénztárvizsgáló bizottság jelentését és kéri, hogy ennek alapján a közgyűlés a tisztikarnak és a választmányának az 1912. évre adja meg a felmentést.

A társulat az előterjesztéshez hozzájárul, mire elnök kimondja a határozatot.

Titkár előterjeszti a társulat 1913. évi költségvetését, a melyet a közgyűlés változatlanul elfogad.

Társulati titkár a közgyűlés engedélyét kéri, hogy — miután az 1912. évi jelentése az «Arch. Értesítő»-ben már nyomás alatt van — csak röviden emlékezzék meg a társulat életében beállott eseményekről.

A titkári jelentés adataiból kiemeljük itten, hogy a társulat — hála a vallás- és közokt. miniszter úr jelentékeny anyagi támogatásának — abban a helyzetben volt, hogy a Földtani Társulat barlangkutató bizottságával együtt a pilismaróti közalapítványi uradalom területén levő Klapecz-barlangban és Leány-barlangban ásatást végezhetett; az ásatásról Bella Lajos és dr. Kadič Ottokár tagtársaink, a kik annak vezetésével meg voltak bízva, részletesen fognak beszámolni.

Titkár javasolja, hogy a nagyméltóságú vallás- és közokt. miniszter úrnak és dr. Boncz Ödön min. tanácsos úrnak, kinek jóindulata az ásatást lehetővé tette, — mondjon a közgyűlés köszönetet.

Társulatunkban a tagok számának oly gyarapodásáról, mint a múlt évi volt, nem beszélhetünk, bár a belépők száma csak kevéssel marad el a múlt évi mögött, de igen sok tagot veszítettünk el.

Beléptek a társulatba tagokul: Alsókubini áll. felső kereskedelmi iskola, Bartucz Lajos, Csánki Dénes, Feleki Géza, Filimon Aurél, Óhidi Légmán Leo,

Meller Simon, Milch Ármin, Nagyszalontai községi polg. leányiskola, Pilch Jenő, Dr. Pogány Kálmán, Paulovits István (1913), Riedl Gusztáv (1913), Thurzó Kálmán, dr. Felvinczi Takács Zoltán, Bocskay Ottó (1913), Kemény Kálmán (1913), Madarassy László (1913), Hátszegi közs. polg. iskola (1913), Kalocsai egyh. m. ktár (1913).

Kiléptek: Kunváry Fülöpné, Wellesz Gyula.

Elhunytak: Bleyer Izsó, Görgey István, Horváth Antal, Kunváry Fülöp, Samassa József, Török Aurél, Terray István, Türk L. József, Zichy N. János gr.

Az elhaltak közül külön megemlékezik dr. Török Aurélról, dr. Horváth Antalról és Terray Istvánról.

Dr. Török Aurél a magyar anthropologiai tudomány megalapítója, a ki — ha az utóbbi években vissza is vonult társulatunktól — régebbi éveiben buzgó és munkás tagja volt annak s tanítványaiban — a kik éppen most óhajtanak a társulat kebelében külön szakosztálylyá tömörülni — oly utódokat nevelt magának, a kikre méltán számíthat az anthropologiai tudomány.

Szintén egyik érdemes tagja volt a Régészeti Társulatnak dr. Horváth Antal, a jó ízlésű gyűjtő, a ki nem telhetetlenül igyekezett szekrényét és polczait megtölteni, csak elsőrangú szép, ép darabokat gyűjtött. Időközben a Nemzeti Múzeum szerezte meg gyűjteményének javarészét s e tárgyak méltó büszkeségét fogják képezni a Magyar Nemzeti Múzeumnak is.

Terray Istvánt, ezt a csendes munkás embert csak kevesen ismerték a társulat tagjai közül, de munkásságának emlékét őrzi az a szép gyűjtemény, a melyet még életében letett a Gömörmegyei Múzeumban; társulatunkban pedig örökké emlékezetessé tette nevét nagylelkű alapítványával.

Titkár indítványozza, hogy az elhunyt tagok emlékét a társulat jegyzőkönyvileg megőrkítse és a vonatkozó jegyzőkönyvi kivonatot részvétnyilatkozatként a családtagoknak megküldje.

Együttal jelenti a titkár, hogy dr. Török Aurél halálával az örökös jogú választmány egy tagsági helye megüresedett és javasolja, hogy e helyet a következő havi ülésen töltsse be a társulat.

Titkár felolvassa Halaváts Gyula indítványát, a melyben azt javasolja, hogy a társulat lépjen érintkezésbe a M. Tud. Akadémia archæologiai bizottságával oly célból, hogy az Archæologiai Értesítő eddig megjelent 32 évfolyamához összefoglaló szak- és névjegyzéket készíttessen. Egyben ajánlja fel a társulat a tárgymutatóhoz saját anyagi erejéhez mért hozzájárulását.

Az indítványt egyhangú lelkesedéssel fogadja a társulat; a titkár pedig a következő javaslatot teszi:

Több tagtársam nevében és megbízásából bátorkodom a következő indítványt tenni. Már évekkel ezelőtt kérdezősködésemmre 15 társulati tag — mindannyian az ősrégészettel és anthropológiával foglalkozók — a társulat alapszabályaiban meglevő anthropologiai és ősrégészeti szakosztály felállítását határozta el. A körülmények, a csapás, a mely az anthropologiai tanszék esetleges eltörlésével az anthropologiai tudományt érheti, alkalmoszerűvé teszi, hogy e kérdést, a szakosztály megalakításának kérdését itt újra felvessük és újból javasoljuk a következőket:

1. Mondja ki a közgyűlés, hogy az anthropologiai és ősrégészeti szakosztályt fölállítja.

2. Mondja ki a közgyűlés, hogy a mennyiben a szakosztály megalakításával tagjaink számának gyarapodása lehetővé fogja tenni, időről-időre külön füzetekben anthropologiai tárgyú értekezéseket is kiad.

3. Mondja ki a közgyűlés, hogy az anthropologiai szakosztály szervezésével, ideiglenes előadói minőségben dr. Bartucz Lajos urat bizza meg s felkéri őt arra, hogy a szakosztály szervezetét illetőleg legközelebbi ülésünkre javaslatot tenni sziveskedjék,

továbbá arra nézve is legyen szíves biztos tájékozást szerezni, hány új tagra számíthat a társulat a szakosztály megalakítása révén, valamint arról is, hogy ezen időszaki anthropologiai tárgyú kiadványok számíthatnának-e a társulaton kívül álló előfizetőkre s mily költséggel járna e füzetek kiadása?

A társulat ugyanis jelenlegi anyagi helyzetében csak 500 koronával és pedig nem évi 500 koronával, de egyszersmindenkorra csak 500 koronával rendelkezik az Archæologiai Értesítőn felüli kiadványra s ezért csak szerényebb keretben — s ebben is csak tagjai létszámának jelentékeny emelkedése esetén — bírná el egy újabb folyóirat terheit. A közgyűlés a javaslatához vita nélkül hozzájárul. Elhatározva a közgyűlés, hogy üléseit ezután az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeumban fogja tartani.

A tárgysorozat hivatalos részének elintézése után elnök felkéri dr. Meller Simont «A XV. század grafikai művészete a budapesti közgyűjteményeinkben» című előadásának megtartására. A tetszéssel fogadott előadás után az ülést bezárja.*

AZ ORSZAGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1913. évi márczius hó 28-án — az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum felolvasó termében — báró Forster Gyula elnöklete alatt rendes havi ülést tartott.

Elnök az ülést a következő beszéddel nyitja meg:

A tárgysorozatra térés előtt szívem mélyéből fakadó fájdalommal teszek jelentést arról a megrendítő veszteségről, melyet Hampel József, a nagy tudós halála által szenvedünk. Nem kell mondanom, ki volt Hampel József, hisz társulatunk előtt lebeg az eszmény, a melynek ő megszemélyesítője volt.

Sokak között engem is, személyileg is a legfájdalmasabban érint az ő kora elmulása, mert ha egy-két év el is választ bennünket, egy időből indul ki működésünk, sőt egy egyetemi pályázat ugyanazon a téren hozott össze bennünket; — és bizonyára a kezdet és vég kapcsolata hozott engem az ő emlékezetébe halálos ágyán.

Hampel csakhamar más útra tért a jogi és történeti tudomány teréről s míg nekem a mindennapi élet a hivatalnoki pálya sokszor legellentetesebb és legkülönbözőbb teendői nem engedték, hogy egy kitűzött ideális czélnak szentelhessem erőmet, ő zavartalanul haladt a maga elé tűzött úton, az

* Az érdekes előadás kivonatát nem közölhetjük itt, mert azt az előadó úrtól megkaptunk nem sikerült.
Szerk.

archæologia művelését választva feladatul. Tudományos pályája, élete — a harmonia legszebb képét mutatta.

Azóta, hogy a nagyérdemű Rómer halála után, midőn az ő komoly törekvéseivel szemben még bizonyos dilettantismus uralkodott, az archæologiai tudomány terén átvette a vezérlő szerepet, óriási mértékben vitte azt előre, mint tudós, mint író — a külföld szemében is elismert szaktekintély magaslatára emelkedett. Munkásságával dicsőséget szerzett nemzetének és világszerte örökké élő nevet magának az archæologiai tudomány történetében.

A tudós alapvető munkásságának eredménye, bámulatosan gazdag tapasztalatai megtermékenyítették működését egyetemi katedráján; e téren elévülhetetlen érdemeket szerzett az ifjabb nemzedék képzése körül.

A szeretetet és lelkesedést, a melylyel a tudományt ápolta, tanári székét betöltötte, átvitte a Nemzeti Múzeumra, melynek éppen nemzeti szempontból legfontosabb osztályát igazgatta és melynek arra a magaslatra fejlesztése, hogy kiváló helyet foglal el az európai intézetek között, — Hampelnek örök érdeme!

Nagy talentumának ezen három irányban való működésébe kapcsolódnak bámulatos tevékenységének egyéb szálai; ezek közé tartoznak, a melyek őt társulatunkhoz fűzték, hol kegyelettel és hálával fogjuk emlékét megőrizni, mely örök lesz közöttünk, mert az ő szelleme fog mindig társulatunk fölött lebegni, hogy — ha bármily kis mértékben is, — de mi is elmozdíthassuk azt a célt, melyet ő a hazai tudomány előbbrevitelével kitűzött és a mely cél felé törő munkásságnak érdemekben halhatatlan vezére volt.

Elnök indítványozza ezután, hogy Hampel József emlékezetét a társulat jegyzőkönyvében örökítse meg és gondoskodjék arról, hogy a folyóirat méltó formában emlékezzék meg róla s egyben javasolja azt is, hogy a jegyzőkönyvi kivonat megküldésével a társulat a gyászoló családnak részvétét fejezze ki.

Indítványa a társulat helyeslésével találkozván, ily értelemben mondja ki a határozatot.

Ezután a titkár felolvassa az 1913. év I. negyedéről szóló pénztári kimutatást és jelenti, hogy a közgyűlés a jelen ülésre tűzte ki az örökös választmány — Török Aurél halálával — megüresedett egy tagsági helyének betöltését.

Dr. Éber László javasolja, hogy a megüresedett választmányi helyre Vásárhelyi Géza választmányi tagot válaszsza meg a társulat. Vásárhelyi a megalapítás óta tagja a társulatnak, annak munkássága iránt mindig élénken érdeklődött, mint gyűjtő sok becses emléket mentett meg az elkallódástól s irodalmi téren is működött.

A javaslatot a társulat egyhangú lelkesedéssel fogadja s Vásárhelyi Gézát az örökös választmány tagjául megválasztja.

Titkár jelenti, hogy Vásárhelyi megválasztásával az ideiglenes választmányban megüresedett tagsági hely betöltésére nincsen szükség, miután helyére az eddigi gyakorlat szerint a legtöbb szavazatot kapott póttag — ezidőszerint Huszka József — lép.

A tárgysorozat hivatalos részének elintézése után elnök felkéri dr. Kenczler Hugót előadásának megtartására, a mire Kenczler megtartja előadását:

«Kassai oltárszárnyak részei a bécsi és kassai múzeumokban». A következőben adjuk az érdekes előadás kivonatát.

A kassai püspök adományaként hat kép került rövid idővel ezelőtt a kassai múzeumba, a melyek Mária életéből vett jeleneteket ábrázolnak. Vetített képekben bemutatta és ismertette a hat képet, háromnak (Angyali üdvözlés, Krisztus születése, Bemutatás a templomban) aranyalapja van, háromnak (Szt rokonság, Mária születése, Mária első templombamenetele) sötétké. E képekhez még egy darab csatlakozik a bécsi császári képtárban, melynek egyik oldalán aranyalapon «A napkeleti bölcsek», másik oldalán sötétké alapon Mária és József egybekelése, s a «házastárs kiválasztása» látható. A bécsi festményeken úgy az alakok, valamint az architektúra részletei pontosan meg-egyeznek a kassaiakkal. Ennek alapján, továbbá, mert a faanyag és méretek is teljesen vágnak és mert az összekapcsolás révén a nyolcz kép úgy oszlik két négyes csoportra, hogy a sötétké alapú festmények csak Mária életére vonatkozó jeleneteket mutatnak, az aranyalapúak ellenben Mária életének oly eseményeit ábrázolják, melyek Jézus születésével és gyermekkorával kapcsolatosak, egészen bizonyos, hogy a kassai és bécsi képekben két teljes oltárszárnyat birunk. Az aranyalapú képek a belső, a sötétkéek a külső szárnyak voltak. A kép architektonikus és figurális részének analízise alapján a képek keletkezési idejét 1435 körüli időre teszi. A képek számos analóg vonás alapján a csehországi és breslaui festészettel mutatnak kapcsolatot. Ez a kapcsolat, tekintve Felső-Magyarország és Kassa szoros összeköttetését Csehországgal és Breslauval, nem meglepő, ellenkezőleg ez közvetett bizonyíték a képek kassai eredetére.

ADATOK A XVIII. SZÁZADBELI MAGYAR FESTÉSZETHÉZ.

A XVIII. század két első harmadából nagyon kevés adat ismeretes akkor működő festőművészeinkről. Pedig ha nem is léptek egy Mátyók Ádám nyomdokába, működésükről tanuskodnak főuraink kastélyai, melyekben nagyon sok ezen időből származó családi és vadászati kép lappang. Ilyenek vannak pl. a néhány évvel ezelőtt elhunyt gróf Forgách Károly ghimesi kastélyában. Egyik képen a Zsigmond korában élt Forgách Péter arczképén az olvasható, hogy 1738-ban másoltatott az elefánti oltár töredékeiből. Festője, valamint más családi képe, mint pl. az 1735-ben elhunyt gróf Forgách János nógrádi főispán képéé nyilván az az *Izbéghy Mihály*, ki két csendéletet is festett a Forgáchok részére. Egyiknek a fölírata: «1. No. Tök, Uborka. is. Bika. (béka). — St. Mich. Izbighy», s hátul: «P(aulus). S(tephanus). C(omes) F(orgach). D(e). G(himes). P. P. 1. 7. 3. 4.» A másiknak a fölírata: «2. No. Gënné (dinnye), és. Kiyo (kigyó).»

A szomszédos Sz. János-Elefánton, a pálosok 1350-ben alapított egykori zárdájában volt a Forgáchok családi sírboltja. A zárdát mostani tulajdonosa, br. Edelsheim-Gyulay Lipót kastélylyá alakíttatta át a kilenczvenes években, de megmaradtak az előcsarnokká változtatott templomhajó mennyezetének freskói, melyeket a Szabó Vincze († 1768) vicarius idejében megkezdett s 1774-ben befejezett újjáépítés után festett *Bergl J.* A freskók Keresztelő sz.

János életéből vett jeleneteket ábrázolnak, ú. m. 1. oltár a szövetségláda előtt levő főpappal s angyalal; 2. Sz. Mária látogatása; 3. Ker. sz. János születése; 4. Sz. János prédikál a Jordánnál; 5. Herodiás sz. János fejével. —y—z.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM HADTÖRTÉNELMI CSOPORTJA
 az év első felében több érdekes darabbal gyarapodott. Megkaptuk a Székesfejérváron lelt s már régebb idő óta ismert avar szablyát, hunn-bolgár típusú hurkos fülű kengyelpárt és szárnyain áttört három oldalú avarkori nyílcsúcsot. (I. Arch. Ért. 1900. III. 1.) Ugyancsak Székesfejérvárról szereztünk egy normann típusú honfoglaláskori kengyelvasat, minők egy pár zemplénmegyei temetőből ismeretesek. Szintén a honfoglalás korából való egy lapos gombú egyenes kard, a hevesmegyei ecséinek a párja (Hampel J. újabb tan. 53. tábla); amaz a pestmegyei Csomádon került napvilágra. Szemere Huba úr Gombán és Farkasd pusztán lelt Árpádkori sarkantyúkat s nyílcsúcsot, tovább újabbkori patkókat ajándékozott. Tolna megyéből középkori lándsákat szereztünk. Szépen gyarapodott lőfegyvereink sorozata. Fraknói Vilmos cz. püspök úr egy gömbös tusájú, feketére páczolt keleti pisztolyt ajándékozott. Vásárlás útján szereztünk egy Pozsonyban, 1746-ban készült s kapszliássá átalakított pisztolyt; egy pár díszes pisztoly, mely Franz Contriner puskaművestől való, állítólag gróf Batthyány Lajosé volt; egy másik pár pisztoly ezüst sodronnyal van kiverve; a múlt század dereka táján működött magyar puskaművesek készítményeinek jelentékeny sorozatát egy Benes András pesti mester egy díszes damaszk csövű puskájával gyarapítottuk. 1848 49-iki fegyvergyűjteményünk gazdagodása is jelentékeny volt. Heidemann J. J. úr a tífiszi kaukázusi múzeum igazgatójának, Kasznakov A. úrnak közvetítésével elküldte ajándékba a zólyommegyei nemzetőrök Magyarország és Zólyom megye címérével ellátott zászlaját. Másik két negyvennyolczas zászlót gróf Kreith B. gyűjteményéből vásároltunk; egyik egy baranyamegyei honvéd zászlóaljé volt, melynek gróf Batthyány—Keglevich Ágota volt a zászlóanyja, a zászló egyik oldalán Szűz Máriával, másikon Magyarország címérével; a másik zászló a beregmegyei nemzetőröké volt s Bereg megye címere van rajta. Úgyanezen gyűjteményből szereztünk egy nemzeti színűre festett 1848-iki dobot, mely a mosonymegyei Ujfalu községé volt s aztán egy osztrák dobot. Továbbá Kossuth Lajos kardjai közül megvettük azt a széles pengéjű szablyát, melyet Ruttkayné-től kapott gróf Kreith Béla s ezzel háromra szaporodott Kossuthtól származó kardjaink száma (egyet, mely Washingtoné volt, az amerikaiaktól kapott; a másikat, mely Kossuthnak a kardra vonatkozó levelével együtt, néh. Nagy Imre volt nemzeti színházi tag birtokában volt, Kossuth édes anyja adta Nagy Imre atyjának, Nagy Józsefnek.)

A FEJÉRVÁRMEGYEI ÉS SZÉKESFEHÉRVÁRI MÚZEUMBÓL.
 A lefolyt tavaszi időszakban a múzeum Dunaadonyban végzett kutatást, minek eredményeként több őskori és római tárgy került a múzeum gyűjteményeibe. Az őskori tárgyak közül ásatás eredményei a szentmihály-pusztai leletek. E helyen kutatásra az adott okot, hogy a pusztától keletre fekvő dombháton már régebben találtak urnákat, mikor az akáczást ültették, most néhány

éve pedig Mahler Ede bontott fel több urnasírt, melyek leletei a Nemzeti Múzeumban őriztetnek. Ez adatok alapján gróf Zichy Nándor engedélyével mi is feltártunk egy kisebb területet, a hol egy-két méternyi távolságban 11 sírfészekre akadtunk, melyek közül egy-pár közvetlen egymás mellett volt, úgy hogy családi sírnak tekinthető. Az urnák általán oly közel feküdtek a felszínhez, hogy szántás közben az eke könnyen beléjük ütközött és miután a más helyütt szokásos kőrakás sem védte őket, ép állapotban kevés maradt fenn. Sőt egyik-másik sírnak csak helyét sikerült megállapítani.

A felbontott sírok tartalma: három urna fenekén találtunk két-két hosszabb bronztűt átyukasztott, kúpos gombbal s több kis füles poharat, továbbá csücskös tálakat; sikerült két urnát is megmenteni, díszítésük általában véve hasonló a lovasberényiekéhez.

A faluban két őskori lelőhely nyomaira akadtunk. Az egyik az urasági konyhakert. Az ennek területén talált edényeket Mahler Ede gyűjtötte össze a Nemzeti Múzeum számára, de két kis poharat nekünk is sikerült szereznünk. Jellemző rájuk, hogy kiöblösödő részök haránt barázdákkal háromszögekre és középen rombikus mezőkre van osztva. A háromszögek vonalozottak. A pohár fenekének középpontjából barázdák indulnak ki kereszt alakban. Állítólag innen való egy pápaszemes bronzspirál és egy bronztör is, melyeket Brambring Lujza kisasszony ajándékozott múzeumunknak. A tör hossza 111, legnagyobb szélessége 4 cm. Végén 3 lyuk van, a középsőben szegecs; és élekkel párhuzamosan barázda halad.

A másik őskori lelőhely a plébánia szérűskertjében van. Innen Csöngedy Gyula plébános kis pohárkát és egy két fülű, simán kidolgozott agybögrét adományozott. A bögre szájrésze hiányzik, alját körben futó és lefelé huzódó, páros barázdák díszítik.

Római tárgyakat gróf Zichy Nándor és Brambring Lujza kisasszony ajándékoztak, melyek az egykori Vetus Salinának (Adony) ma már a Duna által elmosott helyén kerültek elő. A tárgyak között van nagyobb számú terra sigillata töredék növényi és állati alakokkal, a legio II. adjutrix bélyeges téglatöredéke, fibulatöredék kacsafejes díszszel, kisebb üvegedények, cserép mécses felső lapján hosszú szakállú emberfejjel, bronzkulcs. Huszár Dezsőné úrnő egy Aurelianus-féle érmet, Gombolyai János Julia Domnának egy ritka szép-tartású nagybronzát ajánlotta fel a múzeum számára. *Marosi Arnold.*

**Mérleg az Országos Régészeti és Embertani Társulat vagyonáról
1912 december 31-én.**

V a g y o n :		T e h e r :	
Értékpapírok	21700 K — f	Tőke-alapítvány	21900 K — f
Pénzkészlet a házipénz- tárban	292 „ 61 „	Előre befizetett tagdíjak	100 „ — „
Be nem fizetett alapít- vány	200 „ — „	Egyenleg az 1912. év végén	507 „ 61 „
Folyószámla követelés a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál	315 „ — „		
Összesen	22507 K 61 f	Összesen	22507 K 61 f

Dr. Márton Lajos s. k.
titkár.

Lipcsey József s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltatott és rendben találtatott:

Dr. Réthy László s. k.
számvizsgáló.

Mahler Ede s. k.
számvizsgáló.

**Az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1912. évi forgalmi
eredményének kimutatása.**

Nyereség- és veszteség-számla.

K i a d á s o k :		B e v é t e l e k :	
Személyzet illetményei	1240 K — f	1911. évi egyenleg	733 K 03 f
Illeték az «Arch. Ért.»		Tagdíjak	1940 „ — „
1912. évfolyamáért	900 „ — „	Értékpapírok kamatai	886 „ 16 „
Archæologiai Értesítő expediálása	294 „ 67 „	Egyéb kamatok	48 „ 47 „
Ásatások	1350 „ — „	Vall.- és közokt. m. kir. miniszterium segélye	
Kisebb nyomtatványok	120 „ — „	a Klapetz-barlang ki- kutatására	1350 „ — „
Irodai költségek	60 „ — „	Vegyes bevételek	47 „ 40 „
Vegyes költségek	243 „ 94 „		
Előre nem látott költ- ségek	288 „ 84 „		
1912. év végével mutat- kozó egyenleg	507 „ 61 „		
Összesen	5005 K 06 f	Összesen	5005 K 06 f

Dr. Márton Lajos s. k.
titkár.

Lipcsey József s. k.
pénztáros.

Megvizsgáltatott és rendben találtatott:

Dr. Réthy László s. k.
számvizsgáló.

Mahler Ede s. k.
számvizsgáló.

Tisztelt közgyűlés!

Van szerencsénk jelenteni, hogy az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat 1912. évi zárszámadásait megvizsgáltuk és ezeket teljes rendben találtuk s ennek hitelül aláírásunkkal elláttuk. Ennélfogva javasoljuk a tisztelt közgyűlésnek, hogy a választmánynak az 1912. évre a fölmentést adja meg.

Budapest, 1913 február hó.

Dr. Réthy László, Mahler Ede,
számvizsgálók

Archaeologiai Értesítő — Indicateur archéologique

publié par l'Académie hongroise sous la rédaction de M. JOSEPH HAMPEL.

Cinq livraisons par an ; prix du volume | Nouvelle série, XXXIII. volume, 2. livraison
6 florins = 12 couronnes val. hongr. | son du 15 avril 1913.

SOMMAIRE.

	Pages
Dr. LOUIS DE MÁRTON. Joseph Hampel 1849—1913. (Avec un portrait)...	97—104
Dr. GÉZA SUPKA. Bibliographie des travaux de Joseph Hampel ...	105—117
JOSEPH HAMPEL. Recherches à Rome et en Italie en 1912. ...	117—122
JULES SZEGHALMI. Fouilles du Kovácsshalom à Szeghalom. II. (6 vignettes)	123—141
Dr. LOUIS DE MÁRTON. Classification des fibules trouvées en Hongrie. (3 planches, 2 vignettes) ...	141—159
Dr. VICTOR ROTH. Cinq calices faits par Sébastien Hann. (1 planche, 5 vignettes) ...	159—165
ELEMÉR DE SOÓS. Le château fort Hrussó. (15 vignettes)...	165—182
<i>Mélanges.</i>	
Travaux de vacances de l'École supérieure d'industrie. Architecture. (Dr. Ladislav Éber) ...	183—184
Commission archéologique de l'Acad. des Sciences. Séance du 4 avril 1913. (Géza de Nagy) ...	184—186
Société d'anthropologie et d'archéologie. Séance générale du 25 février 1913. (Dr. L. de Márton) ...	186—188
Société d'anthropologie et d'archéologie. Séance du 28 mars 1913--	188—190
Notices sur la peinture hongroise du XVIII ^e siècle. —y—z. ...	190—191
Collection d'armes du Musée National ...	191
Nouvelles sur les musées de Székesfehérvár et du Comté Fehér ...	191—192

XXXIII. KÖTET. 3. SZ.

ÚJ FOLYAM.

1913 JUNIUS 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZÉKESZTI

NAGY GÉZA.

NÉPVÁNDORLÁSKORI ARANY SZÍJDISZÍTMÉNY KÜZDŐ ÁLLATOKKAL. (SZIBÉRIA.)

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1913.

Σ 1922/23 = 137

TARTALOM.

CZIKKEK, TANULMÁNYOK.

I. NAGY GÉZA. Beköszöntő 193—194. és 286. l. II. Dr. MÁRTON LAJOS. A magyarhoni fibulák osztályozása. II. közl. (Képekkel) --- --- --- 194—209. és 286. l. III. HEKLER ANTAL. Római bronz- emlékek a Nemzeti Múzeumban. (Képekkel) --- --- --- 210—231. és 286—287. l.	IV. FREUDENBERG MÁRIA. Görög- egyiptomi portrék a budapesti tud. egyet. egyipt. gyűjteményében. (I—IV. képpel) --- --- 231—250. és 287—293. l. V. NG. Adatok a Karoling-időszak emlékeihez. (Kiegészítésül.) — VI. LEHOCZKY TIVADARTÓL a birtokában levő lánsa leírása. (Képekkel) 250—254. és 293. l.

IRODALOM.

I. MUNKÁCSY MIHÁLY + NG. Orosz műemlékek és régiségek. Gr. J. Tolstoj és N. Kondakov műve. (Képekkel) 255—261. l. II. MAHLER EDE. Asatások Egyiptomban. (H. Junker, G. Reisner és L. Borhardt) --- --- --- 261—264. l. III. BELLA LAJOS. Európa őskori népei. (D. K. Classen műve) - --- 265—268. l.	IV. NAGY GÉZA. Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. (Dr. Roska Márton és Bodrogi János cikkei.) (Képekkel) 268—275. és 293—294. l. V. GCH. Magyar művészet a török világ idején. (Lehel Ferencz műve) 275—276. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. HEKLER ANTAL. Venus Victrix szobra a Nemzeti Múzeumban. (Képekkel) 277—279. és 294. l. II. Marczali Miklós síremléke - 280. l. III. Hírek a régiségtárból (280. l.), az	éremtárból (281. l.), az aquincumi múzeumból (282. l.), a székesfővárosi múzeumból (282. l.), a sepsiszentgyörgyi Székely Múzeumból (283. l.) s a szegedi Múzeumból (284. l.) --- --- 280—285. l.

RESUMMÉS --- --- --- 286—294. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETMÉNYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve) d. u. 5 órakor az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban.

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben a társ. titkár, *dr. Márton Lajos*-hoz (Budapest, Nemzeti Múzeum) forduljanak.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIII. kötete (1913) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ívnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Márton Lajos t. titkárhoz (Nemzeti Múzeum) küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

BEKÖSZÖNTŐ.

1885-ben vette át néhai Hampel József az Archæologiai Értesítő szerkesztését s nagy tudományával és kritikájával mindvégig megtartotta azon a magas színvonalon, melyre már előzőleg, ötéves szerkesztése alatt emelte volt Pulszky Károly az előbb úgy terjedelemre és kiállításra nézve, mint tartalmilag is — az úttörők örök érdemű munkásságának kicsinylése nélkül is bevallhatjuk ezt — jóval igénytelenebb folyóiratot.

Huszonnyolcz esztendő nagy idő s leforgása alatt óriási fejlődés történt a régészeti tudományban. Nemcsak az összehasonlításra szolgáló anyag gazdagodott rendkívüli mértékben, hanem az ősbabyloni, susai és ősegyiptomi, krétai, trójai, mykenei s kisázsiai, valamint a csak mostanában megkezdett közép- és belső-ázsiai ásatások látkörünket is annyira kibővítették s oly sokféle új kérdést és szempontot vetettek föl, melyeknek tisztázása s az egyes műveltségi körök egymással és az európai ősműveltséggel való összefüggése még sok időn át fogja foglalkoztatni a tudományos világot.

A tudományos világ ezen munkájából nekünk sem szabad hiányoznunk s az eddiginél fokozottabb mértékben kell benne részt vennünk.

Midőn Hampel J. 28 évvel ezelőtt átvette az Arch. Értesítő szerkesztését, nemcsak a hazai, hanem az általános európai régészeti anyag is nagyon hézagos és töredékes volt. Ennek az összegyűjtése, leírása és rendezése volt a legközelebbi föladat, mely a régészekre várt. Mily nagy munkát végzett e téren boldogult elődöm, arról tanuskodik az Arch. Értesítő azon 28 évfolyama, mely az ő szerkesztése alatt látott napvilágot, de még jobban az ő saját, eredményekben gazdag munkálkodása, melylyel a régészeti tudomány legkülönbözőbb ágaiban igyekezett tisztázni a magyar archæologia különböző kérdéseit. A mit csak megtehetett egy ember a hazai archæologiában, azt Hampel derekasan elvégezte úgy is mint tudós, úgy is mint szerkesztő.

Most új feladat előtt állunk.

A M. Tud. Akadémia archæologiai bizottsága engem tisztelt meg azzal, midőn megválasztott az Archæologiai Értesítő szerkesztőjének, hogy átvegyem nagy és érdemes elődöm örökét.

Alkalmazkodva a régészeti tudomány mai követelményeihez, bizonyos tekintetben változtatásokat szándékozom tenni az Arch. Értesítő eddigi programjában. Egyrészt megszorítom, másrészt kibővitem az előbbi irányelveket.

Meg akarom szorítani azzal, hogy az ásatások és régészeti leletek egyszerű leírása helyett fokozatosan át fogunk térni az általánosabb jellegű tudományos eredmények tárgyalására, melynél — természetesen mindenféle személyeskedés mellőzésével — tág teret kívánok nyújtani a különböző szempontok és vélemények megvitatására, a mennyiben kellőképp meg lesznek tudományosan okolva.

Az egyszerű leletleírásokat ezentúl a rég elhallgatott Archæologiai Közleményeket helyettesítő új régészeti folyóirat fogja közölni.

Kibővül az Arch. Értesítő programja azzal, hogy különös figyelmet fog fordítani a régészeti irodalom ismertetésére és pedig nemcsak a hazaira, hanem a külföldre is. Az utóbbinál a nálunk eddig alig ismeretes skandináv, finn, oláh, orosz, lengyel, cseh, szerb, horvát és bolgár archæologiai mozgalmakat fogjuk tüzetesebb méltatásban részesíteni, míg a nyugot-európai régészeti irodalomból egyes kérdések keretében csoportosítva szándékozunk tájékoztatást nyújtani. Így, hogy egy példát említsek, Kossinának az európai ősrégészetben kétségtelen túlzásai és egyoldalúsága mellett is korszakalkotó működéséről, melyet a «Mannus»-ban kifejt, tüzetesebben kell megemlékeznünk, de ugyanakkor az ellenvéleményekre is ki fogunk terjeszkedni.

Ezen irodalmi ismertetések fokozatosan előkészítik az általános hazánkat közelebbről nem mindig érintő régészeti kérdések tárgyalását, melyekre lassankint szintén át kell térnünk, minők az egyiptomi, babyloni (szumir, sémita), palesztinai, kisázsiai (hittita stb.), krétai, turkesztáni, amerikai, mohamedán, indiai, khinai stb. régészet kérdései. Mert ha föltétlenül helyes is az az álláspont, hogy elsősorban a saját hazánk multjával kell foglalkoznunk: mégis — azt hiszem — eljutottunk már arra a pontra, midőn a saját dolgainkon kívül az internacionális érdekű tudományos kérdésekre is ki kell terjeszteni vizsgálódásainkat.

Azzal is bővül az eddigi program, hogy a cikkeknek nemcsak címét, hanem az eredetieknek a kivonatát is adni fogjuk, német, francia vagy angol nyelven.

Ilyen czéllal indulok neki az Archæologiai Értesítő szerkesztésének. A jövő fogja megmutatni, mennyit tudok megvalósítani programomból s mi marad belőle ígéretnek.

Nagy Géza.

A MAGYARHONI FIBULÁK OSZTÁLYOZÁSA.

(Második közlemény.)¹

II. Rész. A hallstatti kor fibula-typusai.

Bogárhátú fibulák.

Ezen elnevezés alatt voltaképen két typust foglalunk össze, a melyeket nem egészen megállapodott terminológia szerint az olaszok nyomán úgyiszlóván az egész európai szakirodalom megkülönböztet, a csolnakfibula (navicella) és a pióczatestű fibula (sanguisuga) alakját. A typusok, a melyek között lényeges eltérést nem látunk, formai fejlődésükben elválaszthatlanul összefüggenek, a fejlődés ugyanazon fázisain mennek át. Az a körülmény, hogy a fibula testének — kifejezőbbnek találom e szót a méreteiben megnövekedett kövér madáralakú kengyel megjelölésére a kengyel vagy ív szó nál — felső része nyílt és így kis hajócskát alkot, nem egy példányon csupán a technikai hanyagság következménye, ezért csak a formai fejlődés rendje szerint s nem külön tárgyalom e változatokat, de az egyes példányoknál utalni fogok azoknak nyílt vagy zárt voltára. Mint említettem, nem is teljesen megállapodott ez elnevezésekben a gyakorlat, csupán annyiban van egyöntetűség, hogy a fölül nyílt testű példányokat mindenkor csolnakfibulának nevezik. De már a sanguisuga typusra nézve eltérő a gyakorlat, Castelfranco csupán az ívfibulából közvetlenül fejlődött, de már felduzzadt példányokat, a melyeknek teste sűrű keskeny gyűrűzéssel valóban pióczára emlékeztet, nevezi sanguisugának, míg mások kizárólag egy főleg Golaseccában otthonos, alacsony ívezetű kövér rövid testű, s a fibula ívtávolságával egyenlő hosszú, végén profilált gombbal záródó bádogtűtartójú forma jelölésére használják ezt a nevet,² végül mások általánosságban használják a testté fejlődött ív minden zárt változatának megjelölésére akár lemezből hajlított, akár tömör öntésű példányokról van is szó.

Mindezekkel ellentétben Hörnes minden fibulát, a mit itt összefoglalunk, csolnakfibulának nevez, még a tömör bronzból vagy a borostyánkő-, vagy üvegből készült testű példányokat is.³ Czélszerűnek láttuk ebben Hörnes terminológiájához alkalmazkodni, annyival inkább, mert a magyar elnevezés, a két változat közös jellemző sajátosságát a domború hátat emeli ki, így nem ad félreértésre okot.

A fibulának ez a typusa is a kengyel díszesebbé, az egész ékszer gazdaggá tételére való törekvésben leli magyarázatát, czélszerűségben talán veszít a kengyel erős felduzzasztása által, de nagy domborulata, változatos gazdag

¹ I. rész. Arch. Ért. 1911. 329—352. II. rész. 1. közlemény. Arch. Ért. 2. füzet. A kigyó fibulák, certosa stb. fibulák csoportja a 4. füzetre marad.

² V. ö. Schlemm, Wörterbuch f. Vorgeschichte, Blutigelfibel cím szó alatt. — David Viollier id. mű.

³ Die Hallstattperiode, Archiv. f. Anthr. 1904. 260. 1.

díszítésre nyújt alkalmas felületet. Számos változatán, a domború öntés, domborítás, zománcz, korall- vagy borostyánkőberakás valóban alkalmazásra is lel, más példányokon a fibula teste egyetlen darab borostyánkőből vagy üvegből készül, másokon különböző anyagú lapkákból, a melyeket a fibula sajátképeni kengyelét alkotó sodronyra fűznek föl. A tűtartó is gazdagabb formai kiképzést nyer mint az előző típusoknál, a gázlómadarak csőréhez hasonló hosszúra nyúlik a testhez viszonyítva, a későbbi példányokon ez a csőr-szerű tűtartó gazdagon profilált gombbal végződik. A tűtartó itt vázolt átalakulási processusa fontos, mint egyik ismertető jel a korhatározásnál, a mi a változatok rendkívüli gazdagsága mellett az egyes példányra nem mindig könnyű dolog. Erre támaszkodott az itáliai példányok korhatározásánál Montelius is.

A forma eredetét noha távolról rokon alakok Görögországban is vannak, ismereteink jelenlegi álláspontján Itáliában kell keresnünk, annyival is inkább, mert az alak a maga teljes gazdag kifejlődésében teljesen össze van forrva az itáliai korai vaskorral s ha végig tekintünk a magyarországi példányok gazdag és változatos sorozatán, nem egyről kétségtelenül kimutathatjuk, hogy itáliai műhelyben készült, de viszont azt is, hogy a forma kedvelt volt Magyarországon e korszakbeli lakói előtt s egyik tanuja annak a hatalmas hatásnak, a melyet a közbeeső területek közvetítésével Italia hatalmasan kifejtett kultúrája Magyarországra is gyakorolt.

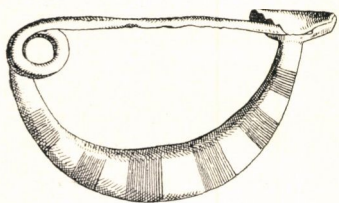
50. 51. A typushoz tartozó emlékek tárgyalásánál a formai alakulás sorrendjét követjük s ezért azokon a példányokon kezdjük, a melyeknek alakja még csak kevésbé tér el az ívfibulától, ezeknek kengyele kevésbé már felduzzad, de csupán annyira, hogy még az ívfibulához is sorozhatnánk. Ilyen a Ráth-féle gyűjtemény egy ismeretlen lelhelyű példánya,¹ a mely középső Itáliában az 1. protoetruszk korszak jellemző és a másik széles tűtartójú példány, a melynek mását a bolognai Benacci-sírok 1. és 2. korcsoportjában leljük föl.²

52. 53. A fejlődésnek későbbi fokát képviselő példányok abban az érdekes kincsben vannak képviselve, a mely 1845-ben Kisravazdon Győrmegyében került felszínre és a pannonhalmi apátság múzeumában őriztetnek. A tárgyak központos körök soraival váltakozó vésett kitöltésű sávokkal vannak díszítve, fölül kissé nyíltak, rövid tűtartójuk egy példányon egy darabból készült a fibula vékony bronzlemez testével, a másikon külön darabból áll, csak úgy van a fibulához hozzá aklázva. A technikai előállítás, a mennyiben ez a rajz után megítélhető, formájok, az egész díszítés szabatosága, oly szorosan fűzi némely itáliai példányhoz a tárgyakat,³ hogy nem kételkedhetünk abban, hogy itáliai, VII—VI. században otthonos példányoknak importálásával állunk szemben, a mely importálás, mint a leletben levő kétségtelenül későbbi fibulaváltozatok is mutatják, valamivel később is történhetett ugyan, de az V. századnál később aligha. Nem tudjuk miben látta annak idején Récsei a lelet tárgyain «a Hoernes

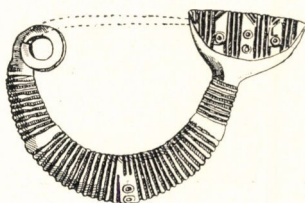
¹ (276/1874. 3. V. ö. Castelfranco id. értekezését).

² 1/874. 36.

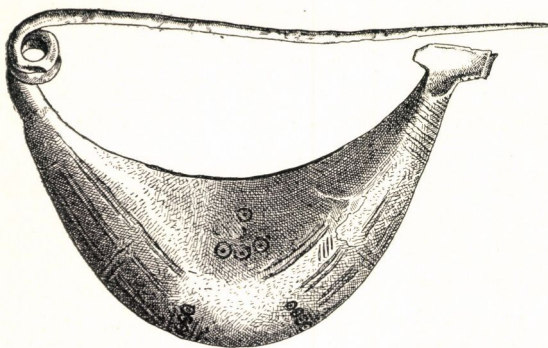
³ V. ö. Montelius id. mű. Serie A. 87.

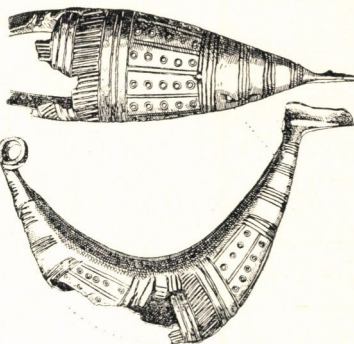
50.

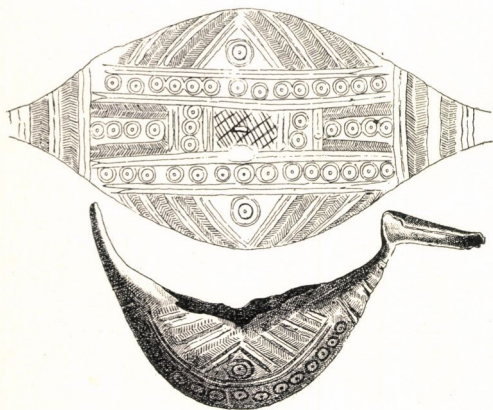
51.

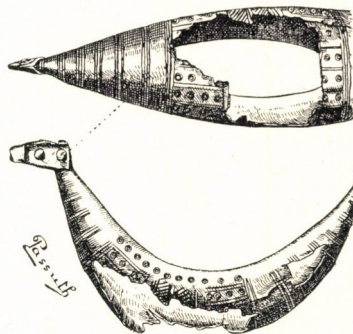
54.

52.

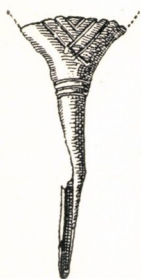
55.

53.

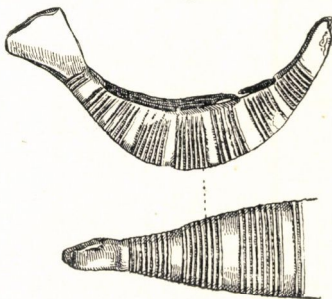
57.

58 a.

58 b.

56.

IX. TÁBLA.

osztályozása szerinti késő La Tène-korszak» ismertető jeleit és «a provinciális római hatást», a mely «a barbár ékszereken is mutatkozik», mert nem fejtette ki bővebben,¹ de szemünkben a lelet a maga egészében ellene mond az ilyen korhatározásnak. Az üregesen készült, az egymásra hajló végű bronzkarperecek, a korai vaskor jellemző alakjai s az előbbiekre hazánkban s a szomszédos Ausztriában, az utóbbiakra főleg Italiában nem lenne nehéz analógiát találni, ha nem esne ezúttal feladatunkon kívül azoknak keresése, de föl is ment ez alul a csörtető ékszerek és jellemző pontsoros díszű trébelt lemezek jelenléte, a melyek hazánk e korszakának, Velemen, Balfon bronz, arany példányokban pedig a mercyfalvi kincsben bőven képviselt közismert jellemző alakjai. Egyetlen példány van a leletben, a mely gondolkodásba ejt, az elvékonyodott végeinek egymásra sodrásával záródó karperecz, a melynek eddig nem láttam analógiáját ily korai környezetben.² Vajjon a pannonhalmi gyűjtemény lajstromából nem volna-e megállapítható, hogy e tárgy valóban az 1845-ben beszolgáltatott leletből való s nem tévesen került-e idők folyamán ebbe a reá nézve idegennek látszó környezetbe?

54. Az előbbihez alakra és díszítésre hasonló, nagy méretű példány. Úgy lehet nem őskori importálás révén, de bizonyára szintén Olaszországból került, tője külön darabban készült s aklázással van hozzáerősítve a testhez. A Ráth-féle gyűjtemény lajstroma nem ad felvilágosítást eredetéről. (N. M. XXVI. 2. 1/874/2.)

55. Hasonlóképp ismeretlen hazai eredetű nagy példány, gazdag körkörös díszszel. A melyhez egy Stomfán lelt bronz példány csatlakozik, a mely jelenleg Mauthner László gyűjteményében van.

56. 57. Míg az előbbiek a felső kis nyílás daczára is inkább a zárt testű alakokhoz csatlakoztak, a jellemző csolnakalakot képviseli az a két szalacscai példány, a melyet Darnay bemutat.³ Díszítményeik hasonlósága révén ugyan némely zárt testű itáliai példánynyal is rokonok,⁴ de valójában későbbi nyílt alakokkal, így a szép cerveteri arany csolnakfibulával függenek össze.⁵

Még közelebb áll az említett szép arany példányhoz az az aranyfibula, a mely pár év előtt állítólag Csáktornya vidékéről került kereskedésbe. Az eladóként megnevezett vidéki gyűjtő, a kinek a lelhelyek bemondására vonatkozó szavahihetőségében nem volt okunk kételkedni, tagadta, hogy a tárgy valaha birtokában lett volna, így magyarországi provenienciája nincs teljesen tisztázva. Ornamentikája, könnyed véséssel a cerveteri aranyfibula domború díszítéséhez hasonlóan szögbe rakott vonalakból áll s e tekintetben 55. sz. példányunkkal is rokon. Jelenleg Kilényi Hugó úr birtokában van, a kinek szíves engedélyével a tárgy képét 21. ábránkon közöljük. A tú külön darabban készült, a mi a fibulák ezen típusánál gyakori technikai sajátosság. (L. 209. l.)

58. Még egy töredéket fűzhetünk e példányokhoz, ez a szomolányi sáncz-

¹ Arch. Ért. 1897. 191., 195.

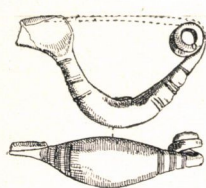
² U. o. II. T. 2.

³ Arch. Ért. 1906. 431. l.

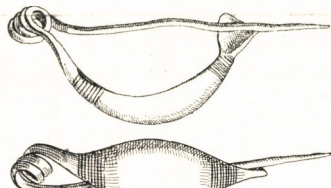
⁴ Montelius id. mű. Série A. 60.

⁵ U. o. 97.

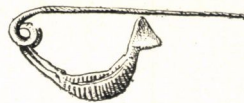
ról való. Az a körülmény, hogy a leletben lapos karos vasvéső és græco-skytha háromélű bronznyílcsúcsok is voltak, a melyek esetleg a tárgy közvetlen környezetének volnának tekinthetők, még nem nyújt elég támpontot a korhatározásra.*

59.

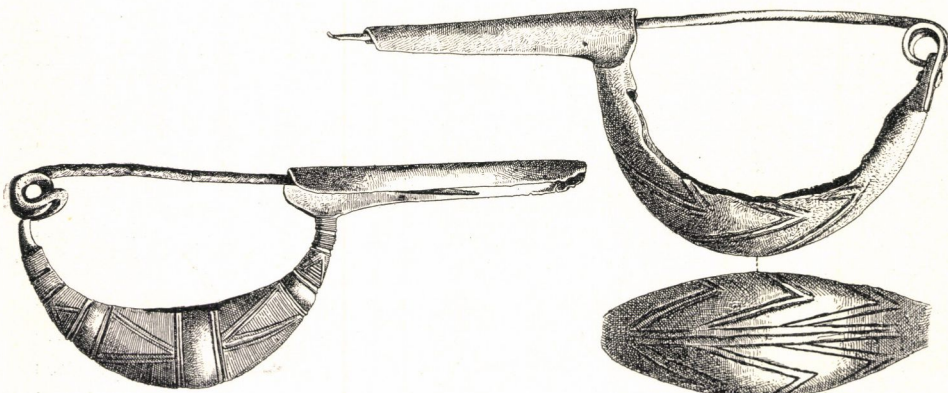
60.

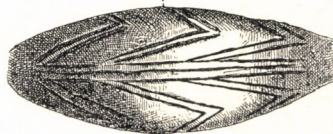
61.

62.

63.

64.

X. TÁBLA.

Nem tudom ehhez a változathoz sorozhatom-e a Posta által említett portusi csolnakfibulát. (Posta Útmutató 20.) Erdélyből, ezen kívül még egy

* Arch. Ért. u. f. X. (1890.) 70. l. III. T. 7. a. b.

bogarhátú fibuláról tudok, a melyre dr. Rosk „Márton volt szíves figyelmemet felhívni; ez a dévai Várhegyen került fölszínre.

Némileg eltérő, valamivel szilárdabb öntésű, de fölül szintén nyílt példányok a következők, a melyeken már a tűtartó az előbbiekhöz viszonyítva megnyúlik. Testük sima, csak a fön és a lábnál mutatnak egy kevés haránt-sávós vésést vagy profilálást. E tekintetben azokhoz a görögországi példányokhoz látszanak közelállónak, a melyeket Montelius mutat be. (Die ältesten Kulturperioden 177—180. ábra).

59. 60. E változathoz tartozó két példányt mutatunk be néhai Ráth Györgynek a Nemzeti Múzeumba került gyűjteményéből, a melyekről mint a gyűjtemény legtöbb darabjáról nem tudjuk megmondani, honnan szereztek, analógiáikat azonban föllejük hazai leletben, így Velemen* és egy itt be nem mutatható szőnyi példányban, a mely utóbbit mult évi december hó 27-én jelentéktelen római kori leletekkel kínálták vételre a M. N. Múzeum régiségtárának.

61. Ugyancsak Velemről való, gazdagabban díszített, de az előbbi formához csatlakozó példány.

A következő változatot a rendkívül megnyúlt tűtartó jellemzi, a melynek vége a régebbi példányokon nyílt, az újabbakon gombban végződik.

62. A régebbi példányok közül való a Magy. N. Múzeum egy hatalmas fibulája (N. M. I. Ter.* XXVI. 4. Ráth), a mely azonban talán nem is hazai leletből való.

63. E példány hazai eredete sem áll kétségen felül, br. Graffenried Manó-özvegye ajándékozta néhány magyar típusú bronztárgygyal a Nemzeti Múzeumnak. Jellemző, mélyebb rovátkákkal elválasztott háromszögű mezőkből álló díszítését egy későbbi, mert már gombos tűtartájú krajnai példányon látjuk ismétlődni.** (N. M. XXVI. 39. 75/1883. 2.)

64. Hasonlóképen ismeretlen lelhelyű az a harmadik példány, a melyet a N. Múzeum hazai eredetűnek látszó római provinciális leletekkel együtt szerzett. (U. o. I. 17/1875. 1.)

65. A gombos végződésű változat első példánya, ugyancsak a Ráth-gyűjteménnyel került a N. Múzeumba.

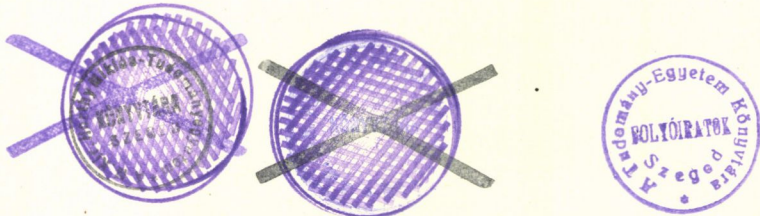
66. Velemről való. (V. ö. Miske id. mű. XXXVIII. 45.)

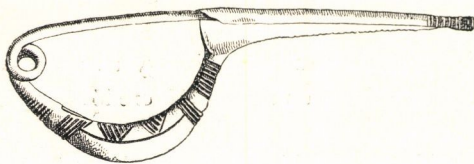
67—69. A kistravazdi kincsből. 70. Sopronbükkről; lelet körülményei ismeretlenek.

71—72. Mint a Szirmay-féle gyűjtemény 732—733. sz. darabja került a borsod-miskolczi múzeumba és mindkettő Aranyosról (Borsod m.) való, közelebbi leletkörülményeik ismeretlenek. Nem tudom e változatok melyikéhez tartozik az a fibula, a melyet győri jegyzeteim említenek, a mely Koronczóról került a győri főgymnasium múzeumába. Mind e változatok északi Olaszországban csak későn lépnek föl, a VI. századtól kezdve szerepelnek, a mi példányaink korát ehhez képest nem tehetjük korábbra az 500 év körüli idő-

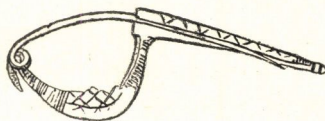
* Br. Miske id. mű. XLII. t.

** Mitth. der W. anthr. Ges. n. f. III. (XIII. XXIX. T. I. Wiesről.)

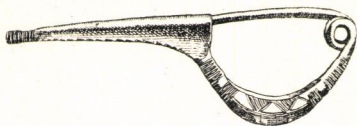

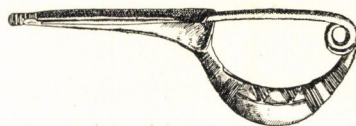
65.

66.

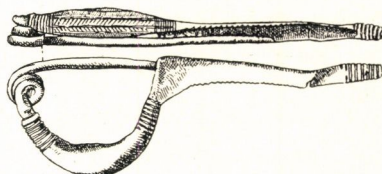
67.

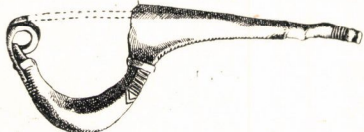
68.

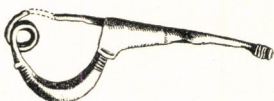
69.

70.

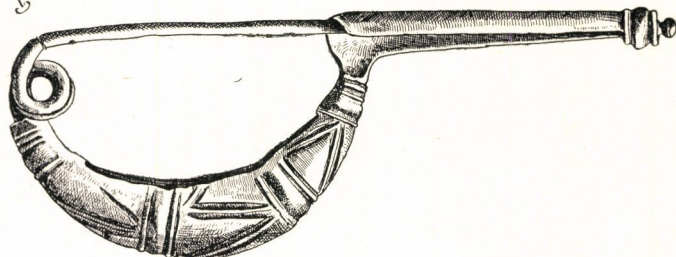
71.

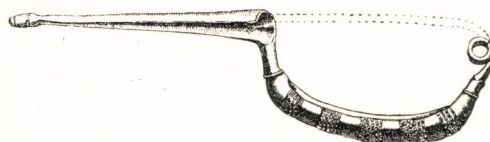
72.

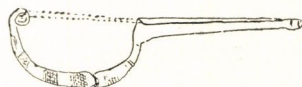
73.

73.

74.

75.

XI. TÁBLA.

nél, esetleg még az V. században is használatban lehettek, így az a nagyobb díszes példány (73.) is, a mely Fehér- és Tolna megyékből eredő leletekkel került a M. N. Múzeumba. (33/1900. 23.)

Az előbbi példányoktól, a melyekkel a gombban végződő hosszú tűtartó révén rokonok, zárt és egyenes csaknem egész hosszában a tűvel párhuzamos testük különbözteti meg a következőket, a melyek e tekintetben az arnoaldi és villanovai sírmezők egyes példányaira emlékeztetnek, de talán valamivel későbbiek azoknál, mert azoknak tűtartóján még nem találjuk a jellemző befejező gombocskát.¹ Azonkívül jellemző e példányokra a domború sávós díszítés.

74. Az első példány a már említett kistravazdi kincsből való, a másik

75. Velemről, a hol kivüle még egy csonka példány képviseli a typust.²

Itt kell megemlékezni a däljai urnatemető egy fibulájáról, mert ha egyáltalán hallstatti typusúnak tartanám, csupán ehhez a formához fűzhetném azt. A nélkül, hogy a däljai temetőre vonatkozólag Hörnes korhatározását kétségbe vonnám, utalok itt arra, hogy a temető egyes sírjainak tartalmát egymástól elválasztani nem tudjuk, és arra, hogy a fibula kengyelének felületét olyféle mélyített dísz borítja, a mely egész jellegében Latène ízlésű, sőt, a mely igen kevés eltéréssel ugyancsak fibulákon, a korai Latène-korban elő is fordul. Én azt hiszem e példány kora Latène typusú csonka fibula, a melyről a láb jellemző visszahajló része letörött s e föltevésemben megerősít a fejen fennmaradt sok hajlású s eredeti helyzetében bizonyára bilaterális rugó.³

A mennyire a tárgyak csonka volta mellett megállapítható a hosszabb, de gombtalan tűtartós alakhoz számíthatunk egy csinos és több kétségtelen hazai lelhelyű példánnyal képviselt változatot, a változathoz tartozó példányokra csolnakalakú nyílt, némelykor könnyedén rhombikus test jellemző, a test szélein és középső gerinczeként húzódó harántosan rovátkolt lécczel való díszítésből áll. A változathoz tartozó egyetlen ép példány (76.) Velemről való,⁴ a másik csonka (77.) könnyeden rhombikus testével eltérő példány szintén ugyaninnen,⁵ még egy harmadik (78.) velemi példányt ismerünk, ha ugyan nem értettük félre a tárgynak a br. Miske könyvében megjelent kissé homályos képét. 79. A negyedik példány a már említett kistravazdi kincsből való.⁶ 80. A legutolsó példányon a szélső lécczel csipkézett szélű valamivel szélesebb keret helyettesíti s valamivel gazdagabb tagozásán kívül a fejrészen látható aklázással is eltér amazoktól.⁷ Ez utóbbi a hetényi pusztáról eredő állítólagos sírleletből való,⁸ a hol ívfibulával együtt került elő.

Ugyanehhez a főváltozathoz tartoznak azok a példányok, a melyeknek könnyeden rhombikus teste van s e rhombikus formát hangsúlyozza a kengyel

¹ Montelius id. mű. Série A. 81. 90.

² Br. Miske id. mű. XXXVIII. 44. és XLII. 4.

³ V. ö. Hörnes, Die Hallstattperiode XVII. T. 4. sz. alatt bemutatott fibulát egy nimburgi csehországi kora Latène-fibulával. Beltz, Latène-Fibeln Z. F. Ethn. 1912. 678. 29. és 30.

⁴ Arch. Ért. 1897.

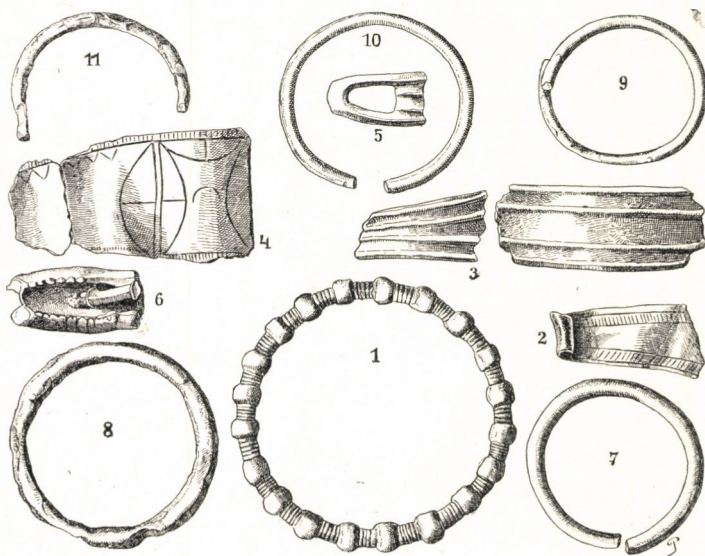
⁵ Br. Miske id. mű. XXXVIII. 43.

⁶ U. o. 54.

⁷ Arch. Ért. 1897. 191—195.

⁸ N. Múz. 113/1911. 2.

legszélesebb részét átszelő kis léczecske. 81. A változathoz tartozó legegyszerűbb példányt ugyancsak a velemi leletek között leljük föl,¹ ehhez legközelebb egy kis battai példány áll (82),² a melyet mint az alaptypusnál is többször látjuk, központos köröcskék díszítenek, (83.) a felületén szintén gazdagon díszített somlói példány, (N. M. 89/1907. 5.)³ a léczecske végein elhelyezett kis gombocskákkal tér el, ugyanezt látjuk ismétlődni egy velemi példányon,⁴ a melyen a léczecske helyét domború szélesebb sáv foglalja el (84), valamint egy kis-kőszegi fibulán a bécsi Hofmuseumban.⁵ (85.)

16. ábra.

17. ábra.

A fibula kengyelének és tűtartója végének gombbal való díszítése, a melyet az imént leírt példányokon észleltünk, a typushoz tartozó más változaton is előfordul. A legegyszerűbb példányt (86) itt is Velem gazdag anyagából idézhetjük, ez a mennyiben nem csonka, úgy látszik nem volt gombbal díszítve⁶ tűtartója végén. 87., 88. Két, kengyelre az előzőhöz teljesen hasonló, de hosszabb gombos csőrű fibula Somlóról a typus ama fejlettebb fokát képviseli, a mely Montelius A. sorozatának 102. és 105. sz. példányaival lehet egy-

¹ Br. Miske id. mű. XXXVIII. 47.

² Arch. Ért. 1902. 426., tévesen a kelta emlékek közé sorozva.

³ (Nemz. Múz. 89/1907. 5.)

⁴ Arch. Ért. 1907. Talán azonos a Miske id. mű. XXXVIII. 49. számmal.

⁵ Wien, Hofmuseum 40. 739. lelt szám.

⁶ Br. Miske id. mű. XXXVIII. 48.

korú.¹ 89. a test hosszában húzódó éllel tér el az előzőktől egy egyébként csonka tűtartós példány, a mely a N. Múzeum raktárában Gyömöre jelzésű csomagban kétségtelen halotthamvasztásos sírlelet részeinek látszó hallstattkori emlékekkel, (vésett övlemeztöredékek, gömböcsös karpereczek, mindannyin vasrozsa nyomai) őriztetik; valószínűleg a györmegyei Gyömöre határában kiásott sírleletből valók.² 16., 17. ábra. Az utóbbi kéttagú fibula tűjének látszik.

90. Ugyane forma díszesebb változata, a melyet Kőrösről (Pest m) szerzett a berlini Museum für Völkerkunde.³

91. Jelentékenyen későbbi változat Pusztá-Orondról, abban a gyűjteményben volt, a melyet Meran grófnő ajándékozott a N. Múzeumnak, e más egyéb leleteket is tartalmazó gyűjteményben kétségtelenül sírokban lelt számos oly tárgy van, a mely bennünket közvetlenül érdekelhet, bár az egyes sírok tartalmát külön külön nem is ismerjük. Így fibulánkon kívül még egy másik etruszk-típusú fibula s egy ugyancsak etruszk a certosai typus kései változatához tartozó fibula. Fibulánk csaknem azonos egy Montelius által közzétett Rimini példánnyal Série A. 116., a mely az V. századból való lehet. Erősíti ezt a korhatározást a sírmezőben lelt néhány övdíszítmény, karcsú, stilizált madártestű és keselyűnyakú alakok, a melyek lemezövek kapcsolóiul szolgáltak. Ilyenek ismeretlen, valószínűleg olaszországi lelhelyről is kerültek a Nemz. Múzeumba, de már a forma némi degenerálódását mutatják; közelebb áll hozzájuk néhány más példány, a melyet Lindenschmidt mutat be. A fibulára vonatkozólag pótlólag még azt jegyezzük meg, hogy az a közbeeső krajnai területen is előfordul.⁴

92. Bár eltérő alak, itt emlékezünk meg a másik Orondról való fibuláról is, ez tömör testű s oldalán a gombok helyén csücskös vastagodást látunk.

Már az előző példányokon is figyelmeztettem néha arra, hogy a fibula kengyele némelykor rhombikus alakot ölt magára, a következő példányoknak ez erősen szembeötlő jellemző sajátosságává válik. 93. A Nemzeti Múzeumnak egy ismeretlen lelhelyű hatalmas csonka példányát kivéve, a mely állítólag a Dunántulról került. Ismerek egy ilyen példányt a szolnoki főgymnasium gyűjteményében, a mely ismeretlen lelhelyről, de talán Szolnok környékéről származik, bár ez épen úgy nincs beigazolva mint a Ráth-gyűjtemény némileg eltérő példányainak (94. 95.) egyikéről az a föltevés, hogy györmegyei eredetű.⁵ E példányok teste voltaképen már nem is csolnak-alak, csupán csekély hajlású sphærikus rhombus, a melynek egy-egy sarkához a fej és a láb másik két

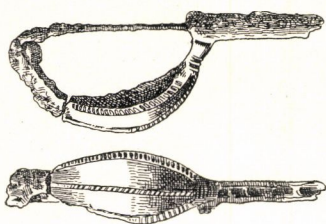
¹ Arch. Ért. 1904. 75. 1. 3—5. ábra.

² Bővebb adatot a leletre vonatkozólag eddig nem sikerült feltalálnom.

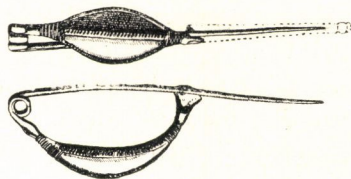
³ Valószínűleg Kis-Kőrösről, mert az eladó összeköttetései tudomásom szerint inkább erre a vidékre terjedtek ki. (Lelt. sz. 2. 11269.)

⁴ Kalauz a Magy. Nemz. Múz. régiségosztályában XVI. kiadás 1912. — Delhaes folyosó 30. szekrény 47—51. és 61. övek a IV. századból. Lindenschmidt, Alterthümer II. k. IX. f. 2. T. 1. 6. 7. Italiából 2—5. Ebendorfból Hannover; tükörnyelek is vannak, a melyek ehhez a formához rokonságot mutatnak. Müllner Typ. Formen. Fib. XXII. T. 11. Zirknitzből. 12. Valamivel távolabb álló St.-Margarethenből.

⁵ Legalább a tárgy első közlője Henszlmann (Arch. Ért. 1. f. 8. 110.) mit sem tud erről, igaz, hogy ő nem is említi lelhelyeket. E példányok igen durva, de korántsem távoli analógiái Montelius A. sorozat 106. tárgyának.

76.

79.

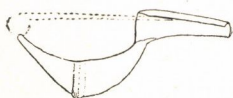
77.

78.

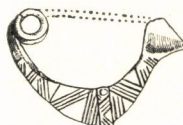
80.

81.

82.

83.

84.

85.

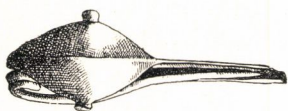
86.

87.

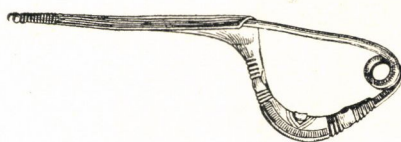
88.

89.

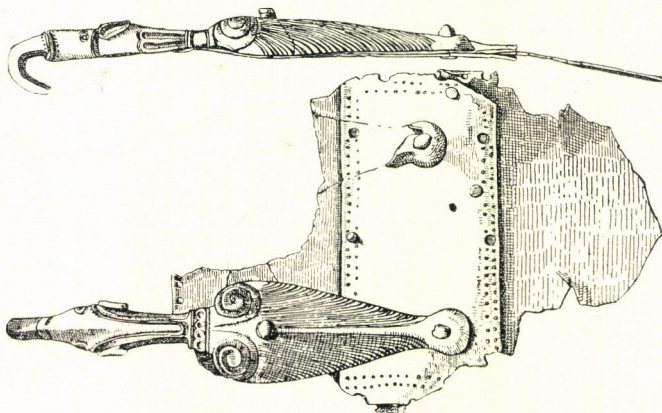
90.

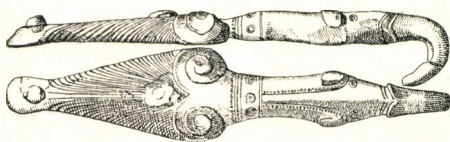
XII. TÁBLA.

sarkához egy-egy lapos gombocska járul. E tekintetben a velemi őstelep két fibulatöredéke (96. 97.) csatlakozik e példányokhoz, egyszerű lapos kengyelű ívfibulák, a melyek azonban ívhajlásuk közepén keresztalakot öltenek magukra s a keresztalak közepét kiemelkedő gomb foglalja el.¹

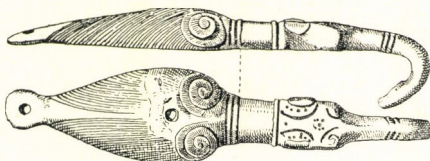
98. Ugyancsak a navicella-alak elsatnyulásából keletkezik egy másik díszes forma, a melynél a teljesen lapos a kengyel hosszában változatos gerezdeléssel van díszítve s tütartója hosszú tűskében végződik, a mely egykor valami díszítmény fölvételére szolgálhatott. A N. Múzeum ismeretlen lelhelyű tükörfémszerű anyagból készült fibulája csaknem teljesen egyezik azokkal az itáliai fibulákkal, a melyeken a díszítő tag bronzból készült gazdagon profilált gomb,

18. ábra.

19. ábra.

20. ábra.

vagy üveghenger,² más krajnai példányokon ezek helyén csont- vagy borostyánkő díszítést látunk.

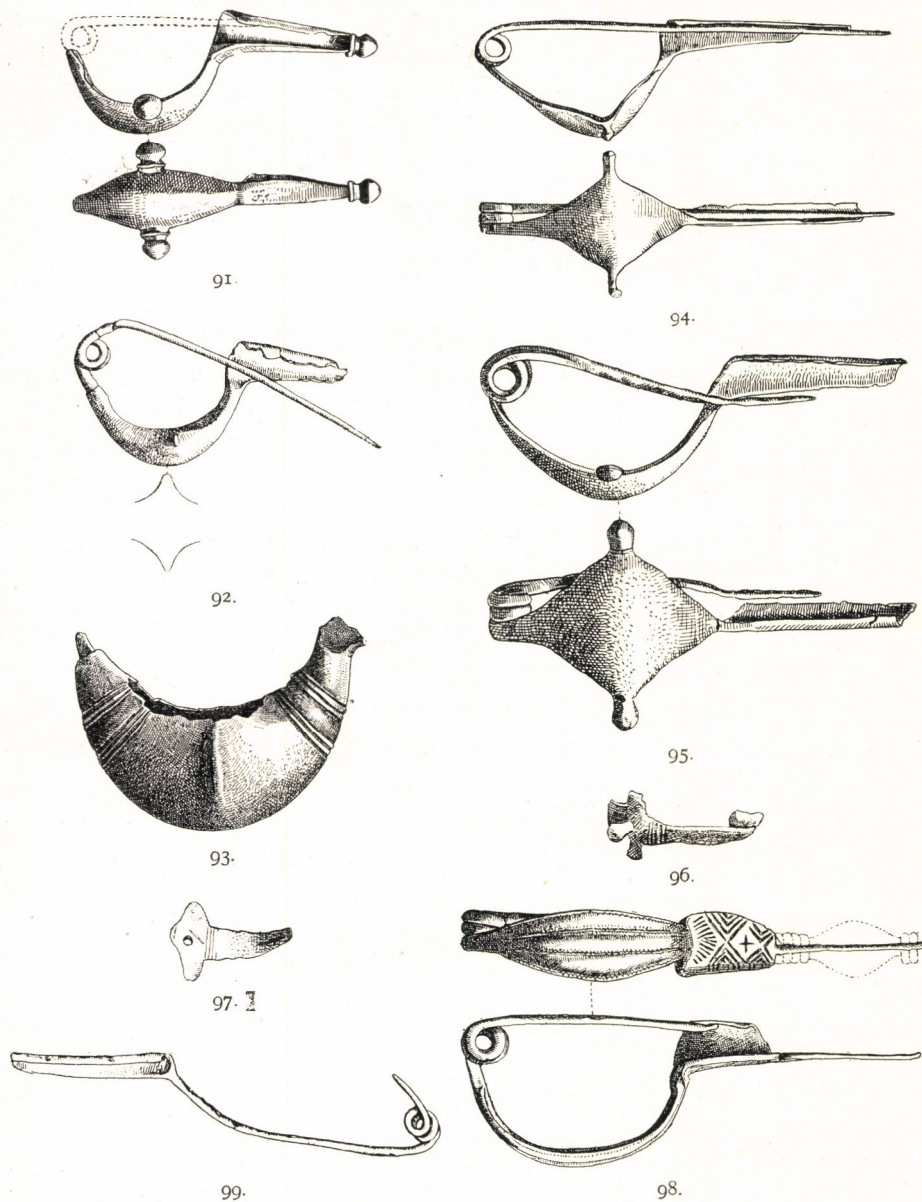
99. A fibula kengyelének ilyennemű üveg vagy borostyánkő-gyönggyel való burkolásáról már többször tettünk említést e fejtegetéseink során, nagyon kedvelt alakja ez Felső-Italiának, az osztrák tengermelléknek, Boszniának és Krajnának, sőt Olympiában is előfordul, majd egy darabból, majd egymáshoz sorakozó vegyes anyagú korongocskákból áll a kengyel kövér teste, a melylyel reá vannak húzva a fibula vékony sodronyból készült kengyelére, nálunk e változatot mindössze egy példány képviseli, ez Velemről³ való.

¹ V. ö. Br. Miske id. mű. XXXIX. 20. 21.

² Montelius id. mű. Série A. 122. 124.

³ Furtwängler Olympia IV. 51. és XXI. T. 344. 345. két példányát említi 344. és 345. ábra egyúttal az itáliai példányok fontosabb lelhelyeinek jegyzékét is adja korának megítélésé szempontjából, itt csak a cornetoi Tomba del guerrierot emeljük ki.

Úgy vélem, a bogárhátú fibula kapcsán kell megemlékezni arról az alakról, a melyet Truhelka s az ő nyomán báró Miske hosszútűtartós ívfibulának, egy gazdagon díszített változatát pedig velemi fibulának nevez. Ez a

XIII. TÁBLA.

nálunk és Boszniában otthonos, tehát kétségtelenül e határok közt kifejlődött alak, nem volna megérthető a bogárhátú forma kialakulásának ismerete nélkül. Kétségtelen, hogy annak a telt madártestű formának hatása alatt keletkezett ez a sovány nagycsőrű elsatnyult alak, a mely profilban a gyermekjáték

papiroscsókaíra emlékeztet. Kétségtelen azonban az is, hogy a fibula ekként nyert czélszerűségben, talán ez okozza a kis ékszer nagy népszerűségét, a melynek kis csörtetők alkalmazásával díszesebb külsőt is tudtak kölcsönözni. Truhelka ennek az alaknak, a tűtartó formája szerint, itáliai és glasinaci változatát különbözteti meg, a mi példányaink kivétel nélkül «az itáliai» változathoz való, a mely azonban Itáliában tudtomra nem fordul elő s Truhelka bizonyára csak azt akarta e névvel jelezni, hogy a tűtartó alakja van másforma itáliai példányoktól kölcsönözve, mint a hogy mi is utaltunk arra, hogy e forma az itáliai eredetű navicella-typus hatása alatt keletkezett. A fent elmondottakból egyébként az is kitűnik, hogy báró Miske tévedett, a midőn azt mondja, hogy Truhelka csak azért nevezi e forma egy változatát velem-szentvidi typusú fibulának, «hogy a vele hasonló, de a tüske kiindulásánál csak egy hajlással bíró glasináci typustól megkülönböztesse». A typus glasináci változatát megkülönbözteti a velemitől a tűtartó sajátos alakja, a mely Velemen — tudtomra legalább — egyáltalán nem is fordult elő.* A fejlődésmenetet ilyennek gondoljuk:

100. Kis méretű, a bogárhátú typushoz tartozó velemi példány, a mely a forma kiindulásául szolgálhatott, rajta a test a tűtartó arányaihoz képest visszafejlődik.

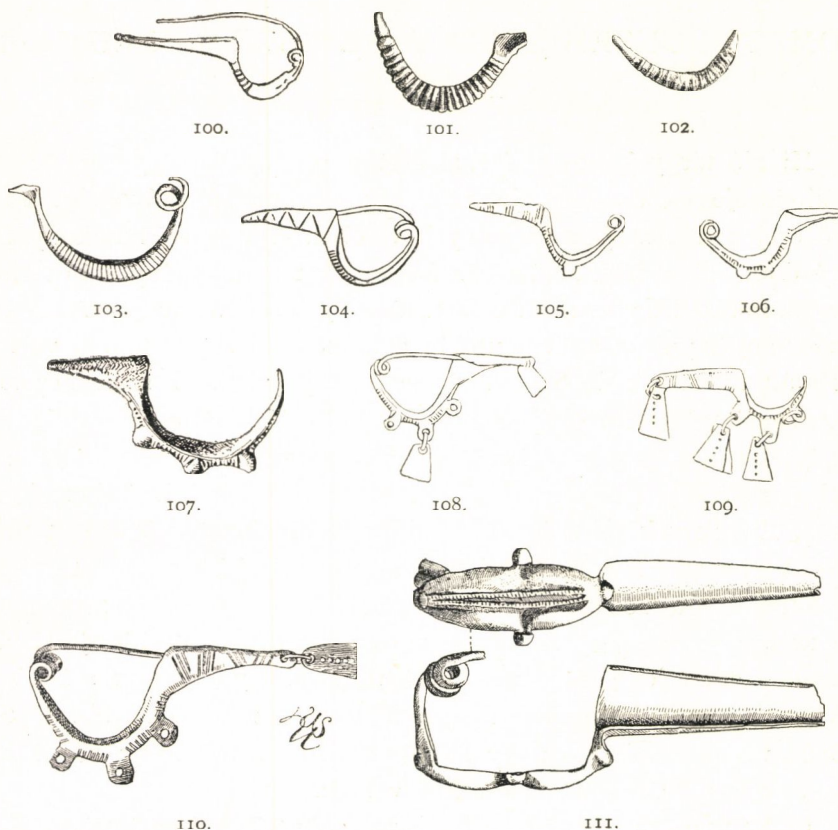
101. 102. 103. Tömör kengyelű példányok erős rovátkolással elliptikus átmetszetű kengyelükön, csonka voltak daczára is mint a forma kialakulásának egy fázisa jöhetnek tekintetbe. A két első példány Pilinből — nem tudjuk vajon a temetőből vagy a telepek valamelyikéről — való. A harmadik az ívfibulák során említett zniói telepről származó példány.

104—110. A forma teljesen kialakult példányait Velemből mutatjuk be, a hol azt számos példány képviseli. A kerek átmetszetű kengyel e példányokon négyélűvé válik, majd hát hosszában kis lapos átfuratlan fülek sorakoznak rajta, a melyek a későbbi példányokon átfuratván, kis csörtetők lemezekévé fölvételére lesznek alkalmasokká. Ezt az utóbbi csörgős lapokkal díszített formát nevezte el Truhelka velemi fibulának.

Báró Miske azon közlésének, hogy a forma a velemi ásatásoknál késő hallstattkori rétegben fordulnak elő, hitelét erősítik a boszniai adatok, a melyek szerint ezt a formát ott sírokban rendszerint késő hallstattkori környezetben leltek.** A forma úgynevezett itáliai változatának előzményeit is ki-mutattuk hazai leletben úgy, hogy azt a mi formakörünk számára vitatjuk el, a mi egyébként a velemi változatra, a mely Boszniában rikább, egyáltalán nem is kétséges.

* A rugóhajlások szaporítása egyébként nálunk megszokott jelenség s mint láttuk korábbi időben is jellemző sajátosság, de nem vettük észre, hogy Truhelka erre különös súlyt helyezett volna, ha ugyan báró Miske csak a hatalmas Donja Dolinai kötetet és nem a megfelelő helyet idézvén, a mű idevonatkozó helye nem került el figyelmünket.

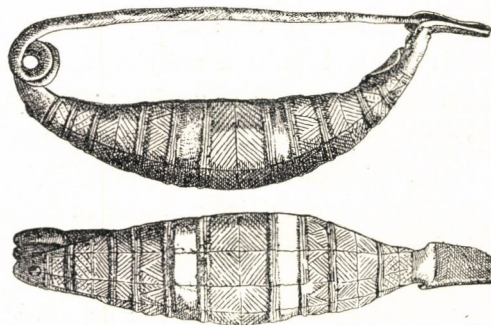
** A már említett velemi változaton kívül, a melyet a sirban jellemző késő hallstattkori korongos fibula kísért (Truhelka, Donja Dolina, Wiss. Mitth. IX. 124. l. és LXXI. T. 9.) csörtetők nélküli példányok sűrűn fordulnak elő Dolinán. Így Mato Petrovic jun. grédáján a XXVIII. és XXIX. sírban, (u. o. XLIX. T. 10. és 11. L. T. 10.) jellemző késő hallstattkori környezetben, u. o. az LIII. sírban (LIII. T. 8. egyedül, végül Ivo. Stepanovic földjén a VIII. sírban LV. T. 12.

XIV. TÁBLA.

Egy magára álló példánnyal zárjuk le a sorozatot, a mely emlékeztet némely görögországi alakra is.* (111.) E példány eredete ismeretlen, talán csak újabb időben gyűjtő által behozott darabbal állunk szemben ebben a pozsonyi múzeumnak ajándékozott példányban, ép úgy mint a Delhæus gyűjteményben föllelhető kétségtelenül itáliai eredetű analógiájában. *Dr. Márton Lajos.*

* Montelius die ältesten Kulturperioden, fig. 186. 187.

21. ábra. (198. laphoz.)

RÓMAI BRONZEMLÉKEK A NEMZETI MÚZEUMBAN.

(Új szerzemények.)

Kiváló tárgyak beszerzése, az értékes gyarapodás egymagában nem hű kifejezője és értékmérője valamely múzeum életképességének és belső erejének. Az új szerzemények valóban eleven és hatékony élet-erővé csak akkor lesznek, ha a múzeum őket a tudományos kutatás és a szemléltetés számára megfelelő módon értékesíteni tudja. Az előbbi a tudományos publikáció, az utóbbi a tanulságos kapcsolatban való kiállítás által történik. Miután a régiségosztály jelenlegi szűk kerete az új szerzeményeknek a gyűjteménybe való besorozását csak igen hiányos és elégtelen módon teszi lehetővé, legalább arra kell törekednünk, hogy az újonnan szerzett anyag közzététel révén mihamarább ösmertté válhassék. Ennek a kötelességnek óhajtok ez alkalommal is eleget tenni, midőn a Nemzeti Múzeum régiségosztálya által újabban szerzett néhány nagyérdekességű római bronzot bemutatok. Dolgozatomban nemcsak a legutolsó esztendő gyarapodását vettem tekintetbe, de kiterjeszkedem a távolabb múlt eddig még nem méltatott, néhány nagyfontosságú szerzeményére is. A kisebb jelentőségű bronzokat mellőzöm, hiszen ezek a római bronzok készülő nagy katalógusa révén hihetőleg rövid időn belül úgy is általánosan ösmertekké válnak.

1. Aranyozott bronzmellkép. Horváth Antal gyűjteményével (Pécs) került a Múzeumba 1912-ben. Eredetéről, leheléről, sajnos, közelebbi adataink nincsenek. Mag. 11 cm., átm. 8 cm., súlya 592 gr. (1. ábra.) Fenntartása igen szerencsés; csak a mellkép alsó feléből törött ki tompaszögű ék alakjában nagyobb darab. Kisebb ókori sérülések nyomát látjuk a jobb szemöldökön, a jobb belső szemszögletben és a jobb arcz közepe táján, melyek valószínűleg ütéstől vagy zúzódástól származnak. A bal arczon aláhúzó dörzsölés a találók műve, a kik a próbával a mellkép anyagát akarták megösmerni.

Mellképünk egész felületét aranyozás borítja, mely csak helyenkint kopott le. Legtöbbet szenvedtek: az orr, a homlok és a diadém. A kopás nyomán mindenütt kiütött a mélyen zöld bronzpatina, mely sötét színfoltjaival az összbenyomás nyugalmát és egységességét erősen zavarja. A mellkép arannyal való befuttatása tűzben való aranyozással történt. Ezt a technikai eljárást már a görögök ösmerték; alkalmazásának egyik legösmertebb példája a korai császárság idejéből az aquilejai tányér Bécsben.*

* M. Rosenberg: Geschichte der Goldschmiedekunst. Einführung. S. 132. — Schneider: Album auserlesener Gegenstände der Antikensammlung des a. h. Kaiserhauses. T. XLV. — V. ö. Pernice-Winter: Der Hildesheimer Silberfund S. 18.

A művész mellképünket erősen plasztikusan kidolgozott babérleveles koszorúba foglalta. Ez az ornamentális keret az antik művészetnek ösmert, kedves motivuma. A levélkoszorús keretbe foglalt mellképek az imago clipeatából keletkeztek, ennek mintegy meggazdagított alakjai. Nagy, márványból készült pajzskeretes mellképeken is figyelemmel kísérhetjük, miként igyekeznek a művészek a síma keretet növényi díszítés által elevenebbé tenni.¹ Más részről azonban tartalmi vonatkozások is közrejátszottak abban, hogy a római sírköveken tölgykoszorúba foglalt mellképek főként a császárság korai szakában oly gyakoriak. A tölgykoszorú (corona civica) ábrázolása oltárokon és síremlékeken tudvalevőleg katonai kitüntetést (donum militare) jelent.² Megtartotta ezt az értelmét a tölgykoszorú, — legalább eleintén, — akkor is, midőn az elhunyt mellképét övezték vele.³ Később azonban tartalmi jelentése mindjobban elhomályosult s tisztán dekoratív motívummá alakult át, a mi abban is kifejezésre jut, hogy a művészek tölgy helyett igen sok esetben babérlevelet használtak. Természetesen a mi mellképünkön is már csak ilyen dekoratív értéke van a babérkoszorús keretnek.

A köpeny, mely néhány nehéz redőbe törve az egész mellett s a nyak egy részét eltakarja, csupán a jobb felső kart hagyja keskeny sávban szabadon. A jobb vállon a súlyos szövetet hatalmas fibula tartja össze, melynek négy sarkát egy-egy gomb díszíti. Ugyanaz a fibula-typus

I. ábra.

I. CONSTANS CSÁSZÁR ARANYOZOTT BRONZ
MELLKÉPE A N. MÚZEUMBAN.

¹ Amelung: Beschreibung der Skulpturen des Vatikans, II. T. 11, 45 A, 41 a.

² Altmann: Die römischen Grabaltäre. S. 181 ff. — Hoffmann: Römische Militärgrabsteine. S. 9, 17. — Arch. Ért. 1907, 305. s k. 1. — A. Schöber: Római sírkövek Dáciából. (Dolgozatok az Erdélyi Múzeum érem- és régiségosztályából. 1912.)

³ Hoffmann: i. h. S. 41.

ez, melyet meggazdagodott, továbbfejlődött alakban a szilágyosmlyói kincsben látunk magunk előtt* s melynek jellemző vonása, hogy homloklapját ékköves vagy zománczos berakás teszi elevenné és színessé. Művészileg az esetlenül nagy fibula mellképünkön kedvezőtlenül hat, viszont azonban jellemző megnyilatkozása a realisztikus érzéknek és pompaszeretetnek. A köpeny kezelésében művészünk dicséretre méltó tartózkodást és ügyességet tanúsított. Csak a legszükségesebb redők jelzésére szorítkozott, ezeket azonban értelmesen és világos indokolással használta föl. A formakezelésnek ezt a nyugodt egyszerűségét különösen akkor méltányoljuk kellőképen, ha mellképünket I. Theodosius bronzszobrának megfelelő részletével vetjük össze, a hol a redők zsúfolt egyformasága kifárasztja a szemet.**

A szabályos, tojásdad, nemes körvonalú arc, mely nem annyira telt, hogy a húsfelület mögött a csontszerkezetet ne éreznők, fiatal, körülbelül 15—18 éves ifjúra vall. A tágra nyílt szemek, melyekben a pupillát vájt gödör érezteti, nem fekszenek mélyen a szemgödörben. A vájt, kissé nagynak tűnő szemcsillagoknak nem csupán dekoratív értékük van, de helyes megvilágítás mellett mint fényfogó kamrák működnek s ez által a tekintetnek irányt és határozottságot adnak. Az előkelő, keskeny orr egyenes, nyugodt körvonala alig észrevehető hajlással válik el a homloktól. A nemes, nyugodt arczkifejezésnek fontos további eleme a kis, keskeny száj, melynek eleveniséget a felső ajk ívelt vonalvezetése ad. A többi részletformák gondos kidolgozásával szemben feltűnően elnagyolta a művész a füleket, melyeken a kagylójáratokat jóformán alig jelezte. A simán aláfésült haj csaknem az egész homlokot eltakarja és alul egyenes vonallal zárul. Két oldalt a fül mellett apró hajfürt csüng le; hátul pedig a haj dús csomókban hull a nyakra. A hajszálakat finom, részletező vonalozással jelezte a művész. A fejtetőn hatalmas, kettős gyöngysorból álló diadém, melyet elől a közepén négyszögletes, keretbe foglalt drágakő díszített. A két arcfélnek szigorú szimmetriával való fölépítésében, valamint abban, hogy a fej egyenes tartással szinte mereven a merőleges tengelybe beléhelyezve ül a nyakon, tiszta dekoratív hatásra való törekvés nyilatkozik meg.

Mellképünk keletkezési idejének meghatározásánál a hajviselet szolgál a legfontosabb irányítással, mely ebben a formában tipikusan fordul elő a Kr. u. IV. sz. éremképein. Szobrászi emlékek közül csak néhány analógiát sorolok föl: 1. II. Constantius márványmellképe, Róma, Museo Nazionale; Boll. d'arte 1912 p. 176 (a homlokba fésült

* Hampel: A régibb középkor. I. köt. XXVI. t.; Altertümer III. T. 26.

** Arndt-Bruckmann: Griechische und römische Porträts. T. 895—898.

hajat itt tagolás élénkíti); 2. Ösmeretlen római arczképe, Paris, Louvre, Cat. somm. Nr. 2229; Hekler: Bildniskunst der Griechen und Römer T. 308 *b*; 3. Róma, Museo Capitolino, Stanza degli Imperatori Nr. 83; Arndt-Bruckmann T. 319/20; Hekler T. 308 *a*; Stuart Jones: Catalogue pt. 52 p. 214; 4. Theodosius kolossal méretű bronzszobra, Barletta; Arndt-Bruckmann T. 895—898. — Ugyanerre a korra vezet a fibula

2. ábra.

I. CONSTANS CSÁSZÁR ARANYOZOTT
BRONZ MELLKÉPE A N. MÚZEUMBAN.

3. ábra.

I. CONSTANS CSÁSZÁR ÉREMKÉPEI
333—336. ÉVBŐL.

és a diadém alakja, mely a császárok éremképein tudvalevőleg Kr. u. 333-tól kezdve fordul elő rendszeresen. Mellképünkhöz teljesen hasonló kettős gyöngysoros diadémformát visel II. Constantius érmein: J. Maurice: Numismatique Constantinienne I. pl. XIV, 7., továbbá egy márványfej Vienneben: Esperandieu: Bas-reliefs de la Gaule rom. III. p. 409 Nr. 2619; Bull. des Ant. 1908, p. 286, 308. A diadém gazdagabb alakja ezzel szemben az, melyet pl. I. Valentinianus kopenhágai portraiturején (Hekler: i. h. T. 305 *b*) avagy az Uffizi-gyűjtemény tévesen I. Valentinianusnak

nevezett arczképén (Hekler: i. h. T. 307 *b*) látunk. A kettős gyöngysor közé itt egy sor ékkő illeszkedik.

Éremképek tanulmányozása segítségével mellképünket nemcsak korbelileg, de ikonográfaiilag is meghatározhatjuk. Portraitfejünk arczélenek (2. ábra) összes jellemzetes vonásai teljesen megegyeznek I. Constans fiatalkori éremképein látható arczképével.* (3. ábra.) Az egymásmellé állítás kétségtelenné teszi, hogy a mellképen s az érmeiken ugyanazon személyiség ábrázolásával van dolgunk. Nemcsak a hajviselet egyezik minden részletében, de azonos az arczél vonalvezetése is. Az érmeiken is egyenes vonalban végződik a haj a homlokban, megvan a kis fürtöcske a fül előtt s hátul a fül mögött, a haj itt is dús csomóban borul a

4. ábra.

I. CONSTANS CSÁSZÁR ÉREMKEPE 335—340-BÓL.

nyakszirtre. Az egyenes orr itt is alig észrevehető hajlással megy át a homlokba, a szemek tágranyíltak s megvan a száj jellemzetes kicsinyisége. Altalán a kifejezésben az éremképeken ép úgy, mint mellképünkön nemes, egykedvű nyugalom uralkodik. I. Constansnak ezek az érmei a 333—336. évből valók, midőn az uralkodó még 13—16 éves serdülő ifjú volt. Körülbelül ebben az életkorában ábrázolja a császárt a mi mellképünk is, melynek keletkezését ilyenformán 335—340 közé kell tennünk. Fiatalkori éremképeivel szemben, melyeken I. Constans fizionómiája még nem alakult ki teljesen s bizonyos nemes értelmességet tükröz, érettebb férfikorából való éremképei sokkal markánsabb, vissza-

* J. Maurice: Numismatique Constantinienne. I. Pl. XV. 2, 4.

tetszőbb vonásokat mutatnak. Ezek az érmek 345—350 között, tehát élete utolsó éveiben készültek.* (4. ábra.) Az egyéniség erősebb fölszínretörésével az arczkifejezés éles, kellemetlen hangsúlyt kapott. Az orr megnyúlt és kampósan lóg alá, az ajk mellett barázda támadt, az ajak kifejezéstelen lett; az összbenyomás csaknem bárgyusággal határos. Ebből a

5. ábra.

I. CONSTANS CSÁSZÁR BRONZ ARCZKÉPE. RÓMA, PALAZZO DEI CONSERVATORI.

korszakból való a császárnak az a bronzarczképe, melyet a római Palazzo dei Conservatori őriz (Helbig: Führer 3. Aufl. Nr. 959; Arndt-Bruckmann T. 893/4) (5. ábra) s mely mellképünkkel összehasonlítva a fiziognómiának ugyanazt az érett, kiforrott átalakulását tünteti föl, mint a késői érem-

* J. Maurice: i. h. I. pl. XVI. 5—8.; Cat. of roman medallions in the Brit. Mus. pl. LX.

képek a koraiakkal szemben. A fiziognómiának ehhez az átalakuláshoz kitűnő történeti magyarázattal szolgál Eutropius: *Mox cum et valitudine inprospera et amicis pravioribus uteretur, ad gravia vitia conversus.*¹

A ki tudja, minő ritkák az ikonográfiailag biztosan meghatározott császárczképek a Kr. u. IV. századból, az tudni fogja azt is, mennyire növeli mellképünk értékét a most adott ikonográfiai megállapítás. Kétségtelen, hogy benne gyűjteményünk a késői római művészetnek egyik legbecesebb ránk maradt emlékét őrzi, mely ikonográfiai értéke mellett mint művészi alkotás is igen figyelemre méltó. Ha Magyarországon találták, úgy valószínűnek kell tartanunk, hogy Itáliából importálták. A provinciális bronzöntőműhelyek képességeit mellképünk messze meghaladja.

Már maga kis mérete valószínűvé teszi, hogy valamikor dekoratív alkalmazzák. A nagyobb, természetes nagyságú ilyen márvány mellképeket vagy falra akasztották,² vagy mint a vatikáni Gall. d. Candelabri egy oltárának (Nr. 185) domborműve igazolja, pillérre állították.³ A kis bronz mellképeket ellenben, a boscorealei és hildesheimi lelet tanúsága szerint,⁴ mint emblémákat tányérok közepére illesztették. Hasonló dekoratív rendeltetése volt a Welsben, Ausztriában talált mellképnek⁵ a Kr. u. II. sz. második feléből s a komáromi Milch-gyűjtemény kis, germánt ábrázoló mellképének.⁶ A késői császárság idejéből a mi mellképünk első példája az ilyen tányéremblémának. Míg a korábbi időből való kis mellképeket rendszeren forrasztással erősítették az edényfenékhez, addig a mi példányunkon ezt a megerősítési módot kizártnak kell tekintenünk. Hátsó karimáját ugyanis nem simították, csiszolták le, mint a forrasztás megkivánná, hanem meghagyták a domborműves levelek egyenetlenségeit. A megerősítés valószínűleg úgy történt, hogy a tálfenek kidomborodó középső részét körben kivágták s az így nyert lemezt köröskörül a mellkép belsejére rákalapálták. A mellkép helyzetét még egy vagy két szögecske is szilárdabbá tehetné, melyekkel alul szorították az edény fenekéhez, hol a mellkép a törési él alján látható épen maradt nyomok alapján valószínűleg kis lapos táblácskával zárult. A fejben még benne van a kemény öntő mag, melyben a vizsgálat három letörött ércsodronyt fedezett föl. Első pillanatra azt hittük, hogy ezek a sodronyok szolgálták a mellkép megerősítésére, sokkal

¹ Eutropii Breviarium hist. rom. lib. X. cap. 9. — V. ö. Renan de Tillemont: *Histoire des empereurs IV.*, 358—359

² Plinius: *Nat. Hist.* XXXV., 4.

³ Ilyen föllállítást nyertek egykor véleményem szerint a Dáciában talált talpas, koszorúkeretes mellképek. — V. ö. Schober: *i. h. 2.*, 3. 1.; *Jahrbuch d. Arch. Inst.* 1913. S. 94., 121. Nr. 41; Blümner: *Technologie u. Terminologie der Gewerbe u. Künste III.* 219. Fig. 27.

⁴ Mon. Piot, V., pl. II, p. 44, 45, Fig. 8, 9.; Pernice-Winter: *Hildesheimer Silberfund J. III—V.*

⁵ Öst. Jahreshefte 1911 S. 121 ff. (Sitte.)

⁶ Múz. és Könyvt. Ért. 1909.; Mannus 1909.

természetesebb azonban az öntés technikai követelményei alapján való magyarázatuk, mely szerint arra szolgáltak, hogy a súlyosabb fejnek a vékony nyakon az öntési magban szilárd tartást biztosítsanak.¹ A boscorealei analógiák méreteit és arányait véve alapul, mellképünk körülbelül 30 cm. átmérőjű bronz- vagy ezüstpál díszítésére szolgált, melyből valószínűleg a csillogó arany szín által csábított barbárok erőszakkal tépték ki. Ez magyarázza meg a mellkép alján látható csonkulást.

2. Saruját kötő Venus bronzszobra.² (6. ábra.) M. a hátsó támasztó pillérrel együtt: 23,4 cm.; Venus alakjának mag.: 18 cm. Horváth Antal (Pécs) gyűjteményével került a N. Múzeum gyűjteményébe. Lelőhelyét nem ösmerjük. A saruját kötő Venus kis, négyszögletes, tagolt oldalélű talapzaton áll s hátul négyszögűen kivájt pillérhez támaszkodik, melylyel az alakot egy tagból öntötték. Ez a pillérrel való kapcsolat világosan utal rá, hogy szobrunk nagyobb tektonikus kapcsolatban valószínűleg triposzláb díszítésére szolgált.³ (7. ábra.) Kisebb szabású csoportok dekoratív alkalmazását látjuk a polgárdi triposzon is, hol a tritonokon lovagló Nereidák fölött ép úgy boltozódik a szélben lebegő köpeny, mint Venusunkon.⁴

Az alak teljesen a homloknézetre van fölépítve. Jobb lábán áll, a balt kecsesen fölemeli s alányuló jobb kezével szandálja megoldásával foglalatoskodik. E mozdulat következtében felső teste a képsíkból kissé ferdén kifordul, jobb válla előre hajlik, a bal pedig hátrább tolódik. A test egyensúlyát a bal kar adja meg, mely ferdén álló, kerek, kissé esetlen alakú oszlopra támaszkodik. A bal kézben a görög nők jellemzetes levélalakú legyezője, melyet terrakottákról jól ismerünk.⁵ A fej az egész mozdulat rythmusának megfelelően kissé jobbra hajlik. Az arcztípus és a fejtetőn széles csomóba kötött hajviselet, melynek egyes meglazult fürtjei a vállra omlanak alá, megfelelnek az általánosan elterjedt hellenisztikus Aphroditeeszménynek. A hajfürtök mély járatai festőiségre és dekoratív hatásra való törekvést árulnak el, a minthogy az egész alak művészi koncepciója e kettős törekvésnek kitűnő megoldása. A dekoratív hatást pompásan fokozza s az egész alaknak keretet ad a fej fölött ívelődő köpeny, melyet mintha szellő dagasztana s melynek a karokon átcsapott két vége fodros nyugtalan-sággal kilebeg. Jól érezte a művész, hogy a szandálját kötő alak egy-

¹ A technikai kérdésekben dr. Gasparetz G. Elemér úr volt szíves szakavatott figyelésével támogatni, kinek e helyütt is meleg köszönetet mondok.

² Szobrunk már többször szerepelt az arch. irodalomban: Arch-epigr. Mitteilungen 1883, S. 227, T. III; Arch. Ért. V. (1885), 260. l.; S. Reinach: Rep. de la stat. II. 347, 1; Bolletino d'arte 1912, p. 213; Pottier-Reinach: Necropole de Myrina, p. 287, Nr. 30.

³ A csatornajáratban vasmaradványok.

⁴ Arch. Közl. XIII., II. füzet, 1. s. k. II.; Kalauz a régiségtárban 155. l.

⁵ Winter: Die Typen der figürl. Terrakotten III., 2. T. 56, 6, 7; 36, 6; 33, 4, 8; 39, 1; 53, 2 stb.

magában a tektonikus környezetben, a széles pillér előtt keskenyen és erőtlenül hatna. Kevés volna rajta a tektonikus háttértől hatásosan elváló vonalbeli érték. Ezért alkalmazta az ívben föléje boruló és két

6. ábra.

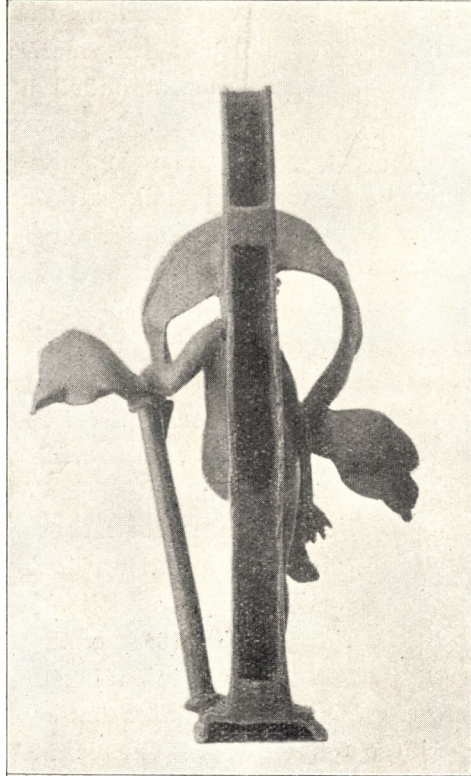
SARJÁT KÖTŐ VENUS BRONZSZOBROCSKÁJA A N. MÚZEUMBAN.

oldalt barokk nyugtalansággal kilebbenő köpenyt. Ez a motívum az alakot szélesebbé, erőteljesebbé, vonalbeli fölépítését hatásosabbá, nyugtalanabbá, elevenebbé teszi. De van a köpenynek még egyéb művészi

jelentősége is. Az árnyékkal, melyet az arcra és a testre vet, emeli a csoport festőiségét. Ezenkívül az alak térbeli hatását fokozza. A fej fölé boruló köpeny elülső éle egy síkban fekszik a fölemelt bal térdrel. A térbeli kiterjedésnek, a mélységnek ezzel a kettős hangsúlyozásával finom tapintattal enyhítette a művész a felénk meredő bal térd motívumának kissé sértő nyersségét. Ugyancsak a csoport szélességének fokozására szolgál a bal kar alá illesztett kis oszlop, mely tudvalevőleg a sarukötő Aphrodite bronzszobrainál nem mindig fordul elő.

Szobrunk általában ennek a motívumnak a legérettebb és leggazdagabb művészi megoldása, melynek mintaképét bizonyára a késői kisázsiai hellenisztikus barokk művészet szolgáltatta. A koncepczió hírnevességére utal, hogy a saruját kötő Aphroditének ezt a feldolgozását a miénken kívül még két kis bronzpéldányban ösmerjük: 1. London, British Museum; Cat. of bronzes Nr. 829; Öst. Jhfte. 1910 S. 194 f. Fig. 109/10. (Ezen a szobron Aphrodite a támasztó pillérnek vallási szimbolumokkal való elhalmozása által pantheisztikus jelentőséget kapott.) 2. London, British Museum; Cat. of bronzes Nr. 1083.

Hosszú utat kellett megjárnia a görög művészetnek, míg ehhez a bonyolult megoldáshoz eljutott. A szandálkötés motívuma első ízben az V. század domborművein jelenik meg. Legösmertebb példája az athéni Nike-templom balustradejának híres Nikéje.* A negyedik század folyamán a kerek szobrászat átveszi ezt a motívumot, de az alak fölépítésében ez is ragaszkodik a reliefszerű beállításhoz, mint a müncheni Glyptothek saruját kötő Hermese igazolja.** A fölemelt láb itt még sziklatömbön nyugszik. A probléma továbbfejlődését mutatja a

7. ábra.

SARUJÁT KÖTŐ VENUS BRONZSZOBROCSKÁJA
A N. MÚZEUMBAN.

* Springer-Michaelis: Handbuch der Kunstgeschichte I, S. 288; — Bulle: Der schöne Mensch. 2. Aufl. T. 275.

** Furtwängler: Beschreibung der Glyptothek, Nr. 287.

volt Sabouroff-gyűjtemény márvány-Aphroditéje a hellenisztikus időszak elejéről (III. sz. Kr. e.).¹ Ezen a szobron sem hiányzik a fölemelt láb alól a támasz, de az állás biztos egyensúlyát a bal kar alá helyezett Pinapos-herma is biztosítja; a testtagok kifejtésében még mindig uralkodik a reliefszerűség elve. A következő, nagyjelentőségű újítás technikai kérdéssel függ össze. A márványszobrász a fölemelt lábú alak alól a márványtámaszt már csak technikai okokból sem nélkülözhetette; a bronzöntő ezzel szemben bátran elhagyhatta. Ezzel egyuttal ösztönt kapott arra, hogy a régi, reliefszerű kompozícióval szakítson. A technikai kényszer alól feloldva, merészebben és szabadabban bánt a testtagokkal; ügyesen átgondolt hajlításokkal és eltolásokkal, a törzs csavarodásával különböző, változatos ferde síkokat nyert, melyek a merőleges tengelyt más és más irányban metszik s a szemet minden oldalról vonzzák és foglalkoztatják.² A reliefszerű szoborból ez által kerek szobor lett, mely a térben fejlődik ki, a melynek nemcsak egy teljesen kimerítő nézete van. Aphrodite-szobrunk mestere a motívumnak ezt a legérettebb megoldását használta, a mennyiben az alakot teljes homloknézetben állította be, de viszont a tektonikus, dekoratív rendeltetésre való tekintettel az egész reliefszerű hatását is biztosítani akarta. Erre szolgál a fej fölött keret gyanánt ívelődő köpeny s az alak szélességének, képszerű kifejlésének fokozása a támasz és a kétoldalt kilebbenő, mozgalmasság redők által. Csak ebben a fejlődéstörténeti beállításban érthetjük meg teljesen szobrunk fölépítésének finom számításán alapuló művészi erejét és jelentőségét.

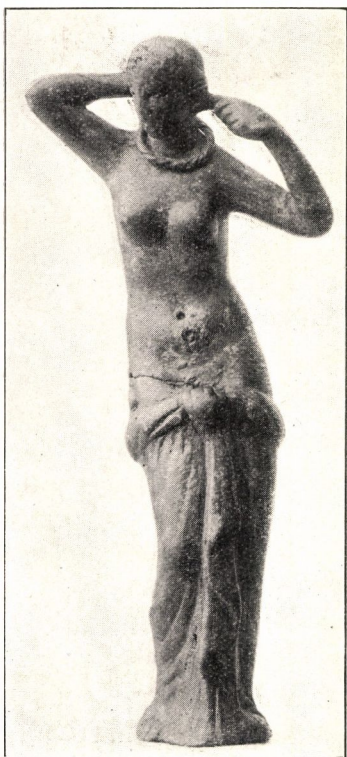
3. Venus bronzszobrocskája. Mag. 12,3 cm. 1902-ben vétel útján került a N. Múzeumba. (8. és 9. ábra.) Állítólagos lelőhelye: Mitrovicza (Szlavónia). A szobor csipő tájékán ketté volt törve s összeforrasztották. Üreges öntés; belsejében az öntőmag még részben megvan. A töréstől eltekintve teljesen ép, felületét nemes, egyenletes hamvaszöld patina borítja. Aphroditét úgy ábrázolta művészünk, a mint fölemelt két kezével haját megköti. Alsó testét elől csomóba kötött ruha fedi. Nyakán vékony, sodort ezüst-torques. A bal csipő alatt ezüstfejtű kis szögecsét látunk, mely valószínűleg ókori restauráció műve s a torquessel egy időben kerülhetett a szoborra. Szobrunk motívumát a görög művészet köréből jól ismerjük. A haját szárító, kibontó Aphrodite szobrászi ábrázolása Polykletos Diadumenosához és Apelles híres festményéhez, az Aphrodite Anadyomenéhez kapcsolódva, a IV. század és a korai hellenisztikus idők folyamán igen sok művészt foglalkoztatott.³ Legtöbben a klasszikus

¹ Furtwängler: Sammlung Sabouroff, T. XXXVII.

² De Ridder: Coll. de Clercq, IV. Bronzes pl. XIV—XVI.; — Boll. d'arte 1912, p. 212; — Reinach: Rep. de la stat. II. 347—349; III. 107; IV. 214, 215.

³ Münchener Jahrbuch 1906, S. 94 ff.; — Mon. Piot. 1907, p. 117, pl. X; — Österr. Jahreshefte 1909, S. 100 f.

idők hagyományaihoz ragaszkodva arra törekedtek, hogy a tagokat lehetőleg a nyugodtan álló testtel egyazon síkban fejtsék ki. Ilyen megoldás áll előttünk pl. a római Palazzo Colonna márványszobrában.* Ezzel szemben a hellenisztikus idők egy művésze a motívumot egészen új, önálló felfogással dolgozta át. Ezt az átdolgozást látjuk pl. a nápolyi múzeum márványszobrán: Helbings Monatsberichte I. Heft. IV. T. 3.** Aphrodite alakja itt nem szélesen terül el a képsíkban, hanem karcsún,

8. ábra.

9. ábra.

HAJÁT KIBONTÓ VENUS BRONZSZOBROCSKÁJA A N. MÚZEUMBAN.

sudáran szökik a magasba. Két karja nem a test síkjában fekszik, hanem egyenesen előre nyúlik. A testtartás ezek által a változtatások által természetességben és könnyed bájban határozottan nyert. Fokozza ezt a benyomást a fej kedves hajlása. A motívum értelme is földiesebb lett. Ez az Aphrodite nem a habokból kelt ki, hanem öltözködés közben haját rendezi. Alsó testét ruha borítja; a test formái kerekdedek,

* Arndt-Amelung: Phot. Einzelaufnahmen Nr. 1144; — Bulle: Der schöne Mensch, 2, T. 153.

** V. ö. Helbings Monatsberichte für Kunstgeschichte, I. Heft, IV. S. 3 ff., T. 3; — Helbig: Führer, 3. Aufl. Nr. 251; — Amelung: Beschr. d. Skulpt. d. Vat. II. 3., 696, T. 75; Furtwängler: Sammlung Sabouroff T. XXXIX, CXXX.

puhák és nőiesek a régebbi Aphrodite-szobrok síkszerű mintázásával szemben. A római kis bronzok művészei tudvalevőleg önkényes válogatással, szabadon használták fel alkotásaikban a görög művészet gazdag hagyományait. Egyesek, bár főbb vonásaiban, megtartották a pompejii szobor motívumát, a karok elhelyezésében azonban eltértek tőle, a mennyiben azokat a klasszikus felfogásnak megfelelőleg a képsíkban fejtették ki s ily módon a hellenisztikus művészet egy érett, egységes, valószínű koncepczióját régies elemek belévegyítésével mintegy visszastilizálták. Ebben a visszastilizált alakjában áll előttünk a haját rendező Aphrodite hellenisztikus kori koncepcziója a mi kis bronzunkban is. Hellenisztikus műveknek ez a régies irányban való visszastilizálása nem elszigetelt jelenség a klasszicisztikus törekvésekkel áthatott korai császárság idejében. Elég, ha a capitoliumi múzeumbeli tövishúzó fiú bronzszobrára, az ú. n. Giustiniani Apollo-fejre s a Nelson-gyűjteményben levő ifjúi fejre emlékeztetünk.¹ Ennek a nevezetes, akademikus ízű művészi áramlatnak, mely Pasiteles iskolájában támadt életre, képviselője a mi Aphrodite-szobrocskánk is, melynek művészettörténeti értékét és jelentőségét csak ez a nagyobb kapcsolatba való beállítás adja meg. Ime, tanulságos példában áll ismét előttünk, mennyire szorosan függnek össze ezek a kis bronzok a nagy művészi mozgalmakkal s módszertanilag mennyire szükséges mindenkor ennek a tükröződésnek a földerítése és méltatása.

4. Minerva bronzszobrocskája. (10. és 11. ábra.) Mag.: 11 cm. Vétel útján jutott 1913-ban a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. Állítólag Karinthiában Watsch faluban találták. Teljesen ép, csak attributumai hiányzanak, s a jobb kéz mutatójára törött le. Fölemelt jobb karját lándzsára támasztotta, előrenyújtott bal kezén talán szentelt állatát, a baglyot tarthatta. Bal lábán áll, a jobbat mellette pihenteti. Ruhája a chiton s a föléje vetett köpeny. Mellén az ægis közepén gorgofejjel. Fején hatalmas tarajú korinthusi sisak, mely alól haja hátul dúsan omlik le vállára. Szobrunk típusában Kr. e. V. sz. mintaképeket követ. Eredetileg ezt a típust főleg Kore és Demeter ábrázolására használták.² A bécsi császári gyűjtemény egy, a miénkhez hasonló bronzszobrán is Korera ösmerhetünk.³ A mi bronzunk művésze ellenben a hagyományos típus jelentését az ægis és a sisak hozzátoldásával Minervára változtatta. De stílusban sem ragaszkodott teljesen hűen az V. századi mintaképhez.

Késői izlésre vall az ægis kezelése fölhajlott, gyűrött peremével. Ez a realisztikus motívum az V. században példátlan volna. Szobrunk még a Kr. u. I. század műve s kis bronzok körében a gondosabbak

¹ L. Münch. Jahrbuch 1912, II., S. 130 ff.

² Furtwängler: Griechische Originalstatuen in Wenedig, T. I, S. 284 ff.

³ Jahrbuch der österr. Kunstsammlungen, XII., T. 3, S. 72 ff.

közé tartozik. A gondos kivitel jele, hogy a sisaktaraj anyagát a művész kétoldalt sűrű, apró karczolt vonalakkal próbálta éreztetni.

5. Nőstény párducz bronzszobrocskája. (12. és 13. ábra.) Mag.: 8'3 cm.; hossz.: 11 cm. Vétel útján került 1882-ben a múzeumba. Állítólag Pancsován találták. Sajnos, erősen megcsonkult. Fölemelt bal első lába egészen, jobb első lába pedig csaknem tövéig letörött; ugyancsak kitörött a farok középső tagja. Az egész szobrot gyönyörű, szürkésbe átjászó, hamvaszöld patina borítja. Nőstény párduczunk fölfelé nyújtott nyakkal, balra haj-

10. ábra.

11. ábra.

MINERVA BRONZSZOBROCSKÁJA A N. MÚZEUMBAN.

tott fejjel ül s bal lábát fölemeli. Farka jobb hátsó czombjára csavarodik. Nyakát leveles borostyáninda borítja. A ragadozónak, bár száját kinyitja s fogai és nyelve látszanak, mégisincsen támadó szándéka. A fölemelt láb inkább valami játszi tehetetlenséget, hízelgő meghunyászkodást fejez ki. Teljesebben fennmaradt példányokon a mozdulatnak ezt a jelentőségét még jobban érezzük. Csak a legkiválóbbakra utalok: 1. Rotschild báró gyűjteménye, Mon. Piot IV. pl. 10. p. 105; (ennek a hátán is borostyáninda). 2. Bécs, Kunsthist. Hofmuseum; Katz: Werke klass. Kunst. III. T. 145; Sacken: Antike Bronzen T. 44, 1; 3. Mün-

chen, Antiquarium; Münch. Jbuch. 1912, S. 1. ff. T. I, II.¹ Ennek a lábmozdulatnak az antik művészetben, mint S. Reinach kifejtette, eleinte heraldikus jellege volt, később jelentése természetessé lett s a helyzetnek megfelelőleg majd fenyegetést, majd pedig alázatosságot fejez ki. A párduczot a dionysosi thiasosban megszelídítették s a borittas szatírok és menádok állandó incselkedésének tárgya, mint ezt festett edényeken látjuk.² A IV. századtól kezdve a párducz mint hűséges kutya, Dionysos rendes kísérője lesz. Szobrain gyakran látjuk mellette, a mint tréfálkozva játszik, ingerkedik vele.³ Párduczunk is valószínűleg eredetileg ilyen szoborcsoport részlete volt. Könnyen melléképzjük az ifjú Dionysos alakját, kire az állat együgyű, tehetetlen engedelmességgel tekint föl. Szobrocskánk typusa, mely a ragadozó állat testének hajlékony, rugalmas macskatermészetét kitűnő megfigyeléssel adja vissza, hellenisztikus eredetire megyen vissza. A IV. sz. párduczábrázolásai korántsem ily éretten naturalisztikusak.⁴ A kidolgozás finomsága bronzunkat gyűjteményünk egyik művészileg legbecsesebb darabjává avatja. Mindenesetre a korai császárság idejében készült és import révén került Panóniába.

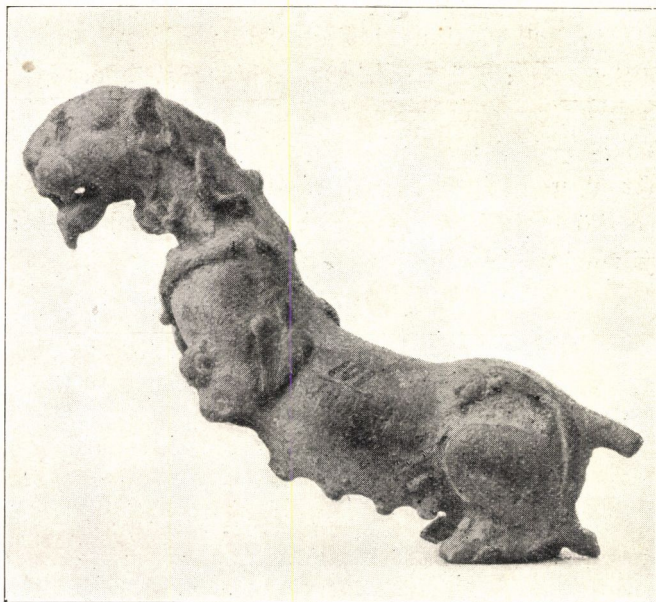
6. Kétágú domborműves bronzmécses. Mag.: 7.5 cm.; a talp átm.: 5.3 cm.; a felső szájnylás átm.: 8 cm.; a mécses teljes hossza: 16 cm. Vétel útján jutott 1902-ben a Nemzeti Múzeumba. Lelőhelye ösmeretlen. A mécses gömbkorong alakú teste, kúpszelvényidomú 1 1/2 cm. magas talpon áll. A mécses teste homlokoldalán két előrenyomuló szájban ágazik szét, melyeknek ívelt felső kerületét apró domborműves gyöngysor szegélyezi. A beöntő nyílásnál a szájak kiszélesednek s a felső perem szögleteiben egy-egy kis rosetta foglal helyet. Az egyik szájon a beöntő nyílás szélei megcsonkultak. A szájak külső felületét a művész leleményes ötletességgel liliomkehelybe foglalta, melynek három lándzsaalakú levele közé két szélesebb ívelt, felhajlott peremű szirm ékelődik. A mécses szájainak ez a levélburkolata mélyen ráfekszik az edényttest felületére s azt a tulsó oldalon volt, jelenleg hiányzó füllel együtt a dekoráció szempontjából nagyon czélszerűen három mezőre tagolja. A mécses szája külső felének növényi motívumokkal való díszítését más példányokról is ösmerjük, de hogy az egész növénykehely ily természetességgel simuljon a száj formájához, arra alig van példa s szerencsés képzelet és finom művészi ösztön műve. A fület egykor alul szögeccseléssel erősítették az edényttesthez. Belül még felismerhetők a ka-

¹ V. ö. Bull. des antiquaires 1909, p. 184.; Reinach, Rep. II, 725, 727; III, 212; IV, 470, 372.

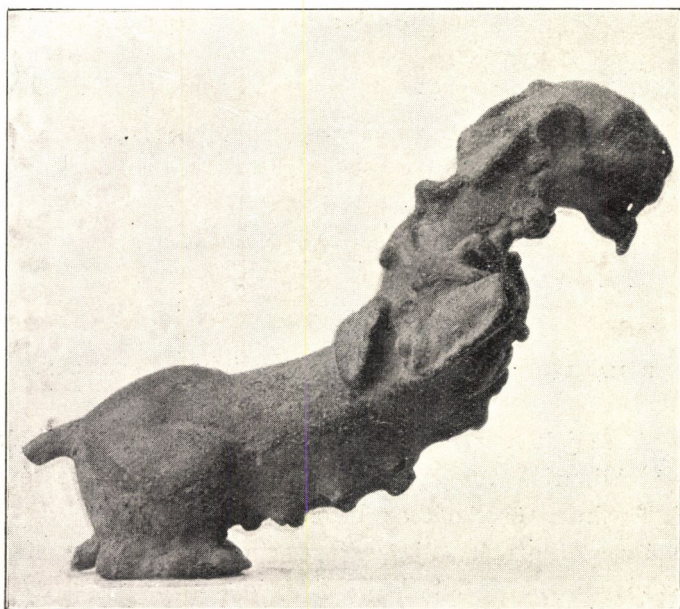
² V. ö. Hartwig: Meisterschalen, T. XXXII.

³ V. ö. Campana domborművön ezt a motívumot: Campana: Opere plastiche pl. 34; Reinach: Rep. des reliefs, II., 233, 3 Rohden-Winnefeld: Arch. röm. Tonreliefs T. XLIX. és C

⁴ Münchener Jahrbuch 1911, S. 293 ff.

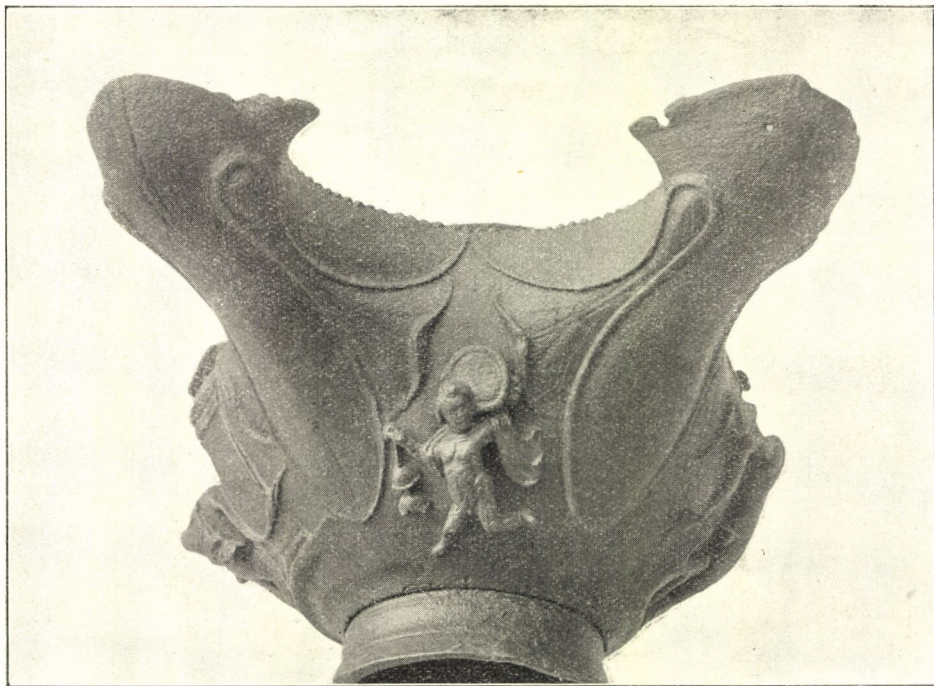
12. ábra.

13. ábra.

NŐSTÉNY PÁRDU CZ BRONZSZOBROCSKÁJA A N. MÚZEUNBAN.

lapálás nyomai. A fül alakja valószínűleg ívben hajlott növényinda volt, megfelelően a szájak növényi kiképzésének. Az ilyen növényalakú mécsesfülek már hellensztikus időből való példányokon is gyakoriak, pl. Wiegand-Schrader: Priene S. 384. Abb. 485, 486. Ezeken a hellensztikus bronzmécseseken azonban a domborműves díszítő motívumok csak gyéren szerepelnek; a művészek főtörekvése arra irányult, hogy az edény tektonikus fölépítését világosan szemléltessék. Nem mindig vették ezt a követelményt figyelembe a római művészek; a nápolyi múzeum egyik mécsesét a növényfüzéres domborművek annyira elbo-

14. ábra.

RÓMAI DOMBORMŰVES BRONZMÉCSSES A N. MÚZEUMBAN.

rítják, hogy a szájak szerves kinövését a testből a szem csak nehezen értheti meg (Alinari fot. 11276). A mi mécsesünk művésznének kiváló képességeit és finom ösztönét az bizonyítja legjobban, hogy a mécses testének egész szerkezetét teljes világossággal tudta a gazdagon alkalmazott díszítő elemek mellett is kifejezésre hozni.

Abban a kis háromszögű mezőben, mely az edénytesten a lilium-kehelylyel borított két száj között maradt, csaknem egészen plasztikusan kidolgozott futó gyerekalakot helyezett el.* (14. ábra.) A gyerek

* Hellenisztikus mécses rendes díszítő motívuma e helyen a maszk; l. Wiegand-Schrader: Priene S. 385, Abb. 486

tagjait lazán szertehányva a térben, fejét hátravetve siet tova. Előre nyújtott jobb kezében lámpa, bal vállára hatalmas tympanont támaszt. Felső karjáról kétoldalt a vállán átvetett rövid köpeny csüng alá. Nyilvánvaló, hogy kis rabszolga lanternarius ábrázolásával van dolgunk, a ki siet, hogy urának útját még az életen túl is megvilágítsa.¹ A más-világ dionysosi örömeire utal a kezében tartott tympanon, mely egyúttal tartalmi kapcsolatot teremt a mécses oldallapjain szereplő domborművekkel, melyek szintén a dionysosi körből merítik tárgyukat.

Az egyik oldalon (15. ábra) a nőstény párduczon ittasan, fáradt, kényelemmel fekvő ifjú Dionysost látjuk, a mint jobb karjára támaszkodva fejét mámoros kábultsággal veti hátra. Alsó testét ruha fedi. Jobb kezében a thyrsos, oldalra nyújtott, töben letörött bal kezében pedig alighanem paterát tartott, melynek tartalmát a mellette levő oltárra önthette. Az oltárt, mely fent és lent gazdag oldaléltagozással záródik, szögbe törve ábrázolta a művész. Az oltár tetején csonkakúpszerű, meg nem határozható tárgy, melyen kígyó tekergőzik. A párducz nyakát és Dionysos homlokát borostyáninda övezi. Az állat jámbor engedelmességgel lépked gazdája alatt. A képet a párducz előtt görcsös, elágazó fatörzs keretezi, mely fent két hatszirmú, kinyílt virágban végződik.

A másik oldalon (16. ábra) rokon tárgyú ábrázolást pillantunk meg. Szamár hátán kopaszfejű, szakálas szilén nyújtózik végig, lábait keresztbe vetve. Jobb karjával az állat nyakára dől s kezében kis lapos tálat tart. Bal kezében tympanon, melyet bal felső czombjára támaszt. Feje nyakán bágyadtan előre csuklik s kimerült közönnyel mered maga elé. Az állat mitsem törődve lovása lomhaságával, vígan lépked s füleit játszi éberséggel fölvaltva hegyezi. Nyakában csöngő lóg, hátán pedig hevederrel odaszorított pokrócz, hogy az öreg szilén fekvőhelye ne legyen túlságosan kényelmetlen. A képet jobbról és balról egy-egy görcsös fatörzs zárja le; az ágak tetején ismét két-két ötszirmú virág.

A mécsesünk domborművein szereplő motívumokat jól ösmerjük az antik művészet köréből. Új leleménnyel művészünk nem dicsekedhetik, de elismerés illeti meg azért a finom dekoratív érzékért, melylyel a meglevő motívumokat felhasználta s a kínálkozó felületet domborműves képekkel elborította.

A szamár, mint Brygos egy festett edénye igazolja, már az V. század elején belékerül Dionysos környezetébe.² A szamáron lovagló szilén típusára is van nem egy példánk terrakották³ és festett edények köréből, azonkívül ezt a képet látjuk V. századbéli mendei érem-

¹ V. ö. Bonn. Jahrbücher 1909, S. 378 ff.

² Hartwig: Meisterschalen, T. XXXII, S. 311.

³ Winter: Die Typen der figürl. Terrakotten, III, 2, 390, 5, 6, 7.

képeken.¹ A IV. századtól kezdve s kiváltképen a hellenisztikus időkben nagyon szívesen keresik föl a művészek ezt a motivumot. Csupán néhány példára emlékeztetek: 1. Görög domborműves bronztükrök: München, Glyptothek, Sammlung Arndt; Kurzer Führer S. 25; 2. Domborműves ólomkantharos, British Museum, a Blacas-gyűjteményből; Gerhard: Antike Bildwerke T. LXXXIV, 4; a homloklap domborműves képén a szilén alatt a szamár térdre roskad. 3. Márványdombormű, Nápoly, Museo Nazionale; Schreiber: Hellenistische Reliefbilder T. LIVA. Gemmák és római szarkofágok köréből még sok példát lehetne idézni. (V. ö. Reinach: Rep. II, 147, 3, 4.)

A párducson fekvő Dionysos is többször előfordul emlékanyagunkban: 1. Furtwängler: Antike Gemmen T. XLII., 61; 2. Clarac 683, 1604; Reinach: Rep. IV, 69, 4, 5. De a dionysosi thiasos állatainak ez az elosztása nem szabály. Néha a szilén kap föl a párducz hátára (pl. márványoltár a Brit. Museumban, Cat. No. 2491) és Dionysos kerül a szamárra. (Furtwängler-Reichold: Griech. Vasenmalerei T. 120, 2). Más esetekben ismét Pan (Winter: Die Typen der fig. Terrakotten III, 2, 409, 2) vagy menád (Görög domborműves bronztükrök, Athen, Ethnikon Museion: Stais, Guide I. p. 342 Nr. 7680; de Ridder: Catalogue des bronzes Nr. 160.) nyargal a párducson. A szamár hátán ülő szilén az ókori irodalomnak is kedvelt alakja. Ovidius úgy festi, a mint piger pandi tergo residuebat aselli,² s Lukianos is azt mondja róla: ἐπ' ὄνου τὰ πολλὰ ἱππεύοντα.³

A tympanon, melyet attributum gyanánt a szilén s a kis lanternarius kezében látunk, szintén nem idegenszerű a dionysosi környezetben. Apuliai festett edényeken gyakran szerepel tympanon a vigadó szatírok kezében.⁴

A dionysosi tárgykörből merített domborművek s a kis lanternarius valószínűvé teszik, hogy mécsesünk halotti kultusz céljaira szolgált, hiszen a másvilág dionysosi örömeire való utalás tudvalevőleg római síremlékeken és szarkofágokon is igen gyakori.

A domborműves képek mécsesünkön nem laposan tapadnak rá az edény felületére, hanem magasan, néhol merész áttörésekkel (v. ö. a szamár két lábát s a lanternarius lábait) szinte elválnak a képsíktól. Az egységes relieffelület hiányzik; hol merészen kiszökik, hol pedig ismét odasimul a háttérhez. A kép ennek következtében telve van festői nyugtalansággal. A mintázásban kemény, éles töréseket, szögleteket

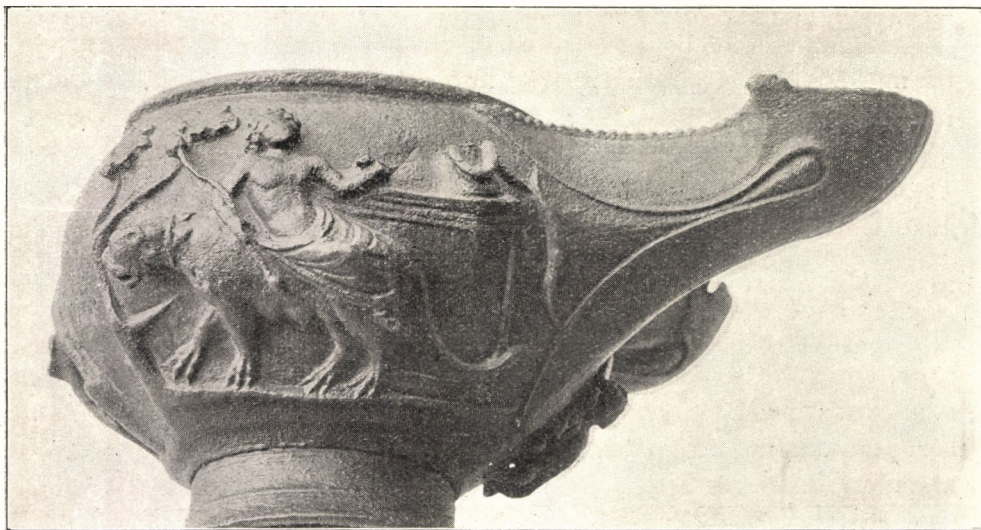
¹ V. ö. Robert: Der müde Silen, 23. Hallisches Winckelmannsprogramm S. 17 Abb. a.; P. Gardner: Types of greek coins VII, 7; Burlington fine arts Club, ancient greek art, pl. CII., Nr. 332.

² Fast. I. 399. III. 749, VI. 339; Met. IV. 25.

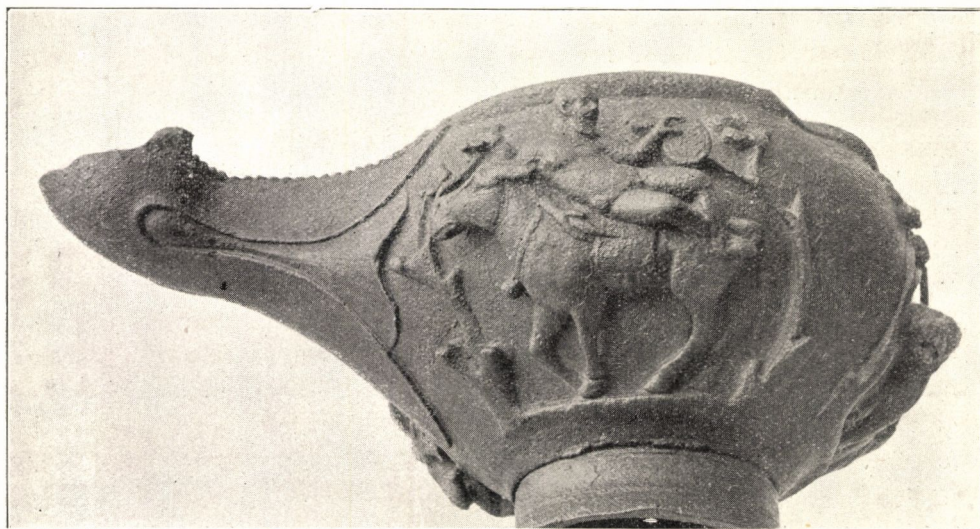
³ Bacch. 2.

⁴ Brit. Museum IV F 276, 303, 304; — Roscher: Myth. Lexikon Art. Satyroi S. 487.

találunk. Mindezek a sajátosságok ellenkezik az érczomborművek sajátos stílusával, melyre jellemző, hogy az ábrázolt alakok és tárgyak simán, laposan, egységes homlokfelülettel tapadnak a háttérhez. Ilyen-

15. ábra.

16. ábra.

RÓMAI DOMBORMŰVES BRONZMÉCSSES A N. MÚZEUMBAN.

nek ösmertük meg az érczomborművek stílusát a Delosban talált Hekatereliefen (Mon. Piot. 1910 pl. I.) s az érczedények domborművein (v. ö. 68. Berl. Winckelmannsprogramm; l. tov. a müncheni Antiquarium Neoptolemos és Kentauserlegét: Furtwängler: Führer S. 46).

Ezt a lapos mintázást őrizte meg az aquilejai ezüstitányér is (Schneider : Album T. 45.) s megőrizték az érczedények nyomán készült terrasigillata-tálak.

Ezeknek az elveknek a föladása a sajátos toreutikiai stílus hagyományaival való szakítást s idegen anyag technikájának az átvételét jelenti. Az érczdombormű stílusának azt az elvadulását, mely nyugtalanul kiszökellő, merészen föllazított relieffelülettel dolgozik, számos példából ösmerjük. Ilyenek : a nápolyi borostyán és kentauserleg (Schreiber : Hellen. Toreutik Nr. 61—64), a bernay-i kentauserleg (Babelon : Le cabinet des antiques pl. XIV, XXXVIII, LI, ; P. Gussmann : L'art decoratif de Rome pl. 56, 63) s a boscorealei történelmi domborművekkel díszített két serleg Bárá Rotschild tulajdonában (Mon. Piot V. pl. 31—36).

Ezeknek a domborműveknek már említett sajátságai a munkánál alapul szolgáló részletesen kidolgozott modellre engednek következtetni, mint azt Sieveking Brunn-Bruckmann : Denkmäler griech. u. röm. Skulptur 620—630. táblájához írott szöveg magyarázatában meggyőzőn kimutatta. Ezeknek a modelleknek az anyaga gipsz vagy viasz lehe-tett, melyben a relief legmerészebb fellazítása is könnyen keresztül-vihető. Ennek a technikai eljárásnak az úttörői írott forrásaink szerint Pasiteles és Arkesilaos voltak, a Kr. e. I. sz. második felében,* a kik nemcsak ércz-, de márványdomborművek s kerek plasztikai alkotások készítéséhez is kidolgozott gipsz- vagy viasz-modelleket használtak. (V. ö. e technikai eljárás legfejlettebb példáit : a Grimani-féle domborműveket a bécsi Hofmuseumban : Schreiber : Hellenistische Reliefbilder T. 1, 2. ; a drezdai színészt ábrázoló domborművet : Brunn-Bruckmann T. 628/9 stb.)

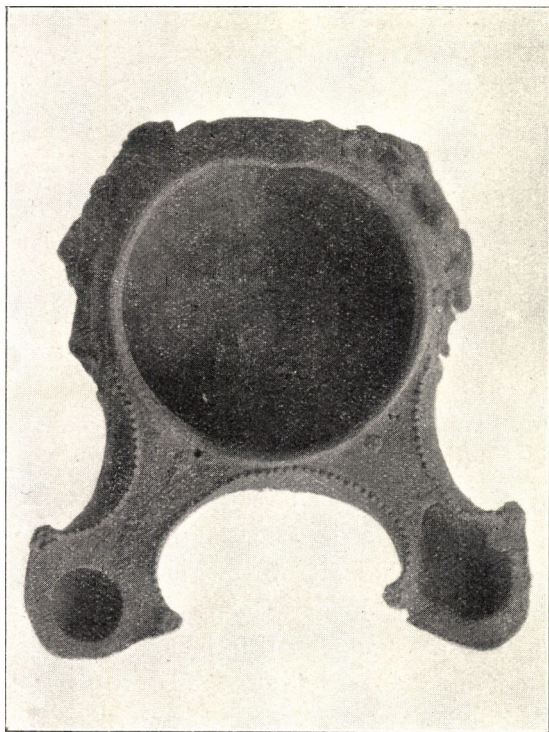
Az érczdomborműveknek ez az anyagszerűtlen, viasz-modellekre valló stílusa virágkorát a korai császárság idejében érte el. Ekkor készültek a boscorealei s a bernayi serlegek. Ebből az időből a Kr. u. I. század első feléből való a mi mécsesünk is, mely, mint láttuk, a viasz-modellek segítségével készült érczdomborművek összes jellemző sajátságait magán viseli. A relief-kezelés merészségén kívül egy technikai megfigyelés is puha anyagból gyúrt modellre vall : az edény belsejének felülete ugyanis nem bronzszerűn sima, hanem egyenlőtlen, több helyütt behorpadt, mintha puha anyagban mintázták volna. (17. ábra.)

Fejtegetéseink tehát nemcsak azt mutatták meg, hogy mécsesünk az antik iparművészetnek egyik legbecsesebb, legszebb emléke, de a

* V. ö. Plinius ; Nat. Hist. XXXIII, 139 ; nunc anaglypta asperitatemque exciso circa liniarum picturas quaerimus . . . ; XXXV, 156 ; laudat et Pasitelen qui plasticen matrem cœlaturæ et statuariæ sculpturæque dixit et, cum esset in omnibus hic summus, nihil unquam fecit antequam finxit.

merész relief-kezelés sajátosságainak megfigyelése révén a korai császárság technikai problémákkal összefüggő művészi törekvéseinek jellemzetes képviselőjét is megismertük benne.

Hekler Antal.

17. ábra.

RÓMAI DOMBORMŰVES BRONZMÉCSSES A N. MÚZEUMBAN.

GÖRÖG-EGYIPTOMI PORTRÉK

A BUDAPESTI TUDOMÁNY-EGYETEM EGYIPTOLÓGIAI GYŰJTEMÉNYÉBEN.

(I–IV. képpel.)

Egyetemünk két évvel ezelőtt egyiptológiai intézettel gazdagodott. Létezését részben *Beöthy* Zsoltnak köszöni, ki nemes bőkezűségében az egyetem rendelkezésére bocsájtotta ritka szakértelemmel tervszerűen összeállított gyűjteményét, részben *Mahler* Edének, ki a gyűjtemény tudományos feldolgozásával egyetemünknek ép úgy, mint az egyiptológiának nagy szolgálatot tett.

A gyűjtemény kitűnő fogalmat ad az egyiptomi kultúra és művé-

szet minden fejlődési fokáról a prædynastikus korszaktól kezdve egészen a kopt-keresztény korszakig. Különösen gazdagon vannak képviselve a gyűjteményben a görög-római korszakból származó emléktárgyak. Ezek kultur- és művészet-történeti szempontból megbecsülhetetlen értékűek, mert két kultúra és művészeti felfogás küzdelmét, egyesülését mutatják. A művészet tárgya ebben a korban sem változott, most is, mint 3000 évvel azelőtt vallási eszmék szolgálatában állott. A mikor Egyiptom már régen elvesztette politikai függetlenségét, ezek az eszmék oly erősek voltak, hogy az idegen, hódító népek művészetét a maguk szolgálatába állították. Ez a művészet tehát kifejezőmódjában teljesen idegen, új, de tartalmilag ősi, egyiptomi.

Azon emlékek közül, melyeket e kor ránk hagyott, a festett múmia-portrék tükröztetik vissza legjobban e művészet legsajátosabb vonásait. Gyűjteményünk hat ilyen portrét tartalmaz; e sorok célja *kulturtörténeti* és *művészeti* méltatásuk. Minthogy azonban a múmia-portrékhez igen nagy tudományos irodalom fűződik, szükségesnek tartom mindenekelőtt a kiválóbb tudósok e tárgyra vonatkozó tudományos kutatásainak eredményét vázolni, még pedig chronológiai sorrendben. A kérdés technikai részét azonban csak annyiban veszem tekintetbe, a mennyiben ez a tárgy történeti ismeretére és művészeti méltatására szükséges. A tisztán technikai kérdés megoldását — mint értesültem — Gasparez Géza úr vállalta magára, ki évek óta sikerrel foglalkozik ókori festmények mikrochemiai analíziseivel.*

Értekezésem tehát három fejezetből áll. Az első az eddigi tárgyat illető fontosabb irodalom összefoglalása; a második fejezetben a bpesti Tudomány-Egyetem egyiptolog. gyűjteményében őrzött görög-egyiptomi portrék leírásával foglalkozom, míg a harmadik részben az első fejezetben összefoglalt eszmék képeinkre való alkalmazása következik.

I. FEJEZET.

Az egyiptomi vallásban lényeges szerep jutott a halotti kultusznak. Minden ember a testen és lelken, *Bá*-n, kívül egy harmadik részből is állott, a *Ká*-ból, a halott hasonmásából. A halál beálltával a *Bá* az üdvözültek birodalmába jutott, a *Ká* azonban folytatta földi életét. Hogy ezt zavartalanul tehesse, a halott hozzátartozóinak két feltételt kellett teljesíteniök: az egyik a holttest ép karban tartása, hogy a *Ká* bármikor visszatérhessen a testbe, a másik gondoskodás a *Ká* szükségleteiről. A *Ká* csakúgy éhezett és szomjazott, mint az élő ember, ezért el kellett őt látni táplálékkal, de egyéb földi foglalkozásairól, örömeiről sem akart lemondani, tehát hozzátartozói rangjuk és

* V. ö. Gasparez: A mikrochemia a festéztörténet szolgálatában. Budapest, 1911. — Arch. Ért. XXXI. és XXXIII. Festési eljárások római provinciális domborműveken.

módjuk szerint gondoskodtak róla. Az előkelők sirjai el vannak látva gondos kivitelű butorokkal, a *Yuaa* és *Thuiu* sirjában talált székek, ágyak és ékszerdobozok* a legelkényeztetettebb *Ká* igényének is megfeleltek, továbbá szolgál-szobrocskákkal, melyek a *Ká*-t minden fáradságtól megkímélték. A szegények *Ká*-jainak persze haláluk után sem volt jobb dolguk, mint az életben. Minthogy azonban a leggondosabb balzsamozás sem nyújtott biztosítékot a holttest elpusztulása ellen, mely esetben a *Ká* elvesztette volna hajlékát, a sir legelrejtettebb részében, a Szerdab-ban, fából vagy kőből készült szobrot állítottak fel neki, mely lehetőleg híven tükrözte a halott vonásait.

A *Ká*-ról való gondoskodás tehát legjellemzőbb vonása az egyiptomi halotti kultusznak. Az Osiris-mítusz is szorosan összefügg ezzel a kultusszal, mondai emléke annak a kornak, a melyben a *Ká*-ról még nem gondoskodtak és a holttestet szétدارabolták. Osiris halála, szét-darabolása, feltámadása, majd testrészeinek szerencsés összegyűjtése minden egyiptomi ember sorsát jelképezi. Osiris az első szent múmia, mindig is múmia képében ábrázolták. Minden halott a bebalzsamozás pillanatában Osiris-szé lesz.

Az Osiris-szé vált múmiát már a VI. dynastiában emberfej-födelű koporsókba tették, a XI. dynastia idejében pedig múmia-alakú koporsók szerepelnek, a fej azonban élő emberfejet ábrázol. Ezt a koporsótípust azután végig megtartották, csupán a díszítés módosult. Így a XIX-ik dynastia idejében igen élénk színezésű koporsókkal találkozunk, míg a XXII-ikben szegényebb a koporsó-dísz, viszont a *múmia díszítésére* nagyobb gondot fordítottak. Míg a múmia előbb is gyakran el volt látva kartonnázs-maszkokkal, ebben a korban az egész múmiát gazdagon festett kartonnázs-hüvelybe tették. A XXVI-ik dynastiában élénk színű kartonnázs-koporsók lépnek fel, alakjuk múmia-szerű s az arc az elhunyt vonásait természetihíven igyekszik visszaadni. A haj, szem és bőr színének megfigyelése és apró fizikai sajátosságok jelzése nem emelkedik ugyan a lapos, geometriai tipikus ábrázolásmód fölé, mégis első kísérletnek kell tartanunk portré-hatás keltésére.

A görög-római korszakban eleinte alig változott a múmia díszítés. Már a Ptolemæusok korában találunk görög múmiákat. Míg azonban kezdetben egyiptomiak díszítették a görög halottakat, később inkább görög kezekbe ment át a múmiák díszítése. Észrevehetjük ezt nem csak a hieroglif-szövegek visszafejlődésén, majd végleges elmara-dásán, a mitológiai jelenetek hibás alkalmazásán, de mindenek előtt a múmia-díszek egyre naturalistikusabb stílusán. Fő gondot az arc ter-

* L. Cat. Gén. des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire, Vol. XLIII. «Tomb of Yuaa and Thuiu» par Quibell.

mészethű ábrázolására fektettek. A múmiát ezért gipsz, vagy karton-názs-maszkokkal látták el, melyek úgy szinezésben, mint mintázásban egyre nagyobb portré-hasonlatosságra törekedtek. Ennek a törekvésnek utolsó eredménye a festett portrék használata.

Európai múzeumokban már a 80-as évek előtt is elvétele szerepeltek ilyen múmia-portrék. Hatot a Louvreban őriztek, egyet a Bibliothèque Nationale-ban, hármat Londonban, egyet Firenzében.¹

1887-ben azonban hatalmasan megnövekedett a múmia-portrék száma. Graf, bécsi nagykereskedő ágensei egy *Rubajját* nevű kis községben, Roda közelében, a Fajum északkeleti részén egy sziklabarlangban, körülbelül 100 fára festett portrét találtak. Graf csakhamar Európába hozta a képeket, és hozzáférhetővé tette a tudománynak. Most Európa fontosabb múzeumaiban vannak szétszórva.²

1888-ban Flinders Petrie ugyancsak a Fajumban, Hawara községben számos múmia-portrét kerített napfényre, melyek stílusban és technikában pontosan megfelelnek a Graf-féle portréknak.³

Ezenkívül még *Akhmin* és *Antinoë* területén is találtak múmia-portrékat. (Annales du Musée Guimet XXX, 3. Pl. XI. Portraits Byzantins. Peints à la cire sur bois et signés Pakhôme.)

A Fajum a libyai sivatag egyik oázisa, közel a Nilushoz, melynek oldalágai termékenyítik. Az egyiptomi termőföldtől nyugatra a 29-ik és 30-ik északi szélességfok közt terül el. Az ó-kori egyiptomiak ezt a vidéket *ta-sa* «a tó ország» és *Pa-jom*, «a tó» név alatt ismerték, a miből azután a kopt-arab «Fajum» szó származott.⁴ Itt terült el a görögök által Moerisz-tónak nevezett nagy vízmeder, az egyiptomiak *mer-uer*-je (nagy csatornája). Az egyiptomi királyok korán belátták a vízmedence jelentőségét a Nilus vízállásának szabályozására. A tó alapítójának a hagyomány III. Amenemhatot tartja, mert a természetes kanálisokat, melyek a tavat összekötötték a Nilussal, biztos, mester-séges kanálisokkal helyettesítette.

Az oázis mai fővárosa, *Meknet el-Fájjum*, a régi *Šed* helyén épült. Később Krokodilopolisnak nevezték a szent krokodilusok tiszteletéről, míg végül Ptolemæus Philadelphus nővére, illetőleg felesége tiszteletére *Arsinoë* nevet adta neki.

Arsinoë a Ptolemæusok alatt nevezetes görög gyarmatváros volt és még a római uralom korszakában is fontos szerepet játszott. Valószínűnek látszik, hogy a Rubajjátban talált képek arsinoëi polgárok

¹ V. ö. Arch. Anzeiger (Jahrb. d. Kais. deutsch. Arch. Inst. IV.) 1889. 1.

² Theodor Graf's Gallerie Antiker Porträts aus Hellenistischer Zeit. Leipzig, 1891.

³ Hawara, Biahmu and Arsinoe by W. M. Flinders Petrie, London, 1889.

⁴ Mahler Ede, Ókori Egyiptom, Budapest, 1909.

múmiáihoz tartoztak. Ebers,¹ ki a képek első tudományos vizsgálója s kinek nézeteit ezért első sorban ismertetjük, 1888-ban valószínűnek tartja, hogy a rubajjáti nekropolisz egy Kerke (Κερκή) nevű kisebb községhez tartozott. Arsinoë u. i. 22 kilométernyire fekszik Rubajjától s így nem valószínű, hogy e város lakói oly messze szállították volna halottaikat. E következtetés ellen azonban később (1893-ban) azt a körülményt hozza fel, hogy az egyiptomiaknál gyakoriak voltak a múmia-szállítások. Előbb tisztán czélszerűségi okoknál fogva nem városaikban, hanem a sivatag szélén temették el halottaikat, mert a keskeny termőföldből nem vonhattak el területet és mert a sivatag szárazsága nagyobb biztosítékot nyújtott a múmiák fentartására. Később ezt a gyakorlati előnyt vallási szentesítéssel látták el. Osiris hátgerince nyugaton, Abydos városában volt eltemetve, ezért minden múmiának ott kellett nyugodnia. És ha minden egyiptomi múmiát nem is szállítottak ténylegesen Adydosba, mégis valószínű, hogy ilyen múmia-szállítások gyakoriak voltak. A nyugati ország, a «*zemt-amentet*» tisztelete tehát tisztán czélszerűségi belátáson alapul.

A képekkel együtt múmia-etiketteket (felírástos táblácskákat) is találtak.² Ezeket a táblácskákat a halott nevével, korával és egy búcsú-üdvözléssel ellátva a múmiára erősítették. Ha a múmiát távoli nekropoliszba küldték, e táblácskák szállító-levél szerepet is töltöttek be. Három táblácska elmondja, hogy a halottat az *arsinoëi* nomosban fekvő *Philadelphiából Kerkébe* szállították. A táblácskák arra is vallanak, hogy a rubajjáti nekropolisz Kerkéhez tartozott és hogy Kerke a memphisi nomos fenhatósága alatt állott. Ez a körülmény mégis megnehezíti, hogy a portrékat *arsinoëi* polgárok képmásainak tekintsük, mert az egyes nomos-ok rendszeren hadilábon állottak s halottaikat nem temették egymás területére. Végeredményében azonban Ebers mégis *Arsinoët* fogadja el a képek keletkezési helyének.³

A rubajjáti nekropoliszban három sír maradt ránk. Ezek sokban különböznek az egyiptomi síroktól, nincsenek sziklába vájva, hanem szabadon állanak, csak *egy* család múmiáinak szolgáltak és belső berendezésük sem egyiptomi, sem görög-római síroknak nem felel meg. Ezek a mausoleumok a palesztinai és főnicziai sírokhoz állnak legközelebb. Mindössze azonban csak 36 halottat tartalmazhattak. Ez a 36 halott minden valószínűség szerint sémi fajú volt, a mire részben a sírok sémi berendezéséből, részben egyes múmia-portrék szembeötlő sémi vonásai-

¹ Münchener Allgemeine Zeitung 1888. Beilage No 135. «Eine Gallerie antiker Portraits.» Erster Bericht über eine jüngst entdeckte Denkmälergruppe, továbbá: «Die hellenistischen Portraits aus dem Fajjum an der Hand der Sammlungen des Herrn Graf.» Leipzig, 1893.

² Edmond Le Blant: *Tabl. Egyptiennes à Inscriptions Grecques.* Revue Archéologique. Nouvelle Série. 1874. XXVIII.

³ Ebers: *Die hellenistischen Portraits*, pag. 6.

ból következtethetünk. A temető többi sírját a Fájum hellenistikus lakói fajkülönbség nélkül használták.¹

A rubajjáti sírokat, mint a legtöbb sírt Egyiptomban, kifosztották, csak a múmiákról letépett portrékat hagyták ott egy rakásban, mert a sírrablók értékteleneknek tartották. De maradtak ránk egyes múmiák, melyekről nem tépték le a képet.² Ezekről tudjuk, hogy a portrékat milyen módon erősítették a halottra. A múmia burkolatára felragasztották a képet és hogy ne eshessék le, vászonsávval vették körül keretszerűen. A képek magassága 26 és 45 cm közt variál, szélessége 12 és 14 cm közt. Rendesen szikomór-fára vannak festve, ebben az esetben a fa-lap egy fél cm széles, a vékonyabb képek cypirusfából vannak. Szerepelnek vászonlappal bevont képek is. A mi magát a festést illeti, a legtöbb kép *enkauszti*kus technikával készült, de vannak *tempera*portrék is, egyeseken a két technikát kombinálták. Az enkauszтика által a színek fényesebbek és tartósabbak és e tekintetben felülmúlják modern olajfestményeinket. A legtöbb portré mellkép, karok nélkül. Feltűnő, hogy a legidősebb ábrázolt nő nem több 50 évesnél, a legidősebb férfi nem haladta túl a 60 esztendőt. A Le Blant által kiadott múmia-etikettek³ bizonyítják, hogy a halottak a 20-ik és 40-ik év közt állottak. Tényleg oly nagy lett volna a halálozás Egyiptomban a hellenistikus korszakban? Kis gyermekek és agg nők portréit hiába keresük, ámbár az ő halálozásuk a legnagyobb. Talán a görögök széperzéskébe ütközött volna öreg asszonyok ránczos arczát lefesteni.⁴

Arra a kérdésre, hogy e portrék keletkezését hogy kell elképzelnünk és hogy miképen jutottak összeköttetésbe a múmiákkal, *Ebers* háromféle megoldást ajánl: 1. A festők a halottak után festették képeiket és utólag elevenítették meg a vonásokat. 2. Hellenistikus egyiptomiak éltek derekán lefestették magukat és míg éltek, e képek szobáik falát díszítették, mihelyt pedig meghaltak, levették a képet a falról s néha kerettestül a múmiára erősítették. 3. A képet az élő ember után festették; mikor az illető meghalt, lemásolták és a kópiát adták a halottnak. A három lehetőség közül *Ebers* a másodikat tartja a legvalószínűbbnek.

A legtöbb halott magas rangosztályba tartozott, erre vallanak a férfiak babérkoszorúi, a nők ékszerai és az előkelő ruházat. A bíbor-sávot azonban, mely sok képen szerepel, nem vehetjük a rómaiak lati-

¹ U. o. pag. 10—14.

² V. ö. Theodor Graf's Gallerie Antiker Porträts aus Hellenistischer Zeit. No 94; továbbá: British Museum No 21810 (Artemidorus múmiája) és Catalogue général du Musée du Caire, Græco-Egyptian coffins, masks and portraits No 33216, 33217, 33222 stb. — *Fr. M.*

³ Edmond Le Blant: Tablari Égyptiennes à Inscriptions Grecques. *Revue Archéologique*. Nouvelle Série. 1874. XXVIII.

⁴ *Ebers*, f. n. m. pag. 14—19.

clavus-ának, mely a patriciusok és lovagok ismertető jele volt. A vidéki egyiptomi városban nem lehetett annyi lovag.

A portrék nem mutatnak egyiptomi nemzeti vonásokat. Csupán a sötét arczbőr vall keleti származásra. A képek részben görög, részben görög-egyiptomi, részben sémi embereket ábrázoltak, sőt æthiopiai tipussal is találkozunk. Ha nem tudnók, hogy e portrékat hol találták, arra következtethetnénk, hogy a hellenistikus Egyiptomból valók, még pedig Alexandriából, vagy más görög gyarmatból. Nincs más kor és hely, a melyben egyiptomi, görög, római és sémi elemek ugyanazt a temetkezési formát fogadták volna el.¹

Hogy Arsinoëben oly kitűnő képeket tudtak festeni, mint a milyenek múmia-portréink közt vannak, az nem meglepő, ha meggondoljuk, hogy Arsinoë, e vidéki város, a hellenistikus kulturának mily magas fokán állott. Számos színháza, gymnasiuma volt, egy Helleneionja; polgárai sokat foglalkoztak görög filozófusokkal és költőkkel s midőn arról volt szó, hogy a császári prefektust méltó fogadtatásban részesítsék, drága pénzért hozattak rhetort Alexandriából. Így az sem lehetetlen, hogy a leggazdagabb polgárok Alexandriából hozattak festőket múmia-képeik számára.²

A képek kizárólag pogány embereket ábrázoltak, a mint ezt a múmiákon talált mitológiai jelenetek bizonyítják. A mi korukat illeti, *Ebers* véleménye szerint a Kr. e. második századból valók. Görög emberek múmiái ugyan már a Kr. e. 4-ik században is szerepelnek,³ de az első Ptolemæusok alatt (Kr. e. 323. — Kr. e. 222.) alig forrhatott egygyé a két faj temetkezési formája. Csak a Kr. e. második században, midőn Ptolemæus II. Philadelphus bevitte a Serapis kultuszt és ezáltal kibékítette az egyiptomi vallási felfogást a göröggel, mehetett végbe ez az összeolvadás. *Ebers* egyik főbizonyítéka a mellett, hogy a portrék a Ptolemæusok korából valók, az, hogy a Graf gyűjtemény⁴ 7-es számú képén ábrázolt ifjú bal halántéka mentén fürt lóg le. Ez a fürt az ó-egyiptomi Horus, illetőleg királyifürttel azonos, melyet felnőtt ember csak az esetben viselhetett, ha királyi családból származott. A kép eredetije tehát csak a Ptolemæuscsalád sarja lehetett.

A képek ptolemæuskori származása mellett szól *Ebers* szerint az a körülmény is, hogy Pompejiben hasonló stílusú képeket találtak, melyek alexandriai hatás alatt keletkeztek a Kr. e. második és első

¹ U. o. pag. 24.

² U. o. pag. 25—27.

³ V. ö. Karl Watzinger: Griechische Holzsarkophage aus der Zeit Alexanders des Grossen. Leipzig, 1905. — Fr. M.

⁴ Theodor Graf's Gallerie antiker Porträts. No 7 és No 60

században. Továbbá a legtöbb képen biborruhák szerepelnek. Míg Alexandriában a Ptolemæusok alatt viruló bibor-ipar volt, a római uralom alatt bibort csak a császár viselt. A férfiak bal vállán látható kardsáv is görög szokásra vall. Rómaiak ezt a sávot mindig a jobb vállon hordták. A kardsávra erősített aranydísz Ptolemæus-fejedelmek ajándékozták kedvenceiknek.

Míg tehát az első múmia-portrék a Ptolemæusok alatt keletkeztek, az utolsók a Kr. u. 4-ik századból valók, midőn Cynegius 392-ben érvényt szerzett Theodosius császár rendeletének, melyben a pogány temetkezési formákat szigorúan betiltja.¹

Sok portré Hadriánus uralma alatt készült. (Kr. sz. u. 117—138.) Ezek a római portrék azonban jóval kisebb művészi értékkel bírnak, mint a Ptolemæus-korabeliek.

Ebers utolsó bizonyítéka a mellett, hogy a portrék nagy része a Diadochusok korából való és nem a római korszakból az, hogy a hellenistikus művészet legszembeötlőbb vonása a festői tendenciák érvényesülése, mely a festészet nagy fellendülésével járt együtt, míg a római korszakban e tendenciák háttérbe szorultak, s a festészet ismét aláhanyatlott. A Graf-gyűjtemény régi és ezért jó képei individualistikusan vannak festve, míg a késői rossz képek visszafejlődtek a tipusos ábrázolásmódba.²

A jó képek naturalisztikus tendenciája jól illeszkedik bele a hellenistikus kultúra keretébe. Nem csak a művészetben, hanem a tudományban is a tapasztalati, induktív módszer lép előtérbe, melynek főcélja a reális élet megismerése a legapróbb részletig. A művészet ezért nem elégedik meg ideális típusok alkotásával, hanem az egyéni vonások feltüntetésére helyezi a főszólyt. Főszempont tehát nem a szép, hanem az igaz. Ennek az iránynak utolsó konzekvenciája az, hogy a portrében a difformitások, beteges elváltozások ábrázolásától sem riadtak vissza. Így a múmia-képek közül sokan elárulják megrendelőik 2000 évvel ezelőtti testi szenvedéseit.³ A portrék legszembeötlőbb vonása az egyéni pszichológia megfigyelése, a mi szintén a hellenistikus művészet újítása. Minden arcvonás egy-egy lelki tulajdonság hordozója. Idealizálást, típust, sehol sem találunk. Mind ezek a vonások egy öntudatos, tradíciókat nem tisztelő, gazdag, kereskedő polgárság művészetére vallanak.⁴

Egyetlen idegenszerű sajátsággal találkozunk a portrékban, még pedig a szem aránytalanul nagy méreteivel (l. 1. kép). Ámbár az egyip-

¹ Ebers, Die hellenist. Portraits. pag. 48.

² U. o. pag. 52—53.

³ V. ö. Theodor Graf's Gallerie antiker Porträts No 26-os képével, mely ferde nyakú urat ábrázol.

⁴ Ebers, f. n. h. pag. 53—57.

tomi és a görög művészetek kezdettől fogva nagy súlyt fektettek a szem gondos ábrázolására, mert a szemet tartották a lélek tükrének, e körülmény magában véve nem vet elég fényt a kérdésre. A túlnagy szem ábrázolása Ebers szerint az egyiptomiak igen elterjedt szemfestésére vezethető vissza. Férfiak és nők egyaránt gyakorolták e szokást a legrégibb időktől kezdve. Nemcsak a szemet, de a szemöldököt is befestették, sőt gyakran a két szemöldököt festék-vonallal kötötték össze. Látjuk tehát, hogy a festő a modern fogalmaink szerint túlnagy szem ábrázolásával hű maradt eredeti, naturalisztikus programjához.*

Ebers vizsgálódása eredményét a következő pontokban foglalja össze: A Graf-féle képek a *Kerke*-beli kikötő nekropoliszából származnak, a Petrie-félék *Hawara*-ból, a labirintus egykori színhelyéről. A Ptolemæusok alatt Arsinoë polgárai előnyben részesítették a *kerkei* temetőt, míg a római uralom idejében *Hawara* lépett előtérbe. A képek legnagyobb részt görög származású hellenistikus egyiptomiakat ábrázolnak, de szerepelnek rómaiak, etiópiaiak, zsidók és főníciaiak is. A portrékat a családi szoba számára festették. Mind pogányok számára készültek. Koruk a Kr. e. második század közepétől a K. u. negyedik század végéig terjed. A Hadriánus-korabeliek sokkal gyöngébbek a régebbieknél, és minthogy e korból egy archoni, azaz magas rangú családnak a képei (Pollius Soter, thébai archon) maradtak ránk, ebből arra következtethetünk, hogy a Kr. u. második században már jóval kevesebb gondot fektettek a múmia-portrékra, mint azelőtt, és hogy a festészet is aláhanyatlott e korban.

★

A tudósok nem minden pontban csatlakoztak Ebers véleményéhez. Főleg a képek kora meghatározását illetőleg ágaztak szét a nézetek. H. *Heydemann* ** a kor meghatározására a haj és szakál viseletét veszi tekintetbe, melyet Ebers figyelmen kívül hagyott. Míg az ó-kori Egyiptomban a férfiak hajukat lehetőleg rövidre nyírták, és kopasz fejükre az egyes korok divatja szerint különböző alakú parókát tettek, a Graf-féle képeken kizárólag természetes hajú férfiakat látunk. Egyes fejek rövid, sima hajúak, másokat hosszú fürtök díszítenek. Majdnem mind sűrű hajnak örvendenek (l. 2. kép.) Kedvelt divat volt a haját a homlokba befésülni. Ugyanígy áll a dolog a szakálra nézve is. Az ó-kori egyiptomiak szakálukat leborotválták és csupán előkelő rangú férfiak erősítettek állukra mesterséges szakált, különösen ünnepélyes alkalmakkor. Abban a korban azonban, melyben a Graf-féle portrék készültek, általános szokás

* U. o. pag. 62.

** Über die gemalten Bildnisse aus dem Fajum in Besetz des Herrn Theodor Graf zu Wien. Berichte über die Verhandlungen d. königl. sächs. Ges. d. Wissenschaften zu Leipzig 1888. pag. 295—325.

volt szakált hordani. Csupán fiuk és ifjak szakáltalanok. Nagy Sándor alatt talán a király fiatal korára való tekintettel és a keleti hatás befolyása alatt általános divattá vált a szakál leborotválása. A Ptolemæusok alatt sem változott ez a divat. Csak Hadrianus császár, ki be akarta fedni az ajkát eltorzító anyajegyét, növesztett újból szakált, s eljárást az egész akkori kulturvilág követte. Minthogy a portréken kizárólag körszakálakat látunk, e képek Heydemann szerint nem származhatnak a Diadochusok szakáltalan korszakából, hanem *legkorábban a Kr. u. második századból*. Ugyanezt bizonyítják a Graf féle képeken igen gyakori tunika-szegélyek, melyeket a késő császárság idejében hordtak, mint ezt az ó-keresztény emlékek mutatják. Végül erre vall az ifjú-korra jellemző hajfonat, az ó-egyiptomi királyfi-fürt maradványa, melylyel egyes portrékon találkozunk. Ez a fonat Egyiptomban, a császárság korában általános gyermekdivat volt. — Heydemann ebben az utolsó pontban is ellentétben áll Ebers-szel, ki, mint fent említettük, a Horus-fürt előfordulásában fontos érvet lát a képek Ptolemæuskori származása mellett. Ebers azonban kifejti Heydemannal szemben,¹ hogy sem Nagy Sándor, sem utódai korában nem volt általános szokás a borotválkozás, Hadrianus császár korában pedig gyakoriak voltak a borotvált arcok. Egyiptomban Alexandria szabályozta a divatot, nem Róma, és az öntudatos alexandriaiak nem törődtek a császár szakálával. E tényekből Ebers arra az eredményre jut, hogy a szakálviseletről nem lehet a képek korát megállapítani.

*

Míg Ebers és Heydemann a képek technikai részével nem foglalkoztak behatóan, szakférfiak és festők csakhamar a képek Európába jutása után beható vizsgálatuk tárgyává tették. Az *enkauszitikus* technika kérdése már régtől fogva foglalkoztatta a tudósokat. Minthogy hiteles ó-kori enkauszitikus képeket nem ismertek, csak Plinius XXXV. könyve tudott volna felvilágosítással szolgálni. A döntő passzusok azonban oly homályosak, hogy ki-ki másképp értelmezte. Az első hitelesen valódi enkauszitikus képek napfényre kerülése új fényt vetett a kérdésre. Otto *Donner von Richter*² vizsgálta meg először a képeket, kutatásának eredménye a következő:

Az enkauszitikus festészet két, egymást követő folyamatból áll, színezett viasszal való festésből és a festés beégetéséből.³ Ez utóbbi

¹ Ebers, Die hellenistischen Portraits aus dem Fajjum, pag. 49—52.

² Die enkaustische Malerei der Alten. Beilage zur Münchener Allgemeinen Zeitung, 1880. No 180, továbbá: Über die eingesetzten Holztafeln in Pompeji und die Pliniusstelle XXXV, 149. Mitteilungen des kaiserlich deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung. Band XIV. 1889. pag. 119—140. — Enkauszitikus technikáról általában l.: Donner von Richter, Technik der antiken Wandmalereien. 1869.

³ V. ö. Plinius L. XXXV. 122. Ceris pingere, ac picturam inurere.

műveletről, a beégetésről, nevezik a technikát *enkausztikus*-nak. Háromféle enkausztikus festészet volt.¹ Az első két esetben a festés hevítés nélkül ment véghez *cestrum*-mal. Csak a harmadik esetben használtak tűz felett megolvasztott viasz-festéket és ecsetet. Ezt a harmadik festés-módot azonban csak nagy felületek dekoratív feldolgozásánál alkalmazták. A festéshez pún viaszt használtak, melyet természetes sárga viaszból készítettek, akként, hogy tengeri vízben háromszor nitrummal megforralták. A *cestrum* lancettaszerű fa-lapátka fogas széllel, hosszú szárral és görbe hegygyel. A fogas szél arra való, hogy a vastag viasz-festéket el lehessen osztani, a lancetta-hegygyel pedig az egyes színeket egyesítették, míg a kissé domború hátrésszel lesimították a kép felületét. A kép megfestése után következett a beégetés, akként, hogy forró vasrudat, vagy égő szénnel teli érczedényt hoztak a festmény közelébe. (Donner a leírt eljárás szerint maga készített enkausztikus képeket, a melyek mindenben megfelelnek a múmia-portréknak.) Míg a múmia-portrék arcza és haja *cestrum*mal készültek, a ruházatot kevés kivétellel ecsettel festették megolvasztott viasszal. A képek egy része tempera, azaz tojás-fehérjével preparált festékekkel készült. Ilyenkor a fatáblát rendesen krétából és enyvből álló alapozással látták el, gyakran pedig vászonnal vonták be. A képek egy része a viaszenkauszтика és tojás-tempera technikák egyesülését mutatja.

Donner von Richter véleményétől több pontban eltér Ernst Berger véleménye.² Szerinte helytelen a feltevés, hogy a múmia-portrékat hideg, azaz vastag viasz-festékekkel készítették, melyet azután utólag beégettek. A képeken gyakori ecset-nyomok is Berger szerint Donner ellen szólnak, ki a *cestrum*ot tartja az enkausztikus festők főeszközének. Míg Donner von Richter véleménye szerint a múmia-portrék a Plinius két első festés-módjában készültek, Berger a legtöbb kép technikájában a Plinius harmadik festés-módját ismeri fel. A harmadik faj abban áll, hogy a viasz-festéket tűzön megolvasztva ecsettel alkalmazták, mely festést a hajókon sem a nap, sem a só, sem a szelek nem rongálták meg.³ Ez a harmadik mód, az ecsettel való festés, nagy haladás az első két móddal szemben. Abban állott, hogy a természetes viaszt olajjal keverve folyékony, felhevített állapotban ecsettel a falapra kenték és megmelegített érczeszközökkel megfestették. A mi végül a *cestrum*ot illeti, Berger elveti a Donner fa-lapátját. A St.-Médard-

¹ Plinius L. XXXV. 149. encausto pingendi duo fuere antiquitus genera, cera et in ebore, cestro id est vericulo, donec classes pingi coepere. Hoc tertium accessit resolutis igni ceris penicillo utendi, quæ pictura navibus, nec sole, nec sale ventisque corrompitur.

² Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Maltechnik I. und II. Folge. Die Maltechnik des Altertums. München, 1904.

³ Plinius L. XXXV.

dès-Prés-ben talált teljes viaszfesték-felszerelés közt szereplő ércz-kanalat tartja a Plinius cestrumának.

A kérdéses pontok körül még mindig vita folyik az irodalomban. Ugy filológusok, mint archæológusok szóltak hozzá, de minthogy az egész irodalom ismertetése nagyon is elterelne fent jelzett programunktól, visszatérhetünk a képek kultur- és művészet-történeti ismertetésére. Tehetjük ezt annál is inkább, mert, mint jelzettük, a kérdés beható technikai tárgyalása hivatott részről fog bekövetkezni.

★

Ulrich *Wilcken* ★ véleménye szerint a *kerkei* temetőt a szomszédos arsinoë-i nomos-beli falvak lakossága használta és semminemű különösebb szentség nem fűződött hozzá. Az oázis sivatag-szélei Wilcken szerint tele vannak az arsinoë-i nomos-lakók sírjaival.** A mi a képek korát illeti, Wilcken Heydemann nézetéhez csatlakozik és a Kr. u.-i második századot tartja keletkezési idejüknek. Erre vall a múmia-etiketek írásmódja is.

★

Míg figyelmünket idáig főleg a Graf-féle gyűjtemény portréira fordítottuk, térjünk át a *hawarai* temetőben talált képekre. Itt *Flinders Petrie* a legjobb vezetőnk, ki «*Hawara, Biahmu and Arsinoë*» (London, 1889.) című munkájában közli 1888. évi ásatásainak eredményét. Munkájának csak azon részeit vesszük tekintetbe, melyek szorosan összefüggenek tárgyunkkal.

A hawarai temetőt a XII-ik dynastiától kezdve a Kr. u.-i hatodik századig használták. Korai, egyiptomi múmiákat azonban nem tartalmazott, mert a görög-római korszakban, vagy már előbb kirabolták. Az első jól képviselt korszak a Ptolemæusok kora, melyben sem a koporsók, sem a múmiák díszítése nem tér el lényegesen a régebbi típusoktól. A Kr. e. első században már némi változás állott be. A múmia-kötéseket u. i. rendkívül gondosan tették a halottra, még pedig úgy, hogy a belső kötés a külsővel együtt bemélyedő, rombikus mintát képezett, mely az egész múmiát beborította. Ez a kötésmód végig fentmaradt a Fájumban. Ugyanekkor ment át görög kézbe a múmiák díszítése. Hogy a változás miben állott, azt nagy vonásokban már az előszóban jeleztük. Most csak egyes részleteket emelünk ki Flinders Petrie leírásából, így a görög-római mennydörgés jelének szereplését, továbbá rózsá- és immortell-csokrok előfordulását a sírokban.

* Die hellenistischen Porträts aus El-Faijum. Jahrbuch des kaiserlich deutschen Archäologischen Instituts. Band IV. 1889. Archäologischer Anzeiger. I.

** Ez a nomos, mint Wilcken kimutatta, a római korszakban három részből állott: Herakleidesből, Themistesből és Polemosból. Mind a három rész tele volt görög nevű községekkel.

Ugyanekkor a temetkezési szokások is óriás változáson mentek keresztül. A múmiát, a helyett, hogy, mint eddig, a bebalzsamozás után eltemették volna, e kortól kezdve sokáig lakásaikban tartották, mindenki által hozzáférhető helyen. Hawarában ez a szokás csak a római uralom alatt terjedt el. Petrie két bizonyítékot hoz fel állítása mellett. Az egyik az, hogy a múmiák hosszú földi lét nyomát hordják magukon, így megázás, szél általi elgörbülés, karczolások nyomait, melyeket azután sok esetben a hozzátartozók igyekeztek kijavítani, a másik pedig az, hogy az igen nagy gondnal preparált és feldíszített múmiákat rendkívül silányan temették el. A sírokban gyakran sok múmia fekszik egy rakásban, s elhelyezésükből látni, hogy a kik beletették, helyet akartak megtakarítani. E körülmény világosan mutatja, hogy a múmia bebalzsamozása és eltemetése közt igen nagy idő telt el.

Természetes, hogy a múmia új helyzete új irányt adott a művészetnek, mely az eredeti, egyiptomi témától való lassú eltávolodásban nyilvánult. Az új stílus első kísérlete portréhűségekre való törekvés. Az arczvonások egyéniek, a szakál naturalisztikusan van ábrázolva. A személyek neve és kora gyakran fel van jegyezve a fejekre. Többek közt van egy Titus Flavius Demetrius felirással ellátott halott, mely körülményből Petrie arra következtet, hogy e múmia Kr. u. 110-ből való. Később a maszkok egyre erősebb anyagból készülnek és a múmiaburok mindinkább szabadon hagyja a mellrészt, melyet szintén aranyozott kartonnázs fed. Végül karokkal is ellátják a múmiát, a jobb kar vörös virágokból font koszorút tart a kezében, míg a bal kar mellhez tapad. Az aranyozott arcú maszkok mellett meglepően naturalisztikus színezésű maszkok is szerepelnek, hús színű karokkal, természetű színezésű koszorúkkal. A szem kiképzésére is egyre nagyobb gondot fordítanak, az iriszt tiszta barna üvegből, vagy kőből készítik, melyre ráerősítik a fekete üveg-pupillát. A szem fehérje szélét vörös festéssel emelik ki. A kartonnázs-maszkok e csoportja Petrie szerint a Kr. u.-i második század három első évtizedéből származik.

A naturalisztikus színezésű maszkok sem bizonyultak sikeres kísérletnek. A realiztikus tendencia érvényesülése kedvéért ekkor minden tradícióval szakítva a maszkokat falpra festett en face portrékkal helyettesítették. A maszkok és képek használata közt egy közbenső átmeneti fokkal is találkozunk, midőn a művész már nem mintáz, hanem a vászonburokra festi a halott arcát, kezét. Ez az átmeneti állapot görög befolyás nyomait mutatja. Petrie szerint az egyiptomi művészi felfogás e teljes meghódolása a nyugati ellentétes irányú felfogással szemben a Kr. u.-i második század negyedik évtizedében ment véghez, midőn Hadrianus császár látogatása Egyiptomban (Kr. u. 130.) erősen fellendítette a görög művészetet.

A portrék technikáját illetőleg Petrie véleménye a következő: A korai képek tempera azaz vízfestékekkel vannak festve, kötőanyaguk azonban oly gyenge, hogy a festék sok esetben leesik. Később viaszfestéket használtak, melyet megolvasztott állapotban ecsettel kentek a falakra. Kétségtelen, hogy sok esetben egy kemény, hegyes szerszámot, talán az ecset szárát, használták egyes részletek kidolgozásánál, de főeszközük minden esetre az ecset volt. Míg Olaszország hűvösebb klímájában a viaszt mesterséges úton olvasztották meg és hogy festés közben folyékony maradjon, hevített szerszámokkal kenték a falakra, Egyiptom forró éghajlata feleslegessé tette a fáradságot. Már az áprilisi és májusi nap melege elég nagy ahhoz, hogy a viaszt megolvassza s folyékony állapotban tartsa. Hogy a portrék folyékony és nem kemény festékekkel készültek, azt maguk a képek bizonyítják. A nap melege tehát úgy mesterséges hevítést, mint olajjal vagy más anyaggal való oldást feleslegessé tett. Az eljárás módját a következő volt: a falapot tempera-alapozással látták el, a hátteret ólomszínűre, az arc-részeket hússzínűre festették, végül az egészet többé-kevésbé híg festékű ecsettel fejezték be. A széles húsfelületeket cikk-czakkszerű ecsetvonalakokkal adták vissza, míg a drapériákat igen szabad folyékony festékű ecsetvezetéssel ábrázolták. Sok képen pontosan követhető a teli ecsetből kifolyó festék útja. Hogy a nap melege elegendő volt a viasz megolvasztására, azt sok kép megrongált volta bizonyítja. A nap a festés után megolvasztotta a viaszt s a festék végig folyt a képen.

Látjuk tehát, hogy Petrie véleménye szerint a múmia-portrék nem készültek a szigorúan vett enkausztiкус technikában, mert e festésmód legjellemzőbb vonása, a beégetés, nézete szerint Egyiptomban felesleges volt.

Petrie különös gondot fektet a nők ékszerének leírására, mert fontosnak tartja a képek származási idejének meghatározására. Háromféle fülbevaló-típust állapít meg, még pedig: golyót, karikát és lógót, illetőleg rudat. Az első faj Kr. u. 120-tól 160-ig volt divatban, a második, középső típust 160—200-ig használták, míg a harmadik, késő típus 200-tól 250-ig fordult elő.

A képeken gyakori stukkó-befoglalást Petrie az aranyozott kartonnázsdísz utolsó emlékének s ezért a vele ellátott képeket koraiaknak tartja (1. 3. kép).

A mi a lefestett emberek nemzetiségét illeti, legnagyobbrészt görög kereskedők és olasz tisztviselők voltak. A nevek egy része görög, de vannak egyiptomi származású görög nevek is, így Ammonarin, (Ari-n-amen) Isarous (Isi-ari-s = Isis teremtetten őt) stb.*

* Flinders Petrie: Hawara. Biahmu and Arsinoë, pag. 20.

Abban a kérdésben, hogy a képeket halál után, vagy életben festették, Petrie azt a megoldást választja, hogy a festő a vonásokat a halottról lemásolva, ezeket egy meglevő, a szoba falát díszítő portré vonásaival egészítette ki; innen az arcok nyugodt, passzív méltósága. A fiatal arcok tényleg fiatalon elhunyt embereket ábrázoltak. Túlnyomó előfordulásukat az a körülmény magyarázza, hogy csak fiatal halottak üde vonásait tartották megörökítésre méltónak, míg öreg emberek képe nem szolgált volna díszül a családi szobának.¹

A portré-múmiákat nem temették el gondosan, gyakran beásták a földbe, később pedig régi sírkamrákba helyezték. Múmia-burkolatuk erős, ékszerűk nincs. A fejrészt kötőanyaggal tömték ki, hogy a falap meg legyen támasztva. Temetés előtt nem tisztították meg a múmiát, mely így magával vitte a házi bútor korában gyűjtött port és piszkot.²

Petrie vizsgálásának eredményét röviden a három következő pontba foglaljuk össze: 1. A képek Hadrianus idejéből valók. 2. Az enkausztikával rokon technikával készültek. 3. Görög művészek legnagyobb részét görög megrendelők számára készítették.

Petrie a képek művészeti méltatását Cecil *Smith*-re³ bízta. Fordítsuk hát figyelmünket az ő értekezésére. A technikai kérdésben Petrie megoldásához csatlakozik és természetesnek tartja, hogy a viasztechnika Egyiptomból, azaz oly országból indult ki, melyben alkalmazása semmi nehézségbe nem ütközött s csak onnan vándorolt ki Görögországba és Itáliába, hol azonban mesterséges úton kellett előállítani azokat az előfeltételeket, melyeket a technika hazájában a természet teljesített. A képek Hadrianus-kori származásában is Petriehez csatlakozik s kifejti, hogy Ebers datálása tisztán egy képzeletbeli stílfejlődésen alapul. Ebers nézetét, miszerint egyes képeket alexandriai művészek festettek, nem osztja, mert eddigi tudomásunk szerint múmia-portrék kizárólag a Fájum környékén keletkeztek. Nagy Sándor és utódai korából — Smith szerint — már azért sem származhattak, mert a portré-művészet e korban még nem állott magas fokon. Az arc természetű visszaadása úgy szobrászatban, mint festészetben tipikusan római művészet. Minden római ház atriumában fel voltak állítva az ősök «imagines» ei, viasz-maszkjai. Ezek a római «imagines»-ek ugyanazt az eszmei tartalmat fejezik ki, mint a múmia-portrék.⁴

Smith véleménye szerint a portrékat az illető személy halála után készítették. Stílusuk u. i. épen az egyéni részletekben konvencionális. A szem, az arcz e legkifejezőbb része, a legtöbb esetben felületesen és

¹ U. o. pag. 20.

² U. o. pag. 20.

³ Hawara, Biahmu and Arsinoë, Chapter VI. The Pictures by Cecil Smith.

⁴ Hawara, Biahmu and Arsinoë, Chapter VI. The Pictures, pag. 40—41.

formálisan van ábrázolva. Viszont a művészek nagy ügyességet fejtettek ki a szájjzmok játékanak ábrázolásában.

★

A kairói múzeumban levő múmia-portrékat C. *Edgar*, Egyiptom görög-római korszakának kitűnő ismerője, írja le. «On the dating of the Fayum Portraits»¹ című cikkében kifejti, hogy Petrie kormeghatározása nem egészen precíz. Főleg a nők hajviseletét hozza fel érvül Petrie ellen. Így a Sombathion² aranyozott kartonnázs maszkja a Claudius-féle kor hajviseletét képviseli, mely abban áll, hogy a haj középen el van választva, s a homlokot szabályos fűrt-vonalak övezik, míg hátul rövid fűrtök lógnak le nyakig.³ E maszk tehát nem származhat, mint Petrie megállapítja Kr. u. 110-ből, hanem jóval korábbi. Ámbár igaz, folytatja Edgar, hogy a múmia-portrék főleg Hadrianus alatt voltak gyakoriak, mégsem fogadható el Petrie nézete, mely szerint Hadrianus előtt egyáltalában nem készítették volna őket. Ámbár egyes férfi-portrék fűrtös hajából arra kell következtetnünk, hogy nem lehetnek Antoninus előttiak, viszont egy borotvált arcú képcsoport feltétlen Hadrianus előtt készült. Ezt a csoportot Edgar pre-Hadrianus-i csoportnak nevezi. De előfordulnak Hadrianus utáni képek is, így egy négy feltűnő homlokfűrttel bíró fej⁴ pontos utánzata Septinius Severus császár hajviseletének (Kr. u. 193—235.). Még Severus Alexander idejéből is maradtak ránk portrék.⁵

Midőn Ebers⁶ kifejti Heydemannal⁷ szemben, hogy a római hajviselet nem volt irányadó Egyiptomban, főleg arra hivatkozik, hogy a nők nem utánozták a császárnők divatját. Edgar kimutatja, hogy Ebers ez állítása téves. A Flavius-kor női hajviselete (sűrű, apró fűrtök a homlok felett, a hátsó haj magas kontyba fésülve) pontosan kimutatható sok portrén. (l. 4. kép.) Ezek a portrék tehát a Kr. u.-i első század utolsó negyedéből valók. Ugyanígy találkozunk a Kr. u.-i második századbéli római hajviseletekkel.⁸

A mi a Petrie által megállapított fülbevaló-típusok korát illeti, Edgar általában jóval korábbiaknak tartja Petrienél. A rúd-alakú fülbevaló, Petrie harmadik, azaz utolsó típusa Pompejiben is előfordult,

¹ The Journal of Hellenic Studies. Vol. XXXV. Part. 1. 1905, pag. 225. s. kk. 1.

² Képét l. Catalogue Général du Musée du Caire. Græco-Egyptian Coffins, masks and portraits Pl. VII. 33, 126. — Fr. M.

³ V. ö. Bernouilli, Römische Ikonographie II. Taf. XX. — Fr. M.

⁴ V. ö. Græco Egyptian Coffins etc. Pl. XL. 33252. — Fr. M.

⁵ Kairói múzeum: 33250.

⁶ Die hellenistischen Portraits aus dem Fajjum. Leipzig, 1893.

⁷ Über die gemalten Bildnisse aus dem Fajum in Besitz des Herrn Theodor Graf zu Wien. Ber. d. Verhandl. d. kgl. sächs. Ges. d. Wiss. 1888. p. 295—325.

⁸ Edgar: On the dating of the Fayum Portraits, the Journal of Hellenic Studies Vol. XXV. pag. 228—229.

tehát a Kr. u.-i első században már ismerték, s így csak természetes, hogy Flavius-korabeli portrékon szerepelt.

Edgar végső következtetése szerint a portrékat Claudius korától kezdve a harmadik század második feléig használták. Stílusuk pontosan megfelel a Kr. u.-i első századbéli portréknak, de e stílus nem Rómából, hanem a hellenizált Egyiptomból indult ki és így helyesen nevezte el Ebers a képeket *hellenistikus* portréknak. Ebers azonban nem csak stílusban, hanem korban is hellenistikusoknak tartotta őket. Ezt bizonyító főérve, hogy a római művészet dekadens művészet, mely tehát nem hozhatott létre oly kitűnő műveket, mint a milyenek a múmia-portrék közt előfordúlnak, tisztára előítélet. Ebers többi érve (halántékfűrt, bibor, stb.) sem áll meg — Edgar szerint — a komoly, tudományos kritika előtt. Minthogy ellenben sok kép, melynek pontos korát ismerjük, a római császárság idejéből való, a nem pontosan datálható képek pedig ezekkel szorosan összefüggnek, megállapodhatunk abban, hogy a portrék mind rómaiak.¹

Edgar a kairói múzeum görög-egyiptomi koporsói, maszkjai és portréi katalógusának bevezetésében («Græco-Egyptian Coffins, Masks and Portraits»)² a fent kifejtett elvet, a portrék összehasonlítását római képekkel, főleg császári képekkel, sikeresen alkalmazza. A képek stílusáról megjegyzi, hogy sokkal individualisztikusabb a maszkoknál, a mit a két műfaj közti eredet-különbség hoz magával. Míg a maszkok egyiptomi eredetűek, a portrékat a görög portré-művészet hozta létre a Kr. u.-i három első évszázadban. Nagyon valószínű, hogy a festő nem modell után készítette a képet, ezt bizonyítja egy Gharaq-i portré (a Grenfell és Hunt 1900-beli ásatásából való), melynek hátlapja el van látva megjegyzésekkel a halott vonásaira vonatkozólag.³

A Petrie által talált keretes kép Edgar szerint rendkívül közel áll bizonyos római falfestményekhez, melyek festett architektónikus kerettel vannak ellátva. A múmia-portré kerete csak abban különbözik a római festett keretektől, hogy díszesebb a struktúrája. — Ez a tény fényt vet arra a vitás kérdésre, hogy a római képek kilátást ábrázoltak-e ablakon át, vagy keretes képet.⁴ Egyébként Edgar minden tekintetben ismétli és fenntartja előbbi értekezésében kifejtett nézeteit.

★

1911-ben Petrie folytatta ásatását Hawarában, melynek eredményét «*Roman Portraits and Memphis IV.*»⁵ című munkájában közli. 65 mú-

¹ U. o. pag. 223.

² Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire. Vol. XXVI. 1905.

³ Journal d'entrée du Musée. No. 34,253.

⁴ Græco-Egyptian Coffins Masks and Portraits. P. XVII.

⁵ British School of Archaeology in Egypt and Egyptian Research Account, seventeenth year. London, 1911.

mia-portrét ásott ki. Ezekből kitűnik, hogy, mint már Ebers* is mondotta, a korai képek általában jobbak a későknél, mert később ismét az egyiptomi múmia-díszítés kerekedett felül, a mint ezt az újból felvett lábkartonnázs és gombdész használata mutatja a múmiákon. Az 1911-beli hawarai képeken Petrie továbbá észrevette, hogy a falapok felső szélét durván lekerekítették és egyetlenegy portré sem maradt meg eredeti nagyságában, a miből kiviláglik, hogy a portrék eredetileg nem készültek a múmia számára. Egy 1888-ban talált keretben levő négyszögletes portré, melyet nem erősítettek a halottra, hanem csak melléje tettek, vet fényt e pontra. Minthogy az összes múmia-portrék eredetileg négyszögletesek voltak, a családi szobában való felakasztásra készültek. Mikor a portré eredetije meghalt, a holttesttel együtt a képet is elküldték a bebalzsamozónak, ki a múmia formája szerint elkerekítette. Így tehát biztos, hogy a képek nem a halott, hanem az élő számára készültek.**

A múmiák nevét megörökítő feliratok közül egyet különösen kiemel Flinders Petrie. E felirat egy Hermione nevű hölgyről tesz említést, ki életében grammatikus volt, azaz a klasszikus irodalom tanítónője. Neve és címe fehér festékkal van a képre írva. Említésre méltó továbbá, hogy négy ránk maradt név közül kettő tanárookra vonatkozik.

A mi a képek technikáját illeti, Flinders Petrie véleménye nem módosult 1889 óta. Csak egynehány részlettel bővíti ki megfigyeléseit. Így megjegyzi, hogy a vázlatot fekete festékkal vetették a fa-lapra. Az ecset körülbelül $\frac{3}{4}$ inch (= 1.875 cm) széles volt, ha megnyomták. A húsrészeket egy $\frac{1}{4}$ inch (= 0.624 cm) átmérőjű viaszszal megkeményített végű ecsettel készítették.

A mi a képek kormeghatározását illeti, Petrie nem ért teljesen egyet Edgarral, ki, mint láttuk, a női hajviseletek római analógiái szerint osztályozza a portrékat. Igaz ugyan, mondja Petrie, hogy komplikált stílusú római hajviseletet nem hordhattak Egyiptomban, mielőtt Rómában hordták, de minthogy divatlapok tudunkkal nem voltak, előfordulhatott, hogy a római divat csak 70 év múlva ment az egyiptomi városba. A férfiak haj- és szakálviselete inkább összeeshetett a római divattal. A császár u. i. rendkívül népszerű volt, minden pénzre ráverték a képét és minden városban felállították a szobrát.

Minthogy a női hajviselet egy nemzedékkel később jutott érvényre Egyiptomban, mint Rómában, Petrie szerint a Flavius-féle hajviseletek keletkezési ideje Kr. u. 100–130., a Trajanus-Hadrianus-féléléké Kr. u.

* Die hellenistischen Portraits aus dem Fajjum. Leipzig. 1893.

** Fl. Petrie, Roman Portraits and Memphis. pag. 8–9.

130—170., az Antoninus Pius-féléké Kr. u. 170—190., az Aurelius-féléké Kr. u. 190—210.

A férfi divat csak 10 évvel késett a császári divattal szemben. A borotvált arcok tehát Kr. u. 100—130-ból valók, a Hadrianus-stílusúak Kr. u. 130—150-ből, az Antoninus-stílusúak Kr. u. 150—170-ből, az Aureliusiak Kr. u. 170—190-ből.

A jó hawarai portrék a Kr. u.-i második század első öt évtizedéből származnak, a közepesek e század második öt évtizedéből, a gyöngék a harmadik század első feléből.¹

Az 1889-ben megemlített nemzetiségi típusokon kívül Petrie az új képek közt a következő típusokat állapítja meg: macedóniai típust, északi típust, olaszt, délolaszt, spanyolt, szírt, indiait. Látjuk, hogy a római birodalom világkereskedelmével milyen internacionális társaságot hozott létre.²

★

Hivatásos művészettörténészek közül *Wickhoff* «Die Wiener Genesis»³ című munkájában foglalkozik a képekkel és a képművészet termékeinek tartja. Részben *Folnesicsre*⁴ hivatkozik, ki kimutatta, hogy a portrékon ábrázolt nők aranyékszere Septimius Severus korából való, részben a képek stílusára. Ez a stílus sem az egyiptomi, sem a görög művészettel nem függ össze. Míg ezek a típus ábrázolására fektették a főszűlyt és az egyéni jelenséget is típusra vezették vissza, úgy e képekben individualisztikus tendenciát látunk. Ez a vonás a római művészet egyik fő jellemzője. A római művészet másik újítását, az illuzionisztikus stílust is megtaláljuk e képeken. Míg a régi művészetekben a lényeges forma ábrázolására fektették a főszűlyt, mely formákat precíz határvonalakkal vették körül, úgy a római, illuzionisztikus művészetvonalak helyett megfelelő szintónusokkal dolgozik, melyeket testté nem a művész ecsete foglal össze a képen, hanem a néző kiegészítő tapasztalata. A művész teljes illúziós hatásra törekszik, ezért egy bizonyos nézés-aktust reprodukál.

A rubayyati és hawarai portrék *Wickhoff* szerint a római művészetnek már igen magas fokán állanak. Főleg a hajfelületen elért fényhatások sötét foltok által mutatják, hogy az antik művészet mily közel ért a modern művészet eredményeihez. Ezekkel a portrékkal, melyeket ugyanaz a szellem hozott létre, mint a legmerészebb római portrészobrokat, hódította meg a római eredetű illuzionisztikus művészet a keletet. A Kr. u.-i első századból kiinduló római művészet birodalmi

¹ U. o. pag. 14.

² U. o. pag. 14.

³ E munkát *Dvořák* 1912-ben «Römische Kunst» címmel adta ki.

⁴ Mitteilungen des österreichischen Museums für Kunst und Industrie, Februar, 1894.

művészetté fejlett, mely elől a hellenisztikus kelet már rég nem zár-
kózhatott el.¹

Láttuk, hogy Edgar² ezzel szemben megjegyzi, hogy az első
múmia-portrék akkor keletkeztek, mikor a római művészet Rómában is
csak bölcsőjében ringott. Véleménye szerint e stílus eredetét a helle-
nizált Egyiptomban kell keresnünk.

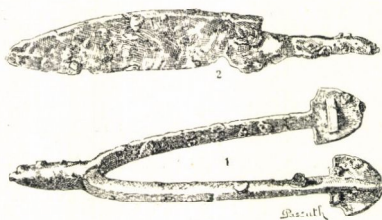
Evvel feladatunk első részének, a tárgyunkra vonatkozó irodalom
ismertetésének, eleget tettünk.

Budapest, 1913. V/24.

Freudenberg Mária.

ADATOK A KAROLING-IDŐSZAK EMLÉKEIHEZ.

Az avarok bukásától a honfoglalás koráig tartott a Karoling-ura-
lom Magyarországon; e százéves időszak (796-896) emlékei közt van
egy pár olyan, mely élesebben elválnak úgy az avarok, mint a honfog-
lalók hagyatékától, úgy, hogy könnyen meg lehet azokat különböztetni.
Ilyen pl. a háromkarajú markolatgombbal ellátott kard, melynek eddig
ismert hazai emlékeiről az Archæologiai Értesítő 1906-ik évfolyamában
(129—135. l.) szóltam s azóta csak két példány vált ismeretessé; egyi-
ket Győrben találtak s a győri múzeum tulajdona, leírta Börzsönyi
Arnold az Arch. Ért. 1912-ik évfolyamában (34—38. l.), a másiknak, mely
Pintér Sándor szécsényi ügyvéd úr gyűjteményéből br. Nyáry Albert-
hez, majd Ernst Lajos múzeumába került, lelhelye az Ipoly medre
Szécsény környékén. Ez a kardtípus túlélte a Karoling-időket; előfor-
dult ugyanis a székesfejérvári Demkóhegy honfoglaláskori temetőjének
egyik sírjában³ s ide tartozik Szt. István prágai kardja is, mely, mint

Bodrogvécsi Karolingkori sarkantyú
s a vele együtt lelt honfoglaláskori kés.

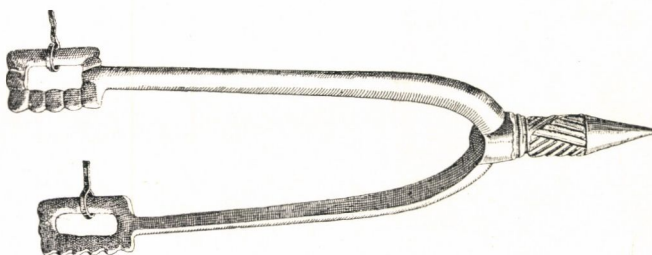
br. Forster Gyula «III. Béla emléke-
zete» cz. díszmunkájában (233. s k. ll.)
kifejtettem, nyilván akkor került Prágába,
midőn IV. Béla halála után (1270) leánya
Anna a magyar királyi kincsekkel együtt
vejehez, II. Ottokár cseh királyhoz me-
nekült öccsére, V. István elől. Szintén
jellemző Karoling-kori fegyver a sza-
kállas lándzsa, minőt eddig sem avar,
sem honfoglaláskori leletben nem találtak. Eléggő megkülönböztet-
hető az egyenes tuskéjú s hosszan megnyúlt félkörivalakú tuskével

¹ Römische Kunst, pag. 175.

² On the dating of the Fayum Portraits, pag. 231.

³ Hampel J. Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. 200. lap és 83. t. a.

ellátott Karoling-sarkantyú is; az ilyeneket annál inkább a IX. századot betöltő Karoling-uralom emlékei közé számíthatjuk, mert a többi középpázsiai és keleteurópai turánokhoz hasonlóan sem az avarok és hunn-bolgárok, sem a honfoglalók nem használtak sarkantyút s ha kivételesen elő is fordul a honfoglaláskorinak nevezett emlékcsoportban a sarkantyú, mint egyik bodrogvécsi (Zemplénm.) sírban: * ez már a XI. századbéli vitézek hagyatékához tartozik, a mit világosan mutat a piramis alakú tuskés rúddal ellátott idom s egyúttal arra is bizonyítékul szolgál, hogy a honfoglaláskori temetkezési mód legalább is a XI. század végéig tartott. Egyébként utóbb egy Karoling-sarkantyút is találtak itt (l. az ábrát). Az avar időkből csupán a hohen-

Karoling-sarkantyú (lh. Somogy m.) a M. N. Múzeumban.

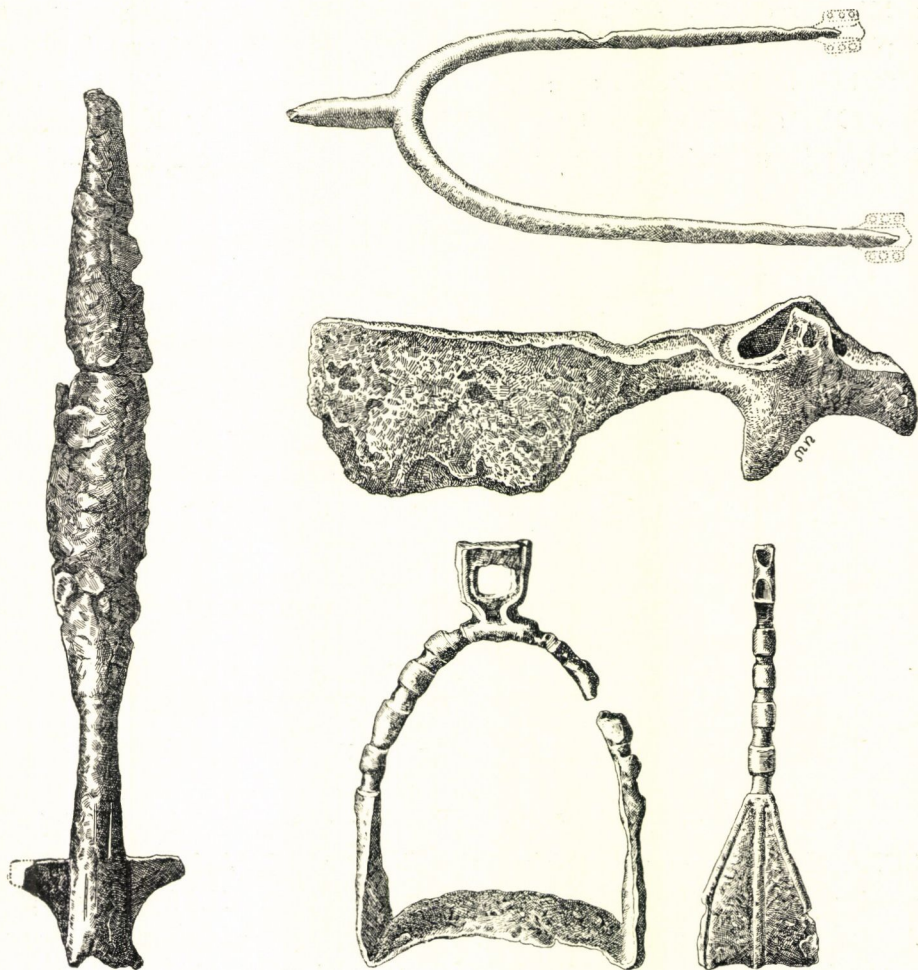
Karoling-sarkantyú (lh. Tarnócza) M. N. Múzeumban.

bergi sarmata temetőben fordult elő (Hampel: A régibb középkor. CCXCIII. t.), de ez már Stiria területéhez tartozik. A horgosi sarmata sírlelet állítólagos sarkantyúi patkók. (U. o. CCCXXI. t. 15—16.) A Hampel által említett (u. o. II. k. 69.) regölyi sarmata temető sarkantyúját nem ismerem; a kengyelek germán típusúak. A főntebb közölt somogymegyei és tarnóczi sarkantyúk mellékletei ismeretlenek. A félkör ívalakú Karoling-kengyelt sem lehet összezavarni sem a hurkos-fülű, almaidomú hunn-bolgár, sem a szintén almaidomú, de magasan elnyúló, keskeny, négyszögű fülű avar, sem a körtealakú honfoglaláskori magyar kengyellel; itt azonban számolni kell azzal a körülménnyel, hogy ez a típus minden valószínűség szerint tulajdonképp az V—VI. századbéli magyarországi germánságnál keletkezett, mint a keszthelyi,

* Hampel J. A honfoglalási kor hazai emlékei. 539. l.

ordasi, regölyi stb. népvándorláskori temetők tanúsítják s a Karoling-kengyel ennek az egyszerűbb és kisebb típusnak a továbbfejlődése.

Kard, lándsa, kengyel és sarkantyú együtt található br. Révay Ferencz azon adományában, melylyel 1876. és 1880-ban gazdagította a M. N. Múzeum régiségtárát. Ezek, melyekhez még népvándorlás-

Turóc-Szent-Mártoni lelet. (Karolingkori lándsa, sarkantyú, balta és kengyel.)

kori balta és nyilcsúcsok is járulnak, valószínűleg egy turócszent-mártoni leletből valók. (L. Arch. Ért. 1906. 133. l.). A kard eléggé ismeretes irodalmunkban. Legelőbb Undset I. méltatta (Arch. Ért. 1890. 154.), aztán Hampel J. «A régibb középkor emlékei»-ben (I. k. CLXXXXVIII. t.) és nagy német művében (Alt. d. früh. Mitt. I. 191., II. 427., III. 322.). A lándsát ugyancsak Hampel J. ismertette «Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről» cz. művében (223. l. és

94. tábla H. sz.), de azzal a téves megjegyzéssel, hogy kereskedőtől szerezte a N. Múzeum. Rajzát újra közöljük az eddig ismeretlen s vele nyilván összetartozó kengyel, sarkantyú és balta rajzával együtt.

Hampel főntebb említett művében hat magyarországi Karoling-láncsát említ: ezek a turóc-szentmártonin kívül a két keczöli (Györm.),

Karoling-láncsák: 1. Budapest. (Lehoczky Tivadar birt.). — 2. Rárós. (Pintér gyűjt. M. N. Múzeum.). — 3. Pannonhalma. (Györi gimn.).

melyet 1896-ban találtak szántásközben gr. Cziráky Béláné birtokán s ismertetésükkel (Arch. Ért. 1900. 96.) legelőbb br. Miske Kálmán hívta föl figyelmünket ilyenmő emlékeinkre; aztán a marcaltői a Marczal folyóból (Veszprém.); az állítólagos csepelszigeti és a kilenczvenes években a Dunában lelt Karoling-láncsa, melyet Lehoczky Tivadar úr szerzett meg. 1907 óta, a midőn Hampel J. említett műve megjelent, nyolczczal szaporodott az eddig ismeretes példányok száma. Egyet a

rárósi kőbányában (Nógrád m.) leltek s Pintér Sándor szécsényi ügyvéd úr gyűjteményébe került, ki aztán 1911 őszén a M. N. Múzeumnak ajándékozta. Rajzát itt adjuk a pannonhalmival és Lehoczky-félével együtt.

Egy másikat Szombathelyről 1912-ben szerzett a M. N. Múzeum, de ennél nem bizonyos, hogy csakugyan a Karoling-korból származik-e, esetleg a Karoling-lándsza típusával nagyon egyező újabbkori vadász-lándsza is lehet. A vidéki múzeumok közül a szombathelyi múzeumban van kettő; lelhelyük Czák (Vasm.). Egyet találtak Pannonhalma mellett a Sz. Vilibáld-dombon, de oldalszárnnyai annyira letöredeeztek, hogy csak a nyomuk látható; ez a győri benzés gymnasium tulajdona. Kecskeméten a belváros területén lelt lándsát a kecskeméti múzeum őrzi. Egy van a sárospataki ref. kollegium birtokában, de nincs nyoma hol találták? Egy Vác vidékén lelt Karoling-lándsza pedig a váci múzeum tulajdona.

ng.

*

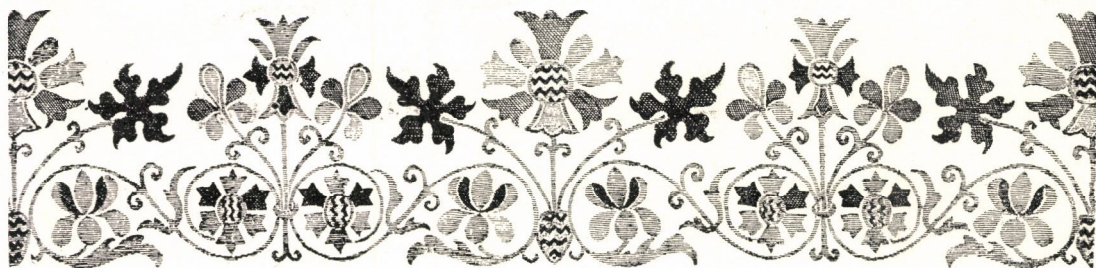
A fönntebbiek kiegészítéséül itt adjuk Lehoczky Tivadar úr sorait a műgyűjteményében levő s föntebb említett lándsáról:

A nálam levő s a keczöliekhez teljesen hasonló lándsza kétélű, 57 cm. hosszúságú, durva, érdes művű, közepén kiálló vastag bordával; a 16 cm. hosszú hengeres köpűje 3—4½ cm. átméretű s alsó nyílása 4 cm.-nyi; itt kétoldalt kiáll rézsútosan két keresztvasalakú szárny, melyek 1½ cm. szélesek, 2½ cm. hosszúságúak és 3 milliméter nagyságúak. A lándsacsúcs a közepén 6½ cm. széles s a hengeres köpűnél 4. Súly 1 kiló és 710 gramm.

Az én példányomat még 1894. évben kaptam ajándéku Jamniczky Sándor budapesti törvényszéki bírótól, rokonomtól, kinek állítása szerint az Budapestnél a Dunából került elő, egy másik 37 cm. hosszú vaslándsacsúccsal együtt, mely teljesen el volt borítva fővénnyel és kavicscsal s ily állapotban most is látható nálam; ellenben az előbbi nagyobb lándsza tiszta s csupán a rozsdától helyenként érdessé vált; de mint látszik, ezt is ellepte volt a fővény, melytől megtisztított.

Én szláv típusúnak tartom s így is jegyeztem be a sorozatba.

Lehoczky Tivadar.

IRODALOM.

OROSZ MŰEMLÉKEK ÉS RÉGISEGEK. Kiadják *gr. J. Tolstoj és N. Kondakov*. I. k. Déloroszország klasszikus régiségei. Szt.-Pétervár 1889. II. k. Szkitha-szarmata régiségek. U. o. 1889. III. k. Népvándorlaskori régiségek. U. o. 1890. IV. k. Krim, Kaukázus és Kiev keresztyén régiségei. U. o. 1891. V. k. Kurgán régiségek a mongol korig. U. o. 1897. VI. k. Vladimir, Novgorod és Pszkov emlékei. U. o. 1899. (Русскія древности въ памятникахъ искусства, издаваемые графомъ И. Толстымъ и Х. Кондаковымъ Выпускъ I—VI. С.-Петербургъ 1889—1899.)

Számtalan olyan része van a magyar archæológiának, melyre az orosz régészet ismerete nélkül nem kapunk feleletet. Ez szolgáljon magyarázatul arra, hogy a midőn megkezdjük az orosz archæologiai irodalom ismertetését, nemcsak a legújabb művekre terjeszkedünk ki, hanem a régebbiekre is, tekintettel arra, hogy meglehetősen tájékozatlanok vagyunk az oroszok úgy terjedelménél, mint tudományos értékénél fogva nagyjelentőségű régészeti működése felől, egyrészt az orosz nyelvismeret hiánya miatt, de másrészt azért is, mert leszámítva Pósta Bélának *gr. Zichy Jenő* középpázsiai útja régészeti eredményeiről írt művét, illetőleg az ott idézett orosz munkákat, hiányoztak a szükséges ismertetések, a minőket pl. az «Archiv für Anthropologie» szokott közölni Stiedától.

Ezuttal *gr. Tolstoj* és *Kondakov* hat kötetes nagy műve III. kötetéből ragadunk ki az anyag nagy terjedelme miatt egy bennünket közelebből érdeklő részletet, mely a jobbra Permben és Szibériában található népvándorlás korabeli áttört aranydíszítményekről szól. Ezek küzdő állatokat ábrázolnak s előképeiül tekinthetők a népvándorlaskori leleteink szarmata csoportjában előforduló, de sokkal szerényebb kivitelű küzdő állatok bronz-szíjvégeinek.* Az orosz szerzők véleménye szerint nem ruha, hanem lószerszám díszítésére szolgáltak. Általában mind sokkal nagyobb súlyúak, mintsem hogy ruha díszítésére alkalmasak lettek volna, továbbá párosan vannak meg, végül mindegyik hátán szíj befűzésére való kapocs van; mindez a mellett szól, hogy ezek a masszív tárgyak lószerszám díszítésére valók voltak.

* Felsorolásukat I. Hampelnél: A régebbi középkor emlékei. II. k. 226. s. köv. l.

Mindezekben a jó aranyból massive öntött, azután ércväsövel kidolgozott és keresztbe hasított érc tárgyakon bämülatra méltó a phantastikus állatfajoknak sokasága. Rajzuk szerint ezeket az érc tárgyakat két típusra lehet osztani, a melyeknek egyike áttört négyszögű típus. Ezekből a négyszög típusú tárgyakból fogunk itt egy párat ismertetni.

Az egyik ilyen tárgypár, melynek rajzát szerzők az 50. lapon közlik (54. ábra), massiv aranylemezekből készült. A hosszúkás négyszögű, egyik végén kissé szélesebb lapon óriási kígyóval küzködő phantastikus állat van ábrázolva. Az állat feje vaddisznófej, lába (talpa) valami nagyobb ragadozó állaté, legvalószínűbben oroszlánláb, az állat fülei és karmai virágos inkrustációval voltak kitöltve. Ugyancsak óriási kígyóval küzdő ugyanilyen állat van egy másik lemezpáron avval a különbséggel, hogy ezen a tárgyon a munka gondosabb és finomabb s a kígyó pikkelyei is fel vannak tüntetve.

NÉPVÁNDORLÁSKORI ARANY SZÍJDISZÍTMÉNY KÜZDŐ ÁLLATOKKAL. (SZIBÉRIA.)

A következő lemezpáron, mely közelebb vezet szarmata-leleteink rokontárgyú szíjvégeihez, a compositio már sokkal tökéletesebb. Az itt megrögzített jelenet azt ábrázolja, hogy egy griff és egy másik phantastikus állat miként támadnak neki egy tigrisnek, vagy valószínűbben rövid sörényű oroszlánnak. A durván és proportio figyelmen kívül hagyásával készített griff szokásszerűen van alkotva: szárnyasan, ragadozó madárfejjel, fülekkel ellátva és oroszlánkarmokkal.

A következő ábrák más phantastikus állatot tüntetnek fel, mely különös sajátosságainál fogva alkalmas arra, hogy egy külön csoportba soroltassa azokat a régiségeket, a melyeken megjelenik. Ennek az állatnak ormánya hasonlít a lóéhoz, szája azonban ragadozó fogakkal van felfegyverezve és rendszeren egy másik állattal marakodó helyzetben van feltüntetve; a rendszerint ló- vagy szarvastesthez nagyobb macskaféle állati lábak vannak ragasztva; a fej szarvasagancscsal van díszítve, a melynek ágai füles griffmadár-főkben végződnek. Ez az utóbbi sajáttság ezt az állatot nagyon közel hozza az úgynevezett szkitha-sírok szarvasalakjaihoz.

Érdekes egy aranyból készült s gazdagon zománcozott tárgy, a melyen két egymásnak nekitámadó szarvassárkány látható, közöttük egy növény, való-

színűleg a híres asszir-perzsa életfának variánsa. A kép szegélye köröskörül faágacskákkal van körültüzdelve, az ágacskákon nyilalakú levelek inkrustációval kitöltve. Ugyanez az ábrázolás látható más négy, bár sokkal kisebb méretű tárgyon avval a különbséggel, hogy a középső növénynek rajtuk nincsen nyoma.

A szóban levő műemlékek második sorozatát azok a különben rendes konturu, ugyancsak páros tárgyak alkotják, a melyeken a kontur a tárgy egyik részén félköralakú kiterjedést mutat, e mellett a jellemző forma az ábrázolás egy részének a segítségével adódik és az ábrázolás nincsen keretbe zárva. Az egyik ilyen műemléken phantastikus széles orrmányú és patás szarvas látható, a mely kicsi ragadozó, macskafajú állattal marakodik. Erre az állatra a művész mindenféle phantastikus részletet halmozott. Az állat orrmánya ragadozó madár-csőrben végződik, hatalmas agancsainak ágai füles griffejekben, lábai patákkal vannak ellátva, valószínűleg lópatákkal, a farok madárfejbe végződik; mindez azonban nem elég: maga az állat teste is állatfigurákra van felosztva: nyakára és első lapoczkájára füles ragadozó madár van helyezve, a mely mögött se-madár, se-halfej látható, a melynek torkából durván mintázott bárányfej mered ki. Ennek az állatnak phantastikus részletei erősen emlékeztetnek a kulobai síremlék szarvasára és a részletek szkematikus ornamentikája után ítélve az emlék keleti jellegű a délorosz leletekhez viszonyítva.

Előbb a négyszögű emlékeknél már volt szó egy nehézkes és durva kivitelű lóforma állatról, a mely a griffel együtt oroszlánt támadott meg. A keretnélküli tárgyak között az egyikben ugyanez az állat tigrissel viaskodik. A kivitel ebben az esetben művészből. A formák ugyan itt is durvák és nehézkesek, de az alakokban érezhető a mozgás és az izmok vonalaiban az energia. Élénken domborodik ki az a borzalmas kegyetlenség, a melyet a művész az állatok küzdelmében kifejezésre akart juttatni. A tigris keresztbe szájába kapta a másik ellenséges állatnak egész lábát, az állat viszont a tigris egész nyakát és mindakettő karmaival egymás testébe vágott.

Egy következő tárgy tigrist tüntet föl, de a tigrist jellemző csíkok nélkül, a mi miatt párducznak is tekinthető. A kidolgozás gondos és nincs művészeti értékek híján, azonban az állatok testének sablonos erőszakoltsága sokat ront rajtuk. Egy-két tárgyon például a sastól megragadott bakkecske testének vonagló ficzomodottsága a halált megelőző agoniát akarja szemléltetni. A testnek ez a ficzomodottsága kevésbé érthető a támadó állaton és valószínűleg csak a művész megszokásából került oda, ha csak a macskafajhoz tartozó ragadozók (ebben az esetben a tigris) testének elasztikusságát nem akarja kifejezni. A tigris kegyetlensége és vérszomjúsága élénk kivitelben nyilvánul, valamint jól formált a pusztuló lónak haldokló feje is. Gondatlanabb munka vehető észre egy másik hasonló tárgyon, a melyen ugyan a térdre rokkoló ló mozdulata és a ló nyakának nekieső tigris támadása természetesebb, de viszont a durva és befejezetlen faktura és az erőyes vonások hiánya azt bizonyítja, hogy ez a munka tulajdonképpen csak valamely művészből, bár tisztán barbár eredetinek gyöngé másolata. Ez a szóban forgó műemlék a formailag hozzá hasonlótól abban különbözik, hogy a rajta levő jelenet keretbe van foglalva.

Rendkívül bonyolult zsákmányért folyó küzdelem-jelenetet ábrázol egy nagyobb és masszívabb lemezpár. A csoport közepén van a már valószínűleg élettelen lótestű és lólábú, griffejű és phantastikus állatfejen végződő farkú áldozat. Ezt a zsákmányt két vadállat és egy ragadozó madár támadja. Az első hatalmas arányú vadállatnak teste és első lábai tigristest és tigrislábak, hátsó lábai medvelábak, feje bikafej, szarvai griffejben végződnek; ugyancsak griffej van az állat farkának végén is. Egyik elülső lábával ez az állat az áldozatot lábánál fogva ragadta meg, szájával pedig nyakába harapott. A másik, kisebb teremű, teljesen phantastikus alkatú állat a zsákmányhoz a másik oldalról közeledett és farkánál fogva ragadta meg lábával, fogaival pedig az áldozat testének közepébe harapott. Emez állat fölé csapkodó szárnyú sas ereszkedett le, belevágva karmait a zsákmány testébe és el akarja kergetni a nagyobb támadó vadállatot olyképen, hogy csőrével ütések mér a fejére. Mindezek az állatok úgy, mint a mi szíjvégeinken, össze-vissza egymásba vannak fonódva és rendkívül sok phantastikus részlet van rájuk halmozva, kétségtelenül csak azért, hogy a tárgyon minél kevesebb üres hely maradjon. A jeleneten a túlsufaltság miatt rendkívül nehéz eligazodni. Annyi bizonyos, hogy a művész nem törekedett a mozgási formák reális visszaadására, hanem az egészet csak mint az állati stylus ornamentjét kezelte, a melyet a neki szükséges keretbe beleszorított. Figyelemreméltó az a pazarlás, a melylyel a művész a minden időben oly értékes anyaggal, az arannyal bánt: a metszés oly vastag, az öntés oly masszív, hogy a felhasznált aranytalán tizedrésze is elég lett volna ahhoz, hogy hasonló eredményt lehessen elérni. A nemes ércnek ez a kevésre becslése más szibériai leleteken is tapasztalható és csak a nomád és félnomád népeknél képzelhető, a melyek nem tudták megbecsülni a rabolt kincseket, mert hiszen igazi értékeket nem is ismerhették.

Ugyanilyen, zsákmányért folyó harczt, mint a fentebb leírt, tüntet fel egy másik, kisebb méretű műemlék. A jelenet érdekes azért, hogy új, a szóban levő műemlékeken itt először fellépő állatot tüntet fel. Az áldozat nem valami phantastikus állat, hanem most is élő és Oroszország ázsiai részében jól ismert háziállat jak-bika, a melynek hazája a Szibériát és Közép-Ázsiát Indiától elválasztó fennsík. Ily ábrázolású tárgy csak a nevezett fennsíkon vagy annak közvetlen szomszédságában készülhetett, mivel a iak hazája szigorúan körülhatárolt terület, a melyen túl valamikéval messzebb ez az állat már teljesen ismeretlen. Ez egyuttal némi felvilágosításul szolgálhat arra, hol keletkezhetett szarmata leleteink stylusa, a mire nézve még azt is felhozhatjuk, hogy Almássy György középázsiai utazásából egy, a mi indás díszű szarmata szíjvégeinkkel egyező karakirgiz szíjvég rajzát közli. Az előbb említett jeleneten a jak hosszú szőrűnek, rövid szarvúnak és lóéhoz hasonló farkúnak van ábrázolva, a melyet sas szagga-tép. A sástól a zsákmányt tigris vagy más nagyobb, macskafele ragadozó állat akarja elragadni olyképen, hogy fogaival a sas farkába harap.

Ugyancsak küzdő állatok vannak ábrázolva egy meghatározhatatlan eredetű és kisebb méretű tárgyon. Az egyik állatban tigrisre lehet ráismerni. A jelenet fával van befejezve annak jeléül, hogy a küzdelem erdőben folyik.

Teljesen azonos jelenet, de duplán, van megalkotva egy másik fémlemezen. Ez a jelenet azonban az összes más jelenetektől különbözik abban, hogy az alapforma kétszer ismétlődik, hogy a lemezlap mindkét oldalán szerepel. Ennélfogva a nagy állat csak elülső részében (felében) van duplán megalkotva olyformán, hogy ez a két fél össze van öntve és olyformán tűnnek elő, mintha egy állat lennének két fejjel és két pár első lábbal. Ez a körülmény új adat arra nézve, hogy a barbár művészetben maga az ábrázolás, az alkotás mennyire alárendelt szerepet játszott a formák és az ornamentális összeállítás utilitáris szükségleteivel szemben.

Az itt szóbanforgó és küzdő állatokat ábrázoló aranytárgyak közt feltűnik az egyik a kivitel gondossága és természetesség dolgában. A tárgyon levő jelenet vadkant fojtogató óriáskígyót ábrázol; a pikkelyes kígyó és a vad-

kan feje realiztikusan van megalkotva. A művész azonban nem tudott a korában uralkodó divattól szabadulni és a vadkannak oroszlántestet és oroszlánlábakat adott, sőt rövid sörénnyel is ellátta.

Archaeologiai szempontból kétségkívül a legérdekesebb és legfontosabb az a pompás, különben a megelőzőkhöz hasonló két műemlékpár, a melyeken már emberi alakok is előfordulnak. Mindakét műemlék-páron egy és ugyanazon jelenet ábrázolódik és csak jelentéktelenebb részletekben van némi eltérés. A jelenet felső részében van a vadász, övében kard, kezében íj és üldözi a vadkant. A másik vadász, fára mászva fel, kantárszáron húzza a lovát, a mely előtt iramodik a vadkan. A vadáskutya távolról követi a vadászt, fejét feléje fordítva. Ez a jelenet nagyban emlékeztet Herodotos azon helyére, a hol a délnyugoti Szibériában, a thysszagetáktól keletre s masszagetáktól északra tanyázó és minden valószínűség szerint a magyarság ősi törzsét képező jyrkák-ról szólva elmondja, hogy a vadász fára mászik és ott elrejtőzik. Alacsony növésű lova a fa alatt hason fekszik, kutya meg a közelben rejtőzik. Mikor a vadász meglátja a vadat, nyilakat röpít beléje, leereszkedik a fáról, lovára

kap és kutyájával üldözi a menekülő megsebesült vadat. A szóbanlevő műemlékeken látható vadászjelenetek illusztrációk lehetnének Herodotos említett vadászleírásához. Rajzát a 259. l. adjuk. A vadászjelenet helye sűrű erdővel van borítva. Az erdő egyik fáján ül a vadász, kantárszáránál fogva tartva lovát. Herodotos vadászával bátran párhuzamba lehet állítani az itt szereplő vadászt, a ki fára mászott és kantárszárhuzással kényszeríti lovát a hasrafekvésre. Hogy két egymásra következő mozzanat egyidejűnek van feltüntetve, ez nemcsak az antik művészeti felfogásnak, hanem a jóval későbbinek is teljesen megfelel. Ugyanez a művészi felfogás megengedi azt is, hogy a második vadász az elsővel személyileg ugyanaz legyen, a ki már leugrik a fáról és lován üldözi a kinyomozott vadat. A jelen esetben, mint az egész ábrázolásnak főjelenetében a vadász lovastul és a vadkan nagyobb méretűnek van feltüntetve, mint az első előkészítő és így másodrangú részben.

Az aranyba foglalt sok mindenféle más anyagú dísznek, például rózsaszínű korallnak, fekete emailnek (niellonak) stb. nagy bősége megakadályozták a művészt abban, hogy az ábrázolt barbároknak különben rendkívül érdekes ruházatát jobban és aprólékosabban részletezze. Annyit azonban még így is meg lehet állapítani, hogy olyanféle ingbe vagy kozákkabátfélebe vannak öltöztetve (valószínűleg pánczéling fölött), mint a minőben van a masszív aranyból való lovas: rövid, övvel leszorított ruha, melynek hátán szívalakú kivágás van. A lábakon nadrág és lábikráig érő saru. A kezek csupaszak, a kéztőnél és a könyök fölött karperecz. A lovasok nyíllal vannak felfegyverkezve; bal csipőjükön hosszú markolatú, rövid keresztvasú, széles egyenes kard, a jobb csipőn tegez. A ló kantára kerek fémlemezekkel és valószínűleg sallangokkal van feldíszítve. A szóbanlevő barbárok semminemű fejedőt nem viselnek, hosszú lengő a hajzatuk, hosszú a bajuszuk, de szakálluk nincsen.

Az orosz szerzők szerint valószínűleg ugyanezek a bajuszos, de szakálltalan barbárok vannak ábrázolva egy másik, nagyszerű műemlék-páron, a mely a czári Eremitage szibériai leleteinek legértékesebb sorozatához tartozik, magyar szempontból pedig minden eddig említett emléknél fontosabb (l. 261. l.). Az említett műemléken két lováról leszállt lovas van ábrázolva. Az egyik földre feküdt és fejét ülő, magas fejdíszű női alak ölébe nyugtatta. A nő szomorúfűzfajtához tartozó fa alatt ül. Ennek a fának egyik ágára a lovas felakasztotta tegzét. Az ülő szolga kantárszárúknál fogva tartja a két lovat. A lovak alacsonyok és nagyfejűek. Farkszőrük be van fonva, sörényük lenyírva. A lovak nyeregnádból vagy egymáshoz kötött hajlított vesszőből készült. A nyeregről szijjak lógnak le, valószínűleg a kisebb elejtett vadak odaerősítése céljából. Ez a műemlék abban különbözik az összes előbb ismertetett tárgytól, hogy aranyból van öntve és semmiféle más anyaggal nincsen díszítve.

Tárgya nagyon jól ismeretes nálunk középkori templomaink falfestményei után. A Szt. László-legenda végső jelenetét ábrázolja, melyről hallgatnak az írott emlékek, de megvan a falfestményeken az ország egyik határszélétől a másikig, midőn t. i. Szt. László a künnal való viaskodás után, lovát fához kötve, fejét a megmentett leány ölébe hajtva, megpihen. Charles de Linas, a ki szintén közölte a rendkívül érdekes vert és áttört aranylapot (Les Origines

de l'orfèvrerie cloisonné. Paris, 1878. 255. l. és 20. tábla), az alakok arczonáisaiban a parthus-typust keresi. Mennyiben vezethető vissza ezen emlék ideje a parthus-korig s mennyiben nem: ma még alig dönthető el. De annyit már ez időszerint is megállapíthatunk, hogy ahhoz az emléksoporthoz tartozik, mely a népvándorlás korából ered, nem tekinthető tehát olyan kincsnek, melyet esetleg a tatárok raboltak el Magyarországból. Ebből aztán egy más dolog is következik, az t. i., hogy Szt. László-legendánkba pogány korból eredő mondai elemek is keveredtek.

Munkácsy Mihály + ng.

ÁSATÁSOK EGYPTOMBAN. Ha nekünk magyaroknak még mindig nincs módunkban, hogy az ókori Kelet kultúrájának feltárásában ásóval a kezünkben vegyünk részt és ha még messze vagyunk attól, hogy az emberiség művelődésének e legrégibb helyein vezetett ásatásoknál aktiv közreműködjünk, mégis kötelességünk legalább amaz eredményeket tudományosan ismertetnünk és méltatnunk, a melyeket az angolok, francziák, németek, amerikaiak, olaszok és legújabban az osztrákok is napfényre hoztak.

És itt vannak első sorban Hermann *Funk*nek ásatásai, a melyek figyelmünket erősen felkeltik. Már az 1894 és 1895-ben Nagáde és Ballasz felső-egyptomi községek mellett folytatott rendszeres ásatások váratlan és meglepő eredményre vezették a tudósokat, a mennyiben a tudományban azt a tényt ismerték fel, hogy az ókori Egyptom földjén is egykor olyan kultúra virágzott, a mely a feliratos emlékekben bővelkedő *történeti* korszakot megelőzte és a melynek hordozói és művelői anthropologiailag is lényegesen elütnek a történeti időszak niluslakóitól és éppen ezért e népfajt a «*new race*» névvel jelölték meg. Különösen *de Morgan*, *Amélineau*, *Quibell* és *Flinders Petrie* voltak

azok, a kik az itt napfényre került régiségek alapján Egyiptomban egy præhistorikus korszakra következtetni véltek. Eredményeiket azonban nagy skepsissel fogadták és bár Fl. Petrie nemsokára (1898-ban) *Diospolis parva* mellett végzett kutatásai következtében erős bizonyítékokat szolgáltatott az Egyiptomban egykor fennálló præhistorikus vagy prædynastikus időszakra nézve, mégis voltak tudósok, a kik ezt a tényt kétségbe vonták. Csak H. Junkernek, a bécsi Tudományos Akadémia segítségével 1909—1910 telén a Kairo és Heluán között fekvő *Turah* község mellett vezetett ásásai* oszlatták el a kétségeket e kérdésre vonatkozólag.

Már 1903-ban kútásás alkalmával több sírra bukkantak itt, a melyeknek leletei az egyiptomi történet kezdetére érdekes adatokat szolgáltatottak. Ez a körülmény felhívta Junkernek a figyelmét erre a helyre és miután a bécsi Tud. Akadémia neki a szükséges anyagi támogatást biztosította és miután ő a «Service des Antiquités de l'Égypt» engedélyét e célra elnyerte, már 1910 január 1-én akadálytalanul fogott hozzá munkájához és megkezdte rendszeres ásásait. Mindössze 582 sírt tárt föl és mindenekelőtt azt vette észre, hogy tulajdonképen ősrégi temetővel van dolga, a mely azonban két különféle periódusba tartozik. Nyilvánvaló volt, hogy a felásott terület északi és déli részét lehetetlen ugyanazon korszakba sorozni. A míg t. i. délen a halottak eltemetése a Nilus iszapjából vagy agyagból készült koporsókban történt, addig északon ilyfajta koporsót egyáltalában nem talált. Ezért joggal jegyezhetette meg Junker, hogy ilyen tény nem alapulhat pusztá véletlenül, hanem ez a temetési mód különféleségében leli magyarázatát. A sírok természete is délen egészen más volt, mint északon: a míg ugyanis a temető déli részén a téglákból felépített sír csak *egy* kamrából állott, a melyben mellékleteivel együtt volt a halott elhantolva, addig északon a mellékletek számára egy vagy több külön mellékhelyiség volt. Magukban a mellékletekben is nagy különbség mutatkozott. A déli sírokban majdnem mindenütt arcfestéket találtak, ellenben északon soha. A déli részen a felásott agyagedények finom anyagból voltak, gondosan kidolgozva és síma, mázas felülettel; holott északon a lelt darabok nagyobbbrészt szabálytalanok és hanyagul kidolgozottak és a mellett az anyag is durva agyag volt, a mely vörösfekete törést mutatott. A tárgyak típusa is más volt. De a kőtárgyaknál és a lelt gyöngyöknél is volt észrevehető ez a helyi különbség; míg a temető északi részén lelt gyöngyök kizárólag fayenceból valók, addig a déli sírokból napfényre került láncszemek kagylóból, félnemeskövekből, elefántcsontból vagy közönséges csontból készítettettek. Így tehát kétségtelen, hogy a feltárt turahi temető déli része régiebb, mint az északi. Minthogy azonban a sírmező északi részén lelt keramika tárgyaitra bevéssett jegyek tökéletesen egyneműek vagy azonosak az első dynastiabeliekével, világos, hogy a kiásott temető eme része az első dynastia kezdetére teendő s így természetes, hogy a *déli* rész a *prædynastikus* korszakba tartozik.

* Lásd: Bericht über die Grabungen der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien auf dem Friedhof in Turah. Winter 1909—1910. Von Hermann Junker. Denkschriften d. kais. Akademie d. Wiss., Philos.-histor. Klasse. Bd. LVI. 1912.

Junker tehát itt egy nagy temetőt ásatott fel, mely Egyiptom legősibb temetőinek egyike és az a jellemző, hogy az itt feltárt 582 sír minden tekintetben, úgy a temetkezési módot, mint az ott talált mellékelt tárgyakat illetően, teljes hasonlóságokat mutatnak a nagadei és abidosi leletekhez. A csontvázak itt is zsugorított helyzetben feküdtek és a lelt tárgyak is ugyanazt a typológiát mutatják, mint az abidosi és nagadei leletek. Mindebből azt látjuk, hogy az itteni egykori lakosok és Felső-Egyiptom egykori lakói közt szoros összefüggés létezett és hogy *a két felfedezett kultúra: az abidosi és a turahi teljesen azonos*. Turahban a halottakat csak ugyanazon a módszer szerint temették, mint az őskori Abidosban, Nagadéban és az őskori Nubiában szokásos volt és ugyanazon, vagy jobban mondva, teljesen hasonló és ugyanazt a típust mutató tárgyakat helyezték a sírokba; sőt az egyes tárgyakon oda-festett királyneveket találtak, melyek az írás jellegére nézve is azt mutatják, hogy ugyanabból az időből valók, hogy tehát a turahi temető éppúgy a praedynastikus korszakból és legfőbb az első dynastia idejéből való, mint a pár évvel előbb Felső-Egyiptom területén felásott sírok.

Végre *Dr. Derry* anthropologus* azt is bebizonyította, hogy a csontvázak is ugyanazt a típust mutatják, mint a felsőegyiptomi őskori csontvázak, tehát ugyanahhoz a tipikus praedynastikus fajhoz is tartoznak.

Mindebből az a fontos történeti tény derül ki, hogy *Turah*, mely 15 km északnyíra fekszik az ókori Memphistől, egykor *az ősidőben még Felső-Egyiptom területéhez tartozott* és hogy *Nubiától kezdve egészen Turáig az őskorban egy teljesen egységes faj és kultúra létezett*.

Nem kevésbé fontosak, sőt kultúrtörténeti szempontból nagyon érdekesek és értékesek azon eredmények is, melyeket *G. Reisner* a gizei harmadik pyramis melletti ásatások által felderített. Abból a feltevésből kiindulva, hogy minden nagyobb sírhelyhez, tehát a harmadik pyramishoz is egy templom tartozott, a mely a sírboltban pihenő üdvösségére végzett halott-tiszteletre szolgált, *Reisner* 1909—1910 és 1910—1911 telén megkísérlette a harmadik pyramishoz netán tartozott templomépület nyomait napfényre juttatni. És ime! fáradozásának szép sikere volt. Nemcsak a Menkaura király pyramisa melletti templomot tárta fel *Reisner*, hanem még számos oly leletet is, melyek Egyiptom archæologiai átkutatására jelentőséggel bírnak. Itt megerősítést nyert az a régen kifejezett tételelem,** hogy az ókori egyiptomi emlékek közül csak azoknak a korát határozhatjuk meg pontosan, melyeknél a lelet körülményeit is világosan ismerjük; a hajviselet és a keramikai tárgyak azonban magukban nem elegendők valamilyen emlék korának meghatározására. *Reisner* a harmadik pyramishoz, azaz Menkaura király pyramiséhoz tartozó helyiségekben olyan edényeket talált, a milyeneket rendszeren a XVIII. dynastia helyein találnak, noha egészen biztosan meg van állapítva, hogy ez a templom a hozzátartozó helyiségekkel együtt, nem sokkal a király halála után pusztulásnak indult és ennél fogva az itt talált tárgyak nem lehettek újabbak a IV. dynastia-korabeli

* Lásd: Junker idézett értekezésér, 86. és k. l.

** Ethnographia, 1910. «Tanulmányutam Egyiptomban».

tárgyaknál. Másrészt talált az itt kiásott tárgyak között olyanokat is, melyeket rendszeren prähistorikusoknak vagy legalább is prädynastikusoknak szoktak tartani, mivel teljesen analogok a néhány év előtt napvilágra került nagadei és abidosi leletekkel.

Említésre méltók amaz ásatások is, a melyeket a németek L. Borchardt vezetése alatt végeztek. Már előbb (1908-ban) sikerült e tudósnak, az V. dynastiabeli királyok, nevezetesen Szahúra és Ranúzer királyok halotti templomait feltárni és az egész épületsoportot reconstruálni. Különös fontossággal bírtak Ranúzer templomának maradványai, a mennyiben ezek egy igen fontos architektonikus problema megoldásához járultak. Gyakran találtak az ó-birodalom felirataiban olyan hieroglyf-jegyet, mely egy csonkagúlán álló és napkoronggal koronázott obelisket ábrázol, de nem voltak tisztában e jegy jelentőségével. Voltak-e talán csonkagúla-alakú templomok, a melyek tetején napkoronggal díszített obeliskes állottak? Tényleg annyira kitüntették az ó-birodalom királyai a Heliopolisbeli napistent, Rá-t, hogy sírjuk közelében templomot emeltek neki? A német ásatások Abuszir mellett a kérdésre fényt vetettek és bebizonyították, hogy a Ranúzer király által sírja közelében emelt naptemplom ilyen architektonikus elemet tartalmazott, a mennyiben itt az obelisk pyramison állott. Azt is bebizonyították minden kétséget kizáró módon, hogy *ez a templom tényleg a halotti kultusnak volt szánva.*

Ezek az eredmények felbátorították Borchardt-ot a második gizei pyramishoz tartozó Sphinx-templom megvizsgálására és kiderült, hogy ez az épület sem volt igazi templom, hanem a pyramisban nyugvó *Khefren* király halotti kultusának szánt hely. Egy, számos mellékhelyiséggel ellátott nagy pillértermet ástak ki, de még nem vagyunk annyira, hogy mind e részek jelentőségével tisztában lennénk és még sok rejtély egyelőre megoldatlan marad. Talán a Borchardt legközelebb megjelenő ismertetése fényt vet e problémákra.

Nem fölösleges talán arról a példás rendről és céltudatos beosztásról is némiképen tájékoztatni, a mely ezen ásatások leleteinek lajstromozásánál uralkodik. Külön naplóban naponként feljegyeznek minden leletet a lelet körülményeivel együtt és ezen napló alapján három különböző czédula-catalogus készül. Az egyik catalogus minden egyes czéduláján az egy-egy lelethez tartozó összes tárgyak vannak feljegyezve és lerajzolva; a másik két catalogusban minden egyes tárgy külön van feljegyezve és ábrázolva a megfelelő lelet körülményeinek magyarázatával együtt. Minden egyes tárgy tehát két külön czédulán van bevezetve, az egyiken a typologiai, a másikon a chronologiai szempont szerint. Ilyen módon három czédula-catalogus jön létre: az egyikben a tárgyak a leletek szerint vannak csoportosítva; a másikon a typologiai sorozatban kapja meg mindegyik a megillető helyét, a harmadikban chronologiailag van besorozva. Ilyen eljárás mellett az egyes leletekhez tartozó tárgyak nemcsak a lelet körülményei szerint csoportokként áttekinthetők, hanem megkapjuk a typologiailag hasonló tárgyakról az irányadó archaologiai szempontokat is és egyuttal chronologiailag is pontos áttekintést nyerhetünk.

Ezt a módszert másutt is, nálunk is meg kellene honosítani!

Budapest, 1913 május 18.

Mahler Ede.

EURÓPA ŐSKORI NÉPEI. (D. K. Classen: Die Völker Europas zur jüngeren Steinzeit. Ihre Herkunft und Zusammensetzung. Mit 2 Karten. Stuttgart, Verlag von Strecker u. Schröder 1912. 76 l. Ára 4 M.)

A fenti című tanulmány a Studien und Forschungen zur Menschen- und Völkerkunde unter wissenschaftlicher Leitung von Georg Buschan-féle vállalat X. füzetének tartalma. Már maga a fölvetett tárgy pusztá fejtegetése is igen érdekes, hát még az ezzel összefüggő kérdések megfejtése. Fölötte nehéz egy dolog ez és maga a szerző is munkája rövid előszavában csak kísérletnek mondja művét, melynek célja Európa őslakosságának elemeit mint a későbbi történelem tényezőit egymástól elkülöníteni és eredetüket meg őshazájukat kikutatni. Négy fejezetben igyekszik kitűzött feladatát megoldani.

Az első fejezet címe bevezetés. Kiinduló pontja az a föltevés, hogy Európa neolitikori lakossága nemcsak kizárólag a régibb vagy paleolitikori lakosságból ered, hanem hogy a neolitikor beálltával, hacsak részben is, bevándorlás útján újult meg a lakosság, a mihez még a régi telepek elhagyása folytán eltolódások is estek meg. Röviden vázolja a paleolitikum végén élő emberek kulturáját a neolitikor elején dívó kulturával, mely több tekintetben hanyatlást mutat azzal szemben, viszont pedig az új meg nyíl feltalálásával, meg az első házíállat, a kutyának szelidítésével nagy haladást jelent. Lakóhely dolgában is változást észlel. A neolitikor embere elhagyja a barlangokat és szikla-ereszeket, fölkeresi a tengeröblök partjait, hol mesterséges lakásokat épít és a hajózást is feltalálja. A szárazföld belsejében is inkább a folyók mentén védett magaslatocon telepszik meg.

Majd fölveti a kérdést, mi az oka annak, hogy a paleolitikor kulturájának továbbfejlesztésében hézag, illetve fennakadás állott be és az okot a klíma megváltozásában, meg a rénszarvasnak a klímaváltozás folytán bekövetkezett kipusztulásában találja. A klimatikus viszonyok változásának ecsetelése híjával van a világos csoportosításnak; a fokozatok felsorolásában betartja ugyan a sorrendet, de miért nevezi az első szakaszt Dryasperiodusnak és nem a szokásos Yoldiának, nem értjük. A Dryas octopetala növény, mely után ez időszak növénytenyészetét Dryasflorának nevezzük, de a geológiai elnevezés a Yoldia aretica után ered, mely kagyló csak oly vízben él, melynek hőmérséklete a tenger fenekén 0° és 2° C közt váltakozik. Ezzel tehát rögtön az egész vidék klímájával vagyunk tisztában. A következő Ancylus fokozattal (ő következetesen az ultramodern német orthographiának megfelelően Anzylust ír) igen mostohán bánik és csak ennek végére teszi a Maglemose periodust (ő Maglemoort ír), melylyel egy-két sorral végez, pedig az igen fontos egy fokozat az átmeneti időben. Már a Litorina időszzakkal valamivel kedvezőbben jár el; ez a «Kjökkenmöddingek» idősza. Ennek megfelel Franciaországban a Campignien és körülbelül ez időbe tartoznak az északi Svájc legrégebb neolitikori telepei, melyek a cölöptelepeket megelőzik és melyeknek hasonmásait a Rajna mentén egészen Bonnig követhetjük. Hagyján; de az Aziliennek semmi köze ezekhez. Különben maga mondja, hogy ez a paleolitikum utolsó fokozata, a mikor már a rén eltűnt. Így záródik az űr, mely eddig a paleolitikum és neolitikum közt tátongott.

Csakhogy ez még mindeddig csak önámítás. Maga mondja a 4. lapon, hogy végtelen hosszú időköz tátong a középeurópai rénkultura megszűnése és az északi tengerek partjain volt legkorábbi települések közt. Ezt a végtelen hosszú időközt még nem sikerült áthidalnunk.

«A rén kihaltával nyoma vész az embernek is, hogy csak a meleg Litorina idő kezdetével tűnjön föl újból». (6. l.) Hol van tehát az összekötő kapcsolat? A választ erre még csak a jövő kutatásoktól várjuk. «A Kjökkenmøddingek» népe bizonyára nem Keletről, hanem D-ről és Dny-ról, a rénvadászok és barlangtelepek földjéről vándorolt be». Helyes. De vajon azért e bevándorlók a rénvadászok utódai-e? Menjünk tehát Afrikába, egyáltalán déli Európába; tehát oly vidékre, a hol a rén sohasem létezett, innen, a «rénmentes» területekről egészült ki Európa őskori lakossága.

Az út, mely célhoz vezet, a nyelvtudomány és az anthropologia útja, mi mellett még az archeológiára is vagyunk tekintettel. E metódusnál fogva következik szerzőnk művének második fejezete, a *lingvisztikai* rész.

Kezdi az ibereken, folytatja a ligurokon, pelazgo-hettitákon, árjákon (indogermánokon) és befejezi a finnlappokon. Ez úton a szerzőt egyáltalán nem követjük. Véleményünk szerint történelmi neveknek semmi közük a prehisztorikus időkhöz. Az igaz, hogy a történelmi idő egyes népeknél sokkal korábban köszöntött be mint másoknál, de ez az ő szerencsájuk. Az egyiptomiak meg szumirok pl. már javában benne voltak a történelmi időben, mikor a mi vidékeinkre még sűrű homálylyal borult rá a prehisztorikus idő. Igen, ha e történelmi népeknél lettek volna Herodotusok vagy Stanleyk, kik a leg-sötétebb Európát bejárták volna, akkor lehetne lingvisztikai okoskodásokra építeni, de így nagyon bajos.

Másképpen állunk az embertani meg régészeti állapotokkal, melyeknek szerző művének III. fejezetét szánta. Itt már van valami, a mit megmarkolhatunk.

Szerző először is Európa jelenkori fajtáinak földrajzi elhelyezkedésével foglalkozik. Ez közismert dolog. Az északi földközi tenger (Északi- és Keleti-tenger) körül lakik a hosszúfejűek északi ága, kik szőkék, világos színűek és szeműek, meg magas termetűek, alfajtájuk, mely kisebb termetű, rövidebb fejű és pisze orrú szintén itt lakik. A tulajdonképeni Földközi-Tenger körül lakik a hosszúfejűek másik ága, melyet azért mediterrán fajtának is neveznek. Bőrük, hajuk meg szemük sötétebb színénél fogva különböznek az elsőtől. Középett élnek a kerekfejűek, még pedig legtisztább jellegzetességükkel a Sevennekben és Alpokban, miért is alpi fajtának nevezik; ennek északkeleti mellékága a Kárpátokig, másik mellékága a sasorrú armenoid ág délkeleti irányban Kis-Ázsiáig követhető. E két mellékág között a Duna völgye mentén vegyes a lakosság, többnyire kerek- és középfejű, de vannak itt-ott hosszúfejűek is.

Körülbelül ilyen volt szerző szerint az európai lakosság elosztása a neolitikorban is; ezt igazolja a sok koponya, mely egész Európából a neolitikorból rendelkezésünkre áll, mert akkor *sehol sem* volt még szokásban a hulla-égetés (30. l.) Ez utóbbiban alaposan téved a szerző.

Ezek után megkísérli a nyelveket e fajták közt elosztani. Itt eléggé óva-

tosan jár el, mikor azt mondja: «az indogermán nyelv az északi fajtán belül, a ligur nyelv az alpi fajtán belül és az iber nyelv a mediterrán fajtán belül keletkezett.»

Van azonban közép-Európában egy olyan embertani jelenség is, melyről a lingvisztika nem nyújt semmiféle felvilágosítást, ezek a törpetermetű emberek vagy pigmeusok. Ezek Svájcban, több ponton, a felső Rajna mentén is több helyütt, Szavoyában és Franciaország több barlangjaiban és végre Sziléziában Jordansmühl mellett laktak. Csontvázaik a paleolit-korban élt nagytermetű cro-magnoni fajta sírjai társaságában kerültek napfényre; olyan hosszú-fejűek mint ezek; de azért mégsem korcsai ezeknek, hanem külön fajtát alkotnak. Kollmann, a hirneves baseli anatomus szerint a törpe termet primitív fejlődési fokozat jele, melyen eredetileg más fajták is állottak. Egy más nézet azonban az emberiség egyik legrégebbi rasszának tartja, melynek maradványai Indonéziában s Közép-Afrikában az egyenlítő körül és Dél-Afrikában élnek. A törpék maradványainak inventárja Szavoyában a Magdalénien-korszakra utal. Egisheimnél csiszolt jadeiteszközoeket és zsinórkeramikus edényeket találtak csontvázaiknál, tehát a neolitikumban, sőt egyes jelek után még historiai időben is éltek az Alpok magas völgyeiben. Troasban is a legalsó rétegekben szintén aprótermetű dolichocefálokat találtak. Szerző koczkáztatja azt a feltevést, vajon a lappok, kik azelőtt délibb vidékeken laktak, nem-e őrizték meg más vegyületek közepette e törpék egyes sajátosságait.

Szerző azután az archeológiához fordul és sorra rendre veszi a kultúrköröket. Itt már azután az újabb német archeologusok nyomdokát követi; tehát szerinte is a dunamenti szalagos kerámia, mely Boszniától hazánkban és Bukovinán át a Dnjeperen túlig terjed, indogermán produktum, «ezt aligha lehet kétségbe vonni».

A Duna-dnjeperi kultura szorosan érintkezett az aegai kultúrával és a régészek egy része szerint D-ről É-ra, másik része szerint É-ról D-re terjedt el. Utóbbi nézetnek már 1902-ben adtam kifejezést az A. É-ben. Schuchard szerint a «tökstil» mindenütt ott terjedt el, hol a tök vadon terem. Ezt pedig az indogermánok már őshazájukban ismerték; legalább a nyelvük ezt mutatja.

A megalolithkulturkör az iberekkel esik össze. Kivételt képeznek az északi megalith építkezések; ez az északiaknak sajátos találmánya, hajón nem kerülhetett ide ez a kultura, szárazföldön se, mert kihagyta északkeleti Franciaországot és Belgiumot, különben e síremlékek szerző szerint nem is dolmenek, hanem a lakások kibélelt utánzásai. Persze ide is indogermánok jöttek DK-ről.

A ligur kultúrköréről csak kevés szava van; mert a terramarék csak kevés jellemző dolgot nyújtanak, legfőleg az agyagbélyegítőket, melyekkel színes mintákat nyomkodtak a bőrre: ilyen bélyegítőket a Kanári szigetéről és egyéb déli országokból is ismernek. Valószínű tehát, hogy a ligurok Itália őslakóitól származnak, vagy éppen azonosak ezekkel.

Hát ez egészen ellenkezik a mi nézetünkkel. Pigorini is azt vallja, hogy a terramare kultura É-ról, Csehországból került hozzájuk Itáliába és nem csak a Pó síkságán fordul elő, hanem Apuliában is. Részemről azt tartom, hogy e

kultura ősi fészke szintén hazánkban keresendő. Majd ha a tószegi ásatásokat egész teljes eredményükben áttekinthetjük, sok bizonyítékot fogunk nyerni e nézet beigazolására. Csak azt jegyzem meg, hogy a fent említett agyagból készült bélyegítők nálunk szép számmal fordulnak elő, még pedig az ország különböző vidékein.

Végül a IV. fejezetben összefoglaló képet nyújt az egészről. Főeredményül kihámozza azt, a mit nálunk magyaroknál — mert mindennap tapasztaljuk — senki jobban nem tud, hogy magasabb kulturfejlődés csak ott van, hol különböző népek és fajták kereszteződéséből oly kedvező keverék vagyis nemzet keletkezik, mely a különböző fajták tehetségeit és képességeit egymagában egyesíti. Ilyen szerencsés keveredés történt mindenek előtt a germán-skandináv É-on és aegai tenger körülakóinál. Már azi táliaiak a magasabb kulturát inkább csak befogadták, semmint önállóan fejlesztették. Az iberek képessége a bámulatos megalolitikus építkezésekkel mintegy kimerült. A keleti Kárpátokban is a gyönyörűen megindult edényföstés megállott, nem fejlődött tovább, nem is gyakorolt másutt nagyobb hatást. Oroszország a bronzkorban csak későn lép be és nem is vergődik jelentős állásra e kultúrában, egyedül a hullaégetés új szokásában nyilatkozik meg ama nép sajátos tehetsége, melyben a szét nem szakadt indogermánok maradékát lehet fölismerni.

Még Európa indogermanizálásának okaival foglalkozik a szerző, hogy néhány sorral jelezze a jövő népszikológia jövőendő feladatát, mely abból áll, hogy az egyes mostani népek jellemző vonásait, vagy ezek vezető személyiségeinek jellemét azokból az elemekből magyarázza, melyekből a nemzetek kialakultak.

Sokat vár még a nyelvészeti kutatásoktól, kivált az etruszk és ligur nyelv felfedezéséről. Akkor új világ dereng majd a prehistóriára. *Bella Lajos.*

ERDÉLY A HONFOGLALÁS IDEJÉBEN A RÉGÉSZETI LELETEK VILÁGÁNÁL. (Dr. Roska Márton: *Árpád-kori temető Vajdahunyadon*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából. IV. évf. 1913. I. füz. 166—190. 1. 9 képpel. — Bodrogi János: *Alsófehérvármegyei honfoglalás-kori leletek*. Különlennyomat az Erdélyi Múzeum-Egyesület VII. vándorgyűlésének emlékkönyvéből. Kolozsvár, 1913. 4-r. 16. lap, 6 ábrával). Dr. Roska M. 1911. tavaszán Sz. István, I. Endre, Béla vezér és Salamon denáraival datált Árpád-kori temetőt ásatott föl Vajda-Hunyadon, a Kincses nevű szőlőhegyen, mely 54 sírból állt s így a legjelentékenyebbek közé tartozik XI. századbeli temetőink sorában, különösen ha számbaveszszük, hogy a fölászott sírok nem foglalják magukban az egész temetőt; egy részük tönkrement a szőlőmunkálatok közben, más részük pedig ott nyugszik a szőlő alatt. A temető fontosságát nem a lelt tárgyak adják meg, hanem az a történeti szempont, hogy bizonyítékul szolgál arra, a mit különben csak a vármegye nevéből következtethettünk, hogy a hunyadi vár már a magyar királyság legelső szervezkedésekor megvolt, nyilván mint földvár s központja volt a róla elnevezett várispánságnak. Mert a sírok mellékletei általában véve szegényesek. Hajka-

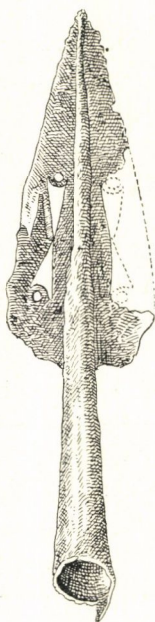
rika, rovátkos, sodronyból font és sima gyűrű a legáltalánosabb ékszer, ritkább a karperecz és a füles pityke; fegyverféléből csak egy közönséges honfoglaláskori típusú vasnyílhegy fordult elő. A lelet leírásával kapcsolatban Erdély elfoglalásának kérdésével is foglalkozik Roska, s arra a helyes álláspontra helyezkedik, hogy a kérdés eldöntésében elsőrangú fontosságot játszanak a régészeti eredmények.

Ugyanezt hangoztatja Bodrogi is, csak hogy míg Roska a Kis-Szamos völgyéből való kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori lelet alapján arra az eredményre jut, hogy a honfoglaló magyarság nemcsak a Maros, hanem a Szamos völgyén át is benyomult Erdélybe: Bodrogi a Maros-folyó völgyét találja a kelet és nyugat közti legtermészetesebb összekötő útnak, a mely gazdag és termékeny völgyben, a csiszolt kőkorszaktól kezdve, minden korszak bőségesen van képviselve leletek által és a népvándorlásban résztvevő népek, kiket sorsuk csak erre vezetett, mind a Maros folyó mentén haladnak végig s ha letelepednek, több-kevesebb ideig mindig a Maros közelében találjuk őket. Szerinte minden jel arra vall, hogy az ú. n. délkeleti felföldet elfoglaló magyarság a nagy magyar Alföldről nyomult Erdélybe s erre a honfoglalásra jobb és alkalmasabb, de egyszersmind természetesebb utat nem is választhatott volna a Maros szép és termékeny völgyénél.

E sorok írója a hagyomány után már régtől fogva vitatta, hogy a magyarság még a Szt. István előtti időkben, a vezérek korában benyomult Erdély területére, de mert maga is nagy fontosságot tulajdonít a kérdés eldöntésében a régészeti leleteknek, nagyon is érezte annak a támogatásnak a hiányát, a mit a leletek nyújthatnak. Egész 1895-ig egyetlen egy erdélyi honfoglaláskori leletről sem volt tudomásunk. Csak ekkor értesültünk néh. Herepey Károly, volt nagyenyedi tanár leírásából (Arch. Ért. 1895. 426—430.) az alsó-fehérmegyei *gombási* sírokról, melyeknek mellékleteit, köztük egy szokott honfoglaláskori típusú szablyával együtt b. Zeyk József a nagyenyedi kollégium múzeumának ajándékozta. Azonban mintha csak lezáródott volna ezzel a honfoglalók erdélyi hagyatéka. 1907-ben, midőn t. i. kiadta Hampel J. «Újabb tanulmányok a honfoglalási kor hazai emlékeiről» cz. művét, egyetlen egy újabb erdélyi leletet sem hoz föl. Az utóbbi évek alatt azonban mind több és több erdélyi ősmagyar sír vált ismeretessé.

Mindenekelőtt *Gombáson* újabb ásatások történtek. 1901-ben a nagyenyedi kollégium Fogarasi Albert és Bodrogi János tanárokkal, 1911 végén és 1912 elején az utóbbival, az Erdélyi Múzeum pedig 1912-ben Roska Mártonnal ásatott.

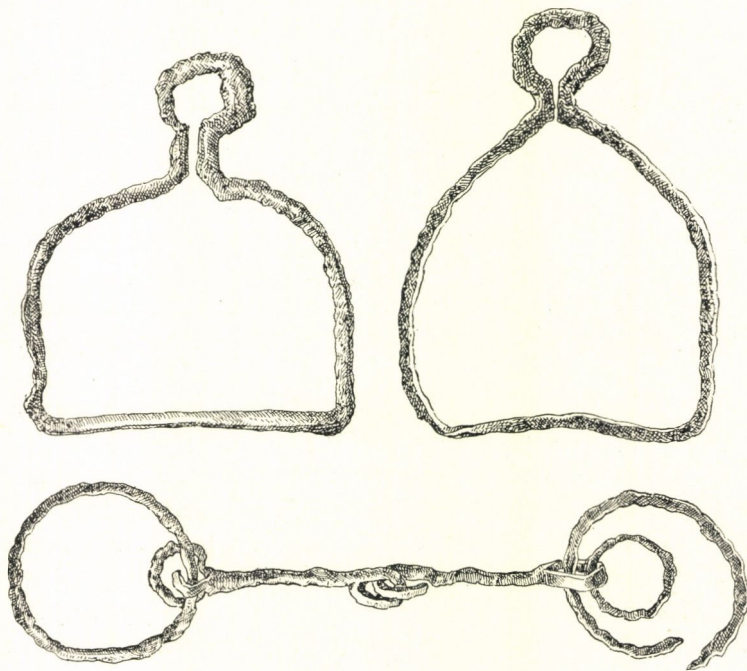
Ezen újabb ásatások alkalmával megállapították, hogy a fejhez és lábhoz minden alkalommal nagy lapos homokkővet helyeztek, a mit Cserni Béla is tapasztalt a gyulafehérvári síroknál, csak hogy itt római téglák helyettesítették a homokkővet. Ezuttal a jobb fül tájékán ezüst hajkarikát is találtak, a mi az eddigi tapasztalatok szerint a többi erdélyi honfoglaláskori leletre nézve is jellemző, holott a magyarországiaknál csak egyes helyeken fordul elő, mint p. Székesfehérváron és rózsás boglárokkal együtt Tolnaszántón és Oroszlamoson (Torontál m.)

La-Tène-típusú
lándsa.

Nagyon érdekes a lelt tárgyak közt egy La Tène-típusú lándsa, melynek szárnyai két-két helyen ki vannak lyukasztva ; de nem ezért említjük meg, hanem azért, mert csakugyan La Tène-korinak kell tartanunk, melyet valamelyik vezérek korabeli vitéz ép úgy felhasznált a saját céljaira — a kelták által készített vas finom minősége lehetővé tette, hogy ne emészsze meg a rozsdá, mint a hogy a Csorna melletti csatári (Sopron m.) sírban, vagy a Nagyhalászin (Szabolcs m.) eltemetett ősmagyar vitéz a bronzkori lándsát. Az újabb gombási ásatásoknál lelt kengyelvasak is magukra vonják figyelmünket. Nem tartoznak az ismert honfoglaláskori tipushoz, hanem alakjuk félkör, minők a népvándorláskori germán kengyelek, de hurkos fülűek, a hunn kengyelhez hasonlóan ; ebből a változatból valók a Constantinus iunior és Valens érmei által datált regölyi (Tolna m.)^{*} s a Tisza-zugból a tiszakürti (Jász-Nagy-Kun-Szolnok m.) hunn-szarmata temető kengyelei. Ugyanilyen a magyarlapádi honfoglaláskori lelet kengyele is.

Kotajon (Szabolcs m.) a hurkos fülű hunn-kengyel

Gombási kengyel és zabló.

honfoglaláskorival együttesen fordult elő ; a Zseliz-Kislak-i sírban pedig (Somogy m.) pilini rózsás boglárával félköríves germán kengyelt találtak, a

^{*} L. Hampel J. A régibb középkor emlékei. II. rész. CCXCV. t. 8, 9. sz.

melynek a füle megfelel az avar kengyelekének. * Ennek magyarázatára alább még visszatérünk.

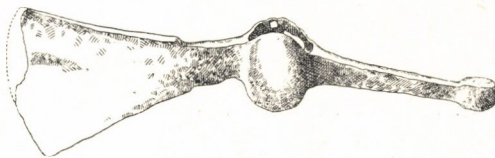
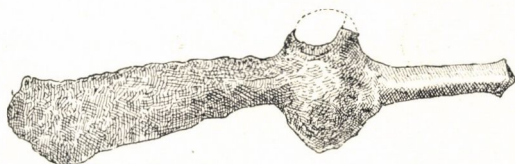
Itt csak azt említjük még meg, hogy a gombási sírmellékletekhez tartozik egy balta és egy csákány is. A balta az első ásatás mellékletei közt volt; a népvándorláskori baltatipushoz tartozik, minőt a honfoglalás idejéből ezenkívül még a Székesfejérvár-demkőhegyi temetőből, Kecskemétről, Nagyhalászból (Szabolcs m.) és egy Szentés-nagyhegyi lovas sírból ismerünk, de előfordul az Árpádok korában is hajkarikák társaságában; a [főntebb említettek közt is három leletben volt hajkarika. Ez a típus a Volga vidék finn-csud területén volt elterjedve; Hampel J. megemlíti az ananinoi és mordvin, vladimiéri és permi hasonló baltákat.** A gombási csákány-típushoz hasonlókat ismerünk Kisdobráról (Zemplén m.), Kecskemétről, a Madaritanyáról s aztán Kisvárdáról (Szabolcs m.), hol honfoglaláskori kengyellel és a XI. század végéről való piramisos tuskéjú sarkantyúval együtt lelték.

Bodrogi J. 1912 tavaszán még egy nagy lapos homokkövekből összeállított s agyaggal megerősített tűzhelyet is talált Gombáson, melynek a honfoglalókkal való kapcsolatát mutatja az, hogy a kemence nyílása előtt egy rhombus alakú vasnyílhegy s aztán ló alsó állkapcsa is napvilágra került.

Egy másik honfoglaláskori temetőt a Nagyenyed közelében levő *Magyarlapádon* találtak, hol 1905., 1907. és 1908-ban tett kutatásokat Bodrogi János a kun «kurgán» s alföldi magyar «korhány» halom-névvel nyilván egyező Gorgán és Vár nevű hegyek közti nagyterjedelmű völgykatlanban, melynek közepén volt az ősmagyar temető, de a két hegyet borító erdőség kiirtása után annyira összeszaggatta a völgyet a vízmosás, hogy rendszeres kutatást csaknem lehetetlen folytatni. Pedig a sírmellékletek gazdagabbak és változatosabbak mint akár a gombási, akár az alább említendő temetőké; vannak köztük csüngő díszítmények, lócsontváz mellett lelt szíjdíszítmények, boglárók, rozetta alakú gombok, hajkarikák, nyakperezcek, sötétkék gyöngyben végződő fülbevalók stb. A kengyel, mint említettük, itt is germán jellegű.

A Tövis melletti *diósdí* szőlőkben ugyancsak lovas sírból két kengyel, egy lándsa és egy zabla került napvilágra, melyeket Török Bertalan, az alsó-fehérmegyei rég. egylet elnöke s nyug. árvaszéki elnök a gyulafehérvári múzeumnak adott át.

Gyulafehérvárról két régi magyar temető is ismeretes. Egyikben ott,

Honfoglaláskori balta (1. Gombás. 2. Kis-Várda).

* Hampel J.: Ujabb tanulmányok. 18. tábla és 30. t. 3. sz.

** A honfoglalási kor hazai emlékei. 76o. 1.

hol a nagy kettős római fürdőt találták, dr. Cserni Béla, gyulafehérvári tanár 1902—1905-ben a római épület-maradványok fölött 35 sírt ásatott föl. A másik a vártól északra, a hidászok gyakorlóterén volt, hol 1904-ben 7 sír került eső. A mellékletek: nyakpereczek, hajgyűrűk, fülbevalók, csavaros gyűrűk bronzból s ezüstből és honfoglaláskori típusú kengyelek. A két temető közt mintegy 1½ kilométernyi távolság van. Bodrogi J. abban a véleményben van,

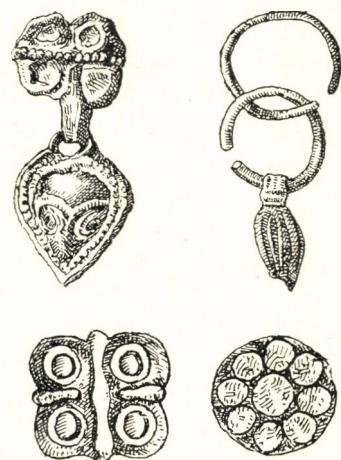
hogy egyik a még pogány, másik a már keresztényé lett magyarságtól származik.

Borosbenedekről 12 láncszerűen összefont különböző nagyságú hajgyűrű és egy lemezes nyílt bronz karperecz került a nagyenyedi kolégium múzeumába.

Ugyanannak birtokában *Borberek*ről van egy kötélszerűen s egy másik, négy bronzhuzalból korbácsszerűen font nyakperecz, egy hajszorító és egyszerű nyílt karperecz.

Mindezek Alsó-Fehérmegye területén kerültek napvilágra.

Ezekhez járul a már említett *Vajdahunyadin* kívül a torda-aranyosmegyei *várfalvi* temető, hol az Aranyos kapujától jobbra eső terrazon, b. Jósika Gábor kertjében, Roska Márton 1912 tavaszán Szt. István, Aba Sámuel

Ekszerek a m.-lapádi honfoglaláskori temetőből.

és I. Endre érmeivel datált sírokat ásatott föl.

Ezeket, a Maros völgyén át benyomuló magyarság hagyatékából származó emlékeken kívül a Szamosvölgyből csak egy erdélyi leletet ismerünk, a *kolozsvári* Zápolya-utcai honfoglaláskori sírmellékleteket. Van-e különösebb jelentősége e körülménynek vagy sem? Ma még nem állapíthatjuk meg. Számolnunk kell ugyanis azzal, hogy ép oly gyorsan megszaporodhatnak a szamosvölgyi leletek is, mint a marosvölgyiek, ha egyszer nagyobb figyelem fordul feléjük.

Mint Roska M. megjegyezte, mindezen leletek rendszeresen, állandóan használt temetőkből származnak, s nem pusztán portyázás, hanem állandó megszállás jellegét viselik magukon. Portyázásból származó emlékek a sepsiszentgyörgyi Székely N. Múzeum birtokában levő s *Eresztevényen* (Háromszék m.) lelt kengyelvas tekinthető, valamint néhány szórványos nyílcsúcs az enyedi múzeumban a *csáklyai* (Alsó-Fehér m.) telepről s a gyulafehérvári múzeumban *Nyirmező*ről.

Van-e időbeli különbség a honfoglaláskoriaknak nevezett pogány-magyar, meg a hajkarikák, nyakpereczek által jellemzett s rendszeren Árpád-házbeli királyaink érmeivel datált keresztény magyar temetők között: erre határozott feleletet nem igen adhatunk. Mégis valószínűbbnek tartom, hogy inkább nemzetiségi és társadalmi különbség van a két csoport között. A hajkarikák használata visszavezethető az avarokig s kétségkívül a csimbókviseléssel függ össze, mely szokás az avaroktól származik, kik szibériai hazájukból hozták

magukkal. De csak az avar-uralom utolsó szakában jöhetett divatba; így magyarázható meg, hogy nagyon szórványosan fordul elő azokban a temetőekben, melyek egész világosan a népvándorlás korából származnak. Így a sziráki (Nógrád m.) szarmata temetőnek 29-ik, a szintén szarmata gátéri (Pest m.) temetőnek 7-ik sírjában találtak hajgyűrűt, a torontálmegyei Majdánon pedig az avarkort jellemző piramisalakú arany fülbevaló társaságában került elő egy arany hajgyűrű. A honfoglalók rövidre nyírt haját viseltek, a Szt István halála után kitört pogány mozgalmak alatt azonban újra csimbókot eresztettek s mint régi módi hajviselet, a Képes Krónika szerint még a XIV. század derekán is megvolt. Fennmaradt a hajkarika használata is, a miről tanuskodnak az olyan temetők, mint a dr. Pósta Béla által 1891. s 1892-ben felásatott rákospalotai (Pest m.), hol Szt. László, III. Béla, Imre és II. Endre érmeivel találták a hajgyűrűket, aztán a IV. István-féle rézéremmel és frisachi denárokkal datált csomorkányi (Csongrád m.), továbbá a szabad battyáni (Fejér m.), hol III. és IV. Béla érmein kívül egy 1300 körüli tarajos sarkantyú is időhatározóul szolgál, végül a karczagi (Jász-Nagy-Kun-Szolnok m.), hol egy arany hajgyűrűvel együtt XIII—XIV. századbéli frisachi érmek kerültek napvilágra.*

Különösen azonban első királyaink, Szt. István, Péter, Aba, I. Endre és I. Béla érmei azok, melyek előfordulnak a hajkarikákkal, míg a honfoglalás-kori temetkezési mód, bár az itt talált érmek X. századbéliek, egy-két lelet, (pl. a bodrogvécsi) tanúsága szerint jól benyúlik a XI. századba, sőt talán a XIII. derekára is, mint a salamoni (Ung m.) lelet tarajos sarkantyúja mutatja.** Ez tehát ellene mond az időbeli különválasztásnak annál is inkább, mert akár-hány helyen pogány-magyar jellegű tárgyak együtt fordulnak elő hajkarikákkal, mint Sz.-Fehérváron, Kecskeméten, Nemesócsán, Kabán, Tokaj vidékén, Oroszlámoson, Tolnaszántón (e két utóbbi helyen, mint említettük, rózsás boglárával), sőt a Giczi szőlőhegyen süvegdísz darabjaival együtt került napvilágra a hajgyűrű. (Arch. Ért. 1912. 320.)

Ellenben a társadalmi különbség határozottan fölismerhető a kétféle hagyaték közt, úgy hogy egyiket a harcosoknak, a királyság idejében a katonáskodó várjobbágyoknak, másikat a várnépségnek tulajdoníthatjuk. Az utóbbi társadalmi osztályban pedig nemcsak szlávok voltak, hanem még az avar uralom idejéből fennmaradt volgai finn-ugorok is. Ezért találjuk e leletekben a közép- és felsővolgai finn-csud leletek analógiáit (nyakperecz, csörgő, stb.). Nem tartom tehát helyesnek, ha egyszerűen a szlávoknak tulajdonítjuk a soros temetkezésből származó emlékeket. Hanem származhatnak attól a honfoglalók által itt talált avarkori finn-ugor-szláv keverék néptől, mely a honfoglalókhoz csatlakozott s a magyar királyság szervezésekor a várbirtokokon telepedett le. Hogy ez az avarkori — nevezzük nevén — hunn-bolgár elem, mely 671—678 táján költözött az avarok közé, nem pusztult el a frank háborúk alatt az avar nemességgel együtt, hanem a hagyomány szerint székelyle

* A rákospalotai leletről nincs ismertetés. L. a M. N. Múzeum régiségtári naplójában 100/1892. sz. a. — A csomorkányi lelet leírása Arch. Ért. 1894. 137. — A szabadbattyánié és karczagié u. o. 1882. II. 144. és 148.

** Arch. Ért. 1896. 132.

«változtatva nevét» a tiszamelléki avar gyepükön, az ú. n. Csiglamezön vonta meg magát s már a IX. század elején a Tisza felé terjeszkedő Krum és Omortag aldunai bolgár kagánok uralma alá került: ezt mindenféle jelenség egybevetése után nagyon valószínűnek tarthatjuk. Ez az elem kapcsolja össze az avar-korszakot a honfoglalás idejével s erre a leletekben többféle bizonyítékot találunk, egyebek közt azokat a hunn-germán jellegű kengyeleket, melyekre már főntebb utaltunk, de hivatkozhatunk a győri avarkori temetőre is, hol némely sírban a X. század derekáról való német és olasz érmek (Lothár, Provencei Hugo stb) fordultak elő* vagy a budai farkasréti temetőre, melyben egymás mellett voltak az avarkort jellemző tárgyak a honfoglalók hagyatékával.**

Az avarkorral való kapcsolat jelenségeiben találom a marosvölgyi leletek egyik nagy jelentőségét, mert ha a székelyekben keressük az erdélyi Gyulák magyarjait, a querfurti Bruno által említett, de az oroszoktól is ismert fekete ungrokat, vagyis a VII. század hetvenes éveiben beköltözött onogur-bolgárok ivadékait: akkor egész természetes, ha az erdélyi magyar leletek épen abban térnek el a szoros értelemben vett honfoglaláskoriaktól, a miben az avar időkhöz közelednek s ha úgy nyelvileg mint ethnographiailag sok közöség található az udvarhelyi székelyek és göcsejiek, meg őrségiek közt: akkor az is természetesnek látszik, hogy a déli határszéleken a Balatontól a Dráva mellékén át egész Erdélyig ugyanazon magyarfajta népelem tanyázott, melynek hagyatéka Dráva-Száva közén ugyanazt a jelleget (hajgyűrűk, csüngők, nyakperez, csörgők) tünteti föl, mint a marosvölgyi magyarságé.

Az eddig ismert erdélyi magyar leletek után igazolva látom azon véleményemet, melynek «Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez» cz. a. 1886-ban Sepsiszentgyörgyön megjelent tanulmányomban kifejezést adtam. Azt mondtam akkor: a rendelkezésünkre álló adatokkal nem dönthetjük el, mely úton mentek a székelyek (a Gyulák fekete magyarjai) Erdélybe: a kényelmesebb Szamos, vagy a Paulistól Déváig meglehetősen szűkre szorult Maros völgyén-e? Mégis számbavéve, hogy a Gyulák a Maros völgyben székelttek, ott van Gyulafehérvár, neve szerint nyilván fejedelmi székhely, ott fekszik az erdélyi Fehér megye, mely átcsapva a Küküllő völgyébe, innen még a hetvenes években is egész a Székelyföld legkeletibb széléig terjedt ki: sokkal több valószínűséget találtam a Maros-, mint a Szamos-völgyi út mellett. Ezen út természetével különben nagyon is összeillik az a hagyomány, a mely szerint I. Gyula vadászat közben akadt a Gyulafehérvár helyén volt régi város (a római Apulum) romjaira. A Gyulák uralma alatt levő fekete magyarokkal (székelyekkel) szemben a Szamos völgyén királyaink vagy talán már korábban az Árpád házából származott nagyfejedelmek nyomultak Erdélybe. Ott terül el Szolnok megye, melynek főispánjai egyuttal erdélyi vajdák is voltak az első hódítások emlékéül. Ezen az úton haladt Anonymus szerint Tuhutum is, kiben nem Árpádnak, hanem Szt. Istvánnak a kortársát, s nem a Gyulák országának alapítóját, hanem annak megdöntőjét tekintettem. Ugy látszik, mai

* Arch. Ért. 1903. 68—70.

** Jelentés a M. N. Múzeum 1909. állapotáról. 45. lap. 12—14. ábra.

tudásom alapján, hogy a Gyulák ősenek mondott Tuhutumot el kell választani a «Gelout» (II. Gyulát?) leverő Tuhutumtól. A zavart az okozhatta, hogy miként a Gyula és Könd, a Tuhutum is ép úgy jelentett méltóságot, mint tulajdon nevet.

A kozároknál a tudun a kagán helytartója volt, miként nálunk az erdélyi vajda. Úgy látszik, a bihari (felső tiszai) kozárok nevezték egyideig tudunak (tugdun), tuhutumnak a vajdát s az Erdély meghódításáról szóló hagyomány vezérét Anonymus összezavarta azzal a Tuhutummal, ki I. Gyulának nagyatyja vagy talán inkább atyja volt.

Bodrogi J. szavaival végzem e cikket: «Nincs messze az az idő, mikor ezt a szép és nagy kérdést, hogy *Erdély és a honfoglalás*, éppen első sorban az arháológiai kutatások segítségével az Erdélyi Múzeum fogja megoldani.»

Nagy Géza.

MAGYAR MŰVÉSZET A TÖRÖK VILÁG IDEJÉN. Írta Lehel Ferencz. Budapest, 1913. Pallas nyomda. 8r. 20 l. 52 tábla. Ára 5 kor. Igazságtalanok volnánk, ha e művet a történet és a művészettörténet nézőpontjából akarnók megbirálni, mert szerzője a mai művészet szemszögére állította be tárgyát. A XVII.—XVIII. századi magyarországi arczképeket, vászonra festett, síremlékekre faragott és éremre, pénzre vert arczképeket vizsgálja, bennük egységes magyaros stílt és eddig nem sejtett nagy művészi értékeket vél fölfedezni. A szerző maga is festő, s így érthető, hogy a mai művészet egy szektájának nem kis mértékben dogmatikus álláspontjából indul ki, tárgyát ehhez viszonyítja, s ezért szubjektív megállapításai a legcsekélyebb művészettörténeti érvényre sem tarthatnak igényt. Korántsem akarjuk ezzel mondani, hogy álláspontja nem jogosult, műve azonban csak tárgyánál fogva tartozik a művészettörténet körébe, különben szépirodalmi termék, mondjuk fejezet egy festő szubjektív megfigyeléseket tartalmazó naplójából. Művésznek a művészet multjával szemben való vallomástétele is csak akkor kelthet érdeklődést, ha éleslátású, erős egyéniségű művésztől származik.

Szerző túlbecsüli a XVII—XVIII. századi magyarországi arczképeket. Ezek a csekély művészeti készséggel, legtöbbször az anatomia és a perspektiva ismerete nélkül, művészi számítás híján készült alkotások rokonszenvesek előtte, mert látszólag rokonok a mai művészet egy irányának, a távlatlant szándékosan mellőző, a természeti formákat művészi öntudattal deformáló irányának felfogásával. Értékmegállapításainak gyökeres hibája, hogy nem vette számításba a valóság megközelítését célzó ábrázolási eszközök tudatos és öntudatlan hiánya közötti különbséget. A mai művész szándékosan mond le a valóságszerinti ábrázolás némely eszközéről, bizonyos formákat számításból rajzol el, ama XVII—XVIII. századi magyarországi festők és szobrászok művészi képesség és kellő iskolázottság híján rajzoltak és mintáztak rosszul. Szó sincs róla, hogy ez tudatos törekvés lett volna náluk. Kétségbe kellene esni, ha a magyaros stíl — mint szerző kifejezetten állítja — arra törekedett volna, hogy az alakokat «púposan, nagyhasúan, sántán, tengelyben nyomorékan, kiforgatott kezekkel és lábakkal» ábrázolja. Helytelenül sorolja a magyaros stíl-

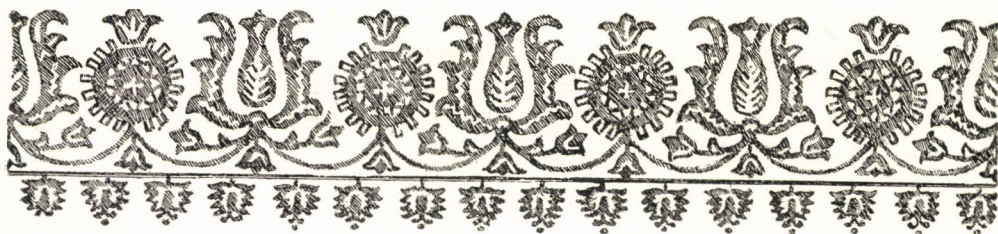
jegyek közé «a síkoknak a mi fogalmaink szerint téves felhasználását», mert ez a czélzott műveknél egyszerűen a művészi tehetetlenség eredménye. A XVII—XVIII. századi magyarországi festőktől és szobrászoktól készített arcképek legtöbbje beállításban, tartásban külföldi példáknak rosszul értelmezett, nem ritkán groteszk hatású utánzatai, s nem eredeti stílképzés dokumentuma, mint a hogy szerző képzele, a kinek különben is igen furcsa fogalmai vannak a stílról («egy sajátgerinczes állat a stílus» mondja egyhelyütt). E művek groteszk jellegét szerző sem hallgatja el, sőt egyik kedvencz síremlékének alakját egyenesen «daxlilábúnak» mondja, a miben természetesen magyaros jelleget lát, eleinknek a groteszk iránti eme állítólagos rajongását a «keleti vérre» vezet vissza. Két «iskolát» különböztet meg, egy szászt és egy magyart (helyesebb volna az «emlékcsoport» megkülönböztetés). Amaz több részletformát lát, ez a részleteket nem figyeli meg. Eddig helyes. A magyarázat azonban ismét nem alapul művészettörténeti indokokon, hanem költött és költői. Szerinte a nem szász földről származó művek szintheticus formájában a «törökös magyaros stílus» «gömbölyű délázsiai karaktere» nyilatkozik meg, holott kétségtelen, hogy a szász emlékek elsősorban azért analitikusabbak, azért adnak több s helyesebben megfigyelt részletet, mert szárazföldön a művészet gyakorlata folytonosabb volt, mert ott az ábrázolási eszközöket nemzedékről-nemzedékre közvetítő művészeti tradíció állott a mostoha időkben is a művészek segítségére. A Batthyányak, Andrássyak, Draskovichok, Bethlenek kastélyaiban és udvaraiban megfordult magyar festők és szobrászok nem tartoztak iskolához, művészi nevelésben aligha részesültek; helyről-helyre vándoroltak, s a családi képtárakban látott külföldi műveket utánózták gyermekes naivsággal. E vándorló mesteremberekkel szemben mégis csak méltóbb képviselői a magyar művészetnek a külföldi iskolákból kisarjadt, s nem ázsiai gömbölyűségeket és kificzamodott tengelyeket kereső Kupeczky és Mányoky, a kiket szerző fölényes lenézéssel «iskolás fiúknak» nevez.

Okoskodásai a szubjektív művészi felfogás szempontjából sem állják meg a helyet, annyival kevésbé, mert mondani valóját félzöld kávéházi «intellektuel»-ektől ellesett zagyva zsargonban fejezi ki. «Nagy harmoniák . . . bután örömnk . . . szédülő elragadtatás . . . részeg büszkeség», s történeti témához a legkevésbé illő hasonló kifejezések kergetik egymást művében. Egy azon mondatban «rajong, öl, undorodik, őszintén fest és kiirt (II. 1.). Művészi kvalitásokat lát bele a festett és faragott arcképekbe, melyeknek anthropológiai és viselettörténeti adatok közvetítésén kívül alig van más jelentőségük, ellenben kiaknázatlanul hagyja az erdélyi érmeiken és pénzekben nagy mértékben megnyilatkozó művészi és stiltörekvési mozzanatokat.

Közben leinti és kioktatja a megbeszélt emlékek egyrészét őrző pesti múzeumokat, melyeket sajátos stílusában szellemesen «hivataloknak» nevez. Ehhez még kevesebbet ért, mint az arcképekhez. Kirohanásait az illető «hivatalok» bizonyára nem fogják tragikusan fölfogni.

Művének egyetlen enyhítő körülménye a szöveget követő félszáz jól sikerült képmelléklet.

Gch.

KÜLÖNFÉLÉK.

VENUS VICTRIX SZOBRA A NEMZETI MÚZEUMBAN. (I. ábra.)

A római provinciális kőfaragóművészetet emlékeink sorában nagyobbára csak domborművek képviselik; kivételes és ritka jelenség a kerek szobor. Múzeumunk emlékei sorában mindössze öt ilyen példányt őrzünk. Ezek közül négy a vallási kultusz körébe tartozó istenábrázolás (Jupiter, Minerva, Hera, Isis) egy pedig profán tárgyú (tógás férfialak). Művészi kvalitás tekintetében provinciális szobraink között a vezetőhely az Ó-Szönyön talált ülő Minervát illeti meg, mely hellenisztikus kori alkotásnak megértett és ügyes utánzata.*

Ugyancsak a vallásos szobrászat emlékei közé tartozik az a márványszobor, melyet néhány nappal ezelőtt a Pacsirta-utczában (III. kerület) csatornaásás közben találtak, m. = 84 cm. Sajnos, fenntartása nem a legjobb. A fej, a nyak, a két kar, az alsó testnek csaknem egész baloldala s a trónus támlája hiányzik. A szobor a kiemelés alkalmával derékban ketté törött. Ezen felül a szobor felülete is több helyütt szenvedett ütés és horzsolás által.

Négyszögletes trónuson ülő nőalakot látunk magunk előtt. Testét kettős ruha borítja: a chiton, mely jobb válláról lecsúszott s a mellet szabadon hagyja és a köpeny, mely egyik csücskével a bal vállon nyugszik s a háton keresztül vonva elől az alsó testet elborítja. A jobb vállra fektetve a felső testen keresztben fut át a széles kardszalag, melyet középen ércgomb díszít. A kardszalag alatt, az alsó test baloldalán még felismerhetők az egykor ott csüngött kard nyomai. A nyakat keskeny füzér övezi. A két kar helyzete a megmaradt kartő tanúsága szerint nem volt teljesen azonos. A bal kar szorosabban simul a felső testhez, míg a jobb kissé ferdén elválk.

Szobrunk kidolgozása a provinciális művészi képesség legmagasabb fokát mutatja. Nemcsak a testtagok szerves kapcsolatát s a részletformák plasztikai életét értette meg a művész, de a ruha és test viszonyának kifejezésében is meglepő érettséget tanúsít. A chiton szorosan hozzátapad a testhez, míg a nehezebb köpeny öblös mély redőkbe török, melyek a jobb láb szerepét feszülésükkel igen jól éreztetik.

Kétségtelen, hogy szobrunk a maga egészében nem provinciális kőfaragó leleménye. Ezek a helyi mesterek rendesen görög művészi mintaképeket követtek, melyek közvetítésére, mint már több ízben kifejtettem, vázlatkönyvek

* V. ö. Nemz. Múzeum 1905. évi jelentése X. tábla.

szolgálhattak. Másként a művészi típusoknak azt a nagy vándorlását, melynek a római birodalmi művészetben tanúi vagyunk, megérteni nem is lehet. Szobruk esetében teljes bizonyossággal rámutathatunk arra a görög alkotásra, mely kőfaragónknak mintaképül szolgált: ez az Epidaurosban talált Aphrodite,¹

1. ábra.

VENUS VICTRIX MÁRVÁNSZOBRA A NEMZETI
MÚZEUMBAN.

Victrix ábrázolásával van dolgunk. A fegyveres Aphrodite kultusza messze időkhöz nyúlik vissza. Már az asszír Asztartet (Aphrodite) is gyakran fegyverekkel szerelték föl.⁵ Görögországban azután tovább élt ez a kultusz. Ilyen alakban állott

melynek képét szobruk mellett adjuk (2. ábra). Az összehasonlítás mindenkit meggyőzhet arról, mennyire hűen vette át kőfaragónk a Kr. e. V. sz. végéről való görög alkotás leglényegesebb jellemző vonásait. Változtatást csak annyiban eszközölt, hogy az álló alakot leültette s a felső test arányait karcsúbbá tette a késői ízlésnek megfelelőleg. Azt hiszem annak is okát adhatjuk, mi vezette művészünket arra, hogy Venusát ülve ábrázolja. Tudjuk, hogy Hadrianus s az ifjabb Faustina érmein «Venus felix»-et ülve ábrázolták a Venus Victrix jelvényeivel Victoriával és skeptronnal a kezében.² Hasonlón ülő helyzetben ábrázolták Julia Domna idején az érmeiken Venux Genetrix-t.³ Ezek az elterjedt éremképek bírták reá valószínűleg művészünket arra, hogy Venusát mintaképétől eltérve leültesse. Azt is tudhatta kőfaragónk vázlatkönyve és halomlás alapján, hogy Rómában Venus és Róma templomában az istennőket a kultuszszobor ülő helyzetben ábrázolta.⁴

A mintakép földértése szobruk jelentését is megadta. Venus

¹ Ephemeris arch. 1885 pl. 13.; Röm. Mitt. 1902 S. 232 ff (Hauser) Kavvadias: Glypta Nr. 262. Hauser felsorolta a fenmaradt többi másolatpéldányt, melyek legalább részben a kardszalagot elhagyták s kecskebőrrel helyettesítették.

² Cohen: Med. Imp. II. pl. 18, 106.; Bernoulli: Aphrodite S. 200.

³ Cohen III. pl. 10. No. 196.

⁴ Dio Cassius 69, 4.

⁵ Roscher: Myth. Lexikon I. S. 394.

Aphrodite szobra Amyklaeaban, mint a spártaiak győzelmi ajándoka az Aigopotamoi melletti csata (405. Kr. e.) emlékére.* A hellenisztikus kor művésztének pedig kedvelt tárgya volt a kardját felkötő ruhátlan Aphrodite.** A rómaiak hódolatukat Venus Victrix-sel szemben az által is kifejezték, hogy a Capitoliumon neki templomot emeltek. De beszédes bizonyosságai e kultusz életének az éremképek is.

2. ábra.

APHRODITE SZOBRA EPIDAUROSÓL.
(Athén, Ethnikon Museion.)

Szobrunknak vallástörténetileg nagy érdekességet ad, hogy Venus Victrix kultuszát Pannonia számára emlékszerűleg igazolja épen abban az időben, midőn ez a kultusz éremképeken nagy divatban volt: a Kr. u. 2. században. Erre az időre vall ugyanis szobrunk művészi kivitele. Művészettörténeti jelentősége abban rejlik, hogy újabb bizonyága a görög művészi típusok messze vándorlásának a római provinciák művészetében.

Hekler Antal.

* Pausanias III. 18, 7. Röm. Mitt. 1902, S. 240.

** Roscher: Myth. Lex. I. S. 419.; Bulle: Der schöne Mensch T. 156.; Reinach: Rep. II., 341., 1.; 375., 4.

MARCZALI MIKLÓS SÍREMLÉKE. A M. N. Múzeum lépéseket tett, hogy megszerezze az 1413-ban 33 éves korában elhunyt Marczali Miklós erdélyi vajda síremlékét, melyet a kilenczvenes években találták Székesfejervárott, a Fellmayer-féle ház telkén s előbb kútfödélnek használták, utóbb pedig ugyanazon telek második udvarában egy kis házikó keleti falába illesztették. Marczali Miklósról eddig az volt a vélemény, hogy 1412 őszén esett el Motta ostrománál, Friaulban, a velenczeiek ellen viselt háború alkalmával (A magyar nemzet tört. Szerk. Szilágyi S. III. k. 510. l.), a sírkő tanúsága szerint azonban akkor csak súlyos sebeket kaphatott, halála később következett be s a székesfejervári székesegyházban temették el. Sajnos, a vörös márványsíremléknek csak felső része maradt meg, mely a fölírat egy részét s a címer sisakdíszítését foglalja magában. A minuscula-betűs felíratból ennyi maradt meg: (h)ic · iacef · nicol(avx) — de · marchal ·, a másik sorban: obit · anno · dni · m · cccc—x · iii — — — ann xxxiii.

HÍREK A RÉGISÉGTÁRBÓL. Az *őskori* gyűjteménynek érdekes szaporulata volt az a palæolith kőszerszám-gyűjtemény, a melyet a miskolczi Szeleta-barlangban ásatott ki a Barlangkutató-bizottság két szakembere. Mátészalkáról bronzkori tört szereztünk, a mely typusát tekintve, rokon a tamásfalvi (Torontál m.) törökkel; v. ö. Hampel, A bronzkor eml. III. CXXVI. t. Futakról nagyszámú bronzkori dépôt-lelet került gyűjteményünkbe, s vele együtt a károlyfalvi bronzkincsleletből egy kaukázusi typusú kard-hüvelypánt; Mil-leker Bódog régebben megemlékezett már e kincslelet többi részéről (Dél-Magyarország Régiségleletei, I. 55. l.). Makkfalván előkerült skytha bronztükröt vettünk meg; méltatását e folyóirat ez évi folyamában adja Téglás Gábor.

A *római kori* gyűjteménynek ez évi legszebb növekedését bronz-szobrocskáknek nagyobb sora teszi.

A karinthiai Watsch-faluból származó Athéna-szobrocskán kívül, egy 7 db. kispasztikai emlékből álló gyűjteményt vettünk meg. Volt közöttük egy nagy négerfejes bronzbalsamarium, a mely a tétényi kocsilelettel (v. ö. Arch. Ért. 1890., 98. o.) együtt került ki (ugyaneből a leletből származó bronz-illatszertartó-edénykét is szereztünk e félévben). Egy kisebb négerfejes bronzbalsamarium Mojgrádból származik, egy négerfejes mécs pedig Szombathelyről. Ugyaninnen való egy Herkules-szobrocska. Kolozsvárott került ki egy rúdvég (?) diszító tagjául szolgáló női bronzmellkép. Malaczformájú futósúly római mérlegről (Nagyszombat) és egy egérformájú bronzmécses (Szombathely) érdekesen egészítik e gyűjteményt, a melyhez még egy ólomtáblácska, a thrák lovasistenségek ismert ábrázolásával is tartozik.

A *népándorlási* korból csupán kisebb jelentőségű leleteket szereztünk meg Szárazdrol és Gyönkről. Az előbbi helyről egy nyeregveret maradványai ornamentikájuk által tűnnek ki.

Leggazdagabb volt a szaporulat az *ötvösművek* terén. Megszereztük a homoródszentlászlói ref. egyház gótikus kelyhét, a melynek felírásához («istum calicem ꝯo petrus v») érdekes hozzávetésül felmerült a «fecit orifex Petrus

Ungarus» értelmezés. Ugyancsak gótikus kelyhet vettünk meg a felsőlövői ev. egyházközségtől. A kehely a vasvármegyei múlt évi műtörténeti kiállításon merült fel (v. ö. annak katalógusában 308. sz. a.); intézetünkbe való jutása után megállapított, hogy a cuppán lévő XVI. sz. címér talán az Aba nemzetiségből való Recsky-családé. A XV. század elejéről való zománczos arany bárányt (eredetileg valószínűleg ostyaszelencze tetején nyugvó Agnus Dei volt) későbbi időkben csüggővé alakítottak át; régi nemesi család birtokából, kereskedő közvetítésével vettük meg. Sajnos, ugyanilyen úton tudtunk csak egy XVI. sz. násfához hozzá jutni, a mely Szent György alakját tünteti fel; hátlapján «Honora regem» felírást olvasunk. A darab, a mely annak idején a történeti ötvösműkiállításon is szerepelt (v. ö. Ötv. Kiáll. Lajtsr. III. ter. 5. szekr.) olyan áron volt csupán megszerezhető, a minő árat eleddig hasonló ötvösművekért még alig fizettünk. Állítólag nyitramegyei család tulajdonából került gyűjteményünkbe egy arany filigrán művű láncz, telehintve apró kis kék zománczokkal; keletkezési korát eddig biztonsággal nem lehetett megállapítani, sok indicium szól azonban XVI. századi származása mellett. Barsendrédén a gőzeke csapott ki két XVI. sz. ezüstpoharat, s részben megrongálta azokat; az egyiknek fene-kén lévő címér esetleg a Molitor- vagy Molnár-családé lehet. XVII. századi zománczos, kaszettás jegygyűrűt vettünk, abból az ismert formából, a mely két egymásba illő karikából áll. XVIII. sz. erdélyi, festett zománczú övet vettünk kereskedő közvetítésével egy főrangú család birtokából. Ugyanilyen módon került gyűjteményünkbe egy XVIII. sz. gyűrű, a melynek üveggel borított fejében, ugyan festett zománczú, de nagy finomságú ronde-bosse Szent György-csoportozatot látunk.

Keleti ezüstitálkáink sorozata három érdekes darabbal bővült: egy valószínűleg örmény művű tálka, az egyik szláv lovasszent ábrázolásával; egy tálka, a melynek díszítése moghrebi típusú arkatura alatt struczmadarakat tüntet fel, s végül egy modernebb művű, orosz tálka a XIX. század elejéről.

Vámbery Ármin egy nagy kavicsból való *türbét* ajándékozott, a melyen, ornamentális keretben, kurzív neski-betűkkel a következő felírás van: «Ez a művelt idegen vértanú, szónok és a qorán ismerője, Omar ben Abd'er-Rahman al Belchinek a sírja ki az 573. év Ramazan hó 9-én, egy pénteki ünnepnapon meghalt.» (Időszámításunk szerint 1177. febr. 17-én, a mikor Balchban a szelcsukok uralkodtak).

Ereklyetárunk Komlóssy Idának, a Nemzeti Színház egykor ünnepelt tagjának emléktárgyaival szaporodott. S.

HÍREK AZ ÉREMTÁRBÓL. A M. N. Múzeum éremtári B. osztályában, a hol a bennünket legközelebből érdeklő magyar és erdélyi pénzek vannak, 1913-ban említésre méltó mozzanatok a következők. I. Lipót nagybányai veretű L—M jegyű 1675-ös tízaranyosát vettük meg. II. Rákóczy György kolozsvári veretű (c—v) 1660-ból való nyolczszögű tízaranyosát szereztük meg. Ezen darab bélyegét ismertük hatszögű és kerek tízaranyosokon, hatszögű és kerek tallérokon (lásd Resch: Siebenb. Münzen 148. l. 151—153. sz.), de nyolczszögű veretben eddigelé nem ismerem. Ezidei vételünk Báthory István

nagybányai veretű 1586-ból való lengyel tallérja (Hutten-Czapski: Cat. des mont. palonaises I. 73. l. 758. sz.), melyet danzingi, erdélyi és magyar aranyokkal, különböző német tartományi és városi XVI. századból való tallérokkal együtt Fehérmegyében Felső-Alapon találtak.

Mostanában többször hoztak hozzánk Abd—ul—Medzsid alatt vert 1258-as (Kr. u. 1861.) évszámú török rézpénzeket, melyek egyik vagy másik lapjára vagy mind a kettőre görög nagybetűk vannak beverve. (Pl. tojásdad körben Σ · X · alatta Α · Γ, ugyanezen oldalon Τ Ξ Χ, a másik oldalon Κ Α betűk). Az utolsó két betű vésete igen durva és igen új, a többié régibb és finom, úgy, hogy egészen contremarqueszerű. Biztos adataink vannak arra nézve, hogy ezek a pénzek a csepelszigeti tölténygyárból kerültek ki. Valószínűleg a következőképen lehet őket megmagyarázni. Törökország mostanában nickelpénzeket veret a nagyobb rezekek helyett. Az ország pénzben levő rézkészletéből a csepeli gyárban töltényhüvelyeket készítettek. Ezeket itt most is készítenek még Törökország részére. Az utolsó két betűt bizonyosan itt verték be.

Több kisebb-nagyobb feldolgozott éremlelet közül említésre méltó a brassói (Brassó m.) és jánoshalmi (Bácsbodrog m.) aranylelet. Amabban XVIII. századi magyar, erdélyi, hollandi, velencei, lengyel, török, osztrák, emebben szintén XVIII. századi magyar, erdélyi, brabant-flandriai és osztrák egyszerű és többszörös aranyforintok voltak. Mindkét lelet nem annyira régisége miatt fontos, mint inkább a bennük előfordult pénzek évszámainak nagy változatossága miatt. Ez évben került sorra a múlt év végén szerzett Schmidegféle Árpádkori éremlelet beosztása is. Azóta egészen bizonyos forrásokból azt is megtudtuk, hogy egyrésze ez a *bácsi leletnek*, melyet a Numizmatikai Közlöny XII. 1. füz. évf. I—15. ll. Gubitz Kálmán tett közzé. A leletben az eddig ismert fajoknak több eddig ismeretlen hibridje volt, sőt egy darab igen szép eddig teljesen új faj is (l. Num. Közl. XII. évf. III. füz. XXI. Csoport.). A M. N. Múzeum birtokába került 1340 db.-ból csaknem 750 db. különböző változat vált be gyűjteményünkbe s gazdagította azt igen előnyösen. H. P.

HÍREK AZ AQUINCUMI MÚZEUMBÓL. A gázgyári és aquincumi ásatási terület közt, a volt Papföldön, megkezdték a munkaházak építését. Az építkezések megkezdése előtt azonban már a múlt évben kutató árkot vontak s az így előkerült romokat egészen kiásatta az aquincumi múzeum igazgatósága. Napvilágra kerültek fürdőépületek, lakóházak, boltok romjai utcával s mozaikokkal és egy görög-római kerek templom maradványai lépcsőrészekkel, kerek folyosóval, mely egy kerek cellába vezet. A kutatást itt még tovább kell folytatni, nevezetesen abból a célból, hogy megállapítható legyen, melyik istené volt a templom? Ezenkívül találtak oltárköveket, igen sok apróságot s egy agyaggyár maradványait, hol Venus-szobrokat gyártottak.

A SZÉKESFŐVÁROSI MÚZEUM folyó évi nevezetesebb szerzeményei között nemcsak a túlnyomó darabszáma, hanem egyes példányok rendkívüli ritkaságára való tekintettel is elsősorban az érmek érdemelnek említést. A 63 érem közül 13 drb Budavár XVII. századi visszavívása emlékére veretett, a

többi újabbkori. Főképpen az előbbieik bírnak nagyobb jelentőséggel, mert egynémelyikük, mint pl. a Gohl «Budapest emlékérméi» című munkájában 8, 10, 12, 28, 36, 73, 80, 83, 96 és 110 sz. a. ismertetett példányok ma már csak nagyon elvétve kerülnek piacra. Örvendetes módon gyarapodott a múzeum festménygyűjteménye is 14 drb olajfestésű és ugyanannyi vízfestésű képpel. Barabás Miklósnak egy női arczképén és Ujházi Ferencznek egy régi pesti olajárust ábrázoló festményén, továbbá Grimm egykori pesti arczképfestőnek egy Biedermeier női arczképén kívül a többi mind újabbkori festőművészeink műterméből került ki. Képviselve van köztük Egerváry Potemkin Ágost, Fáy Sándor, Hány Gyula, Jávör Pál, Pepera Károly, Pólya Tibor, Rosenmayer Ferencz, Rubovics Márk és Sartori Silvio. A képek túlnyomó részben a lebontás alá kerülő Tabán festőibb részleteiről készültek ugyan, van azonban közöttük egynéhány olyan is, a mely a Belvárosnak részben eltűnt, részben megváltozott tereit és utczarészleteit ábrázolja a mult század hetvenes éveiből. Ugyancsak tabáni részleteket ábrázol Gyenes Lajosnak két művészi kivitelű aquatinta-karcza is. Az intézet grafikai gyűjteménye többek között egy igen szép és ritka rézmetszetű lappal is gyarapodott, a melyen 12 művészi ízléssel színezett fővárosi miniatűr-veduta foglal helyet. C. Schwindt rajza után készült és «Zwölf Monate in Pesth» felírással van ellátva. Egy XVII. századi, a Tabán egyik házából származó és Krisztust a latrokkal ábrázoló fa-relief mellett az iparművészet kereteibe vágó néhány becsesebb tárgy is említésre méltó. Ezek között is elsősorban a Váci-utca és Kristóf-tér sarkán 1791-ben alapított Nagy Kristóf gyógyszerártnak minden valószínűség szerint az alapítási évvel egykorú díszes ajtószárnyai és czégtáblái, továbbá három darab, a mult század első évtizedeiben készült óra, egy a Gizella-téri régi német színház képével díszített fayence-tányér és végre a Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának jóvoltából megszerzett két igen díszes, kézi kidolgozású cserépkályha a Városmajor-utca egyik házából, melynek mindegyike Brxa János budai mester nevével és az 1865-ös évszámmal van jelezve. A nagyobbbrészt utcai jeleneteket ábrázoló 53 drb szintén újabban szerzett fényképpel és egyéb kisebb jelentőségű tárgyakkal együtt a múzeum gyűjteménye a folyó év eddig lezajlott öt hónapja alatt 192 darabbal gyarapodott. Ezek között ajándéktárgy alig van s néhány hivatalból érkezett darab kivételével, majdnem mind vásárlás útján volt csak megszerezhető. Beszerzésük a múzeum ez idei dotációjából 10,454 koronát emésztett fel.

A SEPSISZENTGYÖRGYI SZEKELY N. MÚZEUM 1912. évi jelentése szerint a régiségtár részére kiutalt ezer korona államsegély egy részét a régiségtári szakkönyvtár kiegészítése céljából az ásatások anyagának feldolgozásánál és régiségtani gyűjtemények rendezésénél szükséges könyvek és szakfolyóiratok beszerzésére fordították. Ebből az összegből fedezték a Sepsiszentgyörgy és Gidófalva közti vasúti vonal keleti oldalán a Bedeházi-malom melletti östelepen dr. László Ferencz múzeumőr által szeptember, október és november hó folyamán 15 napon vezetett ásatásokat, a ki a telepnek eddig feltárt körülbelül 3000 □ méter területén összesen 17 csonkakúpalakú, föld-

alatti úgynevezett «putri» lakást mért fel. Az előkerült emlékek legnagyobb része ezen üregből való. Van köztük: kőeszköz 2 drb, szarvasagancseszköz 2 drb, állati csont 16 drb, ép vagy összerakható agyagedény 13 drb, jellemző edénytöredék 286 drb, egyéb agyagtárgy 2 drb, szuvaltrög 6 drb, vastárgy 2 drb, egyéb tárgy 8 drb, összesen 337 drb. A cserépedények legnagyobb része kézzel van alakítva, azonban vannak köztük a háromszékmegyei római provinciális kort jellemző, korongon készült edények töredékei is. Kortörténeti szempontból kiváló fontosságúnak az egyes edények fenekén és szádának felső lapján talált «bélyegjegyek». Töredékeiből össze lehetett állítani egy 74 cm. magas és 56 cm. átmérőjű hullámvonalú díszítésű nagy edényt. Az erődsi Tyiszk-hegyi őstelepen dr. László Ferencz múzeumőr másirányú elfoglaltsága miatt csupán a 2. és 3. számú lakás közti konyhahulladék-rétegek lefejtése céljából történtek ásátások. Régiségtani kutatásokat végeztek még Magyarbodzán, Bölönben, Komollón és Sepsiszentgyörgyön az Olt melletti telepeken. Háromszék vármegye alispánjának rendeletéből az elkobzott tárgyakból a sepsi járási, nagyborosnyói és miklósvári főszolgabírói hivatal összesen 141 drb puskát és pisztolyt helyezett el a múzeumban. A nagyobb adományok közé tartoznak a Roediger Lajos nyugalmazott főgymnasiumi tanár útján Bálint Benedek és neje által adott 1849-ből való kegyeleti tárgyak és egy 1795-ből való három fiókos subplot szekrény, melynek anyaga a Szent-Anna-tó feletti Kokojszáson nőtt tiszafából való. A régiségtár és éremtár összes gyarapodása 1912. évben: Ásatás vagy vásárlás útján 818 drb, ajándék útján 254 drb, összesen 1072 drb. Ebből *a)* őskori régiség 820 drb, *b)* római régiség 1 drb, *c)* középf- és újabbkori régiség 149 drb, *d)* kegyeleti tárgy 8 drb, *e)* érem és pénzjegy 58 drb, *f)* egyéb tárgy 31 drb.

A SZEGEDI MÚZEUMBÓL. A szegedvárosi múzeum régiségtári osztálya (egyben történelmi emléktár) gyarapodása az 1912-ik év folyamán állami segélyből ásátás és vétel révén: 518 őskori, 4 középkori tárgy, összesen 522. Egyéb ásátás és vétel nyomán: 88 őskori, 197 középkori tárgy s 29 érem, összesen 314. Ajándékol érkezett 2 őskori, 22 római, 6 középf- és újabbkori, 56 kegyeleti tárgy, 29 érem és pénzjegy. Összesen 115. Az összes évi gyarapodás 608 őskori, 22 római, 207 középf- és újabbkori, 56 kegyeleti tárgy, 58 érem és pénzjegy. Összesen 951. Ilyformán az egész leltározott anyag állománya a múlt év végén 12,858 őskori, 339 római, 3929 középf- és újabbkori, 60 kegyeleti tárgy és 8808 érem és pénzjegy. Összesen 25,994 darab.

Az év folyamán a régiségtár kisebb vételek és adományok mellett a horvát Sziszekekről kapott értékes római-kori tárgyakat ajándékba. A rábéli bronzkori telepről bronz ékszerekkel, az adai kelta temetőből agyagtárgyakkal gyarapodott. Két, az alsótanyai rőszkei kapitányságban lelt bronz karpereczet a rendőrség adományozott. A baksi sírmezőkről, a honnan 1911-ben népvándorláskori leleteket kaptunk s a mely hely a további ásátásra alkalmasnak látszik, a lelőhelyek megállapításával térkép készült, az esetleges ásátás segédeszközéül. Egyelőre azonban az ásátásokat még Csókán kellett folytatni, mert ez a telep még nincsen egészen feltárva. Az 1912. évben két ízben ásátott a csókai Kremenják- (magyarul Tűzkő-) halmon *Móra* Ferencz városi könyvtáros. Az I. ásátás eredménye 180 cserép, 95 kő, 74 csont, 3 vas, 1 bronz-

tárgy. A II. ásatás anyaga 43 cserép, 25 kő, 60 csont, 23 vas, 26 bronz, 83 arany és 1 üvegtárgy. Ezeket a csókai ásatásokat *Lederer* Arthur földbirtokos úr szíves engedelmével már hat éve végezteti nevezett tisztársam, összesen eddig nyolcz ásatást végeztetvén — de a Kremenyák még mindig nem merült ki. Az idén folytatjuk a föltárást. Nézetem szerint ez a telep rendkívüli érdekességű s az ásatások bevégeztével meg is fogom kísérelni, hogy főfelügyelőség, Szeged sz. kir. város közönsége és a szegedi Dugonics-Társaság közös jóakaratával az anyaga külön múben legyen ismertethető. Az anyag felől egyelőre csak annyit, hogy benne a neolith-kori ősember tárgyai a honfoglalás-kori emlékekkel váltakoznak. Ez utóbbiakból tavaly egy lovas sírban, mely mellett egy nő s egy gyermekcsontváz is volt, részben a lovon, részben a lovas koponyáján 3 darab arany díszet találtunk. (Nem sok fantázia kell hozzá, hogy az embernek a Thonuzoba-monda jusson az eszébe.)

Az idei ásatást — miután a város tisztelt tanácsa teljesítette azt a kérésemet, hogy a rendszerint az év második felében érkezni szokott államsegélyre elszámolandó előleget ad — az esős idő elmúltával azonnal megkezdjük s e tekintetben a föld átengedéseért *Lederer* Arthur földbirtokos úrhoz újból kérelmet intéztünk.

A folyó évi régészeti szaporulatunk az alábbi: fekete agyagból készült római kis cserépedénynek az alja. Lelőhely: Új-Szőny. Adomány. Római bronz fibula, hosszúsága 37 milliméter. Római bronz fibula. Külső, díszes oldala nagyfülű, hosszúfarkú futó állatot ábrázol. A két fibula lelőhelye a horvátországi Sziszek (Siscia, Segesta). Adományok. Agyagedény, korongon készült körül vonalas díszítésekkel. Lelőhely: az Al-Duna. Bővebb meghatározás hiányzik. Adomány.

Népünknek szeretetreméltó szokása, hogy ha valamerre jártában régiséget talál, azt hazaküldi vagy hazahozza. De néha, túlságos szerénységében sem magát meg nem nevezi, sem a tárgyak lelőhelyét. Így egy polgár a multkor, múzeumnyitási napon lezárt dobozt adott át egyik teremőrnek, hogy ezt a múzeumnak adja s azzal eltávozott. A csomagban kő- és bronzkorszakbeli tárgyak voltak: tokos és füles bronzbalta, 7 és $\frac{1}{2}$ cm. hosszú, inkább dísz tárgy mint fegyver. Bronz karperecznek a törött fele, díszítésekkel. Ovális formájú bronzdarab. Halpicze, bronzból. Bronz karperecz, dísz nélkül, össze nem éró véggel. Bronz spirális tekercs. Egy túformára egyenesre húzott bronz karperecz. Bronz lemez, 8 és $\frac{1}{2}$ cm. hosszú. Halántékkarika, négyszer összehajtogatott bronz sodronyból. Három darab bronz pityke, két-két helyen átlukasztva. Nagyobbfajta bronzgomb, két füllel. Vékony, nem díszített bronzkarperecz, derékban összegörbítve. Hét darab bronztű, köztük egy lukas. Három nummulit. Csiszolt ametiszt, 18 milliméter hosszú. Átfúrt és díszített kis henger ásványi anyagból. Két darabból álló bronz kapocs. Csiszolókő. Kőbalta, durván csiszolva, 8 cm. hosszú. Ugyanaz, kisebb, 5 cm. Szarvasagancs, átfúrt nyéllyel. Czápafog. Csont késdarab. Két átfúrt orsókarika. Agyagkarika, luk nélkül. Fekete agyagból korongon készült cserépedénynek a darabja. Bögre, oldalán csúcsos díszszel, füle letörve, 5 cm. magas.

Kerestettem azután az adományozót, de nem lehetett ráakadni, így a lelőhelyet ma sem tudjuk. Úgy vélem azonban, hogy Sziszek környékéről, a Szávából vagy a Kulpából valók a tárgyak. Onnan való leleteink nagyon hasonlítanak ezekhez.

Szeged.

Tömörkény István.

RESUMMÉS.

DANS SON AVIS LE NOUVEAU REDACTEUR DE L'«ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ» GÉZA NAGY, après avoir rendu hommage à la mémoire du regretté Josef Hampel directeur de cette revue pendant 28 ans, prononce son programme. La description des trouvailles est remise à un nouveau périodique qui va paraître sous peu et qui reprend la place des «Archeologiai Közlemények» mis au silence avant bien des années. L'Archæologiai Értesítő publiera des articles traitant des questions d'archéologie d'un caractère plus général et s'occupera donc non seulement de l'archéologie de notre pays, mais aussi d'études archéologiques internationales. Cette publication donnera encore des résumés de la littérature arch. de l'étranger, notamment de la Scandinavie, Finlande, Russie et des autres peuples slaves, des roumains etc. La littérature de l'occident sera présentée dans un groupement selon les questions traitées. Il faut encore faire la remarque, que dès maintenant à chaque numéro sera joint un bulletin dans lequel le résumé de chaque article sera publié dans une langue internationale choisie par l'auteur.

Dr. LOUIS DE MÁRTON: CLASSIFICATION DES FIBULES DE LA HONGRIE. Série II. les fibules de l'époque de Hallstatt.

L'article faisant partie d'une série d'études le résumé suivra l'apparition de la série complète.

A. HEKLER: NEUERWORBENE RÖMISCHE BRONZEN IM MAGYAR NEMZETI MÚZEUM. 1. Vergoldete Bronzestatuette unbekannter Fundortes, die durch Vergleich mit Münzbildern als ein Porträt Constans I. aus seinen Jugendjahren (335--340 n. Chr.) nachgewiesen wird, und einst wahrscheinlich als Schalenemblem verwendet wurde.

2. Bronzestatuette der sandalenbindenden Venus. Die Figur diene ursprünglich, wie der mitgegossene Pfeiler im Rücken vermuten lässt, zur Dekoration eines Dreifussstabes. Vgl. Arch.-epigr. Mitt. 1883. T. III.

3. Bronzestatuette der Haare trocknenden Aphrodite aus Mitrovicza (Slavonien) mit silbernem Torques am Hals. Treffliche Nachbildung einer bekannten hellenistischen Vorlage.

4. Bronzestatuette der Athena, angeblich aus Watsch (Karinthien). Nach einem Vorbild des 5. Jahrh. n. Chr. Vgl. Furtwängler: Griech. Originalstatuen T. I.

5. Statuette eines Pantherweibchens mit Efeuranken am Hals aus Pansova. Über den Typus vgl. zuletzt: Münch. Jahrb. 1912 S. 1 ff.

6. Bronzelampe unbekannten Fundortes. Die beiden Schnauzen sind in sinnvoller Weise als Lilienkelche gestaltet. Der Henkel fehlt. Die ganze Aussen- seite der Lampe trägt reichlichen Reliefschmuck. Die beiden Hauptbilder sind dem dionysischen Kreise entnommen: *a)* Dionysos mit Thyrsos auf Panther neben einem Altar; *b)* Silen auf Esel mit Schale und Tympanon. — Zwischen den Schnauzen ein kleiner laufender Sklave als Lanternarius mit Lampe und Tympanon ausgerüstet. Die dionysischen Bilder, sowie der Lanternarius machen durch ihre Beziehung zum Totenkulte die ehemalige sepulchrale Verwendung der Lampe wahrscheinlich. — Die unruhige, mehrfach durchbrochene Reliefbehandlung der Bilder entspricht dem von Sieveking nachgewiesenen, in der frühen Kaiserzeit üblichen Wachs- oder Gipsmodellstil. — Näheres über die hier vorgelegten Denkmäler wird in einem der nächsten Hefte der Jahreshefte des k. k. österr. arch. Instituts ausgeführt werden.

GRAECO-EGYPTIAN PORTRAITS in the Egyptological Collection of the Budapest University by *Mary Freudenberg*. Our University was enriched two years ago by an egyptological Institute, which thanks its existence partly to Professor Beöthy's munificence, who put his Egyptian objects, which he collected with great understanding and knowledge at the disposal of the University, and partly to Professor Mahler, who by scientifically describing the objects, rendered a great service not only to our University, but to Egyptology. The collection gives an excellent idea of Egyptian culture and art from the first stages of its development to the Coptic-Christian times. Particularly the Graeco-Egyptian period is very well represented, this is a very important epoch, for it shows the struggle and union of two different cultures. The subject of art in Egypt did not undergo any change in its later times. It remained just as 3000 years before standing in the service of religious ideas. These ideas were so strong, that they forced into their power the art of the subduers.

No work of art shows us the character of that time better, than the group of mummy-portraits. Our collection contains 6 specimens; the object of these lines is to give a description of the standpoint of culture, as well as that of art. As the literature on the subject is very comprehensive, I thought it needful to sketch in chronological order the opinions of the scholars who dealt with the pictures. I shall not enter further into the question of the technique, than is necessary to understand their value from the point of view of art. The purely technical part of the question will be treated by Mr. Gasparetz who for years makes successful mikrochemical analyses of antique pictures. My article consists then of three parts, the first is the resumé of the literature concerning the subject of the Graeco-Egyptian portraits, the second the description of the pictures, in the third the ideas of the first will be applied to the second.

In European Museums a few mummy-portraits were to be seen before 1880. Six were in the Louvre, one in the Bibliothèque Nationale, three in London, one in Florence.

In 1887 the number of these portraits increased very much through the excavation of Mr. Graf's agents who found a hundred painted panel-pictures in Rubajjat, a small village near Roda on the North Eastern side of the Fayyum. The pictures are now scattered in all the great Museums of Europe. In 1888 Flinders Petrie excavated a great number of such panel-portraits in Hawara, which, as Rubajjat, is in the Fayyum. The portraits correspond perfectly in style to the Rubajjat-pictures. Since 1888 a few more pictures were found, and nearly all in the Fayyum-district. In 1911 Petrie again excavated 65 panels in Hawara.

The capital of the Fayyum-province, Medinet-el-Fayyum, is built on the ruins of an ancient Egyptian town, which was called Arsinoë by Ptolemy-Philadelphos in honour of his sisterwife. In the Ptolemaic epoch it was an important town, and therefore it seems probable that the Rubajjat pictures belonged to the citizens of this town. Ebers who first described these pictures, believed in his first article published on this subject that the cemetery of Rubajjat belonged to a small place called Kerke. As Arsinoë is 22 kilometers distant from Rubajjat, it would have been a hard task to transport the dead so far. Besides this Kerke was in the Memphite Nomos, not in the Arsinoë. In his book: «Die hellenistischen Portraits aus dem Fajjum an der Hand der Sammlungen des Herrn Graf» (Leipzig 1893) he changed his opinion and believed that the pictures were made in Arsinoë, as the mummy-transports were very frequent in Egypt, and on one of the tablets, found on the mummies, there was an inscription, which mentions that a mummy, from Philadelphia in the Memphite Nomos, was sent for burial to the arsinoë Kerke.

The people interred in the Necropolis of Rubajjat consisted as Ebers says chiefly of Semitic and Hellenistic races.

The height of the panels which were bandaged on the mummy, as Ebers informs us, varies between 26 and 45 cms, the width between 12 and 14. Their material is sycamore or cypress-wood. The painting is executed in the so called *encaustic* technique, but there are portraits painted in distemper as well, and on some the two techniques are combined. The age of the majority of the deceased varies between 20 and 40.

As to the question whether these portraits were only funereal pictures, Petrie's opinion is that they were painted during life-time, hung up in the house and after death fastened on the mummy.

All the deceased were well to do people, as can be seen from their costly dresses, their jewelry, golden wreaths, and diadems. The mythological scenes painted on the bandages of the mummies show that they were all pagans.

As to the age of the pictures Ebers believes them to be from the second century before Christ. His proofs are: 1. Only during the reign of Ptolemy II. Philadelphus, when the worship of Serapis helped to consolidate Hellenic life in Egypt, could so many different races accept the same funerary custom. 2. The striking realism of the portraits corresponds well with our notions of Alexandrian art. 3. On one of the male portraits (Graf Nr. 7) there is a lock

of hair, which must be identified with the prince's lock of Horus, as worn by the Ptolemaic princes. 4. In Pompeji there were found pictures painted in a similar style, which were executed under Alexandrian influence in the second and first century before Christ. 5. The greater part of the deceased, are dressed in purple. Now during Roman rule, only the Emperor had the right to wear purple, whilst in Ptolemaic times, there was a celebrated industry of purple in Alexandria. 6. The sword-stripe worn by the deceased on the left shoulder shows that they were Greek, Roman soldiers always had to wear it on the right. 7. The gold buttons on the stripes were given by Ptolemaic rulers to their soldiers.

Whilst the oldest and best pictures were painted according to Ebers in the second century before Christ, the latest are from the fourth century A. D., when Cynegius issued the decree of the emperor Theodosius, in which Pagan funerary rituals were most strictly forbidden. (382 A. D.)

Many portraits, says Ebers, were painted during the rule of Hadrian (117—138 A. D.) but the Roman and therefore later pictures are much worse in quality than the Ptolemaic ones.

Ebers remarks one strange element in the pictures, the disproportionate size of the eye. He explains it to the old national costum of the Egyptians of painting their eyes.

Whilst the citizens of Arsinoë inhumed their deceased in Ptolemaic times frequently in Rubajjat-Kerke, they preferred Hawara during Roman rule. Therefore, according to Ebers, the Graf-series is the older, and from an artistic point of view more valuable, than the younger Hawara series.

The scholars did not agree in every point with Ebers's opinion, especially regarding the dates assigned to the portraits.

Heydemann bases his dating on the style of the hairdressing of the women and on the men's fashions of shaving or of beards. Under Alexander the Great and the Lagide rulers, shaving became the general fashion. Under Hadrian's rule beards came into fashion again. Now all the men painted on the Rubajjat-portraits have beards and moustaches, they cannot therefore be according to Heydemann of the beardless time of the Ptolemies, but must be of Hadrian's time or later. The same evidence is given by the tunic-hem, which occurs on nearly all the portraits and was worn in the late empire, and thirdly by that of the Prince's lock too, which has become a simple tress on the children pictures, and which was a general fashion for children's hairdressing in late Roman times. Heydemann referring to all these evidences says that the series can not have begun before the first half of the second century A. D.

The method of painting of the pictures is the encaustic technique. Before the mummy-portraits were found, archaeologists had only theories on this method, based on the book of Pliny, for no really encaustic pictures from antiquity were known. The finding of the mummy-pictures threw a new light on this subject.

The pictures were first discussed from this point of view by Donner von

Richter. His conclusions are: the greater part of the pictures is painted in the encaustic technique. This method of painting consists of two processes, the first was to paint with coloured wax, the second was the burning in of the painting.

According to Pliny there were three methods of encaustic painting. In the first two cases the painting was executed by means of a *cestrum* without melting the wax. Only in the third method melted wax, and a brush were used. The *cestrum* was a sort of leaf-shaped wooden spatula with serrated edges. After having executed the painting, a hot iron was brought close to the panel so as to melt the rough edges left by the spatula and produce a glossy even surface. (Donner, himself a painter, executed portraits in the described technique.) On the majority of the pictures only the flesh and hair were painted with the *cestrum*, the drapery with the brush. Some pictures are painted in distemper, that is to say with water colours, in such cases the panel often was covered with canvas.

Berger, himself a painter, like Donner von Richter, did not share his views concerning the encaustic technique. He did not believe that the portraits were painted with cold wax colours, and then burnt in. The frequent brush-marks which are to be seen on the pictures contradict Donner's views according to which the portraits were executed with the *cestrum*. Whilst Donner von Richter believed that the portraits were painted in the first method of painting of Pliny, Berger's opinion is, that they had been executed in Pliny's third method. This method consisted of the following processes: The natural melted wax was mixed with the colours and with oil, then it was put on the panel by means of a brush in an artificially heated, liquid condition, and finally the picture was painted with the red-hot metal implement. Concerning the *cestrum*, Berger does not accept Donner's wooden spatula. According to him the metal spoon found in a painter's grave in Saint Médard des Prés corresponds to Pliny's *cestrum*.

Though the question of the technique is not yet exhausted, it would lead us too far to sketch all the different opinions of the scholars who dealt with it. We therefore shall turn our attention back to our original task.

Ulrich Wilcken's opinion was, that the cemetery of Kerke was used by the arsinoïte neighbour-villages. Concerning their age he agreed with Heydemann and dates them from the second century A. D.

The pictures excavated by Petrie in Hawara were first published by him in his work: «Hawara, Biahmu and Arsinoë. (London 1889.)

The Hawara-cemetery, as Petrie informs us, was used from the XII. dynasty until the 6th century A. D. The course of development of mummy-decoration from Egyptian to Greek types can be successfully followed in this cemetery.

The first important change of custom according to Petrie was that the mummies were not buried as before, when mummification was complete, but were kept in the abodes of the living, accessible to everybody.

This new rôle of the mummy gave a new impulse to art, which mani-

fested itself in the increasing influence of foreign elements. The victory of the foreign art is best shown in the use of the painted mummy-portraits, when the western taste for painting superseded the immemorial Egyptian tendency for modelling.

This most important innovation took place in the first half of the second century A. D., when the visit of the emperor Hadrian caused a revival of Hellenistic art in Egypt. (130 A. D.)

Concerning the method of painting of the portraits, Petrie's opinion is as follows: The early pictures were painted in distemper. Later on wax-colours were used, which were laid on in a melted state by means of a brush. Sometimes a hard point, such as the brush-handle, was used for detail-work, but there can be no doubt that the brush was the principal implement. Whilst in Italy artificial heat was used to fuse the coloured waxes together, such means were superfluous in Egypt, where the ordinary sun of April and May is so strong as to melt the wax and fuse the coloured waxes. The process was simply the following: The colours in powder were mixed with the wax, the mixture was placed out in the sunshine. On the wooden panel was laid a priming of distemper, then a grounding varied in tint, the surface colour was worked on in a free flowing state. — So according to Petrie the most characteristic feature of the encaustic technique, the burning in, was not executed on the mummy-portraits.

Petrie very carefully described the jewelry of the women, for he uses it as a basis for dating. He distinguished three types of earrings, the ball, or disc, the hoop and the bar, or pendant. The three types succeeded each other in time. The first was in fashion according to Petrie from 120—160 A. D., the second from 160—200 A. D., the third from 200—250 A. D.

With regard to the nationality of the painted they chiefly consisted of Greek merchants and Italian officials.

As to the question whether the portraits were painted during lifetime or after death, Petrie's opinion is that the painter made a sketch from the mummy, which he afterwards worked up with a lifelike expression from memory or from a previous portrait. Only young persons were painted, as the pictures were hung upon the walls of the family-chamber, the survivors wanted to see pretty faces only.

The Hawara portraits were studied from an artistic standpoint by Sir Cecil Smith. The realistic art of portraiture, shown in the pictures, is, according to him a typically Roman art, and therefore the pictures could not have been painted, as Ebers suggested, during the Ptolemaic epoch, but as Petrie showed, during Roman rule. The portraits were painted after death, their style is conventional just in the most important parts of the face, as is the eye.

The mummy portraits of the Museum in Cairo are published and described by C. C. Edgar. In his article: «On the dating of the Fayum Portraits» (The Journal of Hellenic Studies. Volume XXXV. Part 1, 1905, pag. 225) he does not entirely accept Petrie's dating of the portraits. Edgar uses as a basis

of his dating the comparison of the women's fashions of hairdressing, and the men's fashions of shaving or of beards with the Roman imperial styles. The Claudian and Flavian fashions of hairdressing often occur on the pictures, which therefore could not have been painted as Petrie supposed, in Hadrian's time, but are much earlier. On the other hand there are some pictures which show the fashions of Septimius Severus, and some are as late as Severus Alexander.

Concerning the types of earrings, Edgar believes them to be earlier than Petrie classified them, and coinciding as to time; therefore they are no fit basis for dating.

The portraits were painted according to Edgar from Claudian times until the second half of the third century A. D. Their style originated not in Rome, but in hellenized Egypt.

In his introduction written to the Catalogue of the Cairo-Museum (Graeco-Egyptian Coffins, Masks and Portraits) Edgar successfully compares the pictures with the series of Roman portraits. When describing the pictures, he mentions that the style of the portraits is much more individualistic, than that of the masks. Whilst the masks are of Egyptian origin, the portraits are purely Greek or Roman.

The pictures excavated by Petrie in 1911 in Hawara were described and published by him in his book: *Roman Portraits and Memphys* (IV). His conclusions are the following: the earlier pictures are better in quality than the later ones. Though the corners of the panels are now very roughly cut down to fit the rounded top of the mummy, they originally were square-shaped and hung up in the house. They were therefore not made for the mummy, but for the living. On some pictures the name of the deceased is inscribed.

As to the dating of the portraits Petrie does not entirely agree with Edgar's classification. The fashions of hairdressing according to Petrie can not be taken as the base of such a classification, for they were at least 50 years earlier in Rome, than in Egypt. The fashions of men varied about 10 years between Rome and Alexandria. Petrie by these means tries to save his original datings. He therefore sets the Flavian type of hairdressing from 100—130 A. D., the Trajan-Hadrian type from 130—170 A. D., the Antonine from 170—190 A. D., the Aurelian from 190—210 A. D. The shaven faced pictures of men are from 100—130 A. D., the Hadrian-types from 130—150 A. D., the Antonine from 150—170 A. D., the Aurelian from 170—190 A. D.

The good Hawara-portraits were made in the first half of the second century A. D., the medium in the second part of the second century A. D., the poor in the first part of the third century.

Besides the races mentioned in 1888, Petrie records the following types: Macedonian, northern, Italian, south-Italian, Moresque Spanish, Syrian, Indian. This international society was the result of the active commercial intercourse of the Roman Empire.

Among historians of art Wickhoff dealt with the question in his book *«Römische Kunst»*. According to him the portraits were the product of late

Roman art. He partly bases his arguments on Folnesics's article, which showed that the golden jewelry of the women is from Septimius Severus's time, partly on the style of the pictures. This style is individualistic and illusionistic. That is to say not the type, but the individual appearance interested the artist, not the precise form, but the spots of colour. The aim of this art is the reproduction of a special act of seeing.

The Rubajjat and Hawara pictures stand according to Wickhoff on a high degree of Roman art. Especially the light-effects attained through dark spots on the surface of the hair show how near this art was to our modern art. The spirit of the pictures is the same, which animates the boldest Roman portrait statues. This art was born in Rome and conquered Hellenized Egypt. Edgar objects that the first mummy-portraits were painted when Roman art was hardly born in Rome itself, therefore the origin of this style must be looked for, as noted above, in hellenized Egypt.

We have now accomplished the first part of our task, the sketching of the literature, concerning the subject. In the second follows the description of the portraits.

Budapest, the 30-th of May 1913.

Ng. DONNÉES CONCERNANT LES MONUMENTS DU RÈGNE DES CARLOVINGIENS. Les monuments du règne des Carolingiens en 796—896 sur le territoire de la Hongrie, diffèrent surtout dans la forme du sabre, de la pique, de l'étrier et de l'éperon de nos monuments des Avars et du temps de la conquête. L'épée des Avars et des Hongrois était le sabre, par exception l'on rencontra à Székesfehérvár dans le tombeau du temps de la conquête, l'épée Carolingienne. Jusqu'à nos jours la pique carolingienne à deux ailes, ne fut pas trouvée avec quelque monument avar ou celui du temps de la conquête. L'étrier en forme d'un demi cercle, diffère de celui des Huns et des Avars qui a la forme d'une pomme, diffère de celui du temps de la conquête ayant la forme d'une poire, mais ressemble à l'étrier germanique du VIe siècle trouvé chez nous, le surpassant en dimensions. Ni les Avars, ni les Hongrois du temps de la conquête ne portèrent des éperons. Dans le tombeau de Turócz-Szentmárton on trouvait la pique, l'étrier, l'éperon et la hache. (Voir la vignette.) Hampel faisait mention de la pique, dans «*Alterthümer des frühen Mittelalters*» III. Taf. 448. Nr. 2., sans nommer la place où elle fut trouvée. Le nombre des piques carolingiennes connues s'élève jusqu'à nos jours à 14, tandis que nous ne connaissons que huit épées.

LITTÉRATURE.

TOLSTOI et KONDAKOFF: Monuments S'Art russes. (Mich. Munácsi et ng.) — MAHLER: Fouilles en Égypte. — CLASSEN: Peuplades préhistoriques en Europe. (L. Bella).

GÉZA NAGY: LA CONQUÊTE DE TRANSYLVANIE ET LES TROUVAILLES. G. Nagy donne un court résumé des articles de M. Martin

Roska: «Du cimetière de l'époque des Arpades à Vajdahunyad»; et de M. Jean Bodrogi: «Trouvailles de l'époque de la conquête au comitat Alsófejér» fait énumération des données sur les trouvailles de Hongrie le plus reculées connues depuis l'oeuvre de J. Hampel («Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn» 1905, «Újabb tanulmányok» 1907). La conclusion est conforme à celles des auteurs mentionnés en premier lieu: les trouvailles sont d'un très grand intérêt prouvant que les Hongrois ont conquis la Transylvanie à l'époque des Chefs et comme il semble la ligne de l'immigration fut la vallée du fleuve Maros, puisque les trouvailles, proviennent de cette région, sauf une, celle de Kolozsvár, qui appartient à la région du fleuve Szamos. Il faut remarquer que le type des étriers, provenant des tombeaux équestres de la vallée de la Maros, n'est pas conforme à celui des étriers hongrois du temps de la conquête, mais corresponde au type germain des étriers de l'époque de la migration des peuples y différant par la forme lacé hune-bulgare du noeud pour les courroies.

FRANCOIS LEHEL: L'Art hongrois au XVIIe siècle. (Gch.)

VARIÉTÉS.

A. HEKLER: STATUE DER VENUS VICTRIX IM NEMZETI MŰZEUM. (Marmor.) Die sitzende weibliche Figur mit Schwertband wird als eine provinziiale Darstellung der Venus Victrix erkannt. Als Vorlage diente dem Künstler offenbar die Aphrodite von Epidauros. Die Umgestaltung in eine sitzende Figur ist wohl auf die Darstellungen der Venus Felix und Victrix auf Münzbildern zurückzuführen, die eben zur Entstehungszeit unserer Statue, im zweiten Jahrhundert n. Chr., zu den gebräuchlichsten Bildertypen gehörten.

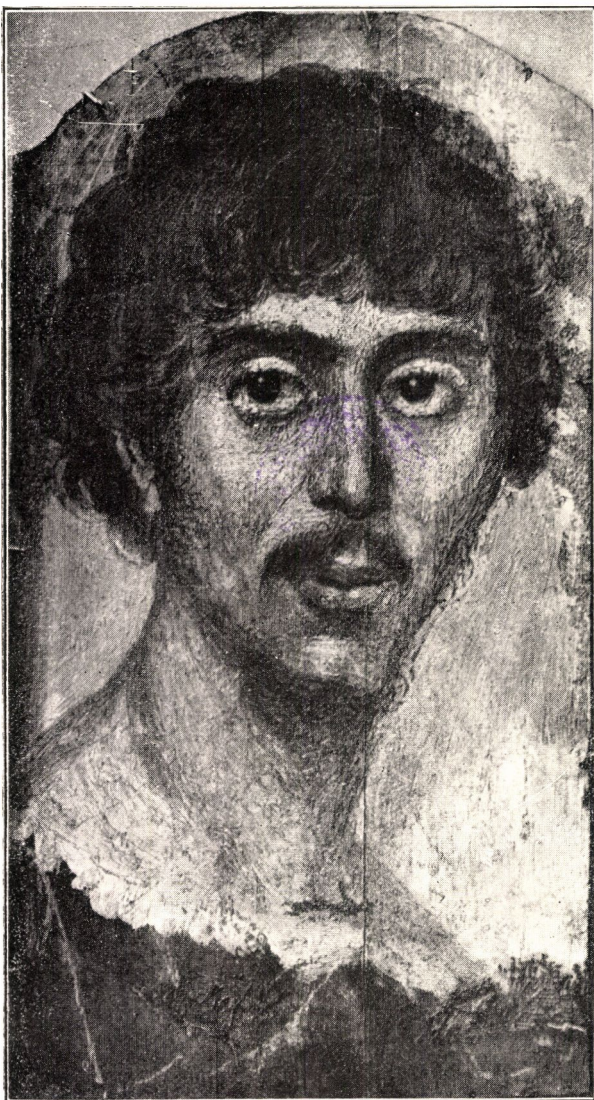
PIERRE MORTUAIRE DE NICOLAS MARCZALI WOYWODE DE TRANSYLVANIE (1413 †) à Székesfejérvár. Nouvelles de nos Musées à Budapest et à la province.

1. kép. (V. ö. 238. 1.)

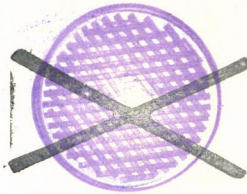
GRAF-FÉLE GYŰJTEMÉNY, 12. SZ.

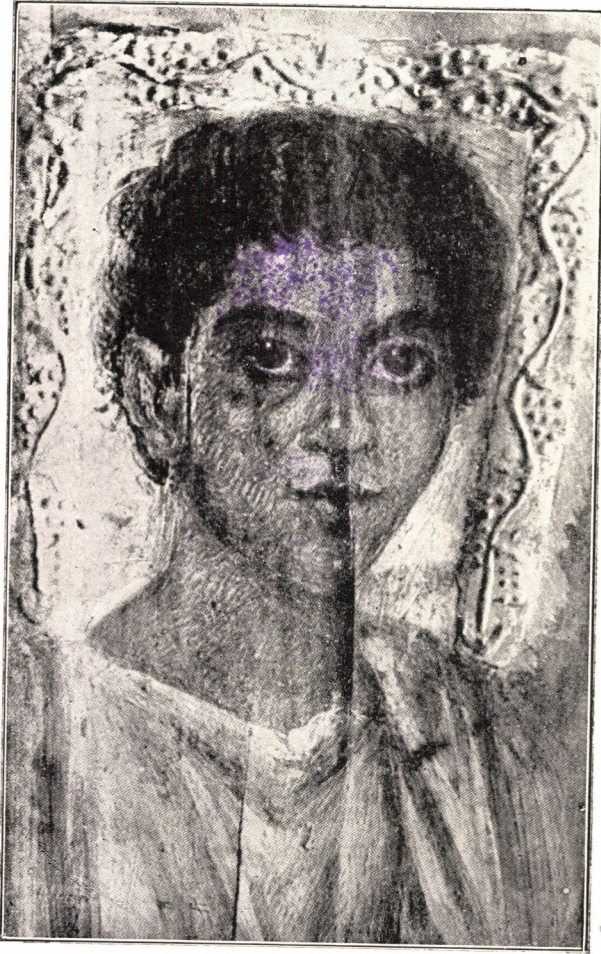

2. kép. (V. ö. 239. 1.)

GRAF-FÉLE GYŰJTEMÉNY, 21. SZ.

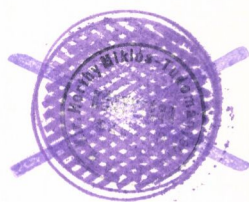

3. kép. (V. ö. 244. l.)

PETRIE, ROMAN PORTRAITS, IX, C.

1871. évi. 1. sz. 1. kötet. 1. kötet. 1. kötet.

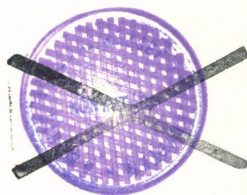

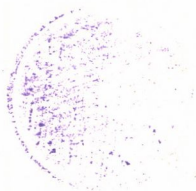
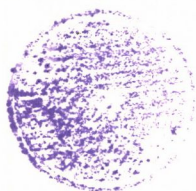
1871. évi. 1. sz. 1. kötet. 1. kötet. 1. kötet.

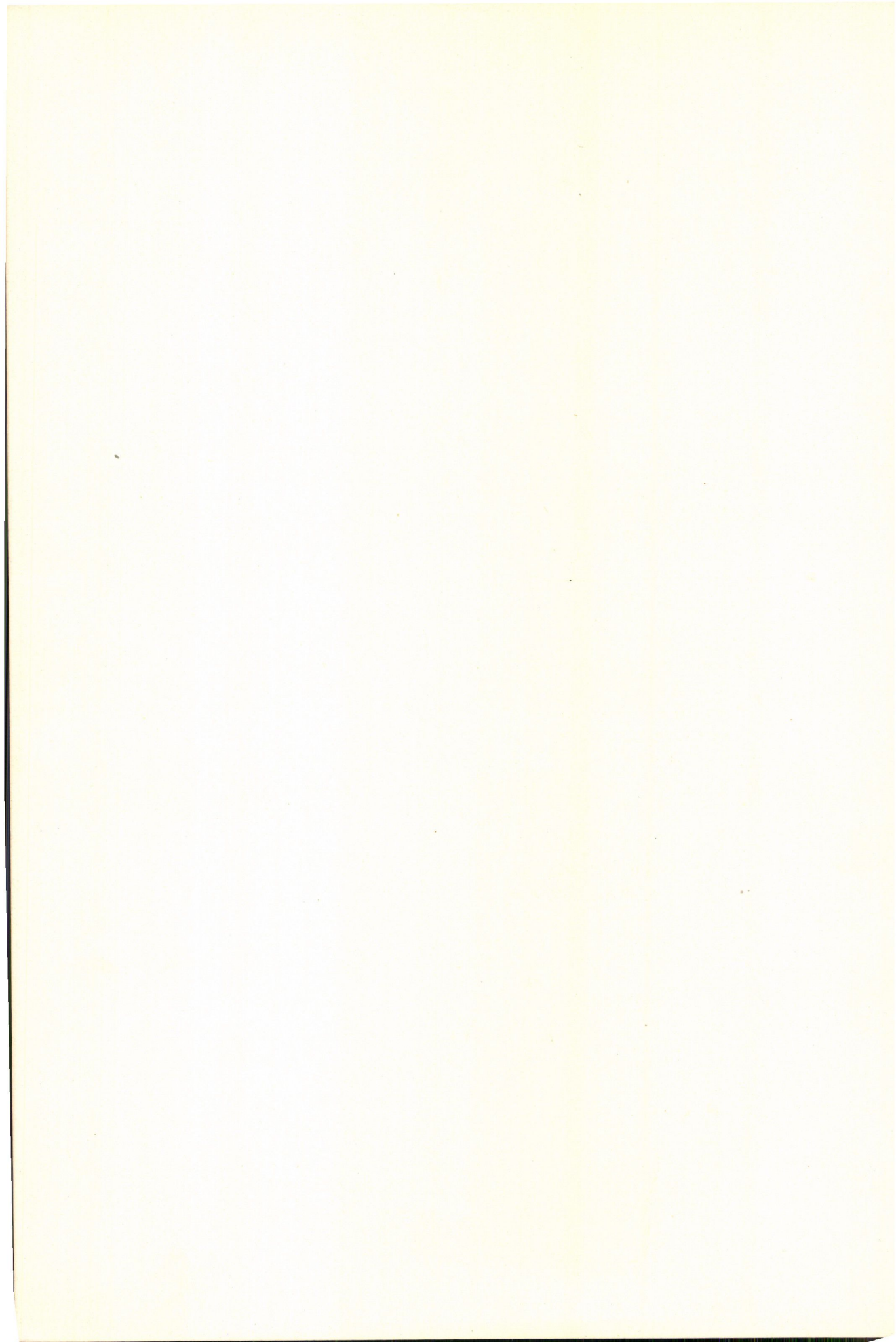

4. kép. (V. ö. 246. l.)

CAT. GÉN. D. ANTIQUITÉS EGYPTIENNES.
VOL. XXVI., PL. XXXVII. 33237.

Jelentés az Országos Régészeti és Embertani Társulat költségvetése tárgyában.

Tisztelettel alulírottak az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1913. évi költségvetésének megállapítására kiküldetvén, első sorban a múlt évi kiadási és bevételi tételeket vizsgáltuk meg, konstatálván, hogy 1912-re 4763 korona 03 fillér bevétel irányoztatott elő és tényleg befolyt 5005 korona 06 fillér.

Ezzel szemben előirányoztatott 4750 korona kiadás és tényleg kiadatott 4497 korona 45 fillér.

Mindezeket az eredményeket figyelembe véve tehát, az 1913. évre nézve a következő előirányzatot készítettük:

I.

Bevétel:

1. Pénzmaradvány 1912-ről (e maradványban az 1912. évi költségvetés 10. tétele alatt fölvett, de föl nem használt 500 korona is bennfoglaltatik)	507 K 61 f
2. Értékpapírok kamatai	886 „ — „
3. Tagdíjak az 1913. évre	1900 „ — „
4. Az 1912 és az előző évi tagdíjakból	200 „ — „
5. Vegyesek és folyó kamatok	40 „ — „
Összesen	3533 K 61 f

II.

a) Személyi kiadások:

1. Titkár tiszteletdíja 1913-ra	600 K — f
2. Pénztáros tiszteletdíja 1913-ra	400 „ — „
3. Irnok díja 1913-ra	120 „ — „
4. Szolgák díja 1913-ra	140 „ — „

b) Dologi kiadások:

5. Illeték az Archæologiai Értesítőért 1913-ra	900 K — „
6. Arch. Értesítő borítékolása és postai költsége	250 „ — „
7. Postai és egyéb apró kiadások	280 „ — „
8. Irodai szerekre	60 „ — „
9. Kisebb nyomtatványok	120 „ — „
10. Kiadványokra	500 „ — „
11. Előre nem látott kiadásokra	130 „ — „
Összesen	3500 K — f

Előirányzott pénztári maradvány tehát 33 korona 61 fillér. Ezek alapján bátrak vagyunk a tisztelt közgyűlésnek javasolni, hogy jelen költségvetési előirányzatot helybenhagyni, illetőleg elfogadni méltóztassék.

Budapest, 1913. évi február hó.

Dr. Réthy László, Mahler Ede,
választmányi tagok, mint számvizsgálók.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA.

1912—1914.

Örökös tiszteletbeli elnök: BÁRÓ NYÁRY JENŐ.

Elnök: Dr. báró FORSTER GYULA.

Másodelnök: Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

Titkár: Dr. MÁRTON LAJOS.

Pénztárnok: LIPCSEY JÓZSEF.

Ügyész: Dr. FEJÉRPATAKY KÁLMÁN.

I. Választás alá nem eső választmány az 1913. évben.

Budapesten:

Dr. BONCZ ÖDÖN	Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ	Dr. RÉTHY LÁSZLÓ
Dr. ÉBER LÁSZLÓ	Dr. KAMMERER ERNŐ	SCHULEK FRIGYES
Dr. br. FORSTER GYULA	Dr. MAHLER EDE	Dr. SZENDREI JÁNOS
FRAKNÓI VILMOS	NAGY GÉZA	VÁSÁRHELYI GÉZA.
	Báró RÉVAY FERENCZ	
	RADISICS JENŐ	

Vidéken:

Gróf APPONYI SÁNDOR (Lengyel)	Herczeg ODESCALCHY ARTHUR (Kőr-
CsOMA JÓZSEF (Abauj-Devecser)	mőczbánya)
	Dr. THALLÓCZY LAJOS (Bécs).

II. Ideiglenes választmány 1912—1914.

Budapesten:

BELLA LAJOS	GLÜCK FRIGYES	Dr. LÁNG MARGIT
CSÁNYI KÁROLY	GOHL ÖDÖN	Dr. LÁNG NÁNDOR
Dr. FINÁLY GÁBOR	HALAVÁTS GYULA	MIHALIK JÓZSEF
Dr. GERECE PÉTER	Dr. HEKLER ANTAL	PEREGRINY JÁNOS
Dr. GEREVICH TIBOR	HUSZKA JÓZSEF	Dr. SEBESTYÉN GYULA.

Vidéken:

Dr. BÉKEFY REMIG (Zircz)	KUBINYI MIKLÓS (Árva-Váralja)
BÖRZSÖNYI ARNOLD (Győr)	LEHÓCZKY TIVADAR (Munkács)
BUNYITAY VINCZE (Nagyvárad)	Báró MISKE KÁLMÁN (Kőszeg)
DARNAY KÁLMÁN (Sümeg)	PINTÉR SÁNDOR (Szécsény)
FOLTIN JÁNOS (Eger)	Dr. POSTA BÉLA (Kolozsvár)
Dr. KARÁCSONYI JÁNOS (Nagyvárad)	VARJÚ ELEMÉR (Kassa).

XXXIII. KÖTET. 4. SZ.

ÚJ FOLYAM.

1913 OKTÓBER 15.

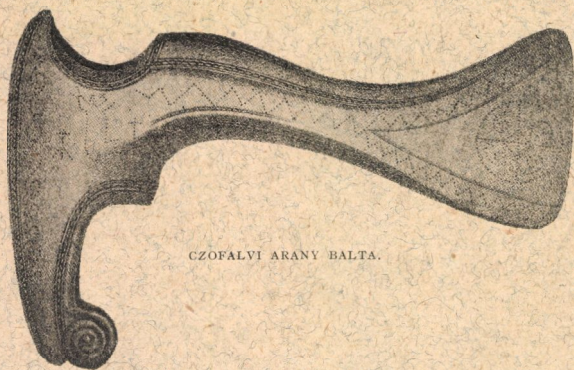
ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

NAGY GÉZA.

F 1922/23 - 137.

CZOFALVI ARANY BALTA.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1913.

TARTALOM.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

- I. Skytha leletek. I. *Nagy Géztől*.
 II. *Teglás Gábortól*. (Képekkel) 295—327.
 és 389—390. l.
 II. Dr. MÁRTON LAJOS. A magyarhoni
 fibulák osztályozása. III. közl. (Képek-
 kel) --- --- --- 327—340. és 390. l.
 III. Dr. GASPARETZ GÉZA ELEMÉR.
 Régi római rajz- és írószerek a M. Nem-
 zeti Múzeumban és az Aquincumi Mú-
 zeumban. (Képekkel) 340—347. és 390—
 391. l.
 IV. FREUDENBERG MÁRIA. Görög-
 egyiptomi portrék a budapesti tud. egyet.
 egyipt. gyűjteményében. II. közl. (I—VI.
 képpel) --- --- 348—365. és 391—393. l.
 V. Török föliratos tábla Kászim vezír
 budai pasát dicsőítő verssel. Ford., át-
 írta s jegyzetekkel ellátta *Omer Feri-*
doun. (Egy táblával) 365—368. és 393. l.
 VI. HALAVÁTS GYULA. A kisselyki
 templom és templomerőd. (Képekkel)
 368—373. és 393—394. l.

IRODALOM.

- I. MUNKÁCSY MIHÁLY. Az orosz iroda-
 lomból --- --- --- 374—377. l.
 II. Gyöngyös-Solymos monographiája.
 (*Pisstor József* műve) --- 377—378. l.
 III. Batthyáneum. (Szerk. *Gyárfás*
Tihamer) --- --- --- 378. l.
 IV. Barlangkutatás. (Szerk. *Kadić*
Ottokár) --- --- --- 378. l.
 V. K... GO. Az orsz. magy. iparműv.
 múzeum és iskola könyvtárának cím-
 jegyzéke. (Szerk. *Szőnyi J. K.*) 378—
 379. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

- I. Halottaink. (Kada Elek, Gödri Fe-
 rencz, id. Szinnyi József, Vámbéry
 Ármin) --- --- --- 380—382. és 394. l.
 II. Dr. CSERNI BÉLA. Az alsófejér-
 megyei tört. rég. és term. tud. egyesület
 muzeális működéséről. (Három képpel)
 382—387. és 394. l.
 III. Tr. A váci székesegyház kincs-
 tára --- --- --- 387—388. és 394. l.

RÉSUMMÉS --- --- --- 389—394. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIII. kötete (1913) öt füzetben, mindenkor 6 nagy
 ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén,
 október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani
 társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ.
 pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető
 közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó
 lefolyása alatt dr. Márton Lajos t. titkárhoz (Nemzeti Múzeum) küldendők; későbbi
 reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

SKYTHA LELETEK.

I.

A királyi skythák vagy szkolotok (*szakolotok=szakák) Kr. e. VII. században történt benyomulása a Fekete-tenger fölött elterülő pusztaságra utolsó áramlata volt annak a túlnyomó részben történelemelőtti nagy népmozgalomnak, mely Kr. e. 1500 felé a közép- és belsőázsiai nomádokból indult ki s a 18 századdal későbbi, hunnok előidézte népvándorláshoz hasonlóan felforgatta nemcsak a kelet-, hanem a közép- és déleurópai (balkáni és itáliai) régebbi ethnographiai viszonyokat is és új népalakulásokat hozott létre a Volgától és Dontól kezdve a Felső-Dunáig s dél felé Trójáig, Mykenaeig, Krétaig és Sziciliáig. Ennek a hét-nyolczszáz évig tartó népáramlatnak egyik eredménye volt, hogy kettévágta az árja vagy németesen indo-germán népeket, melyek körülbelül Kr. e. 2000-től kezdve a mai Oroszország területéről egész Keleti-Turkesztánig, a Tarim-medenczéig hatoltak s az észak és kelet felé az Irtis, Ob és Jeniszei vidékére s az akkoriban még sokkal nedvesebb és legelőekben bővelkedő mongol pusztaságra előbb visszatolt nomádság mostantól kezdve beékelődött a középpázsiai és keleteurópai pusztaságon az Ázsiába szorított indo-iránság, meg az európai árnáság közé.

Kétséget sem szenved, hogy a nomádok ezen előnyomulása miként időben több korszakot, úgy faj szerint többféle ethnikai különbségeket foglalt magában, melyeknek többé-kevésbbé nyomot kellett hagyniok maguk után a régészeti leletekben is. A skytha emlékek eddig megállapított s Hampel J., Reinecke P. és Herepey K. után ismert csoportján kívül vannak még egyéb emlékcsoportok is, melyek bár korábbi idők hagyatékához tartoznak, szintén a skytha áramlattal függnek össze. Ezekre óhajtanék az alábbiakban röviden rámutatni s egyúttal egy pár oly szempontra hívni föl ősrégészeink figyelmét, melyek felfogásom szerint a középpázsiai nomádok Európába való behatolásával vannak kapcsolatban.

★

A mi az ethnikai különbségeket illeti, a gyér nyelvi nyomokból körülbelül megállapítható annyi, hogy a «skythaság» a meghódított árkákon (iráni, thrák) kívül kaukázus-alaródi, finn-ugor és török-tatár elemeket foglalt magában. Ennek megfelel a skytha eredet mondájának az a kétféleképp is fennmaradt változata, hogy az ősapának, Targitaosnak vagy görögösen Heraklesnek, ki ezer évvel (harmincz nemzedékkal) élt Darius skythaföldi hadjárata előtt, három fia volt; a legidősebbtől (Lipoxais vagy Agathysos) származtak az auchaták és agathysok; a középsőtől (Arpoxais vagy Gelonos) a szekérlakó (ἀμαξιοί) vagy szekéren élő (ἀμαξοβίοι) nomád skythák, a katiarok, traspik (τράσπις) és gelonok; a legfiatalabbtól (Kolaxais vagy Skythēs) a királyi skythák vagy szkolotok s a parlatok. Egy másik mondai változat, melyet Diodorus Siculus (II. 43.) és Plinius (VI. 50.) tartott fenn, két testvért, tehát kétféle népréteget említ, Napēst vagy Napaeust (v. ö. Lipo-xais) és Palost vagy Palaeust (v. ö. Gelon-os és Kola-xais); mivel pedig a fentebbi mondaváltozatoknál is észrevehető, hogy egy-egy népnév két fiunál is ismétlődik, nevezetesen a második fiútól származott «Katiar» név cserkesz-abcházos «a» névelővel megfelel az első fiútól származott «a-gathys»-nak, a «gelon» a «Kola-xais»-nak (a. m. Kola-herczeg), a nomád skythák neve, a «szaka» finn-ugoros többes alakjából, a «szakith»-ből korrumpált «szkith», «szkythes» a királyi skythák nevének, a török-mongolos többesből, «szako-lot»-ból korrumpált «szkolot»-nak:¹ mindezekből az látszik, hogy tulajdonképp csak két nomád nép többizben történt előnyomulásáról van szó. Egyik volt az agathysoké, a népvándorláskori akatir vagy kozár nép őseié, másik a tulajdonképeni skytháké. Amaz volt a finn és kaukázus-alaródi (szumir-elamita?) elemekből alakult ugorság,² emez a török-tatárság előnyomulása. Kétséget sem szenved, hogy mindegyik népség áramlatában megkülönböztethető egy régebbi és egy későbbi időszak.

Az agathysok vagy katiarok, kotierek³ neve nyilván összefügg a kentaurok, a középázsiai gandharvok vagy gandhavarok,⁴ egy az európai árkák által legelőbb ismert lovas nép nevével. A kentaurok a mykenaei korban tűnnek föl, mintegy három nemzedékkal Trója pusztulása előtt (Kr. e. 1300 körül) s a lovaglás mellett a nyilazásban való rendkívüli ügyességüket emlegetik a görög mondák; Heraklest és Achilleust is egy kentaúr tanította a nyillövésre.⁵

¹ L. ezekről bővebben: Nagy G. *A szkithák nemzetisége*. Bpest, 1895. és *A skythák*. Bpest, 1908.

² A szumir és finn-ugor kapcsolat nyomaira nézve v. ö. A skythák. Bpest, 1909. 67. és köv. l.

³ Plinius (VI. 49., 50.) a Jaxartesén túli népek közt említi a Herodotos auchatáinak és katiarjainak megfelelő euchatae és cotieri népet.

⁴ A nasalis nélküli Katiar e. h. * Kantiar, * Kandivar szintén kaukázusi eredetre vall. Így lett a tör. tat. «tengiz», magy. «tenger», a leszgh nyelvekben «deger» (rutul), «dahar» (agul, tabasszaran) = tó.

⁵ L. részletesebben A skythák. 88. és köv. l.

A kentaur és agathyrs (katiar) név azonban a közös eredet mellett is más történeti fejlődést, más ethnikai alakulást, más időszakot, más archaeológiai hagyatékot jelez.

★

Az első, a kentaur-áramlat eltűnik az árjaságban. Ez a későbbi idők kimmer (asszír: gimirri vagy gumari, bibliai: gomer) népe, mely a Fekete-tenger fölött elterülő vidékről a tulajdonképeni skythák előnyomulásával szorult ki.* Nevük a teutonokkal szövetséges s Marius által lever *cimberek*, valamint a walesi kelták *kymr* nevében ismétlődik. Olyan lehetett a szorosabb értelemben vett kentaur-áramlat, mint a hunnoké, mely részint maga előtt tolta s egész Hispaniáig hajtotta a góthokat és más germán néptörzseket szarmatákkal és alánokkal együtt (tudjuk, hogy Attila idejében alánok tanyáztak Galliában s vandalokkal egyesülve Hispaniában, majd Karthagóban), részint fölöttük helyezkedett el, mint uralkodó nép, innen a cimberék és kymrek neve s a keltáknál meghonosította a lótarast, melyhez előbb a többi európai árjához hasonlóan ezek sem értettek, de aztán ők lettek később az ókori nyugot-európai népek közt a legjobb lovasok és szekerezek. Sőt, mint Kaltenegger kifejtette, a német és osztrák anthropologusok 1894-iki innsbrucki ülésén, a fehér marhafaj Közép-Európában való elterjedése is kapcsolatba hozható ezen középázsiai népáramlattal. Ez a marhafaj Európa délkeleti részén, a magyar és délorosz pusztaságon honos s egészben véve azonos a turán-mongol marhafajjal. Kaltenegger szerint fölismerhető a párhuzamosság a fehér marha elterjedése s a réz- és bronzkor beállta közt; míg a korábbi fossilis marhamaradványok a délnyugoti Európában és Afrikában honos fekete marhafajra vallanak, a bronzkortól fogva föllép a fehér marha s elterjedése Tirolban összevág a tartomány hyperbrachycephal népének kiterjedési körével, mely megfelel a római kor előtti Rhaetiának, az etruszkokkal rokon rhaetek hazájának, míg a fekete marhafaj Tirol hyperdolichocephal népének zónájához tartozik.**

Itt aztán fölmerül az a kérdés: a kentaur-áramlattal kapcsolatban levő s ázsiai eredetűnek tekinthető leletek egészen a kentauroknak tulajdoníthatók-e?

* A miletosiak, midőn a Kr. e. VII. század dereka felé gyarmatosítani kezdtek a Pontus vidékén (654. alapították Istrost és Borysthenes = Olbiát), ott már skythákat s nem kimmereket találtak. Az Eratosthenestől idézett és Strabónál fennmaradt hesiodosi vers is már a lófejű skythákat (Σκῦθας ἰππημόλγους) említi. A Kr. e. 700 felé előnyomuló skythák, kiknek nevét, a szakát a pontusvidéki görög gyarmatosok az ugoros jellegű szakith (szkith) többes-számú alakban ismerték meg, a déloroszországi kimmereket részint nyugotibb vidékre tolták, részint a Kaukázuson átszorították Urartuba, a későbbi Örményországba, melyet aztán fel dúltak és teljesen tönkretettek a kimmerek. Már 678-ban Asszíriát fenyegették s elárasztották Kappadokiát, innen Lydiát támadták meg, Gyges (Gugu) lyd király elesett s csak a fia Ardys tudta kiűzni a «gimirri»-ket Lydiából.

** Correspondenzblatt d. deutsch. Gesellsch. Anthropologie. Az «Archiv für Anthropologie» melléklapja. XXV. 1894. 123. s köv. l. Ezzel nagyon talál az a nyelvi tény, hogy az «ökör» német neve, az «Ochs» a tokhar «okso», török-tatár «öküz» szóval egyezik. L. különben a következő jegyzetet.

Azt hiszem, nem. A hogy a népvándorláskori leletek közt megkülönböztethetünk a Dél-Oroszország felől elterjedt góth-germán, aztán egy még keletibb eredetű szarmata és a fenéki lelet alapján (v. ö. Arch. Ért. 1906. 398—400 l.) egy hunn-csoportot s a két utóbbitól, mely belenyúlik az avar-korszakba is, ismét elválasztjuk a nyugatszibériai avar hagyatékot: akkép tételezhetünk föl a történelem előtti idők nagy népvándorlásánál is ilyen-forma körülményeket.

Megvoltak az akkori időknek is a góthjai és szarmatái s ezen a kentaurok által előretolt népek hagyatékát el kell választanunk a szoros értelemben vett kentauremlékektől.

A kelet-turkesztáni buddhaisztikus időkből származó írott emlékek egyik nyelvében a közelebbi évek alatt egy eddig merőben ismeretlen árja (indo-germán) nyelvet fedeztek föl, melynek szóragozása ugyan nagyon idegenszerű, de a szókincs az ú. n. szatam (indo-irán, thrák és szláv) nyelvekkel szemben a szorosabb értelemben vett európai, vagyis az ú. n. kentumféle árjasággal mutat rokonságot.¹ Ez a tokharok (tokhri, khínaiaknál: tu-ho-lo) és dahák (Δάαι vagy Δάοι, másképp dadikák, szanszkr. dasu, dasyu, kínai ta-hia, ta-ha)² nyelve. A kelet-turkesztáni tokhárok és dahák, meg a déloroszországi taurok, kelta tauriszok, valamint a dákok szemmel láthatóan egybe-tartozó neve jelzi, hogy a nomád lovas kentaurok kettévágtak egy közép-ázsiai árja (vagy elárjasodott) népet, egyik részét kelet és délkelet felé nyomták, másikat pedig magukkal sodorták Európába.

Ez az árjaság a bronzkulturának keleten, Közép-Ázsia valamelyik részében kifejlett formáit hozta magával Európába. Ezek közé számítom a korongos fejben végződő tömör markolatú bronzkardokat. A mykenaei kard lemezes markolattal volt ellátva, melyre fa-, vagy az előkelőbbek elefántcsont borítékot erősítettek; ilyen kardokkal vannak ábrázolva II. Ramses egyiptomi király (Kr. e. 1347—1280. Mahler E. meghatározása szerint) šardana testőrei. Nálunk együtt fordul elő a lemezes és tömör markolat,³ a mi arra vall, hogy körülbelül egy időben érte hazánkat a keleti és déli áramlat. A tömör markolat keleti eredetét bizonyítja az, hogy több mint háromezer évig fennmaradt változatai ma is jellemző sajátosságai a kelet-indiai kardoknak.

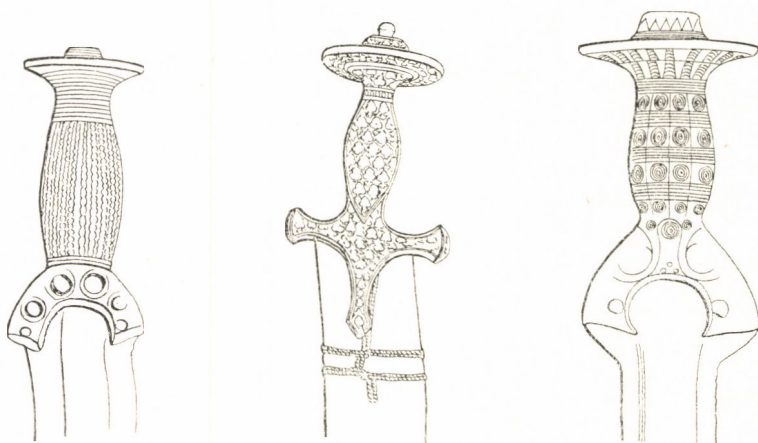
Oly kevéssé ismerjük ma még a középázsiai, indiai és kínai bronzkulturát, hogy közelebbről nem határozhatjuk meg azt a helyet, hol keletkeztek e kardmarkolat-idomok; de bizonyos, hogy olyan pontról hozták

¹ Vagyis *k*-t használ *sz*, *s*, *cs* helyett, pl. kandh, kante (száz) = latin: centum, gót, óném, hund, hunt, — szanszkr. çatā, ószláv: suto; okādh, okdh (nyolc) = lat. octo, ném. acht, szanszkr. aštau; yakwe, yuk (ló) = lat. equus, indo-irán: aszp, ašva, litván: aszwa, l. még: okso (ökör) = ném. Ochs, török: öküz, wāndh (szél) = lat. ventus, knān = ném. kennen stb.

² V. ö. Sten. Konow: Vedic «Dasyu», тохри «Dahā». (Festschrift W. Thomsen. Leipzig, 1912.)

³ Reinecke P. Arch. Ért. 1899. 242.

Európába, hol érintkeztek egymással a gandharok (kentaurok), dasyuk (dahák) és a vedai hinduk s így általánosságban véve, valahol Baktria és Herat körül keresendő e hely. Hogy Magyarország felé a közbeeső területen nem mutatható ki a kapcsolat (ámbar a szintén kevésbé ismert Turkesztánról ma még alig beszélhetünk), ez csak azt bizonyítja, hogy a kentaur-áramlat nagyon gyorsan hatolt nyugatra (hiszen nemcsak a kentaurok, hanem a daok is nomádok voltak. Herod. I. 125.), ép úgy, mint a Kr. u. VI. század derekán az avaroké déli Szibériából, melyről már történeti adatok beszélnek s erről tudjuk, hogy jellemző kengyelei a Jeniszeitől a Kámáig s aztán a Közép-Duna és Tisza vidékén fordulnak elő, a közbeeső kelet- és dél-országi területen pedig hiányoznak.

KARDMARKOLATOK.

A két szélső bronzkori, a középső újabbkori indiai.

A korongos markolatú bronzkardok Reinecke Pálnak a magyarországi bronzkor kornológiájáról írt tanulmánya szerint (Arch. Ért. 1899. évf. 242. l.) a bronzkor második szakában tűnnek fel, a mely időszak tárgyai, bár nyugaton is elterjedtek, mégis egészen másforma jelleget mutatnak, mint az I. időszaktól való. Ez utóbbi időszak nálunk főleg csak az Ausztriával határos dunamelléki vidéken jelentkezik s hiányoznak belőle a fegyverek és ékszerek, míg nyugaton gazdag leletek által vannak képviselve. Világosan kitűnik ebből, hogy az ú. n. II. időszak nem az északi és németországi bronzkultura I. szakának a tovább fejlődése, hanem máshol keletkezett s ha nyugaton tényleg időbeli különbség állapítható is meg köztük, nálunk sokkal valószínűbb, hogy nem kronológiai, hanem ethnographiai különbség választja el a két csoportot, melyek hazánk területén találkoztak egymással s akár egyidejűek is lehetnek úgy egymással, mint a déli kulturhatást feltűntető III. időszakbeli tárgyakkal együtt. Vagyis Kr. e. 1600—1400 felé — az európai bronzkultura kezdetének német régészek által fölvetett Kr. e. 2000

körüli idejét túlságosan korainak tartom* — majdnem egyidőben háromfelől terjedt el hazánkban a bronzkultura, északnyugot (Atlanti-oczeán vidékéről), kelet (Közép-Ázsiából) és dél felől (Mykenaeből), mely utóbbi talán még a legkorábbi, ha Németországban később, csak a III. időszakban lép is föl.

A II. csoport jellemző tárgyai közé tartozik a balta és csákány, a III. csoport tokos vagy köpüs vésűjével vagy fejszéjével szemben, mely utóbbi Egyiptomból terjedt el, hol a Kr. e. XVI—XV. századbéli emlékek szerint általános használatban volt, így pl. III. Tuthmes király is (Kr. e. 1503—1449. Mahler sz.) ilyen tokos fejszéjével van ábrázolva.

A balta és csákány a kaukázus-alaródi népek fegyvere és vallásos jelvénye volt. A kár labrus (λαβρος) = kétélű baltával ábrázták a krétai Zeus Labraundos vagy Labrandenos istent; bárd és villám van az elamita és hittita, valamint az asszir viharisten kezében; a régi Kummuch (Kommagene) kettősélű bárdot tartó ősi istene Jupiter Commagenus alakjában átszállt a késő római korra is.

Az alaródi népektől aztán elterjedt a középázsiai nomádoknál is, melyeknek különben a nyíl volt az ősi fegyvere. Kétélű szagariszt (σάγαρις) használtak Herodotos szerint a masszaeták (I. 215.), a perzsiai szakák (VII. 64.), valamint az eredet mondája szerint a pontusi skythák, kiknek egyik vallásos és uralkodói jelvénye volt az égből aláhullt arany szagarisz (IV. 5.), mely lángolni kezdett, midőn Targitaos két idősb fia föl akarta venni s mert ezek eldobták, így a legfiatalabbnak, Kolaxaisnak a birtokába került, a ki aztán megkapta az egész királyságot.

Az arany szagarisznak ezen jelentősége felhívja figyelmünket a nyilván agathyrs eredetű háromszékmegyei híres czofalvi arany baltákra, melyekre még visszatérünk.

Magyarországtól nyugot felé mind ritkább lesz a bronzbalta és csákány, a mi újabb figyelmeztetésül szolgál arra, hogy bronztárgyaink felosztásánál inkább ethnographiai, mint kronológiai szempontból választandók külön az egyes csoportok.

A korongos markolatú kardokon kívül díszes bronzcsákányaink és baltáink csoportját számíthatjuk tehát még a keleti bronzkultura emlékei közé.**

Ezek mellett azonban vannak sokkal egyszerűbb balták és csákányok is, még pedig többnyire rézből kovácsolva s tulajdonkép ezek közt kell keresnünk a nomádok hagyatékát.

★

Ugy a balták és csákányok, mint általában véve réztárgyaink, bármily nagy is a számuk, csak szórványosan fordulnak elő, úgy hogy nálunk aligha

* Majd közelebb alkalmat veszek e kérdés tüzetesebb tárgyalására is.

** Hampel J. A bronzkor. XXIX, XXX, LXXXII—LXXXIV, LXXXVI, XCIV, XCII, CXXIII—CXXIV, CLXXIV, CLXXXII, CXCIX, CCXX, CCXLVIII, CCL, CCLI, CCLV. tábla.

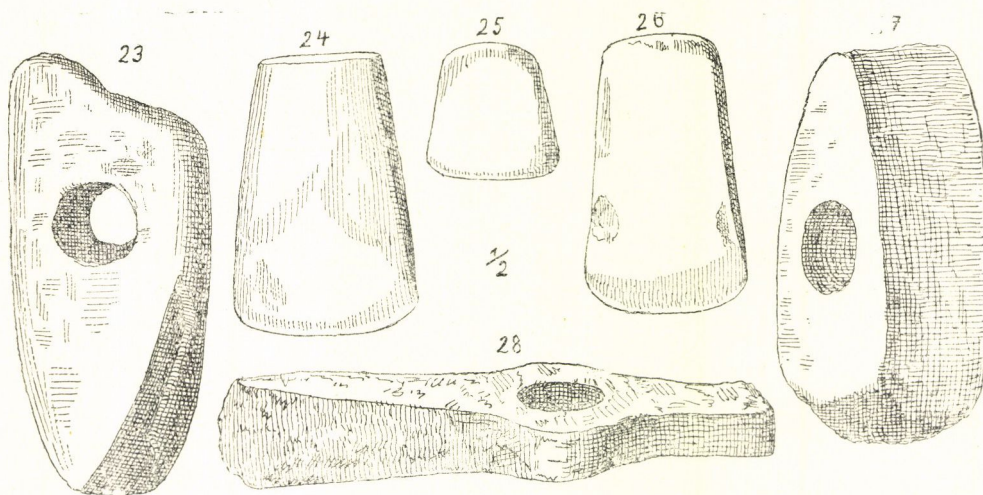
lehet szó egy olyan, a kő- és bronzkultura közé eső rézkorról, mint a minőt pl. a déli kulturterületen, Egyiptomban, Cyprusban állapíthatunk meg. Ha lett volna hazánkban ilyen, minden bizonynyal a mátravidéki termésrész környéke volna a magyarországi rézkultura központja, itt fejlődhetett volna ki önállóan a kőkori formákból az a rézkultura, a mire oly sokat hivatkoznak. Csak az a baj, hogy sem a nógrád-, sem a hevesmegyei, tárgyakban elég gazdag kő- és bronzkori s több esetben egymással összefüggő telepek és temetők közt nem sikerült egy a kettőt áthidaló közbeeső rézkorszakot kimutatni, sőt ép ez a vidék, a termésrész hazája, jóval szegényebb tiszta réztárgyakban, mint az ország más részei.

Ez arra vall, hogy a réztárgyakat részint készen hozták be, mint Cyprus felől a kőkor vége felé s a bronzkor ú. n. III. szakában a gyöngyöket, lapos vésőket és töröket, részint, mint a balták és csákányok csoportja, olyan bevándorolt néptől valók, mely sem tömegesebben, sem huzamosabban nem tartózkodott egy helyen, hanem nomadizált. Ezzel az a körülmény is összhangzásban van, hogy nyugaton és északon, hova az érczek legelső ismerete a Földközi-tenger és Atlanti-oczeán partvidéke felől terjedt el, jobbra lapos vésőkből és ékekből állnak a rézeszközök.*

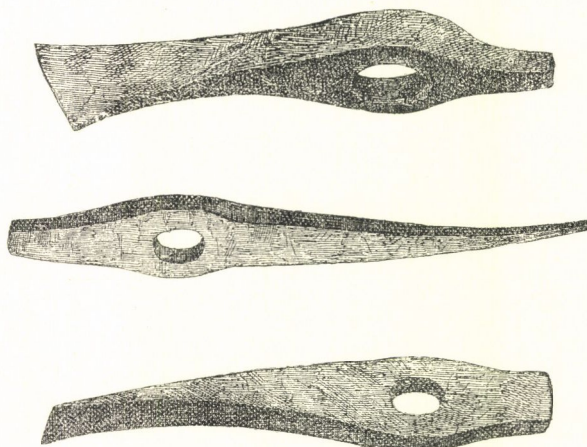
A lucskai (Ung m.) vegyes lelet rézfokosát számíthatjuk a kentauráramlat időszakába** (II. kép 28. sz.) Urna-temetőben találták ugyan, csak hogy a többi melléklet nem bronz, mint az Alföldön s az ország közepén és északnyugoti részeiben, hanem obszidián- és kovaszilánkok, kővésűk és balták. Van a lucskai fokosnál egy kezdetlegesebb típusú, a kőfejszékhez közelebb álló zömökebb testű és rövidebb fokú változat is, melyet Pulszky

* A dolmenek és érczek elterjedése valószínűleg egy időtájban történt. Dolmenek s más megalith emlékek vannak India déli részétől (Dekhán) Arábián át Palesztináig, aztán Észak-Afrikában, Corsicában, Hispaniában, Franciaországban és Britanniában a tenger mellékén s Észak-Európa északnyugati részéből benyúlnak a Balt-tenger vidékére; innen tovább a Visztula felé. Közép-Európában s Magyarországon, valamint a Balkánon hiányoznak. Elég szembetűnő az összefüggésük valamely tengermelléki néppel, mely mindenestre a Földközi-tenger vidékéről hatolt eszak felé az Atlanti-tenger mellékén. De akár egyidőben történt a dolmenek és érczek elterjedése, akár amazok megelőzték ezeket: az bizonyos, hogy az angliai Salisbury vidékén levő Stonehengét, ezt a történelem előtti nap-templomot olyan időtájban emelték, midőn a kőszközök használata még teljes virágjában volt, de már megkezdődött a bronz használata. Mivel pedig a Stonehenge emelése idején a nap június 21-iki fölkelteinek helyét egy az ú. n. oltár közepétől sáncz által határolt út végén álló magas kő jelezte s ez az irány azóta megváltozott: ebből a legkiválóbb angol csillagászok megállapították, hogy a nap június 21-iki keltének a Stonehenge által jelzett iránya mintegy 3500—3600 évvel korábbi időnek felel meg (l. Montelius: Die Datierung des Stonehenge. Archiv für Anthropologie. Új foly. II. köt. 1904. 139), tehát a nyugot-európai bronzkor kezdetét legfőlebb Kr. e. 1700-ig vihetjük vissza. Innen természetesen időbe került, míg lassan elterjedt a szárazföld belsejében, úgy hogy ha az Kr. e. 1500—1400 körüli időbe tesszük, míg Magyarország területén találkozott egymással az I—III. korszakkal jelzett három különböző irányból jövő bronzkorú kulturális áramlat, alighanem közelebb járunk az igazsághoz, mint azok a német régészek, kik a Kr. e. 2000-ik évről, vagy még korábbi időről ábrándoznak. A Stonehenge rajza nálunk is megjelent a Műrégészeti Kalauzban. 24. l. 36. és 37. sz.

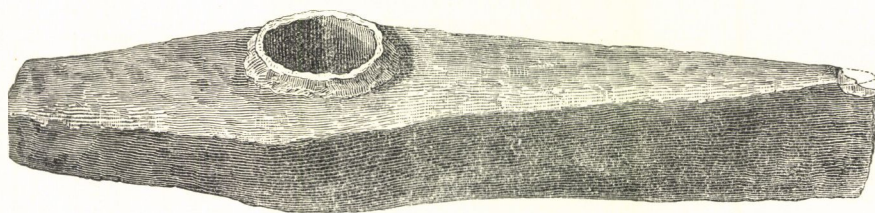
** Leírását l. Pulszky F. Arch. Ért. 1881. évf. 272. A Rézkor. Bpes 1883. 38 l. és Magyarország. Arch. Bpest, 1897. I. k. 91. l.

I—2.

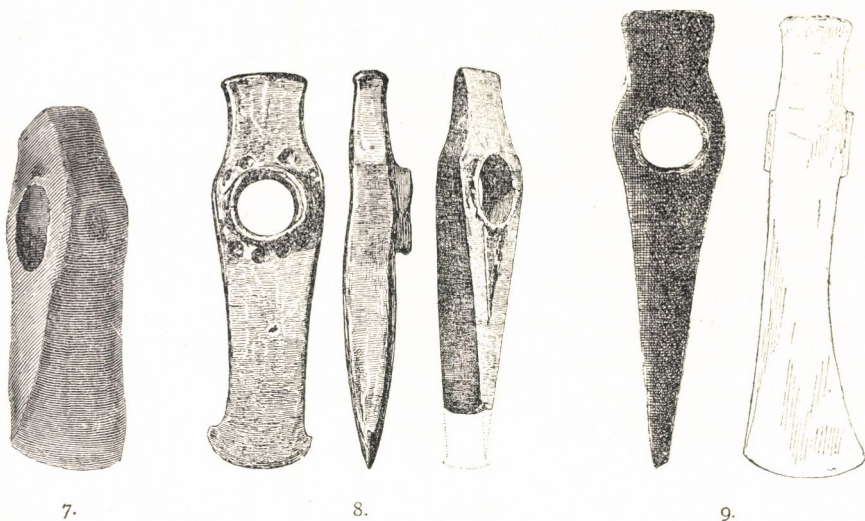
3—5.

6.

II. RÉZ FEJSZÉK ÉS PÖRÖLYÖK.

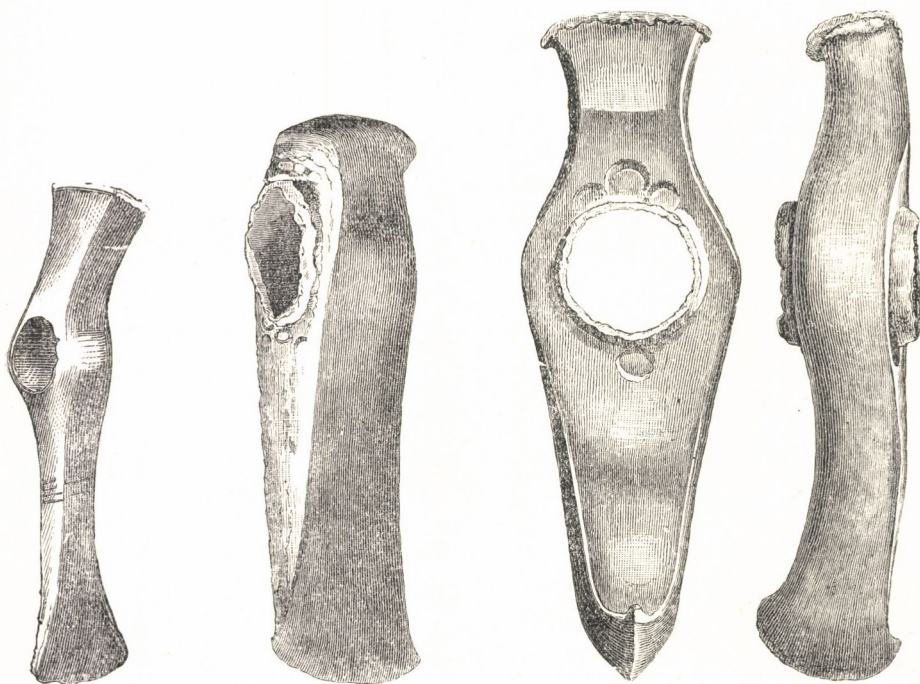
1—2. Lh. Nagy-Lucska (Ung m.) gr. Sztáray Antal gyűjt. Jelenleg? (Arch. Ért. 1881. 271. l. 23—27. Kőkalapácsok és fejszék, 2s. Réz pöröly). — 3—5. Lh. Tordos (Hunyad m.) Erdélyi Nemz. Múz. Torma Zs. gyűjt. (Arch. Ért. 1888. 123. l. 28—30. — 6. Balassa-Gyarmat (Nógrád m.) M. N. Múz. Ráth, gyűjt. 1/1874. 346. (Pulszky F. Rézkor. 54. l. 10. á. 3.)

7.

8.

9.

10.

11.

12.

III. RÉZ FEJSZÉK ÉS PÖRÖLYÖK.

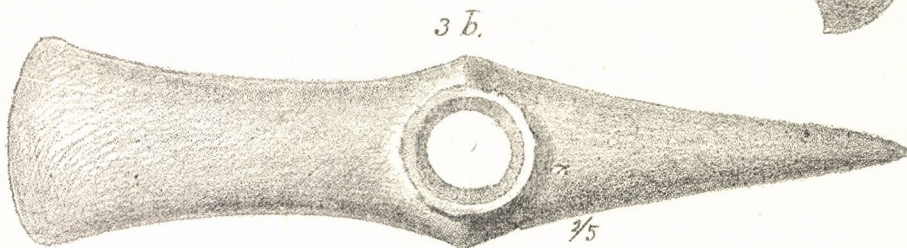
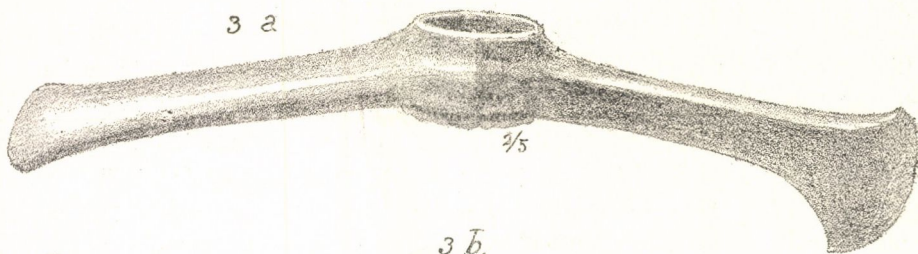
7. Lh. Lipa (Temes m.) M. N. Múz. Ráth. gyűjt. 1/1874. 344. (Compte Rendu, 1876. I. k. 229. l. Pl. I, fig. 8.) — 8. Lh. Szilézia (Arch. Ért. 1905. 86. l. 1.) — 9. Lh. Alvincz (A. Fehér m.) N. Enyedi ref. koll. (Arch. Ért. 1888. 123. l. 27.) — 10. Lh. Dad (Komárom m.) M. N. Múz. (Compte Rendu. 1876. I. 231. Pl. II, fig. 14.) — 11. Lh. Tápió Szecső (Pest m.) M. N. Múz. (Pulszky F. Réz kor. 53. l. 9. á. 5.) — 12. M. N. Múzeum. Ráth gyűjt. (Pulszky. Réz kor. 56. l. 11. á. 2.)

és Hampel baltának nevez, de inkább megfelelnek a nehezebb fejszék s aztán a kalapács típusának, mint a baltáénak. Sok példány ismeretes belőlük; mint Hampel megjegyezte, egyik sem egyezik teljesen a másikkal, de ezt megmagyarázza készítésük módja; jobbra kovácsolták, nem pedig öntötték. Típusuk összefügg a kőfejszék és kalapácsok idomával s bár nyugoton és északon is előfordulnak, jóval ritkébbak, mint nálunk. (V. ö. Arch. Ért. 1905. 85.)

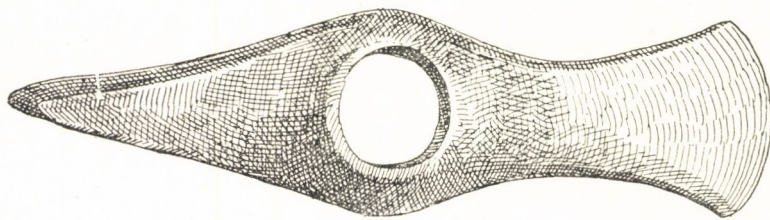
Főbb változatait a II. és III. táblán adom. Legközelebb áll a kőfejszék típusához a temesmegyei *lippi* (III. 7.), melyet több más rézfejszefélével (köztük keresztelű csákányokkal) 1867-ben a szőlőkben leltek. Ezek részint Plank Ferencz gyűjteményébe (Arch. Közl. VII. 76.), részint Ráth Györgyébe kerültek, kitől a M. N. Múzeum szerezte meg; a régiségtári napló 1/1874. 344. szám alatt két példány van közülük megemlítve, de ezenkívül egy úgynevezett nagy «Bányászcsákány» is ide tartozik még. (IV. 15.) Került belőlük a bécsi cs. Naturhist.-Sammlungba is. Ehhez a változathoz tartozik a *tápió-szecsői* is (Pest m.) (III. 11.). A *tordosi* változatokat, melyek Torma Zsófia gyűjteményével az Erdélyi N. Múzeum tulajdonát képezik (II. 3—5.), a nyulánkabb test és hosszabb fok különbözteti meg amazoktól. Ezekből abban tér el a *lucskai* (II. 28.) és *balassagyarmati* (II. 6.) változat, hogy a meghosszabbodott fok keskenyedik a vége felé. Míg egy negyedik változatnál, mely a legelterjedtebb köztük, a fok rövidebb, de kiszélesedik. (III. 8—12.)

A kételű rézcsákányoknak egy különleges csoportja van nálunk elterjedve, a keresztelűek csoportja, a melyeknél t. i. a nyéllyuk rendszeren középső részükön van s egyik águk függélyes, másik vízszintes élben végződik. Főbb változataikat a IV. táblán közöljük. Bronzból nem fordulnak elő, hanem később vasból, úgy hogy ebből kiindulva réztárgyaink között talán a legkésőbbieknek tarthatnánk, ha viszont egy pár nyom arra nem mutatna, hogy jóformán egész a mykenaei korig vissza nyúlnak. Ilyen nyom, hogy egy ezen típushoz tartozó keresztelű csákány — még pedig bronzból — Trójában került napvilágra a VI. város és a görög Ilion közti VII. telepen, midőn Trója vidékét magyarországi és aldunai eredetű törzsek szállták meg. (IV. 15. b) Ezt az időt Dörpfeld a Kr. e. 1000—700 közti évekre teszi, de csak általánosságban, kezdete ugyanis a Kr. e. XII. századba vezethető vissza, tekintve a görögöknél Trója pusztulásáról és a dórok bevándorlásáról fennmaradt, ha nem is egészen pontos, de néhány évtizednyi különbséggel mindenesetre elfogadható kronológiai adatokat.* Ez a csákánytípus hazánktól nyugot felé alig fordul elő. Much Máté Morvaországból (Znaim

* W. Dörpfeld: Troja und Ilios. Athén, 1902. I. k. 404. l., 401. ábra, a gyarmatosításról u. o. 31. és 182—183. l. Az északi barbarokról II. k. 554. l. — A csákány rajzát dr. V. Luschan fényképe után kiadta Montelius is. Arch. für Anth. XXI. 1902. 36. l. 41. ábra. — Beszél róla Schmidt Hubert: Trojanische Nachlese. Zu den Bronzen der VII. Ansiedlung. Praehist. Zeitschr. IV. 1912. 20—27. l.

13.

14.

15 a)

15 b)

15 c)

IV. KERESZTÉLŰ RÉZ CSÁKÁNYOK.

13. Lh. Szeged. Szegedi Múz. (Arch. Ért. 1881. 1.) — 14. Lh. Sámson (Szabolcs m.) Szabolcsi Múz. — 15a. Lh. Lipa (Temes m.) Magyar N. Múz. Ráth gyűjt. (Compte Rendu. 1876. I. 233. l. Pl. III. fig. 23.) — 15b. Lh. Troja. (Dörpfeld: Troja u. Ilion I. k. 404. Fig. 401. — 15c. Lh. Kaukázus, Csegemvölgy (Materialij po Arch. Kavkaza. I. k. 96. l. XXI. t. 11. á.)

környékén Platsch és Strašnitz) s Galicziából említ egy-kettőt; valamivel többet ismer Szerbiából (Szlatina környékéről, Negotin vidékéről, Balakonjáról és Jelašnicáról; egyet a M. N. Múzeum is szerzett), ellenben Romániában nem talált.¹ A Kaukázusban is ritka ez a típus. (IV. 15. c) Az altáji hegységi kétélű csákányról az Aspelinnél levő rajz után nem lehet egész biztosan megállapítani: keresztben áll-e egymással a két él vagy egy színvonalban, mint pl. a szórványosan előforduló észak-németországi rézcsákányoknál, vagy a nagyenyedi skythakori vascákánynál?² Bizonyos ellenben, hogy az egyik oldalon hegyes végű kaukázusi csákánytípus az Altáji vidékén is megvolt, és pedig bronzból, miként amaz.³

Lehetséges tehát, sőt valószínűbb, hogy a keresztélű csákány Magyarország területén fejlett ki s alapjában véve igaza volt Pulszkynak, hogy hazánkon kívül sehol, csak szomszédságunkban fordul elő. Úgy látszik valóságos jelentőségű volt, mint a károknál vagy fejedelmeknek a jelvénye; ezért találják mindig csak szórványosan, bár több mint félszáz példányról van tudomásom, de egyik sem származik sirből.

A lelhelyek pontosnak épen nem mondható lajstromát itt adom,⁴ mert hézagossága mellett is némi képet nyújt e csákánytípus elterjedési köréről, mit a remélhető pótlások és kiegészítések még teljesebbé fognak tenni.

Erdélyből 19-et ismerek, ezek: Albis (Háromszék m.), Asszonyfalva (Nagyküküllő m.), Bodoki Kincásvár (Háromszék m.), Csernátóni Csonkavár (Háromszék m.), Hasság (Nagyküküllő m.), Hondorf (Kisküküllő m.), Kudu (Szolnok-Doboka), Marosludas (Torda-Aranyos m.), Nagypréostfalva (Nagyküküllő m.), Oroszfája (Kolos m.), Sepsiszentiván (Háromszék m.), Somogyom (Kisküküllő m.), Szász-Ugra (Nagyküküllő m.), Szent-István (Maros-Torda m.), Tövis (Alsó-Fehér m.), Vérd (Nagyküküllő m.), és Zsiberek (Nagyküküllő m.). Ezen kívül a Szászföldről van még kettő,

¹ Dr. Matthaeus Much: Die Kupferzeit in Europa. Jena. 1893. 41. l. (fig. 37), 45, 59. l.

² Much id. m. 81. l. (Halle mellett Petersburg, Anhalt, Bernburgban Altenburg, Cölleda, Sachsenben Weissenfels és Westeregen.) — Arch. Ért. 1898. 269. l.

³ I. R. Aspelin: Antiquités du Nord-Finno-Ougrien. Helsingfors. 58. l. 223. (kétélű) es 219. sz. (hegyesvégű).

⁴ Gooss Károly: Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Hermannstadt. 1876. — Dr. Hampel József: Catalogue de l'exposition préhistorique. Budapest. 1876. (139—141. l.); Antiquités préhistoriques de la Hongrie. Esztergom 1876; A bronzkor emlékei Magyarhonban. I—III. k. Budapest. 1886., 1892., 1896. (V. ö. III. k. 50—53., 109—115); Újabb tanulmányok a rézkorról. Akad. ért. a tört. tud. kör. XVI. 6. Budapest. 1895. — Hoernes Mór: Óskori és római leletek Magyarországból a bécsi udvari természetrajzi múzeumban. (Arch. Ért. XXIV. 1904. 204—211.) — Dr. Jóna András: Szabolcs vármegye őstörténete (Dr. Borovszky S. Magyarország vármegyéi és városai. Szabolcs vármegye Budapest. 1900. 369—397. lap V. ö. 372—373. és 375. l. III. tábla.) — Milleker Bódog: A Duna—Tisza—Marosköz óskori rézleletei. (Arch. Ért. XIII. 1893. 128—131.) — Pulszky Ferencz: A rézkor. Budapest. 1883.; Magyarország archaéológiája. Budapest. 1897. I. köt. 49—127. l. — Spöttl rézkori gyűjteményének leírása. (Mittheil. d. Anthrop. Gesellsch. in Wien. XV. 1885. 62—63. l. Taf. III.) — Téglás Gábor: Rézkori tárgyak az erdélyi medence területéről. (Arch. Ért. VIII. 1888. 118—125. l.)

egyik a M. N. Múzeumban, másik N.-Szebenben, melyek lelhelyét közelebbről nem ismerem.

Délmagyarországból a következőkről van tudomásom és pedig Temes megyéből: Csákova, Deschánfalva, Lippa, Mramorák, Murány és Szecsány közt, Nagy-Szredistye, Németbencsek, Verseczi Nagyrét és Vinga, ezenkívül Torontál megyéből Nagy-Gáj. Összesen 10.

Tiszántúlról ezek a lelhelyek: Ajak (Szabolcs m.), Asszonyvásár (Bihar m.), Bihardiószeg, Biharfélegyháza, Krajnikfalva (Bihar), Mogyorós (Szabolcs m.), Pusztatót (Bihar m.), Sámson (Szabolcs m.), Szennyes puszta Nyírlugos mellett (Szabolcs m.) Szilágysomlyó, Tatárfalva (Szatmár m.), Toldpuszta (Bihar m.), Tura, Lengyelhegy (Szabolcs m.) s közelebbi lelhely nélkül Bihar m. Összesen 14.

Vagyis Magyarország keleti részeiből 43 helyről ismerünk keresztélű rézcsákányokat.

Jóval ritkábban fordul elő az ország közép részén.

A réztermő Mátra vidékén, a hol a magyarországi rézkultúra központjának kellene lenni, talán négy ismeretes, kettő Borsód megyéből, ú. m. Szilvás és Mezőkeresztes, az a két keresztélű rézcsákány pedig, melyet gr. Keglevich Gyula ajándékozott 1865-ben a M. N. Múzeumnak, esetleg hevesmegyei lehet. A Nagykunságból Mirhagádról van tudomásom.

A pestmegyei Tó-Györk, Aszód és Kerepes azután Budapest környékére vezet, hol Ó-Buda, Békásmegyer, Pomáz, Csepel, alább Taksony és Dabas, a Duna jobb partján a fejérmegyei Érd és Székesfejérvár tartozik e csoportba, ezenkívül van még a székesfejérvári múzeumban egy nyilván Fejérmegyében lelt keresztélű csákány.

A Dunántúl déli részeiben ezek a lelhelyek: Tolna megyében Regöly, Baranya megyében a pécsi Makárhegy, Albertfalva s aztán a Gilvánfa és Mecske közti úton egy posványos terület.

Az Alföld déli részén Szegeden, a Tisza jobb partján a város közelében levő szilléri magaslaton bukkantak az 1879-ki árvíz utáni földmunkálatok alatt a Pulszky Ferencz által több ízben méltatott s a Szegedi Múzeum tulajdonát képező rézleletre,* melyben egy ép keresztélű csákányon kívül (IV. kép 13.) volt egy hasonlónak a törzse, benne egy rézvésűvel és aztán egy rézrög. Egy csákányt Szeged vidékéről a M. N. Múzeumnak szerzett. Egy pedig a br. Rudics gyűjteményből került ugyancsak a M. N. Múzeumba, mely talán Bács megyében került napvilágra.

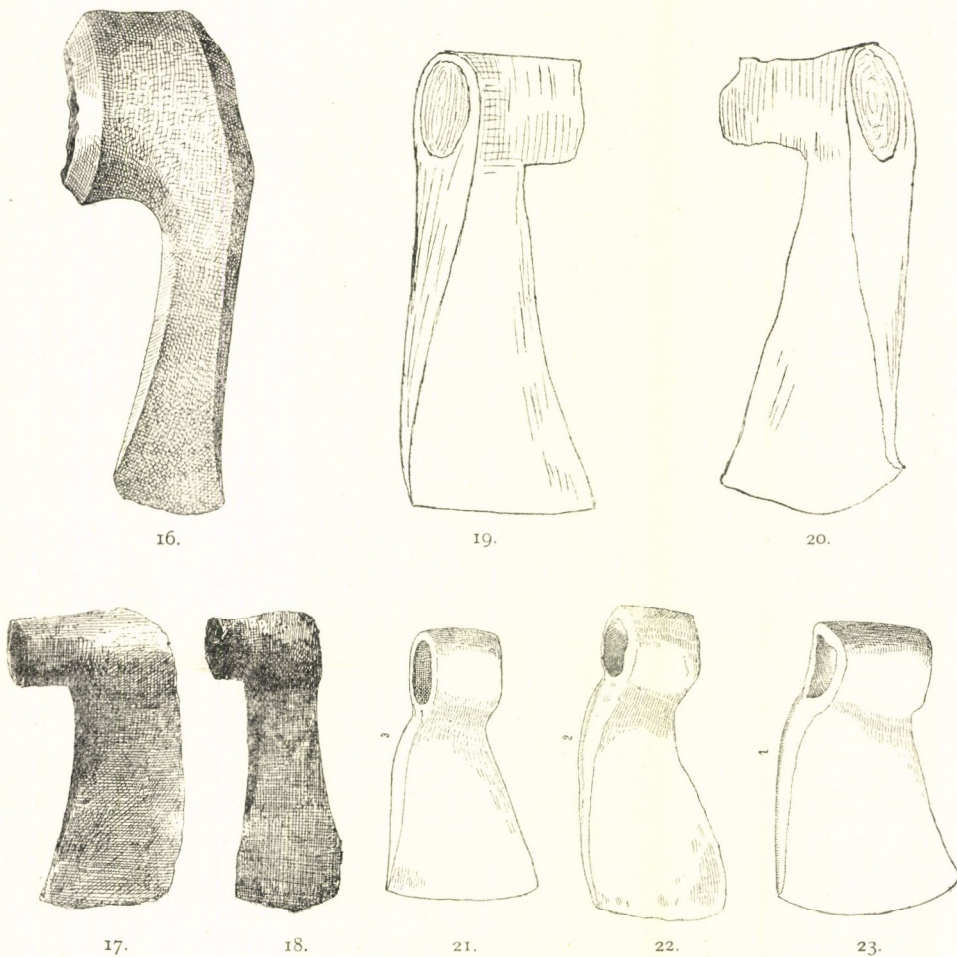
Ez összesen 24 lelhely.

Magyarország északnyugoti részéből már csak hat lelhelyről van tudomásom, ezek: a nógrádmegyei Losoncz, Besztercebánya, Ó-Bars (Nyitra megye), Pozsony vidéke, Győr megye és Velemszentvid.

* Arch. Ért. 1881. I. Rézkor 30. l. Magyarorsz. Arch. I. k. 83—84. l.

A harmadik csoport egyágú, könnyebb fajta baltákból áll. Hampel J. és Pulszky F. ezeket nevezi fejszének, de a név inkább az első csoportra illik. Ez három változatban fordul elő.

Első az egyszerű köpüs balta, melynek előképe a Közép-Volga s Ural vidékén és a kirgiz pusztaságon fordul elő. (V. kép 16.) Nálunk meglehetősen szórványosan található Erdélyben csak úgy, mint a Dunántúl és az Alföldön. Az erdélyiek közül az V. 17—18. képen adjuk a nyárádgálfalvi és szederjesi balta rajzát. Az alföldiek közül megemlítjük a szegedi múzeum birtokában levő két tápéit, (V. 19—20.) melyet az egykori malajdoki határban, a Tisza balpartján leltek, csaknem szemben a túlsó parti szeged-szilléri

V. RÉZ BALTÁK.

16. Lh. Orenburg (Aspelin Compte Rendu, 1876. I. 681. l. 5. á. és Ant. 52. l. 230.) — 17—18. Néh. Kovács Ferencz marosvásárhelyi apátplebános gvűjt. Lh. Szederjes (N. Küküllő m.) és Nyárád Gálfalva (Maros Torda m.) (Arch. Ért. 1888. 119. l. 10. és 121. l. 17.) — 19—20. Lh. Tápé (Csongrád m.) Szegedi Múz. — 21—23. Lh. Faisz (Pest m.) M. N. Múz. 79/1903. (Arch. Ért. 1903. 427. l.)

keresztelű csákányok lelhelyével s mint itt, a tápéi balták közül is egyiknek a lyukába réz ék volt verve.

Egy másik változat zömök testű s köpüje nem nyúlik a penge alá. Mint amaszt, ezt is általában véve rézből kovácsolták. Idoma egész napjainkig fennmaradt a somogyi kanászbaltában s meglehetősen ritka. Lelhelyet nagyon keveset ismerek. Hármát a pestmegyei Fajszon találtak, ezek rajzát az V. 21—23. képen közöljük; Hatvanban kutásáskor 17 öl mélyen leltek egyet; egy hevesmegyei eredetűt az egri érseki múzeum őriz; Bihar megyében Nagyrév környékén a Sebes-Kőrös medrében négy öl mélyen fordult elő egy, ezenkívül Oláhpiánról van egy a M. N. Múzeumban s több példány a lelhely megjelölése nélkül Kiss Ferencz és Ráth György gyűjteményéből.

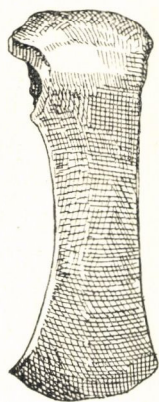
Van aztán egy karcsubb testű változat, melyet már nemcsak rézből készítettek, hanem bronzból is. Ennek egyszerűbb idomai is összefüggnék a keletoroszországi és kirgiz pusztasági baltákkal.* Nálunk főleg Erdély a hazája s a vele szomszédos vármegyék területe, úgy hogy elterjedési köre nagyjában megegyezik az agathyrsok területével, mely Herodotos szerint az Istrosba (Alduna) ömlő Maros (Μάρης) folyó mellékén volt. Ha a Haemos (Haemus) alatt a Kárpátokat is értette,** akkor a szintén az Istros mellékfolyóinak mondott Atlas (Ατλας) és Tibisis (Τιβίσσις) aligha lesz más, mint a későbbi Alutas és Tibissus, Tibiscus vagyis a mai Olt és Temes; a közbeeső Auras esetleg a Zsil lehet. Ezeket már nem számítja az agathyrs föld folyói közé, így a régi Szörényi bánság és Temesköz — úgy látszik — már nem tartozott az agathyrsok területéhez.

Igaz ugyan, hogy az enyedi kollégium birtokában levő alsófehérmegyei Csákyán és a néhai Torma Zsófia gyűjteményéből az Erdélyi N. Múzeumba került s a hunyadmegyei Nándorvályán kelt öntőmintákon (Hampel: A bronzkor. III. 51. l.) kívül a temesmegyei Vattinán is napvilágra került egy harmadik (Arch. Ért. 1899. 153. l.), mely a verseczi múzeum tulajdona, de ez is az egész, a mit e baltatípus délmagyarországi előfordulása felől tudok.

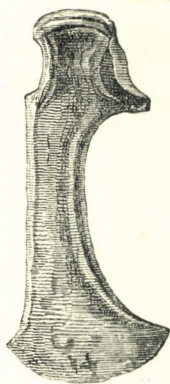
Ellenben az egyszerűbb változathoz találtak néhányat a Duna mellékén, a Balatonban (VI. 25.) és a Dráván túl. Ez alighanem a sigynnek hagyatékához tartozik, kikről meglehetősen határozatlan értesülései voltak Herodotosnak. Hallott valamit a nagy magyar Alföldről vagyis az Istros (Alduna) túlsó részén elterülő végtelen pusztaságról, de hogy miféle népek laktak erre felé: a sigynneken kívül másról már nem tudott. «Az egyetlen nép — mondja — melyről, mint az Istroson túl lakó fajról értesülhettem, a sigynnek.» (V. 9.) Határuk majdnem az Adriai tenger mellékén lakó

* Aspelin J. R. Antiquités du Nord-Finno-Ougrien. 59. l. 230., 232. sz.

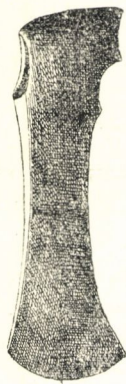
** V. ö. Tomaschek V. Die alten Thraker. Wien, 1893. 100. l.

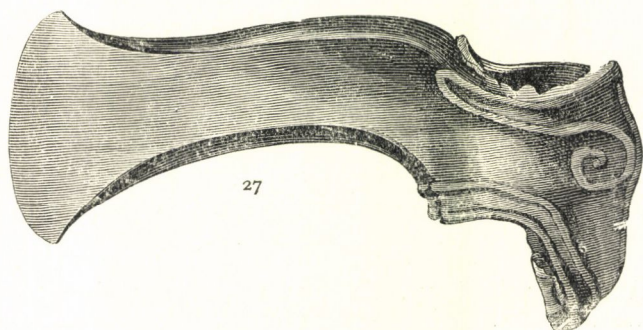
24.

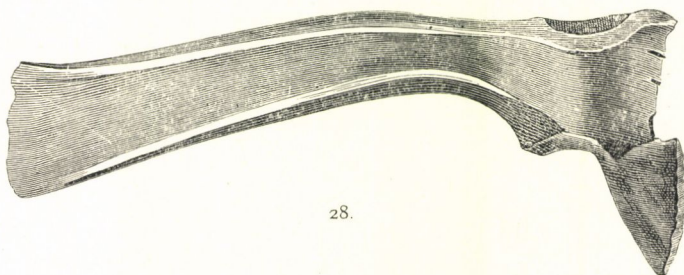
25.

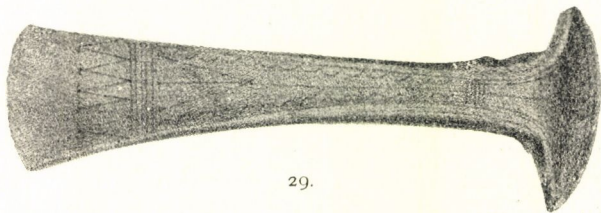
26.

27

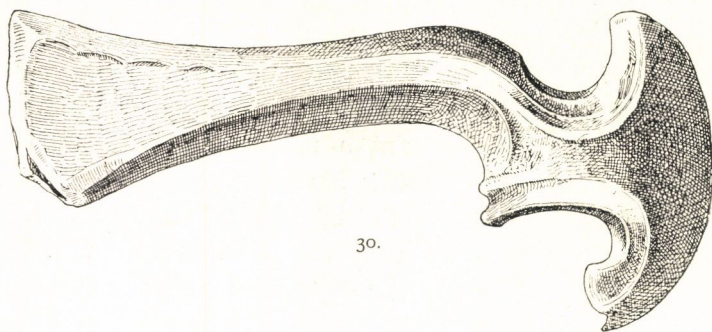
28.

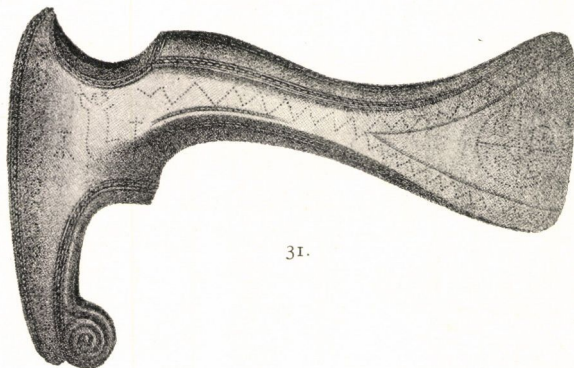
29.

VI. AGATHYRS TIPUSÚ RÉZ- ÉS BRONZBALTÁK.

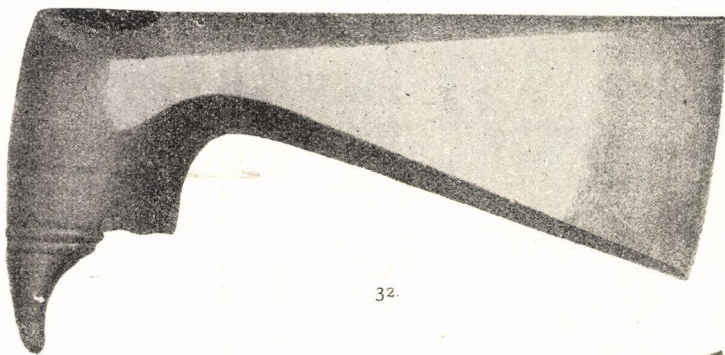
24. Lh. Tass. (Szabolcs m.) Szabolcsi Múz. — 25. Lh. Balaton. (Compte Rendu. 1876. I. 231. Pl. II. fig. 11.) — 26. Lh. Kovászna (Háromszék m.) Nagyenyedi ref. koll (Arch. Ért. 1888. 119. l. 5.) — 27. Lh. Kolozsvár. Erdélyi N. Múz. (Hampel, Bronzk. XXXI. 3.) — 28. Réz. Compte Rendu. 1876. I. 231. Pl. II. fig. 12.) — 29. Lh. Kis-Terenne (Hársas hegy.) (Nógrád m.) Fejérváry gyűjt. (Arch. Közl. II. k. 98. Képatlasz. XVIII. 116.)

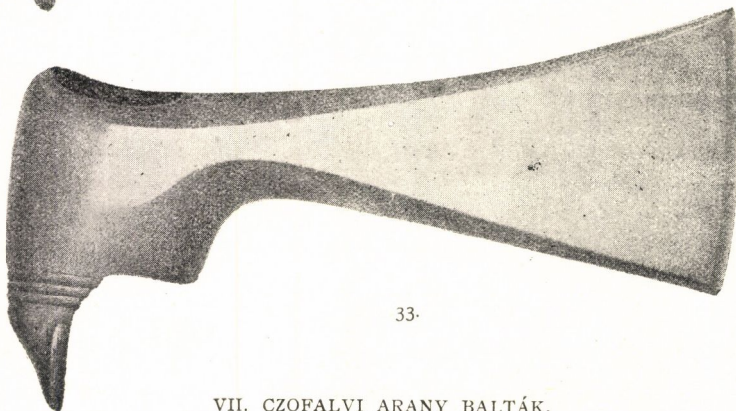
30.

31.

32.

33.

VII. CZOFALVI ARANY BALTÁK.

30. Bécsi csász. gyűjt. (Arneth. Tafeln z. d. Sitzungsber. Taf. XIV.) — 31–33. Ismeretlen gyűjteményben. (Kállay F. Akad. Ért. 1841. IV. füz. 72. l. Rajzolta Móricz. Maros-Vásárhelyen.)

Arch. Értesítő. 1913. 4. füzet

venetekig terjedt ki, a miből mindössze annyi tűnik ki, hogy az Alföldön és Pannóniában lakhattak, de korántsem a juli, karni és stiriai Alpeselek között, mint Müllenhoff K. gondolta.¹ Herodotos megjegyzi róluk, hogy méd ruhában járnak s hagyomány szerint a médek telepítették őket oda, bár nem tudja elgondolni, mikép lehettek a médek gyarmatosai? annyi tehát bizonyos, hogy a Káspi tenger melléki sigynnektől szakadtak el, kiket a makedon időszak történetírói után Strabo említ; a Duna-Tisza vidékére pedig nyilván a skythaáramlat sodorta őket s mint a későbbi keleti népáramlatoknál tapasztaljuk, a sigynnek is a síkságot s nem a hegyvidéket szállták meg. Mindenesetre távol estek a tengertől. Ezért mondja a Kr. e. 200 körül élt Rhodusi Appollonius, hogy soha sem láttak ezelőtt tengeri hajókat sem a thrákokkal vegyült skythák, sem a sigynekek. (Argon. IV. 319—320.).²

Egy pár balta a Mátra vidékén került napvilágra. Egyet a kisterennei híres Hársas hegyen Kubinyi Ferencz ásatott ki, mely azután Fejérváry Gábor gyűjteményével Londonba került.³ (VI. 29.) Kubinyi szerint azur színbe játszó fekete patinával volt bevonva s az általa közölt rajzon is tisztán kivehető pont- és vonaldíszítéssel ékítve.

Tovább fejlett idomot tüntetnek föl az 1840 november havában, a háromszékmegyei Czófalva határában, a Barátos felé vezető országúton szekeresek által lelt, élükkel fölfelé fordított híres arany balták.

A leletben volt négy balta s egyéb arany tárgy, ú. m. torques, egymással ellenkező két csavarkorongban végződő karperecz, láncztagok, boglárók, borsónagyságú aranygyöngyszerek s egy téglavasalakú aranyrög. A négy balta közül egy a bécsi császári gyűjteménybe került a lelet nagyobb részével együtt; kettőt gr. Andrassy Manó szerzett meg, de tuladott rajtuk; Pulszky úgy hallotta, hogy néhai gr. Bethlen András birtokában is volt egy, ezenkívül nagy valószínűséggel a lelethöz tartozik még az a két maeanderes boglár és négy láncsszem, mely Kiss Ferencz gyűjteményével jutott a M. N. Múzeumba. A leletet Horváth Károly orbaiszéki királybíró lerajzoltatta s közzétette Kállay Ferencz az Akadémiai Értesítő 1841. évf. IV. számában az ugyanazon évi július 12-kén tartott akadémiai értekezésével együtt. A közölt táblán az azóta elkallódott csákányok és ékszerdarabok is megvannak. A császári gyűjteményben levő balta rajzát, Arneth után (Tafeln zu d. Sitzungsberichten d. philos. hist. Classe. Taf. XIV.), a többi Kállay után (I. VII. tábla) itt adjuk. Egyik baltán pontozott díszítés volt, mely háromszögeken álló két kereszt közt barbár módon rajzolt állatot tüntetett föl. Az ékszerek közt egyik láncztag ponczolt domború pont-

¹ *Deutsche Altertumskunde*. Berlin. 1892. III. 2. l.

² Télfy J.: *Magyarok őstörténete. Görög források a Scythák történetéhez*. Pest. 1863. 76. lap.

³ Arch. Közl. 1861. II. köt. 98. lap és Képatlasz. XVIII. t. 116. sz.

szalaggal volt ékítve. Mindezek s azon fölül a csavarkorongos karperecz és a torques arra mutatnak, hogy a czófalvi lelet tárgyai a bronzkor legvégső szakából valók,¹ úgy hogy aligha lehetnek régebbiek a Kr. e. VII. századnál s minden bizonynyal az aranyban való gazdagságukról híres ayathyrsok hagyatékából valók, a kik vagy a királyi skythák előnyomulása vagy Darius skythaföldi hadjárata idején (Kr. e. 515 körül) ásták el.

Mert a czófalvi balták egyéb arany mellékleteikkel együtt ép úgy az elrejtett kincsek közé tartoznak, mint egész sorozata a hasonló típusú réz- és bronzbaltáknak.

Így a hetvenes években nem messze Czófalvától Seps-Bessenyőn, néhai Forró Ferencz volt háromszékmegyei alispán birtokán találtak valami 20—25-öt; ezek közül három van a sepsiszentgyörgyi Mikó-kollégium, négy a Székely N. Múzeum, egy pedig a nagyenyedi kollégium birtokában; a többi magánosok kezén lappang. (VIII. tábla.) A bukaresti múzeumban 25 hasonló baltát láttam, valamennyit Sinaián a Comuna Urbanán lelték.² A Dráván túl, Lippik közelében Beketinczen letek körülbelöl 25-öt. Hajdusámsonban körülbelöl öt évvel ezelőtt került napvilágra egy nagyobb bronzkincslelet, melyben többek közt nyolcz agathyrs-típusú balta volt.³ A lelethöz tartozott egy díszes kard, három korongos végű és egy kétágú balta, melyeknek díszítése, félreismerhetlenül a bronzkor végső szakára vall s így körülbelöl egyidőben kerültek a földbe a czófalvi arany baltákkal.

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez a baltatípus átmenetül szolgál a szoros értelemben vett skytha tárgyak csoportjához s a mennyiben az agathyrsoknak, vagy mint a dunántúliak és drávamellékiek a sigynneknek tulajdoníthatók: egy a királyi skytháknál korábbi áramlat emlékei közé tartoznak.

A lelhelyek, a melyeket ismerek, a következők:

Erdély területéről: Alsó-Rákos (Udvarhely m.), Al-Torja (Háromszék m.), Czófalva (Háromszék m.), Inkvölgye (Udvarhely m.), Kovászna (Háromszék m.), Polyán (u. o.), Seps-Bessenyő (u. o.), Szemerja (u. o.), Szent-Ábrahám (Udvarhely m.). Összesen kilencz a Székelyföldről. Csáklya (Alsófehér m.), Kolozsvár, Nándorválya (Hunyad m.) vagyis három Erdély többi részéből, ehhez jön még nyolcz olyan erdélyi származású, melynek lelhelyét nem ismerjük közelebbről.

A szomszédos tiszántúli részekből mindössze hét lelhelyet ismerek, ezek: Aba (Szabolcs m.), Bácsaranyos (u. o.), Hajdusámson (Hajdu m.), Szilágynagyfalu, Szilágysomlyó, Tass (Szabolcs m.), Tura (u. o.).

Ez összesen 27.

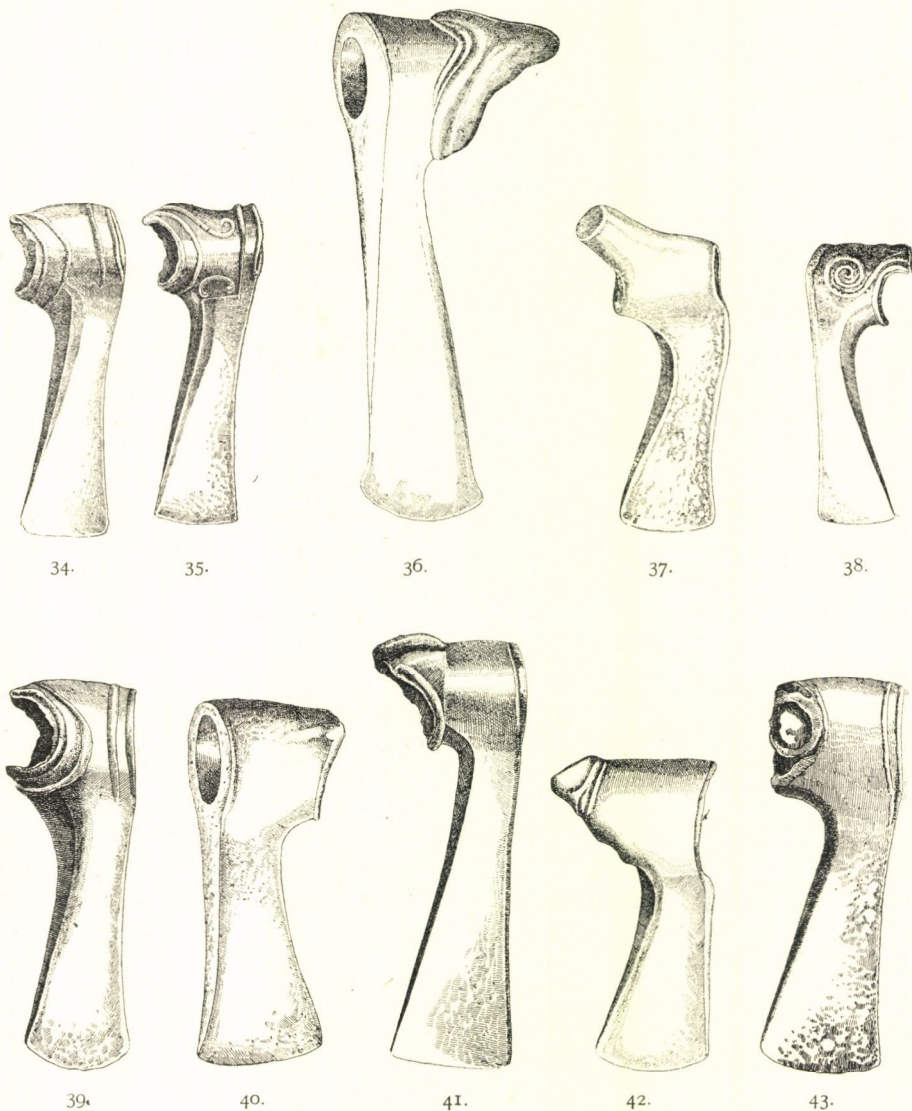
¹ V. ö. Pulszky F.: Magyarors. Arch. I. 121., 190., 200., 201. és 204. l.

² Much M. (Die Kupferzeit. Jena. 1893. 59. l.) 26-ot említ. A vegyelemzés szerint tartalmuk 96.43% réz, 3.3% ón.

³ Múzeumok Értesítője. II. 1908. 132. l. 6—11. á.

Az ország többi részére esik 10. Ebből Délmagyarországból a már említett vattinai öntőminta ismeretes. A Mátra vidékén: Eger és Kisterenne. A Duna vidékén: Esztergom, Budapestnél a Kis-Duna, alább Kömlőd (Tolna m.), továbbá a Balaton s a Dráván túl: Beketincz és Lippik.

Közelebbről nem ismert lelhelyről való a M. N. Múzeumban Kiss Ferencz gyűjteményéből 1, Ráth Gy. gyűjteményéből 4 s ezenkívül 2 más balta; Spöttl gyűjteményében szintén volt egy agathyrs típusú magyar-

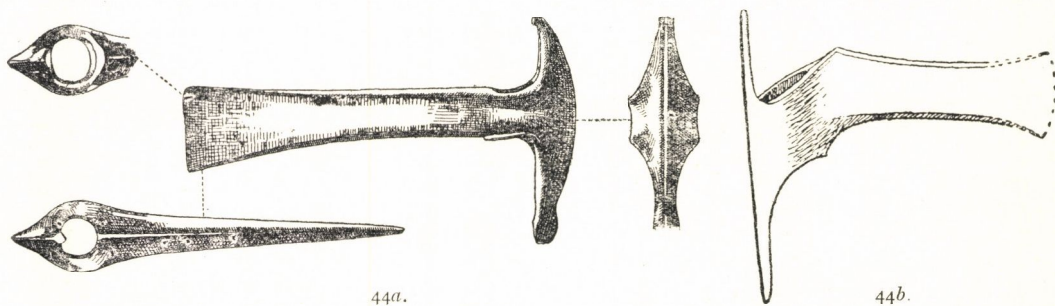

VIII. AGATHYRS TÍPUSÚ BALTÁK.

34—41. Lh. Sepsi Bessenyő. (34, 37, 39, 40. Székely N. Múzeum Sepsi Sz. György, 35, 36, 41. Mikó kollegium, u. o., 38. Magán tulajd.) — 42. Lh. Al Torja (Háromszék m.) Székely N. Múz. — 43. Lh. Polyán (Háromszék m.) U. o.

országi bronzbalta,* mely aztán a bécsi udvari Naturhist. Sammlungba került.

Van még az agathyrs baltának egy sajátos változata, melynél a köpü foka úgy fölül, de különösen alul nagyon megnyúlik. (IX. t.) Ez meglehetősen ritka és szórványosan az ország északi részeiben fordul elő. Így van egy a domahidai öntőműhely maradványai közt, egy gr. Bethlen G. hagyatékából az Erdélyi N. Múzeumban, Magyarlápósról Floth Ferencz gyűjteményéből s a turóczi megyei Szbeszlőről br. Révay Ferencz ajándékából, valamint Abaujszántóról a M. N. Múzeumban, továbbá Bereg megyéből Tövisfalváról és Nagylucskáról Lehoczky Tivadar gyűjteményében. Ez talán thrákos változata az agathyrs baltának.**

IX. BRONZ BALTÁK.

44a. Magyarlápósi lelet. M. N. Múzeum. Floth Ferencz gyűjt. 1/1907. sz. (Arch. Ért. 1895. 192. l.) — 44b. Magyar típusú balta (Axt von ungarischem Typus) a trójai VII. rétegben lelt öntőminta után. (Dörpfeld: Troja u. Ilion. I. k. 405.)

Összegezve a fentebbieket, réztárgyainkat három, illetőleg négy főcsoportra oszthatjuk.

Az első csoportba számítjuk a legkorábbi nomád áramlattal összefüggő fejszéket, kalapácsokat és fokosokat.

A második csoportba tartoznak a keresztelű csákányok, melyek az eddigi jelekből ítélve alighanem Magyarország területén fejtettek ki a fejszékből és fokosokból s úgy látszik, nem jeleznek egy újabb népáramlatot.

A harmadik csoportot képezik, a részint rézből, részint bronzból készített balták, melyeknek egyszerűbb dunántúli idomait a sigynneknek, a fejlettebb s aranyból is ismert változatait az agathyrsoknak tulajdoníthatjuk. Ez még nem jelenti, hogy amazok korábbi, emezek későbbi népáramlatnak felelnek meg, sőt a monda számbavételével az agathyrsok régebbi skytha réteget képeznek (Agathyrsos az első fiú) szemben a sigynnekkal, a kiket az ú. n. nomád skythákhoz számíthatunk a Mátravidékiekkel és Alföldiekkel együtt.

* Mittheil. d. Anthr. Gesellsch. in Wien. XV. 1885. 62, I. Taf. III.. 62.

** Hampel J. A bronzkor. XXXII. 4. CXXIII. 5—6. Ant. préhist. VII. 9. Lehoczky T.: Adatok hazánk archæológiájához, különös tekintettel Bereg megyére s környékére. Munkács. 1892. 101. l.

Az erdélyi agathyrs csákányoknál ugyanis egy fejlődési folyamat állapítható meg, mely eltartott a bronzkor végéig s csak azután következnek a szoros értelemben vett skytha leletek. A sigynnekről nevezett csoportban a baltáknál nincs meg ez a fejlődés, megmaradt abban az egyszerű idomban, a melyet a keletről «Media» szomszédságából hoztak magukkal és csakhamar föllépnek a skytha korszak jellemző tárgyai; ilyenek Délmagyarországból és az Alföldről a verseczi tör, az aradmegyei somhidi bronzcsörgő, a fegyverneki kígyócska (Jász-Kún-Szolnok m.), törteli bronz üst, a gyomai halomsir aranytárgyai stb. A Mátra vidékéről a szirmabessenyői és pilini vastőrök, vascsákányok, ezüst kígyócskák s bronz nyílcsúcsok, továbbá a pilini tükörmarkolatok, gyöngyöshalászi bronzcsörgők, egy hevesmegyei tör; északkelet felé a monaji (Abauj m.) halomban honfoglaláskori sir alatt hamu közt La Tène késsel együtt lelt skytha nyílcsúcsok, Bereg megyében Árdánházán sziklatörmelék közt durva fekete cserepekkel és egy Philippus-féle tetradrachma vastag barbár utánzatával talált s Lehoczky Tivadar gyűjteményébe került vastör stb.¹

A Dunántúlról a zalamihályfai csörgők, az ószönyvidéki s a Hőgyész és Regöly közt Tolna megyében lelt bronz üst, az ószőnyi bronzkardmarkolat. Ide számítható a M. Tud. Egyetem bronzcsörgője is, mely a Bakits Ferencz gyűjteményéből való.²

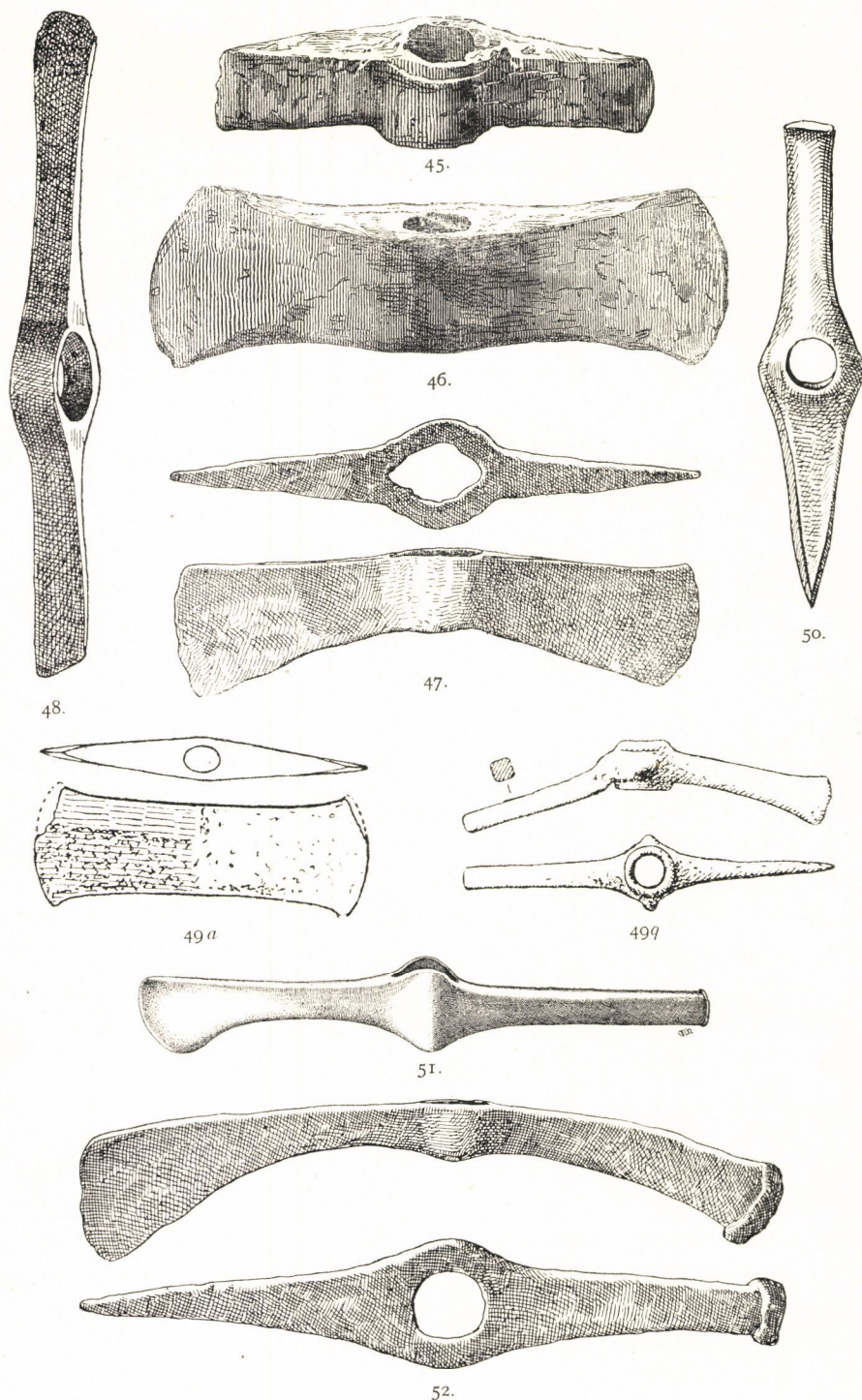
Arra, hogy a sigynnek a nomád skythákhoz tartoztak, kiket a görögök szekéren lakóknak neveztek (*ἀμαξοῖχοι, ἀμαξοβῖοι*), Herodotos azon soraiból is következtethetünk, melyben azt írja, hogy lovaik kicsinyek, hosszú gubanczos szőrük van, embert nem bírnak el, de kocsiba fogva igen gyorsak, a miért azon a vidéken kocsin jár a nép. (V. 9.) A szekérlakó skythákról sokat írtak az ókori görögök; házak helyett ugyanis szekerükön volt a lakásuk; a kisebb szekerek négy, a nagyobbak hat kerekűek voltak s gyékényből font vagy nemezből készült magas sátortetővel voltak ellátva, mely megvédte a bentlevőket eső, szél és hó ellen.³ Ezen szekerek díszítései közé tartoztak azon guggoló állatalakban végződő, áttört kúpalakú csörgők és kolompok, melyek jellemző részeit képezik a skythaleleteknek s déloroszországban, a krasznokuczki halomban egy szétszedett kocsi és sátordíszítés bronz részei közt fordultak elő. A skytha sátorszekérről adott görög leírás tárgytalanná teszi Darnay K. a zalamihályfai csörgők leírásánál nyilvánított habozását, vajjon a sátrat tartó póznák vagy a kocsi ékítményeinek tekintendők-e az effajta csörgők?⁴ A sátor a kocsira volt

¹ Lehoczky id. m. 52. l.

² L. Hampel és Reinecke tanulmányain kívül (Arch. Ért. 1893., 1894. és 1897. évf.) Arch. Ért. 1901, 369., 1905. 234., 239., 1908. 37. l.

³ Herodotos IV. 46. — Hippocrates: *De aëre aquis et locis*. 18. (Kuchlewein kiad. Lipcse. 1894. I. k. 60.) — Aeschylus: *Prometheus Vincetus*. 708., 709. vers. — Strabo. VII. 3.

⁴ Arch. Ért. XXI. 1901. 371.

X. KÉTÉLŰ SZKYTHA CSÁKÁNYOK ÉS FOKOSOK.

45—46. Réz csákány. (Catalogue exposition. 139—140. l. 147. 150. á.) — 47. Vasból. Lh. N.-Enyed (A. Fehér m.) N.-enyedi ref. koll. (Arch. Ért. 1898. 269.) — 48. Bronzból. Az Altáji vidékéről. (Aspelin: Antiquités du Nord Finno-Ugrien. 58. l. 223.) — 49 a. Csákány bronzból a trojai VII. rétegből. (Dörpfeld: Troja u. Ilion. I. 404. fig. 402.) — 50. Réz. Lh. Tura (Szabolcs m.) Szabolcsi Múz. — 49 a. Kettős bronz balta a trojai VI. városból. (U. o. 394. l. fig. 377.) — 51. Réz. Lh. Hirics. (Baranya m.) M. N. Múz. 109/1903. — 52. Vasból. Lh. Pilin (Nógrád m.) M. N. Múz. B. Nyáry J. gyűjt. (Arch. Ért. 1897. 22.)

erősítve s nem földbe vert oszlopokra, így csakis kocsidíszítések lehettek e csörgők.

Visszatérve a rézcsákányokra, az alig egy pár példányban előforduló negyedik csoport szorosan egyezik a skytha vascsákányok típusával, s azért ezeket már a vaskorba tesszük és a királyi skythák áramlatával hozzuk kapcsolatba. Így a pilini vascsákány típusának felel meg a M. N. Múzeumi hiricsi (X. 51.) és a szabolcsi múzeumban levő turai csákány (X. 50.), melyek szintén kétágúak, mint a keresztelű csákányok, de egyik águk hosszú fokot képez s tipologiailag a III. táblán közölt fejszék és fokosok továbbfejlődésének felelnek meg.

Ép ilyen késeinek tekinthetjük azt a kétélű csákánytipust, melynek mindkét ága függélyes élben végződik. A típus elég régi, mert hiszen ez felel meg a káriai labrusnak, a krétai Zeus Labrandenus kétélű csákányának, de nálunk csak az utolsó skythaáramlat idejében tűnik föl, mint a nagyenyedi vascsákány mutatja (X. 47); az Altaji vidékén, a honnan indultak ki a skytha leletek tanúsága szerint a Kr. e. VIII. században a királyi skythák, a szkolotok, bronzban fordul elő (X. 48.), a mi szintén kései időre vall a tiszta réz helyett. Nem csodálkozhatunk tehát azon, ha rézből a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Észak-Németországból ismeretes néhány; nálunk az 1876-ki ősrégészeti kiállításból kettőnek a rajzát közölte Hampel a kiállítás francia katalogusában. (Catal. expos. 139. l. 147. és 140. l. 151. á.) s utána mi is adjuk a X. táblán, 45—46. sz. a. A trojai VI. városban a káriai labrus (X. 49. a), a VII. városban a fokos csákány (X. 49. b) fordult elő.

Nagy Géza.

II.

Erdélyi skytha tükrök.

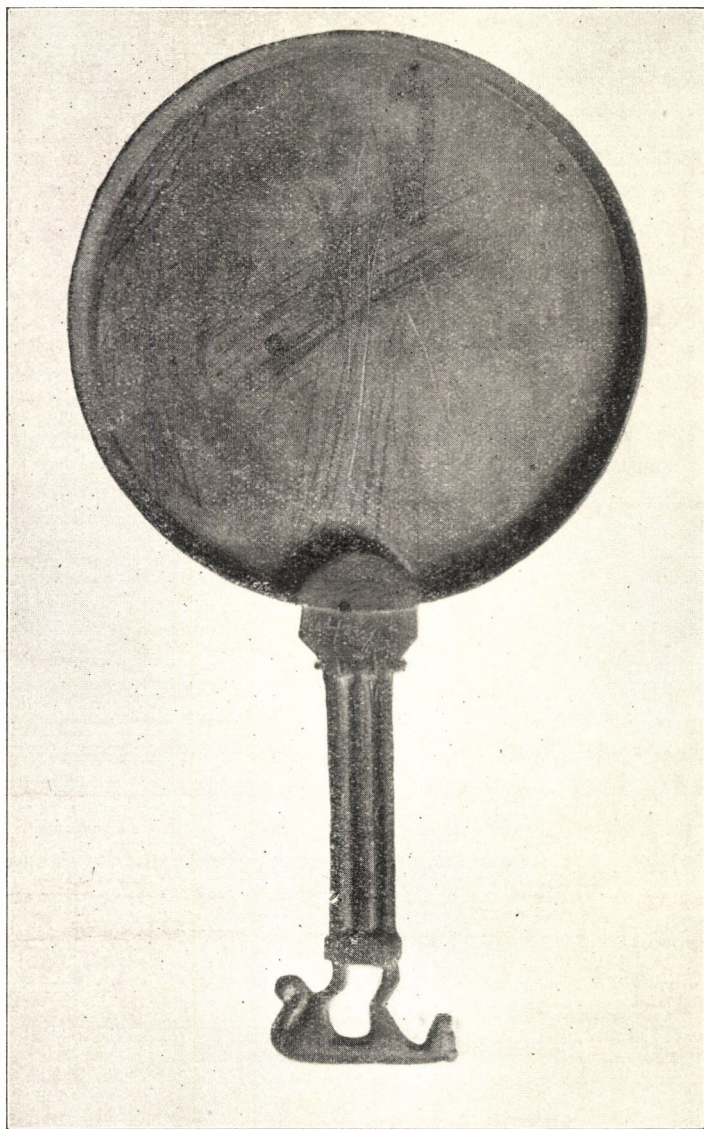
A hazánk földjén nagy időközökben fel-feltűnedező skytha tükrök * nem valami tekintélyes sorozatához egy újabb lelettel sikerült járulnunk.

Leletünk a Kis-Küküllő-völgy felső szakaszán fazekasságáról, takaros népéről méltán elhíresült *Makkfalvánál* került még 1908 tavaszán napfényre. (1. kép.) A helységtől keletre az Etédre vezető Szolokma oldalvölgyén, már egészen Udvarhely megye határszéléhez közeledőleg, kapálás közben akadtak reá. Találatási helye tehát szomszédos azzal a sátorpózna-díszszel, illetőleg csengővel, melyet Nagy Lajos, néhai vajdahunyadi kir. járásbíró a mai Udvarhely megyébe tartozó Siklódról ** mutatott volt be. Egy skytha póznadísz Marostordamegye felső maros-

* Hampel József: Skythiai emlékek Magyarországon. Arch. Értesítő új f. XIII. 1893. 3. füz. 385—407. l. 27. ábra. — Reinecke Pál: Magyarországi skytha régiségek. Arch. Ért. XVII. 1897. 1. füz. 27. l. 18. ábra.

** Nagy Lajos: Hunyad várm. Tört. Régész. Társ. Év. 1904.

melléki részén a Teleky grófok Gernyeszegéről * került volt Kállay Benjámin miniszter birtokába. Egészen hasonlóra bukkantak a néhai József főherczeg kisjenői uradalmához tartozó Somhidon ** is. Ilyenfor-

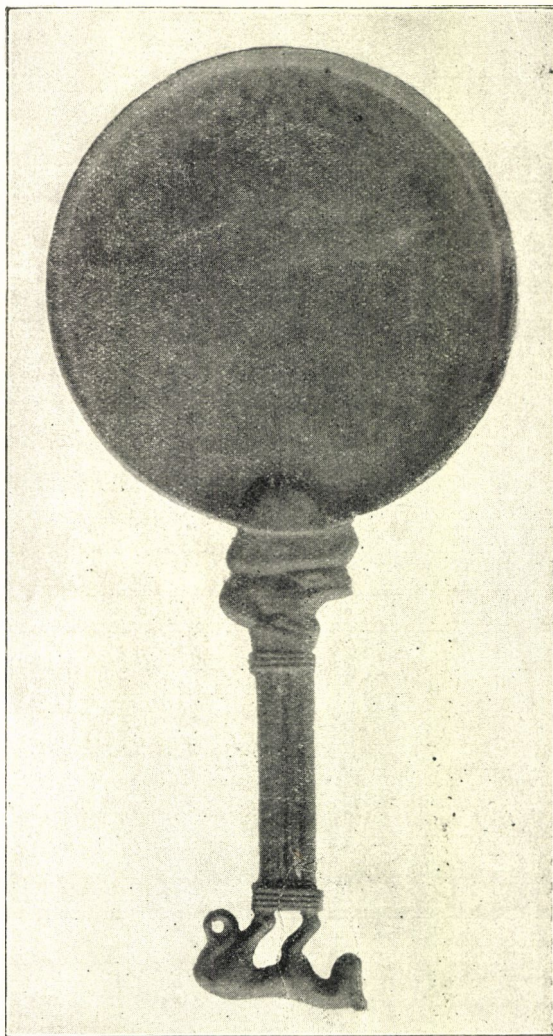
I. MAKKFALVAI SKYTHA-TÜKÖR.

mán a Kis-Küküllőtől a Nyárad fejénél ÉNy a Maros völgyére s a Maros mentén ki Aradmegyének közvetíté a forgalom ezeket a sajátos állatfigurás skytha csengőket és sátordíszeket.

* Hampel J.: id. m. 402. l. 22. ábr. szemközt és 403. l. 23. ábra, oldalt nézve.

** Hampel J.: id. m. 400. l. 21. ábra,

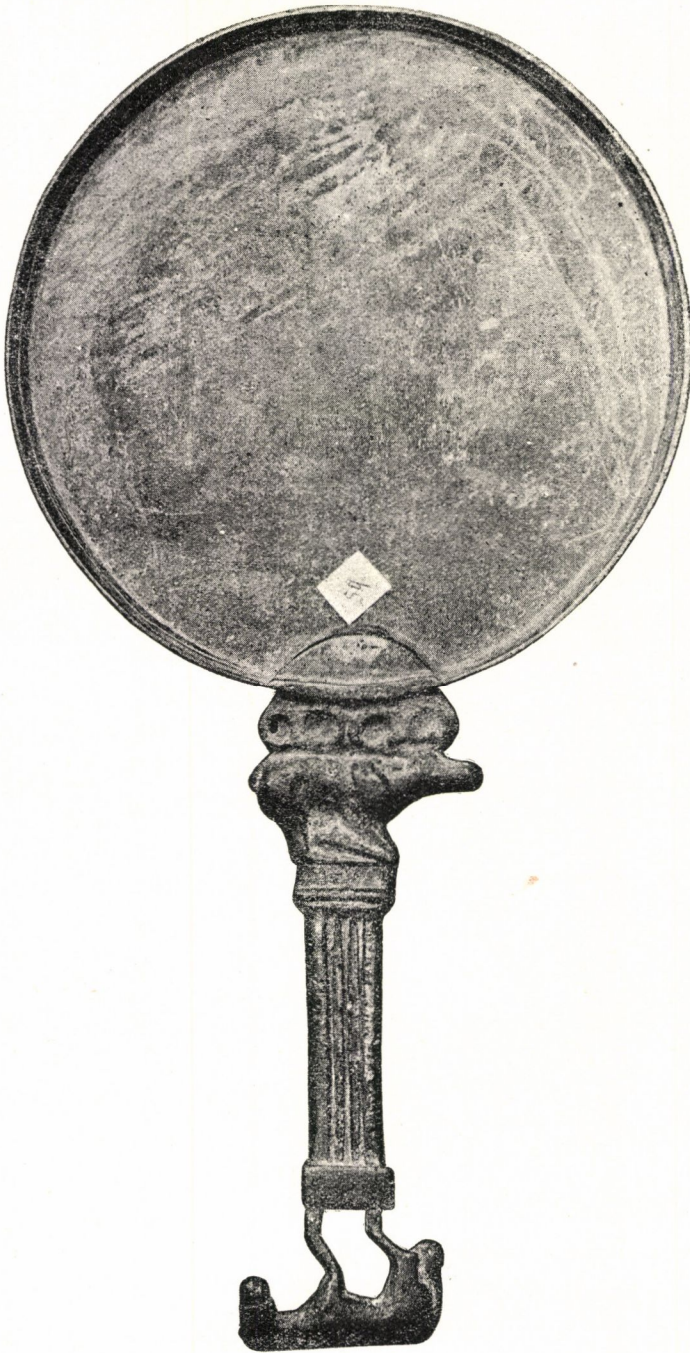
A két Küküllő-völgy közé ékelődő dombvidékről egyébként a hajdankori Dácia ezüstmívességének egy figyelmet érdemlő leletével elhíresült *Hétur* (Kisküküllő vm.)* közeléből, *Oláh-Zsákodon* (2. kép.) 1894-ben

2. OLÁH-ZSÁKODI SKYTHA-TÜKÖR.

még egy, a mi leletünkkel közel rokonságot feltüntető skytha tükör jelzi e vidék kereskedelmi forgalmának ősiségét. Ez a tükör jelenleg a seges-

* Kenner F. Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen. XXIX. 1863. 320. — Goos Chronik d. arch. Funde Siebenbürgens. 1875. 133. l. — Römer Fl.: A nagyváradi ezüstslelet. Arch. Ért. VI. 1886. 339. — Téglás Gábor: A Krisztus előtti Dácia ezüstitővössége. Bányász és Koh. Lapok 1911. évf. Külön leny. 21. l. 21. ábra.

3. PÓKAFALVI SKYTHA-TÜKÖR.

vári ág. ev. főgymnasium gyűjteményének egyik nevezetessége s ismertetését Téglás Istvánnak * köszönhetjük.

* Téglás István: Az oláhzásákodi bronztükrőről. Arch. Ért. XIV. 1894. 356—357. l. — Egy fényképpel.

Ugyancsak a két Küküllő vidékéhez számít *Pókafalva* is Alsó-fehér- és Szebenmegyék összeszőgellésében, (3. kép.) honnan a Zeyk Kálmán ajándékából Nagyenyedre került harmadik tükör¹ hírét éppen mi tudattuk az Arch. Ért. olvasóival.

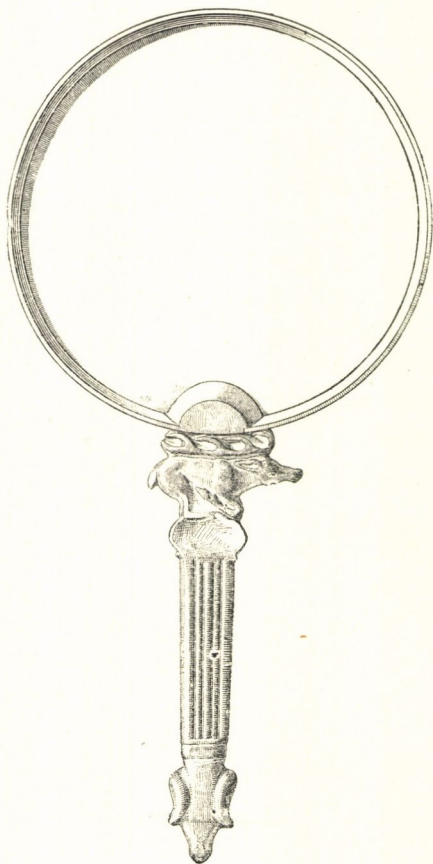
Minthogy a Pókafalvánál elhaladó Székásvölgy a két Küküllő és a Maros összeszőgelléséből DK Nagyszeben és a Verestorony for-

galmába esik, látnivaló, hogy a dél-keleti felföld hágóin és szorosain beáramló kereskedelem diagonaliter keresztelte egykoron keletről nyugatra haladólag az Olton, két Küküllőn keresztül haladólag a Felső-Maros mellékét.

A Pontus partvidékén *Tyra* (Akkerman), *Olbiopolis* (Nikolajev), valamint *Chersonesus Heraclea* (Chersonesus Taurica DNY sarkán) és a *Bosporus Cimmerius* szorosában *Panticapaeum* (Kercs) fémiparosai állíták elő ezeket a hellen izlésű készítményeket, melyek Dácia őslakóinál is nagy kelendőségnek örvendhettek.

Ennek daczára skytha tükör kevés jött elő s a Dáciából ismeretes negyedik példány már a Kis-Szamos melléki *Fejérdhez*,² Apahidától nyugatra kivezető völgy derekán 1853-ban bukkanván fel, a Bezierkerek gondosságából a bécsi császári régiség-tárba jutott. (4. kép.)

De hogy Dácián túl az Alföld felé, sőt az északnyugati hegyvidékre is kapós lehetett a görög műipar hatása alatt kialakult skytha tükrök divata, azt a debreczeni ev. ref. collegiumban őrzött állatfejes markolatdísz³ és a báró Nyári

4. FEJÉRDI SKYTHA-TÜKÖR.

¹ Téglás Gábor: A pókafalvi bronztükör. Arch. Ért. XXIII. 1888. 185—186. I. Tg. alatt. Képét Herepey Károly tanár úr szíveségéből. Hampel id. m. 393. I. 11. ábra adta.

² Az új császári régiségtár XIII. termének IX. szekrénye 737. sz. alatt őrizi. — Báró Sacken-Kenner Ferd. Die Sammlungen des k. k. Münzen- und Antikencabinets. Br. 291. I. 845. ábra 317. 1742. f.

³ Hampel J. id. m. Arch. Ért. XIII. 407. zárókép gyanánt adja a Gèresi Kálmán úttján rendelkezésére jutott fényképet.

Jenő gyűjtéséből a Nemzeti Múzeumba jutott és két, a mienkkel teljesen rokon tükör három töredéke¹ teszi kétségtelenné.

A makkfalvai tükör, mint az érdekes csoport legújabb keletű tagja, tehát mindenképen megérdemli a tüzetesebb összehasonlítást. Szerencsére teljes épségben került ki a kapáló emberek kezeiből s habár a mindenütt aranyat kereső falusi tudákosság nem mulasztotta el ezt sem kipróbálni, az «aranypróba» szerencsére nem terjedt a tükörkorong belső lapjainak megkarczolásán túl. Egyik írástudó kémlelő azonban a nyél tövére 401 felkarczolja, sietett iskolázottságát is érvényesíteni.

A szép sötétzöld patina e szerint lényeges rongálódást nem szenvedett.

A tükör itt is két részből áll. A körded tükörkorongból és a görögösen stylizált markolatból. A tükörkorong külső alapszélessége 19 cm., belül 17 cm., úgy hogy a pókafalival teljesen összevág s az oláhzsákodi 16.5 cm.-től is alig tér el. A korongot beszegő abroncspárkány is teljesen azonos, miáltal ez is serpenyő palacsintasütőalakot ölt, a hogy a falusiak el is nevezték.

A nyél hossza egészben 145 mm. s így ez is kevésben tér el az említett két társától. Az oláhzsákodi t. i. 14.5, a pókafalvi 15.8 cm. mutat. Nagyobb szilárdság kedvéért a markolat tövét félköralakúlag a tükörkorongra terjedő nyulványnyal forrasztották össze, miként azt a többi három ép tükrön felül a Pilinből ismeretes két markolattó is mutatja. A koronglemez 1 1/2 mm. vastag.

A markolat példányunkon szintúgy hármas tagoltsággal készült, mint a már említett három ép társáé és a Pilinből meghatározható két tüköré.

Lényeges különbséget tüntet fel azonban a nyél architecturája, a mennyiben nem csupán *Pókafalva*, *Oláh-Zsákod*, de *Fejérdnek* a bécsi csász. régiségtárba került ép tükrén s a pilini töredékek egyikén is a lapos pillért ábrázoló nyél négyszögű talapzatán egy-egy mellső lábával térdre rogyó agancsos és csülkös állat guggol. A gondosan alakított állatot hosszúkás feje, lecsapott farka, ivezetes tompora, legkivált pedig a 4—4 gyűrűzettel ábrázolt agancsa legott szarvasnak minősíti.²

A makkfalvi tükör azonban határozott görög építészeti tagozottsággal bír s hazai példányainkból idáig csupán egy pilini töredék³ elmosódott részlete emlékeztet erre a kivitelre. A pillérfej félreismerhe-

¹ Hampel J. id. m. 395. l. 12. és 13. ábra az együvé tartozó két markolat rész. 14. ábra egy külön példány markolattöve.

² Hampel J. id. m. 395. l. 14. ábra.

³ Hampel J. id. m. 395. l. 13. ábra.

tetlen *dór* utánzat. Ennek elemeiből az abacus, echinus és az oszlopyak mind jól kivehetők. Ez a hármas tagozat ugyanannyi cm. szélességben is készült. Az abacus 4 cm. hosszú.

A nyél 8 cm. hosszú, 2 cm. széles és 4 mm. vastag, fogantyúja lapos pillért utánoz s a *dór* oszlop mintáját abban is követi, hogy két mély hornyolás három kiváló oszlopdomborulással ékesíti. Ez a hármas hornyolat jelentkezik még báró Nyáry Jenő ama pilini példányánál, melynek csakis a koronghoz izülő fele maradt meg szarvasával együtt. A báró Nyáry Jenő gyűjtéséből a Nemzeti Múzeumba került s általunk ugyanazon tükör nyeléhez számított két másik töredék ¹ már csupán két hornyolást tüntet fel s hármas dudorodást képez. A fejrődi tükör ² négyes hornyolása sokkal változatosabb tagozottságot képvisel.

Vége a fogantyú fejét példányunknál is az a patásállat alkotja, melyet Rómer Flóris ítélete alapján sebtiben *pilini farkas* ³ néven emleget az irodalom. (5. kép.)

Pedig az ábrázolás már typológiai jellegével is elüt, durva kivitele daczára, a farkastól. A farkas feje, mint kutyaféle állat *hosszúkdás*, orra nyúlánk és csúcsosodó. Lábain körmökkel borított ujjakat visel. Ezt mutatja a háromszéki Aldobolynál az Oltból kihalászott s a sepsiszentgyörgyi Székely-múzeum birtokában levő vaskard ⁴ markolatának keresztvasa, jóllehet a vas nehéz idomíthatósága miatt az ilyen megkülönböztetésekre kevésbé alkalmas.

A makkfalvi tükör markolatát díszítő állat feje szembetűnőleg széles, az ajaklemezek vastagok, minthogy a ló a *széna*, a *fű felszedésénél* azokat használja segítségül. A fülek tompítottak, holott az őskori népek kedvencz komondoránál, juhászkutyáinál ez mindig *hosszúkdás*, hegyezhető. A szóbanforgó tükrökön jelentkező állatok mintázása kiváló gyakorlatosságot árul el.

A pilini második töredék ⁵ (6. kép.) s a fejrődi ép tükör ⁶ szarvasát ép úgy lehetetlen félreismerni, mint a valamivel kezdetlegesebb oláhskodi ⁷ tükör szarvasát is első tekintetre felismerhetjük. A skytha tükrök mestereinek állatfigurái az anyag nehéz kezelhetősége daczára feltűnő élethűséget képviselnek. Ime a debreczeni ev. ref. kollegiumban egyenesen farkas ⁸ néven őrzött állatfigura pofáján még a *zablaszorító* szíjat

¹ Hampel J. id. m. 395. l. 12. ábra a fogantyúrészlet, a 13. ábra a lőrészlet.

² Hampel id. m. id. h. 397. l. 15/a. ábra és 15/b. ábra.

³ Rómer Flóris: Arch. Ért. III. 126

⁴ Nagy Géza: Az alsóbolyi kardról. Arch. Ért. VI. 1886. 234—235. V. ö. Hampel J. id. m. 391. l. 8. ábra.

⁵ Hampel id. m. m. Arch. Ért. XIII. 14. ábra.

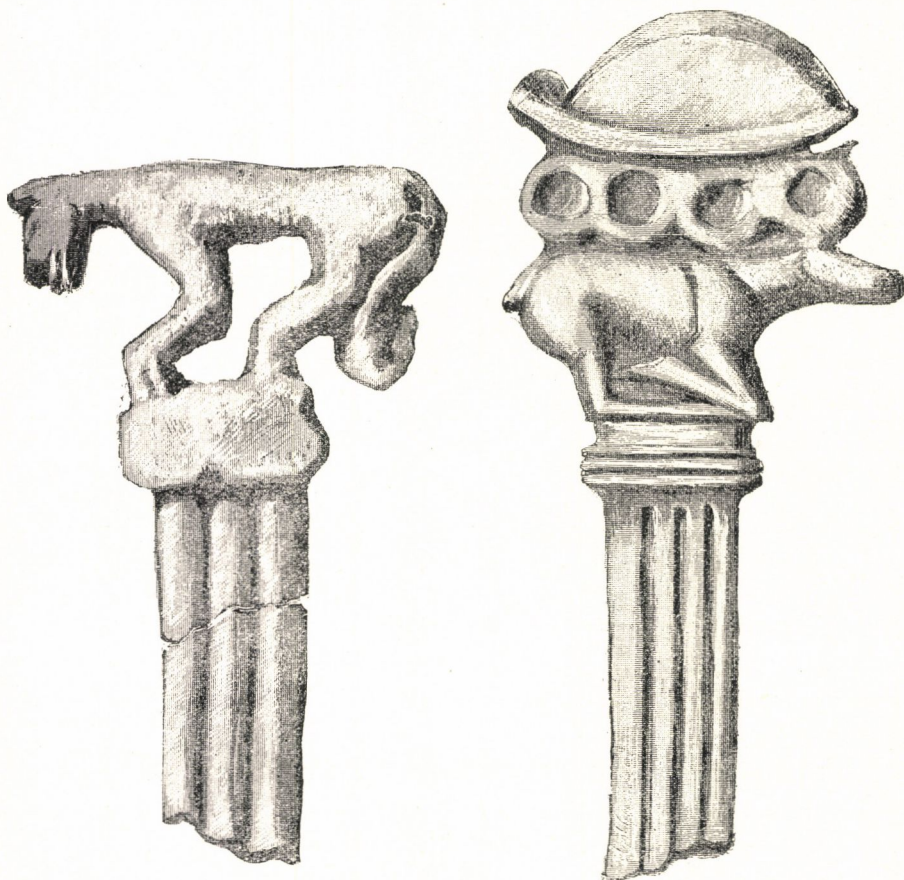
⁶ V. ö. u. o. 397. 15/a. ábra és 15/b. ábra.

⁷ Téglás I.: Arch. Ért. XVI. 186.

⁸ Hampel id. m. 407. lapján zárókép a 392. laphoz.

is külön barázdával feltűnővé igyekeztek tenni, úgy miként azt már a nagyenyedi múzeum pókafalvi tükréről kiemeltem volt.*

Tükörfogantyúnk állatának nyúlánk, karcsú törzse élesen elüt a kutyafélétől s így a farkasétól is. A tompor ivezetes, domború, holott a farkas fara ferdeségében birja egyik ismertető jelét. A hosszú lecsüngő fark is a pusztai ló sajátsága, melyet felhajolva jelenített meg

5—6. KÉT PILINI SKYTHA-TÜKÖRNYÉL.

a tükör mestere, minthogy a legelésző ló így szokta magát farkcsapkodásával védelmezni. De ezt a hosszú farkseprűt a pusztai legelőkön fel is kötik s lehet, hogy ilyen csombókakötést mutat a tükör is. Végül az együvé öntött lábpárok úgy példányunknál, mint különösen báró Nyáry Jenő pilini töredékeiből a miénkhez legközelebb álló lovas

* Téglás Gábor: A pókafalvai tükör. Arch. Ért. VIII. 1888. 185. A ló farka csomóba fonódik s arczán egy zabláknak vagy kötőféknek nézhető duzzadás.

markolatrésznél¹ a kutya szétváló lábujjai helyett csakis patára emlékeztető kivitelben nehezednek a keskeny talapzatra.

Hogy az alakítás durvasága miatt majd farkasnak, majd lekötött farkú lónak és öszvérnek nézték a kutatók a tükormarkolatok állatját, azon legkevésbé sem ütközhetünk meg; de első feltevésünkben a makkfalvai tükör még jobban megerősített.

A pókafalvi, oláh-zsákodi két ép tükör-példányunkéval teljesen egyenlően mintázott lóval van díszítve. Hajszálra ilyen báró Nyári Jenő ama pilini töredéke,² melynek a koronghoz izülő tagja³ is legközelebbi rokonságot mutatja példányunkhoz.

Dácia negyedik, a Kolozsvártól ÉNy s Apahidától Nyra fekvő Fejérd községből 1853-ban a bécsi csász. régiségtárba került skytha tükrét, társaitól eltérőleg, egy csinosan alakított kosfej⁴ díszíti. Ez a tükör kivitel dolgában társait mindenképen felülmúlja.

Ime a makkfalvi tükör tehát a negyedik ép és topographiailag ismert dácziai ép példánya azoknak a skytha tükröknek, melyeknek mintaképét különösen *Kercs* (Panticapæum) tőszomszédságában *Kuloba* egyik tumulusából napfényre került aranylemezek domborművű skytha asszonyainál⁵ láthatjuk. Gróf Bobrinszky a Tjäsmin folyó balparti kurgánjából emelt ki egyéb műtörténelmi reliquiákkal együtt még ilyen tükröfogantyúkat Gulürgorod faluhoz közel, a Szmela mentén kiásott kurgánok szintén több tükröt szolgáltatottak. A Kaukázusból a Kubán mentén⁶ ismétlődnek ezek a tükrök, melyekből Szamokvaszov különösen szép gyűjteményt hordott össze.

Szamokvaszov ezen tükrök készítőinek műhelyeit épenséggel Dáciában keresi,⁷ hol azonban, mint fejtegetéseinkből kiderül, már azért sem igazolhatjuk feltevését, mert habár az érczművesség képezése is az őslakók legfőbb foglalkozását, ilyen fémtükör mégis a legkritkább jelenségek közé tartozik.

Annyi kétségtelennek vehető, hogy Dácia bányászatának igenis jelentős része vala a skytha tükrök iparának megindításában. A dácziai hegyek *arany*, *ezüst*-jével kapcsolatosan termelt *réz*, mint a tükrök anyagául használt *bronz* főalkateleme, bizonyára hegyeinkből kerülhetett a Pontusparti görög városok műhelyeibe. Ott azonban a görög művészet irányítását követő ötvösök⁸ a környező síkság nomádizáló lakói-

¹ Hampel id. m. 395. l. 12. ábra.

² Hampel id. m. 395. l. 12. ábra.

³ Hampel id. m. 13. ábra.

⁴ Hampel id. m. 397. l. 15/a és 15/b ábra.

⁵ Reinach: Ant. du Bosph. Cun. XXVII. 10. Innen vette át Hampel id. m. 395. l. 16. ábr. A kurgánból kiásott 16 aranylemez mindenike a tükrös skythá nővel van ékítve.

⁶ Archiv für Anthropologie. XIX. köt. 111—115. l.

⁷ Hampel id. m. 396.

⁸ Schumacher: Barbarische und Griechische Spiegel. Zeitschr. für Ethnologie 1891. 81. és 88. l.

nak izléséhez alkalmazkodva, készíthették azokat, mert a tükörproductió a többi fényűzési termékekkel együtt ezeknél találtatott igazi jövedelmes kelendőségre. Ha a különben ügyes fémiparosnak bizonyult dákoknál is meghonosul vala a skytha tükör készítése, akkor sokkal sűrűbben is kellene azokkal hegyeink közt találkozoznunk.

Ha tényleg Dácia szolgál vala ezen fémtükrök gyártási helyéül, alig lesz vala lehetséges, hogy 1853-tól, a mikor *Fejérdnél*, Kolozsvártól ÉNy az első ismertté vált skytha tükröt az ekevas felvetette, a lefolyt 60 kerek esztendő alatt még csupán az a három skytha tükör kerülhessen elő, melyeket *Pókafalva*, Oláh-Zsákod után Makkfalváról felmutathatunk.

A skytha tükrök eme szembetűnő ritkasága azon a földön, melyet az őskor és a népvándorlás annyi értékes arany-ezüst kincse tesz híressé, mindennél meggyőzőbb tanúsága abbeli feltevésünknek: hogy a kivite-lükkel, állatfiguráikkal annyira sajátos skytha tükrök mestereit nem kereshetjük a fémgazdagság daczára sem az ősi Dáciában.

Budapest.

Téglás Gábor.

A MAGYARHONI FIBULÁK OSZTÁLYOZÁSA.

(Harmadik közlemény.) *

II. Rész. A hallstattkori fibula-typusai.

Kigyó fibulák.

Az a szeszélyes eleven vonalvezetés, a mely a halstatti korban, a bronzkor szigorúbb merevebb díszítés módjával szemben mindinkább tért hódít, kedveli a dekoratív hatású kigyózó vonalat, egyaránt szerepel az a síkdíszítésben és plasztikus felhasználásban, de még a fibula kengyelének alakításában is alkalmazásra lel; többnyire a célszerűség és használhatóság rovására, de nem egyszer nagyon dekoratív alakban. A korai vaskor két egymástól távol eső kultúrkörében szerepel sűrűn a kigyózó kengyelű fibula, a Kaukázusban és Italiában s a hozzá csatlakozó nagy kiterjedésű peripheriális körben. A két kultúrkör jellemző alakjai nagyon eltérnek egymástól, ezért föltehető, hogy egymástól függetlenül jöttek létre. A kaukázusi kigyózó fibula, a melyet azok, a kik a kigyózó fibula typológiájával foglalkoztak, többnyire mellőztek, egyszerű sodronyifibula, a mely két-három párhuzamos és egyenlő hajlást végez, mint ugyanezen formakörnek realiztikus kis bronzkigyócskái.** Ez a forma nem szép s nem is hiszem, hogy hasonló dekoratív törekvéseknek köszönne kialakulását

* I. Rész. A. É. 1911. 329—352. II. Rész. 1. közlemény A. É. 1913. 2. füzet. 2. közlemény A. É. 2. füzet. 195—209.

** Materialij po Archailogié Kavkaza T. VIII. LXXXVIII. Kumbultából. U. o. CIV. 14. 15. (Rütka).

mint az itáliaiak, hanem a hajlások arra szolgáltak, mint ezt több példány tanúsítja, hogy azokba csüngő díszek hordozására szolgáló lánczokat fűzenek.¹

Egész másféle az itáliai kígyófibula, ennél ritka a párhuzamosság, ellenkezőleg a hajlások változatosak, szeszélyesek, elevenek s az eleveniséget fokozza az is, hogy a kígyózó vonal behajló részein felduzzad a kengyel, míg a kifelé hajló részeken erősen karcsúsodik, összehúzódik, mint egy ugrásra készülő kígyó teste. A vonalak magukban véve is szépek s ha szabad így szólunk, ruganyosságot fejeznek ki. Annak a vonalvezetésnek első megnyilvánulását látjuk benne feltűnni, a mely később a kelták ízlésére s általuk a késő római bronzipar bizonyos termékeire lesz jellemző s a melyben valószínűleg nem ok nélkül keresik a késő gothika úgynevezett halhólyagos mintáinak őseit.² Az ornamentika ez összefüggését e helyen részletesen tárgyalni túlmenne feladatomon s azért azt egy más alkalomra tartom fenn.

A kígyózó hátú fibula hazánkban nem tudott meghonosodni, az a néhány példány a mi e typusból fennmaradt, az két főváltozat között oszlik meg, az egyik úgy látszik helyi alak a kaukázusiakra, s arra az olasz fibulaformára emlékeztető alak, a mely kétségtelenül a serpeggianti kialakulásának kezdete, az ú. n. fibula ad arco rien trante alakjára emlékeztető, egyszerű sodronyfibula; a másikhoz több itáliai változatot számíthatunk.

Nézzük előbb az 1. változatot:

112. A Sopron melletti Varishegyen lakóüreg belsejéből ásták ki Bella Lajos és O. Müller; kengyele csavart sodrony, fején egyes hurkolással, lábán széles tűtartó lemezzel. A kísérő leletek a kora hallstatti időre jellemzők. A tárgy a bécsi Hofmuseumba került. Ez a forma csak annyiban tér el az ívfibulától, hogy kengyele közepén erősen befelé hajlik. Kétségtelen azonban, hogy nem az idők folyamán eredeti alakjából kiforgatott ívfibulával állunk szemben, erről az itáliai példányokkal való összevetés, de meg a kengyelt alkotó sodrony hossza is meggyőz bennünket.

113. Kis-Köszegről (Baranya m.) halotthamvasztásos kora hallstattkori síktemetkezésekből a bécsi Hofmuseumba jutott tárgyak között. Az előbbihez hasonló kéthurkú példány, de tűtartója letörött. Tűjét, a mint ez hallstattkori fibuláknál nem ritka, reáfűzött kis spirális gyöngyök stb. díszítették.

Daczára annak, hogy példányunk Kis-Köszegen, tehát olyan környezetben lép föl, a hol nem ritka a Keleteurópára utaló forma, mégis inkább itáliai példányokkal véljük összeköthetőnek, a már említett fibula ad arco rientrante alakjával, a minőt Bellucci mutat be Terniből³ és a mely csak a tűtartó hosszú, a gázlómadarak csőrére emlékeztető alakjával tér el

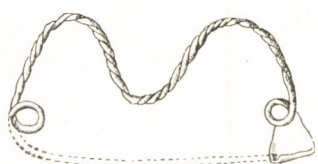
¹ V. ö. Kobanból, Materialij po Archailogié Kavkaza T. VIII. XXXVI. T. 1. és Chantre Rech. Anthr. au Caucase. Atlas II. XII. Fig. 7. Továbbá Kumbultából. Mittheilungen der Anthr. Ges. in Wien, XXI. 68. l. 98. a. — Némileg rokon forma ugyan Italiában is fordul elő, de aránylag ritka. V. ö. Ferma (Piceno) Notizie 1908/254. l. 13. sz. 2. ábra.

² Flinders Petrie ötlete idézve dr. Éber László által. Két va. kori aranyékszer a N. Múzeumban, (Arch. Ért. 1903. 30. l.) a forrás közelebbi megjelölése nélkül.

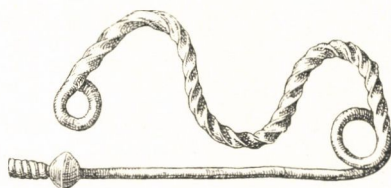
³ Bullet. di Pal. Italiana XXXV. Fig. P.

példányainktól. Többé-kevésbé eltérő változatok egyébként nem ritkák Italiában.*

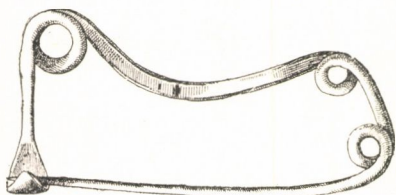
114. Némileg eltér e példányoktól egy ismeretlen lelhelyű fibula a pozsonyi múzeumban (1890. sz.), a mely talán nem is hazai eredetű, a mely teljesen egyezik egy Montelius által bemutatott példánnyal (Benacci 2. id. mű. Série A. 225.) a kengyelnek ilyen alakításából Italiában más irányban indul ki

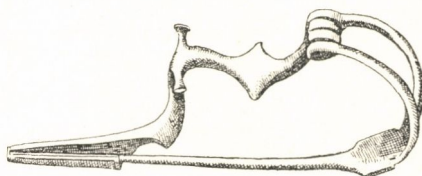
112.

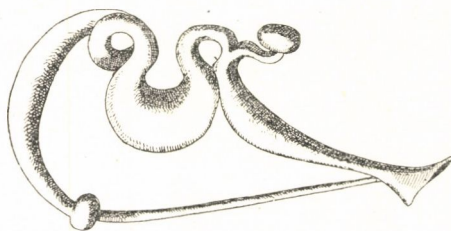
113.

114.

116.

117.

115.

XV. TÁBLA.

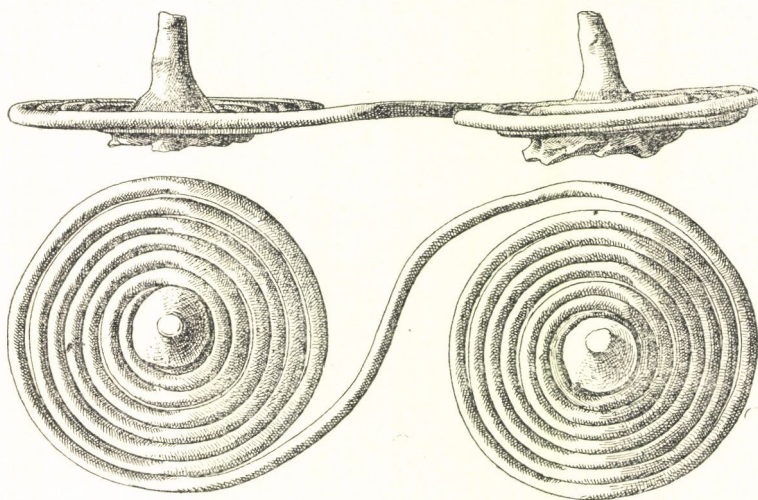
a fejlődés t. i. azon korongos lábú fibuláknál, a melyek — mint a Bellucci által (id. h. V. T. 5. ábra) bemutatott példány — a két bármikor különválasztható tag-

* Montelius id. mű. Série A. 219. Ismeretlen lelhelyről. 221. Bismantováából. 222. Csak profilban egyező, mert a kengyel behajló része lapos. A Benacci-féle sírmezőből. 223. A sanfrancescoi kincsből és 225. a Benacci-sírmező későbbi (2.) sírjaiból. Ezekhez sorozhatunk még egy alakot, a mely Atriban (Teramo) elföldelt vázak mellett lép föl. U. o. II. Série B. 158. II. 1. 7.

ból álló itáliai fibulákhoz szolgálnak átmenetül, a mely utóbbi alakra állandóan jellemző a befelé hajló ív. Ehhez a változathoz áll közel a M. N. Múzeum zimonyi eredetű, két darabból álló behajló ívű fibulája, (115.) a melyről nem tudjuk milyen összeköttetésben áll a vele együtt vásárolt közös lelhelyű pápaszemes spirális fibulával (22. ábra.).

A másik főváltozatot egyelőre csak oly példányok képviselik, a melyeknek magyarországi származása kétséges. Annyi bizonyos, hogy ezek a példányok Itáliában készültek, de miután egyikük sem származik hiteles leletből, nem tudjuk, nem gyűjtők által importált példányok-e?

116. A Fejérváry-gyűjteményből való, a lap, a melyen a tárgy a gyűjtemény festett lapokból álló katalógusában szerepel, «jobbára hazai lelhelyekről» jelzéssel van ellátva, azért kell e példányról megemlékeznünk, noha hazai szár-

22. ábra.

mazása nem kétségen felüli. (Igen közeli analógiája Montelius id. művének Série A. 256. még inkább a 257. ábrája.)

117. Ugyanazon gyűjteményből való. Mindaz, a mit az előzőről eredetét illetőleg elmondottunk, emerre nézve is megállhat. Közeli analógiái az arnoaldi sírmezőből származó azon példányok, a melyeket Montelius (id. mű Série A. 258—260. ábráján) bemutat. Ezt a változatot, a melyre a kis csigaszarvacskák jellemzők, még egy másik példány képviseli, a melyet néhány év előtt megbízható kereskedő mint Mitroviczáról származót ajánlott gyűjteményünknek vételre. Ez a finom kis ezüst példány Montelius id. műve A sorozatának 258. ábrájával volt teljesen azonos.

Még egy példány kígyófibulát említ az erdélyi nemzeti múzeum útmutatója (20. l.), a mely Piski mellett csontvázsírból került elé; e példányt elválasztottuk a sajátképeni kígyó fibulától és az ívfibulák során tárgyaltuk.

A mi az egyes változatok korát illeti, az elsőhöz felsorolt olaszországi analógiák a bronzkor IV. szakának első felétől kezdve szerepelnek, de a mint láttuk, egész a későbbi Benacci-sírok által képviselt korig előfordulnak, tehát

a mi korai hallstatti korunkkal párhuzamos időben. Példányainkat is bizvást sorozhatjuk ennél fogva ebbe a korba, annyival inkább, mert a kisköszegi temető általános jellege s a varishegyi leletek is e korra vallanak.

A másik főváltozat a hajlásaiban felduzzadó, szarvakkal, tüje kezdetén gömbbel, vagy szétágazó rúgóval díszített alak Italiában jelentékenyen későbbi kort képvisel. A kései Benacci-sírokban még csak szórványos, az arnoaldi sírmezőben (Kr. e. 750—550.) lesz általános.

Certosai típusú fibulák.

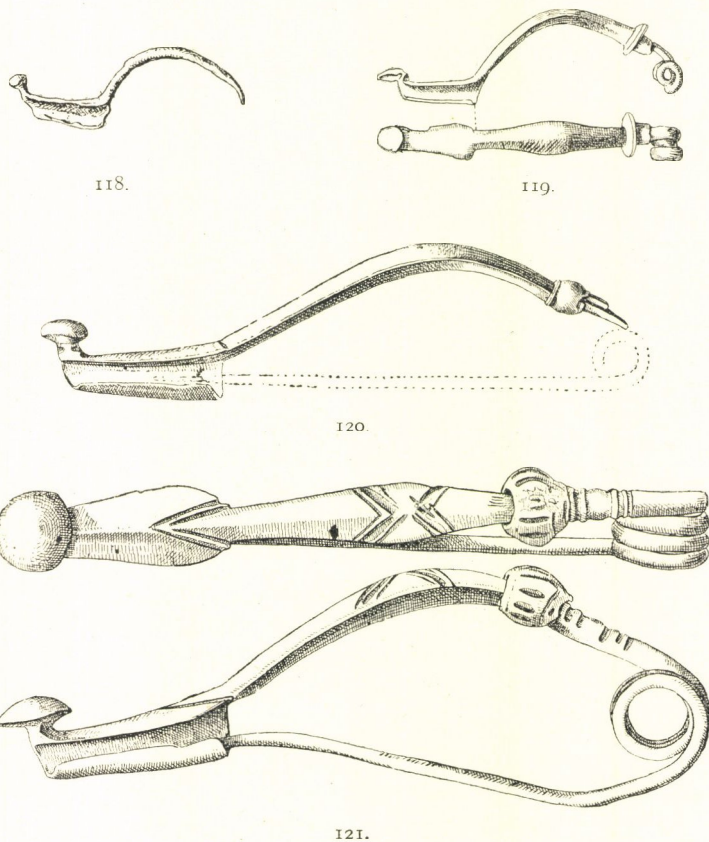
A hallstatti kor, helyesebben, mert hiszen oly forma kialakulásról lévén szó, a melynek hazája Italia, a korai vaskor fibulatypusainak legutolsója az ú. n. certosai típusú fibula. Montelius tábláit lapozva tisztán látjuk a kialakulás folyamatát, a mint az egyszerű ívfibula hosszúra elnyult lábát a végén felkanyarítják vagy felhajlítják, mint lép ez egyszerű felperdült vég helyére egy díszes gomb, a minő egyébként más hallstattkori fibulák lábának díszítésében is szerepel már ebben a korban s miként kap e változással párhuzamosan a fibula kengyele laposabb elnyújtott alakot. De a certosai típusú fibula fontossága nem abban rejlik, hogy egy korszak utolsó jellemző formája, hanem abban, hogy a Latènekori fibula keletkezését kutatva, ebben a formában találták meg az összekötő kapcsot az előző korszak typusaival.*

A certosafibula fejéhez csatolt kétoldalú rugó ez átalakulásnak a közvetítője. Ezen körülményen építette fel Viollier svájczí fibula-typológiáját, a mint a szerint, hogy egyoldalú rugójú: etruszk vagy itáliai és kétoldalú rugójú: kelta, gall fibulát különböztet meg. Valóban lényeges változás ez, mert ha az előző korszak fibuláit szemléljük, azt látjuk, hogy a fibula kengyele és lába szolgálnak egyedül a díszítés színteréül, míg a fontos szerkezeti jelentőségű fej a rugó, jól felfogott oknál fogva teljesen díszítés nélküli. A kelták dekoratív érzéke a fibulát akként alakítja át, hogy a rugónak is díszítő szerepet juttat s mint Viollier helyesen megfigyelte, nemcsak a certosafibulát, a pitykés fibulát is kibővíti a szerkezeti szerepet nem játszó s így teljesen fölösleges és tisztán dekoratív szerepű bilaterális rugó toldalékkal, de aztán a certosafibula csinos czélszerű alakja kiszorítja a használatból amazokat a formákat s ez egyetlen alak leszármazóit fogjuk követhetni a Latènekor megszámálhatlan fibula változatai között. De térjünk vissza a certosai fibulának ahhoz az alakjához, a melyben az a most tárgyalt korszak leleteiben föllép, már ebben az alakjában eljut hozzánk is és ha nem is oly nagy jelentőségű reánk nézve, mint a tengermellékre, Boszniára és Horvátországra, a hol a legáltalánosabban elterjedt formák közül való, kétségtelenül meghonosodott nálunk is, erre a feltevésre lelhelyeinek csekély száma mellett is feljogosít az a körülmény, hogy Velemen eredeti és leszármazott alakját igen számos példány képviseli és hogy a többi lelhelyeken is akadunk tisztán helyi jellegű változataira.

118. Velemen találjuk azt a változatot, a melyet, azt hiszem, a még nem

* Civ. prim. en Italie. Série A. fol. XI. XII. A typust a Bologna melletti karthausi kolostor területén kiásott gazdag temetőről nevezték el, a melynek jellemző alakja.

teljesen kifejlett alaknak lehet tartanunk, mert kengyele még közel áll az ívfibulák magas hajlású formájához, de lába végén már gomb díszíti, e tekintetben már egy fokkal későbbi fejlődési fokozatot képvisel, mint a Montelius által (Civ. prim. Série A. 136.) bemutatott példány. Báró Miske mint B. változatot különbözteti meg a certosafibula névvel általánosan összekapcsolt alaktól,* a fejlődés sorában azonban példányunk, mint láttuk, legelsőbbként sorakozik. A typológiai fejlődés folyamatából levont eme következtetésünket a lele-

XVI. TÁBLA.

tek is erősíteni látszanak, mert ez a változat már a certosai sírok korát megelőző arnoaldi sírokban is előfordul.**

119. Gyulafehérvárott római emlékek ásatásánál került elő, a kialakult főváltozat jellemző képviselője, kétségtelenül idősebb a környezetnél, a melyben bemutatásra került stratigraphiai viszonylatát ezekhez nem ismerjük. V. ö. Muzeumi és Könyvtári Értesítő 1912. IV. füzet.

120—121. Több példány képviseli a főváltozatot a M. N. Múzeumban:

* Id. mű. XLII. 21.

** V. ö. Hörnes die Hallstatt periode X. T. 29.

egy teljesen ép és egy csonka hatalmas példány, mindkettő ismeretlen lelhelyről, érdekes sajátosságuk a kengyel fejfelüli végének külön darabban készült gyűrűs díszítménye. 122—123. Valamivel szerényebb két velemi példány,¹ de nem képviselnek önálló változatot.

124. Ismeretlen lelhelyű nagy példány a Nemz. Múzeumban, kengyelének sajátosságos tört vonalú alakjával tér el az előzőktől.

125. A typus helyi változatának tekinthetünk egy vasfibulát a soproni kora Latène (V. századi) sírokban.² Ehhez egy meglehetősen hasonló változat csatlakozik ismeretlen erdélyi lelhelyről (Kolozsvár, Erd. N. Múzeum Tormagyűjtemény.)

126. Egy más helyi változatot képvisel az a példány, a mely a felsőkubini Szkalkáról került telephelyre valló vegyes környezettel Kubinyi Miklós gyűjteményébe Árvaváraljára. Ez azokra a területileg is közeleső sziléziai változatokra emlékeztet, a melyekre Mertins hivatkozik, de nem áll azokhoz oly közel, hogy mintájukat láthatnánk benne.

127—128. Mielőtt e példány kapcsán a certosafibulából kifejlődött számszerijfibula alakjára áttérnék, még egy typusról kell megemlékezni, a melyet két külön változathoz tartozó egy-egy példány képvisel, az egyik a Fejérváry-féle gyűjteményből való ismeretlen lelhelyű ezüst fibula, a másik a somodori pusztáról a Meran grófnő ajándékából a N. Múzeumba került sírleletek részeinek látszó tárgyak között volt bronzpéldány, széles láblemeze daczára e typus mindkét változata a certosai typushoz tartozik, Montelius három rokonpéldányt mutat be középső Italiából mint A. sorozatának 142. 149. 150. számait, a melyek közül a két utóbbinál a láb gombját egy-egy madárfejforma díszítmény pótolja és rokona a firenzei múzeumban a XIX. teremben őrzött prænestei fibulák egyike, az a részben arany lemezekkel burkolt ezüst példány, a melynek felhajtott lába tányérkában végződik.³ E sajátosságos csinos díszítés visszhangra talál a késői hallstatti kor formakörében⁴ is. Ez utóbbi alakot valamint a következő állatfejes példányokat már a Latène ízlés bevezetőiként kell tekintenünk, mint Reinecke A. csoportjának tartozékait.

A certosa-fibulának igen szép változata az, a melyen a túskefogót díszítő gombot állatfej helyettesíti, rendszerint kosfej; némelykor szakállas férfifőt is látunk ilyen alkalmazásban. Nálunk e formát egy Nagyváradi vidékéről származó példány képviseli a Nemzeti Múzeumban (129.), ez a példány egy másik gombos díszű fibulával (130.) fordult elő, nem tudjuk mily körülmények között. Ez utóbbi is a certosa fibula egy változata.

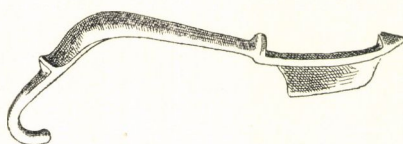
A hosszú bilaterális rugójú ú. n. számszerijfibula ugyancsak Velemen van legtöbb példánnyal képviselve, e példányokat leírta és osztályozta Miske Kálmán, ez osztályozást részünkről is elfogadjuk azzal a módosítással, hogy a számszerij certosa-fibula elnevezést abban az alkalmazásban, a hogy báró Miske felhasználta, nem tartjuk szerencsésnek, mert a certosa elnevezésből kirekeszti

¹ Br. Miske id. mű. XXXIX. T. 17. 18.

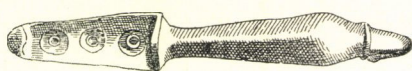
² Arch. Ért. r. f. XIV. XXII. T. 4.

³ V. ö. L. A. Milani. Il reale museo Arch. di Firenze. Firenze, 1912. 210. l.

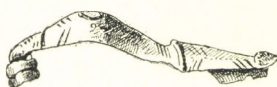
⁴ Hörnes die Hallstattperiode. I. T. 6. és 8. Jungenaui.

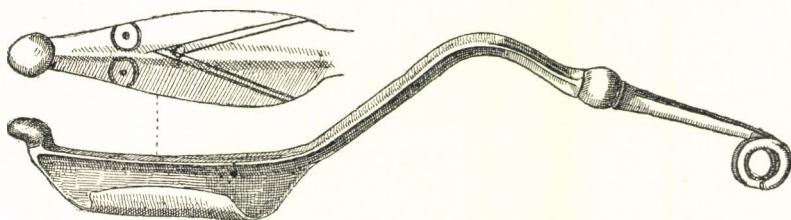
122.

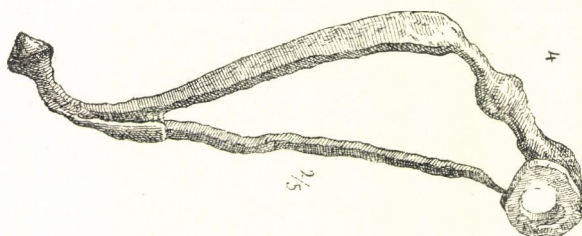
122b.

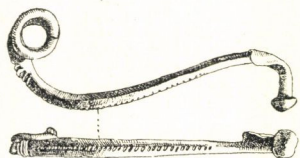
123.

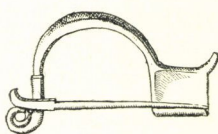
124.

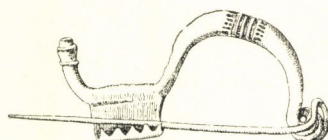
125.

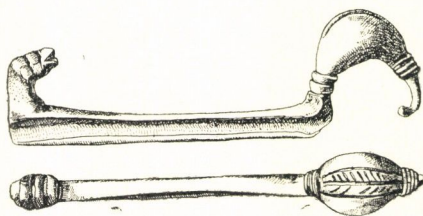
126.

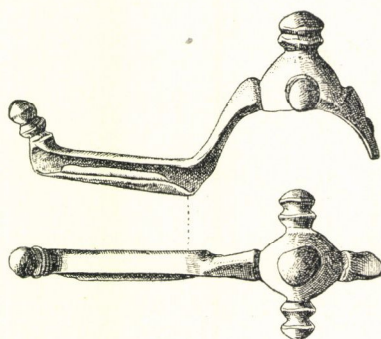
127.

128.

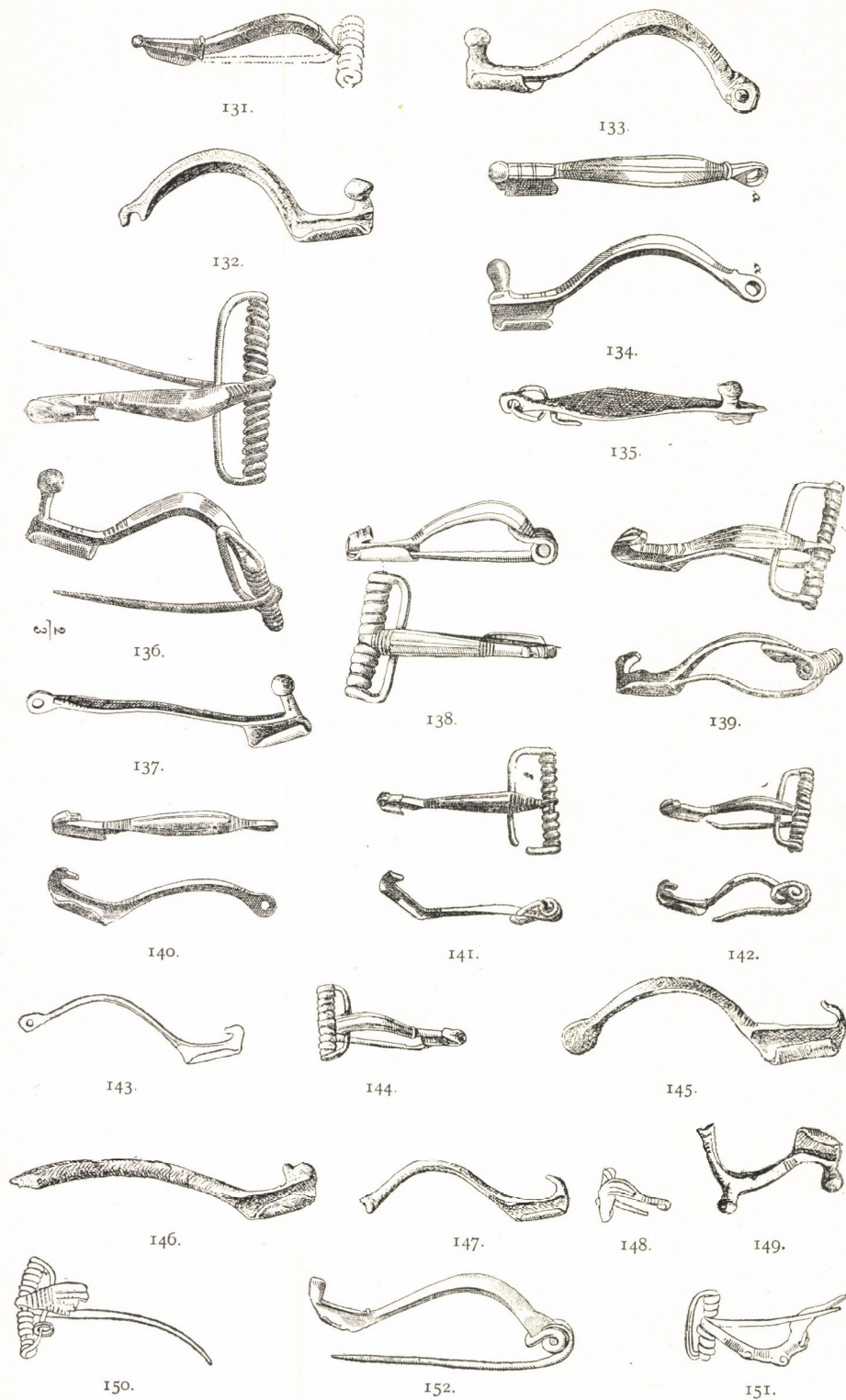

129.

130.

XVII. TÁBLA.

az állatfejes fibulákat, holott a certosafibulának egyoldalú rugójú állatfejes végződésű alakját is ismerjük.

A mi osztályozásunk e szerint következőleg alakul:

a) 131. A mennyiben valóban bilaterális rugójú példány volt (?), a mi a rajzból nem tűnik ki, végén gombtalan, ismeretlen lelhelyű példány.

β) 132—137. Végén gombban végződő példányok. (Velem XXXIX. T. 24. 28. 29. és XLII. 23. 24.)

γ) 138—142. Állatfejben végződő példányok Velemről¹ és Balról.² Elkorcsosult állatfejben végződők. 143—147.

δ) 148. Kis kéttagú fibula, nyergét hosszanti barázdákkal díszített oronszalag alkotja. ε) 149. mely széles tűske-fogójával néhány imént leírt itáliai formához áll közel s a mely a kengyelének legmagasabb pontját díszítő gombbal is eltér.

A számszeríjjas fibuláknál is észleljük azt a jelenséget, a melyet a bilaterális rugó alkalmazásáról szólva kiemeltünk, t. i. hogy a bilaterális rugót más típusú fibulával is összekötik.

Erre báró Miske két változatot mutat be, egyiken navicella-fibula kengyelének látszó töredékes kengyelrész maradt fenn, (150) a másikon pedig ú. n. velemszentvidi fibula kengyelével egyesítették a számszeríjfibulák jellemző hosszú bilaterális rugóját. (151.)

152. A rövid bilaterális rugó alkalmazására a Nemzeti Múzeum ismeretlen lelhelyű példányán kívül egyetlen példa a felsőkubini fibula s a M. N. Múzeum egy ismeretlen lelhelyű példánya, ezt azért emeljük ki itt, mert egy hazai kutatónk e formával rokon rövid aláhurkolt bilaterális rugójú fibulát hozott a certosafibulával kapcsolatba, figyelmét egyéb jellemző sajátosságok mellett az analógiául felhozott példány egyoldalú rugós volta is elkerülte. E forma tárgyalásának sorát a késő Latène és római kori barbárfibulák tárgyalása közben ejtjük, mert ilyen a certosai fibulától csak kevésbé eltérő jellegű példányok e korban is fordulnak elő.³

Állatalakos fibulák.

A hallstatti kor, kivált annak későbbi szaka, általában kedveli a figurális díszet. A fibulák kengyelén járulékos díszítményként sűrűn szerepelnek a madáralakok, sőt a bogárhátú fibula kengyelének, vagy a kígyófibulának formálásánál kétségtelenül állatalakok inspirálhatták a korai vaskor bronzműveseit. Itt azonban csupán azokról a fibulákról lesz szó, a melyeken az állati alak nem járulékos díszként vagy távolról emlékeztető formában jelentkezik.⁴ De a melyeknél a fibula kengyelét állatoknak felismerhető alakja után mintázták. Legsűrűbben szerepel itt a madár és a ló alakja. Ez a típus már a hallstatti kor legszélső határárkövei közül való, s kivált délibb vidéken nagy népszerűségnek

¹ Br. Miske id. mű. XXXIX. T. 25. 26. XLII. 25—28.

² Arch. Ért. 1910. 39—43. Ez utóbbi sírleletnek látszik.

³ Arch. Ért. 1906. 431. l. 3. ábra.

⁴ Az állatfejes certosafibuláról már föntebb volt szó.

örvendett s olyféle tulzásokra vezetett, mint a néhány estői és santa-luciai példányon látható csoportok, a melyek fogatot és kocsist ábrázolnak.

A sajátképeni állatfibulán kívül, a melynek kengyelét alkotja az elnyújtott lábú állatalak, némelykor más típusú fibulákat is értenek ezen név alatt, a melyet helyesebben lemezes fibulának nevezhetünk, mert a fibula lényeges szerkezeti alkotórészeit teljesen eltakarja az állatalakot ábrázoló sima vagy domborított hatalmas lemez.

150. Az előbbi formához az állatfibuláknak az irodalomban közzétett óriási tömegéből teljes határozottsággal csupán egy példányt sorozhatunk, a hallstatti kor emlékeihez az állatalak mint fibuladisz ugyanis a római korban is a kedvelt formák közé tartozik s a hazai példányok zöme ebből a korból való, bár kezdetleges figurális ábrázolása révén nem egy, csak igen kevésbé tér el e kor emlékeitől. Ámde a hallstatti kor fibulái rendszerint egytagú egyoldalú rugójú példányok, míg a római korban az állatalakos fibula tüje mindenkor külön darabban készül.* Természetesen nem akarom állítani, hogy akár azon múzeumainkban is, a melyeket meglátogattam, ne kerülhetne volna el a figyelmemet valamely e korba eső példány, annyit azonban kimondhatunk, hogy ez a típus nem tartozik a hazánkban jobban elterjedtek közé. Az említett példány (XIX. t. 153. á.) Velem-Szent-Vidről való, báró Miske Kálmán több ízben és több helyen szólt róla, alakja kutyára emlékeztet s e tekintetben, bár a kutya alakja nem örvendett oly nagy népszerűségnek a hallstatti bronzműves előtt, mint más állatalakok, például a ló alakja, még sem áll teljesen egyedül, ugyanis Montelius is említést tesz egy kutyát ábrázoló itáliai fibuláról.**

154. Az említett velemi fibulán kívül mindössze egy példány képviseli ezt a típust, ez Nagy-Kanizsa vidékéről eredő kisebb gyűjteménnyel került a N. Múzeumba, közelebbi lelhelye és lelet körülményei ismeretlenek.

155. Az állatalakos lemezfibula ellentétben a másik típussal, valószínűleg népszerűbb volt hazánk területén, bár ez sincs jobban képviselve leletanyagunkban, sőt azoknak, a kik az egyetlen csonka példány fibula voltát bizonyították, oly körben fellépett analógiákra kellett hivatkozniok, a melyek hazánk területén kívül fordultak elő, de kétségtelenül annak a sajátos kulturának emlékei, a mely csak itt alakulhatott ki ezen a földön, ahol oly bámulatos módon alakulnak egységes díszítő ízléssé, a nyugatról, keletről, délről kapott hatások szövevénye s a belföldi díszítő ízlés tradíciói.

Ma még nincs tiszta képünk erről a hazai hallstattkori stílusról Hörnes összefoglalási kísérlete daczára sem, s egyes emlékek, a mint ezt Ébert kiemelte kor és műhely szerint egymástól nagyon eltérnek, de ha e távolálló láncszemek közé befűzzük a hiányzó kihullott szemeket, világosabb lesz a kapcsolat. Így például az aranyos-maróti arany pitykén, a mely alakra a fokorúiakkal egyezik, ugyanazt az ornamentikát látjuk, mint a däljai fibulalemezen s ugyanazt más technikában a mercyfalvi kincs, egy a temesvári múzeumba

* Kivételesen ugyan a hallstatti korban is fordulnak elő ilyen fibulák, valamint rövid kétoldalú aláhurkolt rugójuak is.

** Br. Miske, Die ununterbrochene Besiedelung Velem-St.-Veits. Arch. f. Anthr 1904. 35. 34. ábra. — A velemszentvidi őstelep I. k. LIV. T. 2. — Montelius, Spänen.

került lemezén látjuk ismétlődni. S a michalkowi kincs sajátos keretbe foglalt állatfejes triquetrumai az ugrai sírletekben mint áttört szíjdíszítmények ismétlődnek.¹

Az említett fibula lemez alatt (155.) berlini múzeumba került däljai arany kincs állatalakos lemezét értem,² dr. Ebert teljes joggal füzte azt a michalkowi kincs állatalakú lemezes fibuláihoz. S technikai sajátosságaiért, de meg azért is, mert példányunkon az állati test egyes részei a feltátott száj és a kiöltött nyelv még érthetően vannak ábrázolva, a michalkowi példányokon már elmosódik a mintakép s a nyelv, a szájszélek teljesen egyforma értelmetlen dekoratív vonalakká válnak.³

A forma jelenléte a michalkowi kincsben nemcsak tárgyunk fibula voltát, de azt is bizonyítja, hogy e forma hazánkban, helyesebben azon a területen, ahol az imént vázolt kultúra kialakult otthonos volt.

Hogy vajon ez a typus idegen importált tárgyak hatása alatt keletkezett-e közvetlen analógiákból, nem bizonyítható. Annyi azonban kétségtelen, hogy Olaszországra, a honnan a sajátképeni állatfibula typusa származott itt nem gondolhatunk, másrésről bronzkorunktól úgyszólván teljesen idegen a figurális díszítés ily fajta alkalmazása, Görögországban azonban akadunk szerkezetileg épen ilyen kezdetleges lemezes arany fibulákra, ezek azonban vagy egyszerű korong, vagy héjjaalakot ábrázolnak,⁴ de egyéb tárgyak díszítésében Hadacsek kimutatta tárgyainkkal rokon ábrázolásokat s az sem egészen jelentőség nélküli a tárgyak eredetének nyomozásánál, hogy az ephesusi korongos lemezes fibulák épen úgy külön darabban készült aklázott díszítményekkel vannak felszerelve, mint a michalkowi fibulák.

A görögországi analógiák hangsúlyozására ezúttal különös súlyt helyeztünk, mert úgy véljük Hörnes helyes nyomon indult, mikor a kaukázusi vonatkozások jelentékeny részéről úgy vélekedett, hogy azok nem annyira vagy legalább is túlnyomó részben nem a Kaukázusból kiinduló hatásnak, de egy közös forrásnak emlékei, a mely közös forrás talán Görögországban keresendő. S ezt valószínűleg a jelen esetben, a mikor Hörnes a Kaukázusból is oly számtalan analógiára hivatkozhatott, szintén megállhat.⁵

156. Az ephesusi leletek említése kapcsán korong alakú lemezes fibuláról is tettünk említést, leleteinkben ez a forma, a mely egyébként korántsem általánosan és kedvelt alakja a hallstatti kornak, szintén előfordult. Bella Lajos a balfi lelet egyik tárgyaként mutatta be egy példányát. Az az egész készlet, a mely a leletben szemünk elé került, elárulja, hogy az noha Bella nem mondja, minden valószínűség szerint sírlelet. A karperecz, a gazdag csörtetős számszerij certosa fibula kellőleg datálják a kort; a hallstatti kor legvégéről származhat, az talán már az V. századból. Nincs okunk kétségbevonni,

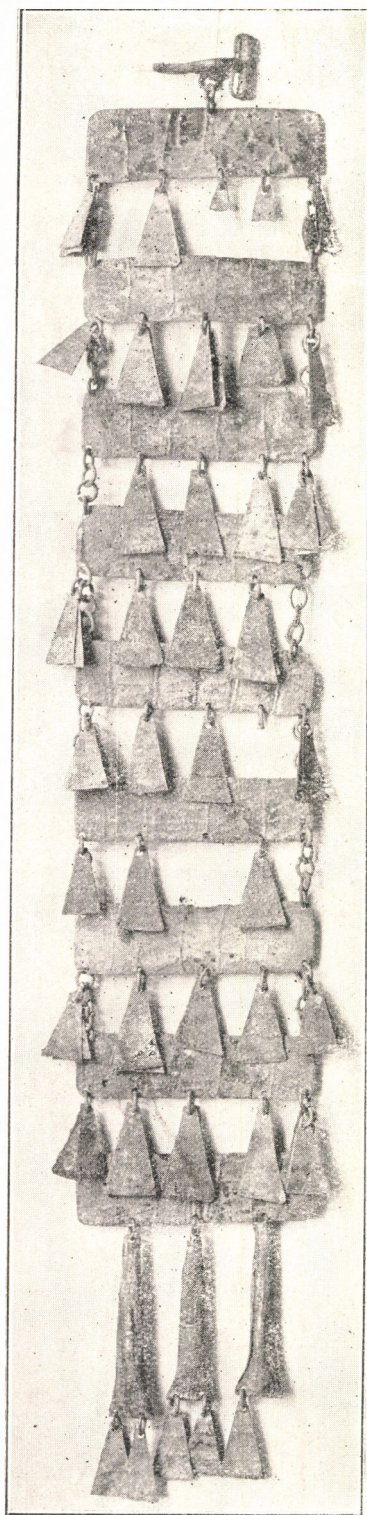
¹ Pulszky M. Orsz. Arch. I. 53. 2. a) b)

² Dr. Max Ebert Der Goldfund von Dälj. Jahreshefte des Österr. Arch. Instituts. 1908. 260. I. 115. ábra.

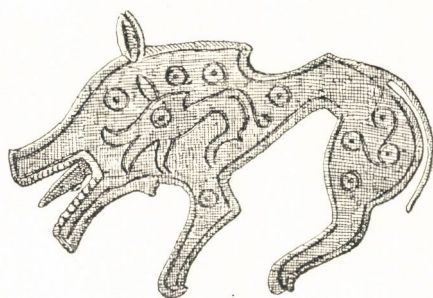
³ K. Hadacsek Zlote skarby Michalkowskie II. T. és III. T.

⁴ Marshall, Jewellery. 1035 korongfibula. 1036. 1037. héjja alakú lemezes fibulák.

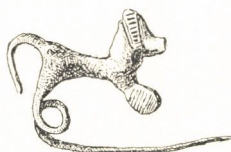
⁵ Goldfunde der Hallstattperiode.

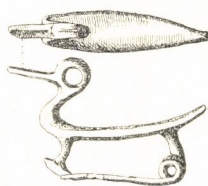
136.

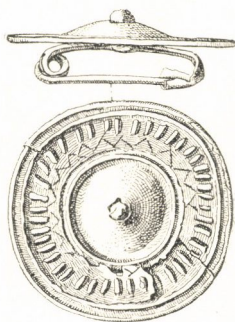
155.

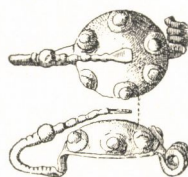
153.

154.

156.

157.

hogyan a korongfibula a többi tárgyakkal egy sírból ered. A korong, helyesebben pityke, amely a sajátképeni kezdetleges fibulára van erősítve, alakjában magán viseli a hallstatti kor jellegét s ez a kor az, amelyben megjelenik és népszerűvé válik a bronznak értékesebb anyagokkal arannyal, vagy a mint ez a jelen esetben is történt elektronnal való burkolása.*

Pitykés fibula.

153. Egyelőre egyetlen példány képviseli és teljesen idegenül áll leleteink között az ú. n. pitykés fibula (Paukenfibel). Amely kronológiailag már az itt tárgyalt korszak végső határköve. A formát, melynek elterjedési területe a hallstatti kultúra nyugati határán fekszik, keleti Franciaországból, délnyugati Németországból és Svájcban ismerjük nagyobb számban. A hallstatti kultúrától uralt terület keleti részén, valamint Italiában csak szórványos. Előfordult Hallstattban s Villanova Istriában, ahonnan jegyzeteim egy példányt említenek a triesti Museo Antichitában. Az egyetlen hazai példány a szobi Laténekori temetőben fordult elő, mint a valószínűleg korábbi csontvázsírok tartozéka. A halotthamvasztásos sírok tárgyai ugyanis többnyire kevésbé jó fenntartásuak, mint példányunk.

E példányt már a bevándorló kelták hozhatták magukkal.

Dr. Márton Lajos.

RÉGI RÓMAI RAJZ- ÉS ÍRÓSZEREK A M. NEMZETI MÚZEUMBAN ÉS AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN.

Az antik rajz- és írószereket az írásra használt anyag szerint osztályozhatjuk a legkönnyebben. Az anyag pedig kétféle: szilárd és folyékony.

1. Szilárd anyag: kő, fém, fa, cserép és viasz.
2. Folyékony anyag; festék, tus, szépia és tinta.

A szilárd anyagoknál a betűket magába az alap anyagába vésték. A folyékony anyagoknál azokat a szilárd anyagból készült alapra festették vagy írták. Az anyagok természete szerint különféle eszközöket használtak az íráshoz és ezek egyrészt a kőfaragó és szobrászati, másrészt a festészeti kellékekből kerültek ki.

1. A szilárd anyagok közül csupán a viasznál lehet speciális írószerekről szólni, mert a többi anyagnál ezek a rendes szerszámoktól nem különböznek.

A viaszt magában írásalapnak használni nem lehet, mert könnyen elrepedez és kipattog, az egyes lemezek idővel elhajolnak, eltöredeznek, sőt össze is ragadnak. Ezért a viaszt fémkanálban meg-

* V. ö. Arch. Ért. 1910. 39. 1. B. ábra.

olvasztva, olajjal, néha zsírral keverték, gyakran meg is festették (vörösre, feketére), azután bemélyített fa- vagy csontlemezre kenték fel és csontlapoczczal simították sík felületté (*tabula cerata*).¹ Két vagy több lemez összefűzése által könyv lett (*diptycha*, *triptycha*, *polyptycha*, *codex*). A lapok összefűzésére fémkarikák és fonalak szolgáltak, csak ritkán csuklón járó zár. Írásra *stylus*-t használtak. Ez rendesen konikus csont- vagy fémpálca, melynek egyik vége hegyben, a másik lapban végződik. A hegyes véggel írtak, míg a lapos résszel az írást törölték és javították. Mivel a viasztablák könnyen kezelhetők és e mellett olcsók is voltak, nagyon elterjedtek és nemcsak az ókorban, de a középkoron át, az újkor elejéig voltak használatban.²

Antik *stylus* szép számban maradt reánk. Anyaguk rendesen csont vagy bronz; előfordulnak vasból, ezüsből, elektronból, sőt aranyból készült *stylus*ok is. Alakjuk többféle változásnak volt alávetve. A Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárában és az Aquincumi Múzeumban az összes főbb típusokat megtaláljuk.

A legegyszerűbb *stylus* sima konikus pálca, a simításra szolgáló végén le van gömbölyítve. Ily alakú *stylus*-t több példányban találunk mindkét múzeumban bronzból és csontból. Ezek egyszerűségük által különböznek a római hajtúktól és azáltal is, hogy egyik végük a simítástól gyakran le van kopva. (1. ábra. *a*, *b*).

A másik típusnál a simítórész kerek lapocska formára van kidolgozva. A Magyar Nemzeti Múzeumban ezen forma bronzból és ezüsből van képviselve. A bronz~~stylus~~ok simák, egyszerűek és sokkal vékonyabbak az előbbieknél.³ Ezen *stylus*ok formája a hasonló fülkanalakétól annyiban különbözik, hogy a fülkanalak lapocskája a pálca tengelyétől nincs elhajlítva és egyik felén nem lapos, hanem kanálszerűen be van mélyítve, továbbá a *stylus* lapocskájának szélei élesek. (1. ábra. *c*, *d*).

Az ezüst *stylus*ok hosszabbak, hegyük igen éles, hosszuk kétharmadrészében négyszög hasábalakú tagolás látható mély véséssel. Ezen tagolás a *stylus* gurulását gátolta meg. Az eszköz középső része rovátkák- és gyűrűkkel van díszítve. Ily alakú *stylus*ok a British Museum római termének 459. tárlójában találhatók,⁴ nálunk a népvándorlási sírleletek közt fordulnak elő. (1. ábra. *e*, *f*).

Elég gyakori a fejes szöghöz⁵ hasonló *stylus*. Ilyenek közül szin-

¹ W. Wattenbach, *Schriftwesen*. Leipzig, 1876.

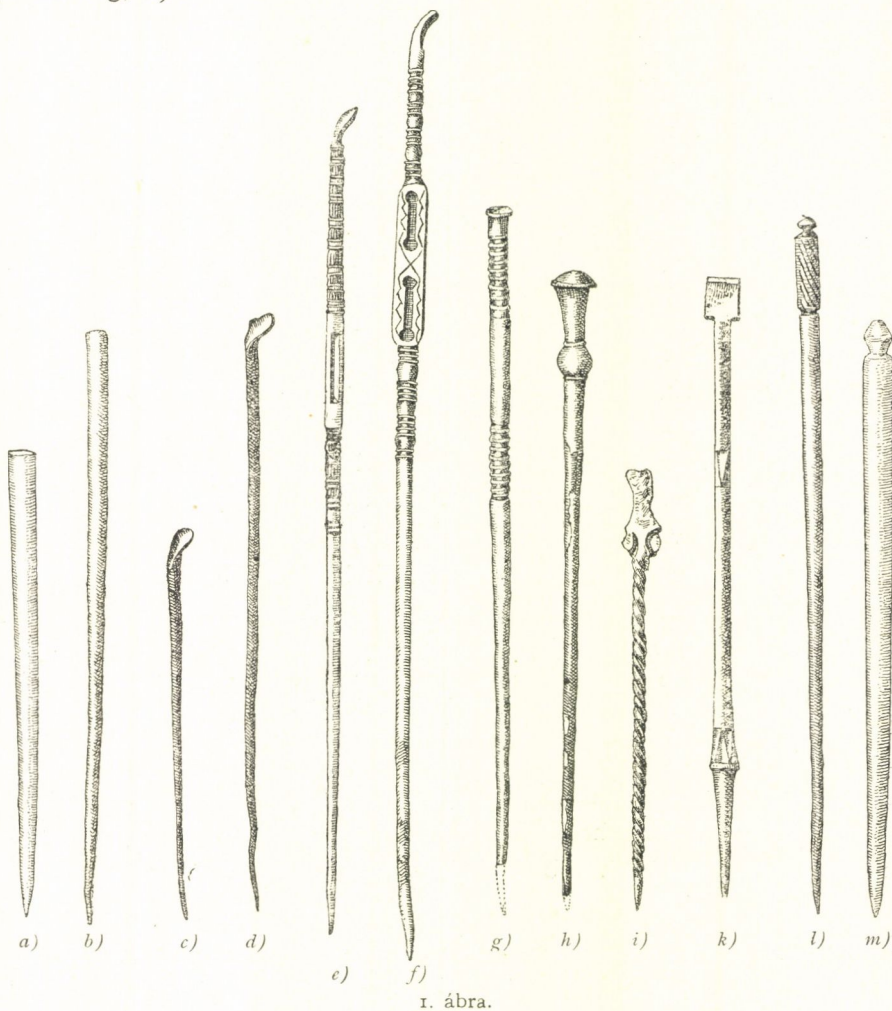
² Leist *Urkundenlehre*. Leipzig, 1882. Pag. 32.

³ Dunapentelén 1907-ben dr. Mahler Ede, egyetemi tanár, ásatás alkalmával több ily alakú *stylus*-t talált; ezek közül egyet elektrolysis útján a rajta lévő zöld rozsdától megtisztítottam. Megtisztítás után kitűnt, hogy ezen *stylus* anyaga nem bronz, a mint látszott, hanem ezüst. Vegyi vizsgálatok alapján megállapítottam, hogy az ezüst antimónnal van ötvözve.

⁴ *A Guide to the Exhibition illustrating Greek and Roman Life*. London, 1908. Pag. 186.

⁵ Overbeck, *Pompeji*. Leipzig, 1875. Pag. 277.

tén felemlíthetnek kettőt. Anyaguk bronz. Az egyik simítórésze kerek és lapos. A pompeji falfestményeken látható stylusokhoz hasonlít a legjobban. A lapos fejből eredő szár, a fej alatt keskeny gyűrűkkel és azok között széles szalaggal van tagolva. A másik stylus simító része csonka kúpalakú, e mögött kis gömb látható, melyből a stylus szára ered. (1. ábra. *g, h*).

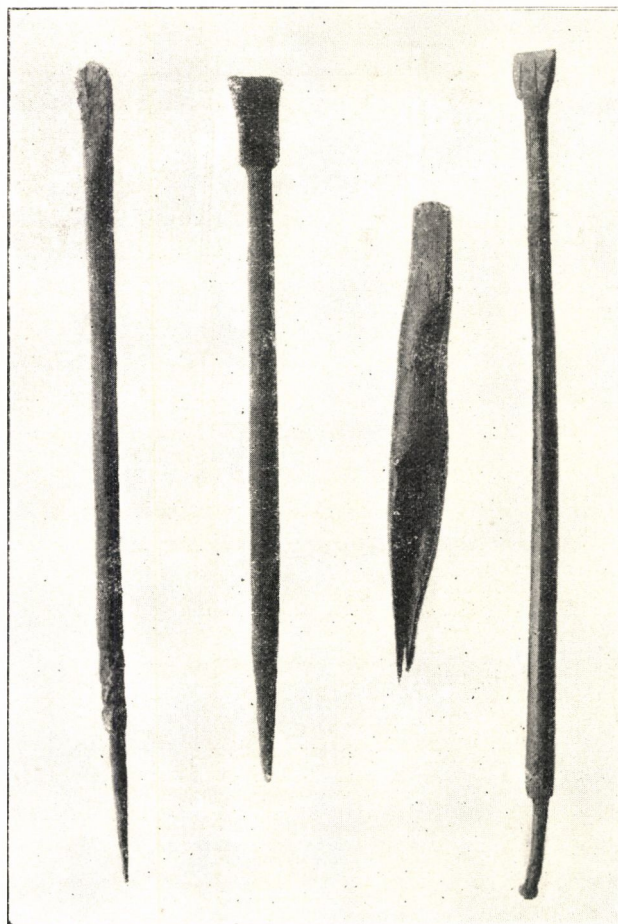
1. ábra.

A következő típusnál a simítórész spatulyaszerű és lapos vésőalakban végződik. Három ilyen stylus van a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében, mindhárom bronzból. Az egyik szára négyszögletes, csavart, huzalszerű; a simítólapon kevés vésett díszítéssel. (1. ábra. *i*).

A másiknak szára hengeres, simítólapja az előbbihez hasonló, de egyszerűbb és vésés nincs rajta. Ezen stylus vékony bronzlemeznek két végén csőformára hajlított szélébe volt betolva. A lemez egy diptychon elzáró kapcsa volt, hol závarul maga a stylus szolgált.

A harmadik typus a stylus legfejlettebb alakja; rövid, erősen konikus hegye tövéen gyűrű- és háromszögalakú rovátkákkal van tagolva. A simítólap rövid, ferdeélű vésőhöz hasonlít. A szár, a simítólap fölött is bereszelt háromszögekkel van díszítve. Ezen rovátkák az írásnál és a simításnál az ujjak csuszását gátolják. (1. ábra. *k*).

Az Aquincumi Múzeumban a legutóbbi typust vasból és bronzból

2. ábra.

találjuk meg. (2. ábra.) A vasstylusoknál, bár azok erősen oxidálódtak, a formát még fel lehet ismerni. Ezen stylusok nyele többnyire horony- és gyűrűvel van tagolva.

A viasztáblák elkészítésére szolgáló eszközök közül a Magyar Nemzeti Múzeumban a következők vannak:

a) Viasz olvasztására és keverésére alkalmas félgömbalakú vas-kanál. Nyele után ítélve, az fafogantyúba illett. (3. ábra. *a*).

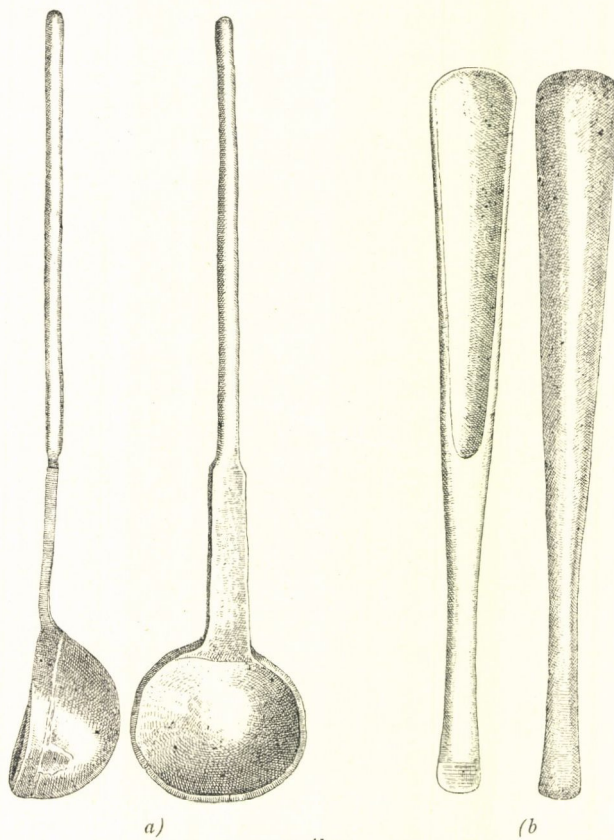
b) Egy homorúan kivájt csontlapoczk, melynek domború része simí-

tásra alkalmas, míg homorú belseje miatt éle a fölösleges viasz eltávolítására használható. (3. ábra. *b*.)

A folyékony anyagoknál használt írószereket három csoportba oszthatjuk: 1. az írásra szolgáló anyag, 2. az íróeszközök és 3. az írásalap.

Az írásra használt folyékony anyagok: *

Fekete, barna és vörös festék; anyaguk korom, barna vagy vörös

3. ábra.

vasoxid, vörös higanyulfid, vörös ólomoxid, ritkán biborcsiga (*murex brandaris*, *murex trunculus*) váladéka és mézgaoldat.

A tus: olajkorom és mézgából készült. Szépia: a tentahal (*loligo tunicata*) váladéka.

A tenta a rómaiaknál korom és mézgaoldat híg keveréke volt. Vegyitentát is használtak, mely rézsulfát és csersav vegyülete. Kékgálicz és szőlőmagokból készítették s eczettel hígították fel. Értékes kéziratoknál arany- és ezüst-tentát használtak. Fennmaradt vénnyek szerint a

* W. Wattenbach, *Schriftwesen*, Leipzig, 1871. Pag. 137.

festékanyagot finom lemezzé kalapált és összemorzolt fém szolgáltatta, melyet enyv vagy mézgaoldattal keverték össze. Az ily tentát vegyileg nemes fémek amalgámából állították elő. Ismerték továbbá a sympathikus tentát, mely nyers tej volt és az írás csak finomra őrölt szénpor ráhintése után tűnt elő.

A festékek eltartására kagylók, kis csont- vagy bronztegelyek szolgáltak. A tust, szépiát és tentákat fedéllel elzárható szaru-, csont- vagy fémtartályokban őrizték; voltak kisnyílású — de fedél nélküli — tentatartók is.

Az írószerek közül a legprimitívabb a nádszálból készült ecset,* melyet később fa-, csont- s bronznyelű szőrecset váltott fel.

Az író tollat nádból faragták, kis késsel hegyezték és horzsakövön élesítették. Ily mintára bronz-, ezüst- és aranyból is készültek tollak. Madártoll, mint írószer, később lép fel.

Az alap anyaga papyrus, bőr és pergamen, de írtak falra, cserépre, fa- és csontlemezre is. Az alap elkészítésére külön eszközöket használtak, így a méztejbe áztatott pergamen præparálására a rasorium szolgált.

Az íráshoz még a következő segédeszközök voltak szükségesek: vonalzó, ólomíral, körző, szivacs, vakarókés és horzsakő.

A Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárában ezen írószerek közül a következőket találtam:

Egy kis fedeles csonttegelyt, melynek tartalma — vegyivizsgálataim alapján — szén (korom) és mézga keveréke. Alakja az antik festéktartó tegelyekével megegyezik. (4. ábra.)

4. ábra.

Egy kis fedeles bronzedényt fogantyúval. A csuklón járó fedél kis tolózárral van ellátva; a felnyitásra sodronyból készült külön kis fogantyú szolgált. A tartály már nagyon erősen oxidálódott. Az elég ép fedőhöz belül kékesfekete anyag tapadt, melyben vegyivizsgálataim szerint réz-, kén- és eczetsav nyomai vannak. (5. ábra.)

Ezenkívül még több hengeralakú, fedeles csontedényt találtam a tárban, azonban tartalmukat megvizsgálva, azokban vörös vasoxidon kívül gyantaszzerű anyagot állapítottam meg. Az utóbbi miatt ezek nem lehetnek tentatartók, formájuk és tartalmuk szerint kenőcstegelyeknek minősítem.

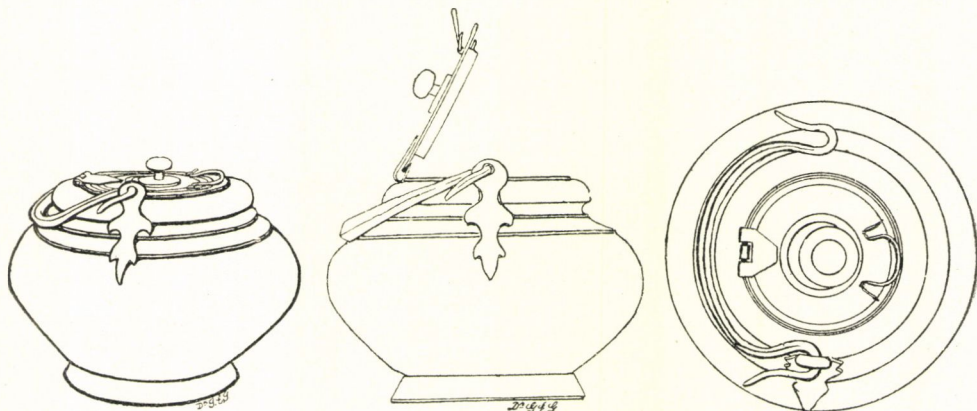
Továbbá egy konikus ecsetnyelet csontból, a szőr helyén a megerősítésre szolgáló fonál részére vájulattal. Ugyanílyt bronzból, végén finoman rovátkolva. Ilyen ecsetnyelek is az Aquincumi Múzeumban találhatók. (1. ábra. *l, m.*)

* Berger, Geschichte der Maltechnik. München, 1904. Pag. 27.

Vékony bronzlemezbe foglalt vasvonalzót, vésett vonalas díszszel. A vonalzó vasrésze erősen oxidálódott, hasonlóképen a bronzlemez is, olyannyira, hogy már egész hosszúsága sincsen meg. (6. ábra.)

Négy bronzkörzöt,* száraikon rovátkás díszítéssel. A körzők fején lévő csuklót átfúrt bronzszögecs tartja össze, melybe a körző rögzítésére szolgáló ék van illesztve. Ezen ék anyaga az egyik körzőnél bronz, a másik kettőnél vas. A negyedik körző feje erősen oxidálódott és a szögecs letört. (7. ábra. *a—d.*)

Az Aquincumi Múzeumban vékony bronzlemezből készített tollat őriznek. A toll felső része köpűformára van hajlítva és ebbe illesztették a szárát, mely valószínűleg fából készült s így elkorhadt. A toll hegyén a behasítás tisztán felismerhető. (2. ábra.)

5. ábra.

(Tentatartó becsukva, nyitva és fölülről nézve).

A felsorolt íróeszközök között van azonban két ezüst stylus, melyekről még behatóbban szeretnék megemlékezni.

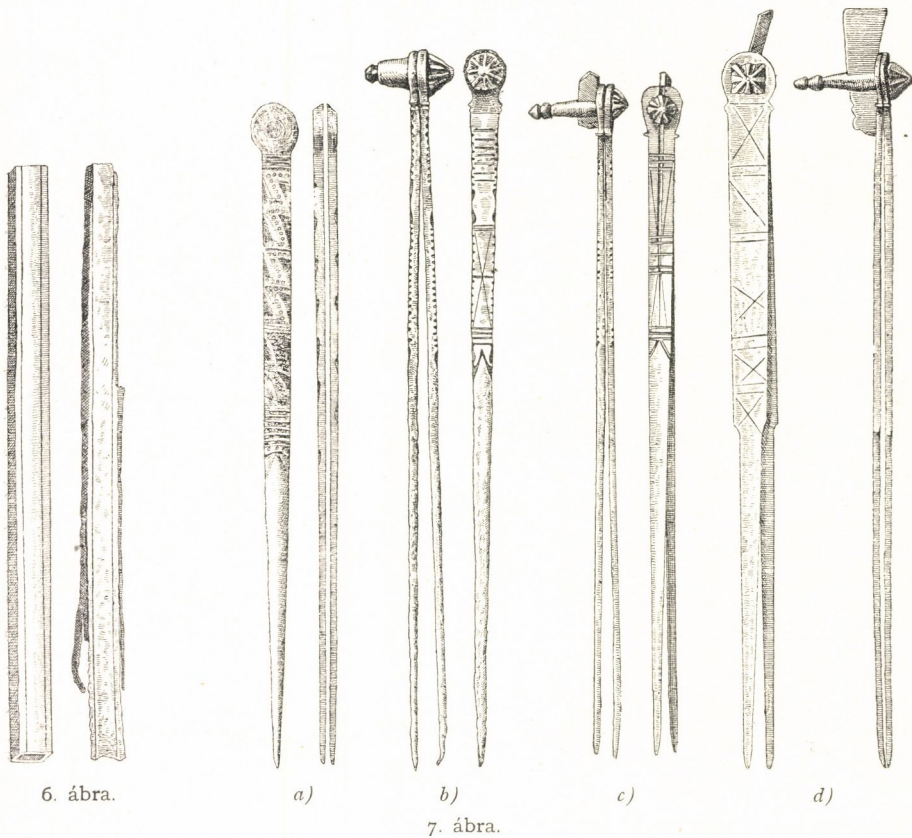
Alakjuk és díszítésük is felkelti figyelmünket, de még sokkal jobban a használatra szolgáló végződésük. Hegyük igen éles a mi a tabula cerata-k írásánál nem volt szükséges. A simítórész kicsiny kanálszerű és nemcsak simításra, hanem kaparásra is igen alkalmas. Anyaguk ötvöztött ezüst és igen kemény.

Pliniustól tudjuk, hogy az enkaustikai festészetben a legegyszerűbb eljárás a cestrum technika volt.** Kisebb képeket készítettek így elefáncsont- vagy vékony puha kőlemezeken. Éles stylussal mélyítették ki a vonalakat, melyeket különböző színű viasszal töltöttek ki. A viasz bekenésére, a főlöleg lekaparására a felmelegített stylus kanálszerű

* A Guido to the Exhibition Illustrating Greek and Roman Life. (British Museum.) London, 1908. Pag. 152.

** Berger, Geschichte der Maltechnik. München. 1904. Pag. 223.

vége szolgált. A képek inkább vonalas rajzok mint festmények, a hogy azt a vatikáni gyűjteményben, valamint a nápolyi múzeumban lévő képeken láthatjuk. Nálunk is van ehhez hasonló eljárással készült kép, még pedig a Tudomány-Egyetem egyiptomi gyűjteményében. Ezen eljárásból fejlődött később a niello, mely elvben ugyanaz, csak hogy a kő- vagy elefántcsontot fémlemez és a színes viaszt fémvegyülettel festett üveg, zománcz foglalta el.

Ezen két stylus használati módjáról azonban határozott véleményt mondani nagyon nehéz és csak akkor válik feltevésem igazsággá, ha oly lelet jut kezünkbe, melyben különféle színű viaszt, ily eljárással készült képet és ezen stylusokhoz hasonló eszközt találunk együtt.

Dr. Gasparetz Géza Elemér.

GÖRÖG-EGYIPTOMI PORTRÉK

A BUDAPESTI TUDOMÁNY-EGYETEM EGYIPTOLOGIAI GYŰJTEMÉNYÉBEN.*

II. FEJEZET.

A budapesti Tudom.-Egyetem egyiptológiai gyűjteményében ezidő szerint hat görög-egyiptomi festett arckép van; e fejezetben ezeknek részletes ismertetésével foglalkozunk.

I. kép: *B. 514: Mumia-portré* stuckó-réteggel bevont, ritka szálú vászonra festve. Felső két sarka le van metszve, hogy a lemez megfeleljen a mumia arc részének.

Ifjú fejét ábrázolja teljesen en face helyzetben úgy, hogy mind a két fül látszik. A fej meglehetősen széles, az állkapocs igen erős, az áll egészen kerek. A sima fekete haj egész rövidre van nyírva és a homlokot szabadon hagyja. A homlok keskeny az arcz alsó részéhez képest és trapezszerűen huzódik a fülig. A szemöldök vastag, fekete, ívelt, a szemhéjt egy vörös vonal ábrázolja; a szem aránylag igen nagy, sűrű fekete szempillával, fényes szemfehérjével, irisszel és pupillával. A keskeny rövid orrt a szemhéjtől elágazó vörös párhuzamos vonalak fejezik ki. A felső ajak szépen ívelt, sötétvörös; az alsó kisebb, vastag, erősen csukott. A száj az erős állhoz képest kicsi. A fülek hosszúk, keskenyek s íveltek.

A nyak rövid, aránylag erős; két vörös, a nyakkal párhuzamos kerek vonal ábrázolja a ránczokat. Az ifjú ruházata fehér kivágott chiton, szürke szegélylyel és redős, ugyancsak szürke szegélyű himation. A chiton egyenes kivágású; a jobb válltól a bal vállig kerek szegélydísz nyomát találjuk. A himation könyöknél fel van gyűrve, fekete szegélylyel van ellátva, s szabadon hagyja a bal kart. A kar formás, a kéz ívelt vonalú, a hüvelyk körme jól van megrajzolva.

Kezében vörös virágokból font hosszúkás koszorút tart. A bal felső kar mentén csíkos sötét sáv vonul végig. Ékszerdísz nincs. A háttér részben világosszürke, a fej fölött sötétszürke. Az arczkifejezés kissé tompa.

E képet *korainak* tartjuk, még pedig két oknál fogva. Először azért, mert a stuckóréteggel bevont vászonportrék mintegy átmeneti formák a kartonnázs-maszkok és a fára festett portrék közt, tehát ezek mint portrék a legrégibbek. Ezek a portrék még egész közel állnak a kartonnázs burkokhoz, a mennyiben a halott karja is ábrázolva van

* L. az I. részt Arch. Ért. 3. füzetében.

a képen, még pedig pontosan abban a conventionális pózban, mint a kartonnázsokon, kezében vörös virágokból font koszorúval, melyet a halott mellhez szorít.¹

A fára festett portrékon *a halott karja és keze egyáltalában nincs ábrázolva*, csak az arcz és a váll. Ilyen képek igen ritkák² és Petrie szerint Kr. u. 130 körül keletkeztek.³ Másik okunk a kép korai származtatására primitív kivitele a fára festett portrékéhoz képest.

A technika *tempera*, a mi szintén hozzájárul a festmény lapos hatásához. Arcz, nyak és ruha szürke alapszínre vannak festve. Míg a többi portrékon alig találunk konturt, itt még erős, vörös konturokkal dolgozik a művész. A haj kivitele is primitív és schematikus; sötétzöld alapon, vékony fekete ecsetvonások ábrázolják. Ugyanilyen a szemöldök ábrázolás módja. Ámbár a művész már plasztikus hatásra törekszik és azért a fényt és árnyékot is figyelembe veszi (a mit az egyiptomi művész igen ritkán tett),⁴ ezt még a legprimitívebb módon végzi. Az arcz és nyak baloldali árnyékolását sűrűn egymásmellé rakott vörös színű vonalak fejezik ki a kontur mentén.⁵ Az orron és a száj jobb felén a fényt fehér vonal, a szemben a fényhatást két kerek fehér pont jelzi. Az arcz mindenütt egyformán test színű. Meg fogjuk látni, hogy a művészi kifejezés mód miképpen fejlődik a későbbi képeken.⁶

A kép aránylag jó karban van, csak szélei vannak durván lemetszve. Az arcz jobb felénél a háttér hiányzik, a vállnál erőszakos szakítások vannak. Abból a körülményből, hogy a halott koszorút tart a kezében, arra következtethetünk, hogy e portré *tiszttára funerális jellegű* és halál után festetett. A koszorú akárcsak a kartonnázsokon kidomborított búzakalászkok és koszorúk, halotti áldozatot ábrázol és így lehet részben azon ó-egyiptomi vallási eszme kifejezője, hogy a Ká szükségleteiről gondoskodni kell, részben a régi mágiai tan alkalmazása, hogy a Ká képes a táplálék szimbolumába tetszése szerint életet önteni. A képünkön ábrázolt koszorú azonban igen hasonlít az élet kulcsához is és ezért lehetséges, hogy a halhatatlanság szimboluma. Míg a régi Egyiptomban virágáldozatok és csokrok sokszor szerepelnek a sírokban, a halottat életkulccsal sohasem ábrázolták; Anubis isten, a holtak bebal-

¹ V. ö.: Cat. gén. du Musée du Caire Vol. XXVI., Pl. VII. 33126 és 33127; itt azonban jobb karjában tartja a halott a koszorút.

² V. ö. Roman Portraits and Memphis (IV) Nr. 31; Cat. gén. du Musée du Caire, Vol. XXVI., 33214 és 33268.

³ Fl. Petrie, Hawara, Biahmu and Arsinoë. Pag. 17.

⁴ A thebai nekropolis királynő-sírában némely szobor ily árnyékolási módszert mutat. V. ö. C. Edgar: Græco-Egyptian Coffins, Masks and Portraits; Cat. Gén. des Ant. Égypt. du Musée du Caire, Vol. XXVI., pag. XI.

⁵ Erre nézve v. ö. Cat. Gén. du Musée du Caire, Vol. XXVI. Nr. 33228.

⁶ Petrie szerint (Roman Portraits...) ezek a képek közel állanak a nagy görög festészethez; sokkal görögösebbeknek tartja ezeket a fára festett portrékat, melyek kifejezésben sokkal olaszosabb érzelműek. Hatásukban a modern pasztellfestészethez tartja hasonlóknak.

zsamozója tartotta bal kezében a halhatatlanság e szimbolumát. Mikor a kultuszi törvények meglazultak, e szimbolum Anubisról a halottra ment át és így lett díszítője a mumiáknak. *Guimet*¹ a koszorúval egyidejűleg fellépő kalászokat az Eucharista szimbolumának tartja, mivel egy Antinoé-beli festett stuckós mumia-lépel a Kr. u.-i 2-ik századból el van látva egy arany életkulccsal, melyet a keresztény halott nő, Euphémian, ép úgy, mint a képünkön ábrázolt ifjú, bal kezében tart, s melléhez szorít.² *Gayet*³ az ilyen arany életkulcsot keresztnek véli. Mindből azonban nem következtethető, hogy a képünkön ábrázolt ifjú is keresztény lett volna, hanem csak az, hogy az első keresztények Egyiptomban átvették az ó-egyiptomi pogány szimbolumokat, részben azonos, részben módosított eszmei tartalommal.⁴

Méretei: M. = 21 cm., legnagyobb szélessége = 14 cm.

★

II. kép: B. 188: *Mumia-portré* 115 mm. vastagságú falpra festve. A falap függőleges erezetű. Felső bal sarka le van metszve; a kép felső szélével párhuzamosan halad egy vékony vonal, mely jelezte, hogy mekkora legyen a kép, de e vonalat nem tartották be pontosan.

Fiatal nő mellképét ábrázolja karok nélkül, *en face* helyzetben. A fej egyenletesen széles, az állnál is alig keskenyedő, középen ketté választott, simán fülig fésült fekete hajjal, mely hátul a fejbúb magasságában konttyá van fésülve, azonban ennek éppen csak felső részét látjuk. A ritka hajzat miatt helyenkint kilátszik a barna bőr, főleg ott, ahol a haj el van választva. A haját fekete csipkózott diadém választja el, melynek azonban csak négy szabályos czakkja látszik a jobb oldalon. A bal oldali diadémczakkok ezzel szemben szabálytalanul vannak odavetve, s a fülnél szalagsokorszerű formában végződnek, úgy, hogy az egészet hajkötő szalagdísznek lehetne tekinteni. Ez a jobb fül melletti szalagsokor gyakori a mumia-portrékon; viselete tudtommal kizárólag egyiptomi szokás volt.⁵ Minthogy a jobboldali diadém aláfestésben és mint láttuk, formában is eltér a baloldalitól, nézetem szerint későbbi keletű. A kép sokáig heverhetett befejezetlenül a vállalkozónál, míg hirtelen vevőre talált, s ekkor gyorsan be kellett fejezni.

A homlok közepes magasságú, széles. A szemöldök ívelt, vastag, fekete. A szem hosszúkás formájú, igen nagy, kissé jobbra tekintő. Szemhéj, szempilla, szemfehérje, iris és pupilla külön ki vannak dolgozva.

¹ Annales du Musée Guimet, T. XXX. pag. 150.

² L. Annales du Musée Guimet. Tome trentième, deuxième partie, Pl. I.

³ U. o. I—46.

⁴ Lásd erre nézve részletesen: Carl Schmidt: Ein altchristl. Mumienetikk nebst Bemerkungen über das Begräbniswesen der Kopten. Zeitschr. f. ägypt. Spr. XXXII. Bd. 1894), p. 52.

⁵ V. ö. Cat. Gén. du Musée du Caire, Vol. XXVI., Pl. XXXIX., 33247, 33216 stb.

Az iris barna, a pupilla fekete, a szem szöglete vörös. Az orr kicsi, egyenes. A száj nem nagyon ívelt, erősen csukott, világos rózsaszínű, a két ajak találkozása sötétvörös vonallal van kiemelve.

Az áll széles, középen bevágást mutat. A fül keskeny, részben eltakarja a haj; kis karikaalakú arany fülbevaló van benne. A nyak igen erős. Az arcz és nyak meleg barna színűek vöröses árnyalatokkal. Az arcz komoly, gondolkodó, gondteli kifejezésű.

A ruházat fehér chiton. A jobb vállon vörös biborszegély húzódik végig, melynek mentén négy biborpötty van. A chiton nyak körüli kivágását díszes mintájú biborszegély díszíti. E szegély lenyúló biborháromszögekből áll, minden csúcs alatt egy-egy pöttyet találunk. A háttér középszürke. A fülbevalón kívül ékszer nincs.

A kép *enkausztikus* technikával készült. Aláfestés sehol sincs, a színek közvetlenül a falapra vannak festve. Az arcz és a nyak cestrummal készültek; a haj, ruha és háttér pedig ecsettel. Az arczon sok helyt látunk fogas cestrumnyomokat, melyekből a *Donner* von *Richter*-féle fogasszerű ércz cestrumra következtethetünk. A ruha és háttér festékreteggel készültek; a ruhán a két válltól mell felé haladó hosszú ecsetnyomásokat találunk, míg a háttéren a fej konturjával párhuzamos ecsetnyomások vannak. A falap nincs végig befestve, 3 cm.-nyi felület üres maradt, mely így megtartotta eredeti világosbarna színét. Az arczon a festék igen vastagon van alkalmazva, s törött, durva felületű. Éppen ez az egyenlőtlen barázdás felület képezi az enkausztikus festészet főjellemvonását.

A művész az egyes festéktestecskék magasabb illetőleg alacsonyabb felrakásával fény- és árnyékhatásokat ér el, s ezáltal a húsfelületeken mozgó élet illúzióját kelti.

A nyakat szemlélve jól megértjük a művész eljárását. Háromszögletes cestrumvonások borítják a nyak felületét,* a háromszög egyik szára jobban kiemelkedik a másiknál, s így felfogja a fénysugarakat, míg a másik szár árnyékban marad. A művész tehát egy és ugyanazon árnyalattal dolgozva, a festékfelületek ügyes elhelyezésével fény- és árnyékhatásokat ért el.

Az arcz jobbról van megvilágítva, ezért a bal fele árnyékban van. A jobb homlokon világos festékekkel ábrázolt fényfolt van, ugyanígy a vörös vonalú szemhéj és szemöldök közt. A pupillában és a szem fehérjében, valamint a szemtől balra is találunk fényfoltot. Az orr jobb felén erős, fehér fényvonal húzódik végig, mely az orr alatt a szájig terjed. Az áll is meg van világítva.

* Fl. *Petrie* az ilyen vonásokat az ecset czikk-czakk vonásainak tartja. V. ö. «Ha wara Biahmu and Arsinoë», p. 19.

Az árnyék kifejezésére a leírt módszeren kívül gyakran a szín-skála árnyalataihoz is fordul a festő. Így a bal szemhéjt, mely helyzeténél fogva árnyékban van, szürkésbarna festékekkel ábrázolja.* A szögödör is árnyékban van, de a szem és orr szögletéből ferdén világos fényvonal indul ki, mely által úgy a szem, mint az orr plasztikusan kidomborodik. Az orrlyukak árnyéka vörös festékekkel van ábrázolva. Az orr bal fele teljesen árnyékban van, a mit széles vörös folt fejez ki, mely a teljesen árnyékban levő bal szemhéjtől kezdve végig húzódik az orron. Az orr alatti, szájig érő kivágást, fehér fényvonallal határolt, szintén vörös árnyvonal ábrázolja. Az állt vörös konturvonal veszi körül, mely azonban inkább az árnyékvonal, mint a forma kiemelésére szolgál. Az áll bal fele alatt vöröses árnyék vonul végig.

A haj szürkésbarna, tompa színű alapra van festve széles, fekete, fényes ecsetvonásokkal. Ugyanilyen technikával készült a szemöldök. A szempillát fekete konturvonal fejezi ki, ebből 3 mm. szélességben kis fekete vonalak ágaznak el, melyek az egyes szempillaszálakat ábrázolják. A fül belső árnyékolását vörös vonalak jelzik. A fülbevaló világossárga festékekkel, vörös konturral van festve. Az arcz színe nem egyenletesen hússzínű. A barna alapszínhez számos egyéb árnyalat járul még. Így a jobb halánték vöröses, a homlok közepe sárgás, a bal halánték barna. A bal szem alatti felület szürkés, míg az orrtól ferdén világos rózsaszínű sáv indul ki. Az áll körül ismét sárgásbarna színt találunk és mint láttuk az egyes árny- és fényfoltok is különböző színűek. Az arcz kissé hiányosan van rajzolva; a bal szem magasabb és nagyobb a jobbnál, ezáltal az arcz kissé ferde. Mindamellett a kép gyakorlott kéz munkája, a mit a biztos, gyors és merész ecsetvezetés bizonyít.

Ha összehasonlítjuk e kép technikáját a fent leírt képével, a következő eredményekhez jutunk: Míg *B. 514 temperával* készült, s ezért síma felületű, addig *B. 188 enkausztikus* technikájával és érdes festékfelületeivel fény- és árnyékhatásokat kelt. *B. 514*-en az árnyék csak vörös srafirozott vonalakkal schematikusan volt ábrázolva, *B. 188*-on azonban a művész már nem vonalakkal s nem egy színnel, hanem különböző árnyalatú színfoltokkal fejezte ki az árnyékot. Ugyanezt tapasztalhatjuk a fény tekintetében is. Továbbá *B. 514*-en az arcz mindenütt egyforma színű, *B. 188*-on pedig sok színárnyalatot találunk. *B. 514*-en az egyes arczrészek konturral vannak ellátva, *B. 188*-on ezzel szemben alig találkozunk konturral, mert az arczrészek a fény és árnyék pontos visszaadásával plasztikusan kidomborodnak. Látjuk tehát, hogy a mű-

* Ugyanilyen árnyékolási technikát találunk: Cat. Gén. du Musée du Caire. Vol. XXVI. Pl. XXXI., 33216.

vészi kifejezésmód mennyire módosult, hogy mennyivel több eszköz szolgált a mélységhatások keltésére.

B. 188-on ezek szerint pontosan megállapítható a festészeti irány fejlődése két dimenzionalitástól a harmadik dimenzió figyelembevételéig s egyúttal a nagyobb szubjektivitás felé.

A kép, a hajviselet folytán *Antoninus*-korinak mondható, mert a *ria* a típusra vezethető vissza, melyet az idősebbik *Faustina*, *Antoninus Pius* neje, alkotott meg.¹ Hasonló hajviselet és fülbevaló típussal találkozunk a kairói múzeum egy maszkján.² *Petrie* e fülbevalót, a karikatípust, körülbelül Kr. u. 160—200-ból származtatja.³ Minthogy *Petrie* szerint a római divat csak egy bizonyos idő (70 év) letelte után hódította meg Alexandriát, s *Alexandria* példájára a vidéket, valószínű, hogy *képünk a Kr. u. második század második feléből való.*

A kép több helyen megsérült, jobb feléből lemetszettek egy részt, úgy, hogy a bal halánték és fül hiányzik. A kép hosszában végig hasadt, azonkívül 4 hossz- és egy szélesség hasadás, az arczon több karcolás van. Alul kitört egy rész. A chitonból helyenként lepattant a festékréteg.

M. = 32 cm., sz. = 14 cm.

★

III. kép: B. 190: *Mumia-portré*, 5 mm. vastagságú falpra festve. A falap erezete nem látszik. Felső két sarka le van metszve, a mumia formája szerint. Női mellképet ábrázol életnagyságban. A fej bár szembe tekint a nézővel, mégis kissé balra fordul, a bal fülnek csak konturvonalja és fülbevalója látszik.

A bal váll közelebb van a nézőhöz mint a jobb, ezért több is látszik belőle.

A fej hosszúkás, ovális, görög típusú. A homlok magas, egyenletesen széles, domború. A szemöldök ívelt, hosszúkás, fekete, középen vastag s nem ér össze. Az alsó és felső szemhéj külön ki van fejezve, épúgy a szempilla, iris és pupilla, ez utóbbiaknak azonban csak alapozásuk van meg, a felső barázdás felületük hiányzik. A szempilla egyes hajszálait a szemkonturtól 2 mm. távolságban elágazó rövid fekete vonalak ábrázolják, az alsó szempillák azonban hiányzanak.

Az orr hosszúkás, egyenes. A száj be van mélyítve, ívelt, az alsó ajak hiányzik. Az áll keskeny, tojásdad alakú. A nyak karcsú, magas, ívelt, főleg a jobb oldalon látszik jól az ívelés.

Hajviselete nem ismerhető fel világosan. Annyi azonban megállapítható, hogy a haj középen el volt választva, s a homlokot apró szabályos,

¹ V. ö. Bernoulli, Röm. Ikonographie, XLVI.

² Cat. Gén. du Musée du Caire. Vol. XXVI. Pl. XXI. Nr. 33153.

³ Hawara, Biahmu and Arsinoë, p. 19.

kerek fürtök vették körül. A jobb fülnél a fürtök szalagcsokorban végződnek. A fület, melyet részben eltakar a haj, aranydrótból sodrott, nyílt végű aranykarika díszíti. A széles vállat és mellet biborszínű chiton borítja, melyet jobbról lefelé haladó széles fekete sáv díszít. Arcz- és testszín sárgásbarna, különböző melegebb árnyalatokkal.

Az arczkifejezés rendkívül méltóságteljes, büszke, majdnem szigorú. A fej komoly, monumentális hatását a vonalak egyszerűsége okozza. Az arcz jobb fele a homloktól a nyak íveléséig egyenes vonallal van feltüntetve. Ezzel szemben annál meglepőbb a nyak hirtelen ívelése. A homlok bal felétől a keményen kidomborodó pofacsontig ferde, határozott konturvonal húzódik, a pofacsonttól ismét egyenes vonal az állig. Az arcz metszése ezáltal majdnem kemény.

A művész talán akarattal állította be modelljét úgy, hogy pofacsontja beleessék a konturba, s hogy általában a csontrészek, az arcz struktív tényezői érvényesüljenek a lágy húsrészekkel szemben, mert úgy tudta legjobban kifejezni a nem túlságosan fiatal modellje szépségét, mely nem az arcz üde formáiban, hanem a gondolkodás és az élet küzdelmei által megnevesített vonásokban rejlett.

A kép nemcsak művészeti, de *technikai szempontból is rendkívül érdekes*. Első pillanatra sima felületéből arra következtethetnénk, hogy *tempera* azaz *vízfestékekkel* készült. E feltevés ellen szól azonban az a körülmény, hogy míg a falap mindenütt sűrű, vízszintes erezetű, fekete enyvyszerű alapozással van borítva vászonszerűen, addig temperaképeknél ilyen enyvalapozás helyett fehér kréta alapozás szokott szerepelni. Az enyvyszerű anyag helyenként kifolyt a kép széleire.* Az enyvalapozás után az egész képet egységes szürkészínű tempera alapfestéssel látták el, ép így a húsrészeket. Végül a helyenként vörös konturral megjelölt arczot és nyakat testszínnel festették az alapszínre, a chitont pedig lila árnyalatokkal látták el. Az arczon már árnyékokat is kezdtek alkalmazni biborszínű árnyalatokkal. Ekkor következett volna a kép befejezése az utolsó festékréteg alkalmazásával. A húsrészeket többé-kevésbé vastag viaszfestékekkel kellett volna kidolgozni, a chitont vékonyabb festékű ecsetvonásokkal.

A művész azonban befejezetlenül hagyta a képet, s ezzel nagy szolgálatot tett a késő utókornak, mely egy ilyen befejezetlen kép kapcsán könnyebben rekonstruálhatja a technikai eljárást. Ilyen befejezetlen kép nagyon kevés maradt ránk,** s ezért annál becsesebb.

Látjuk, hogy a művész a haj megfestését legvégére szokta hagyni,

* Enyvalapozású képek gyakoriak; v. ö. Cat. Gén. du Musée du Caire, Vol. XXVI. 33231, 33237 stb.

** Pl. Petrie említ egyet («Hawara, Biahmu and Arsinoë» cz. munkájában), mely a South Kensington Museum-ban van, Londonban.

mert képünkön a homlokfürtökön kívül épen csak a haj helyét találjuk meg. A szürkészöld háttér itt valamivel világosabb s helyenként fekete csipkézett ecsetvonásokkal van ellátva. A homlokon már több színárnyalat szerepel; a jobb szem felett kilátszik a szürke alapfestés, talán akaratlanul a homlokgödör bemélyítése céljából. A szemöldököt fekete alapon rövid, fekete vonalak fejezik ki, a bal szemöldökön balról jobbra, a jobbon jobbról balra dülők. Az alsó és felső szemhéjt vörös vonal ábrázolja. A szem tehát alig van kidolgozva. A pupilla valamivel feketébb az irisnél. Az orrnak csak jobb fele és alsó része domborodik ki biborszínű árnyékolással.* Az árnyék a jobb szemöldök alatt kezdődik és széles sávban húzódik az orr végéig. Az orr alsó része alulról nézve ábrázoltatott, az orrlyukak árnyéka is biborszínű. Az árnyékolásból látjuk, hogy az arc jobb fele volt megvilágítva; de az arc egyes világos foltjait a jobb szem alatt, az orr mellett, a homlokon, nem tekinthetjük fényfoltoknak. Az arczon sok helyen átlátszik a sötét alapozás. A fülben nem látható semmi rajz. Felső része vörösebb, alsó része sárgább festékkel készült. A fülbevalót két párhuzamos sárga vonal fejezi ki fekete alapon.

A kép egyik legérdekesebb sajátága a bemélyített száj. E bemélyítést háromféleképp lehet magyarázni: 1. a kép utólag megsérült azáltal, hogy egy hegyes élű tárgy rá esett. Ezen feltevés ellen szól az a körülmény, hogy a bemélyítés pontosan a száj formáját mutatja és a száj helyén van, tehát nem igen lehetett véletlen erőszak műve. A 2., valószínűbb feltevés, hogy a falapon már eredetileg meg volt ez a mélyítés és a festő a helyett, hogy e miatt eldobta volna a falapot, a bemélyítést felhasználva, szájformában kidolgozta. Ehhez a bas-relief szájhoz festette hozzá az arcot. A szájtól jobbra lévő bemélyítés ugyanily okból az arcz-gödöröskének felelhet meg. 3. feltevésünk végül az, hogy a művész itt kísérletet tett új műfaj felé. A falap vastagsága arra csábította, hogy festett bas-reliefben készítse el a fejet.

Ez a kép talán egyiptomi művész munkája volt, kiben felébredt az ősi mintázási hajlam, melyet a képen össze akart egyeztetni a hellenisztikus, festészeti tendenciával. Míg az ó-kori Egyiptomban a festészet majdnem kizárólag a szobrászat szolgálatában állott, a hellenisztikus korszak egyiptomi művésze a mintázást a festészet szolgálatába akarta állítani. A kísérlet nem sikerült, a művész talán ebbeli haragjában nem is fejezte be munkáját.

A száj alatti bemélyedést biborszínű árnyék fejezi ki. Az állon is sok helyen látszik az alapozás. Az állt a nyaktól cinóberszínű kontur

* Ugyanilyen árnyékolási technikát mutat: Cat. Gén. du Musée du Caire Vol XXVI Pl. XXXI., 33216.

választja el, mely végighuzódik az arc bal felén a halántékig. A nyakon világosan látható ecsetnyomások vannak, még pedig a szokásos irányban, jobbról és balról a közép felé. Az alapozás itt is sok helyt kilátszik. A chiton alig van kidolgozva, az alapozás vékonyan át van festve lila festékkel, még pedig úgy, hogy egy világosabb festéksáv egy sötétebbel váltakozik. Ilyen módszerrel fejezték ki a redőzés keltette fény és árny, illetőleg mélységhatást.¹

Ha e képet összehasonlítjuk *B. 188*-czal azt tapasztaljuk, hogy ott az egyes arczrészek jobban domborodnak ki, mert a művész elsősorban a fény- és árnyékhatásokra fordította figyelmét, a mire enkausztikus technikája különösen alkalmas volt. Míg tehát *B. 188* művészi értéke főleg az egyes arczrészek mélység-, illetőleg térvonatkozásában rejlik, *B. 190* monumentalisabb hatásra törekedvén nem az egyes részek, hanem az egész felső test térvonatkozásaira helyezte a fősúlyt. Eléri ezt a linearis perspektiva figyelembevételével. Ámbár a perspektiva törvényeit az ó-korban még nem fogalmazták meg, a mumia-arczképek festői közül az ügyesebbek már sejtésszerűen alkalmazták. Képünk jobb válla ferde megrövidülésben van ábrázolva, az orr alulról rövidül meg, s az áll keresztül metszi a nyak baloldali ívelését. Ha a művész nem hagyta volna befejezetlenül az arczképet, ez az ismeretes mumia-portrék egyik legszebbike volna.

A kép *kormeghatározására* vonatkozólag biztosat nem mondhatunk. A hajviseletnek csak egy részlete: a homlokot övező kerek fürtkoszorú igazíthat útba. Ilyen fürtkoszorút Rómában a Claudius- és Flavius-féle² korszakban hordtak. Legközelebb áll a fiatalabbik *Agrippina* hajviseletéhez: elől elválasztott hullámos haj, homlok körül apró kerek fürtök, hátsó haj fürtökben nyakig leeresztve úgy, hogy félreérthetetlenül az ő hajviselete utánzásának tekinthetjük. Mindamellett a mi portrékon Agrippina hajviseletét legfeljebb csak rekonstruálhatjuk, ránk maradt azonban egy portré, melyen ezt a hajviseletet pontosan megtalálhatjuk.³ Minthogy ezen portré fülbevalói is megfelelnek a mi képünk fülbevalóinak (karika-típus), s minthogy e típus a Kr. u. első században volt divatos, valószínűnek tartjuk, hogy a két kép egykorú, s mindkettő a *Claudius-féle korszakból*, azaz a Kr. u.-i első századból, *származik*.

A kép elég jó karban van; sok világos folt van rajta, többek közt egy nagy rózsaszínű folt a száj jobb fele fölött és alatt. A kép alsó jobb sarkánál végig hasadt.

M. = 35 cm., sz. = 20 cm.

★

¹ V. ö. Fl. Petrie, Roman Portraits, Pl. V. a.

² V. ö. Bernoulli, Röm. Ikonogr. II. 1. Taf. XIX. és II. 2. Taf. XIII.

³ Petrie: Roman Portraits, Pl. V a, 5.

IV. kép: B. 533: *Festett mumia arczkép*, függőleges erezetű 1 cm. vastag falapon.

A kép oly rossz karban van, hogy leírásánál csak a legáltalánosabb vonásokra szorítkozhatunk.

A festmény női mellképet ábrázol, a mint ezt a fej megmaradt részei, a homlok és a szem mutatják. A díszes hajviselet elég világosan látszik. Függőleges fürtök övezik az alacsony homlokot, a fürtsort arany diadém választja el egy hátsó, még magasabb hajéktól. Az egész díszes hajéptmény 9 cm. magas lehetett. Az alacsony homlokon két vízszintes irányú ráncz vonul végig. A gond- és haragránczok függőlegeselek lévén, képünk ránczait vízszintes irányuknál fogva öregségek okozta ránczoknak kell tekintenünk, melyek a bőr meglazulását mutatják a csontfelületeken.

A jobb szemnek fele és az egész bal szem legalább a főbb vonásokban megmaradtak. A szemöldök fekete, lapos, a szemhéjak vörösek, a szempillák nem láthatók, a szemfehérje nyomát itt-ott megtaláljuk, az iris igen nagy s fekete, a pupilla nem válik külön. A szem aránytalanul nagy, az egész arcnak negyedrészt foglalja el. Az orrnak épen csak alsó konturja vehető ki, mely azonban esetleg nem egyéb, mint az orrlyuknak biborszínű árnyéka. Az arcz többi részei, valamint a nyak és mell annyira megsérültek, hogy még nyomukat sem lehet látni. A ruházat aránylag jó karban maradt. A halott nő biborszínű chitont viselt, melyet kerek, nyakkörűli kivágása mentén fekete szegély díszített. A fekete szegély mentén még két keskenyebb szegélysáv húzódott végig, azonban teljesen lekopott róluk a festék, s így színük nem állapítható meg. A vállakat ugyancsak biborszínű himation borította, mely szintén el volt látva egy széles, fekete és két keskenyebb sávú szegélylyel.

Az eddigiekből két dolog állapítható meg: 1. a kép éltes nőt, matronát ábrázolt, a mint ez a homlokránczokból kiviláglik; 2. a nő magasrangú, vagy legalább is igen jó módú volt, mint ezt díszes hajviselete és gazdag ruhája mutatja.

A festékfelületek igen rossz állapota ellenére megállapíthatjuk, hogy a kép *enkausztikus* technikával készült. A falapot 1 mm. vastagságú alapozás borította, mely sok helyen teljesen lepattant, sok helyen pedig mozaikszerűen megrepedezett. Az alapréteget vékony alapfestéssel látták el, mely még helyenként megmaradt. Az utolsó, befejező festékréteg majdnem mindenütt lepattant.

A haját barnásvörös felület tünteti fel, melyet fekete festéksávok 2 cm. széles mezökké osztanak. A fekete sávok kerek czakkokban végződnek, a mi a haj fürtös voltát fejezi ki. A diadémot helyenkint 1 cm. széles, narancssárga felület ábrázolja. A diadém felett vöröses-

barna színű és fekete konturral ellátott, függőleges fürtökre erősített lóbuszbimbó-koszorút látunk, melynek azonban csak négy tagja ismerhető fel. A bimbók citromsárga alapra vannak festve és fekete konturvonalakkal körülvéve. A lóbusz-dísz felett egy harmadik fürt-, vagy diadémmező volt elhelyezve, melynek azonban csak kiindulását látjuk. A lóbuszkoszorú esetleg lóbuszt utánzó arany diadémot ábrázolhatott.

A homlokon csak a szürkés alapozás maradt meg. A homlokránczot ábrázoló két vízszintes vörös vonal jobbról, balról kissé ívelt, s az orr felett hegyesedő.¹ E nem struktív részletek naiv hangsúlyozása tartalmilag elszegényedett művészetnek segédeszköze. A szemöldök oly közel jutott a szemhez, hogy a szemhéj számára alig maradt hely. A szemöldököt kifejező fekete vonalat és az irist barnássárga és vörös aláfestés veszi körül.

A leírtakból következik, hogy *e kép művészeti szempontból nem áll magas fokon*. Bizonyítják ezt az elrajzolt szem és a homlokránczok schematikus ábrázolása.

A falapot helyenként fehér viaszfoltok borítják. A viaszfoltokat *Petrie*vel következőkép magyarázzuk: A mumia-portrékkal ellátott mumiákat rendszeren felállították az élők házában és csak akkor temették el, mikor kiveszett már az irántuk táplált kegyelet. Természetes, hogy a közömbös utódnak, ki atyjától házával együtt nagyszülei s még korábbi ősei mumiáit is örökölte, csak útjában állottak és ezért igyekezett őket eltávolítani. Erre azonban sem költséget, sem fáradságot se fordított, s így még koporsóba sem tette ősapját vagy anyját, csupán egy, legtöbb esetben viaszréteggel bevont vászonlepelbe borítva ásta el őket a földbe. *Petrie*² két esetet említ, melyben a viaszkosvásznat annyira ráolvasztották a mumiára, hogy a viasz ráragadt a portréra és csak igen nehezen lehetett szétválasztani a vásznat a portrétól. Ugyanilyen eredetűek a képünkön látható viaszfoltok is, melyek tehát az utódok kegyelethiányát tükrözik vissza ősanjuk iránt.

Képünk *korát* illetőleg csupán a hajviselet igazíthat útba. Rómában Plotina, Trajanus felesége hozta divatba a magasan felfésült haját, az ő hajviselete volt az átmenet a flaviusi divattól a Trajanus-Hadrianus-féle divathoz. Plotina hajviseletében a homlokot lapos fürtszalag övezte.³ Képünk hajviselete továbbá Marciana, Trajanus nővére hajviseletére is emlékeztet. Legjellemzőbb vonása ennek, hogy a haj két függőleges fürtort alkot, melyek együtt gazdagon tagozott diadémot képeznek.⁴

¹ A homlokráncz ugyanígy van kifejezve: Cat. gén. du Musée du Caire, Vol. XXVI, Pl. XL, Nr. 33251 és Pl. XLII. Nr. 33262-n.

² Hawara, Biahmu and Arsinoë, p. 20.

³ Bernoulli, Röm. Ikon. II. 2. Taf. XXX.

⁴ Bernoulli, Röm. Ikon. II. 2. Taf. XXXII

Képünk koszorúja vagy diadémje némikép eltér ugyan a római tipustól, a mennyiben az egyiptomi nemzeti virágot, a lótuszt használja fel dísz gyanánt, a mi kitűnő példája annak, hogy római típusokat miként módosítottak egyiptomi elemekkel; a hajviselet külső konturja és belső tagozottsága azonban teljesen megfelel a Trajanus-Hadrianus-féle divatnak, s ezért képünk *a második század elején* keletkezhetett.¹

A kép annyira meg van rongálva, hogy emberkéz pusztító nyomát véljük rajta látni. Lehetséges, hogy a képet Nagy Theodosius császár idejében pusztították el, ki megtiltotta a pogány szertartás szerinti temetkezést. A kép közepe tájékán 8 cm. hosszú, 1—3 cm. széles rész ki van vágva. Két hosszmetzés van, az egyik felülről lefelé halad a kép balszélénél, a másik alulról felfelé a kép jobb szélénél. A kép felső és alsó részén 3—3 cm.-nyi felületet nem borít festékréteg. A képen sok helyt kilátszik a fa.

M. = 38 cm., sz. = 14 cm.

★

V. kép: *B. 189: Mumia-portré*, 1 mm. vastagságú falapra festve. A kép két felső sarkát lemetszették, de minthogy a falap szélei letörttek, e sarkok hiányosak s nem egyformák. A portré *szakdás férfi mellképét* ábrázolja életnagyságban. A fej szembe tekint a nézővel, bár kissé balra fordul. Mivel letörtött a kép két széle, a fülek hiányoznak.

A fej hosszúkás sémi típusú.² A homlok két szöglete magasan nyúlik fel a haj közé, míg középen 1.5 cm.-rel alacsonyabb. A homlok e szerint M alakú, melynek belső szárai ívalakúak. A homlok a fejhez képest keskenynek mondható. Három vízszintes irányú ráncz vonul át rajta;³ az orr felett valószínűleg két függőleges irányú ráncz lehetett, ezek azonban részben a festék lepattanása, részben a falap megrepedése miatt nem vehetők ki tisztán. A homlok 2 cm.-nyire a szemöldöktől hirtelen kiszélesedik és 45°-nyi hajlású lejtőt alkot, mely előkészíti az arcz leglényegesebb részének, az erős pofacsontnak kiképezését. A lapos fekete szemöldökök közvetlenül a haj mellett kezdődnek, az orr felett pedig aránylag távol vannak egymástól. A mandulaformájú szemhéj és pilla külön ki vannak fejezve, de szemfehérje, iris és pupilla egy tömeget alkotnak. Az orr hosszúkás s az arcz hosszának több mint egy harmadát tölti ki.

A száj élénk vörös színű, a felső ajak szépen ívelt, szögletei felállók, a két ajak erősen csukott. Az áll kerek. Az orr jobb felétől a

¹ V. ö. Cat. gén. du Musée du Caire, Vol. XXVI.; Pl. XXXIV, 33222; Pl. XLII, 33263; Pl. XXXIII, 33218 és Pl. XL, 33253, a hol hasonló hajviseletek találhatók.

² V. ö. Cat. Gén du Mus. du Caire, Vol. XXVI., Pl. XXXVI, 33233 és Pl. XXXVII, 33234.

³ U. o. Pl. XXXVI. Nr. 33231.

bajuszig ráncz húzódik. A bajusz fekete, egyenletesen vastag, szakállig nyúló. A szakál egyenesen a halántéknál kezdődik s közvetlen folytatása a hajnak; a szemgödöröt és pofacsontot kanyarulatban megkerüli, majd hirtelen egyenes vonalban a bajuszhoz húzódik. Ez a kanyarulat és a hirtelen egyenes vonal, melyben végződik, a pofacsont kiemelésével beesett kifejezést ad az arcznak. Az állon a szakál fekete, rövid, főleg az áll körül igen sűrű, a csupasz bőrfelületek határán ritkább és közvetlenül az ajak alatt kezdődik. Bal feléből csak kevés látható.

Az arczsín egyenletesen barna. Ugyanilyen színű az erős, rövid nyak. A ruházat széles biborsávval díszített tompa-vörös chiton. A biborsáv a chiton négyszögletes nyak körüli kivágását szegélyezi, alatta keskenyebb sáv húzódott végig, melynek színe nem látható pontosan, itt-ott fehér festék nyomai látszanak rajta, helyenként kilátszik a barna alapszín. A biborszegély mellvonalának fele maradt meg, a vállvonalnak pedig csak kis részlete.

Az elmondottakból következik, hogy az arczkép *érettkori férfit* ábrázolt. Ezt bizonyítják a homlokránczok, melyek azonban nem a bőrfelület meglazulását fejezik ki, hanem folytonos, erős gondolkodás eredményét; az orrtól a bajuszig húzódó ráncz, nem a cinikus ember gyönyörűnött ráncza, hanem komoly csalatkozások külső szimboluma. A szem rendkívüli komolysággal, mélabúsan tekint ránk, a beesett arcz is mutatja, hogy az élet nem kímélte meg a küzdelmektől. A felette szomorú hatást némiképp ellensúlyozza az életteli száj és az energikus áll, melyek arra vallanak, hogy az élet küzdelmei, csalatkozásai ugyan komolylyá érlelték, elszomorították, de energiáját, életképességét nem törték meg.

A kép technikáját illetőleg megjegyezzük, hogy az *enkausztikus* festésmód igen magas fokán áll. A festék sok helyen közvetlenül a falapon van, alapozás nélkül, helyenként azonban vastag fekete, gyantaszzerű alapozást találunk.

A haj nincs jókarban, itt-ott lepattant a festék, de nagy vonásokban mégis kivehető ábrázolásmódja. Barna alapszínre fekete festékfoltokat helyezett a festő, melyekbe cestrumvonásokkal igyekezett behozni fényes és tompa árnyalatokat. Mentül közelebb érünk a halántékhoz, annál sűrűbbek a cestrumvonások, s az átmenet homlok és haj közt mesterien van megoldva egyre vízszintesebb cestrumvonások s vékonyodó festék útján. Az arczon vastag érdes felületű a festékréteg. A homlokránczok technikája is igen érdekes. A homlok felületén három vastagabb és három vékonyabb mezőt látunk. Míg a vékony felületek sűrű, jobbról balra dülő hegyes cestrumvonásokkal vannak borítva, a vastagok simák. A művész nem is keveri a színeket, csak egy közép-tonusú barna festéket használ. Ezzel az egyszerű eljárással nemcsak

fény és árnyékhatásokat kelt, hanem finom részleteket is kidomborít, mint a milyenek a bőrfelületek ránczai.

A szemöldök felső része sűrű rövid, jobbról balra dülő cestrumvonásokkal van ábrázolva, míg alsó része simább felületű. A jobb szemöldök halántékhoz közeli szélét barna alapra alkalmazott cestrumvonások alkotják, a mi a szemöldök ritkaságát fejezi ki. A bal szemöldök valamivel magasabb a jobbnál, belőle indul ki az orr vonala. A szemhéj a szemmel párhuzamos, lapos cestrumvonással van ábrázolva,* árnyékát egy ugyanolyan irányú biborszínű vonal képezi. A felső szempillákat egy sötét vonal jelzi, melyből itt-ott elágaznak az egyes pillaszállakat ábrázoló rövid vonalak, az alsókat pedig sötét, sűrű, hegyes cestrumvonások fejezik ki. Az iris barnás színű, a pupilla feketés, a szemfehérje nincs külön kiemelve. Az iris és pupilla azonban fényben és magasságban egymástól és a szemfehérjét képező felülettől oly pontosan különválnak, hogy a lokális színek hiánya nem vehető észre. Az orr baloldali árnyéka a bal szemöldöktől kezdve balról jobbra dülő sűrű cestrumvonásokkal van kifejezve. Az árnyékolás mellett magasabb, s azért világos felület terül el, melyen a cestrumvonások ellenkező irányban haladnak. Ez a felület képviseli az orr nyergét, legmagasabb megvilágított részét. A bal orrlyuk felső konturját a magasított orr-felületet befejező erős cestrumvonás fejezi ki, mely alatt keskeny, alacsony sáv húzódik végig; minthogy a művész az orrlyuk alsó részletezését nem tudta megoldani, megelégedett az árnyék ábrázolásával. Az orr jobb fele sima felületű és fönt sűrűbb, lent ritkább, jobbról balra dülő cestrumvonásokkal van borítva. Az orrlyukat keskeny magasított felület fejezi ki. Az orrtól a szájig húzódó ránczot ugyancsak cestrumvonással határolt magasított festékfelület ábrázolja. A felső ajak árnyvonala sötétvörös, mindkét ajkon ellenkező irányú, sűrű, hegyes cestrumvonások láthatók. A szakál és bajusz fényes fekete felületűek és sűrű hegyes, a szakálon sugárszerű cestrumvonásokból állnak. A szakál alatt helyenként kilátszik a barna alapozás, itt is mint a szemöldöknél mesterien van megoldva az átmenet a sima bőrfelületekhez a vékonyodó, tompa festék és a vékonyabb cestrumvonások alkalmazásával. Az arcz jobbról kapja világítását, bal fele erősen árnyékolt. Az árnyékolást nem sötétebb színárnyalattal fejezi ki a művész, hanem a cestrumvonások ritkaságával s függőleges helyzetével.

Míg az arcz jobb felén sűrű, rézsutos cestrumvonások felfogják a fényugarakat, addig a ritka, függőleges irányban haladók erre nem alkalmasak. Az arcz megvilágítottabb része az orr jobb fele és a szakál közti felület. A nyakon könnyű cestrumvonások vannak. A chiton bibor-

* V. ö.: Cat. Gén. du Musée du Caire Vol. XXVI, Pl. XLI, Nr. 33257.

sáva is cestrummal készült, de maga a chiton már ecsettel, a hosszú, erős ecsetvonások jobbról balra, lefelé húzódnak. A művész ezzel a képpel talán be akarta bizonyítani, hogy minden segédeszköz, (színárnyalás, kontur stb.) nélkül, kizárólag a festékfelületek magasabb vagy alacsonyabb felrakásával, megtörésével, milyen élethű portrét lehet festeni. *Ez a kép a tiszta cestrum-technika egyik legjobb próbája.* Óriás gyakorlattal érhetette csak el a művész azt a biztonságot, melylyel a látszólag egyszerű eszközöket kezelte s ezért *képünk olyan gyakorlott művész alkotása, kinek idejében e technika már magas fokon állott.*

A fejen egyetlen ecsetvonást sem találunk, hanem kizárólag függőleges és ékalakú kemény vonásokat. Ez a körülmény nagyon valószínűlenné teszi Petrie feltevését,¹ hogy az egyiptomi enkausztkus festők főszerszáma az ecset volt és hogy az előforduló bemélyítéseket az ecset-szár hegyével eszközölték. Ez helyes volna, ha a képeken túlsúlyban lennének az ecsetvonások. Ebben az esetben el lehetne fogadni, hogy a festő a gyors kivitel kedvéért nem akarta letenni az ecsetet, hanem a hol véletlenül ki kellett valamit javítania, megfordította s végénél használta. Azonban épen ellenkezőleg az arczon, a hajon, tehát a leglényegesebb részeken alig látunk ecsetnyomokat, így *B. 189* arczán egyáltalában nem. Ezért sokkal valószínűbb, hogy a festő nem olyan szerszám ideiglenes átalakításával dolgozta ki képeit, mely e technikára alkalmatlan volt, hanem egy erre a célra készült megfelelő hegyes végű szerszámmal.² E szerszám *Berger*³ leírása szerint vastagvégű érczkanál, melynek lapjával rákenték a festéket a falapra, felhevített végével pedig mintázták az arcot. Ilyen érczkanalat találtak egy Saint-Médard des Prés-i festőnő sírjában teljes viaszfestési felszerelés közt, s minthogy *Berger* ki is próbálta és jóknak találta a szerszámokat, az érczkanalat azonosította Plinius cestrumával. Később, mondja *Berger*, mikor jobban értettek a festék folyékony állapotban tartásához, olajjal és gyantával, ecsettel készítették az alapozást, s felhevített végű érczhegygyel a mintázást. Erre vallanak a képek másodrangú fontosságú részletei, a háttér és a drapéria. Képünk minden egyes részlete arra utal, hogy az enkausztkus festészet e fázisából való.

A mi a kép korát illeti, itt is, mint a női portréknál, római császári szobrokkal való rokonsága igazít útba. *Legvalószínűbb, hogy Hadrianus korból való.* (Kr. u. 117—138.) Haj, bajusz és szakál viselete megegyezik egyes Hadrianus-szobrokéval.⁴ Az arcz típusa is hasonló:

¹ Hawara, Biahmu and Arsinoë. Pag. 18.

² *Petrie* 1911-ben (Roman Portraits p. 9) is ragaszkodik az ecsethez, de akként módosítja előbbi feltevését, hogy magát az ecsetet megkeményíti viasszal.

³ Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Maltechnik I. u. II. Folge. Die Maltechnik des Altertums (München, 1904), pag. 218.

⁴ *Bernoulli*, Röm. Ikon. II. 2. Taf. XXXVII.

hosszúkás arcz, mandulaalakú szem, hosszú orr. De *Septimius Severus idejéből is származhat* (Kr. u. 193—211), erre vallana képünk három homlokfürtje, mely nem hiányzik egy Septimius Severus-féle portrén sem.* Egyéb részletek is megegyeznek e császár szokott ábrázolásmódjával, így a homlokránczok. Egész pontosan tehát nem állapíthatjuk meg képünk korát.

A kép elég jó karban van. Egy repedés végig húzódik hosszában, melynek mentén ki is tört egy darab, azonkívül négy nagy és egy kis hosszrepedése van a képen. Több kisebb-nagyobb karcolást is találunk rajta, így egy nagyobbbat a homlokon és a chiton biborsávján. A kép két széle durván le van metszve, úgy hogy a fülek hiányzanak. A kép alsó szélén ragasztóanyag nyomait találjuk, ott ragasztották oda a képet a mumiaburkolathoz.

M. = 44 cm., sz. = 14 cm.

★

VI. kép: B. 187: *Mumia-portré*, függőleges erezetű, vékony falpra festve. Felső sarkai le vannak metszve, úgy, hogy a képlap felső része trapézalakú, melynek felső oldala rövidebb a száraknál. A portré nő mellképét ábrázolja, a természetes nagyság felére kicsinyítve. Az arcz szembe tekint a nézővel, szeme kissé jobb felé fordul. Az arcz formája ovális. A homlok kerek; a szem hosszúkás, mandulaalakú; az orr rövid, egyenes; a száj kicsi. A nyakat fekete gyöngyökből álló nyakláncz díszíti.

A ruha annyira lekopott, hogy csak itt-ott látjuk biborszínű és zöld festék nyomait. A hajviselet magasan emelkedik a homlok fölé, elől el van választva, hátul sisakszerűen magas kontytyá van tűzve.** A haj szabadon hagyja a fület, melyet karikaalakú fülbevaló ékesít. Az arczkifejezés komoly, szigorú, nyilt, a fej tartása öntudatos. A fültől az állig vezető határozott vonal, a kerek homlok és az egyenes, keskeny orr fokozzák az arcz büszke méltóságát.

A kép *enkausztikus* technikával készült; a barna falapot vékony alapozással látták el, s erre alkalmazták a viaszfestéket. A festék majdnem mindenütt lekopott, s csak egy mozaikszerűen barázdás, világossárga, barna- és zöldszínű viaszfelület maradt meg. A festék lepattanása különfélelekép magyarázható. Vagy nem keverték el jól a festékport a viasszal, vagy túlszilárd, azaz túlhideg állapotban tették a viaszt a képre. Esetleg a beégetésnél történhetett a baj: a festék nem száradt be teljesen, a mennyiben a festékréteg felületén lévő festéktestecskéket magával ragadta a felhevített érczhegy. Valószínű azonban, hogy a festék csak később pattant le és a hajon maradt meg

* U. o. II. 3. Taf. XI b.

** V. ö. Cat. Gén. du Musée du Caire, XXVI; Græco-Egyptian Coffins, Masks and Portraits. Pl. XXXIV. 33222; u. o. Pl. XXXVIII. 33243 és 33246.

legjobb karban. A természetes, sötétbarna faalapon fekete viaszfesték-foltokat találunk.

Helyenként a cestrumvonások iránya is látható, így az elválasztásnál vízszintesek, oldalt függőlegesek. A fül is aránylag jó karban van, csak az árnyfelületek pattantak le róla. A homlokon a haj körül sárgás viaszfoltok láthatók, a homlokat ugyancsak érdes felületű nagy fehér viaszfolt borítja, a közöket csupasz fa tölti ki. A szemöldök alig vehető észre, a bal szemöldök helyét sötétszürke cestrumvonások jelzik, melyek mutatják, hogy a szemöldök japános formájú volt, az orrtól egyenes vonalban felfelé haladt, majd pedig hirtelen a halánték irányába fordult. A szemhéj helyét világos vonal fejezi ki, a benne lévő árnyéket vörös cestrumvonal ábrázolja. A szempillát fekete vonal tünteti fel, az egyes pillaszálak nincsenek külön kifejezve, s az alsó szempilla hiányzik. A szemfehérje fehér, az iris sötétbarna, a pupilla fekete, a bal pupilla közepén kerek fehér festékpont fejezi ki a fénypontot. A szem alatt helyenként sötétvörös festéknymok vannak, ezek jelezték az árnyéket. Az orr bal fele három függőleges irányú különböző árnyalatú sárga cestrumvonal, árnyékát, mely egyúttal konturvonalnak is szolgál, függőleges vörös cestrumvonal fejezi ki, mely a bal szemhéj árnyékát ábrázoló vörös vonalból indul ki. Az orr jobb felén ferde irányú citromsárga cestrumvonások vannak, melyek jól feltűntetik az átmenetet az orrcsont és az arcz lágyabb része közt. Az orr alsó részét vörös, az orrlyukakat ábrázoló vonal határolja. Az arcz alsó része igen elmosódott. A száj rajza nem látható pontosan. Az arcz szem alatti részét és az állt különböző színű lerepedező viaszréteg borítja, sok helyt kilátszik a fa eredeti barna színe. A nyak, mell és ruha ugyancsak igen rossz állapotban vannak. Mégis igen plasztikusan van ábrázolva a nyak kidomborodása, mely a kis fekete kockákból összetett nyaklánczot kifeszíti. A váll mentén vörös és zöld szegély nyomait találjuk. A háttér világos konturvonallal veszi körül a fejet és vállat, a mi ebben az esetben arra vallana, hogy a háttér utólag készült. *A háttérén kívül sehol sem találunk ecsetvonalakat.* A jobb fül felső vége magasabban van a szemnél, alsó vége egy vonalba esik az orral. A bal szem kissé magasabbra van rajzolva a jobbnál.

A kép korát a hajviselet és nyakék mutatja. Hajviselete szerint, mint B. 533, a *Trajanus-Hadrianus-féle korszakból* való,¹ midőn Plotina, majd Marciana divatba hozta a magasra felépített hajkonstrukciókat.² A karika-fülbevaló és a kö-nyakláncz ugyancsak a Kr. u.-i II. századra utal.³

¹ V. ö. Petrie, Roman Portraits, 18, VII A; 21, VI A; 29, VI A.

² V. ö. 32. l. jegyzet 1. és 2.

³ Fl. Petrie, Roman Portraits p. 12.

A képnek három hosszrepedése van, alul kitörtek egyes részek, s a kép jobb oldalán 3—4 cm.-es felület le van metszve.

M. = 26 cm., sz. = 9.4 cm.

Budapest, 1913 július 15.

Freudenberg Mária.

TÖRÖK FÖLIRATOS TÁBLA

KÁSZIM VEZIR BUDAI PASÁT DICSŐITŐ VERSSEL.

A török hódítás korának magyarországi emlékeivel vajmi keveset foglalkoztak eddig nálunk. Aránylag még legtöbb figyelmet fordítottak a néhány építészeti maradványra, minők az egri, pécsi, érdi mecsetek, Gül Baba sírja s a budai fürdők, ellenben alig volt szó a föliratos emlékekről. Ha a dél-magyarországiakról már a negyvenes években meg nem emlékezett volna a «*Temesvarer Wochenblatt*» (1840. aug. 29. és szept 5., 1843. 23. sz.), újabban pedig a temesvári «*Történelmi és Régészeti Értesítőben*» (1909. XII/IV. füz.) dr. Berkeszi István, nem hivatkozhatnánk egyébre, mint arra a pár szóból álló tartalmi ismertetésre, melyet a régiségtári «*Kalauz*» múlt év folyamán megjelent 15-ik kiadása nyújt (15. s köv. l.) a M. N. Múzeum előcsarnokában 274—281. sz. a. kiállított föliratos táblákról és sírkövekről. Pedig jó részük már félszázaddal előbb is megvolt. Egy sírkövet vagy talán sírkőnek gondolt táblát 1848. decz. havában hozott Székesfejérvárról Érdy János, mely a Sétatér nyugoti falába volt illesztve s a régiségtári naplóban 64/1848. 7. sz. a. van bevezetve, de oly röviden, hogy nem tudjuk megállapítani, melyik volt a föntebbiek közt.

Mai közleményünkkel megkezdjük ezen föliratok ismertetését egy Kászim vezir budai pasát dicsőítő s perzsa és arab kifejezésekkel erősen kevert török verssel.

Kászim, a «*Dzserráh*» vagyis seborvos, Gévay Antal szerint (A budai pasák. Bécs. 1841. 46. l.) budai pasa volt 1666 április 7-kétől 1667 május 22-ig. 1660-ban csokadár-aga (komornyik-aga), aztán 1660. jun. 19-től 1664 május 1-ig egri, 1664—1666. jenei, majd temesvári pasa. 1666. ápr. 7. a budai pasasággal a vezíri méltóságot is megkapta s nőül vette IV. Mohamed szultán Átika nevű hugát, Gurdsi Mohamed pasa özvegyét. 13½ havi budai pasasága után erzerumi pasa lett, 1671. jul. 17-én pedig konstantinápolyi kajmakám (a nagyvezir helyettese, mikor az a fővárosból eltávozott), 1672. április első napjaiban ismét jenei, majd temesvári pasának nevezték ki. Meghalt 1675 márczius elején.

A fordítást Omer Feridoun keleti nyelvtanító és belügyminiszteri fordító úr végezte s mivel a szöveg tulajdonkép török-perzsa-arab keverék, részletes philologiai magyarázatot csatolt hozzá. Az átírás a magyar orthographiához alkalmazkodik.

★

Vörös márványtábla. Szidki költő dicsőítő versét foglalja magában a Hedsra 1078-ik évéből (Kr. u. 1667/1668, itt 1667) Kászim vezir pasára,

ki a budai várban egy tornyot építtetett. A tábla a budai vár falába volt beillesztve s onnan került a M. N. Múzeumba. Szél. 64 cm. Mag. 68 cm. Vast. 15 cm. Felső része csonka, úgy hogy a betűknek csak az alja maradt meg. — A tábla fényképes másolata:

Atirva :

Taxt-gjáh-i-Engerűsz : bí miszl u hemtá kalee, * Etti bir Desztúr musz-tahkem, zehí kjár-i-nazíf ;

Hazret-i-pásá-ji-Kászim, száhíb-i-nám u maadelet. * Ol vezír-i-muhtesem, ol dáver-i-tabe-i-müníf

Kalee-i-Búdíne revnak verdi, japtí kule-ji * Ola eltáf-i-žudá-ja mazhar ol zát-i-seríf

Avn-i-Hakk-le szőjledim «Sziðki» bunun táriyíni

Kule-i-Káf-e müsábih-dir bu bün-jád-i-latíf

Vakae et-tahrír fí szene : 1078.

Magyarul :

Engerűsznak székhelye vár, melynek se mássa, se párja. * Egy Desztúr tette erőssé ; Oh ! mily szép, csinos mű !

Nagyságos Kászim pasa, a hírnévnek és igazságnak gazdája, * Ő a nagylelkű vezír, ő a fönséges országnagy

Buda várát ékessé tette, tornyot készített neki. * Élvezze isten áldását ez a nemes, nagyra becsült személy.

Az Igaz (isten) segítségével beszélttem én, Sziðki ezen keletkezéséről

A Kaf-hegy tornyához hasonló gyönyörű épületnek.

Történt az írás 1078-ik évében.

Fegyzetek.

Engerüsz volt a neve Magyarországnak a török hódítás korában s az Engerüsz vilajet székhelye Budin, az az Buda.

bi miszl u hemtá perzsa kifejezés, tarkítva az arab «miszl» vagy «miszil» (valaminek hasonmása) szóval; a «bi» perzsa praepositio, «nélkül» és «-talan», «-telen» fosztó értelemben, mely a «hemta» (egymáshoz hasonló) szóra is vonatkozik; «bi miszl u bi hemtá» a. m. hasonlíthatlan és páratlan.

Desztür a pehleviben (közép-perzsa) a. m. főúr, a papok feje; az új perzsában: fővezér, az országnagyok magasztaló czíme.

A *hazret* szó értelme a jelzett egyén érdeme szerint emelkedik. «Hazret-i-Allah» = ő szentsége Allah; «Hazret-i-padisáh» = ő felsége a szultán; «Hazret-i-pasa» = ő excellentiája (a XVII. századi magyar nyelv szerint: Ő Nagysága) a pasa. Sőt az iszlám világban a Jézus nevét is a hazret magasztaló czímmel megelőzve említik, mint pl. «hazret-i-Ísza»: Ő szentsége Jézus (arabul Íszá); «hazret-i-Merjem» = ő szentsége Maria; sőt a köznapi arab nyelven: «hadzh-retek»: az egyéniséged; uraságod (a végén a k egyenlő az «od» képzővel); «hadzh-reteküm»: az ő egyénisége; urasága. Ezt azért írtam így körülményesen, mert a tábla nyilvános lévén, tudja meg az érdeklődő egyén, hogy Kászım pasára nézve: «hazret-i-pásá-ji-Kászım»: excellentiája a pasának, a sáfárnak, mert Kászım arab cselekvő részesülő lévén, kiosztót is jelent.

Tehát «Kászım pasa hazretleri» helyett: a vers írója a syntaxis alapján, a Kászımnak sáfár értelmében szóbeli értelmét hangoztatja.

Szāhīb = gazdája valaminek; «ev-szāhībī» = ház ura: tulajdonosa; társ értelmében is fordul elő, de csak olyan értelemben, mint a nagy proféta társai, vagy például: párthivbeli társ vagy támogató; kegyúr és valamiféle védúr, «nám» = név (perzs.), «maadelet»: az amin a justícia alapszik; igazságos erény; szāhīb-i-nám u maadelet: ura nagy névnek és méltányosságnak.

Ihtisám: pompa, nagylelkűség; igazi értelme nagyúri élet és muhtesem: a fönt említett nagyszerűségekkel megáldott jelző, az ihtisámnak szenvedő részesülője.

Dáver-i-tabe-i-münif. Dáver = országnagy, tabe = jellem, természet, münif = kiemelkedett.

Eltaf a «lutf» (kegy) arab szó többese. *Xudá*, új perzsa szó, a. m. isten, *Mazhar olmak* = tárgya lenni valaminek. Az egész mondatban «ola eltáf-i-χudá-ja Mazhar = legyen isten kegyeinek tárgya, csak az «ola» szó török ép úgy, mint az «ol» a mondat folytatásában: «ol zát-i-seríf» (azon szent és dicső egyén).

Avn-i-Hakk-le. Avn = Segély; Hakk = Igaz, t. i. az Igaz Isten; -ile, -le = -val, -vel. *Tariχ* = évszám, keltje valaminek; bu nun tariχīni = ennek a keltjét.

Kule-i-Káf-e = tornya a Káf-hegynek.

Káf-hegy (Káf-dâğı). Jelenti Kaukázust is, de különben a mozlímok képzelete szerint az operenciás tengeren is túl levő Mesés-hegy, a világ legmagasabb, hegye, hova az izlam hitrege szerint Mária fiát Jézust (Isze `bn-i-Merjem) midőn ellenségei üldözték, fölvitte a Bürrák (villámparipa), mely ma is fölnyergelve várja, mikor száll le megint a földre a «Hazret-i-Íszá pejyamber»

(a szentséges Jézus próféta), hogy Mohamed hitére térítse az egész világot. A Káf-hegyen lakott a Káf tündér-madár, mely a levegőben termett azonnal, ha valakit baj ért s oda sietett a szerencsétlen megmentésére. Ezért a hegyet a Káf-madár házának is nevezik.

A KISSELYKI TEMPLOM ÉS TEMPLOMERŐD.

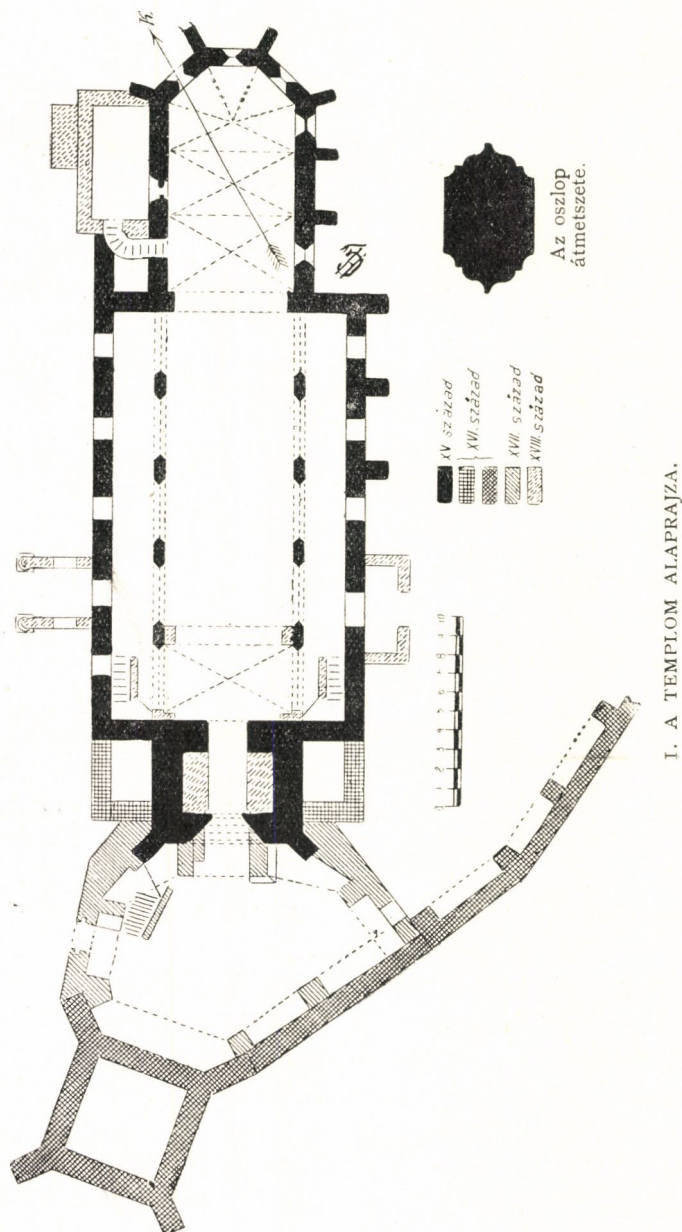
Nagyküküllő vármegye nyugati szélén, a Nagy-küküllő folyó egyik termékeny domboktól övezett völgyében terül el Kisselyk községe. Egyike ez azoknak a szász községeknek, melyeket a szászságnak a mongoljárás után Magyarország e délkeleti részébe bevándorolt harmadik raja, mely az ú. n. kétszékben telepedett meg, alapított. Bizonyára a község, a megtelepedés nehézségein átesvén, csakhamar, még a XIII. század vége felé templomot is épített az Úr dicsőségére, még pedig, a már ekkor meghonosodott csúcsíves stílusban. Az sem lehetetlen, hogy ez az első templom csak fából épült. Mikor aztán később a község megerősödött, lakossága megsaporodott: önérzetének már nem felelt meg a kis fatemplom, és, a tornyon lévő fölírat tanúsága szerint, 1463. évben fölépült a község közepén álló mostani csúcsíves stilusu templom, melynek megismertetése e sorok tárgya.

Templomunk három hajós bazilika, melynek tengelye 28 fokkal tér el délfelé a valódi nyugat-keleti iránytól. Egyik előző közleményemben* előadtam, hogy a középkorban a templomok irányításában az volt a szokás, hogy a templom apsisa arra a pontra néz, a hol a nap a templom *védőszentjének* nevenapján kelt föl. Ehhez képest aztán azoknak a templomoknak a hossztengelye, melyek védőszentjének névnapja a nyári félévre (a tavaszi és őszi æquinodium közé) esik, a valódi nyugat-keleti iránytól *északra*, a kiknek névnapja a téli félévre esik, *délre* tér el. Templomunk védőszentje a katolikus korszakban *Szt. Katalin* volt, nevenapja november 25-én, a téli napforduló (deczemb. 21.) közelében van, ezért tér el hossztengelye dél felé és pedig nagy szöggel.

A magas, 21.57 m hosszú és 6.35 m széles középhajót négy pár, a hajók felőli oldalon sík, az árkádívek felőli oldalon profilozott oszlop, melyeket hasonló profilozású csúcsíves boltívek kötnek össze, választja el a hasonló hosszú, s 3.23 m széles, jóval alacsonyabb oldalhajóktól, melyek keleten egyenes fallal záródnak. A középhajót keleten csúcsíves diadalív választja el a 9.84 m hosszú és 6.80 m széles kórustól, melyet keleten a nyolczszög három oldalából formált apsis zár be. A kórust és apsist az eredeti, egyszerű profilozott bordák közé fekte-

* Arch. Értes. U. F. XXXII (1912) köt., 263. 1.

tett keresztboltozat, kerek zárókövekkel, fedi, a bordák alsó végei a falsíkjába olvadnak bele. Ezt a részt 5 csúcsíves mérműves eredeti ablak világítja meg. A kórus északi falában levő profilozott csúcsíves ajtó

I. A TEMPLOM ALAPRAJZA.

vezet a későbbben épült sekrestyébe. Az egykori sekrestyéből csak kis részlet van meg.

A középhajó nyugati részéhez a torony csatlakozik, melynek földszinti, előcsarnokul szolgáló része keresztboltozattal fedett. Ezt azonban

később elfalazták, úgyhogy ma 1'90 m széles folyosó a bejárat. Nyugati falában díszes, tagozott kapuzat van, felül csúcsíves mezővel, mely azonban — sajnos! — a későbbben eléje épített pillérektől részben el van fedve. Nyugati két sarkát erős lépcsőzetesen keskenyülő támasztópillér támogatja. Első emeletére ma a nyugati falon lévő ajtón juthatni be, s gerendaplafond választja el emeleteit. Benne csak egy harang lóg, melynek felső részén domború betűkkel ◦ OREX + GLORIE ◦ VENI + CVM ◦ PACE ◦ 1556 fölirat van.

Kívül a déli hajót, a kórust és az apsist erős, fölfelé lépcsőzetes keskenyülő támpillérek erősítik. Az északi oldalhajónál hiányoznak a

2. A TEMPLOM KÉPE.

támpillérek, ezeket később távolították el, vagy tán a XVIII. században újra rakták a falat. A falak téglából, közben terméskővel, épültek.

Ilyen volt a templom eredetileg, később azonban többször javítottak rajta, kiegészítették, mígnem mai alakját nyerte.

A török és szövetségesei Zsigmond uralkodása idejében kezdték fenyegetni az ország nyugalmát, 1438. évben már a Királyhágón túli részekbe is betörnek. S miután ezek a támadások a XV. század második felében mindgyakrabban ismétlődnek: a védelemről kellett gondoskodni. Egyik különlegessége a szász templomoknak az, hogy nem elégedtek meg azzal, hogy a templomteret fallal vették körül, hanem a XVI. század elején magát a templomot is védőműnek alakították át. Leggyakoribb eset az, hogy csak a kórus és apsis fölé emeltek védőfalat, de van rá eset, hogy az egész templom lőn így megerősítve.

Templomunk kórusára is a XVI. század elején lőrésekkel áttört falat emeltek, még pedig három emeletest, a II. és III. emeletek között padmalyos (*Machicaulis*) tagolt konzolokon nyugvó védőkarzattal, miért is ez a rész jóval magasabb (16 m.,) mint a hajók. Ugyanekkor a torony mellé jobbról és balról építették az emeletes, lőrésekkel áttört falú helyiségeket, melyekbe a torony I. emeletéről van a bejárás, s az emeletről a földszintre magában az épületben lehetett lejutni.

Nagy átalakuláson ment át templomunk a XVIII. században. Az oldalhajók fölé karzatot építettek, úgy hogy most ezek majdnem olyan magasak, mint a középhajó; vágták a falakba a széles ablakokat: épült a kórus északi falához a sekrestye, melyből ívben lépcső vezet a szószékhez. 1788-ban készült az orgonakarzat és orgona. A középső és oldalhajókat sík boltozattal fedték be. Oltára, szószéke XIX. századbeli empire-stilusu.

Régi templomi tárgyai közül megmaradt és használatban van az 1477-ben készült kehely alakú öntött bronzmedencze, egyike a legszebb efajta műemlékeinknek, melyet nemrég *Roth V.** a többi királyföldi bronz keresztelő medenczékkel egyetemben megismertetett. Van még az egyház tulajdonában három remekművű aranyozott ezüst kehely.

A kórus déli falához pedig egy sírkő van támasztva. Díszes renesszánsz-keretű peremén a következő fölirat: CONDITVS SVB HOC TVMVLO | IACET RND⁹ DN⁹ MICH | AEL OLTARDT CIBIN : OLIM PASTOR ECCLĀ HVIVS | PER ANNOS · ZO · FIDEL | ISS : MORTVVS AN · SAL · 16 | 23 DIE II AG : ÆTAT : 50. Ez utóbbi sor a sírkő középső mezejét ketté osztja. A felső mezőben a néhai bajuszos, szakállas mellképe papi ruhában, melléhez szorított baljában bibliával; válla mellett jobbról kehely, balról biblia; feje fölött kiterjesztett szárnyú galamb, a felső sarkokban pedig egy-egy szárnyas gyermekarcz. Az alsó mező széles keretében az alábbi vers:

3. A TEMPLOM KÓRUSÁNAK KÉPE.

* Arch. Értes. U. F. XXXIII. (1913.) k., 9. l.

4. OLTARDT MIHÁLY PAP SÍRKÖVE.

CREDO VENATIS, MORS!
ME QVEIS SÆPE FETFBAS
INTERITVM, TELIS,
ES MINITATA MIHI;
AST MAGE, NE QVITIÂ EX
EMTVM COELOQ LOCATVM
VICTOREM STAT VI
POST FVRIBV NDA PETE:

A sírkő fekete színnel be van festve.

Az ellenséges támadás ellen azonban a kisselykiek nemcsak olyképen védekeztek, hogy a templom kórusa fölé és a torony mellé védőműveket építettek, hanem magát a templomteret is kettős fallal vették körül, s létrejött a *templomerőd*.^{*} A belsőtől kb. 14 m.-nyi távolságban lévő külső fal alacsony egyszerű kerítés, mely tán később is készült s majdnem teljes hosszában megvan. A belső az magasabb s belül erős falpillérek, melyeket félkörívű boltívek kötnek össze, nyugvó védőkarzat fut körül, a mely fölé kiemelkedő mellvédőn lőrések tátonganak.

E belső falból azonban csak a délnyugati részéből áll még egy darab, a többi már rég elhordták s így nem lehet megtudni alaprajzi alakját. A megmaradt rész északi végén zömök, 5 m. belvilágú, 1,28 m. falvastagságú, szögletein támasztópillérekkel megerősített faltorony van, melyet a XIX. század 20-as éveiben magasabbra építettek, harangtoronnyá alakítottak át s itt lóg a XIX. században öntött 3 harang. Ezenkívül megvan még az egykori templomerődnek három félfedelű bástyája is, az összekötő fal nélkül, szabadon állva.

Úgy látszik mindez nem felelt meg teljesen a védelemnek, mert még később a belső fal és a templom nyugati része közé, a belső falnál még magasabb falakat húztak, melyeknek belső részéhez erős falpilléreket építettek, melyeket boltívek kötnek össze s ezeken fut körül a

* A szászok ezt a védőművet *Kirchenkastell*-nek nevezik, a mit némelyek templomkastélynak mondanak. Nem tekintve azt, hogy a szórul-szóra való lefordítás már magában helytelen, mert a mi az egyik nyelvben eredeti kifejezés, az szó szerinti fordításban a másikban visszatetsző, — ezek a védőművek nem kastélyok, a mi alatt úrilakot értünk. Magam részéről a *templomerőd* szót tartom jónak a fogalom kifejezésére.

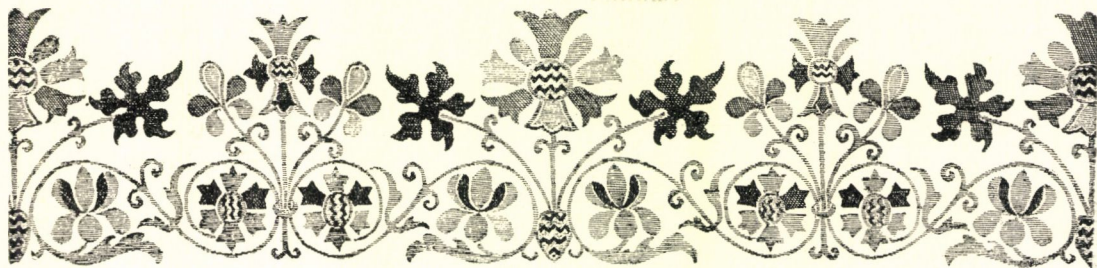
védő karzat, a lőréses mellvéddel és délnyugati sarkán kis őrtoronnyal. Ekkép szabálytaian ötszögű 15'50 m. hosszú s 13'40 m. széles belső-udvar keletkezett, a melybe az északi falban lévő leereszthető, gerendából összerótt csapórácscsal elzárható ajtó vezet be, mely ajtó felett kívül szuroköntő van. A déli részen lévő ajtót később készítették. A belső udvar északkeleti sarkában van az a lépcső, mely a védőkarzatra vezet, s a melyből nyílnak a tornyokba vezető ajtók.

A kuruczjárás óta békés idők járnak, nem kell kőfalakkal védekezni az ellenséges betörések ellen; a templomerődök jelentősége megszűnt, nincs többé szükség rá. A mit a régiek építettek, azt az utódok lerombolták, szétszedték. Hogy azonban az újabb időkben tudatára jöttek ezeknek az ócska falaknak művelődéstörténeti jelentőségére: azt a mi megmaradt, kegyeletesen őrzik.

Halaváts Gyula.

5. A SAROKŐRTORONY KÉPE.

IRODALOM.

AZ OROSZ IRODALOMBÓL. Материалы по археологии Кавказа. «Anyag Kaukázus archeológiájához» címmel nyolcz vaskos negyed rétű kötet jelent meg 1889—1900. közt Moszkvában, melyek a skytha időktől fogva a honfoglalókig igen sok analogiát nyújtanak Magyarország régészetéhez. Különösen sokat találunk a VIII. kötetben, melyből ez alkalommal két temetőt ismertetünk. Mindegyik az Osszéték földén került napvilágra s a népvándorláskori alánok és a jászok hagyatékát foglalja magában. Egyik a kobányi, másik a szanyibai.

Kobany régi temetkező hely, oszetiai falu Tagauriában 30 versztnyire Vladikavkázttól, északkeletre Kazbektől a Dergav-hegysorosban Gizel vagy Koban-don folyó partján. Két faluból Felső- és Alsó-Kobanyból áll, a melyek másfél versztnyire vannak egymástól. Azon a helyen, a hol Gizel-don megszakítja a Kázbek havas csúcsait összekötő és erdőborította hegyláncokat és Koban-donnal egyesül, egy sziklás hegyágon emelkednek a vár romjai, a melyet hagyomány szerint az osszéték tagaur törzsének őse, Tagaur építtetett, a mikor a hegyszorost elfoglalta és benne magát megfészkelte. A vár a XVIII. század harminczas éveitől fogva lett pusztá és indult romlásnak, a mikor Chabos Kanukov nevű tulajdonosa elhagyta és a Koban-don dombjainak egyikén, a régi várral szemben a faluhoz közelebb építtetett magának lakóhelyet. A régi temetkező hely Felső- és Alsó-Kobany közt terül el a Chardzat előhegy lejtőjén, a mely éles szögben végződik a Gizel-don és mellékfolyója Juar- vagy Koban-don közt. A Felső-Kobany felé lépcsőzetesen emelkedő hegynek négy, fölfelé kúszó ösvénynyel átmetszett terrasza van, a melynek talaja nagyon termékeny föld. Ezek a terraszok nemcsak termőföldül szolgálnak az ottani lakosság részére, hanem temetkezési helyül is már nemzedékek óta, sőt az ott talált leletek tanúsága szerint, más nemzetiségűek is már oda temetkeztek.

Itt ezen a helyen vannak a kobanyi katakombák, a melyekben nem akadtak arany emléktárgyra, de találtak bennök egy keleti, a bécsi múzeumtól megvásárolt pénzdarabot, a melynek alapján ezeket a katakombákat a Krisztus születése utáni VI. századba lehet helyezni. A katakombák kisebb nyílásokkal vannak összeköttetésben, agyagos talajba vannak vájva ásószerű szerszámmal, a melynek élet, élének szélességét a katakombák boltozatán lehet látni. Ren-

desen mindjárt az egyes katakombák bejáratánál van egy agyag- és egy üveg-edény, mellettük pedig kis tükör; valamivel távolabb kiterített csontváz fekszik, körülötte toalett-maradványok. A csontváz nyaka és balkeze körül rendszeren üveg gyöngyszemek találhatók. Két esetben a katakombák mellett lósirokat is találtak. A lovak fel voltak nyergelve, szerszámozva, a szerszámon leveles bronzból való szügyelő-boglárral.

A katakombákban talált tárgyak közül nevezetesebbek: *tükrök* fehéres masszából, felületükön felfüggesztésre szolgáló hurokkal. A tükrök egyik oldala vastag díszítéssel van borítva, a mely kerék-formája összerakosgatott csillagnak látszik. Hasonlók nálunk IV—V. századbeli leletekben fordulnak elő, míg a T-alakú bronz *fibulák* a római időkre mutatnak. Ellenben az *öv-* vagy *füles* félhold alakú és indás díszítésű *lószerszám-boglárok* öntött bronz lemezekből különféle formában és különböző díszítéssel az avar időkre mutatnak, úgyszintén a nyílt karikából álló hosszú gömbös fityegővel ellátott fülbevalók is. Vannak aztán *gyűrűk* sötét fahéjszínű üvegből és bronzból; nagyon apró fogú, kétoldalú fa-*fésűk*; csillagalakú, középen kifűrt és felvarrásra alkalmas *lemezkek* csigaházból, nagyméretű, csiszolt és befoglalt *vaddisznó-agyarak*, a melyek nagyon sűrűn fordulnak elő a kaukázusi sírokban és még manapság is használatosak paszomány összefogására; csigák, bronz *csörgők* és *csengetyűk*, középen bevágva, nyelvvel vagy belül golyócskával és felül akasztékkal, minők nálunk úgy az avar-, mint az árpádkori leletekből ismeretesek. Gömbalakú *függők*, gyakran ruhadíszképen; vas *balták* különféle alakban és kivitelben, melyek egyfelől az ókori skytha csákányokra emlékeztetnek, másfelől az árpádkori baltákkal mutatnak hasonlóságot. Balta jelentékeny számban fordul elő a katakombákban. Ritkébbak a *nyílak*, vasból, legtöbbször nyolczoldalúak. Van aztán villaalakú hegygyel és szeges véggel ellátott nyíl, abból a változatból, mely az Árpádok idejében fordul elő nálunk. *Köszörűkő* szürkés kőből.

Teljesen keleti jellegűek a bécsi múzeumnak a kobanyi katakombákban egy és ugyanazon csontváz mellett talált tárgyai: hosszú, egyenes *kard*, melynek hüvelye ezüstözött munkájú fából volt, akasztékai vékony bemetszésűek, a kard markolata pedig magas és egyenes; ezüst *övcsatt* két különböző kivitelben: az egyik madáralak pálma alatt (általánosan használt motívum az ókeresztény művészetben), a másik háromlevelű csatt; *lószerszámdísz* meglehetősen vastag, falevél alakú ezüst lemezekből.

A kobanyi katakombák *edényei* leginkább *pohárszerű kelyhekből* állanak, a melyek jelentéktelen nagyságúak, legnagyobbbrészt eléggé tisztátalan, likacsos, vastag és zöldes üvegből, síma és majdnem függőleges szélűek, befelé hajló, néha hullámos fenekűek. Ezekből meg kell említeni a bécsi múzeumnak jól konzervált példányát, a mely nem egészen átlátszó üvegből készült, keleti jellegű relieves díszszel, függőleges csikokkal és koczkákkal van díszítve. *Agyag edény* a szóbanlevő katakombákban kevés volt. Elég nagy számmal fordult elő az *üveggyöngy*, ezek meglehetősen elűtnek a Kaukázus más helyein talált üveggyöngyöktől, de meglepően egyformák.

Nagyon érdekes a kobányi síremlékek kőtornyocskáinak palával fedett, hegyesen végződő teteje. Eme tornyocskák alatt vannak a sírboltok, a melyek-

ről az ottani lovasság azt tartja, hogy odatemetkeztek őseik. A sírokban talált tárgyak után ítélve, ezek a sírboltok két-háromszáz évnél nem lehetnek régiebbek, nem lehet rendesen megvizsgálni a bennük levő tárgyakat a nép miatt, a mely fanatikus féltékenységgel őrzi őseinek porát és emlékét. Figyelemre méltó azonban az, hogy egész Osszétában, Tagauriában, Kurtatiában, Digo-riában és a narszki hegyszorosban a tornyos sírboltok ugyanegy fajtájú stílusban vannak építve és ugyanegynemű tárgyak fordulnak elő bennök a kobanyi sírboltokéval, a mi annak a bizonyítéka, hogy egyfajú népről, egykorbeli építkezésről és egyazon módú temetkezési szokásról van szó.

A *szanyibai* leletekről már dr. Pósta Béla adott ismertetést gróf Zichy Jenő második kaukázusi és középázsiai útjának régészeti eredményeiről szóló művében (238—243. l.) a moszkvai Rumjanczev gyűjtemény után. Ebben három honfoglaláskori típusú szablya van azerbejdzsáni éremmel együtt, továbbá bronz tükrök, melyek a Kaukázusban ügylátszik hat-hétszáz évvel tovább fennmaradtak abban a formában, minő nálunk a IV—V. században fordul elő.

Szanibá falu ugyancsak Osszétának Tagauria nevű részében fekszik. Kavri- és Fav-don folyócskáktól határolt előhegyen terül el. Kavri-don mentén különálló dombon áll a falu temploma tiszta síremlékekből álló telep közepén. A síremlékek tornyocskái pikkelyszerűen vannak befedve; a síremlékek alakja majd piramisos, majd négyzetes, jórésztök pedig föld alatti. Az ásatásnak alávetett domb északkeletre fekszik a falutól és messziről úgy látszik, mintha minden terv és rend nélkül összehalmozott kövekből állana. Ez a halom tulajdonképen felső vége az egyik hegyágnak, többnyire köves, egyes részeit a lakosság már megtisztította a kövektől és termőfölddel hordta be, a hol jelenleg gabona és árpa terem. Ezeken a mezőkön földfúróval könnyen lehet síremlékekre akadni. A sírok szerkezetileg különböző méretű kőládák: egy-egy ilyen sír hat hatalmas, egy darabos palatáblából áll, a melyeknek mérete önkéntelenül is megragadó. Egy-egy sír hosszúsága 2 m. 10 cm., szélessége 1 m. 20 cm. fejnél és 1 m. 5 cm. lábnál, mélysége 1 m. A kisebb sírok hosszúsága 1 m. 70 cm., szélessége 55 cm., mélysége 40 cm. Az összerakott sírlapok közt a talajföldön fekszik a csontváz és felül be van földve a felső lappal. Majdnem az összes sírok apró száraz földdel vannak beszórvva; a csontvázak majdnem az összes sírokban kiterített helyzetben vannak; az egyes csontok rosszul konzerválódtak, a hatalmasan fejlett tibia-k után ítélve a lábak azt bizonyítják, hogy az ottani halottak nagyszerű gyalogolók voltak. Itt-ott ló-, sertés- és báránycsontok találhatók a sírokban, de sokkal gyakrabban az említett állatoknak a fogai. Lelettár dolgában a sírok szegényesek. Bronz és vas arab pénzek, kevés üveggyöngy rendesen az egész sírlet-készlet. Nem volt bennök egyetlen fibula, egyetlen övcsatt, egyetlen balta sem. A Szanibában talált tükrök ugyan a régibb típusok utánzatai, de nem bronzból vannak öntve, hanem fehérés olvasztmányból, és a felületükön levő rajzok nem oly vékony és finom kivitelűek, mint a régebbiek.

A felbontott tíz sír közül érdekesebb a harmadik. Két felső lapja van, a melyek rovátkásan vannak egymásba erősítve. A csontváz jobb csipőjénél rövid vas szablya volt, a melynek sima markolata fából készült, valamicskével

odébb fakéreggel és állati bőrrel bevont, fából készült tegez-maradványok. Hogy a tegez fakéreggel és állati bőrrel volt bevonva, jól látni a tegez fenekén, a mely egyik felén kidudorodó, a másik felén sima felületű. Ezt a fakéreg- és bőrburkot és egyúttal díszít a tegezhez bronzszögek erősítették, a melyekkel a tegez alsó része körül van szögezve. Ebben a tegezben egész csomó fanyelű és vashegyű nyíl maradt meg, a melyekből egész kötegre való hevert a csontváz feje körül. Megjegyzendő, hogy az előbb említett kardnak éle szintén a csontváz feje felé volt irányítva. A csontváz mellett találtak két gombcsörgőt, bronzból való, bőrsallangos, díszes csatokat és ugyancsak néhány, más típusú kisebb csattot. A csontváz fejétől jobbra jó állapotban levő, hullámos kis üveg-pohárra és vékony, éles vaskalapácsra akadtak, a melyben még benne volt nyelének egy része; a csontváz nyakán pedig kis csörgő volt. Mindezek a tárgyak a sírűreg jobb oldalán annyi helyet foglaltak el, hogy magát a csontvázat e miatt feltűnően a sírűreg baloldalához szorították.

Érdekes a negyedik sír. A hatalmas fedőlapok nem magát a sírt fedték, hanem mintegy csak jelezték hollétét. A fedőlapok alatt a tér 35 cm. mélységben mészkövekkel volt kitöltve, a melyeknek eltávolítása után újra palafedőlapok tűntek elő; alattuk még 35 cm. térfogatban terméskő és csak ezután következtek az igazi sír fedőlapjai. A felső fedőlapok és terméskő között állati csontok maradványai, lófogak és darabos cserepek. A sír nem volt földdel behintve. A csontváz jobboldalán vaskard hüvelytöredékkel, markolattal a fej felé fordítva, üveggyöngy, csörgő-gombocska; bal felől vaskés.

Az ötödik sírnak fedőlapjai szintén hatalmas méretűek. A csontváz mellett vörös agyagból készült, szűk nyakú korsócska, egy pár gomb és vaskés. A hatodik közönséges sír, kisebb lapokból van összeállítva, a melyek fent félköralakúak. A sírűregben a következő tárgyak voltak: két kisebb, rendes formájú, egy fogójú csupor, bronzgyűrű és vasnyílak. Egy méternyi mélységben nagyon sok cserép és csont volt, mellettük két bronz gyűrű, összetört üveg-edény, néhány vaskés és keskeny éles szekerczék, két bronztű: bőrhöz varrt, fűjt üveggyöngy-gombok, fonatos gyűrűk, üveg gombok és kis, bronzból való kereszt az általános orosz sírkeresztek mintájára alkotva. Két gyermeksírt is felbontottak, de a csontvázokon kívül semmit sem találtak bennök.

Munkácsy Mihály.

GYÖNGYÖS-SOLYMOS MONOGRAFIÁJÁT a gyöngyösi m. kir. áll. főgimn. 1912/13. évi értesítőjében megírta s külön is kiadta Pásztor József egy 70 lapra terjedő füzetben, mely Herzog E. A. gyöngyösi nyomdájában látott napvilágot. A kis füzet értékét nagyban növeli a számos ábra részben a szerző rajzai, részben különböző fényképek után. Megnyitja ezek sorát Hevesmegye régészeti térképe, melyen külön jellel van feltüntetve a szövegben is felsorolt 69 község területén levő vár vagy magaslat, templom, kastély, ingó régiség, őstemető és őstelep; kár, hogy a nagy szorgalommal összeállított térkép kisméretű s nem is tiszta fényképes lenyomatban van közölve. Egy lelhelylyel mindjárt ki is egészíthetjük; a Beßenyőtelek szomszédságában levő Erdőtelekről XII—XIII. századbeli típusú kengyelvas, szablya és csatabárd

került a M. N. Múzeumba. A régészeti jellegű képek közé tartoznak: a kis-hegyi kősírboltok (kővel körül rakott urnák) szerző rajza után készült ábrája; a Kishegyen keresztül vonuló s avar sáncoknak gondolt nagy kőgátak vagy kőgarádok után egy avargyűrű képzeleti képe; a solymosi Nyesett vár és Óvár átmetszete s alaprajza; az Aba nembeli Solymosiak által a XIV. században épített, de a XVIII. század elején átalakított solymosi templom több képe s alaprajza és egyik 1410-ben elhalt Solymosi sírkövének felsőrésze. A tartalom: Előszóként Német Illés igazgató április 11-iki ünnepi beszéde; Heves megye régiségei; Solymos határa, a Kishegy, régészet, várak, a monostor, a község története, templomának leírása s a Solymosi család; végül öt 1212—1430. közti oklevél magyar fordításban.

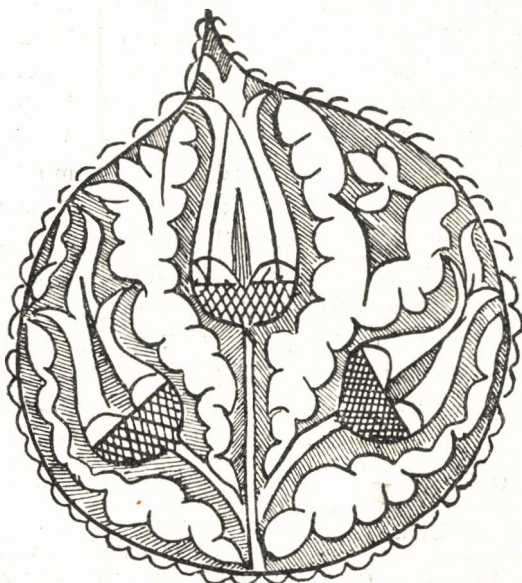
BATTHYÁNEUM. Szerk. és kiadja Gyárfás Tihamér. II. k. Brassó. 1913. Évenként egyszer jelenik meg ez a becses időszaki munka, mely művelődéstörténeti közleményeivel, Erdély régi emlékeinek ismertetésével számottevő helyet foglal el irodalmunkban. A jelen kötet tartalma jobbra bibliografiai ismertetésekből áll, de van két minket közelebből érdeklő cikk is benne. Az egyik (név nélkül ugyan, de kétségtől a szerkesztőtől) «Régi erdélyi ötvös-művek» címen folytatja a már előbb megkezdett sorozatot s bemutatja a besztérczei (XV. század), korondi (XV. század) és a Bornemisza György által készíttetett gelenczei (1528) kelyheket, továbbá a XV. századbéli csiksomlyói talpas keresztet s a csikszentgyörgyi és csikszentmártoni templom kincseit. A tanulmányhoz 3—8. sz. fénynyomatú kép járul. «Művelődéstörténeti adatok» címmel több kisebb értesítést találunk, mint: Adatok a székesegyház építéséhez és felszereléséhez; A székesegyház kincseiről, nevezetesen melyeket 1277-ben a szászok elraboltak, de a melyek visszaadását Zsigmond 1436. szigoruan elrendelte s a melyeket 1565. János Zsigmond fejedelem a maga céljaira átvett; egyházi ruhák hímzéséről; a marosszentannai, bárczasági, szentpéteri és keresztényfalvi régi falképekről (az utóbbi fényképpel); régi harangokról; Bethlen Gábor képműveiről stb. Ára, mint az I. köteté, 2 K 20 f. Megrendelhető a szerkesztőnél (Brassó, főgimnázium).

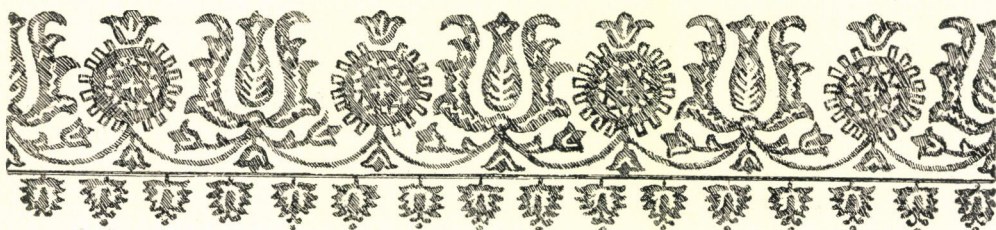
BARLANGKUTATÁS címmel egy magyar és német nyelven évenként négyszer megjelenő folyóirat indult meg Lenhossék Mihály közreműködésével Kadić Ottokár szerkesztésében, hogy megismertesse a magyar barlangkutatás eredményeit, melyek eddig a Földtani Közlönyben jelentek meg. Az első füzet magában foglalja Lenhossék M. beköszöntőjét, Horusitzky A. Siegmath K. életrajza, Herman O. A magyar palaeolith és tartozékai, Kadić O. A magyar barlangkutatás céljai és útjai s Hillebrand I. A pleistocæn ősember újabb nyomain hazánkban cz. értekezéseket s hivatalos jelentéseket.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR IPARMŰVÉSZETI MÚZEUM ÉS ISKOLA KÖNYVTÁRÁNAK CZÍMJEGYZÉKE. Szerkesztette Szőnyi J. László, dr. Tantosy József közreműködésével. Budapest, 1913. Testes, több mint 850 oldalra terjedő könyvet kaptunk. A hatalmas kötet az Országos Magyar Iparművészeti

Múzeum és Iskola közös könyvtárának a katalógusát foglalja magában. Az előszó jelzi az elveket, a melyek szerint a könyvtár anyagát egybeállították. Az összeállítás nem tudósok használatára készült, mint Mau katalógusa, melyet senki sem tud nélkülözni, a ki a klasszikai archæológiával s a kapcsolatos tudományágak valamelyikével foglalkozik, hanem első sorban az iparművészeti iskola tanulói számára. Ezek részére, minthogy kellő nyelvismeretek híján vannak, nem elégséges a könyvek rendszerbe való foglalása, hanem egyúttal a tartalom rövid magyar jelzését is kell adni. A fiúk nagyrészt illusztrációkat, mintalapokat keresnek, a rövid magyar ráutalás alapján könnyen ráakadhatnak a kívánt dolgokra. A szerzők jó érzéséről tesz tanuságot, hogy a könyv valódi címét teszik előre, s hogy a magyar tartalmat a címtől a szedéssel élesen megkülönböztetik. A vastag betű a mű bibliografiai lenyomata, a rendes nyomás az egyéb hasznos tudnivaló. A kötet a lexikális munkáknak s folyóiratoknak a felsorolásával kezdődik, a művészetre s iparművészetre vonatkozó általános könyvekkel folytatódik, hogy azután a művészet s iparművészet egyes ágaira térjen át. A szakcsoportosításnál a dolog természeténél fogva az iparművészeti iskola egyes tanítási ágai az irányadók, s nem valami elméleti rendszer, vagy osztályozás. A könyvet egy 120 oldalra szóló név- és rendszómutató, s több mint 70 oldalas tárgy- és helymutató zárja be, a melyek a tájékozódást annak a számára is lehetővé teszik, a ki esetleg a szakkatalógust nem akarja, vagy ügyetlensége miatt nem tudja használni. A hatalmas kötet, a melyet egyszerű, nemes kiállítása, s főképen pompásan olvasható betűi és számai is dicsérnek, bizonyára jó szolgálatot fog tenni a könyvtár látogatóinak, nemcsak a tanulóknak, hanem azoknak a kutatóknak is, a kik iparművészeti és iparregészeti témák iránt érdeklődnek. Dicséret illeti a fáradságos összeállítás, kivonatolás munkáit: Szőnyit és Tantossyt.

K . . . gró.

KÜLÖNFÉLÉK.

HALOTTAINK. Két érdemes vidéki tagját vesztette el az utóbbi hónapok alatt a magyar régészet s kívülük még két nagy halottja volt tudományos világunknak, kik nem tartoztak ugyan szaktudományunk művelői közé, de merőben idegeneknek sem mondhatók s már csak ezért is illő, hogy róluk is megemlékezzünk.

KADA ELEK

Kecskemét város volt polgármestere hunyt el közülük legelőbb. Hosszas sínlődés után június 23-án ragadta el a halál 61 éves korában, árván hagyva városának általa teremtetett és szépen fejlődő múzeumát, melyről az utolsó időkig nem szünt meg gondoskodni. Született 1852 május 2-án Kecskeméten. A jogi pályát végezte s aztán egy ideig ügyvédkedett. 1878-ban szülővárosa országgyűlési képviselőnek választotta meg s az volt 1884-ig, midőn vasuti hivatalnok lett az osztrák-magyar s később magyar államvasutnál. 1897 január 9-én megválasztották Kecskemét polgármesterének s ezen állásban maradt haláláig. Irodalmilag 1875-ben kezdett működni, becsesek a kecskeméti pászteréletről közölt leírásai. Régészeti kutatásokkal 1894-ben kezdett foglalkozni, a mikor az ezredéves kiállításon bemutató honfoglaláskori lovas-sír fölfedezése végett, e sorok írójával együtt ásatott a félegyházi és nagykőrösi, a következő 1895 őszén pedig a kecskeméti határban. A mi akkor a több mint húsz helyen tett próbaásatás után sem sikerült, azt meghozta a millenniumi esztendő, a mikor a Kecskemét városvégi Czedulaház elbontása alkalmával egy honfoglaláskori temető került napvilágra. Ettől fogva egyre-másra tárta föl Kada a népvándorlás- és honfoglaláskori temetőket, melyeknél a legnagyobb pontossággal és a lelet mindenféle körülményének mintaszerű megfigyelésével járt el; az ásatások rendszeres folytatására megadta neki a módot polgármesteri állása, mely által nemcsak a várost tudta a múzeum érdekében áldozatokra bírni, de a köznépben is annyira fölkelte az érdeklődést, hogy bármit találtak, azonnal jelentették neki. Csolyósi, talfájai, Madari-tanyai, fehéregyházi, szikrai, Félegyházán a ferenczszállási s a gátér-kunkisszállási ásatásai gazdag és becses régiségekkel gyarapították a kecskeméti múzeumot; ásatásainak eredményét időnkint az Archæologiai Értesítőben szokta közölni. Halálával egyik legképzettebb és leglelkismeretesebb kutatónkat veszítettük el.

GÖDRI FERENCZ

sepsiszentgyörgyi polgármester a Székely N. Múzeum igazgatóságának volt az elnöke s nagy része volt abban, hogy özv. Cserey Jánosné alkotása, a Székely N. Múzeum

több mint húsz évi vajadás után végre hozzáméltó épülethez jut. Ő maga a régészet terén nem működött, de erkölcsi támogatása nagyban hozzájárult László Ferencz régiségtári őr nagysikerű ásataihoz s általában pedig a Székely N. Múzeum fejlesztéséhez. «Sepsiszentgyörgytől Turinig és vissza» (S.-Szt.-György 1894.) cz. a. egy útleírása jelent meg. Bogárcsípés okozta vérmérgezésben néhány napi kinlódás után a legszebb férfikorában július hó 6-án halt meg.

Id. SZINNYEI JÓZSEF

Szül. 1830 márczius hó 18-án Rév-Komáromban, † 1913 augusztus hó 9-én Budapesten. Ügyvédnek készült, előbb azonban, megszakítván tanulmányait, 1848 október hó 21-én honvéd lett s egész a főhadnagyságig vitte. Az egész hadjáratot Komáromban és vidékén küzdötte végig, résztvett 13 csatában s 1849 október 5-én a többi várórséggel együtt kapitulált. Honvédségének maradandó emléke naplója, melyben napról-napra följegyezte a körülte lefolyt eseményeket. A szabadságharcz után 15 évig előbb sógora, Beöthy Zsigmond komáromi, csakhamar Samarjay Károly pozsonyi ügyvédi irodájában működött s közben megnősült. De az ügyvédi hivatás nem volt kedveszerinti, 1864—72 közt biztosítótársasági hivatalnok lett s már ekkor megkezdte bibliografiai működését, melynek még inkább átadhatta magát akkor, midőn 1872 deczember hó 23-án a közoktatásügyi miniszter kinevezte a budapesti egyetemi könyvtárhoz, hol 12 évet töltött, miközben az új egyetemi könyvtári épületben vezette és befejezte a rendezési munkálatokat. 1884 júliusban a M. N. Múzeumi könyvtárhoz helyezték át s kedvencz eszméje, a hirlapkönyvtár fölállításával és szervezésével bízták meg, melyet előbb mint őr, aztán igazgató-őr, végre mint osztályigazgató vezetett. Tünetényszerű buzgalma, fáradhatlan szorgalma és idejének pontos beosztása képessé tette őt a könyvészeti és irodalomtörténeti adatok oly rendkívüli tömegének egybegyűjtésére, mely csaknem hihetetlennek látszik. Repertoriumai (*Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma*. Első osztály. Történelem és segédtudományai. I—II. k. Budapest, 1876, 85. Második osztály. Természettudomány és matematika. U. o. 1876. s a Természettud. társ. megbízásából készült és száz aranynyal jutalmazott *Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete* 1472—1875. Budapest, 1878.), mindaddig nélkülözhetetlenek lesznek, míg egy hozzá hasonló szorgalmú és lelkiismeretességű bibliografus nem akad, a ki folytatja s egész napjainkig vezeti Szinnyei repertoriumát. Másik, 1890 ben megkezdett nagy vállalatának, a *Magyar írók élete és munkáinak* befejezését, melyen csaknem az utolsó napig dolgozott, nem érhetette ugyan meg, de szerencsére nem is maradt hátra sok belőle. Ez a munka örökké forrásul fog szolgálni a magyar írói világ életrajzi adataira s ép oly fontos régészeti irodalmunkra, mint repertoriuma a hetvenes évek derekát megelőző időkre. 1899 május hó 5-én nagy érdemei elismeréséül a M. T. Akadémia levelező-tagnak választotta.

VÁMBÉRY ÁRMIN

Tünetényszerű alak, kit az egész világon ismernek s példaképe annak, hova emelkedhetik valaki kitartással, akaraterővel s nagy célok folytonos szem előtt való tartásával. A születése után csakhamar árván maradt, csaknem koldus dunaszerdahelyi zsidófiú, ki maga sem tudta, 1831- vagy 32-ben született-e, márczius havának

19-ik napján, királyok barátja s magyar létére két idegen nép politikai tanácsadója lett és sánta volta mellett, mint kolduló dervis, a legnagyobb veszélyek és nélkülözések közt bejárta Közép-Ázsia azon részeit, hol akkoriban a legfanatikusabb mohamedánok s a legrettegettebb turkomán rablók laktak. Aztán megkezdődött az elismerés. A M. Tud. Akadémia már 1860 okt. 9-én megválasztotta levelező-tagjának, midőn pedig 1864-ben visszatért s Londonban a Royal Geographic Society estélyén felolvasást tartott bokharai útjáról, kormány és társadalom vetekedett egymással Vámbéry kitüntetésével. Majd megkezdte munkái hosszú sorozatának kiadását. Szorosan vett régészeti egy sincs ugyan köztük, de az őstörténet, ha ethnikai alapon tárgyalják is, a régészet előtt sem lehet közömbös. Vámbéry a nyelvi tényekre támaszkodó ethnikai alapból indult ki a magyarság és török-tatár népek őskorára vonatkozó kutatásaiban. Bár folyton tagadta nagy ellenfeleivel, Hunfalvyval és Budenzzel szemben a nyelv kizárólagos jogosultságát a rokonság és ősműveltség kérdéseinél, de azért ő is elsősorban erre támaszkodott. Nem volt olyan alapos és szakképzett, mint amazok, de sokkal többet látott meg náluk s jobban ismerte a magyarság lelkivilágát és mindazon pszichikai sajátságát, melyek inkább a középpázsiai nomádokkal, mint a finn-ugorokkal mutatnak rokonságot. Ezt sokféleképp lehet magyarázni, csak azzal nem, hogy a magyar nyelv közelebb áll a török-tatár, mint a finn-ugor nyelvekhöz. Vámbéry ennek megítélésében folyton ingadozott, a minek különben az volt az alap-oka, hogy rendkívüli nyelvtudása mellett sem volt igazi nyelvtudós, sem philologus. De bármily alapos kifogást lehet is tenni szakszerű tudományos képzettsége ellen: nagy ész volt s büszkesége a magyar nemzetnek, melynek tagjai sorából minden zsörtölődése mellett sem vált ki soha s nem cserélte föl magyar polgárságát az angol polgársággal.

AZ ALSÓFEJÉRMEGYEI TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYI EGYESÜLET MUZEÁLIS MŰKÖDÉSÉRŐL ugyan sokat és sokfélét lehetne közzétenni, de ez alkalommal csak a legrövidebbre szabott alakba szorított, s csak az újabb időre vonatkozó mozzanatokat szándékozom működése köréből közölni, melyek azonban Dácia és főképen Apulum városának részletesebb történetére nézve fontos és eddigelé kevésbé ismert adatokat tartalmaznak.

Az ebből keletkezhető félreértések kikerülése végett pedig szükséges fölemlítenem, hogy egyesületünk muzeális működésében az adott, igen természetes és különben is könnyen belátható okoknál fogva jelenleg főképen Apulum, Dácia volt fővárosának belterjübb kutatására fordítja figyelmét s e nagy feladat megoldása céljából nem ide-oda kapkodva működik, hanem rendszeres s a lehetőségnek megfelelő zónákra felosztott területekre irányítja munkaerejét s kutatja a körülbelül hat kilométer hosszú s eddig csak ideiglenesen megállapított két-három kilométernyi széles római város területét.

Eme tervszerű munkálkodás mellett máris számottevő történelmi eredményeket ért el, mert szakszerű munkálkodása alapján sikerült Apulumnak négy főalkotó részét konstatálni, u. m.:

1. A római katonai tábor elhelyezését. E tábor eleinte kettős tábor lehetett,* mert az itt előkerült két téglabélyeg elég világosan bizonyítja, hogy Traianus császár mindjárt az első időkben megépítette e katonai állandó tábort akkor, mikor a legio XIII Gemina még együtt volt a Dáciában csak kevés ideig tartózkodó legio I Adiutrix-szal.

Az ezen tényre adatul szolgáló bélyeges téglát az 1. ábra mutatja be.**

2. Apulum municipiumi és 3. coloniai részének megkülönböztetését; végre pedig

4. a római temetkezési helynek, vagyis a sírok utcájának fölfedezését, s ezzel kapcsolatosan az e ponton létezett bronzkori telepnek megállapítását.

RÓMAI BÉLYEGES TÉGLA APULUMBÓL.

E négy területre oszlik a kutatási munka is, még pedig olyformán, hogy az mindeniken sorban a megfelelő időben történik meg. A közben fölmerülő, előre nem látható esetekben a tervszerű munkálkodás is azok szerint többé-kevésbé változik.

Az előre megállapított munkaprogrammnál fogva a múlt évi és az idei télen és tavaszkor a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének

* L. az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1912. évi október 12—14. napjain tartott vándorgyűlésének emlékkönyve. Kolozsvár, 1913, 48 old.

** E bélyeges téglának csak három példánya létezik; az egyik, az itt bemutatott példány a gyulafehérvári múzeumban van, a másik a dévai múzeumban, a harmadik pedig a bukaresti egyetemi múzeumban látható, a hová az régebben került, mikor vidéki múzeum nálunk még nem létezett. L. Dr. Cserni Béla: Apulumi maradványok. Alsófehérmegyei történelmi és régészeti egyesület 12 évkönyve, 96 oldal. 1903. — Téglás Gábor: Újabb adalék a legio XIII Gemina és Adiutrix prima Daciai működésének történetéhez. Századok XLVII. évf. 152. old. 1913.

megbízásából a Colonia Apulensis területén végeztem a folytatólagos ásatást, a mely ponton egy hatalmas római háznak maradványait nagy részben feltárattam.¹

E ház az építése és beosztása szempontjából, a szobák területének nagyságától eltekintve, hasonlít teljesen a Wiesbaden melletti limes kastélyban levő s az ottani leletek hiányossága miatt egyszerűen csak a «fabrica»-nak elnevezett nagy épülethez.²

Az elmúlt 1911/1912. évben kilencz helyiséget (A—I) tártam fel s kutattam ki legalaposabban, három helyiségnek (K, L, M) csak falait derítettem fel, az 1913. évi télen és tavaszkor pedig a tizenegyedik (K) helyiséget kutattam fel az anyaföldig. Az e házból múzeumunkba került leletek száma már túlhaladja az 1000 darabot s bizonyos vagyok benne, hogy e ház folytatólagos feltárásának alkalmával még igen sok érdekes leletünk lesz.

A már meglevő leletek sorából a római viszonyok és Apulum helyzete mibenlétének helyesebb megértése céljából legelőbb az itt lelt márvány függő szobamennyezet részleteit említem fel,³ melyek megmutatják, hogy Apulumban is olyanforma épület-diszítésekét alkalmaztak, mint a milyenek voltak a gazdag Pansa házában a nem sokkal idősebb Pompejiben.

Minthogy e szobarészletek itt nálunk ritkaságszámba mennek, a mennyiben például ilyesmit sem az Archæologiai Értesítőnek megjelent harminczegy kötetében, sem más könyvben eddig nem láttam Dáciából vagy Pannoniából fölemlítve, azért e lelet a rómaiak dáciai építészetére nézve új adatul szolgál. Ugyanilyen márvány mennyezetrészletet találtunk az idén is a feltárt nagy helyiség maradványai közt.

Az idei ásatásunkat, mint már említém, a hatalmas épületnek keleti részében folytattam azon nagy helyiségben (K), melynek keleti fala a Gyulafehérvárra vezető országút nyugati szélével határos.⁴

E nagy, már a rómaiak idejében legalább kétszer átalakított helyiségben két oszlopsort találtam derékszögben elhelyezve az északi és a nyugati szobafalakkal szemben, melyek az ott létezett peristylumra emlékeztettek, de a legutolsó átalakítás alkalmából elveszítette jellegét, a mennyiben a peristylumban alkalmazni szokott piscinának nyomára sem akadtam s a déli és keleti oldalakon a két oszlopsor is alapjából hiányzott. Az in situ megmaradott észak és nyugat felőli oszlopoknak lába és két korinthusi oszlopfő töredéke múzeumunkba került, az oszloptörzseket azonban már elvitték régebben.

Az említett két csonka oszlopfő a múzeumunkban már meglevő oszlopfők sorozatának számát 42 darabra emelte.⁵

A nagy helyiség déli részében, körülbelül azon a ponton, hol az épület átalakítása előtt a déli oszlopsor állhatott, két három-három fokos lépcsővel

¹ L. a Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest, 1912. VI. évf. 2—3. és 4. füzetét.

² L. Der obergermanisch-rätische Limes des Römerreiches, XXI. füzet, Dr. Emil Ritterling. Wiesbaden, 31—40. old. és V. tábla 1. ábra C.

³ L. az Arch. Ért. 1912. XXXII. köt. 352—357. old.

⁴ L. Múzeumi és Könyvtári Értesítő VI. évf. 4. füz. 259. old.

⁵ L. Arch. Ért. 1911. XXXII. k. 228—253. old.

- bíró lépcsőházat tártattam fel. Az ajtósarok számára készített mélyítéssel ellátott kő lépcsőfokot a múzeumban helyeztem el. E lépcsőház az épület emeletére vezetett.

Ez az első eset, hogy Dáciából, illetve Apulumból emeletes háznak maradványa kimutatható.

A leletekről, a mennyiben azok az épület jellegére és használatára s együttesen egyáltalán az egész városnak polgári, műveltségi és gazdasági viszonyaira nézve történeti adatokat nyújtanak, rövidesen csak annyit említek fel, hogy azok száma az idén 410 darabot tett ki, mely számból az a feltűnőség derült ki, hogy az e házban eddig lelt 271 darab csont haj- és varrótü számához az idén új leletképen 90 darab sorakozott, a mi által azok száma összesen 361 darabra emelkedett, mely körülmény ugyan egyetlenegy házra nézve mindenestre jellegzetes és feltűnő.

E csonttűsorozat igen szép példányokat foglal magában, de többnyire közönségesebb darabokból áll, van azonban közöttük egy ritka szép is, mely a külön főlemlítést megérdemli, minthogy Apulumból ilyen még nem került elő, de más helyről sem láttam.

A 2-ik képen bemutatott e hajtűnek szára csavarmenetes és fejét igen csinos korinthusi oszlopfe és reá helyezett római női mellkép képezi. Az egész tűnek hossza 13·4 cm., mely hosszúságból a mellképre 2·4 cm., az oszlopfe 1 cm. esik, a szára 10 cm., melynek felső része 3·7 cm. hosszúságban csavarmenetes. A tű hegye kissé csonka.

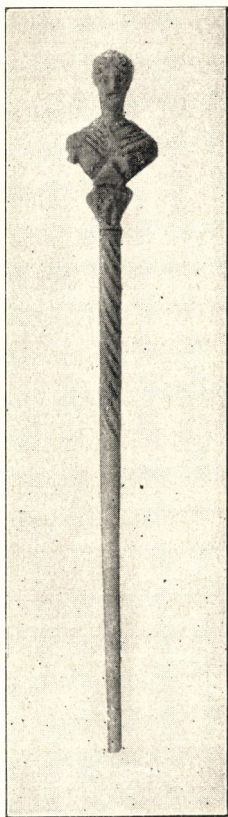
A mellszobor és az oszlopfe igen csinos faragvány, a hajzat kétfelé van osztva és hullámvonalosan hátrafelé fésülve, hol keresztbe kötött szalag a fonadékból álló görögös kontyot választja el a második század közepére emlékeztető császárnői frizurától.

A szemcsillag mélyítésében valószínűleg gyöngyszemecske vagy drágakő volt illesztve.

Ruházata csinos ránczozatú s a nyak alsó részéig takarja a testet. Az oszlopfe és a mellkép alsó része a közelében volt bronztárgytól kissé zöldre van festve.

Ugyanezen helyiségnek nagy kőlapokkal borított padlója alatt fehér márványból való férfejet találtunk, mely valószínűleg a háznak utolsó átalakítási ideje előtti házigazdája vagy családjához tartozó valamelyik tagnak a képmása. (3. kép.)

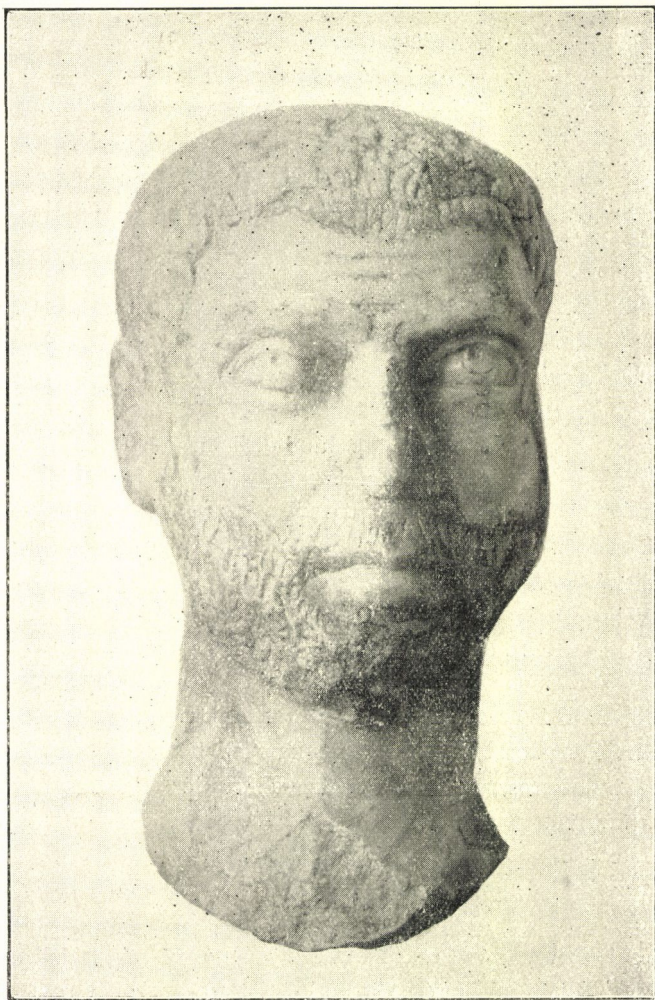
E szoborkép a nyak alsó részéig terjed, de nem mint töredék, hanem mint ép állapotú egész darab; mert a nyak alsó része gömbölydedre van kidolgozva és durvára csiszolva, úgy hogy tetszés szerint más hozzáillő szobor-mellrészre vagy szobortörzsre is illeszteni lehessen.

RÓMAI STYLUS
APULUMBÓL.

A rövidre nyírott hajazata, kis bajusza és göndör szakála kissé hanyagul van kidolgozva, míg ellenben ránczos homloka, szeme, szája és a füle sokkal több gonddal készült és azért jobb művésznak gyakorlott kezére vall.

Az irisz és a pupilla ki van dolgozva, a szemöldöke az erősen kidomborodó homlokcsont szélén alig látható. Az orra baloldala és hegye, valamint

RÓMAI SZOBORFEJ APULUMBÓL.

a szakála balfelöli része megcsontult valószínűleg már azon időben, mikor a helyiség padlója alá került mint «törmelék».

Előkelő, komoly arczkifejezésű, 40—50 év körüli férfiút ábrázol.

Az e helyiségből származó és múzeumunk anyagát gyarapító anyagról csak röviden, szám szerint tesztek fölemlítést ez alkalommal, fentartván magamnak a későbbi szakszerű, bővebb leírását.

Az idén előkerült 410 számba vett leletdarab közt van 48 darab római

bronz- és ezüstpénz: 2 köztársasági és 46 császári, Traianustól I. Philppusig (bezárólag); 29 különböző bronztárgy, melyek közt egy Traianus-fejjel, alig olvasható körirattal és három arányos távolságban készített lyukkal ellátott phalera van, mely talán lószerszám díszítésére szolgált; 6 vastárgy; 3 ólom-, 20 kő- és 88 terra sigillata tárgy és töredék, ezek közt sok relieves és néhány bélyeges darab van.

A terra sigillata maradványok közt van sok, melyek a valószínűleg Apulumban létezett fabricából valók, mert bizonyos, hogy itt fabrica volt, a mi az itt lelt mécses, tál és más igen érdekes formák alapján bizonyítható.

De van itt sok olyan is, melyeket importnak kell elismerni s melyek Galliá- és Germániából valók lehetnek, de van a szürke agyagedények közt olyan is, mely a belgiumi fazekasműhely gyártmányára emlékeztet. III darab agyagtárgy, e között van 18 mécses, több bélyeges is, melynek bélyegei a Heidenheim melletti limes kastélyban előkerültekkel azonosak.* 1 paszta-, 27 üvegtárgy, közte egy játékkoczká is; 2 bélyeges téglá (mélyített 4.5); 4 stukkodarab s 63 különféle csonttárgy (Spielstein = játékkorongocská, kanál stb.), végre pedig kis mennyiségű gyöngéd rózsaszínű arcfesték poralakban.

A fentebbiekben csak szám szerint felsorolt egyetlenegy helyiségből előkerült leletek leltára, a régebbi időkben itt működő kincs- és építőanyag-keresők fosztogatásának daczára még mindig kielégítőnek mondható, s remélhető a még gazdagabb és becsesebb eredmény a Colonia Apulensis területéről, hogy ha el nem késve, az e ponton még a föld alatt rejlő igen számos, talán a százat is meghaladó római házmaradványa fel leszen tárva a maga idejében.

Dr. Cserni Béla.

A VÁCZI SZÉKESEGYHÁZ KINCSTÁRA. *Koncz József* sekrestyeigazgató szerkesztésében egy ötíves füzet jelent meg «A váczi székesegyház kincstárának útmutatója» cím alatt, mely könyvárusi forgalomba nem került, hanem ingyen kapja a kincstár minden látogatója. Tudtunkkal ez az első lajstrom, mely magyar püspökség egyházi kincseiről nyomtatásban megjelent. Az Esztergomban őrzött híres primási kincstár műtárgyainak katalógusa is csak most van még sajtó alatt. Míg azonban a nagyhírű primási kincsek köz-kincsekké váltak, mert kiválóbb tárgyait számtalan kiállításon bemutatták és művészi reprodukciókban ismertették, addig a legtöbb egyházi kincset véka alá rejtve erős zár alatt tartják, úgy hogy a szakember érdeklődése is csak a legmagasabb protekció érvényesítése mellett elégíthető ki. A főváros töszomszédságában fekvő Vác művészi érzékű püspöke, *Csáky Károly* gróf, követendő példát állított azzal a rendelkezésével, hogy székesegyháza kincstárát a nyilvánosság előtt megnyitotta és megbízható, pontos katalógust bocsátott az érdeklődők rendelkezésére.

Az egyházmegye ősi kincsét a hagyomány szerint a mohácsi csatavesztés után két kanonok a váczi püspök tulajdonát tevő nógrádi várban ásta el. Mikor

* L. Der obergermanisch-rätische Limes des Römerreiches, XIII. füzet. Heidenheim, 10. oldal.

aztán a győztes török előrenyomult, a püspök és kanonokjai menekültek és a Szepességbe bujdosnak el. A kincsek helyének titkát magával vitte a sírba a két megbízott. Szent László és Géza királyok, Boleszló és Báthory Miklós püspökök kincse közel 400 év óta pihen az anyaföld gyomrában. A nép még ma is kitartással kutat utána. A török uralom alól felszabadult városba 1687 után tértek vissza címzetes püspökei, — a kik a szepesi káptalan nagyprépostjai voltak, — hogy helyreállítsák a várost és újra szervezzék a káptalant.

Csak az ez idő óta összegyűlemlt tárgyak alkotják a mai kincstárát. Alapját tulajdonképen *Migazzi Kristóf* gróf biboros püspök vetette meg. De elődjektől is maradtak fenn becses dolgok, így például Kollonits Zsigmondtól (1709—16) egy művészi szentségmutató, gróf Forgách Pál püspöktől (1757—59) egy nehéz barokk-kehely, Althann és Migazzi püspökök közös ajándéka a gróf Csáky Károly Emánuel püspöktől kiegészített s igen becses smaragdokkal ékesített szentségmutató; gróf Althann püspöktől is maradt becses főpapi ornátus. Több rendbeli misekészlet, sok aranyfonatú selyem-díszöltöny, püspöksüveg, pásztorbot, számos ereklyetartó s efféle, az istentisztelet céljaira szolgáló művészi kivitelű egyházi tárgy látható ebben. Egyik érdekessége Mária Terézia casulája, melyet a nagy királynő saját kezével hímzett. A kincstár egyéb kézimunkáját is őrzi, valamint azt az arany mellkeresztet, a melyet Migazzi a váci látogatás emlékére kapott tőle. Gróf Csáky Károly Emánuel a jelenlegi megyés püspök kiváló gondozása következtében a kincstár egészen új alakot nyert és sokféle ajándékokkal gazdagodott. A nagyértékű misemondó ruhákat egytől-egyig megújította s újabb adományozással valóban művészi példányokkal gyarapította. Az egyházmegyéből is összegyűjtötte a művészi becsű ruhákat s megfelelően renováltatta, igen szép példányok pl. a dorozsmai, szentesi, farmosi casula.

Mikor *Csáky Károly* gróf 1900-ban a püspöki széket elfoglalta, ezek a két évszázadon át összegyűjtött egyházi szerelvények rendezetlenül és az elpusztulás veszedelmének kitéve heverték a templom sekrestyéjében. A kiváló művészi érzékkel bíró főpap első teendője volt, hogy a székesegyházi szentély jobboldali oratoriumának két szobáját a műkincsek befogadására alkalmassá tette, bebútoroztatta, a tárgyakat stilszerűen renováltatva tárlókba helyeztette és lajstromba vétette.

Ennek a tíz évi fárasztó munkának eredménye a most kiadott útmutató, melyet *Koncz József* sekrestyeigazgató kellő szakértelemmel állított össze. A 80 leltári szám alatt ismertetett és 111,000 koronára becsült tárgyak mind-egyikéhez nem csupán szakszerű leírást ad, hanem érdekes történeti megjegyzéseket is csatol.

Teljes elismerés illeti őt munkájáért, de különösen az áldozatkész püspök előtt kell lerónunk a hála adóját, mert veszendőnek induló közkinccset mentett meg és tett üdvös intézkedései által valóban közkinccsé. Vajha főpapjaink mind követnék a váci püspök példaadását és megnyitnák a nyilvánosság előtt értékes művészi kincseik tárházát!

Dr. Tr.

RESUMMÉS.

TROUVAILLES SCYTHIQUES est le titre de deux articles écrits par Géza Nagy (I) et Gabriel Téglás (II). Etudiant les trouvailles provenant de divers époques et de divers caractères, Géza Nagy fait distinction d'objets de l'âge du bronze des peuplades nomades issues de l'Asie-Centrale qui s'étendirent jusqu'aux environs de la source du Danube et dont la culture date de leur ancienne patrie, puis il distingue d'objets provenant des peuplades qui ont asservi celles-ci ou qui les ont succédé (celles sont les centaures du mythe et les szaka = scythes). Vu la forme du poing du sabre et celle des haches (csákány) M. Nagy met au rang du premier groupe ces peuplades qui sont rangées par M. P. Reinecke dans son étude (V. Arch. Ért. 1899.) à la seconde période du développement ; mais il n'y voit pas une différence d'époque, mais une différence ethnographique qui les range entre les peuplades de la voie nord-ouest du première période et celles du groupe sud-est de la troisième période. Sur le terrain de la Hongrie les représentants des deux groupes se rencontrent vers 1500 a. J. Chr. Le souvenir à ces nomades sont les différents haches et marteaux. Pour la Hongrie, un âge du cuivre comme le lien entre les âges de la pierre et du bronze, ne peut pas être admis. Si en Hongrie il y en avait eu un âge du cuivre, on aurait du trouver une immense quantité de monuments de cet âge, aux environs des montagnes Mátra où l'on trouve du cuivre noir. Mais le fait en est que malgré le grand nombre des trouvailles dans les Montagnes Mátra, celles en cuivre sont relativement plus rares qu'en toutes les autres contrées de notre pays, riche en trouvailles de l'époque de transition de l'âge de la pierre à celui du bronze. Une partie des objets en cuivre : poignards, haches plates de la troisième période nous vinrent de la Méditerranée (Cyprus, Sicile). L'autre partie des objets : haches, haches-marteaux, qui deviennent en l'ouest, et nord-ouest de la Hongrie de plus-en plus rares, proviennent des peuples nomades de l'orient. Le plus ancien de ces objets est—selon M. Nagy — le type du marteau de Lucska et Tordos trouvé en compagnie d'objets en pierre, et qui par sa forme avec les haches et marteaux se rapprochent le plus aux objets en pierre, peut être placé au temps de la première invasion des nomades à chevaux. Cette époque peut être nommée par les centaures du mythe, qui se présentent selon les grecs à l'époque mycénienne (XIII. siècle a. J. Chr.). Un autre groupe sont les haches-marteaux aux tranches transversales qui sont plus nombreux dans les parties orientales que dans les parties occidentales de notre pays et hormis les provinces les plus voisines, on ne les rencontre que très rarement. Il nous

semble donc que cette sorte de hache-marteau se développait sur le terrain, de la Hongrie actuelle des haches à double tranche des rois de Karie et du Zeus Labradenus (*λαβροϋς*). L'apparition du type du hache-marteau aux tranches transversales peut être datée d'après un exemplaire trouvé dans la septième ville de Troie aux XI—Xe siècle. Puisque les exemplaires de ce type ne sont à rencontrer qu'isolément, il est bien vraisemblable qu'ils étaient les insignes des chefs.

Le troisième groupe présente les haches qui dans une forme primitive sont en cuivre, et dans une forme plus développée, en bronze. Le type de ce groupe est le même que celui des haches provenant des environs du Volga, du Oural et des steppe Kirghiz qui furent exposées en 1876, par l'archéologue finlandais J. R. Aspelin lors du Congrès intern. d'archéologie à Budapest.

Les haches en or qui furent trouvées en 1841 à Czofalú (comitat Háromszék) représente une variante plus développée de cette type. La trouvaille se composait de plusieurs haches en or et divers autres objets. Une hache et une grande partie de la trouvaille fait partie de la collection impériale à Vienne. Ces objets sont publiés par Arneth. Trois haches et quelques autres pièces en or sont perdus, mais nous en connaissons les formes car Charles Horváth juge supérieur à Marosszék, faisait dessiner la trouvaille complète et François de Kállay les présentait à l'Académie des Sciences le 12 juillet 1841. Des haches semblables ont été trouvés en parties de 20—25 pièces, bien cachés, dans les contrées qui sont désignées par Hérodote, comme les lieux d'habitation des Agathyrse riches en or. De cette sorte J. Hampel attribuait des haches aux Agathyrse tandis que celles des contrées du Danube et de la Drave peuvent être mis en relation avec les Sigynnes. Les objets du troisième groupe proviennent d'après leurs ornements de la dernière période de l'âge du bronze (caractère de Hallstatt) et de cette sorte ils sont les devanciers des antiquités scythiques proprement dites, ces dernières étant en relation avec la migration des scythes ou scolotes au VIIe siècle a. J. C. et appartenant à la période plus ancienne de l'âge du fer.

Le quatrième groupe sont les haches en fer. Il y a aussi des haches en cuivre qui appartiennent à ce groupe ayant la même forme que celles en fer.

II. Dans la seconde partie Gabriel Téglás traite un miroir scythique qui fut trouvé à Makkfalva et que le Musée National Hongrois acheta. D'après M. Téglás ce miroir ne fut pas fabriqué en Dacie, mais y fut importé d'une ville grecque du Pont.

Dr. LOUIS DE MÁRTON : CLASSIFICATION DES FIBULES DE LA HONGRIE. Série II les fibules de l'époque de Hallstatt.

L'article faisant partie d'une série d'études le résumé suivra l'apparition de la série complète.

ALTRÖMISCHE ZEICHEN- UND SCHREIBUTENSILIEN im Ungarischen Nationalmuseum und im Museum zu Aquincum. Die antiken Zeichen- und Schreibutensilien werden am leichtesten nach dem verwendeten Material

in zwei Gruppen geteilt und zwar: 1. die festen Schreibstoffe sind: Stein, Metall, Holz, Ton und Wachs; 2. die flüssigen Schreibstoffe: Farbe, Tusch, Sepia und Tinte.

Spezielle Schreibutensilien wurden bei den festen Stoffen nur bei Wachs verwendet. Von diesen sind im Ung. Nationalmuseum folgende Exemplare zu finden: Griffel aus Bein, Bronze und Silber; ein eiserner Löffel zum schmelzen des Wachses; ein Spatel aus Bein zum glätten der Wachstafeln; ein kleines Schloss aus dünnem Bronzeblech mit anhaftenden Teilen eines Dptychon, als Verschluss diente der Bronzegriffel selbst. Von diesen Utensilien besitzt das Museum zu Aquincum Griffel aus Bein, Eisen und Bronze.

Von den bei flüssigen Schreibstoffen gebrauchten Utensilien finden wir im Ung. Nationalmuseum einen kleinen Farbennapf mit Deckel aus Bein, (Inhalt: Spuren von Russ und Klebstoff); ein Tintenfass mit genau verschliessbaren Deckel aus Bronze, nach chemischen Analysen innen am Deckel ausser Kupfer, Schwefel, Spuren von Gerbsäure nachgewiesen; Pinselstiele aus Bein und Bronze; ein kleines Lineal aus Eisen, in dünnes Bronzeblech gefasst; vier Zirkel aus Bronze, mit feststellbaren Schenkeln. Im Museum zu Aquincum wird eine Feder aus dünnem Bronzeblech aufbewahrt, weiterhin Pinselstiele aus Bein und Bronze in grosser Menge.

Unter den hier aufgezählten Utensilien befinden sich zwei silberne Griffe von besonderer Form. Die Spitzen sind lang und nadelscharf. Das andere Ende der Griffel ist löffelförmig gebogen und nicht nur zum glätten, sondern auch zum schaben geeignet. Die Silberlegierung ist aussergewöhnlich hart. Alle diese Kriterien bestärken mich in der Voraussetzung, dass wir es hier nicht mit gewöhnlichen Griffeln, sondern mit Cestrume zu tun haben.

Dr. Gasparetz Géza Elemér.

GRAECO-EGYPTIAN PORTRAITS in the Egyptological Collection of the Budapest University by *Mary Freudenberg*. We give in this chapter* a short description and dating of the six mummy portraits belonging to the Collection mentioned above.

B. 514. Mummy portrait. — Canvas, with a thin stopping of stucco. Upper corners are cut away.

Subject: Head of a youth with face to front. Rather square face, round chin, short hair. Large eyes, thick eyebrows, narrow nose. Dark red lips, short, stout neck with two wrinkles. Yellowish pink complexion. He wears a white chiton with grey border and stripes and a draped himation. His left hand holds a wreath of red flowers against his breast; thumbnail is indicated. Light grey background.

Technique: Dark coat on the canvas, over which colours are applied in distemper. High lights on eyes and nose. Shading on left side of face and neck done with red lines. Red outlines. Provincial work.

Preservation: Strip broken off on right and left hand side.

Date: 130 A. D.

Height 0 m. 21 cent. (8.274 inches), breadth 0 m. 14 cent. (5.516 inches).

★

* See 1st chapter in the IIIId number of Arch. Ért.

B. 188. Mummy portrait. — Wood. — Vertically grained panel with upper corners cut away; on the original board a thin red incised line marked the shape of the panel required but this has not been very closely followed.

Subject: Head of a young woman to front. Broad face. Her black hair is parted in the middle, waved on each side and coiled up round crown of head. Black diadem with ribbon-end near right ear. Thick, arched eyebrows, large eyes, full lips; chin parted in the middle. Gold hoop-earrings. Warm complexion, dark hair, brown eyes. Grey-coloured background. She wears white chiton with purple border round neck (triangles with points), and purple stripe on right shoulder.

Technique: No priming on face of panel; colours applied in wax medium. Face and neck are put on by means of a cestrum, chiton and background with brush-strokes. The colours are applied very thick on the face leaving rough surface. High lights in the eyes, on the nose and above the mouth. Shading on left side of nose done with red colour. Hair rendered by large brush-strokes on brown ground.

Preservation: A strip broken off from right hand side and from the middle; four vertical cracks.

Date: 160—200 A. D.

Height 0 m. 32 cent. (12·608 inches), breadth 0 m. 14 cent. (5·516 inches).

★

B. 190. Mummy portrait. — Wood. — Upper corners are cut away.

Subject: Head of a lady, face turned to front. Oval face. Thick, arched eyebrows; incised mouth. High neck. Her hair is parted in the middle; on forehead arch of tiny ringlets. Gold earrings, hoop-shaped. Purple chiton with black stripe on each side. Dark complexion, brown and yellow tints.

Technique: Face of panel coated with dark, horizontally grained resinous wash, on which a priming in distemper was laid. The pigments are thin and smooth compared with the other mummy portraits. No remains of thick wax-colours, no marks of hard point. Grey ground, lilac-toned chiton. Red shading especially on right side of the face. Black eyebrows and eyelashes, red line round upper eyelid. High light in pupil of right eye. Neck done with long brush-strokes.

Preservation: Several spots; fragments of paint worn off here and there.

Date: 1st century A. D.

Height 0 m. 35 cent. (13·79 inches), breadth 0 m. 20 cent. (7·88 inches).

★

B. 533. Mummy portrait. — Wood. — Horizontally grained panel.

Subject: Head of a lady. Her hair is drawn upwards. Two high rows of regular ringlets; gold diadem consisting of lotus flowers. Two wrinkles on forehead. Large eyes. She wears purple chiton with black border and himation, the latter draped over left shoulder; black stripe down left side. Lead coloured background.

Technique: Thin priming on face of panel; grounding in distemper.

Preservation: Wood in a rather rotten condition. Surface everywhere badly damaged; a strip broken off from middle of panel, several vertical cracks; paint on many parts rewaxed.

Date: 1st century A. D.

Height 0 m. 30 cent. (14·972 inches), breadth 0 m. 14 cent. (5·516 inches).

★

B. 189. Mummy portrait. — Wood. — Upper corners are roughly cut away.

Subject: Head of a man with face turned to front. Thick hair and beard, prominent eyes, full lips. Two wrinkles across forehead, deep lines below eyes and nose. Long, melancholy face. Wears red chiton with purple border. Complexion brown, eyes the usual colour.

Technique: Face of panel covered with dark priming; colours applied in wax medium. Surface of flesh and hair thick and rough; good many marks of hard point. Neck and drapery done with long brush-strokes. Shading on left side of the face painted by means of zigzag motion of hard point.

Date: IInd century A. D.

Preservation: Vertical break and several vertical cracks.

Height 0 m. 44 cent. (17.336 inches), breadth 0 m. 14 cent. (5.516 inches).

★

B. 187. Mummy portrait. — Wood. — Horizontally grained thin panel with upper corners cut away.

Subject: Head of a woman with face to front. It is of small size. Her hair is parted in the middle, drawn upwards, forming a pointed arch round forehead and fastened in a coil round crown of head. Oval face, large eyes, narrow nose. Earrings in the form of a hoop. Necklace consisting of black stones. Lead coloured background.

Technique: Face of panel with thin dark coloured priming. The surface has a wrinkled appearance all over, marks of hard point here and there. High light in left pupil. Red shading about eyes. Background put on round outline of head before the latter was painted in.

Preservation: Several vertical cracks; wood in a rotten condition. Several breaks. Surface badly damaged.

Date: Ist century A. D.

Height 0 m. 26 cent. (10.244 inches), breadth 0 m. 9.4 cent. (3.703 inches).

INSCRIPTION TURQUE. Un vers du poète Sidki glorifiant Kasim pacha de Bude. Le vers date d'après la traduction d'*Omer Feridoun* de l'an 1078 ère des Musulmans (1667/1668 a. J. Chr.) Kasim était pacha de Bude du 7 avril 1666 au 22 mai 1667, donc l'inscription date de 1667 et fut appliquée dans le mur de la forteresse de Bude.

GYULA v. HALAVÁTS: DIE KIRCHE UND KIRCHENBURG VON KISSELYK. Die evangelische Kirche der Ortschaft Kisselyk im Komitat Nagyküküllő ist eine im Jahre 1463 erbaute gothische Basilika mit drei Schiffen, deren Achse, da ihre erste Schutzheilige die hl. Katharina (25. November) war, um 28° gegen S von der eigentlichen östlichen Richtung abweicht. Das hohe Mittelschiff wird durch vier paar Säulen von den niedrigeren Seitenschiffen getrennt, die im Osten durch eine gerade Wand begrenzt werden. Das Mittelschiff wird im Osten durch einen gothischen Triumphbogen vom Chor getrennt, der im Osten durch eine aus drei Seiten eines Achtecks gebildete Apsis eingeschlossen wird. Der Chor und die Apsis erscheint durch eine original zwischen profietierte Rippen gelegte Kreuzwölbung bedeckt und durch 5 gothische Fenster beleuchtet. Der westlichen Seite des Mittelschiffes

schliesst sich der gedrungene Turm an, dessen Erdgeschoss eine Vorhalle bildet in welche man durch ein verziertes Portal eintrat. Aussen wird die Kirche und der Turm durch Stützpfeiler gefestigt. Infolge der Angriffe der Türken wurde der Chor selbst im XVI. Jahrhundert zu einem Verteidigungswerk umgestaltet, indem man ein Stockwerk mit Schieszscharten darüber baute, und den Kirchenplatz mit einer Mauer umgab, von welcher jedoch nur der westliche Teil erhalten blieb. Der Turm dieser Mauer wurde im XIX. Jahrhundert erhöht, und hier befinden sich heute die Glocken. Der Zwischenraum zwischen der Kirche und der Burgmauer wurde durch Querwände abgeschlossen, so dass hier ein unregelmässig fünfeckiger innerer Hof entstand mit einem kleinen Wachturm an seiner Südwestecke. In der Kirche befindet sich das prunkvolle, in Renaissance-Styl gehaltene Grabmal des im Jahre 1623 verstorbenen Pfarrer Michael Oltardt.

LITTÉRATURE.

Sous le titre : *De la littérature russe*, Munkácsy décrit les cimetières du temps de la migration des peuples, à Koban, Tagauria et à Saniba.

Monographie de Gyöngyös-Solymos par Joseph Pásztor Gyöngyös 1913. — *Batthyaneum* rédigé par Tihamér Gyárfás. Tome II. Brassó 1913. paraissant chaque année une fois. — *Barlangkutató*s périodique paraissant quatre fois par an, nous oriente sur les travaux de l'étude scientifique des cavernes. — K...gő.: *Le catalogue de la Bibliothèque du Musée des Arts décoratifs* par L. J. Szőnyi.

VARIÉTÉS.

NÉCROLOGIE : Alexis Kada maire de Kecskemét, François Gödri maire de Seps-Szentgyörgy, Joseph Szinnyi père, Armin Vámbéry.

B. CSERNI publie dans son rapport sur les travaux de la Société archéologique du Comitat Alsófehér de l'an 1912/1913 une très belle épingle à cheveux d'une série de 410 épingles trouvée aux travaux d'un bâtiment, où l'on trouva encore une tête d'homme en marbre, l'estampille de la Légion XIII Gemina et Légion I Adiutrix sur la même brique, nous n'en connaissons qu' 2 autres exemplaires qui sont au Musée de Déva et de Boucares (Roumanie).

LE TRÉSOR DU DÔME DE VÁCZ est décrit par Tr. d'après un «Guide» du trésor par Joseph Koncz directeur de sacristie. Le trésor du dôme fut fondé par l'archevêque le comte Christophe Migazzi — les objets du culte étant enfouis dans le fort Nógrád par deux chanoines après la catastrophe de Mohács — sous le règne de Marie Thérèse, et fut complété, renouvelé, rangé et ouvert au public par l'évêque actuel M. le comte Charles Csáky.

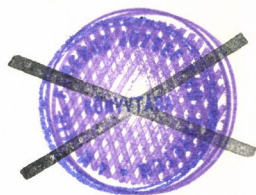
I. Melléklet az Arch. Ért. 1913. 4. füzetéhez.

1. kép.

(BUDAPESTI EGYETEM BEÖTHY-GYŰJTEMÉNYE.)

B. 514.

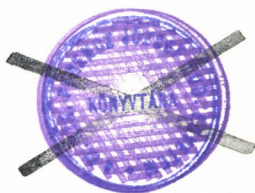

2. kép.

(BUDAPESTI EGYETEM BEÖTHY-GYŰJTEMÉNYE.)

B. 188.

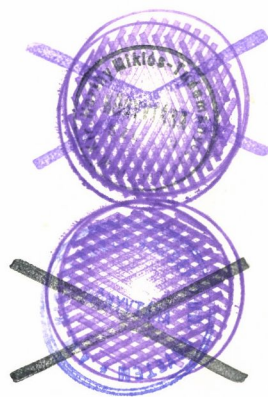

3. kép.

(BUDAPESTI EGYETEM BEÖTHY-GYŰJTEMÉNYE.)

B. 190.

4. kép.

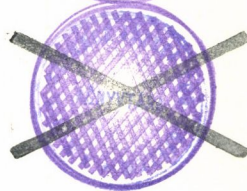

5. kép.

(BUDAPESTI EGYETEM BEÖTHY-GYŰJTEMÉNYE.)

B. 533.

B. 189.

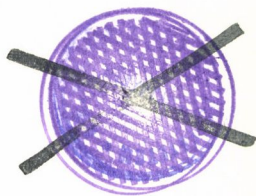

6. kép.

(BUDAPESTI EGYETEM BEÖTHY-GYŰJTEMÉNYE.)

B. 187

AZ ORSZ. REG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETMÉNYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve)
d. u. 5 órakor az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban.

★

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben
a társ. titkár, *dr. Márton Lajos*-hoz (Budapest, Nemzeti Múzeum) forduljanak.

★

A M. TUDOMANYOS AKADEMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSAGA
október 13-án (hétfőn) délután fél öt órakor báró Forster Gyula elnöklete alatt
ülést tartott. Tárgya volt: Két tag választása a római Magyar Történeti Intézet
előkészítő bizottságába. Az ülésen jelen volt az intézet alapítója, Fraknói Vilmos
cz. püspök s bizottsági tag is; az ő ajánlatára a jelen volt archæologiai bizott-
sági tagok egyhangúlag megválasztották báró Forster Gyula elnököt és dr. Ku-
zsinszky Bálint előadót a római Magyar Történeti Intézet előkészítő bizottsága
tagjainak.

★

AZ ORSZAGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT október havi
ülését október 12-én Vácra tett kirándulással kötötte össze, melyen a társulat
tagjai szép számmal vettek részt. Programm szerint találkozás reggel 8 óra
20 perczkor a nyugati pályaudvar indulási oldalán volt; innen indulás Vácra
a 8 óra 45 perczkor induló személyvonattal s megérkezés Vácra 9 óra 40 percz-
kor; hol a megjelent tagokat dr. Tragor Ignác fogadta a Váci Múzeumegyesü-
let nevében. A délelőtti a szépen gyarapodó múzeum, püspöki kincstár és székes-
egyház megtekintésével telt el, melyen dr. Tragor Ignác, a Váci Múzeumegyesü-
let elnöke és a múzeumi titkár kalauzolta a vendégeket. A Kuria-vendéglőben
tartott társasbéd után d. u. 3 órakor csavargözösön átment a társaság a szent-
endrei szigetre, az ottani Bolhavár nevű római burgus romjainak megtekintésére
s ez alkalommal dr. Kuzsinszky Bálint, társulatunk alelnöke előadást tartott a
római határvédelem szervezetéről s abban az említett burgus szerepéről. A hűvös
idő s permetező eső ellenére is a hallgatóság, melynek soraiban több hölgy is
volt, mindvégig kitartott s figyelemmel hallgatta végig az érdekes előadást. Haza-
térés programm szerint a délután 5 óra 19 perczkor induló személyvonattal tör-
tént, de a megjelentek nagyobb része dr. Tragor Ignác vendégszerető házában
maradt.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA.

1912—1914.

Örökös tiszteletbeli elnök: BÁRÓ NYÁRY JENŐ.

Elnök: Dr. báró FORSTER GYULA.

Másodelnök: Dr. KUZSINSZKY BALINT.

Titkár: Dr. MÁRTON LAJOS.

Pénztárnok: LIPCSEY JÓZSEF.

Ügyész: Dr. FEJÉRPATAKY KÁLMÁN.

I. Választás alá nem eső választmány az 1913. évben.

Budapesten:

Dr. BONCZ ÖDÖN	Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ	Dr. RÉTHY LÁSZLÓ
Dr. ÉBER LÁSZLÓ	Dr. KAMMERER ERNŐ	SCHULEK FRIGYES
Dr. br. FORSTER GYULA	Dr. MAHLER EDE	Dr. SZENDREI JÁNOS
FRAKNÓI VILMOS	NAGY GÉZA	VÁSÁRHELYI GÉZA.
	BÁRÓ RÉVAY FERENCZ	
	RADISICS JENŐ	

Vidéken:

Gróf APPONYI SÁNDOR (Lengyel)	Herczeg ODESCALCHY ARTHUR (Kör-
CSOMA JÓZSEF (Abaúj-Devecser)	mőczbánya)
	Dr. THALLÓCZY LAJOS (Bécs).

II. Ideiglenes választmány 1912—1914.

Budapesten:

BELLA LAJOS	GLÜCK FRIGYES	Dr. LÁNG MARGIT
CSÁNYI KÁROLY	GOHL ÖDÖN	Dr. LÁNG NÁNDOR
Dr. FINÁLY GÁBOR	HALAVÁTS GYULA	MIHALIK JÓZSEF
Dr. GERECE PÉTER	Dr. HEKLER ANTAL	PEREGRINY JÁNOS
Dr. GEREVICH TIBOR	HUSZKA JÓZSEF	Dr. SEBESTYÉN GYULA.

Vidéken:

Dr. BÉKEFY REMIG (Zircz)	KUBINYI MIKLÓS (Árva-Váralja)
BÖRZSÖNYI ARNOLD (Győr)	LEHÓCZKY TIVADAR (Munkács)
BUNYITAY VINCZE (Nagyvárad)	BÁRÓ MISKE KÁLMÁN (Kőszeg)
DARNAY KÁLMÁN (Sümeg)	PINTÉR SÁNDOR (Szécsény)
FOLTIN JÁNOS (Eger)	Dr. POSTA BÉLA (Kolozsvár)
Dr. KARÁCSONYI JÁNOS (Nagyvárad)	VARJÚ ELEMÉR (Kassa).

XXXIII. KÖTET. 5. SZ.

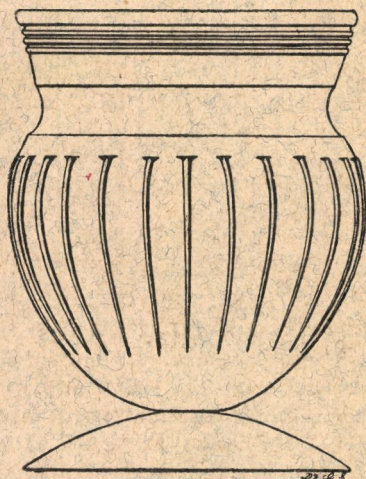
UJ FOLYAM. 1913 DECEMBER 15.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. TUD. AKADÉMIA ARCH. BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. RÉGÉSZETI S EMB. TÁRSULATNAK
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

NAGY GÉZA.

EZÜST POHÁR REKONSTRUÁLT RAJZA.

F 1922/23-

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1913.

Az évi tartalom és betűrendes tárgymutató a jövő füzethez lesz
mellékelve.

TARTALOM.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

I. SUPKA GÉZA. A tépei népvándorláskori leletről. (Hét ábrával) 395—408. és 470—471. l.

II. SZENTMÁRTONI DARNAY KÁLMAN. Somlyói szobrocska a régibb vaskorból. (Két ábrával) --- 408—411. és 471. l.

III. Budai török emlékek. *Omer Feridoun* fordítása sat. után. (Két ábrával) 411—414. és 472. l.

IV. Dr. KREMMER DEZSŐ. Budát ábrázoló XVII. századbeli kézi rajzok. (Három ábrával) --- 414—423. és 472. l.

V. KENCZLER HUGÓ. Kassai oltárszárnyak a kassai és bécsi múzeumban. (I—VIII. táblával és a szövegben három képpel) --- 424—443. és 472—473. l.

IRODALOM.

I. BÁN ALADÁR. Az észtek régészeti irodalmából. *Jung János* archaéologiai munkássága --- 444—448. és 473. l.

II. SCHMIDT HUBERT két értekezése. *Ism. Belia Lajos* --- 448—454. és 473. l.

III. MAHLER EDE. Beöthy Zs. egyiptologiai gyűjteménye. *Ism. ng.* 454—456. és 474. l.

IV. A szumirokról. (Dr. Kmosko M. és Varga Zs. tanulmányai.) *Ism. ng.* 456—459. és 474. l.

KÜLÖNFÉLÉK.

I. HEKLER ANTAL. Adatok a Fejérváry—Pulszky gyűjtemény sorsához. (Két képpel) --- 460—465. és 474. l.

II. *ng.* Újabb honfoglaláskori leletek (Szabolcs m.) --- 465—467. és 474. l.

III. A székely rovásírás emlékei 467—469. és 474. l.

IV. A keresztelű csákányokhoz 469. l.

Az Arch. Értesítő közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

AZ ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ XXXIII. kötete (1913) öt füzetben, mindenkor 6 nagy ivnyi tartalommal és számos képpel február 15-ikén, április 15-ikén, június 15-ikén, október 15-ikén és december 15-ikén jelenik meg. — Az orsz. rég. és embertani társulat tagjai a 10 korona tagdíj fejében kapják. A tagdíjak Lipcsey József rég. társ. pénztárnokhoz (Üllői-ut, Iparmúzeum) küldendők. — A lap szellemi részét illető közlemények az «Arch. Értesítő» szerkesztőjéhez (N. Múzeum), reclamatiók egy hó lefolyása alatt dr. Márton Lajos t. titkárhoz (Nemzeti Múzeum) küldendők; későbbi reclamatiók csak kivételesen vétetnek tekintetbe.

CZIKKEK. TANULMÁNYOK.

A TÉPEI NÉPVÁNDORLÁSKORI LELETRŐL.

Hivatalos megváltás útján a népvándorlaskorból származó érdekes lelethez jutott a Nemzeti Múzeum Tépe biharmegyei községből. A lelet leírása egészében a következő:

1. Ezüstpál negyedrésze, a melyet nyilván a népvándorlás idején barbárul metéltek le az egészből osztozkodás alkalmával. A tál keskeny oldalának szélét delfin adja, a melynek szájából stereotyp hullámdísz tör ki és vonul végig a tál hosszoldalán; a hullámsor felett astragalus, alatta gyöngysor adja a tál keretdíszét. A tál kagylósan mélyed a közép felé, a hol körformájú lécztag hangsúlyozza a középpontot. A hosszoldal közepén, a tál belső felületén, két tekercsbe hajló kartus emelkedik; a tekercs alsó végei növényi habitusúak, s a tekercs felületét palmettás levél-díszű szívlap foglalja el. Az összes díszítések, kivéve a középső körtagot, öntött és czizellált díszűek. A tál alsó felületén, középpütt, négyszögben kiemelkedő borda a tál lábát alkotta; e négyszögön belül 4—5 bizánczi ezüstfinomsági bélyeg volt beütve. Súlya 721.97 gr. 2. Vékony lemezből készült domború ezüstkorong, 6 cm. átmérőjű. Közepén kerek lyuk van; valószínűleg ezüstcsésze talpa volt. Súlya 20.88 gr. 3. Határozatlan formájú ezüstitöredékek. Kiválik közülök néhány kagylószerűen bordázott darab, valamint többszörös hornyolású peremdarabok. Valószínűleg a 2. számú koronggal együtt kis ezüstcsészét adtak. Súlyuk együtt 25.15 gr. 4. Kéttagú csattot példázó övdísz aranyból. Nagyobbik tagjának közepét hosszúkás cabochon befogadására szolgáló keret foglalja el, a melyet lyra-formájú pajzs övez. E pajzskeret külső és belső szegélyét gyöngysor teszi, ezen belül pedig ékmetszésű díszű lemez nyugszik. A pajzsot kívül tizennégy nagy tömör aranygömb sora határolja. Az egész díszítmény vékony, trébelt aranylemezen nyugszik, a melynek széléről zsinórtag hajlik le. A lemez alsó oldalára három, felvarrásra szolgáló hurok van erősítve. Az övdíszítmény kisebb, csüngőtagja csattkeretet és csattnyelvet utánoz, de

minden tektonikus jelentőség nélkül. Két oldalt egy-egy fonott mívű díszítésű dudor emelkedik, a melynek tetején lévő keretekben almandinok ülhettek (az egyikben még benn ül a reczés aranylamella). E két dudor között, tényleges csattnyelvet példázó, de az alapra szilárdan erősített fonadékdíszű tag hajlik át, a melynek felső végét két körösnnyílású, kövek befogadására alkalmas kaszetta adja; ettől jobbra-balra: gyöngysorral övezett csákos levél (pávaszem) formájú kaszetta emelkedik. Az övdíszítmény két tagját többszörösen hornyolt széles aranypántból való hurok kapcsolja össze. Súlya 59.92 gr. 5. Összelapított gyűrű formájú markolatpánt aranyból; fonatos és áttört díszítésű felrakott lemezzel; a felső lemez áttöréseiben itt-ott színes paszták nyoma látszik. Súlya 7.40 gr. 6. Arany kardpánt-díszítmény töredékei. Áttört műben egyik oldala ruta mustrát tüntet fel, másik oldalán három, egymásmellé sorakozó gyöngysoros kört látunk, minden körbe egy barázdával hornyolt négyszög van helyezve, a négyszög csúcsainak a körrel való találkozása pontjain négyoldalú, homorúan prizmatikus mélyedés van. E pánt-töredékek együttes súlya: 15.68 gr.

A találás körülményeiről — a lelők nevén kívül — egyéb adat nem áll rendelkezésünkre.

★

A lelet tárgyainak tarka összeállítása első pillanatra szinte kéteyleket támaszt a lelet egységes volta iránt. Antik-hellenisztikus tárgyak mellett tiszta ú. n. germán és perzsa elemek élénken rávilágítanak Magyarországi földjének arra a korára, a melyben ilyenfokú emlékkeveredés egyedül lehetséges: az avar korszakra, a melyből a hazai talaj már néhány ilyen kevert leletet vetett felszínre.

A leletnek ethnikailag, mint műtörténetileg legközelebbiről meghatározható tárgya a delphines tál töredéke. (1. ábra.) E tál genezise legtisztábban áll előttünk. Nyilván az alexandriai toreutika azon számos emlékei közül való, a melyeknél a delphin, formáinak kellemes konturja által a tisztán ornamentális motívumok közül szinte a tektonikus elemek közé siklott át. Schreiber* ismert alapvető művében is főként ebbéli szerepével foglalkozik a delphin-motívumnak, a mikor egész sor ércztárgyon (24*, 25*, 35*, 39*, 46*, 76*) leginkább mint a fogantyúk, markolatok díszítését mutatja be. Így a felsorolt példák csupán typologiailag, s nem a bennök rejlő konstruktív gondolat szerint, nyújtanak ujjmutatást tálnak díszítményeihez. Mindenesetre már itt is kiemelni kívánnám Schreiber azon csoportját, a melynél a delphinfej hullámmal a szájában ábrázoltatik (id. m. 314. o., és 25* δ, Nápoly, Mus. Naz.** v. ö. még id. m. fig. 117.), valamint az astragalusnak és a gyöngysornak keret-

* Schreiber, Th. Die alexandrinische Toreutik. Leipz. 1894.

** Ábr. Museo Borbonico VII. Tav. 63 id. Schreiber.

1. ábra.

1. a) EZÜST TÁL BELSŐ RÉSZÉ.

díszül való alkalmazását a mi tálunk értelmében, mint pl. a bavay-i ezüstedénynél.¹ Mégis, mint tektonikus peremdísz, legközelebb áll darabunkhoz a boscorealei kincs 50. sz. tálának² affrontált két delphinje, a tálon való alkalmazása tekintetében. Egyébként azonban nem kicsinylendő stilisztikus eltérések különböztetik meg a tépei tál adossált, naturalisztikus delphinjeitől ezeket a boscorealei stilizált, részleteikben elaprózott, szigonyos farkban végződő halakat. A stilizálás a tépei ezüstitálón két jelenségben mutatkozik: a tálát övező hullámverés szke-matikus ábrázolásában, s a hosszoldal közepén a kartus-t tartó tekercs alsó végének növényyszerű kiképzésében. Nem tartjuk magunkat hivatottnak a tál chronologiai megállapítására; ezt hozzá értő szakemberre kell bízunk.³ Az időpont, ante quem, megállapításánál segítségünkre lehetnének a tál hátsó lapján bevert bélyegek (2. ábra), ha ismernők a bizánczi ezüsbélyegek időrendi sorát. Sajnos, ma még ott tartunk e kérdésben, hogy a bélyegek jelentőségével sem állunk tisztában. Ezt panaszolja fel Rosenberg két ízben is,⁴ a mikor a megfelelő anyag gyűjtése híján, a kérdés megoldását egyelőre függőben kénytelen hagyni. Hivatkozik az ezüsbélyegek dolgában eddig felmerült három fajta nézetre; az egyik szerint a tárgyak tulajdonosait jeleznék velök; a másik szerint későbbi ellenőrző-bélyegzések, a melyekkel jóval régebben készült tárgyak ezüstitartalmát kívánták megjelölni; s a harmadik, a Szmirnov-féle,⁵ a mely úgy véli, hogy a tárgyak és a bélyegek egykorúak. Egyelőre bizonyosnak látszik, hogy a tárgyak *tulajdon*-jelzésére semmi esetre se szolgáltak e bélyegek. Másrészt tehát bizonyos, hogy *finomsági* jelzésül használtattak (nem ismételjük a Rosenbergnél adott forrás irodalmát,⁶ a melyre legjellemzőbb a Szmirnov által (l. följebb) idézett csodás elbeszélés a képrombolás korából, a hol a következő kifejezést találjuk: ἀργύριον πρώτιστον, καλούμενον πεντασφράγιστον (t. i. μεταβλητεῖς) vagyis: első osztályú ezüst, a melyet ötszörösen bélyegzettnek hívnak. Hogy már most igaza van-e Szmirnovnak, a mikor tételét

¹ Gazette Archéol. IX. 347. o.

² Héron de Villefosse, Le Trésor de Boscoreale, Mon. Piot, V. 108. és 257. o., XXV. tábla.

³ Annál is inkább, mert hiszen jelenleg még az alapvető kérdéseket se tisztázták maguk között e szakemberek. V. ö. a mit Schreiber alexandriai elméletére vonatkozólag P. Perdrizet ír (Bronzes grecs d'Égypte de la Collection Fougnet, Paris, 1911. XV. o.), a ki nyilván Drexel (Alex. Silbergef. der Kaiserzeit, Bonn. Jahrb. 118/909. 176 s. k. II.) valamint Pellegrini (Ancona, Scavi e trovamenti, Oggetti dell' età romana. Not. degli scavi, 1910. 349. s. köv. II.) újabb hellenisztikus leletleírásaira támaszkodik. Velök szemben Arvanitopullos (Ein thessalischer Gold- und Silberfund, Athen. Mitt. XXXVII/1912., kivált 116. o.) bizonyos engedményeket tesz Schreiber elméletével szemben.

⁴ Gesch. der Goldschmiedekunst. Einführung, 50—53. II. és Der Goldschmiede Merzeichen. II. kiad. 1139. l.

⁵ Записки Археологического Общества, XII. 506—510. (id. Rosenberg) és Pharmakovskij, Archæologischer Anzeiger, 1908. 153. hasáb.

⁶ Gesch. der Goldschmiedekunst, 50. l.

2. ábra.

1. b) EZÜST TÁL KÜLSŐ RÉSZÉ S ALJA.

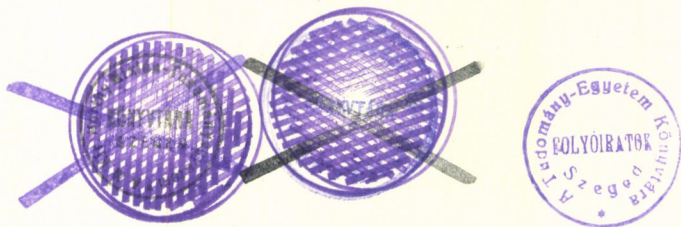
felállítja, hogy a tárgyak és a bélyegek egykorúak, — s így fel kellene tételeznünk, hogy a bélyegek, a melyek az érmekkel való összehasonlítás által, általában mind a VII—VIII. századba tartoznak, olyan tárgyakon fordulnak elő, a melyeknek késői klasszikus ízlését az «antiquitás másodvirágzása» erős voltának kell betudnunk, — vagy hogy nagyobb valószínűséggel bir-e a föltevés, hogy régibb ezüstitárgyakat a VII—VIII. században — talán valamely államgazdasági művelet következtében — bélyegeztek le, annak megítélését egyelőre függőben kell hagynunk.

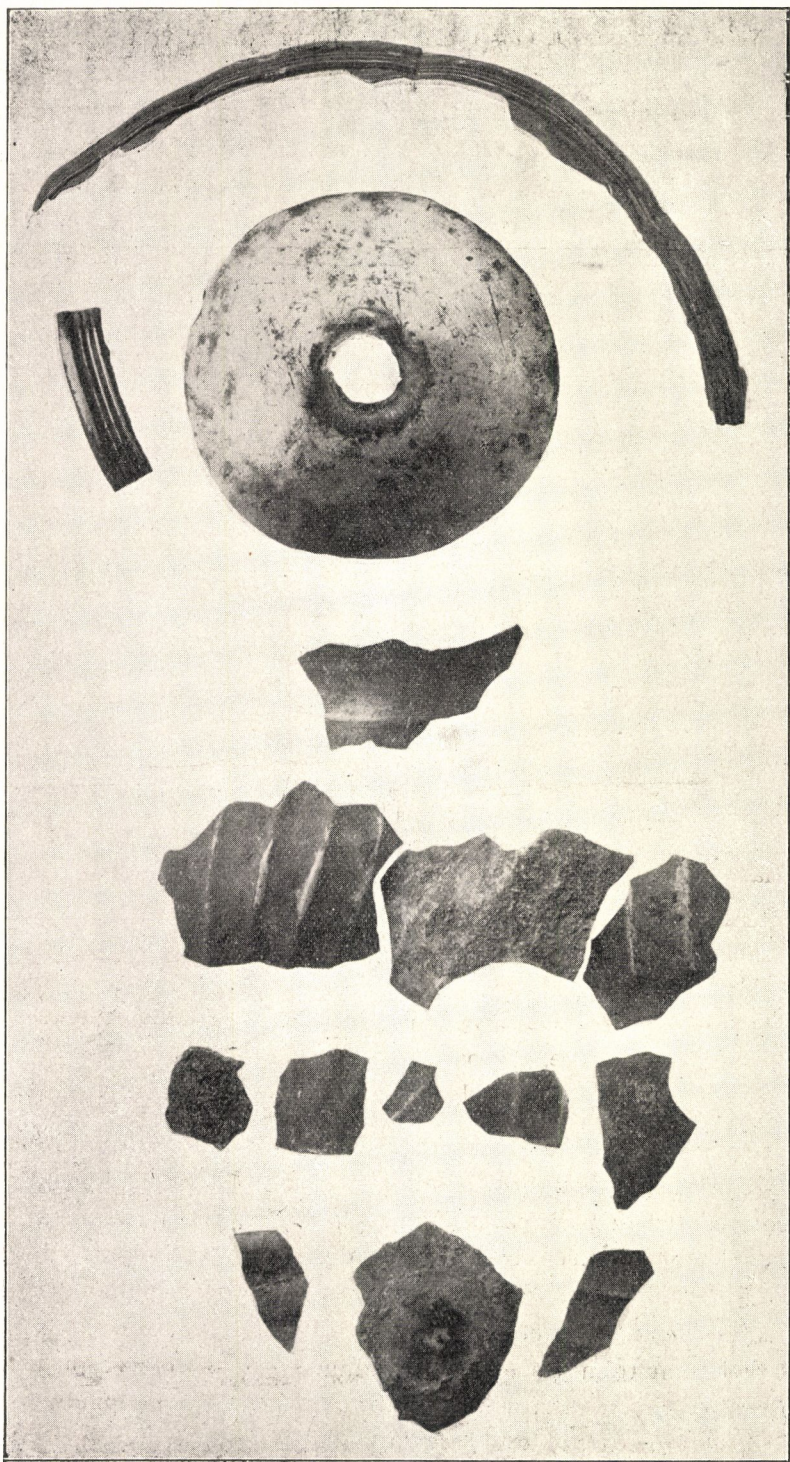
Visszatérve a tépei tálhoz, megállapítottuk róla, hogy stilsztikailag szorosan csatlakozik az alexandriai hellenisztikus toreutika formavilágához; viszont másrészt bele tartozik bélyegei által a bizánczi VII—VIII. századi πεντασφάριον miniszteriumba.

E bélyegek közül epigraphiailag csak egy állapítható meg pontosabban. Ennek körirata: XPIC // ΦΟΡΟ / (Christophoros), középső sigluma megfelel a Rosenberg * sorozatában 5977. sz. alatt adott (s még több ízben ismétlődő) NAVTOV siglumnak, s itt is mint ott, a *hatszögű* bélyegek csoportjába illeszkedik. A többi négy bélyeg, a tál kettéhasítása alkalmával annyira megrongálódott, hogy formájukra még nagyjából lehet, felírásukra azonban egyáltalán nem lehet következtetni. A jobb szélső bélyeg, *magas típusú*, mellképes bélyeg lehetett, hasonló a Rosenbergnél 5938. sz. a. közlötthöz; a szélső felírásból megmaradt három összefüggéstelen betű: Ω Γ Η, megmaradt a mellkép alsó része, s ez alatt a siglum tetejéből egy O s egy K vagy X. A következő *négyszög*-típusú bélyeg sigláján (cf. Rosenberg, 5985) kívül valamely görög név genitivusának végső OV-ja maradt fenn. Ezután ismét mellképes bélyeget látunk *körbe* helyezve; a fej nimbuszal volt övezve, a felírásnak ismét csak a vége maradt fenn: NOVΚ, a hol az utolsó betű esetleg csak bélyegzőhiba is lehet. Az utolsó bélyeg a *kereszt*-formájúakhoz tartozhatott; ebből azonban csupán az egyik szár vége, valamely betű nyomával maradt fenn. Egészében, bélyegzése után, a tárgyat a Rosenberg-féle csoportosításban a permi lelőhelyű alexandriai (halász-jelenetes) serpenyő (5957—5960) vagy az ugyancsak permi származású szludkai csésze (5984—5988) mellé csoportosíthatjuk; a mivel egyúttal rámutattunk, hogy nem okvetlenül szükséges, hogy a tálat Byzánczban, vagy a Balkánon zsákmányolták legyen: a permi vidéken elég gyakori volt úgy az escarium-, mint a patorium-argentum előfordulása.

Hogy a lelet ezüstitárgyainak csakugyan ilyen asztalnemű szerepe volt, mutatják a 2. és 3. szám alatt felsorolt ezüstitöredékek, (3. ábra.) a melye-

* Rosenberg, Mark, Der Goldschmiede Merkzeichen, II. Aufl. 1911.

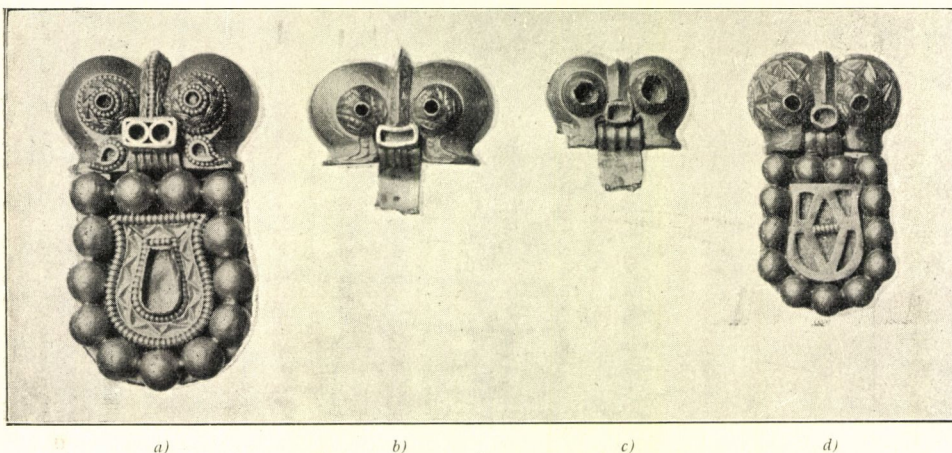

3. ábra.

2—3. SZ. EZÜST KORONG S EZÜST TÖREDÉKEK.

ket, irányításom mellett, Gasparetz G. Elemér dr. úr volt szíves rajzban rekonstruálni. (l. a cikk végén, 7. ábra.) Az ezüst pohár kb. 8 cm. magas, szájának átmérője kb. 6 cm.-nyi volt. Szájának pereme alatt három hornyolat által elválasztott egy szélesebb és három keskenyebb pálczatag futott körül. Nyakánál elszűkült; tojásdad formára kibővülő hasán merőlegesen lefutó, párhuzamos bordák vannak az edény falából kitrébelve, a melyek felül ékben kezdődnek s alul mindinkább ellapulva futnak ki. Ez a díszítés az edénynek kagylós külsőt nyújt. A cuppa alatt, forrasztással, tehát nem szerves formafejlődés által, lapjára állított gömbszelet adja az edény talpát. Nyugaton a pohár formája sem nemes fényben, sem üvegben, sem agyagárúban pontosan nem mutatható ki; a kölni múzeum bordás csészéje (Kisa, das Glas stb. II., 219. á.) vagy a Rathné kölni

a)

b)

c)

d)

4. ábra.

a) tépei csattformájú díszítmény; b) u. olyannak töredéke Magyarországról (R. N. 86/1889); c) ugyanaz (R. N. 124/1878); d) csattformájú díszítmény a Jankovich-gyűjteményből (Orn. Jank. 56).

gyűjteményében lévő u. n. ránczos poharak (u. o., III., 318. á.) állanak talán még legközelebb poharunkhoz. Ismerünk azonban az Eremitageban, kobánvidéki (Maikop) leletből hasonló nagyságú és hasonlóan bordázott ezüst pohár cuppáját (Szmirnov, Argenterie Orientale, CXXX. t., 326), a melynek alsó törési vonala ugyanilyen antitektonikusan folytatódó talpformára utal. Sajnos, sem ez a talp, sem a pohár szájpereme nem maradt fenn. Részletes analógiák híja daczára, a rekonstrukció gondos volta miatt mégis el kell fogadnunk ezt az edénytípust.

A csattformájú díszítmény (4. ábra.) a leletnek legépebb, de talán legnehezebben lokalizálható darabja. Ezt a díszítmény-típust Európában Magyarországon kívül tudtunkkal eddig sehol sem találták és összesen három európai analógiája ismeretes, mindhárom a Nemzeti Múzeum gyűjteményében (Orn. Jank. 56; 124/878; 86/889).

E darabok eddig kiadatlanok (Venturi, *Storia* II. kiadja az egész táblát, a melyre e darabok huszonnyolczadmagukkal szerelve vannak, de részletekben nem foglalkozik az egyes darabokkal), Hampel jól felismerte a nehézséget, a melyet kiadásuk és datálásuk a lelet körülmények minden ismerete híján — sajnálatos véletlen, hogy mind a három darabnak még csak lelőhelye sem ismeretes — okozna. A mikor most mégis megkíséreljük azokat stiluskritikailag elemezni és elhelyezni, jól tudjuk, hogy valamely pontosabban keltezett lelet esetleg más eredményekre vezethet.

Ismételjük, hogy a tömör arany díszítőtárgy a csatt formáját csupán példázza, de sem a keret, sem a tövis nincs tektonikusan kiképezve, hanem mint e tagnak atavisztikus maradványa a díszítmény testét alkotó nagyobb lemezről csüng le. Ez a tisztán ornamentális fel fogása egy szerkezeti tagolásnak, közös mind a négy darabbal, a melyek közül a Jankovich-féle azáltal áll legközelebb a tépeihez, hogy ott a csatt teste is megmaradt, a mely sok hasonlatosságot tüntet fel emezéhez. Legelőbb is feltűnik a keretül szolgáló nagy aranygyöngyök ugyanazon száma (a mi annál sajátosabb, mert hiszen a tépei több mint kétszerese a Jankovich-féle csatt súlyának). Szembetűnik továbbá a csatt közepén a lyra-formájúnak nevezett pajzs azonos körvonala a két darabon (hasonló, csak merevebb formájú díszítmény a madarasi leletből ismeretes, Hampel, *Altart.* III. k. 272. tábla, 5a.), annak daczára, hogy a két pajzs díszítése teljesen eltér egymástól: a Jankovich-félén üveg- vagy almandin-betéteket kell elképzelnünk, a melyek kitöltik az egész pajzsfelületet; a tépeinek közepén *egy* cabochon ült, s ezt ékmetszéses mustra övezi. Nagyobb az eltérés a csattkeret kialakításában. A tépei csattkeret és tövis felületét valódi arany sodrony-fonadék élénkíti (hasonló fonott dísz, kombinálva ékköves rekeszekkel van egy kubánvidéki sisakon, Pósta, Zichy J. Harm. ázsiai út. III. k. 1. rész, 65. á.), a Jankovich-féle darabon ennek helyét sodronyformájú bemetszések pótolják, vagyis olyan leegyszerűsített technika, a minőt a sodronyománczból fejlődött szláv pseudosodronyos hidegzománczban ismerünk meg. Ezek után értjük csak meg, hogy a pusztabakodi karperecz recézett mustrája (a hol különben az az ékköves cloison-háló is előfordul, mint itt a Jankovich-féle csatt testén) tulajdonképen a sodronyos munkának az emléke. A Jankovich-féle darab annyiban is tovább alakulását mutatja a tépei motívumnak, hogy a míg ott (valamint a két: 1889. és 1878. évi töredéken is), a csattkeret szemeinek alapul szolgáló egy façettás, karéjos arany «vánkos» síma maradt (typusát v. ö. Pósta, Zichy J. Harm. ázsiai út. III. k. 1. rész. 305. r. 8., a melyre nézve Pósta kiemeli, hogy e typust «jellemzik az erős profilok, a melyek a különböző karajos körvonalakban jelentkeznek»), addig a Jankovich-

féle csatt készítője távolabb állván a tektonikus eredetinek az ismertetől, ezt a tisztán szerkezeti részt is díszítményekkel vonta be: a felső façetten duplázott ékmetszést, az alsón pedig háromnyílásos nyolczas formájú hurkot alkalmazván (a minő a tépei lelet markolatgyűrűjén, de kettőzött ékvágásban fordul elő.) A mi az 1889. évi csatttöredéket közelebb hozza a tépei darabhoz, az a forgósaroktól jobbra-balra lévő díszítmény, a mely csákós palmettalevél formáját utánozza nagyjából, s így jogosan tekinthető a tépei csatt két palmettalevele emlékének. De hogy mennyire előrehaladt az 1889. évi darabon a technikai romlás, azt a tövis tünteti fel leginkább, a melynek «ékmetszésű» mustrája nem vésővel van faragva, hanem öntve, s nem egyenesen erre a darabra van tervezve, hanem egy hosszabb, ilyen öntött technikájú (három oldalú) aranyhasábból vágta le a csatthoz megfelelő nagyságú darabot, s ezt görbítették a csatt formájához. Az összes darabokkal közös ezek szerint: a szerkezeti alapnak figyelmen kívül hagyása, a csattkeret nyílásai helyén szereplő ékköves két umbo, a tövisnek nem mozgatható volta, a tövis tövén ülő, ékkövek befogadására szolgáló négyszögű szekrényke, s az a több hornyolású pánt, a mely a csatt-«keretet» a csatt testével kapcsolta össze. A sor élén, mint legjobb kidolgozású darab, a tépei csatt áll, ezt követi az 1889. évi csatt, a melynél még megtaláljuk a két palmettalevél emlékét; ennek a darabnak csupán síma és egyszerű változata az 1878. évi csatt; s a sor végén áll a Jankovich-féle csatt, a melynél a tektonikus értelem már úgyszólván egészen kiveszett.

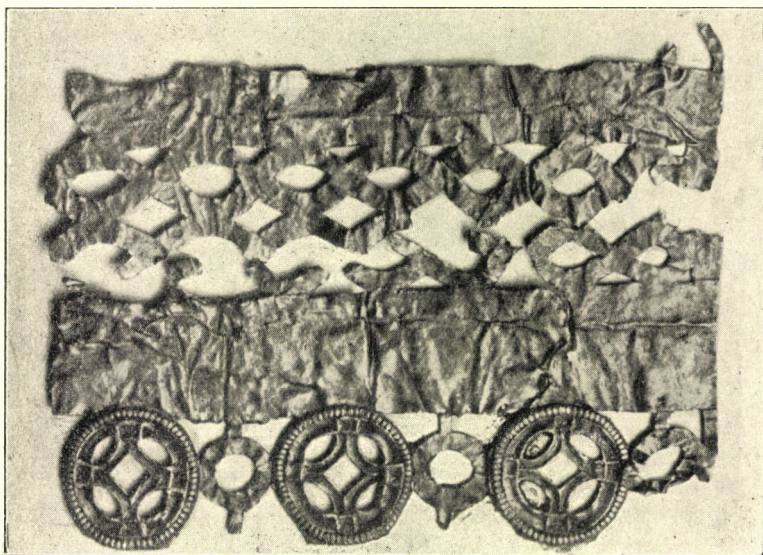
Tagadhatlan az egész csoportnál bizonyos törekvés az állati formák felé; a csattkereten ülő két szem (így magyarázza ezt a motívumot, Almgrenhez csatlakozva, Pósta Béla is, — Zichy J. harm. ázsiai út. III. k. 1. rész. 544. o. és 307. r. — a mi 124/878. sz. csattfejünk szoros analogiája: a szolikampi boglárók tárgyalásánál), a kampós csórt hangsúlyozó tövis, a széles, lapos test mind ennek a törekvésnek a jele. Mint ilyen, közel áll az ugyancsak szerkezeti szerepű, de állati jellegű czikáda-fibulákhoz (Hampel, R. K. K. I. köt. 9. tábla, 3a; 41. tábla, 6.), kivált a tolnamegyei variánsokhoz. Ugyancsak közös a csoportnál az a hornyolt pánt, a mely a csatt fejét a testtel köti össze; ez a pánt ismert körbe vezet: az első szilágysomlyói lelet érmeinek és karpereczének függesztő fokához és forgó sarkához. Ugyancsak megtaláljuk azonban a gliniscsei kincs illatszertartóinál (Minns, Scythians and Greeks, 434., és Szmirnov, Argenterie Orientale, XII. tábla, 32, 34) s ezeknél a tárgyaknál még egy másik analogiát is meglegelünk: a palmettalevél (csákós levél) formájú rekeszt a benne lévő ékkövel, mint itt a tépei csattnál. Olyan díszítő forma ez, a mely leghatározottabban Kelet felé utal a tárgy keltezésénél. S hogy melyik része a Keletnek

volt befolyással a tárgy készítésére, azt a nagy gömböcsők, s a sajátosan ívelt pajzsforma mutatja meg úgy a tépei, mint a Jankovich-féle csattnál. A nagy gömböknek szinte túltengő használata a korai Szasszanida fejedelmek ruházatán és lószerszámdíszén az, a mi e domborműves emlékeken legelőbb szembetűnik; s ugyancsak perzsa földre vezet a pajzsok sajátos ívelése: ezt sem a klasszikus, sem a keletázsiai területen nem találjuk meg. A hol ismét ennyire jellegzetesen feltűnik ez a forma, az a honfoglalási emlékek között szereplő Szasszanida díszítésű «tarsolylemezek» vagy későbbi korban a monumentális perzsa liván-kapuk. Ha most ismét rágondolunk a szimmetrikusan elhelyezett két csákós levélre, a mely a Szasszanida ornamentikában a fejedelmi korona két hatyú szárnyából fejlődött ki, akkor megkaptuk a tépei csatt művészi körét, a mely vagy magában Perzsiában keresendő,* vagy legalább aranyművességéről híres olyan területen, a hol a perzsa művészi gyakorlat befolyással lehetett. A rhayaderi aranykarperecz (Marshall, B. M. Cat. of the Jew., 2798, pl. LXIV), a mely valószínűleg — a gliniscsei analógiák szerint, a melyeket a velők talált II. Rhescuporis érme a Kr. u. III. század elejére keltez — szintén a III. századból származik, számos analógiát tüntet fel technikájában a tépei csattal. Még pedig megtaláljuk rajta ugyanazt a három fonású aranysondronyt, ugyanazt az astragalust, a mely a tépei csattal a középső pajzsot övezi, ugyanazt az apró-gyöngysort, a mely itt a két csákós-levelet veszi körül, végül a forgó sarkokul alkalmazott ugyanazon pántokat, Marshall ugyan romano-keltának véli egy helyütt ezt a típust; de hogy sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy ezek az ékítmények a Fekete-tenger északi és keleti partvidékén készültek, mutatja a karperecz indás mintájának egy ezüst-edényen való szereplése, a mely egy — Lysimachos érmével keltezett — kercsvidéki, u. n. Artjukov-féle sírból került ki (Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique, 1880, p. 19). A csattjaink testének úgy alapformájához, mint díszítéséhez közel álló kammuntai díszítmények (Chantre, Rech. Anthr. d. le Caucase. III. k. XIII. t., 1., 12., 14.) analógiái alapján egész határozottsággal véljük kimondhatni, hogy a tépei csatt is krimvidéki aranyműves körbe tartozik, de erős perzsa befolyás alatt,** s így valószínűleg a túlsó oldalon, a Kaukázus északi

* A motivum Perzsiából kelet felé is terjedt. A VIII. sz. végéről megtaláljuk egy kocsói maniheus selyemhímzésén (Le Coq, Chotscho, Gang neben der «Bibliothek», Ruine K., 6. tábla).

** A perzsa stilusnak e területre való állandó hatására vonatkozólag v. ö. Dalton, On some points in the History of Inlaid Jewellery, Archæologia, Vol. 58, Part. I., 260. o. — Míg esetleg, Perzsiából való közvetlen származás mellett szólna a babyloni talmud adata a «húnnok» Perzsiába való betöréséről (Sanhedrin 97 b., id. Funk, Die Juden in Babylon, II. T., 124. o.) vagy Tabari adata ugyancsak ezen rabló hadjáratról (id. u. o.). Semmi esetre sem tartjuk lehetőnek, hogy a csattot itt az országban olyanfajta barbár aranyművesek készí-

vidéken keletkezett. Erre a vidékre utal a Jankovich-csattbeli változatnak sajátosságosan duplázott ékműves zegzúgos díszítése, a melyet a jelzett területen ugyan nem ötvösműben, hanem annál monumentálisabb, mert helyhez kötöttebb emléken: a voronovi parapetumon (*Materiali po Archeologie Kavkaza*, IV./1894., VII. tábla) mutathatunk ki, a melynek két szembenálló, klasszikusan Szasszanida lovasa pontosan mutatja a művészi körzetet, a melyből ez az egyébként keresztény tárgyú műemlék befolyásolódott. A tépei csatt (és lelet) keltezéséhez némi adalékul szolgál a pusztatóti avar lelet csákós levele (Hampel, R. K. K. I. k. LV. tábla. 6.), a mely ugyancsak gyöngysorral szegé-

5. ábra.

A 6. SZ. KARDPÁNT DÍSZÍTMÉNYE.

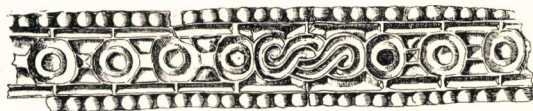
lyezett, középütt kő befoglalására szolgáló rekeszt hord. E leletet pedig Constantinus IV. Pogonatus (669—670. évi) solidusa keltezi.

A Jankovich-féle csatt középső pajzsának díszítése technikailag, mint hálós rekesz,* egyezik a tépei lelet 6. számú kardpánt díszítményével (5. ábra). A pántnak egyik, egyszerűbb oldala, rutamustrában kivágott hálót ad, s így formailag alig nyújt támpontot a keltezésre. A főoldal díszítése: körbe helyezett szferikus négyszög, tipikus kísérője a népvándorlás középső szaka leleteinek. Legnyugatibb előfordulása a Rec-

tették volna, a minőkről Eugippus, Cap. 8. emlékezik meg a rugiak királyi udvarának leírása alkalmával: «quosdam aurifices barbaros arcta custodia (Giso) clauserat pro fabricandis regalibus ornamentis.» (A Knöll-féle kiadásban, Bécs, 1886).

* «Cloisonné-inlaying» a Dalton-féle meghatározás szerint. (Id. m.; 241. l.).

cesvinthus-koronán mutatható ki, frank területről egy namuri cloisonnée lapon (De Linas, Origines, 4. tábla, 5.), Itália területén a monzai Theodolinda-koronán, Magyarország területén: a N. Múzeum pusztabakodi egyik gyűrűjén (Hampel, R. K. K. I. k. 3. tábla, 4), az abonyi sírok avar részének egyik leletében (Hampel, Altert. 466. tábla, 36. sír, 2. és 3.) s egyebütt. Kelet felé visszahaladva, jellegzetesen fordul elő a motívum a poltavai ikon-fedő ezüstlemezen (Mat. po Arch. Kavk., X. tábla, a hol Szasszanida palmettás körindával társul). Az ezen tárgyon alkalmazott motívum annál is közelebb áll a tépei kardpántéhoz, mert a szferikus négyszögnek a körrel való találkozása helyeit, itt is ott is külön tagolt gyöngy (a tépein facettált gyöngy) hangsúlyozza. A pántnak a törre való alkalmazása talán hasonló lehetett a blatniczai kardon való alkalmazásához, azzal a különbséggel, hogy a míg ott (Hampel, R. K. K. I. k. 198. t.) a markolatot díszítette, addig itt, a tépeinél, valószínűleg a tok díszítéseül szolgált; erre vall, hogy csupán az egyik, a külső oldal visel díszet, a belső oldalt csak a hálós mustrával tagolták,

6. ábra.

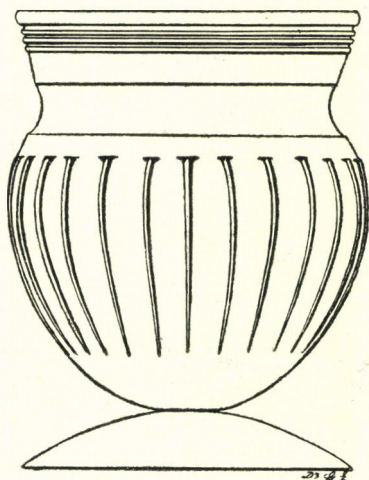
ARANY MARKOLATGYŰRŰ KITERÍTETT RAJZA.

a mely alá valószínűleg nem üveget vagy zománczot, hanem színes bőröket fektettek. (Hasonló formájú és technikájú szablamarkolatot ismerünk az Eremitageból; Pósta, Zichy J. harm. ázsiai út. III. k I. rész. 189—191. l., 123. r.)

A markolatgyűrű (6. ábra) díszítése három motívumból áll: a két szélét gyöngysor díszíti; a középső, felül applikált pánt áttört mívű körök sorából áll ki, a hol az áttörések alulról színes pasztákkal (?) voltak élénkítve; technikája azonos a Daltonnál (id. m. 241. l.) plate-inlaying-nek nevezett eljárással, a mely egy áttört lemeznek egy síma lemez fölé való alkalmazásából s a két lemez között színes paszták elhelyezéséből áll; jellemzően fordul elő a Swinthila-féle koronán. E körsor közepén háromtagú fonat ül. Úgy a köröket, mint e fonatot belemélyített bordázat tagolja. Hasonló háromtagúfonat díszíti a Jankovich-féle csatt keret-részének peremét is. Ugyanilyen háromtagú fonat adja a mosonmegyei nemesvölgyi avar lelet egy kis pitykéjének díszét (Hampel, R. K. K. 138. tábla, 1.), valamint egy nyugatmagyarországi lovas-sír díszítései között is megtaláljuk. (Jahrbuch d. Zentralkomm. 1903. Ein westungarisches Reitergrab). Hasonlóan bordázott, de kéttagú csa-

vart fonat szerepel az ismert győri csatton is (Hampel, R. K. K. I. k. 128. tábla). Úgy tetszik nékem, hogy markolatgyűrűnkön ez a hármass fonat, a mely a körsor két végét fogja össze, emléke a Krisztus körüli időkben divatos S-formájú csattoknak, vagy a «rekeszszománczú» diszít-mények körében az ugyancsak S-formájú fibuláknak. A markolatgyűrű alkalmazására talán mintául szolgálhat a madarasi törtök peremdíszé-nek alkalmazása (Hampel, R. K. K. I. k. 145. tábla, 9.).

Supka Géza.

7. ábra.

EZÜST POHÁR REKONSTRUÁLT RAJZA.

SOMLYÓI SZOBROCSKA A RÉGIBB VASKORBÓL.

A magyar földön lelt legrégebbi szoborművek egyike a nemrégiben Somlyón, a Séd-víz közelében szórványosan szőlőforgatás alkalmával talált vízhordó leány bronzszobrocskája.

Somlyónak, mely a legérdekesebb őstelepek egyike hazánkban, ez az a része, hol a legbecsesebb hallstatti sírok kerültek felszínre. Egész tárlót tölt be a somlyói hallstatti emlékek sorozata a sümegi múzeumban, melyek, hogy csak néhány darabot említsek meg: a bronz-fogantyús nagy vaskard, a két kallantyús diszített bronzüst, a bronz-korongos vasszablák, a pompásan ékített hajtott pengéjű bronzkések (Pfahlbaumesser), ismeretese az archæológiai irodalomban. Ezekhez sorakozik méltóképen a most lelt, a vaskor régebbi szakából az úgy-nevezett hallstatti korból származó bronzszobrocska (1. és 2-ik ábra). A bronzszobormű ruhátlan vízhordó leányt ábrázol a szobrászművészet legkezdetlegesebb kivitelében, a magyar földön az emberi alak ábrázó-

lásának egyik legrégibb emléke.* A 8 cm. magas bronzszobrocska láb-szárai hiányosak, mint az oldalnézetben fényképezett kép mutatja, a térdhajlások alól vannak letörve vagy levágva. Nem is gondolom, hogy ez valaha mint önálló szobormű, hanem inkább valamely bronztárgy díszítésére szerepelhetett. Legvalószínűbb, hogy a vaskor első szakában gyakori hajtott pengéjű kés (Pfahlbaumesser) fogantyújául szolgálhatott, minőről Sir John Lubbock őskori munkájában megemlékezve, azt rajzban is bemutatja.** A díszített pengéjű kés fogantyúja derékövben rövid tunikás leánygyermek alakját mutatja, kezében tartott csészével, nyakék, függő, karperecz és egyéb ékszerekkel. E kés fogantyúja művészeti szempontból nagyon felette áll a somlyói vízfordó leány kezdetleges bronzszobrának.

Ha a somlyói bronzszobrot figyelemmel vizsgáljuk, érdekes eredmény jutalmazza meg a megfigyelést. Legelsősorban megállapíthatjuk, hogy a vaskor mestere természet után alkotta a szobrocskát, erre vall a felemelt jobb kéz egyensúlyozó mozdulata, mely a mezétláb járó fején terhet vivő alakot jellemzi, midőn e kézmozdulattal a göröngyös úton való bizonytalan járást ellensúlyozza. A bronzműves érdekes megfigyelésére vall a fej merev ábrázolása is. Hasonló fejtartást láthatunk ma is a nehezebb sajtárt vivő mezétlábos vízfordó leánynál, ki a fej egyenes merev tartásával ügyel a sajtár félrebillenésére. Az emberi test megalkotásánál pedig minden anatómiai ismeret és tudás híján megnyilvánul a szobormű készítésében az ember állatias ösztöne, hogy a szoborban csak azon részeket domborította és dolgozta ki, mely rész izgatónak hatott.

A szobrocska fején levő tárgyban közepe felé kidomborodó, bronzvagy cserépedény alakját látjuk. Mindenesetre a vaskori edényalak típusát mutatja, nyakán körbefutó két bemélyített vonaldíszítéssel. A minden anatómiai érzék nélkül készült felemelt bal kar, széles úszóhártyás állati lábához hasonló kézfej rátapad a vízfordó edény domború oldalára. Az aránytalanul rövid egyensúlyozó jobb kar hasonló öt ujjas, vízszintesen tartott kézfejben végződik. A merev nyak, a bal kar, a hengeralakú felső test aránytalanul hosszú a szobor többi testrészéhez. Az arczon majomképhez hasonló előre nyúló orr- és szájon kívül, a szétálló nagy fülek tűnnek ki, míg a szem csak pár bemélyített ponttal van megjelölve.

A szobrocska készítése öntés útján történt. Az öntőművesség haladottabb technikájáról tanuskodik az a körülmény, hogy a fejen levő vízfordó edény belső része vájadékosra van öntve, mely feltétlenül az öntőmintában elhelyezett belső maggal érhető csak el.

* Agyagból már a kőkor végső szakából vannak az Al-Duna vidékéről. (V. ö. Arch. Ért. 1898. évf. 105. l. 9., 10. á. 107. l. 12. és u. o. 1899. évf. 253. l. 1. á., 255. l. 3., 4. á.)

** Sir John Lubbock: A történelem előtti idők. Bpest, 1876 I. k. 34. old. 39. ábra.

Hazánkban ismerünk barbár kelta szobrokat, melyek rendszerint római szobrocskák kezdetleges utánzatai. Ilyen a sümegi múzeumban levő nagyobb bronz barbár kelta Venus szobor Szalacskáról. De az őskori műveltség e korbeli önálló alkotásával most találkozunk elsőben hazánkban.

Közel hasonló, talán korban is megközelíthető szobrocskák néhány példányát azonban ismerjük a külföldi leletek között. A kidolgozás kezdetlegessége szempontjából legközelebb áll a somlyói vízhordó leány-

1. ábra.

2. ábra.

hoz a novilároi bronzszobrocska,* mely hasonló ruhátlan leányalakot ábrázol fején víztartó edénnyel, de álló helyzetben ábrázolja a leányt leeresztett karokkal, hasonló merev fejtartással, mint a somlyói bronzszobrocskán látható. A kéztartás szempontjából közelebb áll a somlyói szoborhoz a veronai szobrocska,** mely a Sir John Lubbock szobrához hasonlóan, valamely bronztárgy kiegészítő része lehetett, erre va lábfejekre alkalmazott kerek lap és annak peczekszerű nyújtvánnya. Nem

* Hoernes: Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa VIII. . . ábra.

** Hoernes: Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa. VIII. 14. ábra.

zárja ki azonban azon feltevést sem, hogy a kiálló nyujtvány a szobortalpazathoz való megerősítésre szolgált. A veronai bronzszobrocska, szintén vízholdó leány alakját mutatja, de a somlyóitól eltérőleg álló helyzetben, felemelt két karjával, a karcsúbb vízholdó edényt tartva. A leány testének alakítása egyébként is legközelebb jár a somlyói szoborhoz, de ezt művészi szempontból nagyon túlszárnyalja, különösen az egyes testrészek, főképen a végtagok ábrázolásánál. A veronai szobrocskán a derekon körbe futó lemez övet és a jobb kar alsó szárán karperecz díszítést láthatunk. Még egy novilárai közel hasonló bronzszobrocskát ismerünk,* mely leeresztett karú álló leányalakot mutat övvel és bordázott hajékkal. De ez a szobrocska is művészi tudás szempontjából nagyon felette áll az itt bemutatott somlyói bronz-szobornak. Ha e szobrocskával egykorú analógiákra hivatkozunk, nem szabad figyelmen kívül hagyni Bella Lajos Sopron környéki ásatásaiból előkerült emberi alakokkal díszített nagy urnát sem.** A magyarhoni (régibb vaskori) úgynevezett hallstatti kori emlékek közül először ezen volt alkalmunk szemlélhetni, habár csak kezdetleges geometriai modorban stilizált emberi alakokat.

Szentmártoni Darnay Kálmán.

BUDAI TÖRÖK EMLÉKEK.

Az Archæologiai Értesítő mult füzetében közölt s Kászim budai pasát dicsőítő verses tábla után másik két török időbeli budai emlékekkel folytatjuk ezen másfélszázados korszak emlékeinek sorozatát.

Az egyik szintén verses tábla, mely az említett Kászimot öt hónap mulva, Szohráb Muhammed rövid ideig tartó budai pasasága után fölváltó Mahmud vezirre vonatkozik.

Mahmud vezir a 89-ik budai pasa volt s 1667 okt. 28-tól 1670 okt. 30-ig viselte Gévay szerint (A budai pasák. Bécs. 1841. 47. l.) a budai pasai méltóságot. Előbb Kara Muhammed pasa csausbasija (a csausok feje) volt; 1666 jul. 19-én lett vezir, 15½ hónap mulva budai pasa; 1670 okt. 30-án konstantinápolyi kaimakámnak (a távollevő nagyvezér helyettesének) nevezték ki, a következő év ápr. 3-án pedig boszniai pasának, de fél év sem telt el, meghalt. Budai pasasága alatt a Hedzsra 1079-ik évében, a mi időszámításunk szerint 1668- vagy 1669-ben készíttette sárgásszürke márványból azt az ú. n. «Kible»-táblát, melyre egy magát meg nem nevező költő dicsőítő verse van vésve. A «Kible-tábla» a Mohamed sírja felé tartó irányt mutatta s alighanem valami szabad helyen volt fölállítva, kertben vagy pázsíton, hol csoportosan szoktak imádkozni.

* Hoernes: Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa VIII. f. 1—2. ábra.

** Prähistorische Funde in der Umgebung von Ödenburg in Ungarn, Wien 1891.

Mikor került a M. N. Múzeumba? nem tudni. Szélessége 67 cm. Magassága 70 cm. Vastagsága 4—6 cm.

A tábla felső sarkában két nagyobb, alsóban két kisebb rozettával van ellátva. A három sorba osztott hat verssort tetején arabeszk díszíti. Mint Kászim táblájánál, úgy ennél is Omer Feridoun úr után adjuk a fölirat fordítását, átírását és a hozzá csatolt jegyzeteket.

Átírva :

Âszaf-i-dzsemm-iktidâr u háfiz-i-mülk-i-Büdin * Ol vezir-i-âkîbet-Mah-mûd u szâhib-i-izz ü dzsâh

Burdzs-i-zâverden nisâne etti bir Kible binâ * Oldu bu dzsâj-i-ferruz : resk-âver-i-szad mihr ü mäh

Hasre-dek görmez fenâ pesz csary edüp târix ona * Bârek Allâh felege burdzs-i-kamer buldu penâh. 1079.

Magyarul :

Aszaf és Dzsemm módjára hatalmas-sága és védője Büdin (Buda) birtoká-nak * Az a vezir, a ki végre is «Mah-mud» (Dicséretes) és tulajdonosa a magasztosságnak és nagy méltóságnak.

Kelet égövének jelzésére egy Kiblét készítettetett * Így ez a boldog hely száz nap és hold irigységének tárgya lett.

A végítélet napjáig nem lát mulan-dóságot s így a forgó ég számlálja meg éveit * Áldjon Allah! Az égboltozat-nak a hold bátyája talált oltalmat. 1079.

Fegyzetek.

Aszaf, a nagyhírű vezír, a bölcS Szulejmán (bibliai bölcS Salamon) helytartója s a tulajdonképeni uralkodó. BölcS Szulejmánt ugyanis nem volt szabad látni. Tulajdonképen azért nem látták, mert a monda szerint sohasem volt otthon, a nép közt járt s onnan osztogatta helytartójának a rendeleteket, a ki aztán, mint igazság-szerető, uralkodóját tisztelő s istenfélő nagy államférfi emlékét hagyta maga után az arab mondákban.

Dsemm vagy *Dsemsid*, a monda szerinti I. perzsa dinasztia 4-ik fejedelme. Alatta volt az özönvíz. Uralkodott 700 évig, akkor legyőzte s megölte Zohák.

Iktidár = tehetséget jelent ugyan, de eredete: Kudret: Isteni és főuralkodói hatalom lehet csak és ebből megy át iktidár, hatni-hetni értelembbe, sőt képeséget is jelent.

Hîfiz vagy *hîfz*, megőrizni és ebből: *hâfiz*, védő, megőrző.

Mülk=birtok; *mülk-i-Büdin* (Budín); Budához tartozó birtok vagy tartomány.

Akibet a. m. vége valaminek.

Mahmud a. m. dicséretes. A vers Mahmud pasa nevének jelentésére is czéloz.

Száhib a. m. tulajdonos.

Izz a. m. magasztos, izzet = magasztosság; *ü* = és; *dzsáh* = magas állás.

Burdzs (és nem bordzs), bástyát is, égövet is jelent.

şáver, *háver* = keleti világtáj.

Nisâne a. m. jel, jelző.

Biná a. m. építés, épület; *etnek* = tenni, csinálni, *etti biná* a. m. építtette.

Kible az az irány, melyet az ember maga elé szab s aztán: a Mohammed sírja felé tartó irány.

A szó olvasása és értelmezése felől azonban eltérők a vélemények. A régiség-tári Kalauz 15-ik (1912-ki) kiadásában a 15-ik lapon így van megemlítve a tábla: «280. Ugynevezett Kible-numa, török tájé-

TÖRÖK SÍRKŐ A BUDAI VÁRBÓL.

koztató a világtájakról. A költő dicsőíti a tábla készítőjét, Mahmudot. Ámde a fölíratban a megfelelő szó lehet:

قبل = Kible is, قل = Kİsla = laktanya (tulajd. telelő) is, قل = Kule = torony is. Azon vélemény szerint, mely torony vagy laktanya építését tulajdonítja Mahmudnak, a tábla azért nem lehet Kible, mert arra: «Lá iláhe illa 'Lláh stb., (nincsenek istenek, csak az Igaz Isten) és még ezeket kiegészítő szent szavak következének.

Dzsáj = hely, — ferrux = boldogságos, üdvteljes, — resk = irigység, reskáver = irigységet hozó (illetve: irigység tárgya). Ebben a sorban csak az első szó: اولدى «oldu» (a. m. «lett») török, a többi mind perzsául van: szad (perzsául) a. m. száz, mihr a nap az égen, ü = és, máh: a hold.

Mihr: a napnak verselési (költőies) neve. xursid: mint égi jele hatalomnak, áfitáb = vízfénnyt árasztó, a köznapi neve. A köznép csak ez utolsót érti. A «xursid» és «mihr» neveire a napnak a köznép azt mondja, hogy az «Keyáni nyelven» van, a Keyoumorsz- v. Keyomersz-ok, Key-Kávúsz-ok és Key-xuszrevek nyelvén.

Haser v. hasr = tülekedő vagyis rém sokadalomnak gyülekező helye és ideje (az ítélet napja), — dek = ig.

Görmek = látni, görür = lát, görmez = nem lát.

Fená = mulandóság.

Pesz = azután, tehát.

Csarx = hajtó kerék, itt a forgó ég.

Edüp = cselekedvén.

Tárix = keltezés, évszám, — edüp tárix ona, csinálván keltet ő neki.

Bereket = áldás, ebből a társas műbáreke útján: bárek = áldjon; bárek

Alláh = áldjon Isten.

Felek = ég, égboltozat, de «sors» értelmében is alkalmazták.

Burds-i-Kamer = égöve holdnak, buldu = találta, penáh = oltalom helye.

★

A másik emlék (l. a tulsó lapon) egy a budai királyi vár építkezései alkalmával előkerült fölírat nélküli török sírkő, mészkőből. Hasáb alakú s mint rendszeren, turbános fejben végződik. Magassága 73 cm. Szélessége 17 cm. A királyi várépítés művezetőségének hivatalos küldeménye 1897. Régiségtári jegyzőkönyvi száma 61/1897. 18. Ki van állítva a múzeumi előcsarnokban 274. sz. a.

BUDÁT ÁBRÁZOLÓ XVII. SZÁZADBELI KÉZIRAJZOK.

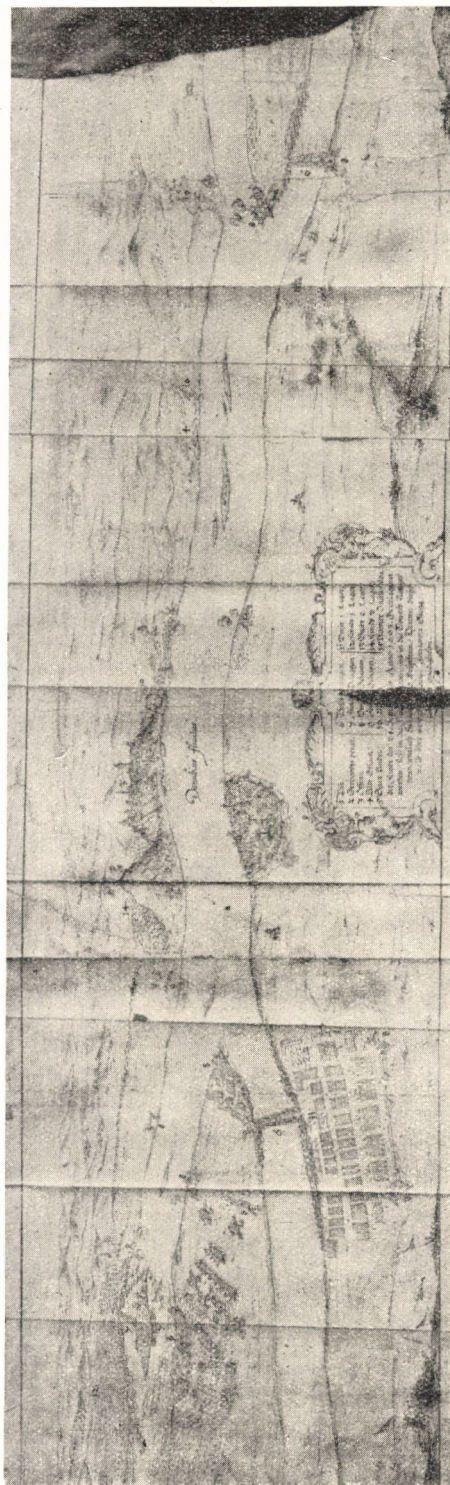
Azok a nemes törekvések, a melyek a régi Pest-Budának feledésbe merült multját iparkodtak minél jobban föltárni, s melyeknek egyik legelkesebb első harczosa, Rómer, éppen e folyóirat hasábjain adta közre nagy szorgalomról tanuskodó dolgozatait, újabb időben ismét előtérbe kezdenek lépni. Lassan bár, de őszinte komolysággal kezd toborzódni egy kicsiny gárda, a mely újra fölveszi az elejtett fonalat s fővárosunk küzdel-

mes, de egyszersmind dicsőséges multja felé fordítja érdeklődő tekintetét. Hogy mennyire az utolsó órában támadt ez érdeklődés, ennek bizonyosságául csupán arra a közismert szomorú jelenségre utalunk, hogy Budapest története, Salamon munkája után, még mindig írójára vár s az egyes, nagy szerepet vitt, nagy multú városrészekről, a régi Pest-Buda demológiai viszonyairól, a nagy Palatinus koráról, a 38-as árvíztől, a pesti-budai czéhek gazdag, intim világáról stb., még mindig nem forognak közkézen jól megírt, forrástanulmányokon alapuló munkák. Sőt még a régi pest-budai kulturhistóriai értékű kérdések is csak töredékes, ötletszerű s levéltári kutatások nélkül megírt hirlapi cikkekben nyertek jó-rossz feldolgozást.*

Tekintettel arra, hogy a régi Pest-Buda topográfiája még mindig nincs a nagyjelentőségű történeti korok mindegyikében teljes bizonyossággal kiépítve, e sorainkban három, Budát ábrázoló XVII. századbeli eredeti rajzot, illetőleg akvarelt óhajtunk bemutatni, a melyek a Székesfővárosi Múzeum rajzgyűjteményének elsőrangú értékeit alkotják.

Sorrend szerint a legrégibb az a tusrajz, (1. ábra) mely Budának, Pestnek, a Csepel- és Margitszigetnek, valamint a környéknek madártávlati képét adja. Az eléggé nagy

* Helyénvalónak tartjuk itt annak a megemlítését, hogy a két város egyesítésének negyven éves évfordulójára megjelent a főváros kiadásában az egyesítésre vonatkozó okmánytár, a Fővárosi Levéltár gazdag s eléggé kiaknázatlan anyagából.

I. ÁBRA. BUDAPEST ÉS VIDÉKE WIERX JEROMOSTÓL 1600 K.

terjedelmű lap (810×255 mm. méretekkkel) szélessége irányában jobbról is, balról is csonka. Függőleges irányban igen sok, régi összehajtásokból eredő törés van rajta, melyeknek figyelmes vizsgálásából s a lapon elszórt magyarázó számokból sikerült megállapítani, hogy mindkét oldalon mintegy 7—8 centiméternyi rész hiányzik. E csonka állapotában is azért nagyon becses, a mint ezt látni fogjuk.

Úgy látszik, hosszú ideig igen elhanyagolt állapotban hevert, mielőtt a Székesfővárosi Múzeumhoz került, a mit egyrészt az említett törések, másrészt a rajz egyes helyeinek elsikálása, bizonyítanak. A tusrajzon, szélteben, tehát a néző előtt vízszintes irányban van ábrázolva a Duna, az említett szigetekkel. Topográfiailag egész helyesen fekszik a két város egymással szemben, valamint a Szent Gellérthegy, tetején köralakú, (a citadellára emlékeztető) erődfélével. Itt jegyezzük meg, a Szent Gellérthegy nagyon magasra van húzva, egyébként azonban, a vártól való távolsága egészen jó. Északi lejtőjén ott találjuk a mai Rudas-fürdő helyén az épületeket, s odébb Tabánt, mecsetjével és néhány házával. A budai vár kiépítése a részletek kidolgozásában s az egésznek beállítása nagyon hasonló a XVII. századbeli német metszők ilyenféle, s könyvillusztrációként megjelent rézmetszeteihez. Ott találjuk a Mátyás-kerteket, az arsenalt, s a mecsetek elhelyezése megfelel mindenképpen a rajzzal egykorú metszeteivel. Szemben, tehát az előtérben látjuk Pestet, a mint majdnem szabályos félkörben terül el a Duna mellett. A rendkívül finom aprólékosággal s gondos részletességgel megrajzolt város természetesen már kiterjedésénél fogva (60×30 mm.) sem lehet megfelelően pontos, inkább a megoldás kikristályosodott művészete bilincsel le itt bennünket, mint a topográfiai hűség. Pesttől északra, a Margitszigetnél is jóval feljebb néhány vágatolóvas igen sikerült, finom művű körvonalaival pillantjuk meg, a mi mutatja, hogy e rajz voltaképpen ostromképnek készült.

A rajz másik súlypontja, a két várostól délre fekvő területekre, különösen pedig a Csepelszigetre és környékére esik. Megoldásában szinte független az imént bemutatott rajzrészlettől, s teljesen csatakép benyomását teszi ránk. A szigetnek Pest felé néző északi orrára hajóhíd vezet, e mögött nagy kiterjedésben a pesti parton, tehát Pesttől délre sátoztáborát látunk, földsánczokkal megerősítve. A sziget északi része három helyen is meg van rakva erődítésekkel, melyek a jelmagyarázat szerint a keresztény táboréi; e mögött, a budai oldal felől másik, kicsiny szigetet látunk, melyet ellenséges csapatok tartanak megszállva, s innen a budai oldalra vezet egy repülőhíd. A budai parton, e híd mögött ezután, valamint a Szent Gellérthegy déli és délnyugati lejtőin, le a kelenföldi síkig ellenséges sátoztáborát látunk. A hadászati helyzet tehát igen világos és könnyen átérezhető: a pesti oldalon van a keresztény főszereg, mely elfoglalva tartja a Csepelsziget északi részét. Szemben, a budai oldalon pedig ott a török sereg, a

kelenföldi sikon pedig tekintélyes tartalékja. Hogy a csapatelhelyezést megérthessük, a rajz közepén alul látható jelmagyarázatokat kell ismernünk. Nézzük meg tehát e jelmagyarázatokat.

Mint említettük, a rajz közepén, téglalapalakú, s jobbról-balról stilizált, arczélben ábrázolt, szárnyas, Panra emlékeztető mithologikus alakkal díszített kartust látunk, tizenöt jelmagyarázattal. A 15-ik jelmagyarázat az «adonyi sziget»-ről beszél, («Adoner Insell») melynél 1603 szeptember 28-án, véres csatában megverték a törököt, nagyrészüket a Dunába szorították s belefűltak abba. E magyarázatnak megfelelő 15-ös szám, valamint ez a heves csatajelenet, fájdalom, éppen a hiányzó részen volt; azt hisszük, sejtelmünk nem csal, a mikor arra a feltevésre jutunk, hogy ez az adonyi sziget voltaképpen a Csepelsziget, mely körül a keresztény és török hadak elhelyezése koncentrálódik e lapon. (E fajta földrajzi tévedések a nevek fölcserélésében, eléggé ismeretesek és gyakoriak a XVI—XVII. századbeli ostromképeken!) Az a nevezetes ütközet, melyet a rajzoló oly büszkén említ, itt folyt le tehát.

A kartus jobboldalát támasztó mithologikus alak balszárnyáról kis négyszögű tábla csüng alá, a mester signaturájával: I.W.F. Minthogy az 1603-iki eseményekből mutat be e tusrajz egy mozgalmas, érdekes csatajelenetet, még pedig a friss benyomások elevenségével, továbbá a technika, a beállítás, felfogás jellegzetesen a XVII. századbeli rajzolókra emlékeztet, e szép és értékes rajz mesteréül Wierx Hieronymus, XVI—XVII. századbeli amsterdami születésű hollandus rajzoló és metszőt jelöljük meg, a ki már érett művész korában, — 65—66 éves lehetett ekkor, — de még művészi készsége teljességében rajzolta e lapot. Nagy számban fennmaradt rézkarczain megtaláljuk a főt említett signaturát. Félreértések elkerülése végett itt még megemlítjük, hogy a signatura I. betűje Hieronymus névnek felel meg.

Wierxnek e mindenképpen becses lapja három részből áll: a csepelszigeti csatajelenetből, Buda és Pest madártávlati képéből és az óbudai táj ábrázolatából. A lap kidolgozása, a megoldás s az egyes csoportok elhelyezése egyaránt mutatják, hogy *e rajz voltaképpen rézlemez számára készült*, s valószínűleg erről akart készíteni maga a mester egy rézlemez, reprodukció számára. Lenyomatát ezidőszert hazai gyűjteményekből nem ismerjük, talán még előkerül. Az is nagyon valószínű, hogy nem illusztrációnak, hanem önálló lapnak készült. A középső része erősen emlékeztet Westerhout lapjaira s önkéntelenül arra kell gondolnunk, hogy e finom kidolgozást kedvelő művész igen sok XVII. századbeli pest-budai rézmet-szet hollandus meg olasz mesterének volt mintaképe. Mi sem bizonyítja azt jobban, mint az, hogy *a rajz középső részét közel 40—50 XVII. századbeli pest-budai rézkarczon láthatjuk, több kevesebb eltéréssel*. Ez a keleti beállítás mintegy sablónná vált e korbéli metszők egy nagy részénél, csupán a részletrajzoknál találunk némi eltéréseket.

A XVII. századbeli metszetek genealógiai vizsgálata arra vezet bennünket, hogy voltaképpen e lapok százai egymásról vannak másolva, a forrásként csupán 8–10 lapot jelölhetünk meg, a melyek után a könyvillusztrátorok dolgoztak. Ilyen igen értékes s kulturhisztóriai szempontból nagyjelentőségű forrásnak jelöljük meg az imént bemutatott Wierx-rajzot, a mely rajzbeli művészeti finomságainál, valamint régiségénél fogva egyaránt becses darabja a Székesfővárosi Múzeumnak. Legvégül álljon itt a mester eredeti bejegyzése a kartusban: 1. Pest. 2. Gerhardtspergk. 3. Offenn. 4. Aldt Offenn. 5. Sant Andre. 6. Unser Prüggen. 7. Feinds Prüggen. 8. Unser Schantz. 9. Feinds Schantz. 10. Morast. 11. Unser 1. Leger. 12. Feinds 1. Leger. 13. Unser 2. Leger. 14. Feinds 2. Leger. 15. Adoner Insell alda der Feindt den 28. Septembris Anno 1603. Geschlagenn worden sich in die Fluc(*cht g*)eben und in die Tonaw Nottgedrungen tlich Sa... ie... d Ersoffenn Derenn dieszmalls über 4000 (*gege*) ben. Fernern Siegg geb [*got*] t gnediglich. A rajz középső része, éppen a kartus közepénél mintegy másfél cm-nyi szélességben hiányos s a fönti szöveg egyik-másik szavánál a hiányzó részeket kipontozva találja az olvasó.

A topográfiai hűségét már futólag említettük. Még csak azt említjük meg, hogy a Margitsziget, Óbuda, az óbudai sziget és Szentendresziget elhelyezése a valóságnak megfelel. Baloldalt, a mai Tétény, körülbelül pontos helyével szemben a tétényi szigetet is feltünteteti e rajz s azt a törökök tartják megszállva. E szigetet a valósággal ellentétben kissé feltöltötte a mester, Buda felé. A háttérben látható hegy-körvonalak inkább dekoratív jelentőségűek, földrajzi hűségre törekvés nélkül. Pestől délre, a mai Ferencváros északi részén egy magános templomocskára rajzát látjuk. Erről sem Rupp, sem Römer nem tesz említést. S e kérdésnek, mint tárgyunkhoz szorosan nem tartozó feladatnak megoldását ezuttal mellőzzük.

A másik, nem kevésbé érdekes és értékes lap (2. ábra) egy 1686-ból való, finom kidolgozású tollrajz, francia felírással. Ime a cím: «Bude. Apres sa prise et embrasement du 2me Septembr 1686. Vue du costé de Pesth.» E rajz jó minőségű fehér pergamenpapíron van s vonalas, levél-diszitményes keretbe van foglalva. Az egésznek nagysága a keretrajzzal együtt 406×285 mm. Mindjárt első pillantásra megkap bennünket e lap szemlélésénél a tollnak bámulatos finom kezelése, a részletek miniatűr szépsége, a vonalak biztossága. Budát s a Szent Gellérthegyet északkelet felől ábrázolja e lap, a Margitsziget sarka felől. Előttünk a Duna, nagyrészt stilizált egyenes partvonalával, a bal háttérben a túlmagosra rajzolt Szent Gellérthegy köralakú erősítéssel s a vár. A bal előtérben pedig Pest, gazdagon kidolgozva, sűrű házsorokkal.

A rajz kompozíciójának magva a budai vár, mely egész szélességében terül a néző elé. Arányai ha nem is megbízhatók teljesen, de azért nem nagyon túloznak. A topográfia ellen sem igen vét, ha bástyáinak

2. ÁBRA. BUDA ÉS PEST 1686.

körvonalait s a kapukat, a királyi lakot, valamint a külvárosokat (Tabán, Viziváros, Ghetto) nézzük, teljesen hamis azonban a vár és Pest sűrű beépítése, egymás hegyire-hátára rajzolt házaival. Itt inkább az a szempont vezethette az egykorú, ismeretlen művészt, hogy minél artisztikusabb megoldást adjon rajzában. A történeti hűség ellen tehát lépten-nyomon vét. Elég megbízható még a királyi palota és kertjeinek megrajzolása, valamint a mecsetek elhelyezése. Nagy eltérést mutat e rajz a vele egykorú és elég hű rézmetszetektől abban, hogy *a külvárosokat védő bástyákról mit sem tud*, annak még csak nyomait sem látjuk. Csupán a vár északi oldala felől, a mai Pálffy-tér sarkán állott Kara Musztafa-mecsettől észak felé rajzolta meg a sánczokat.

Másik nagy topográfiai tévedése, hogy a hajóhidat Budától Pestre oly ferde elrajzolásban adja, hogy a pesti hídfő már jóval a Kishid-utczától északra, körülbelül a Lánchíd hídfője helyére került, tehát az akkori Pesten kívül. A Margitsziget alsó fele, melyet ábrázol, néhány bokorral van csupán benépesítve, romokról, sánczokról, monostorról mit sem tud a rajzoló. Tabán elhelyezése, mecsetével együtt megfelel a valóságnak. Egyik nevezetes sajátsága még e rajznak az is, hogy a külvárosok valamennyi házát, mindenféle épületét olyanformán illusztrálja, mintha azok mind köralakú erődöcskék lettek volna. Nem ismeri az Ördögároknak tabáni lefolyását, sem Pestnek vízárkát.

Egészben véve tehát azt kell mondanunk, hogy e rajzot a régi Pest-Buda topográfiai kiépítésénél forrásként használni nem lehet.

Technikai finomsága, a vonalvezetés biztossága s az egész rajz kompozicionális megoldása azt mutatja, hogy ez a rajz is metszet számára, lemez alá készült. A XVII. századbéli általános földrajzi történeti felfogás tükröződik az egészben, naiv tévedéseivel és intim bájosságával együtt. Nagyon valószínűnek tartjuk, hogy *ismeretlen mestere a korabeli munkák utmutatásai és földrajzi leírásai segítségével készítette el lapját*, a nélkül, hogy látta volna Budát. Evvel különben nem mondunk újat, mert az 1686-os budai ostrommal foglalkozó hatalmas egykorú irodalom illusztrációi körülbelül mind úgy készültek, hogy a rajzolóknak színét se látták a városnak.

Daczára annak, hogy oly megszokott beállítással adja e rajz a két város látképét, a Székesfővárosi Múzeum több mint háromezer darabot számláló fővárosi vonatkozású metszetgyűjteményével végzett összehasonlítás után arra a meglepő eredményre kellett jutnunk, hogy e tollrajzhoz hasonló metszet a gyűjteményben nincsen. A mi, tekintettel arra, hogy ez északkeleti, szinte tipikusnak mondható beállítást közel 400 metszeten találhatjuk, valóban imponáló önállóságot árul el s egyszersem azt is bizonyítja, hogy korábbi más metszeteket nem használt a művész forrásul, csupán leírásokat. Van a Székesfővárosi Múzeum birtokában egy 1542-ből

való Enea Vico-féle metszet, a mely ugyancsak kelet felől mutatja be a nézőnek Budát. Ezen a metszeten, a Szent György-tértől a Dunára vont képzeletbeli merőleges irányában, a Dunaparton hosszú, árkádos, tetőzött épületet látunk, «Arsenale» felírással. Ez az arzenál már a XVII. századbeli ostromképeken, valamint pest-budai látképeken hiányzik, de ismét előbukkan e francia tollrajzon, még pedig ugyanolyan topográfiai elhelyezésben, mint Enea Vico metszetén. Ezt az egyetlen kapcsolatot sikerült csupán megtalálnunk egy régibb metszettel. Még csak azt említjük meg, hogy az egykori Szent György-templom egy részéből átalakított mecset egészen hiányzik e tollrajzon.

A Székesfővárosi Múzeum, eredeti hivatásának megfelelően első-sorban arra törekszik, hogy gyűjtési körébe olyan műtárgyakat vonjon, a melyek *történeti* jelentősége kétségtelen, s csak másodsorban van figyelemmel a művészeti szempontokra. E muzeális alapelvet az imént bemutatott francia tollrajzra alkalmazva, mondhatjuk, hogy itt a két szempont harmonikusan egészíti ki egymást; úgy, hogy mindent egybevetve, e lap művészeti és kulturhistóriai értéke egyaránt elsőrangú.

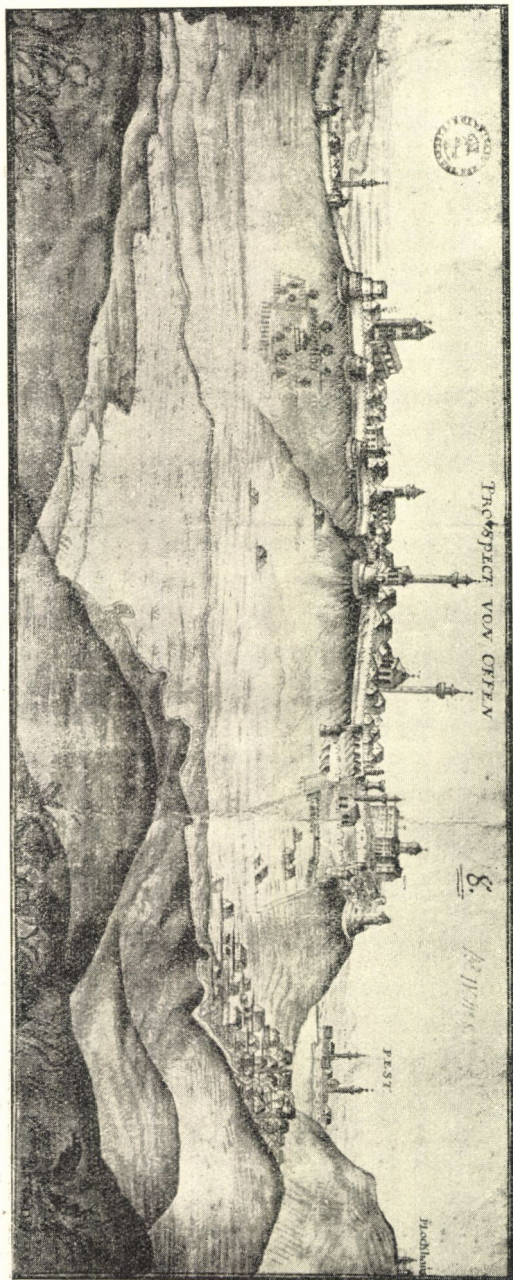
Végül egy nagyon érdekes, XVII. századbeli színezett tollrajzot mutatunk be (3. ábra) a mely Budát a Vérmező felől ábrázolja. Kézírásos címe a lap közepén, felül olvasható: «Prospect von Offen». Ettől jobbra «8», odébb halványpiros téntával valamelyik egykori gyűjtemény jelzése: «B^d N. N° 8.» A lap méretei: 480×195 mm., anyaga jó állapotban levő, fehéres, az idők viszontagságaiban kissé megsárgult rajzpapír. Pontosan kidolgozott tollrajz, akvarell kiegészítéssel. Budát a nevezetes 1684-ik évből ábrázolja. E lapot Hannenstein császári mérnök rajzolta, a Budát ostromló keresztény hadak egyik nagynevű vezérének, Badeni Lajos őrgrófnak részére és megbízásából. A csodálatosan jól megválasztott élénk színek daczára a rajz bizonyos naiv kezdetlegessége elárulja nekünk, hogy mesterét inkább lelkesítette a téma hadtörténeti megoldása, mint annak művészeti kidolgozása. A súlypont a vár meglepően hű és megbízható rajzán nyugszik, a tornyok, rondellák, kapuk és mecsetek megfelelő elhelyezésével.

A lap technikája nagyon őszintén beszél hozzánk és elárulja, hogy legelőször a vár körvonalait rajzolta meg Hannenstein, majd a hegyekéit s e gerinczet azután akvarell színekkel festette át. A torony- és háztetők pirosak, a falak és mecsettornyok ólomszürkék. Az előtér már erősen neoimpresszionista kidolgozásban dombsorokkal van telehintve. Jobbról a Szent Gellérthegy ólomszürke és kissé elrajzolt tömege s a háttérben «Pest» felírással Pest két mecsetje, Duna felőli fala, egy háza és egy északi rondellája. A vár és a Szent Gellérthegy közötti síkon, nagyon benyomulva nyugat felé Tabánt pillantjuk meg, két mecsettel. E városrészt még ketté szeli az Ördögárok kicsiny, nyitott folyócskája, mely a Gellérthegy lábánál ömlik a Dunába. E folyócska, erős kanyarodással siet Tabán

felé a Vérmező háta mögött s nem valami szerencsés megoldással úgy tűnik föl a barnás-zöld színezés miatt, mintha hegyháton folynék. Még

egy folyócskát, illetőleg vízárkot látunk, a Várhegy tövében, a néző előtt vízszintes irányban haladni, mely elvész a tabáni házcsoportok között.

A mint említettük, e rajz inkább a hadtörténeti szempontot iparkodik kidomborítani, nézzük tehát, hogy mennyiben felel meg e maga elé tűzött feladatnak. A bástyázat és rondellák sorozatát balról jobbra, tehát déltől észak felé haladva, megtaláljuk a nagy rondellát, majd a királyi palota alján a keskeny «zwinger» szélein a két kis rondellát, folytatólag a fejérvári rondellát s északnyugaton az esztergomi rondellát. E fixpontoknak egymástól való távolsága egészen megfelel a bécsi udvari levéltár Hungaricáiban található színezett kézirajzú térkép adatainak, a mely egykorú pontos hadmérnöki munka s gróf Rabatta vezérhadbiztos hagyatékából került oda. Evvel az összehasonlítással e lapnak megbízhatósága és hitele minden kétségen felül áll, úgy, hogy kijelenthetjük, hogy a Székesfővárosi Múzeum XVII. századbeli ostromképei között e kézirajz a leghűbb. Ha evvel szemben Pest korcs illusztrációját nézzük, valamint azt,

3. ÁBRA. BUDA 1684. (HANNENSTEIN CS. MÉRNÖK RAJZA.)

hogy Pest mögé hegylánczok körvonalait rajzolta a mérnök-rajzoló, e körülmény mit sem von le a lap topográfiai hűségének értékéből, mert hiszen ez mint pittoreszk háttér nyert csupán alkalmazást, a kép súlypontja — mint már említettük — magán a budai váron van.

Ennek a kéziratnak topográfiai megbízhatóságát belső okok is támogatják. Nevezetesen mint említettük, mesterének: Hannenstein hadmérnöknek Badeni Lajos őrgróf adta az utasítást, hogy Budát pontos rajzban mutassa be, mielőtt az 1684. évi, két oldalról kezdődő ostromhoz fognak. Badeni Lajos rendkívüli agilis tetteje bámulatos éles előrelátással párosult. S mint jó sztratéga, különösen nagy súlyt helyezett a megfelelően hű és részletes térképekre, rajzokra, ezért mérnöki karába a legtehetségesebbeket válogatta össze, kik tudásukat az ő energiájának szolgálatába bocsátották. Hannenstein e kar egyik disze volt s e színezett rajzának éppen az a fő érdeme, hogy nyilvánvalóan hadászati érdekek szemelőtt tartásával készült, e mellett pedig nem tagadhatunk meg tőle bizonyos művészeti értéket sem, a mi a kompozíció szerencsés megoldásából és a meleg tónusok művészi alkalmazásából természetesen fakad. Mint képünkön látható, Tabán, erősen benyulva a völgy nyugati hajlásába, igen tekintélyes házcsoporttal van képviselve. Az 1684-es ostrom két oldalt, nyugatról és délkeletről nagy mennyiségű vivóárok építését tette szükségessé, minek következményeképpen Tabán sokat szenvedett és házsorainak nagy része áldozatul is esett, egyrészt az árkok építésének, másrészt pedig az ostromlővegeknek. Az a körülmény tehát, hogy Hannenstein e lapon oly nagy kiterjedésű városrésznek rajzolja meg Tabánt, bizonyítja, hogy *az ostrom előtti időben készült*. Ez a lap azután igen jó szolgálatot tett az ostromnál, a többi kém térképeinek s tereprajzainak kiegészítéseképpen.

Iparkodtunk megvilágítani e lap topográfiai hűségét s evvel le is róttuk az elismerés adóját. Ha már most az imént említett szempontoktól elvonatkoztatva, mint művészi alkotást nézzük, nem lehet ez akvareltől megtagadnunk a szerencsésen megkomponált jobb előtér és a vár, mint a kép súlypontja között érezhető harmoniát s az érdekes tömegmegosztás keltette megnyugtató érzést. Egyszóval nem csupán hadtörténeti, hanem esztétikai szempontból is jó megoldást találunk e képen, s csak fájjaljuk, hogy a Hannenstein-féle rajzsorozatból csupán ez az egy lap került meg egy bécsi antiquarius útján. Reméljük, hogy idővel több is előkerül.

A bemutatott három kézirat a Székesfővárosi Múzeum rajzgyűjteményének három legrégibb darabja; a XVII. századból még csak egy budai helyzetrajzot őriz, az 1616-os ostrom alkalmára készült francia hadmérnöki vázlatot, melynek jelentősége azonban már teljesen, kizárólag hadtörténeti, ez ismertetés keretébe tehát nem illeszkedett bele.

Dr. Kremmer Dezső.

KASSAI OLTÁRSZÁRNYAK A KASSAI ÉS BÉCSI MÚZEUMBAN.

(Adalék a felsőmagyarországi festészet történetéhez a XV. században.)

I.

Rövid idővel ezelőtt Fischer-Colbrie kassai püspök nagylelkű adománya folytán a felsőmagyarországi Rákóczi-múzeum hat rendkívül érdekes és becses képpel gyarapodott. A képek Szűz Mária életéből vett jeleneteket ábrázolnak, a sorozat történeti rendben a szent rokonság ábrázolásával kezdődik, s Mária születése, első templombamenetelével folytatódik, a melyhez azután az «Angyali üdvözet», Krisztus születése, s «bemutatása a templomban» csatlakoznak. Három kép arany alapra van festve, három sötétkékre.

Tekintsük előbb az aranyalapú képeket «Az angyali üdvözet» (1. tábla) az északi művészet rendes szokásától eltérőleg nem zárt szobában, hanem nyitott csarnokban történik. Jobbra a csarnokban imazsámolyon térdel a Szűz, balra az épület előtt Gábor arkangyal. Az angyal pompás világoszöld és sötétvörös színű két szárnya repülésre van tárva, a mozdulat sem nyugodt, az alak elhelyezése egészben arra vall, hogy a művész a leszállás utáni pillanatot akarta megérzéskíteni, a mikor ép megérkezett s Mária előtt térdre hull. Jobb keze a térdelő Szűznek adja át a mennyei híradást, a balban finom minuskulákkal írt kibontott mondatszallagot tart. Mária mellett is van egy tekercs, a mely a térdeplőről hull le előre.

Mária alakjának a nyitott csarnokba való elhelyezésmódja s a csarnok, s melléktereinek alakítása ép annyira északi jellegű, mint a mennyre déli, hogy nem zárt térben, szobában folyik le a cselekvény. A csarnok kicsiny, szűk, s nagyon egyszerű alakú, egész vékony pilléreken kétoldalt félkörívek nyugszanak, a melyeket kétoldalt szintén a pililéreken nyugvó léczek foglalnak körül, s egészítenek ki négyszögalakúvá. Az épületet fennt párkány zárja le, amelyiket a kettős román ablaknyílásokhoz hasonló keskeny bevágások élénkítene. Az épület színe vöröses, az ív melletti sarokbélletek zöldék. A csarnok belső tere nem világos, a mélysége rendkívül csekély, hátul egy félköríves nyílás látható, ezen egy egészen kicsiny helységbe látni be, a mely zöld boltozattal van fedve, s melynek a vörös konszolokon nyugvó bordái élénk metsző vörös színűek. Balra egy másik nyíláson át Mária szobájába pillant-hatunk be, a hol sárga faállványon Mária ágya áll. A fehér párnák és derékalj éles s a takaró tompa vörös színének az ellentéte messziről felhívja a figyelmet. Mária mögött egy kis ablakfülkében három könyv áll egyik a másik tetejére téve, ezek is élénk zöld és vörös színeikkel vonják magukra figyelmünket. Ezek azok a tárgyak, a melyek az északi, főkép a német festészetben az angyali üdvözet jelenetében az intim hangulat kifejezői, a feltűnő a mi

képünknel mindössze csak az, hogy ezek az intim hatást előidéző tárgyak nem gondos részletezéssel vannak előállítva, hanem a szín segítségével jutnak érvényre. A színes hatásoknak a keresése nem csak ennek a képnek, hanem az egész sorozatnak egyik legalapvetőbb tulajdonsága, s ezért fokozott figyelmet érdemel.

Széles kék köpenyben, melyet a mellen gazdag csatt tart össze, s melyet színes drágakövekkel kirakott aranszegély határol, térdel Mária. Köpenye alól kilátszik egyszínű sötétkék ruhája, a kelme szélesen van az alsó test körül elhelyezve, a test mozdulata, a lábak helyzete egészen eltűnik a kelme erdejében, a hatás a ruha széles omlásán, finom, lendületes mozgásán nyugszik, ez köti le a szemet, s pedig olyan erősen, hogy a testforma és mozdulat hiánya szinte észrevétlen marad. Az alak helyzete háromnegyedprofil, a vállak s felsőtest formái szintén el vannak takarva. A Szűz az angyal felé fordítja fejét, magas kerek homloka van, arcza egyik fele egész szélességében látszik, a másik rövidülve. A rövidülésben látszó félarcz úgy kapcsolódik a másikhoz, hogy az egész szélesebbnek tűnik fel, a fejkendő is úgy van elrendezve, hogy alatta a szélesen hátrahajtott hullámos, bő hajfürtök kilátszanak, s a fej szélességét fokozzák. A fejnek és arcznak ilyen kiszélesítése, a mit az apró, puhán körvonalazott szemek és orr csak fokoznak, pompásan egybevágnak az alsó test széles elhelyezésével. Az egésznek az a következménye, hogy Mária különös asszonyi külsőt nyer. Szemben Máriával az angyal éles, kissé kemény kontúrokkal, s tömött, csavarszerűen sodrot keményen rajzolt fürtivel rajzban, színekben egyaránt ellentétes jelenség a térdeplő Szűzanyával. Világos arany alsóruhája van, csak a gallérja tömörebb, nehezebb arany színű; vastag, nehéz, vörös köpenye hátra van húzva, a ruha alól a lábon sűrűn redőzött, alatta fehér gyolcs alsóruhája látszik ki. A ruhaszegély itt is megvan, itt is olyan pompás; az egész alak mögött a kép széléltől egész a jobbra levő épületig vörösesbarna szőnyeg húzódik. Balra fönn vörös és kék felhőkön az isten sötétkékruhás alakja látható, mellette két vörös és arany kelmébe egészen beburkolt, füstölőt lóbáló angyal.

A sorozat második képe (2. tábla) jóval gazdagabb motivumokban. A szabadban egy szalmafüdeles nyitott sátort láttunk; az egészet meglepő pontossággal figyelte meg mesterünk, egyszerű, szögletes karók vannak a földbe beverve, ezen nyugszik a tető, pontosan látni a karókat átkapcsoló, s szilárdan összetartó haránt czölöpöket, s részletesen a tető szalmájának egyes szálait is. Nem ilyen világos a kunyhó térbeli helyzete, maga a fedél testtömegének egész kiterjedésében pontosan nyomon követhető, de a czölöpökkel való összefüggése a tetőalkotmányának homályos a perspektíva fogyatékosága miatt. A kunyhó alatt játszódik le a szent esemény, a közepén zöld kosárbölcsőben fekszik a teljesen fehérbe burkolt gyermek Jézus, csak gyönyörű göndör feje, s puha kis nyaka látszik ki; szemei tágra vannak nyitva, s anyja arczába tekintenek. Jobbra tőle térdepel az anya, teljesen úgy van öltözve,

mint az imént, a ruha szegélye is ugyanaz, csak a fejkendő van jobbra a fejre húzva. Ennek talán az az oka, hogy a fejet szélesítő, gazdag bő omlású hajból kevesebbet akart a művész adni, a háromnegyedprofil is olyan nézletből van választva, hogy az arcz két fele jobban összetolódik, s keskenyebb lesz, s a ruha is nem a deréktól van szélesen vezetve, hanem csak a földön omlik szerteszét. Az egész alak keskenyebb, gyöngébb, törékenyebb lesz, s ezért, de meg az arcz kifejezésénél fogva is Mária alakja szemben az iménti asszonyos külsővel, leányosabbnak látszik. Balra József térdepel ugyancsak imára kulcsolt kezekkel, széles sötétkék ruhája van, fölötté vörös színű köpeny, élénk színű zöld béléssel. Nagyon különös és érdekes József feje. Józsefet rendszeren mélyebb jellem nélküli, unalmas arczú, sokszor szálnalmas kifejezésű öregnek szokták festeni, annál feltűnőbb ha a mi Józsefünk élénk tekintetű, s keményebb, határozottabb kifejezésű alaknak látszik. Sűrű, tömött fürtökben ajkáról előreálló szakáll, fejét kereken körülfogó dús, rövid fürtű haja, kemény fejtartása, határozottan ívelt homloka, s kiálló alsó ajaka a Szt. Bertalan alakokra, vagy Szt. Péterre emlékeztet inkább, mint Józsefre. Valóban a fej inkább tonzura nélküli Péter-fej hatását kelti, mint Józsefét.

Érdekes az alakok környezete is. A mester a legenda minden változatát akarja a képen adni. Jobbra Máriától hátul a romot lehet látni. Roppant bájos, a hogy a naiv festő a romot magának megérzékíti. Egy faablak nyílásokkal, s a közepén és a szélén is ezer czikczakkos repedés látszik. Másik nevezetes ilyenfajta dolog a sziklabarlang ábrázolása, a barlang az alakok mögött van jelezve, úgy hogy voltaképen az alakoknak kunyhóstól, romostól, mindenestől a barlangban kellene lenniök. Voltaképen csak egy lefelé, ferdén hátrafelé, bevágott sziklafallal van dolgunk, de nem egymásra felrakódó kőcsozákból építve, hanem különös görbevonaltú keresztmetszetben a földből kivájja. Lombfűrész-munka közben szoktunk hasonló figurákat kapni. Persze a különös sziklafal vörösbarna színe is teljesen elüt a sziklák valószínű megjelenésétől. A barlang fölött közepén, s a jobbra háttul felhúzódó dombon gyepes pázsit van, a zöld fűből néhány fa nő ki. Egymásmellé sorakozó, szikár, vékony törzsek, a melyeken a háromszögalakú korona nyugszik. Különös, hogyan csoportosul egy-egy csoport levél egymás mellé egy kocsányra. A dombon két robusztus külsejű pásztor ijedt ábrázattal fordul felfelé, a honnan egy vörösbe teljesen beburkolt angyal széles szárnycsapással röptül feléjük, hogy a Megváltó megérkeztét hírül adja. A pásztorok lábánál, nagy kölönczczel a nyakában, ijedten vonít egy kutya. Lejjebb a szorosan egymáshoz simuló juhok nyugodtan legelésznek. Érdekes, hogy az állatoknak az egymáshoz simulását pompásan meg tudja figyelni a mester, de az egyes állatok típusával nincs tisztában. Jézus mögött az ökör és szamár teljesen egyformán kérődzésszerűleg mozgatják szájukat, a pófájuk is, a szemük tekintete is megegyezik, holott a két állat egymástól nagyon is különbözik. De az állatok kielégítő jellemzése a fejlettebb, későbbi kor

eredménye, ezt a mi mesterünk még nem érte el. Annál meglepőbb a nyáj ügyes megfigyelése, s még sokkal meglepőbb az egész résznek, de különösen az angyalnak friss, könnyed kezelése, odavetett ecsetvonásokkal való alakítása. A képnek kétségtől legfrapánsabb, s legkülönösebb része a tájképi háttér. Kisebb lejtős oldalú dombok két hegylánczczá tolódnak össze, melyek egymás mögött két gyönyörű, halvány színű zónát alkotnak. Elül halványvörös színű, mögötte meleg halványkék, a melyből tüzes, erős színű tornyokkal templomok, épületek emelkednek a magasba. Ha még a négy gyönyörű iratkereszt tartó angyalt a sátor alatt, s a vörös csillagot a tető fölött megtekintjük, akkor a képnek minden lényeges részét megismertük. Az angyalok is elsősorban dekoratív hatásra vannak számítva, kék és vörös felhőkön nyugszanak, s ruhájuk, szárnyaik színe zöld és vörös színben váltakozik. A minuskulás mondatszalag a betűírás dekoratív alakításának valóságos paradigmája.

A harmadik aranylapú kép (3. tábla), a «templomban való bemutatás», a figurális részben nem mutat az előbbi kép után különösebben érdekes novumot. Ikonografiai szempontból érdekes és eredeti a gyermek átvétele. Rendszerint az anya a főpapiak szokta átadni a gyermeket, itt az anya veszi át a fiút, s a főpap az átadó. Gyönyörű, ahogy a gyermeket váró anya odaadó, türelmetlen vágyakozása naivan kifejezésre jut. Nem lép a gyermek elé, közelebb a főpaphoz az anya, szilárdan, egy helyben áll, az egész testnek nincs előre, a főpapfelé irányuló lendülete, vagy hajlása; a lelkiállapot egész rudimentär eszközökkel jut kifejezésre, az alsókar, a kezek nyúlnak előre, s a vágyteljes várakozás kifejezője a kézközép, s az ujjak szerfölötti megnyúlása. Ugyanilyen rudimentär a gyermeket átadó főpap mozdulata is. Mint-hogy az anya helyben marad, neki kell előrehajolnia, de nem mozdul az egész test, hanem a közép- és felsőtest gyönyörű lendületű ívben hajlik oldalvást. Az ívhajlás dekoratív finomsága fontosabb, mint a mozdulat és testi konstrukció. József és Mária arca ismeretes, a nők Máriától jobbra élettelenebb, kifejezéstenetlenebb másolatai Mária arcának. Új a főpap és az oltár mögötti alak arctipusa, hosszú szakállával, s nem valami különösen érdekes kifejezésével. A kifejezés lényege ismét a színeken nyugszik. A középpont a világos-zöld, vörösmintás brokát terítő, jobbra Mária sötétkék ruhája, balra a főpap világos arany papi öltönye alkotnak kontrasztot, a kettőt a világoszöld, s sötétlila színű kockákából készített padló kapcsolja össze s egyenlíti ki. Mária mögött csupa világos színek vannak, az alaptónust a galambot tartó asszony világosvörös köpenye adja meg, a világos terület élénkítésére Mária mellett új szint is találunk: lágy, szinte átlátszó sárgát. A főpap világos ruhája mellett az ellenkező oldalon József sötétkék ruhája, s mély sötétvörös köpeny következik, itt sötét tónus kerül a világos mellé, ép ellentétben a kép jobbfelével, a hol a sötét mellé csatlakozott világos feltmező. Hátral az oltár mögött álló öreg a kiegyenlítő; zöld és vörös

öltözete középárnyalatban egyformán igazodik a baloldali sötét és a jobb-oldali világosabb színű részhez.

A kép építészeti része ismét nem térábrázoló jellegű. Egy apsis oltárral a jelenethez tárgyi szempontból mellőzhetetlen, az apsistól kétoldalt két nyilván dongaboltozattal fedett toldaléképületre szintén csak azért van szükség, mert az alakokat hátulról építészeti testtömeggel kell elhatárolni, s a tárgy templomot követel. Az apsis sötétkék boltozatú, három nagy ablaka van, elül nyitott, de felsőrésze félkörívvel csarnokszerűen van bezárva, a félkörív elhatárolása ép olyan, mint az «Angyali üdvözet»-ben; az egész alkotmány zöld színű konsolokon nyugszik. A párkány az «Angyali üdvözet»-től eltérő, de román formát mutat, míg a konsolokról felfelé haladó két fiók-dísz már csúcsíves jellegű. Az architektúrának kétségtelenül legérdekesebb része a kupola az apsis fölött s a két dongaboltozat befedése, mely különös módon fölülről látható. A kupolát koncentrikus körök vágják vízirányosan, s sugarak keresztbe kis darabokra, a toldalékok lemezekből vannak összezszegecselve. Ezüstös színnel a bádogtető struktúráját akarja adni, a tagolás s az apró szögek a bádoglemezekből való összeépítést jelzik. Érdekes, hogy a kupola hogyan van mélyen bevésztetett körzővonalakkal fáradságosan megalkotva.

A kék háttérű képek közül Mária születésének (4. tábla) az építészeti részét már az «Angyali üdvözet»-ből ismerjük, a csarnok másképp van beállítva a képbe, s nincsenek mellékterei. Három nagy ablakán át kilátunk a szabadba, a hol a «Gyermek születése»-ben már megismert gyönyörű dombos tájkép van, a halmokon ugyanolyan épületekkel. A sötétkék háttér mint égbolt öleli magába a tájat, s ezért a benyomás itt jóval valószínűbb. A helyiség belsejében az ágy, s a mellette álló faállvány színes egybeállításában már szintén jó ismerősünk az «Annuntiatio» mellékfülkéjéből, a vörös ágytakaró most persze igen nagy területet foglal el, s a színes hatás indulópontja. A figurális rész több novumot mutat. Anna mozdulata a gyermek átvételére az előbbi képen lévőnek csak gyenge utánpótlása, de a baba ellentétben a főpappal egész testével, s kezeivel is aktív munkát végez az átadásban. Még két nőalak van a képen, egyik sem szent személy, ezekhez, úgy látszik, nagyobb bátorsággal nyúlt a mester, az egyik levest készül forralni, az égő tűzhely fölé akarja a főzőedényt akasztani, felsőteste s két keze mozgásban van, egész figyelme a végzett munkára irányul, a másik az ágy előtt térdel, s egy dézsában két kézzel fehér ruhát pacskol. A nők arcza is nagyon különbözik egymástól. Anna ránczos, petyhüdt arczán fáradság, szenvedés kifejezése, a baba és a főző leány fiatal arczának a kifejezése teljesen más, a legfeltűnőbb az előreálló, tipikus tót arczú cselédleány, a milyeneket manapság is láthatunk a Felvidéken.

Az «első templombamenetel» (5. tábla) építészeti része is nagyrészt ismeretes már. Az apsis, az apsis befödése, a pillérek, a színes pillérfők már mind

előfordultak. Új a lépcső, persze ismét tartalmi okokból van itt. Érdekes, hogy ép ez a része az építészetnek szolgál fényes bizonyítékkal, hogy az építészeti formák, testtömegek gondos megfigyelése, s pontos, fáradságos előállítása ellenére is milyen kevés térérzéssel bír a képek mestere. A lépcső egy balüsteres előtérre vezet fel, a balüster az alatta álló építészeti taggal együtt elülről látható. E mögött az alapépítmény mögött valami pinczeféle helyiséget képzelnénk, mert kapu vezet belé. De az a nevezetes, hogy a kapu magassága jóval túléri annak a térnek a magasságát, a melybe be kellene nyílnia, a lépcső felső fokán levő szintér, a hol a főpap áll, metszi a kaput. Hogy ez építészeti képtelenség, az mesterünknek nem is tűnt fel, mert figyelme csakis az építészeti testtömegekre irányult. Új építészeti motívum a lépcsőn kívül a román fríz az apsis fölötti félköríven, s a pilléreken álló két különös hasábidomú építmény. Az alakok közül a főpap és Joachim a «Bemutatás» két nagy szakállú öregével egyezik meg, az asszony, s a kosarat tartó alak Joachim mögött nem túlságosan érdekes; roppant finom a gyermekleány Mária félénk, meg-megálló járása, s az anyának gyöngéd, gondos, sürgető támogatása. A kép legbájosabb része kétségtelenül a frissen, könnyedén megfestett háttéri jelenet a kép jobb felső részében: egy asztal két oldalán Mária játszópajtásai végzik ájtatos munkájukat, kettő a szent könyvekkel van elfoglalva, egy másik pár oltárterítőt hímez. A hatás ismét a színeken nyugszik, a sarokalakok mély vörös színe a hangadó, közöttük a vörös és zöld a változatosság és harmonia eszközei. A leányok egy terem előtt, balustrád mögött ülnek, a terem az összes képekben az egyetlen hely, a mely belső teret ábrázol. Nevezetes, hogy a leányok a tér előtt, s nem benne foglalnak helyet, s hogy a falak és fedés alakja nem a perspektíva útján áll elő, hanem világos és sötét falsíkok ellentétbe helyezése révén.

A kassai sorozat utolsó képe a «Szent rokonság» (6. tábla) ábrázolása. A kép közepén ül Anna, ölében Jézussal és Máriával, mellette kétoldalt, s a feje fölött a három férj, a kép két szélén a másik két Mária, ölükben gyerekeikkel, balra négy, jobbra két gyerek egymás mellett, lenn, az asszonyok lábánál a három Mária férje. Ilyen sok alaknál, ilyen korai időben a típusok ismétlődése nem kerülhető még el, mindazonáltal szembeötlő a változatosságra való törekvés; Anna és a jobboldali Mária arczipusa megegyező, a baloldali kerekesebb, s orrának, szemének, szájának is más a szabása. A három férfi kifejezése egyformán jelentéktelen, de a szakáll színe és formája más. A gyerekarckok mind megegyeznek, a változatosság a ruhák vörös és zöld színének cserélgetésében van, s abban, hogy a hajuk hol fürtös, göndör, hol simán fekvő. A legnagyobb szerűbb az alulsó három alak, József eltér a mester rendes József-típusától, sokkal hosszabb a szakállja, más a haja, s más a tekintete, frappáns hatású, a mint összekuporodva, fejét ég felé emelve, kezait összekulcsolva buzgón imádkozik. A jobbszélső alak sötét szakállával, síma sötét hajával, messzire villogó szemével tűnik ki a többi

alak közül, a legkülönösebb azonban a zöld köpenybe burkolt, összekuporodva olvasó balszélső alak, mély vörös sipkája alól kétoldalt kilátszó borzas haja, ősz szakála, összeszorított ajka, behúzott nyaka, a mód, a hogyan a könyvet tartja, a hogy szemeihez közelhúzza — mind együtt pompás kifejező eszközei a mesternek, hogy ebből a fejből igazi karakterfőt alkosson.

Az öt előbbi kép megismerése után nem fog már meglepni minket, ha ezen a képen is az architektúrán néhány új észrevenni valóra akadunk. Az, hogy ismét nyitott csarnok az épület, nem új, s hogy megint nincs építészeti tér, az is megegyező a többi képpel. Az épület tömege volta-képpen hatszögű, de csak a baldachinon lehet látni, két sarka a baldachinnak pillér felvételére van megkonstruálva, csakis azt jelenthetik ott a köralakú nyílások. A pillérek elmaradtak, mert eltakarták volna a figurális részt, pedig az a fődolog itt. Hogy ezáltal az építészeti test veszít világosságából, az a mestert nem zavarja. Új elem az ablakok felső részének karajos tagolása, s a baldachin kazettás mennyezete. Ezt a mennyezetet külön érdemes megfigyelni; az egész egyszínű éles vörös színnel van befestve, s erre a vörös alapra három sorban fekete háromszögek vannak ráhelyezve. A közökben támadó egyenes vörös sávok a kazetták kiálló bordáinak látszanak messziről, a fekete és vörös háromszögalakú foltok a mélyebben fekvő kazettáknak. Így az egész fedésszerkezet tisztán a szín segítségével van előállítva.

II.

A kassai képek, a ki látta őket, mind azt tartotta, hogy páratlanok az egész XV-ik századi fennmaradt magyarországi festészettörténeti anyagában. Hosszú ideig én magam sem tudtam e képekkel megegyező darabokat felmutatni. Annál jobban meglepődtem, mikor egyik legutóbbi bécsi tanulmányozásom alkalmával a császári udvari képtár német termében mesterünk egy alkotására akadtam. Az 1395. szám alatt * deszkára festett «Napkeleti bölcsék»-et gondolom, melynek itt a képét is bemutatjuk (7. tábla). A tábla mindkét oldalán festett, a hátlapján Mária és József egybekelése látható, s a «Férjválasztás» jelenete (8. tábla). A hátlapon lévő festmény sötétkép alapú, a háttér színe a kassai sötétkép alappal teljesen egybevág. A kép bal felén egy apsis előtt oltár körül térdel egy csomó apostolarczú idősebb ember, a leterített oltárasztalon a vesszők vannak, melyek között egyik kihajtott. Ez a kihajtott vessző van a kép jobb felében az isteni végzés által férj gyanánt kiválasztott József kezében. Az apsis, elül nyitott, a három nagy ablak, a boltozat vörös bordáival a «Templombamenetel» közepében levő apsis nagyított másolata. Ugyaninnen valók a pillérek, s a pillérfejek is,

* Katalog der Kais. Gemäldegalerie. Wien, 1907. Alte Meister 316—7. lap.

mindössze a pillérfő alatti lapos hasáb-tag hiányzik a kassai képen. A pilléreken nyugvó ívvel és az ív négyszögű körülhatárolásával a «bemutatás»-ban találkoztunk. A kupola is onnan való, mindössze az az eltérés, hogy a párkány itt magasabb, a kupola valamivel alacsonyabb, s így kevesebb látszik belőle. A kupola színe is teljesen egybevág a kassaival, az építészeti részeknek a körző bevésott vonalai segítségével való gondos és fáradtságos előállítását itt még fokozottabb mértékben látszik, mint Kassán. A pilléreken álló két keskenyalapú hasáb a «Templombamenetel» közepéről ismeretes. Az «egybekelés» fal előtt játszódik le, a fal egyszínű szürke, befejező tagja olyanforma, mint a baluster Mária játszópajtásai előtt, csak-hogy — falról lévén szó — nagyobb, szélesebb kiterjedésű, s monumentálisabb hatású. A fal mögött két különös torony látható, az egész mintha byzanci jellegű volna, hasonló alkotmánynyal Kassán nem találkoztunk, de azért itt is akadhatunk ismerős részletekre. A fal fölött a román fríz a «Templombamenetel»-ből, a két-két pár fiále mindkét torony mindkét felső emeletén, továbbá a picziny kupolák bádogjának a festése a «Bemutatás»-ból már jó ismerősünk.

A kép figurális része ép ilyen szoros kapcsolatot mutat a kassai képekkel. József arca, egész alakja pontról-pontra egybevág a kassai alakkal, a fej tartása tér el mindössze. A főpap nem a kassai főpaptípus, hanem a József-arcz halványabb, erőtlenebb második kiadása. A boldog-ságos Szűz ismét olyan lányosan félénk, reszkető, mint mikor először templomba ment, s az anya gondos, szerető támogatására volt szüksége. A főpap gyöngéden alulról tartja a kezét, hogy mint a balkéz, le ne hulljon ez is. Az öltözet, a haj kezelése, az arcz kifejezése egyaránt az «első templombamenetel» Máriájával vág egybe, s azzal a kis Máriával, a melyik a «szent rokonság» ábrázolásában Anna ölében ül. A 9 férfialak a kép bal-felén lényegében mind megegyezik egymással. Kifejezés, jellem, az alakok kezelése, mozdulata, az orr, haj, szakáll formája, a szemek alakja és tekintete mind egybevág. Ez a különben nagyon régies arcztípus a haj és szakáll festésmódjában, továbbá a fül megrajzolásában, helyzetében, s a szem éles irányításában a «szent rokonság» jobb alsó sarkában ülő alakkal vág egybe. Az alakok lába előtt a föld levelekkel, virággal van benőve, a melyek minden részletükben megegyeznek azzal, a mi «Krisztus születése»-ben, az «Annuntiatio»-ban, s a «Bemutatás»-ban látható. De nemcsak a részletek, hanem a kép egész hatása a kassaiakkal teljesen egybevág, nevezetesen itt is, mint ott a dekoratív színezés a fő eszköze a hatásnak, s a színesség elve is ugyanaz: complementär színek egymásmellé állítása, s a színes hatásnak a szín világossági foka által való emelése. A főpap világoszöld ruhában van, mely alól kilátszik a lábára hulló fehér alsóruha; a zöld ruhán világos vörös köpeny van. Mária és József sötétkékek öltözetben állanak mellette, Mária teljesen sötétkékebe van burkolva, Józsefen sötétebb

vörös köpeny van, a melynek színe valamivel még sötétebb kiadásban az egyik imádkozó alak köpenyében folytatódik. Ez azért fontos, mert mellette elől és hátul egy-egy világoszöld színű alak térdel. A zöld mellett tovább balra vörös következik, mellette kevés a sarokalak kék kelméjéből. A színeknek ez a változása, ismétlődése pompás dekoratív hatást ad.

A deszka elülső oldalán a «Napkeleti bölcsek» (7. tábla) az előbbi képnél jóval színesebb, dekoratívabb hatású. A kép jobb szélén ül a Szűzanya, pompás koronával a fején, ölében a félig meztelen gyerekekkel, szélesen rájaomló sötétkék ruhában, mögötte József komoly feje, s ruhájának vörös színe. Mária kék ruháját vörös bélés, József vörös ruháját kék gallér teszi élénkké. A szent alakok csak egy csekély részét foglalják el a képnek, a hely a 3 király és kísérete számára kell. Legelől a legöregebb király térdel, két kezével a gyermek lábait fogja, s hogy megcsókolhassa, a szájához vonja. Gyönyörű brokátruhája van, melyet fehér prémszegély vesz körül, a ruha színe világos arany, sárga és barna szín különös keveréke, a brokát mustrái zöld és vörösbarna színekben váltakoznak. Kár, hogy a minták színe kissé lekopott. Közvetlenül mögötte van a másik, fiatalabb király; rendesen, két hegybe nyírt szakálla s kemény, tömött, egymásratapadó csavarfürtökből álló haja van. Társa mellé akar letérdepelni, egyik kezében az ajándékot tartja, másikkal hódolata jeléül koronáját emeli le. Gyönyörű, egész testén szélesen elomló világoszöld ruhája van, hosszú lebernyeg-gallérral, az egész kelmét köröskörül a széleken két finom, párhuzamos arany fonál diszíti, s a zöldbe a vörösbarna bélés visz élénkséget. Ez a gyönyörű, vonzó világoszöld szín adja meg a kép alaptónusát. Tovább balra van a harmadik király, egészen fiatal, kissé nőies arcú, magos homlokkal, mely Máriaéra emlékeztet, s szőke, puhább, göndör fürtökkel, finoman, de élesen körülhatárolt arczczal. Egyszerűbb, világosabb motívumú korona van a fején, mint a másik két királyé, de szebb, nagyobb drágakövekkel van diszítve. Ő is le akar térdelni, s mozdulata a második királyéval csaknem teljesen párhuzamos. Mint második társa, ő is igen nehéz, s rendkívül bő kelméjű ruhát visel, de a kelme tömege s súlya minden más ruhát jóval meghalad, s néhány nagyvonalú finom, hosszú redőt, s számos szép picziny gyűrődést alkot. Színekben is ez a ruha a leggazdagabb. Finom, egészen világos aranyalap, a melyen kedves, kis zöld minták vannak elszórva, köröskörül fehér prémszegély, a derékon pompás aranyöv, s az egész élénkítésére az alsó alsóruha átlátszó vörös színe a galléron és a felső oldalnyílásán.

A kíséretből, bár első pillanatra sok emberből állónak látszik, voltaképen csak két felsőtestet, s két félfejet lehet kihámozni. A második király mögött egy kékruhás vörössapkás alak áll, hosszú hegyes szakállal, két kezével az öreg király koronáját tartja, a legfiatalabb király mögött látszik a másik kísérő fehér prémszegélyes vörös ruhában, vörös és zöld színben.

váltakozó sipkában, komoly arczezal, kezét a kard markolatán tartva. Hátrább egy tömegben egymásföle álló ércsisasokat látni, a melynek ezüst-fehér tömegéből egy vöröszöld toll, s egy vörös sapkavég látszik ki. A kép hatása a széles, nyugodt elbeszélésben, az alakok tág elhelyezésén, a finom hajlékony, gyöngéd vonalvezetésen alapszik, s mindenekfölött az egymást qualitásukban s intenzitásukban oly szépen kiegészítő színeken.

S éppen ezek a sajátságok voltak azok, a melyeket a kassai képek tulajdonságai gyanánt is megismertünk. De nemcsak az összbenyomás, hanem egyes részletek is Kassára utalnak minket. A kunyhó, a melyik a szent jelenet fölé van emelve, pontosan egybevág a kassai «Krisztus születése»-n levővel. Más oldalról van tekintve, a térbeli helyzete még homályosabb, két picziny madár ül rajta, más eltérés nincs a kettő között. József alakja ugyaninnen való, Máriáé az «Annuntiatio» asszonyosabb típusával vag egybe, az öreg király a «Templombamenetel» Joachimjára emlékeztet. A többi alak idegenszerű, de ez az idegenszerűség is rokonságot mutat azzal, a mit «Mária család»-jában láttunk. A fejformák itt is, ott is felül szélesek, lent keskenyek, majdnem háromszögalakúak, a szemek nincsenek ugyan mélyen beágyazva, mégis mintha mély barlangból néznének ki, úgy villognak barátságtalanul kifelé, az ajkak össze vannak szorítva, a felső rá van nyomva az alsóra, az orr keskeny, hosszú, puha leálló czimpákkal, a fej tartása mindég kemény, s néha szinte merev is. Bécsben is, Kassán is idegenszerű, keleti típust akar a mester megérzékelteni, s nevezetes, hogy a módszer itt is, ott is egybevág.

A részleteknek s az egésznek ilyen egybevágása alapján semmi kéttség az iránt nem lehet, hogy a két bécsi kép s a hat kassai a legszorosabban összetartanak. A «szoros» összetartozást itt egész szószерinti értelemben kell venni, nemcsak azt értjük alatta, hogy egy-ugyanaz a mesterkéz alkotta a kassai és bécsi képeket, hanem azt is, hogy *ugyanannak az oltárnak a részei voltak*. Állításunk első felét már részletesen bizonyítottuk, a másik felére következő bizonyítékaink vannak:

1. A méretek Kassán és Bécsben teljesen egybevágnek. A bécsi katalógus 126×99 cm.-t ír, Varjú Elemér mérése (a bécsi méreteket csak utóbb tudattam vele) ugyanennyit adott, az egyes táblák között 3—5 mm.-nyi eltérés van, a mi nem jöhet számításba.

2. A faanyag mindkét helyen egybevág: hársfa.

3. A bécsi tábla mindkét oldalán van festve, a kassaiak csak az egyiken. Ha a kassaiakat azonban hátulról megnézzük, láthatjuk a fán a fűrészelés nyomait; a kassai képek egész hosszukban ketté vannak fűrészelve. A fűrészelés következtében a deszka olyan vékony lett, hogy keresztléczekkel kellett a meggömbüléstől megóvni. A bécsi tábla régi idők óta oly szerencsétlenül van keretbe foglalva, hogy a deszka vastagságát

nem lehetett megmérni. A mennyire szemmel ilyesmit meg lehet itélni, a vékony bécsi deszka megfelel két kassai vastagságának.

4. A bécsi két képnek a kassai Mária-cziklushoz való csatolásával a sorozat két olyan képpel egészül ki, a melyik Kassán nem fordul elő, de a melyik egyetlen Mária-cziklusból sem hiányozhatik.

5. A 8 képet egybevéve, 4 aranyalapú s 4 sötétkékalapú képet kapunk. A megfelelő alapszínek egymással teljesen megegyeznek, az egyforma alapszínű képek úgy oszlanak két négyes csoportra, hogy az egyiken sötétkék alapon tisztán Mária életére vonatkozó jelenetek vannak, a másikon, arany alapon jelenetek, melyek mind a gyermek Jézust is illetik.

Két teljes oltárszárnygyal állunk tehát szemben, melynek külső, hétköznapi szárnyain a sötétkék alapú képek voltak, s melyek ünnepnap nyitva a négy aranyalapú Krisztus-jelenetet mutatták.

III.

Mit tudunk ennek a két épségben fennmaradt oltárszárnynak az eredetéről, s művészettörténeti helyéről?

Az időbeli meghatározás nem okoz különösebb nehézséget. A bécsi képtár katalógusa a század közepére helyezi a képeket, Semper* valamivel későbbre, 1465 körüli időre datálja őket. Nekem az a nézetem, hogy az oltár a század dereka előtt keletkezett. Feltűnő a román építészeti formák csaknem kizárólagos alkalmazása, a mi korai datálásra kényszerít. Ugyancsak korai időre utal Mária fejének s hajának a kezelése, továbbá a gyakran észlelhető nagy egyenetlenség a test három kiterjedésének, tehát tömegének az ábrázolásában, továbbá az alakok mozgásmódja. A mozdulat rendszertelen, a tagok, melyeknek egyrésze mindig el van fedve, úgy mozognak, mintha egyik a másikkal egyáltalában nem függne össze, sokszor csak a végét látjuk a mozgási folyamatnak, de hogy milyen következményekkel jár egy testrész mozgása az egész testre, arról semmit sem tudunk. A fődolog a mozdulatból egy szépen vezetett, jól hajló finom vonalat levezetni, a mozdulat dekoratív elemeit kihámozni. Ugyancsak a dekoratív érzék teljes épségére mutat a színes kezelés, melynek természetét volt alkalmunk bőven megismerni, s melyet most már nem kell részletezni. Mindössze csak azt jegyezzük meg, hogy feltűnően *kevés* az alkalmazott színek száma, a háttér színein kívül csak vörös, kék és zöld fordul elő nagyobb mennyiségben, kívülök még csak kevés sárga, lila, fehér, vörösbarna fordul elő. A színezésnek az egész módszere, s a kevés színalkalmazása is oly időre utal minket, a mikor még a táblafestés kapcsolata a freskóval egészen eleven, a mikor még a fejlődő realisztikus törekvések a valóság visszadására való energikus törekvésükben a freskóból

* H. G. Semper: Altitirolische Kunstwerke des XV—XVI. Jahrhunderts. Innsbruck 1902. S. I. Bl. II.

visszamaradt művészeti elveket nem irtották még ki. Ez a kor egész Észak-Európában a XV. század 30-as éveitől való, s erre tehető a mi oltárunk is. Az 1435 körüli datálásnak semmi sem mond ellene, a feliratok minuskulás betűi csak megerősítik ezt a korai időmegállapítást.

A kép lokalizálása már nem ilyen könnyű feladat. Hiteles adat sem a kassai, sem a bécsi töredék eredetére nincs. A bécsi tábla az 1783-ik évben már mindenestre Bécsben volt, Mechel 1783-ik évi katalógusában¹ már szerepel, az inventárok azonban rendesen nem említik meg, hogy a képek mikor, s honnan kerültek a Belvederbe. A kassai képek állítólag az Erzsébet-templomból kerültek a püspöki palotába, s a hagyomány szerint akkor, a mikor az 50-es években a főoltár restaurálás végett Pesten volt, e képek egy szőnyegfüggönyre aggatva a főoltár helyét pótolták. Persze ez a szájhagyomány a hiteles adatot nem pótolhatja, s minthogy ilyen nincs, stilkritikai úton kell próbálnunk valami kapcsolatot találnunk.

Semper,² a ki a bécsi festményeket keletkezési idejüknél mintegy 30 évvel későbbre datálja, az első, a ki szorosabb területi megjelölést használ, mely a képek régi «*oberdeutsch*» elnevezésénél pontosabban szabja meg a képek eredetét, ő a bécsi táblát a tiroli iskolába tartozónak véli, s mint ilyet publikálja. A képtár 1907-ik évi lajstroma³ szerint Dörnhöffer felső bajor területre helyezi a kép eredetét. Stadler⁴ a berlini Multscher-oltárral hozza iskola-kapcsolatba. Multscher szerinte nem a sváb ulmi iskolának köszönheti fiatalkori művészeti fejlődését, melynek első önálló alkotása a berlini Multscher-oltár, hanem a felsőbajor-tiroli hegyvidék művészetének. Összehasonlítása már csak azért is szerencsétlen, mert az ő csoportosításában a mi oltárunk egy sorozat végére kerül, melynek egyik darabja, a laufeni «*Napkeleti bölcsek*»,⁵ 1467-ből való, tehát chronologailag hibás helyre került. De minden lényeges sajátosság ellene mond a kassa-bécsi és berlini oltárak összetartozásának. Multscher berlini képein⁶ az alakok és arcok plasztikus kidolgozása az alapvető jellemvonás, főképp az arcok minden egyes formái a rajzzal keményen, részletesen, sokszor valósággal brutálisan vannak a szó szoros értelmében modellálva, a dekoratív színesség nem fontos a mesternek, sokkal fontosabb a szabad, néha majdnem erőszakos, féktelen mozgása az alakoknak, a mi mesterünk higgadt nyugalomával mereven ellenkezik. Épp ilyen döntő ellentét van az architektura kezelésében, Multscher aránylag kevesebb teret juttat az építé-

¹ Christian Mechel: Verzeichnis der Gemälde der Kais. Königl. Bildergallerie in Wien 1783. 232. lap, 9. szám.

² I. m.

³ L. a 430-ik l. jegyzetét

⁴ Stadler: Hans Multscher. Strassburg 1907. 49—58 l.

⁵ Die Kunstdenkmale d. Königreichs Bayern I. 3. S. 2752 és Taf. 277.

⁶ Képek Friedländer értekezésében. Jahrbuch der preussischen Kunstsamml. XXII.

szet ábrázolásának a háttérben, mint a mi mesterünk, de mégis alaposabb, fejlettebb az építészeti érzéke. Nemcsak a falakat, nemcsak az építészeti testtömeget kedveli, hanem az épület belső terét, az ábrázolt építészeti részek térbeli kiterjedését is adja. Ezt nem is várhatnók másképp annál az iskolánál, a melyből egykor a német művészet «Mantegnaja», Pacher fog kisarjadzani. Minthogy a felsorolt két alaptulajdonság tényleg nemcsak Multschernek személyes sajátossága, hanem a bajor-tiroli hegyvidék jellemvonása, ennek következtében egészen világos, hogy másutt kell oltárunk művészeti összefüggését keresni. Semper tévedésének az alapoka — s Semperre megy nyilván vissza a többiek nézete — a bécsi kép sátorának és a laufeni hasonló tárgyú kép sátorának a hasonlósága. Innen a kép késői datálása is. Ez azonban nem szolgálhat összefüggés alapjául, mert hasonló sátorok másutt is előfordulnak, cseh területen, továbbá egy avignoni miniatűr imakönyvben (111. szám) s egy sienai-franczia hasonló tárgyú festményben, mely a berlini Lippmann-féle gyűjteményben volt.*

Egyenes és határozott kapcsolatok a cseh iskolába utalnak minket. Erre mutat a kép színessége, s a színek erősen dekoratív alkalmazása. Ez a voltaképpen déli sajátosság olasz behatás következtében Avignonban fejlődött ki, s onnan közvetlenül telepedett át IV. Károly cseh király és birodalmi császár átültetése folytán Prágába és Karlsteinba, aztán egész Csehországban elterjedt, s nagyon hosszú ideig nagyon tisztán, épségben fennmaradt. Itt déli minták alapján aránylag tovább, s kiterjedtebben állították a művészeket a falfestés feladatai elé, s így a falfestés természetéből származó színes sajátosságok tartósabbak voltak, mint egyebütt. Északon a cseh művészettel kapcsolatos területeken kívül már alig volt valahol meg 1430 körül, csak a bodeni tó vidékén maradt még valami fenn belőle, a hová az olasz művészet hatása más utakon, s talán még alaposabban szívódott be. Az architektura színes volta másik feltűnő sajátossága a mi oltárunknak, a mi ugyancsak cseh területre utal minket. Ez az ugyancsak Délfranciaországból áthozott tulajdonság Csehországon és a vele kapcsolatos művészeti területen kívül sehol sem fordul elő.

De nemcsak ilyen általános sajátosságok utalnak minket cseh területre, hanem számos részletmegfigyelés is.

«Krisztus születése»-ben részletesen leírtuk a sziklabarlangot. A hohenfurti szerzetesi gyűjteményben 9 kép van, Krisztus életéből vett jelenetekkel,** a melyekben a sziklafelület ugyanazt a «lombfűrész-szerű» kezelést mutatja. Hohenfurtban a képek egész alapja ilyen, mellettük a miénk csak halvány reminiscenciának látszik. Ugyanílyen kis mennyiségben fordul elő a

* Kehrér: Die Heiligen drei Könige 234. kép (196 l.) és 264. kép (221. lap), továbbá Richard Ernst: Beiträge zur Kenntnis der Tafelmalerei Böhmens in XIV. und Anfang des XV. Jahrhunderts. Prag 1912. Taf. II., XXIV, XXXVI.

** Ernst i. m. 1—9 tábla.

szikla különös metszése a budweisi városi múzeum egy képén, mely Máriát és a gyermek Jézust Szent Margit és Katharina kíséretében ábrázolja,¹ a melyet Ernst a Hohenfurti képsorozattal hoz iskola-összefüggésbe.

Említettük a levelek kezelését a «Krisztus születése» fáin. Hasonló a hohenfurti «Olajfák hegyén»,² s a prágai Rudolfinum «Krisztus feltámadása»³ cz. képén látható.

Az építészetben a színességen kívül egyéb sajátosságok is utalnak Csehországra. Említettük, hogy oltárunkon gyakran előfordul, hogy pillérek hiányzanak egyes helyekről, a hol az épület formája és struktúrája alapján várnók őket. Így akar mesterünk a «Szent rokonság»-ban, «Mária születése»-ben, s a «Bemutató»-ban helyet nyerni az alakok számára. Analogiákat Hohenfurtban egy «Angyali üdvözlés»-en⁴ találunk, s a karlsteini Mária-templom nyugoti falán az apokalyptikus nő fölötti baldachinon.⁵ Ugyanitt még egy másik érdekes analogiát is tudunk felmutatni, nevezetesen a kazetta kezelését egy alapszínre kifestett színes háromszögek segítségével. Hogy a karlsteini kazettás mennyezet a kassainál jóval primitívebb, az a csaknem 75 évi korkülönbség mellett csak természetes. Az imént említett budweisi képen⁶ a baldachin kazettája teljesen analog, s a Kassaihoz jóval közelebb is áll.

A figurális részből is tudunk becses analog elemeket felmutatni. Mária arczának típusa a híres hohenfurti Madonnára megy vissza,⁷ a cseh iskola egyik legszebb és legismertebb alkotására, a melyik a breslaui dómból származó és az ottani érseki múzeumban levő gyönyörű Madonnával vág egybe.⁸ A bécsi és kassai Mária-fejek kerekesebbek, plasztikusabbak, a részletekben is fejlettebbek, jobban proportionáltak, de a fej $\frac{3}{4}$ -profil beállítás, a hajlása, a szemek állása, a homlok alakja, a száj és ajak formája s a szemöldök körülhatárolása, s ívének a szemhez való áthajlítása teljesen egybevág. Egy másik képpel a prágai Rudolfinum dëstnai Madonnájával⁹ viszont a hajkezelése vág egybe. Megjegyzem, hogy sem az arc, sem a haj kezelése nem csehországi eredetű, másutt is előfordul, Nürnberggtől eltekintve, a hová Csehországból is kerülhetett, leggyakrabban a Rajna vidékén találkozunk vele, s alighanem itt volt eredeti hazája, mindenestre

¹ Ugyanitt 19 tábla (szövegrész 15 lap).

² Ugyanitt Taf. IV.

³ Ugyanitt Taf. XXIX.

⁴ Ernst Taf. XL.

⁵ Neuwirth: Mittelalterliche Wandgemälde und Tafelbilder der Burg Karlstein in Böhmen. (Forschungen z. Kunstgeschichte Böhmens I.) Prag 1896. Taf. VIII.

⁶ Ernst Taf. XIX.

⁷ Ernst Taf. L.

⁸ Jungnitz: Zwei Tafelbilder aus d. böhmischen Malerschule des XIV. Jahrhunderts im Breslauer Diözesanmuseum. Schlesiens Vorzeit N. F. V.

⁹ Ernst Taf. IL.

itt érte el a fejlődés legmagasabb, legművészibb fokát a kölni Meister Wilhelm festményeiben. Nem lehetetlen, hogy Prágába is Nicolaus Wurmser révén jutott, a ki a Rajna partjáról került IV. Károly szolgálatába. Annyi bizonyos, hogy Csehországban nagyon elterjedt a női fejnek ilyen alakítása, az említettekén kívül idézzük Ernst művének 23., 28., 40., 55. és 56-ik tábláit.

Érdekes, hogy egy másik fej, a melyet mint mesterünk legszemélyesebb alkotását volt alkalmunk megismerni, József érdekes jellemarca legáltalább az alkotás, a kifejezés módszerét illetőleg, cseh területről levezethető. Az ajakról előreálló vastag, tömött szakáll, s a hajnak a fejen a mi Józsefünkkel megegyező elrendezése a protiwinii várkapolna oltárán ¹ baloldalon álló Szent Bertalan alakján látható, a bajusznak a szakállba való bevegyülése, s még az ajak mozdulata is előfordul. Nem hiába mondtuk, hogy a mi Józsefünk Bertalan-szerű. József persze még fejlettebb, zártabb, jellegzetesebb alak. A nevezetes azonban az, hogy cseh területen a típus lényege még egyszerűbb, még elemibb formában is előfordul és pedig a cseh iskola egyik ősi fészkeben, a prágai Emaus-kolostorban. Három freskón, azokon, a melyek Krisztus mennybemenetelét, Krisztust és a szamariánus nőt, s Krisztus látogatását Mártánál ábrázolják, ² háromszor fordul elő Péter tonsurás feje; a tonsura ellenére, a fej kemény, nyakbahúzott szoros tartása, a szakáll, bajusz alakítása, az ajak mozdulata, s a szemek irányítása, a szemgolyók erőteljes előreszögezése lényegében a kassai József-típus elemeit adják. Ebből az alaptól való önálló továbbfejlesztés az, a mivel Kassán és Bécsben találkoztunk.

Ennek a két főalaknak kissé részletesebb analízise után más analógiákra a figurális részben elég lesz egészen röviden rámutatni. Mindenekelőtt az angyalalakokra gondolok. Kassán feltűnt nekünk az angyal egész testének szoros beburkolása az angyal ruhájába, továbbá az alakok ropant friss, ügyes festői kezelése, s a leröpülés hirtelen jelenségének frapáns visszaadása. A hohenfurti «Keresztrefeszítés»-en ³ ugyanezt látjuk, a «Krisztus siratása»-ban ⁴ levő két angyal szintén ugyanaz gyöngébb és dűrvább kivitelben. Az angyalok feje és a szárnyak színezésmódja is megegyezik. A budweisi Krisztus születésén ⁵ a pásztoroknak Jézus eljövetelét hírüladó angyal nemcsak külső megjelenésében, de a friss és tisztán odavetett színekkel való megfestésében is megegyezik kassai társával. A két képen a pásztorok elhelyezésmódja, s a megriadt kutya ábrázolása is megegyezik, s a 3 juh, a melyik a budweisi képen valamivel lejjebb legel,

¹ Ernst Taf. XXIII.

² Neuwirth: Wandgemälde im Kreuzgange d. Emausklosters in Prag. Prag 1898. Taf. XXIV, XXVI., XXIX.

³ Ernst Taf. XXII.

⁴ Ernst Taf. VI.

⁵ Ernst Taf. XXXVI.

a hogyan egymáshoz simul, s a hogyan a fejét tartja, primitív formája annak, a mit Kassán megcsodáltunk. A pásztorok és a nyáj Frauenbergvár* egy hasonló tárgyú képen már a miénkhez egészen közel áll.

Még néhány apróságot akarok felsorolni. A bécsi koronát tartó kísérő sapkájához egy teljesen hasonló az Ernst-féle munka 5-ik tábláján látható, a bécsi képen lévő gyönyörű koronák formájára, főképp Mária koronájának levelekből való alakítására idézzük ugyancsak az Ernst-féle publikáció 23., 28., 49., 50., 55. és 56-ik tábláját. Ugyanerről a képről a kompozíciónak egy érdekes részlete, nevezetesen a tömeg ábrázolása egymásfölött kilátszó sisakok segítségével a prágai Emaus-kolostor deszkára festett «Keresztrefeszítés»-ében** találja meg analogiáját. Ez az utóbbi hasonlóság azért különösebben érdekes, mert a berlini Multscher-oltáron is a fejek egymásfölé való helyezésével van a kísérők tömege, mint tömeg jelezve, s Stadler ép ebben találta a két mű összetartozásának legfőbb érvét. Nem lehet kétség az iránt, hogy a berlini félig eltakart egymásfölött álló fej-sornál, a sisakos fejek egymásfölé való sorolása Prágában és Bécsben egymáshoz jóval közelebb áll, s ha most a számos egybevágásra gondolok a cseh művészet területe és mesterünk között s az alapvető eltérésekre gondolunk a bajor-tiroli iskolától, akkor nem lehet kétségünk az iránt, hogy az oltár nem származhatik a Dörnhöffer-Semper-Stadler által megjelölt területéről, hanem oly vidékről származott, a melyeknek Csehországgal állandó és erős művészeti kapcsolata volt.

Bizonyos, hogy a sok analogia daczára a képek hazája nem volt Csehország. Mindenekelőtt az észrevett analóg vonások nem egy cseh iskolából valók, a hohenfurti, prágai, wittingau-i csoportból egyaránt kellett idéznünk képeket. Így nem lehet egyetlen iskolába sem igazán lokalizálni a kassai és bécsi képeket. Továbbá Csehország művészete akkor, a mikor a mi oltárunk keletkezett, 1430—35 táján, már elvirágzott. A teljes hanyatlás idejében ilyen minden tekintetben kitűnő műveket sem Prága, sem Csehország más vidéke sem termelhetett. A cseh piktúra, ha nem is halt ki közvetlenül IV. Károly elhunytával, kialakulásának területén, saját hazájában a XV. század első évtizedeiben már nem jutott újabb lendületre. Hatása azonban igen erős volt, s sokkal szélesebb területre kiágazó, mint a régibb kutatás hitte. Falfestmény, fájdalom, igen kevés maradt fenn, de a miniaturfestészet hatása Sziléziában, Nürnbergben, Legyelországban, s hazánkban döntő jelentőségű volt. Fennmaradt miniált könyveink jó része ez időben teljesen cseh jellegű, ezeknek a rendszeres összehasonlító vizsgálatára még az előmunkálataink is hiányzanak, s így még nem tudjuk, hogy mi, hol és mennyi készült belőlük. Így a cseh miniatura hatását hazánkban még nem tudjuk pontosan elhatárolni, bizonyos azonban, hogy

* Ernst Taf. XXIV.

** Neuwirth: Emanskloster Taf. I.

I. SZT. ABUNDANTIUS.

Részlet a breslaui Borbála-oltár
középső képéből.

a cseh művészet élt minálunk is. Ez annál kevésbbé meglepő, mert hisz akkor, a mikor a mi képünk készülhetett, Zsigmond volt Magyarország királya, ugyanannak a IV. Károlynak a fia, a kinek nagyszabású építészeti és festészeti feladatai, a kinek külföldről való művészeti betelepítései révén a cseh iskola megszületett és felvirágzott. Magyarország és Csehország történeti kapcsolata, a mint tudjuk, ennél sokkal régebbi, s főkép Felső-Magyarországon mindég roppant meleg és intenzív volt. Tudjuk, hogy a cseh uralkodó család legfőbb támasza Felső-Magyarország volt még Róbert Károly idején, s hogy éppen Kassa a cseh igények támogatásában — a mire fontos kereskedelmi érdekek fűzték a várost — vezetőszerpet játszott; az Anjouk nem is tudják a kassaiakat máskép megnyugvársra bírni, minthogy kereskedelmi kiváltságokat és szabadalmakat adtak nekik, a melyek a természetes kereskedelmi útvonal révén a cseh területtel csak még szorosabban fűzte össze a Felvidéknek ezt a legfejlettebb emporiumát. Zsigmond uralkodása idején Csehországgal kulturális tekintetben is szorosabb lett a Felvidék kapcsolata, s ez magyarázza, hogy miért tudott olyan széles területre, s olyan intenzíven a husszitizmus hozzánk behatolni. Azt hiszem, ennek a szellemnek a begyökeredzése volt egyik oka a sok közül, hogy később a protestantizmus Felső-Magyarországon olyan gyorsan talajt talált, s az ellenreformáció kemény visszatérítő munkája ellenére részben a mai napig is szilárdan megmaradt.

Kassa ezekben a kapcsolatokban, kereskedelme s politikai szereplése révén is, vezetőszerpet játszott. Közvetlen művé-

szettörténeti összeköttetésről nem igen van tudomásunk. Mindössze egy dolog bizonyítja egész határozottan Kassának és egy művészetiileg Csehországtól

befolyásolt területnek az összefüggését : a breslaui és kassai ötvösség közötti viszony, a melyet az ötvöstörténeti kutatás hazánkban is s Breslauban is kétségtelenül elismer. Tudjuk, hogy Kassa Breslauval igen élénk kereskedelmi összeköttetésben volt, hogy ez az összeköttetés ép a XV. század első tizedeiben lehetett igen élénk, 1405-ből való Kassa első kereskedelmi szerződése a sziléziai várossal, s 14 év múlva már újabbat kellett kötni. Tudjuk, hogy Breslau s Szilézia festészete legalább is a korábbi időkben cseh

2. KRISZTUS FELTÁMADÁSA.

Részlet a breslaui Borbála-oltár jobb szárnyán.

befolyás alatt állott. Sajnos még ott sem tudják a cseh hatás pontos idejét és kiterjedését megmondani. Egyes jelek arra mutatnak, hogy a hatás nagyon kiterjedt, s igen intenzív volt. Én magam ennek egy igen érdekes adalékát tudom felmutatni, a melyet a német kutatás eddig figyelmen kívül hagyott, holott a leghozzáférhetőbb, s helyben, időben biztosan lokalizálható emlékről van szó, a breslaui múzeumban felállított 1447-ből való sokszárnyú, nagy Borbála-oltárról. A Borbála-oltár középső képén jobbra Borbálától egy rövid bajuszú, nagy hajú legény áll, Szt. Abundantius (1. kép).

pontról-pontra ugyanaz az arcz Krummau-varában a «Krisztus keresztre-feszítése»-oltár jobb belső szárnyán alul látható, a János fejét tartó Salome, s Herodes feleségének a feje között.* A másik fej, melynek párját a cseh művészet forrásánál találjuk a karlsteini Szent Kereszt-kápolna [nyugoti ablaka fülkéjében lévő freskón,** a Borbála-oltár 2-ik jobb belső szárnyán a «Krisztus feltámadása»-ban fordul elő (2. kép). A Krisztustól balra lévő alvó katona fejére gondolok, a mely vonásról-vonásra megegyezik az említett

3. KRISZTUS SÍRBATÉTELE.

Részlet a breslaui Borbála-oltár jobb szárnyán.

karlsteini «Bárányimádás» első sorának közepén térdeplő alak fejével. Különösebb érdeklődésre azért tarthat részünkről számot ennek a cseh kapcsolatnak ezen a breslaui oltáron való kimutatása, mert egy fej egy kassai fejfel mutat frappáns hasonlóságot. Az imént említett oltárszárny egy másik jelenetében, mely Krisztus sírbatételét ábrázolja, van egy sapkával lefedett fejű, kétoldalt elálló hajú, ősz szakállú, kissé mord arcú öreg (3. kép),

* Ernst Taf. XLIII.

** A szent bárány imádásában, repr. Neuwirth: Karlstein Taf. XLIII.

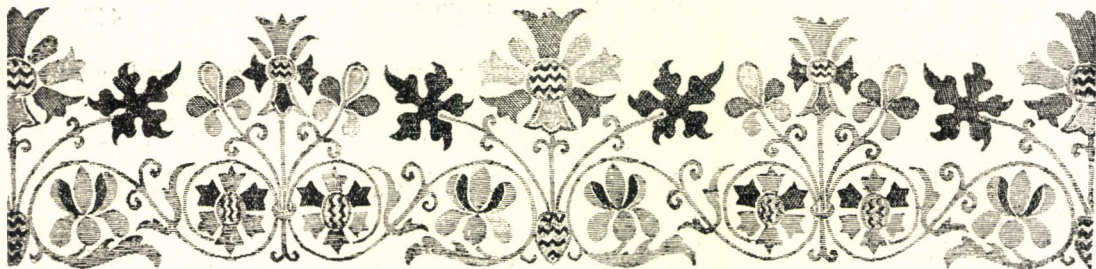
a ki Krisztust hónaljánál fogja, s a ki szakasztott párja a «Szent rokonság» balsarkában ülő nagyszerű karakterfejnek.

Ime egy egész határozott kapcsolat egy cseh összeköttetéssel bíró breslaui festészeti alkotás s a kassai oltár között. Hogy ez az eddig egymagában álló festészeti kapcsolat hogyan helyezhető el, azt biztosan nem tudjuk. Minthogy a képek Kassán teljesen jó állapotban kerültek elő, a mi hányt-vetett sorsot nem tételezhet fel, minthogy továbbá Kassán, mint hiteles adatok alapján egész bizonyosan tudjuk, volt s pedig nagyon intenzíven dolgozó, s a vidékre is ráterpeszkedő festőiskola, az ismert cseh kapcsolatok révén szinte biztosra vehető, hogy oltárunk a kassai festőiskola alkotása. Az állítást egyelőre, mint szilárdan aláépített hipotézist lehet elfogadni, exakt bizonyossággá csakis szélesebbkörű és még szabatosabb összehasonlító kutatás alapján lehetséges. A magam részéről azt hiszem, hogy a cseh és breslaui kapcsolatok felismerésében megkaptuk az ujjmutatást az egész probléma helyes beállításmódjára. Az emlékek fölötté csekély száma miatt azonban a kutatás mezejét a miniaturokra, s a pecsétekre is — nagyon sok figurális ábrázolású pecsétünk van, s eddig még ezt a művészettörténeti kincsesbányánkat sem aknáztuk ki — ki kell terjeszteni; biztosra veszem, hogy a munka nem lesz hiábavaló. Az ilyenfajta analízisek, ha körülményesek és fárasztók is, de megvan az a hasznuk, hogy biztos és exakt eredményhez vezetnek.

Ime a 6 kassai és 2 bécsi kép tüzetes és összehasonlító taglalása is egyelőre csak szilárdan aláépített s elfogadható hipotézis alakjában ugyan, de máris a magyarországi festészettörténet birtokállományát két elsőrendű darabbal gyarapította; ha a megkezdett csapáson tovább nyomulunk, több és biztosabb ismeretre fogunk szert tenni.

Budapest, 1913 május.

Kenczler Hugó.

IRODALOM.

AZ ÉSZTEK RÉGÉSZETI IRODALMÁBÓL. *Jung* archæologiai munkássága. Olvasóink közül bizonyára kevesen tudják, hogy ki volt a fent említett férfiú. Nem is csoda, mert az a nép, a melynek kebléből származott s a melynek múltját kutatta, a legkisebbek és legelnyomottabbak egyike Európa népei között. De ez a kicsiny, alig ismert nép érdeklődésünkre mégis számot tarthat két okból; egyrészt, mert példája annak, hogyan vívhat ki magának a legmostohább körülmények között élő nép is tisztos helyet a kultúra terén, másrészt azért, mert e kis nép velünk egyazon töből eredt. Az észti népről van szó. Ennek a népecskének fia volt *Jung Fános*, a ki egyszerű falusi kántortanító létére oly rendszeres és gazdag anyagú régészeti művet ajándékozott nemzetének, minővel jóval nagyobb és műveltebb népek közül sem rendelkezik mindegyik. Azt mondtuk, hogy «ajándékozott». Ezt a szót nem a megszokott frazeológiai értelemben használtuk, hanem betű szerinti jelentésben. Hogy miért, azt Jung életének rövid története magyarázza meg.*

Jaen Jung 1835-ben született Livlandnak Imavere nevű községében, hol atya tanító volt. Mind testi, mind szellemi tekintetben sok nélkülözés között telt el ifjúsága. A tudásra szomjazó gyermek valósággal szenvedett az olvasás és tanulás alkalmának hiánya miatt. Szegénysége miatt atya nem adhatta felsőbb iskolába, sem könyvekkel nem láthatta el őt s így néhány vallásos mű olvasásával és zenegyakorlatokkal töltötte ifjúsága éveit, mígnem huszonegy éves korában kántortanítói vizsgálatot tett s egy évre rá Abja községben tanítói állást nyert.

Hogy «nyert», ezt a szót nem vehetjük betű szerinti értelemben. Ha iparossá vagy földművelővé lett volna, akkor is gondtalanabb és megbecsültebb helyzetet teremtett volna magának, mint ha észti tanítónak lesz. Évi 150 rubel tanítói fizetésért s 60 rubelnyi kántori járulékért nemcsak nehéz munkát kell végeznie, hanem tanfelügyelői részéről üldözést és sok keserűséget elszenvedni hazafias érzelmei miatt, s végre is 40 évnyi szolgálat után, mely idő alatt nagy irodalmi és közhasznú társadalmi tevékenységet fejt ki, megfosz-

* Életének történetét részint az írónak jegyzeteiből, részint Reimannak az ismertetendő műhöz írt előszavából vesszük.

tatik állásától és nyugdíj nélkül el kell hagynia faluját. Ez 1896-ban történik. Pár évet él még szegénységben és megfeszített munkában s ez időben adja ki nagy régészeti művének két első kötetét a saját megtakarított garasaiból; a harmadik kötet már csak 1900-ban bekövetkezett halála után lát napvilágot az Észti Irodalmi Társaság költségén.

Jung a legbuzgóbb írók egyike. Nehéz és szerény állásában az önművelés minden eszközét megragadja. Megtanulja az orosz, német, latin, francia és finn nyelvet. Részt vesz kis népének kulturális életében, bár saját honfitársai részéről több rosszindulattal, mint megbecsüléssel találkozik. Csupán az egyszerű, elnyomott földnépe siet segítségére gyűjtő munkásságában. Nála megismétlődik az a csoda, a mit folkloristák *Hurt Jakob* működésében bámulnak. A szegény, tanulatlan nép fiainak százai járnak kezére ingyen, felsőbb helyről eredő elismerés és támogatás nélkül, hogy megmentse küzdelmes multjuk emlékeit. A mi keveset zeneszerzői, fordítói és hírlapírói munkásságával szerzett, azt régiségtani kutatásaira s ezek eredményének közzétételére fordítja. S így jelenhetik meg az a műve, melylyel megalapítja a rendszeres észti archæológiát.

E mű: «Muinasaja teadus Eestlaste maalt» (Régészeti tudomány az észtek földjéről). Anyagi okok miatt először a második kötet jelent meg 1898-ban, 244 lapon, az első pedig 1899-ben 284 lapon. A harmadik kötet, mely 230 lapra terjed, 1910-ben látott napvilágot.

Az első kötet általános ismereteket nyújt. A 12 fejezet közül az I. és II. az emberiség őskoráról és a finn népek ősi kulturájáról szól ma már nagyrésztben elavult forrásművek alapján (1—79. l.). A többi tíz fejezet azonban értékes útbaigazításokkal szolgál honfitársainak, kik az észti haza multjának földérintésére vállalkoznak. Rendszerbe foglalja azon tárgyakat, helyeket, melyekkel az archæologiai kutatás a balti tartományokban nagyobb sikerrel foglalkozik. E fejezetek a következők: III. Észtország őstörténetének korai: kő-, bronz- és vaskor. IV. Régi temetők, templomdombok, áldóhelyek, várdombok, keresztyénkori emlékek. V. Gyakorlati tanácsok kutatók és gyűjtők részére. VI. Azon tárgyakról, melyek régi omladékokban és sírokban találtak. VII. Mire és hogyan használták e tárgyakat? VIII. Mell-ékszerek, régi pénzek. IX. Prémek pénz gyanánt. X. Régi írások, jelek és betűk (runák, rovások). XI. Időszámítás, naptárak. XII. Jeles napok.

E tíz fejezet igen tanulságos adatokkal szolgál a szakembereknek s értéküket emeli az, hogy a finn Aspelin és Appelgrén professzorok jóvoltából rajzok után készült képek tájékoztatják az olvasót az észtiországi leletekről s ősrégi erődítmények és szenthelyek alaprajzáról.

E kötet gazdag tartalmából csupán néhány érdekes részletet emelünk ki. Így pl. önálló véleményt kockáztat Jung az észti földön nagyon sűrűen előforduló-*ver* végű helynevekről. (127—128. l.) A német Grimm Jakob e helynevek végszótagját a régi skandináv *ver* szóból magyarázza, mely lakó helyet jelent. Bizonyítéka, hogy Pommerániában szintén sok «fir vagy fier» végű helynév akad s ez a végzet szerinte azonos eredetű a skandináv szóval. Ezzel szemben Jung azt állítja, hogy az észti helyneveknek e gyakori végszó-

tagja a finn-észt «pere, perhe»-család szóból származhatott, de a kezdőhang elváltozását fonetikailag nem fejti meg. E kérdés máig sincs tisztázva; de — bármily tetszetős is Jung állítása — véleményem szerint mégis csak Grimm-nek van igaza.

A finn-ugor mythologia szempontjából igen fontos megjegyzést találunk e kötet 82. lapján. Ismeretes, hogy az észtek egyik főistensége, sőt legtöbb néphagyomány szerint a főistene: *Taara* (néha *Taar*), mely föltűnően egyezik az azonos jelentésű vogul-osztyák *Tàrem* szóval. Tudjuk, hogy a magyar összehasonlító nyelvészet régebben e nevet kereste a teremt igében. Voltak nyelvészek, különösen a finneknél, kik a skandináv Thor istenség nevét látták e szóban; ezt az állítást látszik bizonyítani az, hogy a nép Taarat gyakran kalapáccsal kezében képzei, mint a skandinávok az ő Thor istenüket. Véleményem szerint ez a megegyezés nem döntő fontosságú, mivel ezt a vonást később is ráruházhatták az észtek a maguk hasonló nevű istenére. Jung merőben új nézetet hangoztat e kérdésben, a mely, ha a nyelvészet ítélőszéke előtt igaznak bizonyul, egy szép álomból fosztja meg a finn-ugor mythológiát. Meg kell adni, hogy Jung megjegyzése félelmesen frappáns s megérdemli, hogy itt egész terjedelmében közöljük. «Attól, hogy az észteknél a világ teremtmője tulajdonképen Vanaisa [öreg apa], azt következtetem, hogy Taara a Vanaisa mellett nem lehet eredeti név, hanem később a szlávoktól vett *сѣпикъ* (sztarik), mely vén apót, öreg embert jelent. Ebből igen könnyen lehetett Taara. Az észtek között manapság is mondják az öreg emberre «vana tarik» vagy «vana taara». Engedjük meg, hogy Taara tiszteletéhez Thor vagy Odin tiszteletéből vettek egyetmást, de a Taara nevet mégis később adhatták a mi Vanaisánkra, nevezetesen abban a korban, midőn sok szó jött át a szlávból a mi nyelvünkbe».

Jungnak efféle nézetei elavulhatnak, megdőlhetnek, sohasem avulnak azonban el azok a régészeti kincsek, melyeket a maga és segítőársai gyűjtéséből II. és III. kötetben ismertet. Ezekben a kötetekben földolgozza az észtektől lakott területet majdnem teljesen, csupán a szigetekről (Ösel, Dagó, Moon) és a szetu földről (Pleskau) nincsenek adatai. Az észti területet egyházközségek szerint mutatja be. A talált adatokat kő-, bronz- vaskorszak szerint rendezi. Különösen becsesek azon adatok, melyek az észtek ősvallására vonatkoznak; ezeknek szokatlan bősége azt bizonyítja, hogy a nép között egészen a múlt századig élt az őshagyományok nagy része. Folklorisztikus szempontból megbecsülhetetlenek azok a mondák, regék, melyek régi áldozóhelyekhez, romokhoz, sirokhöz fűződnek s nem egy akad közöttük, a mely a Kalevipoeg motívumainak kulcsát adja kezünkbe.

Az adatok óriás tömegéből csupán néhányat közlünk mutatóba; eléggé bizonyítják ezek is, hogy mily kár a magyar tudományra nézve, hogy mind- eddig senkisék méltatta figyelmére az észteknek különben is meglehetősen gazdag archæologiai irodalmát.

Majdnem minden egyházközségből több adat hirdeti, hogy az észtek a legújabb korig pogány tiszteletben részesítették ősi szent helyeiket: hegyeket, dombokat, sziklákat, erdőket, folyókat, patakokat. Ily helyekhez minden-

féle áldozati ajándékokat hordtak s ottan gyakorta áldomást, áldozó lakomát csaptak, mint a helyszínen talált leletek bizonyítják. E helyekhez legtöbbször mondák, legendák fűződnek. Igen számosak a Kalevipoegban szereplő Olevről és ennek fiáról, valamint Kalev fiáról, az éposz főhőséről szóló mondák és egyéb hagyományok. Olev általában mint templomépítő óriás lép föl, a ki midőn nevét említik, lebukik a már kész templom tornyáról, összezúródik s a holttest szájából kigyó és béka bujik elő. Olev a Kalevipoegban mint várak és városok építője szerepel s így a hivatásának titkát ezek a helyi mondák fejtik meg. A Kalevipoegról szóló hagyományok pedig azt mutatják, hogy Kreutzwald, az éposz egybeállítója, minden vonást, a melyből a költemény főhősét megalkotta, a népmondákból vett s egyetlen egyet sem merített a saját képzeletéből. Így pl. az éposz többször leírja: mint készített magának fekvőhelyet az óriás Kalevfi a pusztta földön. Számos helyet mutat ma is a nép, mely regei ősapjának nyugvóhelye lett volna. Pöltsama egyházközség Kana-vere nevű udvarházának telkén van egy domb, melyről azt beszélnek, hogy Kalev fiának fekvőhelye volt (II. 202. l.). A domb háta lapos és síma s 60 lépés a hossza és 20 lépés a szélessége; egyik része emelkedettebb: ez volt Kalevipoeg fejealja. Sziklákon nagy mélyedéseket mutatnak: ezek K. fiának lábanyomai (III. 228.). Ilyenféle mondákat hallottam némely vidéken Toldiról regélni s ezek arra mutatnak, hogy Toldi eredetileg Kalev fiához hasonló óriás lehetett, s a történeti alakkal való azonosítás csupán későbbi fejlemény.

A Kalevipoeg I. énekében olvassuk Szalme menyegzőjének rajzában e sorokat:

Víg ünnepet hogy üljenek.	Városból a vén égerfák
Behívták a vendégeket,	Gyökerestül idegyültek,
Egész nemes nászsereget,	Ágaikkal ölelkeztek.
Tartu tájáról a tölgyek,	

E sorokat kész volna az ember a sokatmerő képzelet bizarr alkotásának venni, ha nem olvasnók Jung könyvében (II. 101.), hogy az észtt néphit szerint a fák elhagyhatják helyüket máshová bujdoshatnak. Bujdosó tavakról szintén egész sereg monda beszél.

Történeti szempontból érdekes, hogy az észtt helynevekben sok nyoma maradt fenn a gót népnek, mely az összehasonlító. nyelvtudomány tanúsága szerint hajdan a mostan észtektől a finnektől lakott területek nagy részén el volt terjedve. A gót név *gooti* vagy *kati* alakban fordul elő ezekben az elnevezésekben; ilyenek: Gooti org (gót völgy), Kati v. Gooti mägi (g.-hegy). A nép azt beszéli, hogy ezeken a helyeken hajdan a Kati (gót) nép lakott s e hegyen áldomásokat ült. (II. 126.)

A nagy szorgalommal vegzett ásatások gyakran értékes tárgyakat hoztak felszínre. Ezek nagy részét azonban idegen múzeumoknak kényszerült Jung eladni, hogy a munkálat költségeit ezek árából fődözze. E sors érte a legbecsesebb leletek egyikét: Ottó, német császár bronzgyűrűjét, melyet a rigai régészeti múzeum vett meg. (II. 117.)

E pár sornak a célja, mint az olvasó láthatja, nem az, hogy Jung művét beható vizsgálat tárgyává tegye. Csupán arra törekedtem, hogy a magyar

archaeologusok figyelmét ráirányítsam erre a derék munkára, mely egy rokon nép hazájának őstörténetére vet világot.

Bán Aladár.

SCHMIDT HUBERT két kis értekezését ismertetjük alább, melyek a magyarországi rézbalták és csákányok kérdése szempontjából annál közelebb érdekelnek bennünket, mert ép a mult füzetben mondtuk el véleményünket eredetük felől s e tekintetben a Schmidt-étől nagyon eltérő eredményre jutottunk. Itt csak az időkorra akarok még a multkor mondottak után egyet-mást megjegyezni. Nem tudom elégszer és kellő erővel hangsúlyozni, hogy az európai őskor kronológiája csak viszonylagos; egy-egy korszak tartamát még csak századok szerint sem tudjuk megállapítani. Így mindjárt a rézbalták időkoránál is valami másfélezer évnvi különbség van kettőnk időbecslése között. Így vagyunk a bronzkor kezdetének megállapításánál is. Az egész számítás ugyanis közvetve az egyiptomi kronológián alapszik, a mennyiben a krétai, cyprusi és mykenæi műveltség egyes időszakai összeesnek az egyes egyiptomi (sőt Cyprusban babyloni) dinasztiai uralkodási idejével. Nevezetesen Krétán az I. ú. n. minosi kor 1. időszaka megfelel Menes és a thiniták (I—II. din.), 3. időszaka a VI. dinasztia, a II. minosi kor 2. időszaka, vagyis a knossosi első paloták ideje a XII. dinasztia, a III. minosi kor 2. szaka a XVIII. s a 3-ik a XIX—XXI. dinasztia uralmának. A kései minosi kor azonos a korai mykenæi korrall, melynek fénykorát a XVIII. dinasztiai III. és IV. Amenhotep faraók skarabeu saidatálják. Ez pedig összeesik a trójai VI. várossal és a cyprusi 5-ik időszakkal. A cyprusi 4-ik időszakot XII. dinasztia idejéből egyiptomi hatás jellemzi, míg a 2-ik időszakra nézve Naramszin babyloni király egyik hivatalnokának hengerpecsétje a korhatározó s egyszersmind az ezen időbeli erős babyloni hatásról tanuskodik a nemi élet meztelen istennője (Istar) agyagszobrának elterjedése. Erre az időtájra esik a trójai első település, míg a II. város, a babyloni Inlil, Illil isten városa (Ilion), melyet hosszú időköz választ el a fölhagyott első teleppel, egykorú a cyprusi 3-ik időszakkal.

Ha évszámokkal akarjuk szorosabban megállapítani az itt röviden említett időszakokat, Kr. e. 2000-en túl már megakadunk. Az egyiptomi XII. dinasztia ideje az utolsó biztosabb datum, melyet Meyer Eduárd Kr. e. 2000—1785-re, Mahler Ede pedig csillagászati alapon és szabatosabban 1995—1801-re tesz. Ugyancsak az ő megállapítása szerint III. Amenhotep Kr. e. 1439—1403, IV. Amenhotep vagy Khunáten 1403—1391, az egész XVIII. dinasztia pedig 1575—1358-ig uralkodott, a XIX. dinasztia ideje 1358—1240, a XX. dinasztiaé 1240—1100, a XXI-iké Kr. e. 1100—950. II. Ramses (1347—1280), Merneptah (1280—60) és III. Ramses (1240—1208) uralkodási idejére esik a görög hősök népeinek, achajoknak, danaidáknak, mysiaiaknak, dardanoknak, trójaiaknak stb. kalandozása az egyiptomi birodalom területén, mígnem III. Ramses Kr. e. 1232—22. kiszorítja őket Szíriából s ezentul nem háborgatják Egyiptomot. Ezzel megkaptuk a mykenæi idők virágkorát s ez az egyedüli biztosabb alap, melyből kiindulhatunk a középeurópai bronzkultura kezdetének meghatározására.

De már a Kr. e. 2000-nél korábbi időkre az egyiptomi kronologia is zavaros. Pedig itt évezredes följegyzésekre támaszkodó évszámok, az egyes

dinasztiák uralkodási ideje s a törvényes királyok egymást követő sorrendje állnak rendelkezésünkre. Mégis olyan eltéréseket találunk a két legkiválóbb egyiptomi kronologus, Meyer E. és Mahler E. között, hogy ennek alapján a krétai ókor (I. minosi kor) 1. időszakát, mely körülbelül egyidejű az egyiptomi első dinasztiákkal (Menes és a thiniták vagyis Mahler szerint Kr. e. 3500—3250, Meyer szerint 3315—2895), ép úgy tehetjük a Kr. e. 3500, mint 3000 körüli időbe; így 2. időszak vagyis a III—V. dinasztia ideje Mahler szerint Kr. e. 3250—2800, Meyer szerint 2895—2540 körül volt; 3. időszak, a VI. dinasztia korának megfelelő idő Mahler szerint 2800—2650, Meyer szerint 2540—2390.

Így vagyunk az egyiptomi kronológiából vonható következtetésekkel.

Még ennél is rosszabbul állunk a babyloni kronológiánál. Itt csak Naramszin idejét akarom felhozni, a mely datálja a cyprusi 2-ik időszakot s a cyprusi régészet alapján a trójai első települést. Naramszin Nabunanid babyloni király egy fölirata szerint ő előtte 3200 évvel, tehát Kr. e. 3750 körül uralkodott. Újabb felfogás szerint azonban nem lehet korábbi 3100-nál. Míg Meyer E. egész a Kr. e. 2470—2440 közti évekig szállítja le idejét.

Melyik az igazi vagy megközelítőleg igazi datum? Pedig ennek az eldöntése nagyon fontos. Az egyik felfogás szerint Naramszin ideje egykorú a VI. dinasztiával, a másik szerint vagy félezer évvel megelőzi. Szargon és Naramszin nyugoti hódításai nyomot hagytak a trójai, cyprusi és aegai kulturában, de nyomot hagyott a VI. dinasztia idejébeli egyiptomi is, melynek befolyása kiterjedt Szíriára és Palesztinára is. S nem tudjuk megállapítani, melyik a korábbi.

Ha már itt is nagy nehézségek állnak előttünk, hol évszámokkal s történelemmel rendelkezünk: hogy ne volna tele homálylyal és sötétséggel a középeurópai őskor?

Áttérve Schmidt Hubert értékeztéseire, átadjuk a szót az ismertetőnek.

★

Az egyik cikk címe:

«Neuerwerbungen aus der vorgeschichtlichen Abteilung des Königlichen Museen zu Berlin.» Sonderabdruck aus der Prähistorischen Zeitschrift III. Heft ^{3/4} 1911 (388—392. l.-ig).

Négy fejszealakot mutat be a szerző; kettő rézből, kettő bronzból való. Elsőben a Posen tartományban Kwieciszewonál talált rézfejszéről szól, melyet a berlini múzeum Lehmann-Nitsche tanártól kapott ajándékba. Ezt mind az ajándékozó, mind O. Montelius már régebben ismertették.★ Schmidt szerint a legrégebb magyar fémalakok közül való és kétségtelenül mint magyar importdarab került Posenba. A fejsze ama fejszetípus egyik példánya, melynél a nyéllyuk közvetlenül a fejsze foka előtt van és hüvelyével nyakformára nyulik lefelé. Schmidt egybeveti e fejszét a Cucuteni (Moldva ország) mellett talált kissé csonka fejszével, melynek kiásásánál személyesen vett részt és mely

★ Zeitschrift für Ethnologie 1895 P. 570. és O. Montelius Chronologie der ält. Bronzezeit. p. 12. 18. ábra.

alkalommal rakásszámra találták a réz tárgyakat, lapos fejszéket, töröket, árat, beretvákat és ékszereket, melyek mind az újabb kőkor festett keramikájáról nevezetes végső időszakához tartoznak; így tehát a kwieciszewói fejsze alapján az északi kőkor végét párhuzamba lehet hozni a Duna- és Balkánvidék aeneolith korával. (V. ö. Arch. Ért. XXXIII. 4. füz. 308. lap. V. tábla.)

A második alak a Szász tartományban Westeregelnnél talált kétélű fejsze.* E kis nyéllyukú fejszékét vagy fogadalmi fejszéknek vagy kereskedelmi alakoknak tartják és a krétai kulturkör hasonló kulturtárgyaival hozzák összeköttetésbe. (Lásd: Arch. Ért. u. o. 317. lap. X. tábla. 46, 47, 49a/ ábra.) Schmidt ezt igen egyoldalú felfogásnak tartja. A legújabb leletek szerint a kréta-mykenai kulturkör legrégibb kétélű fejszéje a phaistosi rézfejsze, mely a kamaraedények rétegéhez tartozik, melyet a XII. egyiptomi dinasztiaival egykorúnak tartanak, tehát a Kr. e. második évezred elejéről való, a mi a közép- és észak európai rézkorhoz viszonyítva kerek 1000 esztendő különbség; tehát semmikép sem lehettek az aegai alakok a mi rézkorunknak mintaképei, hacsak Észak- és Közép-Európa kettősélű rézfejszéinek korát sokkal újabb időre nem tesszük, mint ezt eddig tettük. De még ekkor is, ha ez lehetséges volna, nagyon is kétséges volna délkeleti származásuk föltevése, már csak az okból is, mivel a krétai kulturkör fogadalmi fejszéi, még a legkisebbek is, nyélbeütöttek, vagy nyélbe üthetők voltak, a mire a mieink a nyéllyuk kicsi voltánál fogva alkalmatlanok voltak. Kereskedelmi alakok sem lehettek, mert a krétai fém A. Mosso szerint állatbőr alakjában került forgalomba.

De hát akkor a mieink mik voltak tulajdonképpen?

Erre nem válaszol Schmidt.

A fejsze négyszögű lyukát feltüntető $\frac{2}{3}$ nagyságban rajzolt képet szemügyre vevén, azt látjuk, hogy a lyuk hosszanti oldala 5 mm., szélessége pedig 3 mm., a mi a valóságban 7.5, illetve 4.5 mm.-nek felel meg. A fémnek vastagsága a keskeny oldalon a lyuk szélétől számítva a rajz szerint 5, tehát valóságban 7.5 mm. Ez tehát elegendő volna a nyéllyuk kibővítésére; mert a tágitás után még mindig elég vastag volna a lyuk oldalfala. Én e keskeny lyukakat előlékelésnek tekintem, melyet a vevő használatra képes módon tágíthatott. Mert, ha a tágitásnál a két keskeny oldal egyenként 3 mm.-rel fogyna és vastagságában még mindig majdnem 5 mm.-nyi vastagság maradna egy-egy oldallal számára, a mi pedig a réz szívóságát tekintve, elegendő a nyél alkalmazására.

Különben fölösleges az okoskodás, gyakorlatilag kellene azt kipróbálni.

Valami céljának csak kellett lenni a fejszék e módon való készítésének. Mert, hogy 33 cm. hosszú fejszékét minden praktikus cél nélkül készítettek volna, az merőben lehetetlen. (V. ö. Arch. Ért. okt. füz. 300. lap.)

A mi most e fejszealakok viszonyát a kőfejszékhez illeti, e tekintetben igen helyes Schmidt nézete. Ugyanis azt vallja, a mit már M. Much határo-

* V. ö. O. Montelius id. m. p. 14 ff. — A. Lissauer, Zeitschrift f. Ethnol. 1905. p. Déchelette, Manuel d'Archéol. II, 1. p. 403 f.

zottan bizonyítgatott, hogy a rézfejszék a kőfejszék utánzatai.* A ki a keszt-helyi múzeumban levő, a Badacsony tetején talált rézfejszét szemügyre veszi, egy pillanatig sem kételkedhetik ebben. De hát ez csak egyszerű alak, mi van azonban a mesterségesebben csiszolt kőfejszék és kalapácsok alakjaival? Ezek bizonyára a fémeszközök utánzatai, volt a válasz. Vagy 30 évig én is ezt gondoltam, de ma már letettem e nézetről. A kőszerszámos mesterek a maguk mesterségét a neolithkor végén oly tökélyre emelték, hogy a réz- és bronzkovácsok jó darab ideig csak sántikáltak utánuk. Más a kő, más a fém-eszköz körüli eljárás. A fém könnyebben simulhat a kő alakjaihoz, 'mint for-dítva. Számba veendő továbbá még a készítés időtartama is. Bizonyára nagy időbe tellett, míg azok a gyönyörű kőfokosok elkészültek, melyekkel a N. M. büszkélkedik. De, ha csak egy-két ilyen formás kőszerszámunk volna. A hazai múzeumok tanuskodnak arról, hogy sokkal több a csinosan alakított kőszerszám (fejsze, kalapács, fokos), mint a rézből való. Azok tehát nem utánzások, hanem eredeti alkotások.

Ha valamit utánzott a kőszerszámos mester, az a szarvasagancsból készült kalapács meg kapavésű volt. Schmidt is ezt tartja. Kutatván az átfurt kőfejszék eredetét, ráutal arra a czáfolhatatlan tényre, hogy hazánk volt az É.-on elterjedt rézeszközök eredeti hazája. Ehhez bátran hozzá teszem, hogy a déli tartományok rézeszközeinek is. Hogy messzire ne menjünk, elég körültekin-tenünk a déli szláv múzeumokban; halomszámra találjuk itt a megegyező alakokat. Hazánk földje tehát Schmidt szerint a rézeszközök eredő hazája. És fölveti a kérdést, vajjon nem-e hazánkban készültek-e az első kőfejszék? Csak a szarvasagancsból készült eszközök nagyobb tömegű alkalmazását kellene itt feltételeznünk. Nos, ebben hiba nincsen. Itt van Tószeg, továbbá a szegedi meg verseczi múzeum gazdag agancsfejszegyűjteménye, melyekhez a keszt-helyi is méltóan sorakozik.

Ha tehát a német szaktudós ilyen gondolatra kerül, senki se csodálko-zék azon, hogy a magyar prähisztikus rajong hazánk őskori lakosságának nagy kulturtörténeti hatásának kimutatásáért. Semmi esetre sem megmoso-lyogni való e sovinizmus!

Harmadik tárgyl mutatja be Schmidt *b/* ábra alatt a Pommerániában Franzburgnál talált bronzból készült fokos fejszét (Hammeraxt). Ennek az alaknak az eredetét szintén hazánkban keresi, hol a nyéllyakú bronzfejszék nagy tömegben és sokféle változatban meg pompás diszítésben a bronzkor legújabb korszakáig fordulnak elő, még pedig párhuzamosan a sajátképeni magyar típusú fejbiszóvel (Doppelpickel), melyet a nyéllyuk hüvelyének felső és alsó részének (sisak és nyak) gazdag tagozódása jellemez. Ezekben keresi mintákat, melyek a germán indusztriát annyira befolyásolták és áthatot-ták, hogy sokszor igen nehéz dolog az északi leleteknél az idegennek az odavalósítól való megkülönböztetése.

A Montelius-féle II. időszakába tartozó fokosfejszék alakjának alapja az ékalakja, miként azt Észak-Európa I. időszakának sokszor gyönyörűen diszített

* M. Much, Kupferzeit in Europa p. 208.

példányaival be is igazolhatjuk. *De összes fejlődésüknek gyökerét ugyancsak ismét a magyar indusztria központjaiban kell keresnünk*; itt észlelhetjük, miként mennek át a mindenütt előforduló, egyszerű kőékek után készült iromba rézeszközök a fémnek laposabb alakjába, elsőben a réz, azután a bronzból készült eszközöknél. Itt találjuk egyszersmind mindenütt a nyélhüvely nyakának meg fejének legkezdetét, mely a nyélbeütés alkalmával gyűrűded duzzadmányokban jelentkezett és azután lassanként szándékos hüvelyszerű alakká változott.

Negyedik tárggyul Neumarkból, querfurti kerület, egy peremes bronz-fejszét mutat be, melyről sokat nem mondhat. Említésre méltó csak a perem belső szélének ponczolt diszítése, kis ívalakok, melyek olykor csak pontozottak. A diszítés e neme rendkívüli ritka a fejszék e primitív alakjánál.*

Magyaróvár, 1913 szept. 4-én.

Bella Lajos.

*

Trojanische Nachlese I. von Hubert Schmidt. Sonderabdruck aus der Prähistorischen Zeitschrift IV. Heft $\frac{1}{2}$ 1912. (l. 19—27).

Azon kezdi Schmidt a Trójáról szóló ezt az első böngészkedését, hogy rövid pillantást vet az aegai kulturkör vidékén folytatott újabb kutatásokra. Teljesen ismeretlen kultúracsoporthoz kerültek ezek nyomán napfényre, melyek a régibb leletekre új világot derítenek. E derüből a mi vidékünkre, sőt még az északeurópai terület prähistorikus multjára is esik egy néhány fénysugár. Ez új világításban új színek ragyognak fel a régi fakó képeken és mindjobban bontakoznak ki az eddigi ködös homályból a különböző kulturkörök egyes csoportulásai. A sejtés helyébe a tudás lép.

Schmidt ötletszerűen nyúl az egyes kérdések tisztázásához; csak úgy böngészget, de a mit fölszed, azt alaposan be is mutatja. Sorozatos egymásutánban akarja bemutatni e böngészés eredményét, de nem a rendszer szorosra szabott köntösében, hanem csak úgy találomra. Jelenleg egy-két bronz-tárgynak ejti sorát. Lássuk ezeket.

A trójai aprólékos leletek, ha csak nem agyagból valók, ugyancsak sok nehézséget okoznak korbéli hovatartozásuk tekintetében. Ennek meghatározása a többnyire hiányos leletheadatok miatt csak idegenből vett megfelelő tárgyakkal való összehasonlítás alapján lehetséges. Így pl. a Trója VII. településének második időszakában jelentkező, idegenszerű butykos kerámia csak magyarországi leletekkel való egybevetés útján magyarázható meg. Ez az eljárás egyéb tárgyak magyarázatánál is eredményesnek ígérkezett és így esett meg, hogy a berlini múzeum Schliemann-féle gyűjteményről szóló katalogusban 6479—6481. szám alatt felsorolt bronzból való kettős eszközöket Götze «magyar» típusoknak írja le.

Ezekkel foglalkozik most Schmidt. Fényképek után készült ábrákban mutatja be a fenti számok alatt felsorolt galyhót,** egy hosszufokú fejszét és

* A magyar középi és újkori szabványknál igen gyakori a diszítés e mintája.

** Erdélyből ismerem e szót. Herepei Károly említette, hogy e néven nevezik a széke-lyek a kettős és keresztbeálló élű kapacsákányokat, mint a minek a Répcze mentén mondják. Dr. Roska Márton is ismeri e szót. Már egy ízben ajánlottam e szó használatát a körülírással emlegetés helyett. Most újból ajánlom a szaktársak figyelmébe.

egy ehhez hasonló szerszám töredékét. (V. ö. Arch. Ért. okt. füz. 305. lap. IV. tábla. 15 b) ábra.)

Götze ezeknek meghatározásánál a magyar rézkor hasonló eszközeire gondolt és ezeket a trójai alakokkal hozta kapcsolatba, bár utóbbiaknak nagy óntartalma (12·92% és 10·90%) őt magát is meglepte. Ebbéli meglepetésében azt állítja: «hogy a magyar rézkor vagy a postmykænei időbe helyezendő, vagy a szóban forgó fejszetípusok a magyar rézkor inventárjából kikapcsolandók.» E dilemmából nem tud menekülni, sőt inkább azt találja: «hogy ez fontos egy mozzanat, mely a magyar rézkor újabb vizsgálatánál igenis jelentőséges lehetne.»

Schmidt erre egyszerűen azt mondja, hogy a legbiztosabb következtetés az volna, hogy a trójai kettős szerszámoknak sem alakjuk, sem anyaguknál fogva semmi közük az úgynevezett magyar rézkor tulajdonképeni forma köréhez, mely a trójainál jóval régibb.

A magyar bronzkor újabb időszakának alakjaival sem vethetők össze, mert ezekben sem találunk analógiára; ennélfogva a Thrakiából Elő-Ázsiába megindult postmykænei népmozgalmakkal sem hozhatók valamiféle vonatkozásba. A krétai alakokkal való egybevetés sem vezet eredményre. Schmidt tehát hajlandó a trójai alakok keletkezésének magyarázatára egy olyan ipari középpont föltevésére, mely Kis-Ázsiának belsejében feküdt, a honnan ez alakok az Aegei-tenger partjaihoz jutottak. E föltételezett, kisázsiai fémipar mindenesetre régibb lenne Trója VII. településénél és a krétai fémipar körével egy korba volna helyezendő, de mind a két iparkört egy olyan formakörnek fejlődöttebb fokozatának kellene tekinteni, melynek ősi hazáját a Duna—Balkán vidékén kell keresni, *«mert itt terjedtek el legjobban az úgynevezett magyar rézkor nyéllyukas fejszéi, galyhói, fokosfejszéi és egyéb alakjainak ősi típusai».*

Tehát hazánkból terjedtek el e formák a balkáni félszigeten, meg az Aegei-tenger szigetvilágában és Kis-Ázsiában. Oly nézet ez, a minék én már 1902-ben adtam kifejezést.*

Az előázsiai, sajnosan, még kevésbé ismert ipusztériák kétségtelenül nagy hatással voltak Trójára. Ezt kiválóan bizonyítja a Trója II. településéből származó, nagy hírre vergődött ólomidol. Ide tartozik még néhány bizonytalan darabja a Schliemann-féle gyűjteménynek. Ezek közül bemutatja a 4. sz. ábrában egy bronzkard hegyét, melynek legvége horogalakulag fölfelé görbül. Már Götze is hivatkozott arra, az észak-szíriai Szendsirli domborműves kapuján előfordul a kard olyan típusa, melynek koptatója horogalakulag meggörbül, de korát nem határozta meg. Schmidt most egy másik példányra hivatkozik, melyet a német archæologiai intézet ismertetett meg. Ez Boghazköiben, a hettiták régi fővárosa délkeleti kapuján fordul elő; rövid kard ez, horogvégű hüvelylyel, melyet a város védőistene hord. A kard e típusát, tehát hettitának mondhatjuk, mely a Kr. e. 1500. év körül volt használatban. A trójai kard tehát a Kr. e. II. évezredben virágzott hettita kulturkörből származik és

* Arch. Értesítő 1902. 172. lap.

bizonyára Trója VI. településének rétegeiből került elő. Hátba kettős fejszéink is hettita eredetűek? kérdi Schmidt. Mit lehetne akkor egyfelől a Trója II.-ből származó gyönyörű kőfejszékkel és másfelől a «magyar» rézfejszékkel való hasonlatosságukból következtetni? Oly ür előtt állunk tehát még itt, melyet csak az előásztai leletek további napfényre kerülő tömege tölthet ki.

Még egy tárgyat mutat be Schmidt, még pedig az 5. számú ábrában a Schliemann-féle gyűjteményből, melyet Götze szintén Trója VII. településébe utal. Ez egy félágú fejbisző (Pickel) bronzból vagy rézből, melynek nyéllyuka ívesen szabott szegélyénél fogva a magyar kupás fejszékkel összehasonlítható. Több jogosultsággal kaukázusi bronzfejszékre utalhatnak, lásd Montelius példányát (*Chronologie d. Bronzezeit* p. 139. 343. ábra). E szerint a fejbisző elő-ázsiai származású volna. Minden körülmény arra utal, hogy e bemutatott tárgyak régiebbek Trója VII. településénél és legalább a Kr. e. II. évezredbe utalandók. Lehetséges egybekapcsolásuk a Duna—Balkán vidék alakjainak körével annál becsebb, mert oly összeköttetés mellett bizonyít, mely Elő-Ázsia, Kréta és Magyarország között már a Kr. e. III. évezredre vezetne vissza.

Magyarország őskori jelentőségének felismerésére Schmidtnek e kis bön-gészése igen értékes adatokkal szolgál, miért is nagy érdeklődéssel várjuk a folytatást.

Bella Lajos.

MAHLER EDE «Beöthy Zsolt egyiptológiai gyűjteménye a budapesti kir. magyar tudomány-egyetemen.» Magyarázó jegyzék egyszersmind bevezetés az ókori egyiptomiak művészet- és kulturtörténetébe. Budapest, 1913.» cím alatt a vallás- és közokt. m. kir. miniszter támogatásával 280 lapra terjedő s képekkel gazdagon ellátott munkát adott ki, melynek értékét nagyban emeli az, hogy nem elégszik meg az 541 darabból álló tárgyak katalógusszerű száraz leírásával, hanem a rendelkezésre álló anyag bevezetésül szolgált a régi egyiptomiak művészet- és kulturtörténetébe a legrégibb időktől kezdve egész a görög-római korszakig.

Az egész anyagot 12 szakcsoportba osztva tárgyalja s csak a szakcsoporton belül különbözteti meg a kronológiai egymásutánt a szerint, a mint az egyes tárgyak az ó-, közép- vagy új-birodalom idejéből valók. Az egyes szakcsoportok: I. Koporsók, koporsórészek, múmiák, múmia-maszkok és múmia-díszek. A koporsó-típus megalkotása az ó-birodalom idejébe megy vissza s kevés változtatással használatban maradt a Kr. u. első századokig. A gyűjtemény legrégibb datálható darabja egy az új birodalom idejéből (Kr. u. XIV. század) származó föliratos koporsófödél s egy másik, kis fakoporsó födele. II. Kanopusok vagyis olyan vázák, melyekben a halott nemesebb belső szerveit, szívét, agyát stb. őrizték: szerző béledényeknek nevezi, de a nevet nem tartom a leg-szerencsésebbnek. A VI. dinasztia idejétől fogva ismeretesek e vázák s egész a XIX. dinasztia idejéig (Kr. e. XIV. század közepe) többnyire alabastromból készültek, erősen kiugró vállúak, fedőjük emberfejú, a XIX—XX. dinasztia alatt a négy fedő közül három állat- (majom-, karvaly- és sakál-) fejú s csak egy emberfejú. A legrégibb a gyűjteményben egy Kr. e. XIX—XV. századbéli (XII—XVIII. dinasztia-kori) kanopus-födél szikomóra-fából. III. Síremlékek és

egyéb domborművek, köztük néhány sirtábla-töredék az V. dinasztia idejéből. IV. Négy gyermekrajz, köre festve vagy vésve, egy pedig vászondarabra rajzolva, Isis istennő képével. V. Szobrok és egyes részeik. Legrégibb köztük egy köemlék széken ülő s egymást átölelő házaspár képével, mely a III—IV. dinasztia idejébe megy vissza; vannak V. és VI. dinasztia-korabeliek is. VI. Halottas szobor öt példány, a mely t. i. az elhunytat nem mint élő alakot, hanem mint mumiát ábrázolta és szolga szobrok, melyeknek az volt a rendeltetésük, hogy Ka fölelevenítő ereje által kiszolgálják halott urukat; a legtöbb ily szobor az V—VI. dinasztia idejéből származik. VII. Usebti-szobrocskák, melyek a közép-birodalom kora óta egyre gyakrabban fordulnak elő a sírokban; a halottas szobortól abban tértek el, hogy nem az elhunytat ábrázolták, hanem általánosságban tartott emberi alakok a halottak könyvének 6-ik fejezetével együtt, csak a halott és ajándékozó nevének hagytak rajta helyet; a gyűjtemény legrégibb példánya az új birodalom elejéről való. VIII. Istenek szobrai, valamennyi a késő korból; a legtöbb Osiris szobor (15 drb.), a többi (22 drb.) 14 isten közt oszlik meg. IX. Szent állatok és négy állat-múmia. X. Amulettek, skarabeusok, védőszellemek kék fayenceből, fából stb. s amulettek agyagmintái. XI. Az isteni és halotti szertartáshoz szükséges tárgyak, áldozati kövek és táblák, füstölő és fogadalmi edények, bárkák stb. s a profán élet tárgyai, házieszközök, székek, asztalok, öltözködési cikkek stb. Van azán kilencz tűzkökés a történelemelőtti időkből, melyeket rendkívüli finomsággal kidolgozott voltak különböztet meg a későbbi korbeliektől, minők a XII. és XVIII. dinasztia idejében is használatban voltak, sőt néha még a római korból is találhatók. XII. Hieratikus papyrus töredéke a halottak könyve azon fejezetének egyik részével, mely a halottnak a mennyei vizeken való átkeléséről szól; a hieratikus írást e célra a XX. dinasztia után kezdték használni, a régebbiek hieroglif írásban vannak szerkesztve. Van aztán több apróbb hieratikus, denotikus és görög írású töredék. A függelék a görög-római és kopt-keresztény emlékeket foglalja magában; e részben 12 görög-római szobor és terracotta tárgy magyarázata dr. Láng Nándortól való, a folyóiratunk 3-ik és 4-ik füzetéből már ismert fára festett arczképeket Freudenberg Mária írta le, míg a IV—VI. századbéli kopt szövetek, Sz. Melét autiochiai patriarcha XIV—XV. századbéli ikónja s két újkori Sz. György- és Sz. Miklós-kép lajstromozása Wilde Jánosnak köszönhető.

A becses művet 20 lapra terjedő általános rész vezeti be, mely Egyiptom föld- és néprajzi viszonyainak és történetének rövid vázlatát foglalja magában. Kiegészíti ezt Egyiptom XXVI dinasztijából származott királyainak lajtsroma Menesztől III. Pszamtikig, a ki után Kambyssal már a persa dinasztia következett. Mahler háromezer évre (Kr. e. 3500—525) teszi uralmuk idejét, mely nagyjában véve — három-négyszáz évnél különbséggel megfelel a valóságnak. Tudvalevő azonban, hogy a Mahler E. által csillagászati alapon Kr. e. 1995—1801-re tett XII. dinasztia idejétől kezdve beszélhetünk pontosabb kronológiáról; már a korábbi kronológia megállapításában eltérők a vélemények. Ennek feltüntetése végett szembeállítom a két legkiválóbb egyiptomi kronológus számítását.

	Meyer Eduard	Mahler Ede
I—II. dinasztia	Kr. e. 3315—2895	3500—3250
III—V. „	„ 2895—2540	3250—2800
VI. „	„ 2540—2390	2800—2650
VII—X. „	„ 2390—2160	2650—2100
XI. „	„ 2160—2000	2100—1995

Ha nincs hézag az abydos-i tábla I—XII. dinasztiaiabeli királyainak lajstromában, mint a hogy tényleg van a XIII—XVII. din. mellőzésével a XII. és XVIII. din. közt: akkor Menestől kezdve III. Uzertézenig vagy Sesostri-sig 62 törvényes király volt. Nagy idők átlaga szerint 19—20 év szokott esni egy királyra, így Menes $62 \times 20 = 1240$ esztendővel előzte meg III. Uzertézent, ki Mahler meghatározása szerint Kr. e. 1882-ben kezdett uralkodni. Menes ideje ezen az alapon körülbelül Kr. e. 3122-re tehető. Ugyanezen alapon az első nagy piramisépítő király, Khufu (Cheops), ki Menesnek a 21-ik utóda s III. Uzertézennek a 42-ik előde volt, Kr. e. 2722 felé kezdett uralkodni. De ha helyes a csillagászok azon állítása, hogy Cheops gulájában vagy egy folyosó, melyet az északi sark felé néző oldalon 27 fokú hajlásban alkalmaztak s épen ez az a magasság, melyhez a gizehi szélességi fokon a sárkány csillagzat α -ja Kr. e. 2700 körül, midőn sarkcsillag volt, a délkör alatti átmenetében fölemelkedett: a gula Kr. e. 2700 felé épülhetett (C. Flammarion: Népszerű Csillagászat. Ford. dr. Hoitsy Pál. 2. kiad. 1888. 43. l. — I. C. Houzeau: A csillagászat tört. jellemvonásai. Ford. Czögler A. 1889. 177. s köz. l.) s így csillagászati alapon is körülbelül ugyanarra az eredményre jutunk, mint az uralkodási évek átlagával. Már most vegyük ehhez még azt is, hogy Mahler és Oppolzer szerint Kr. e. 2776-ban kezdődött az 1460 évből álló nagy Sothis-periodus: könnyen támadhat az a gondolatunk, hogy Khufu s fiainak, Khafra (Chephren)- és Menkaura (Mykerinos)-nak piramisa ezen csak minden másfélezer év alatt ismétlődő nagy időszak kezdetének emlékére került s rendkívüli monumentális jellegük rendkívüli nagyságuk által van kifejezve s Khufu, a IV. dinasztia első uralkodója tulajdonképp nem új dinasztia, hanem új korszakot nyit meg, mely Kr. e. 2776-ban kezdődött.

Ilyenformán Menes uralma s az egyiptomi történet kezdete a Kr. e. 3200—3100 közötti időbe tehető s ha a három első dinasztia három 120 éves Sothis-hónapot jelző korszakot fejez ki: akkor a Kr. e. 3156 volna Menes korának, illetőleg a memphisi időszámításnak első éve. ng.

A SZUMIROKRÓL két tanulmány látott közelebbiről napvilágot. Egyik dr. Kmoskó Mihály egyet. ny. r. tanár felolvasása, melyet a M. Tud. Akadémia 1913. évi május 13-iki ülésén tartott; címe «Az emberiség első írott szabadságlevele (Urukagina lagasi király reformjai)» s megjelent a philosophiai és társadalmi tudományok köréből tartott akadémiai értekezések I. kötetében 3. sz. a. A másik Varga Zsigmondtól «A sumir kérdés mai állása és problémái», melyből az első közleményt az Erdélyi Múzeum f. é. 4-ik (szeptemberi) füzeté hozta s összefoglalja a sumir vonatkozású forrásanyag irodalmát a kérdés történetének rövid ismertetésével együtt. Ideje, hogy a magyar irodalom is vala-

hára résztvegyen abban a nemzetközi tudományos munkálkodásban, mely mai civilizációnk legkorábbi rétegzetének megvilágítását tűzte ki feladatának, mert a mi eddig történt, az nagyon is kevés. Holott a kérdés közelebbről is érdekel bennünket. Ma sincs még tisztázva, miféle kapcsolat volt a szumírság és turánság között. A szumírok voltak-e befolyással az ősturánokra, vagy hogy azon népelemek közt, melyekből a szumírság képződött, turánok is voltak? Azok a külföldi philologusok, kik a turánokkal való rokonságot vitatják, járatlanok a turán (vagy uralaltaji) nyelvekben. A magyar nyelvészeknek pedig minden másra kiterjed a figyelmük, csak a szumír nyelvre nem, melyet nemcsak nem ismernek, de tudomást sem akarnak róla venni. De nemcsak a szumírok nyelve, hanem egész szellemi hagyatékuk, történelmük, művészetük s régészeti emlékeik várnak még arra, hogy valaki végre tüzetes méltatásukba bocsátkozzék. Ferenczy Gyula, Galgóczy János, Mahler Ede és Somogyi Ede idevonatkozó tanulmányai és művei tájékoztató jellegűek, melyek a külföldi kutatások eredményeit mutatják be, de ha van is a felfogásukban és a tárgyalás módjában valami eredetiség, minden érdemük mellett sem sorolhatók az önálló kutatás termékei közé. Ferenczy Gyula műve, «A civilizáció bölcsője», 13 évvel ezelőtt jelent meg Debreczenben, de a szép kezdetnek nem volt folytatása. Galgóczy János is elhallgatott egy idő óta, pedig a nyelven kívül a szumír nép művészetére is kiterjesztette figyelmét. (Ilyen című tanulmánya közel 50 ábrával megjelent a «Művészet» II. 1903. évf. 109—118., 183—195. ll.), s egyebek közt közli Lagas egyik legnagyobb királyának, Urukagina egyik elődének, Intiminának (En-te-me-na) ezüst vázáját, melyen négyszer ismétlődik a lagasi hadisten, Ningirsu jelképe, a kiterjesztett szárnyú sas. Megemlíti Kmoskó is Entemena ezen «művelődéstörténeti szempontból legszebb emlékét», mely «az emberiség legrégibb ötvösműve», s már anyagánál fogva is magára hívja a régészek figyelmét. Az ezüst nagyon későn tűnik fel az európai területen; jóval későbbi, mint akár az arany és réz, akár pedig a réz és ón keverékéből előállított bronz. Nálunk jóformán csak a római kort megelőző kelta és dák időkben fordul elő. Entemena ezüst vázájának fölíratát Heuzey után a következőkép magyarosította Ferenczy: «Nin Girszunak, Inlil (a levegő, szél és vihar istene), a babyloni Bél, bajnoka, Entemena, Sirpurla (vagyis Lagas) patiszuja (vagy pateszija). Királyának, a kit szeret, Nin Girszunak a parancsára készült e fénylő ezüst edény; tulajdonosának az É-ninnu templombeli Nin-Girsu istennek Entenna ajándékozta ezt. Azon a napon, melyen ez történt, Dudu volt a Nin-Girsu papja».

Az ezüst szumír neve *azag-lah* (azaz a fényes, fehér, tiszta «lah») volt, míg *azag-gi* (fényes «gi») a «guški»-nak, azaz aranynak volt synonym elnevezése. A magyarra mind a két szumír szó fontos; az «azag»-ból származott «ez-üst» szavunk előrész, míg az «üst», «*vest» a réz ősi neve s változata a «vas», finn «vaski» szónak, ezek eredete pedig a szumír «guški»-ra megy vissza. A váza három rézlábon állt. De ismerték a bronzot is, melyet *urudunak* neveztek. Előfordul Urukagina fölíratában is («urudu gag zabar» = fényes bronz «gag», talán «fegyver») s ezenkívül bronzból készült fogadalmi alakok szintén ismeretesek ezen korból. Nehányat közölt Galgóczy J. a «Művészet»-ben. Az

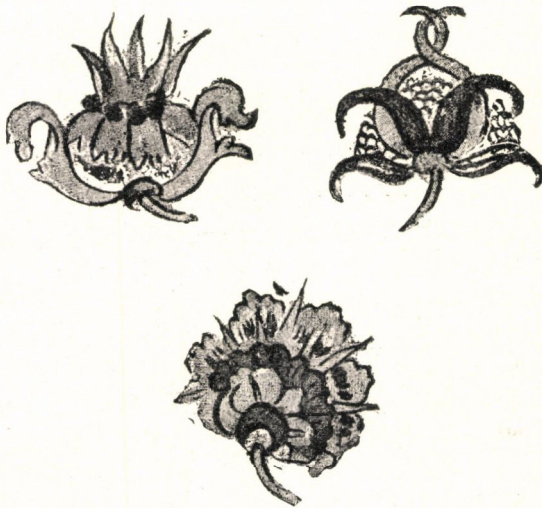
a kérdés: milyen régiek e bronztárgyak? Az európai bronzkultúrát, különösen a németek, a Kr. e. 2000-ig, sőt azon túl vezetik vissza, de aligha lehet korábbra tenni kezdetét Kr. e. 1700—1500-nál (l. 301. lap). Ellenben agasi bronzkultúra legalább is ezer évvel korábbi. Egyiptomban a XII. vagy legfőlebb a XI. dinasztia koráig (Kr. e. 2100) mennek vissza a legrégibb, ónban nagyon szegény bronztárgyak; azelőtt valami ezer évig természetéből öntött eszközök voltak használatban. A bronzkészítés tehát — úgy látszik — századokon át a lagasiak titka volt. Urukagina Meyer Eduárd szerint Kr. e. 2600 felé uralkodott s valami félszázaddal előzte meg Entemena. De Meyer nagyon is lezállítja a babyloni kronológiát. Kmoskó Kr. e. 2800-ra teszi Urukagina idejét, nekem azonban úgy tetszik, hogy még ez a dátum is kései. Az a kérdés: mikor uralkodott Hammurabi? Meyer E. szerint Kr. e. 1950 körül. De van az utolsó babyloni kiralynak, Nabonahidnak egy fölirata, a mely szerint Hammurabi 700 évvel előzte meg a Kassita dinasztiaiból származott Burnaburiašt. Ez III. és IV. Amenhotep egyiptomi faraóknak volt a kortársa, kik Mahler számítása szerint Kr. e. 1439—1391 közt uralkodtak. Hammurabi ideje tehát Kr. e. 2100 körül tehető, vagyis, mint Kugler csillagászati alapon kiszámította, Kr. e. 2123—2081 közé (Sayce után. L. Proc. of the Soc. of Bibl. Arch. 1912. 165. l.) s dinasztiaja Kr. e. 2225-ben kezdett uralkodni. Ez megfelel annak a görög adatnak, mely Babylonia alapítását N. Sándor előtt 1903 évre, azaz Kr. e. 2232/2233-ra tette, de ugyanez a biblia szerint az özönvíz, vagyis az elamiták által rombadöntött régi világra következő új rend kezdetének éve is. Az elamita pusztítás idejéből ismeretes egy dátum, a mely szerint Kudur-Nakhundi elami király Kr. e. 2280-ban Susába vitte Urukából Nana istennő képét. Ez azt jelenti, hogy akkor ért véget az uruki dinasztia uralma, melyből mindössze két király neve ismeretes s nyilván az iszini birodalom bukása után keletkezett. Kr. e. 2300-nál későbbre tehát semmiesetre sem lehet tenni az iszini dinasztia végét, melynek uralma tartott 225½ évig, ezt pedig megelőzte az uri királyoké 117 évig. Az uri királyok sorát Urengur vagy Urgur kezdte meg, ezek szerint legkésőbb a XXVII. század dereka táján, de lehet, hogy korábban, mert hiszen nem tudjuk, mennyi időköz esik az iszini dinasztia vége és a babyloni dinasztia kezdete közé. Urengur vet véget a lagasi korszaknak, Gudea az utolsó papkirály, ki alatt fénye és nagysága tetőpontját s egyúttal végét érte el Lagas. Gudea tehát nem élhetett később 2650-nél s őt valami száz évvel előzte meg Ur-Bau. Lagasnak ez a virágkora megfelel annak az időszaknak, midőn északon a sémi dinasztiaák hatalmának véget vetettek a gut hordák.

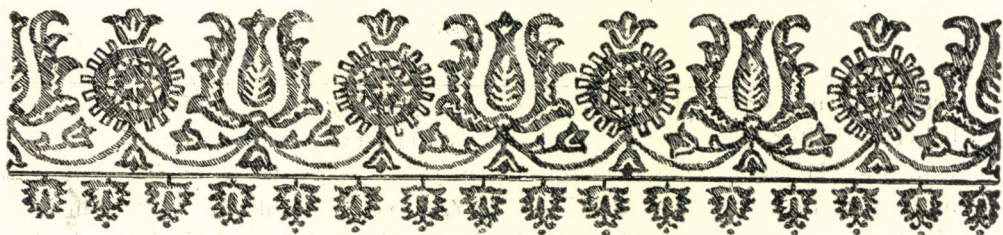
Nyilván erre vonatkozik Trogus Pompejus (Justinus) azon értesülése, hogy a Ninus által levert «skythák» másfélezer évig uralkodtak Ázsiában (Kr. e. 2800—2300 körül). A gutok betörésével ért véget az Akkad dinasztia uralma, mely a Kmoskó által említett s dr. Scheil által a franczia akadémia Comptes-Rendujében (1911 okt.) közzétett királylajstrom szerint 197 évig tartott. Kmoskó a Peiser (Orientalische Literatur-Zeitung 1912. 113), én a Sayce által (Proceedings of the Society of Biblical Archaeology. 1912. Part. 5. 165—172. l.) közzétett kivonat után ismerem. A dinasztiaalapító Szargon s fia

Naramsin ideje tehát, kik a Földközi-tengerig kiterjesztették hódításaikat s a babyloni kultúrát Cyprussal is megismertették, nem Kr. e. 2500—2440 felé volt, mint Meyer E. vitatja, hanem Kr. e. 3000—2950 felé. Közvetlen előttük uralkodott Lugal-zag-gi-zi 25 évig, a ki véget vetett Urukagina hatalmának. Mindezek figyelembe vételével Urukagina korát a Kr. e. XXXI. évszázad dereka tájára, Entemenáét pedig valami félszázaddal korábbra, Kr. e. 3100 körül tehetjük. Ez jelzi egyúttal a rendelkezésünkre álló adatok szerint a bronz és ezüst ismeretének legkorábbi dátumát is.

Másfélezer évnek kellett eltelni, a míg Babylonia déli részéből hazánkig eljutott a bronz ismerete.

ng.

KÜLÖNFÉLÉK.

ADATOK A FEJÉRVÁRY-PULSZKY-GYŰJTEMÉNY SORSÁHOZ.

Nemcsak a magyarországi, de a külföldi magángyűjtemények történetében is legelső helyet foglal el az a nagyrészt antik bronzokból álló pompás gyűjtemény, melyet a mult század derekán Fejérváry Gábor és Pulszky Ferencz ízlése és tudása hozott össze s a mely 1868-ban Párisban árverésre került. Az akkori helyzet, úgy látszik, nem volt alkalmas arra, hogy az emlékeket a maguk összességében Magyarország számára biztosítsák. A gyűjtemény szerte-szóródott, legkiválóbb darabjai megkezdték részben még ma is befejezetlen vándorútjukat — és mi ma nem tehetünk egyebet, mint hogy a rezignáció érzésével legalább részben fölkutassuk azoknak az emlékeknek a sorsát és hol-létét, melyek egykor fővárosunk kincsei közé tartoztak.

A gyűjtemény gazdagságáról és értékéről teljes képet ma már — a na-gyon vázlatos aukció-katalóguson kívül — csupán az a hatalmas folió-kötet nyújt, mely nagy rajzlapokon vízfestményekben adja minden egyes darab képét, s melyet ma a Nemzeti Múzeum régiségtára őriz. A rajzok a 60-as években párjukat ritkító stílushűségről és megértésről tanuskodnak. Minden egyes lap bal alsó sarkában felragasztott magyarázó czédulát találunk Pulszky Ferencz kezeirásával. Ezek a tömör, rövid megjegyzések fényes bizonyosságot tesznek Pulszky Ferencz éleslátásáról, tudásáról és művészi ítéletének biztonságáról.

A Nemzeti Múzeumban őrzött folió-kötet festményei alapján sikerült az egykori Fejérváry Pulszky-gyűjtemény legkiválóbb bronzainak mai hollétét fel-kutatnom. Azt hiszem, a gyűjtemény sorsa szélesebb érdeklődésre és figyelemre is számot tarthat, azért közlöm e helyütt az eredményeket.

A VI. századi archaikus görög művészet egyik legbecsesebb emléke az a óháton ülő harczost ábrázoló bronzszobor, mely Grumentoból (Lucania) származik, s mely a Pulszky-gyűjtemény szétszóródása óta már többször gazdát cserélt (I. ábra). Előbb a Forman- (v. ö. C. Smith: Catalogue of the Forman Collection p. 7. Nr. 53. pl. 7.), majd a Lelong-gyűjteményben találjuk, 1903-ban pedig mint Canessa tulajdona szerepelt a Burlington Fine Arts Club által Londonban rendezett kiállításon. (Ancient greek art, Burlington Fine Arts Club p. 33, pl. XXXVII, XXXVIII.) 1909-ben már a londoni British Museumban láttam s ezzel a pompás remek vándorlása mindenkorra véget ért. Az a rajz, melyet a Nemzeti Múzeumban őrzött folió-kötetben s az első publikációban az emlékről látunk (Monumenti V., 50), nem fedi teljesen a mai állapotát. A rajzban ugyanis még egy nőalak ül a harczos mögött a ló hátán s a talapzaton apró,

dekoratív oroszlánok sorakoznak, melyekről Pulszky jegyzeteiben kiemeli, hogy a lovással együtt találták őket. («Die Löwen mit der Gruppe gefunden.») C. Smith a Forman-gyűjteményhez írott katalógusban (Cat. Nr. 54) ezt a Monumenti-ben és Reinach Repertoire-jában is megismételt (Tome II. p. 533, 1) csoportosítást légbőlkapottnak és fantasztikusnak jelentette ki. Hogy az apró oroszlánok teljesen önkényesen kerültek bronzunk talapzatára, azt én is kétségtelennek tartom; nyílt kérdés azonban, miként került a harcos mögött sze-

I. ARCHAIKUS GÖRÖG SZOBOR A FEJÉRVÁRY-GYŰJTEMÉNYBŐL.

replő nőalak a ló hátára s hová tűnt azóta. Ez a csoportosítás indította Pulszkyt arra, hogy az emlék magyarázatát mitológiai tárgykörben keresse.

Lovasunk, a mint ma a British Museumban látjuk, kitűnő példája annak a már archaikus korban is fölsarjadó valószínűségre való törekvésnek, melynek az egyszerű, nagy síkokkal és vonalakkal dolgozó stílusérzék fegyelme megragadó művészi erőt ad. Nem ok nélkül helyezték párhuzamba véle a bronz-medallionok nagy mesterének, Pisanellonak alkotásait. Valószínű, hogy szobrunk a nagyhírű korinthusi bronzművészé terméke. Legközelebbi rokonait VI. szá-

zadi korinthusi festett edényeken látjuk. (V. ö. különösen az Achilles-Troilos jelenet megfelelő részleteit.)

Ugyancsak a VI. századi archaikus bronzművészet emléke az a bronzkráterfűl, melyet alul két kígyóban végződő Gorgo felső teste díszít, s a mely, úgy látszik, a Castellani-gyűjteményen át szintén a British Museumba került. (Catalogue of bronzes Nr. 583.) Hasonló edényfület többet ismerünk (Gaz. arch. 12. T. 33; 13. T. 13; Münch. Jahrbuch 1908, II. S. 7), az egész kráternek pedig, melyhez tartoztak, pompás képét adja a müncheni Antiquarium

2. POSEIDON, BRONZSZOBOR
A FEJÉRVÁRY-GYŰJTEMÉNYBŐL.

példánya (Münch. Jbuch 1908, II. S. 1. ff.), mely néhány évvel ezelőtt angol magángyűjteményből került oda. (V. ö. Ancient greek art, Burlington Fine Arts Club p. 32. Nr. 51. pl. XXXVI.) — Ránk nézve szerencsésebben alakult a gyönyörű, Grimani-gyűjteményből származó bronzcinichoe sorsa, mely a Kr. e. 500 körüli bronzipar remeke s melyet jelenleg mint a Nemzeti Múzeum letétét az Iparművészeti Múzeum őriz. Az edény fülét fent az edényszájra könyöklő szatir, lent pedig szirén alakja díszíti.

A Pulszky-gyűjtemény bronzszobrai között a legelső hely kétségtelenül azt a pompás Poseidont illeti meg, mely emlékeink sorában Lysippos stílusának egyik leghitelesebb és legnagyobb szerűbb képviselője (2. ábra). Ez a szobor is több gyűjteményt járt meg. Először a Forman-gyűjteményben találjuk (C. Smith: Catalogue of the Forman Collection pl. 6. Nr. 84; Roscher: Myth. Lexikon III, 2 Sp. 2892/3; Mon. dell. Inst. 1854, T. 18. S. 89;

Overbeck: Kunstmythologie II. T. II, 2; Reinach: Rep. II, 28, 6.), majd James Loeb tulajdonába került, a ki többi antik tárgyaival együtt a cambridgei Fogg-múzeumba helyezte el éveken át letét gyanánt. Jelenleg a Poseidon a Loeb-gyűjtemény többi tárgyával együtt James Loeb müncheni villájának múzeumtermében nyert felállítást. A Loeb-gyűjtemény összes bronzait most tette közzé kitűnő feldolgozásban J. Sieveking: Die Bronzen der Sammlung Loeb címen. A kötet két heliogravure táblája (17—18) elsőízben ad igazán jó képet Poseidonunkról. Itt érvényesül először a motívumnak az a szinte minden idegszálat átható nyugtalansága, mely oly jól talál a háborgó víztömegek urának lényéhez

s egyúttal kitűnő képviselője Lysippos művészi szellemének. Az a belső nyugtalanság, melyet a csapzott haj és szakáll övezte arcz tükröz, végighullámzik az egész testen és ott reszket az előrenyújtott jobbkez ujjaiiban. A legnagyobb-szerű és legmélyebb jellemző erővel megalkotott szobrászi Poseidon-eszmény ez, a mit a görög művészet ránk hagyott. A vatikáni gyűjtemény stílusban rokon márványfeje (Bulle: *Der schöne Mensch im Altertum* 2. Aufl. T. 232, S. 499) hatásában sokkal nyersebb. Találónan hasonlítja Bulle valami zordon tengeri medvéhez. Pulszky Ferencznek nagy érdeme, hogy már akkor, midőn az ókori művészettörténeti kutatás csak igen kevés eszközzel rendelkezett, finom ösztönrel felismerte Poseidonunk művészi jelentőségét és lysipposi jellegét. («Grossartige Figur, im Style Lysipps, Ruhe mit der Rechten gebietend. Fundort unbekannt, gekauft von D. Boehm, Direktor der Münzgraveurakademie.»)

Hasonlóképen a Forman-Collection közvetítésével (Cat. Nr. 107, T. 7) került Loeb gyűjteményébe az a kis bronzcsoport, mely az ifjú szatírra támaszkodó Dionysost ábrázolja s mely rómaikori, nyers változata a korai hellenisztikus művészet egy kiváló alkotásának, melyről több jó márványmásolatot őrzünk. (Sammlung Loeb T. 22, S. 55; a márványpéldányt I. Brunn-Bruckmann: *Denkmäler* T. 620.) A Pulszky-gyűjteményből való származás a Loeb-gyűjtemény feldolgozójának, Sievekingnek figyelmét elkerülte. Ennek a darabnak az értékét is helyesen felismerte Pulszky: «Roh, doch sehr vollständig, daher interessant, indem sie nachweist, wie die Marmorstatuen zu ergänzen sind, die demselben Original nachgebildet sind.» Von Boehm, Wien. — Valószínű, hogy a Loeb-gyűjteménynek még egy kiváló bronzá származik a Fejérváry-Pulszky-gyűjteményből: ez a repülő Erosz ábrázoló szobor. (Sammlung Loeb, T. 24, S. 59.) Közvetítő gyanánt itt is a Forman-Collection szolgált. (Cat. Nr. 116, T. 8.) A Loeb-féle bronznak az azonosítása ebben az esetben a foliókötet rajzával nem teljesen bizonyos. A rajz a szobornak tükörképét adja s a szobor lecsüngő, hiányzó egyik karja rajta teljesen ép. Egyébként a szobor motivuma jól összevág a rajzzal. Vagy azt kell föltennünk, hogy a rajzoló a hiányzó kart önkényesen kiegészítette, vagy hogy a kar azóta törött le. Azonosításunkat egy külső jel még valószínűbbé teszi. A hátsó nézet rajzában ugyanis felismerhetők a szárnyak mélyített nyomai a vállakon, melyekről a Loeb-gyűjtemény katalógusának leírása is megemlékezik. Bronzszobrunk a koracsászárságkori római dekoratív művészetnek finom terméke s egykor mint fáklyatartó alighanem gyakorlati rendeltetést teljesített, mint épebben fennmaradt testvérpéldánya Boscorealeből, egykor Pierpont Morgan tulajdonában: *Ancient greek art*, Burlington Fine Arts Club Nr. 30, pl. I, XXIX. A hellenisztikus római szobrászatnak ez a kedves leleménye művészettörténetileg azért is érdekes, mert ez az Eros-típus az, mely Verocchionak a firenzei Palazzo Vecchio udvarán álló bájos puttójához közvetlen ihlettel szolgált.

Lysippos művészi szellemének a fent tárgyalt Poseidonon kívül volt a Pulszky-gyűjteményben még egy hiteles hírnöke: az ú. n. farnesei Heraklesnek kisebbített, jó bronzmásolata. Ez a szobrocska szerencsére sohasem hagyta el az országot. Először Ráth gyűjteményébe került, onnan pedig 1894-ben vétel útján a Nemzeti Múzeumba. (V. ö. Kalauz a régiségtárban, 137. l., IV.

szekrény, 6. sz.; jelenleg az újonnan rendezett középszekrényben.) Sajnos, erről a szobrocskáról hiányzanak Pulszky följegyzései, ilyenformán származásáról semmit sem tudunk.

A Pulszky-gyűjtemény három értékes római kori bronzát a londoni Brit. Museum őrzi. Az egyik (Catalogue of bronzes, Nr. 792, pl. XXII) ruhátlan, dúshajú ifjút ábrázol, mely a Brit. Museum katalógusa szerint Bologna vidékéről került elő, Pulszky jegyzeteiben azonban csak annyi áll róla: von Boehm. A szobrot Walters kérdőjellel Apollónak nevezi, Pulszky ellenben éremképekkel való megegyezés alapján Bonus Eventusnak tartotta. Magam is valószínűnek tartom, hogy a szobor valami, sajátosan római, alacsonyabb rendű istenséget ábrázol. A fej típus barbár arcokra emlékeztető komolysága a római Apolló-szobrok között legalább is idegenszerűleg hatna. — A másik, jelenleg a Brit. Museumban levő bronzszobor barbár harczost ábrázol s Pulszky jegyzetei szerint gróf Wiczay hédervári gyűjteményéből származik. (Catalogue of bronzes, Nr. 821, pl. XXII; Murray: Greek bronzes, p. 99; Reinach: Rep. II, p. 196, 2.) Harczosunk szoros nadrágot, bőrpánczélt és rövid, válláról alácsüngő köpenyt visel. Szakállviselete és stilussajátságai alapján kétségtelen, hogy a Kr. u. II. század első feléből való. — A harmadik Londonba került bronzemlék egy fatörzsalakú kandelabertörzs, mely Pulszky följegyzései szerint a frankfurti Horrák-gyűjteményből származik. (Catalogue of bronzes, Nr. 873; Jahreshefte des k. k. österr. arch. Instituts, 1910, S. 194 f.) Különös érdekességet adnak ennek az emléknek azok a változatos pantheisztikus jelvények, melyek az ágas-bogas fatörzset köröskörül egész magasságában elborítják.

A Pulszky-gyűjtemény bronztárgyai sorában sok magyarországi lelet is szerepelt. Némelyiknél följegyzés igazolja a honi talajból való származást. Ezeknek a külföldre kerülését egészen különösen van okunk fájlni, mert elszomorító dolog, ha a magyarországi római kultúra képének megrajzolásánál a legbecsesebb építőköveket idegen múzeumokból kell összehordanunk. Pedig ez máris elkerülhetetlen. Nemcsak a Pulszky-gyűjtemény tárgyai, de más nagybecsű leletek is külföldre vándoroltak. A hazánk területén talált legértékesebb Juppiter-bronzszobor, mely a pathetikus színezetű, hellenisztikus-római istenszerménynek hű kifejezője, a British Museum ékessége. (Catalogue of bronzes, Nr. 909; Rayet: Monuments de l'art antique, pl. 43; Murray: Greek bronzes, p. 61.) Talán legfájdalmasabb veszteségünk azonban az a gyönyörű kis Herakles-szobor, mely Brigetióból a bécsi császári múzeumba került, s a mely a negyedik század első feléből való görög művészetnek egyik legbecsesebb eredeti terméke. (Bulle: Der schöne Mensch, T. 57, S. 111.) Ezekkel a szobrokkal azonban a sorozat még nem zárult le. A legutóbbi években is van tudomásom külföldre került becses bronzokról. A múzeumoknak a jövőben kettőzött éberséggel és, ha a helyzet úgy kívánja, áldozatkészséggel kell rajta lenniök, hogy ez a kiáramlás a lehető minimumra szoríttassék le. Meg vagyok róla győződve, hogy az emlékmegővásnak ez a módszere a legszigorúbb törvényhozási intézkedésnél is biztosabbnak és hathatósabbnak fog bizonyulni. Ezek a kérdések azonban messze elvezetnek a Pulszky-gyűjtemény sorsától. Éppen ezért bővebb taglálásukba e helyütt nem bocsátkozom.

Há majd idővel a Fejérváry-Pulszky-gyűjtemény összes tárgyainak hol-létét sikerült földerítenünk, szép és hálás feladat volna tudományos, album-szerű publikációban közreadni a gyűjtemény egykori egész anyagát. Ezzel a föllendült magyar archæologiai tudomány méltón áldozna a genális gyűtők emlékének és minden idők számára megörökítve látnók együtt az antik művészetnek mindazokat a kincseit, melyeket magyar tudás és ízlés hozott össze, melyek megtartására azonban a 60-as évek magyar kultúrája nem volt elég erős.

Hekler Antal.

ÚJABB HONFOGLALÁSKORI LELETEK. Szabolcs megye évről-évre szolgáltat egy-egy kiváló fontosságú leletet, hol a bronzkorból, hol a népvándorlás, hol pedig a honfoglalás idejéből. Különösen a honfoglalók emlékeiből mutathat föl olyan gazdagságot, minőt egyetlen egy vármegye sem ér utól s ez emlékek nagyobb része a nyíregyházi múzeum birtokában van, úgy hogy talán az egy M. N. Múzeum az, mely vetekedhetik vele e tekintetben. Az utóbbi másfél év alatt is két honfoglaláskori lelet került napvilágra, az idén Kenézlőn, a múlt évben Micskepusztán. A két lelet megmentése most is dr. Jósza Andrásnak köszönhető, a ki egyúttal összefoglaló közleményt fog róluk adni folyóiratunkban, kiterjeszkedve a többi szabolcsmegyei leletre is, hogy — mint írja — «hozzájáruljon azon sűrű ködnek némi oszlatására, a mely honfoglaló őseink feltüntetésében festőinknek és szobrászainknak látóköreét bosszantólag korlátozza». Mert bizony művészeink közt csakugyan kevés az olyan, ki történelmi tárgyú alkotásánál azt a fáradságot venné magának, hogy a régészeti tudomány mai színvonalának megfelelő történelmi hűségre törekednék. Különösen honfoglaláskori őseink ábrázolásánál mindenfelé kereskednek, csak épen a régészeti leletekből nyerhető tanúságokat mellőzik. Közelebbről is egyik jobbnévű festőnk olyan anachronismusokat követett el a debreczeni városház nagy termébe szánt üveg-mozaik képén, melyeket könnyen kikerülhetett volna egy kis utánjárással. Nem is hagyta szó nélkül Jósza A., hanem «Kifigurázott honfoglalók» cz. a. kemény kritikát írt a Szabolcsi Hirlapba, melyből egy pár részletet itt közlünk. «Árpádnak csipőig érő, testhez álló köntöse van, melynek czifrán, félkörüleg kivágott alsó széléről részben hosszú lánczon fityegő olyan boglárokat látunk, a melynek eddig honfoglaláskori stirokban nem találtattak.» «Árpádnak mindkét keze egy gyomrától talpáig érő, kétélű, egyenes kardnak markolatát fogja. A kardnak keresztvása hosszú, két kézre való markolatának felső végén nagy gömbbel. *Ilyen kard a XIV. században kezdett divatba jönni.* Honfoglaláskori kardot mintegy harminczat ismerünk, melyek közül öt nyíri sírokból került. Valamennyi kissé hajlott, egyélű, igen rövid, inkább csak jelzett keresztvassal. Egy kézre való markolatának hossztengelye nem felel meg a penge hosszirányának, hanem kissé a kardnak éle felé hajlik és gömbbel nem végződik.» «Mindhárom alaknak (t. i. Árpádnak, s a mellette jobbról és balról álló Lehel és Törzs vagyis Örs vezérnek) *taréjos sarkantyúja* van, pedig a honfoglalás és az Árpád-házi királyok idejében őseink *tüskés felkötő sarkantyút* viseltek.» «Törzs (Örs) vezér behajlított jobb karjával vékony vasdrótból készült *szakállas nyilat* szorít melléhez, a *milyent őseink*

nem ismertek, hanem ritka kivétellel *falevél alakú nyilat* használtak.» «A három pojátszónak összes felszerelése olyan tárgyakból áll, *a milyeneket honfoglalás-kori sírokban még nem találtak*. Ellenben *egyetlen egy olyan holmijok nincs*, a milyeneket mint honfoglaláskori sírleleteket múzeumaink mint kincseket őriznek.»

Az örökifjú, a fürgeségével korát kicsúfoló, fáradhatlan buzgalmú Jósának nemcsak a gyűjtésre, a tárgyak megmentésére, hanem a régészet népszerűsítésére és a régészeti ismeretek terjesztésére is van gondja.

Gyűjtőink közt egy sincs, ki annyi önzetlenséggel áldozott volna gyűjtési szenvedélyének, mint ő.

«1867 óta — írja egyik jóízű levelében — t. i. a mióta Rómer Flóris a geszterédi kun halmoknak (hun) általam kezdeményezett megásatása alkalmával a régészetkedvelés nyavalyáját reám ragasztotta, igyekeztem minden nyíri régészeti leletet, mint vidékünk őskorának okmányait megmenteni és múzeumunkban megőrizni. A ritkaságok czélnélküli gyűjtése csak szarkamunka.»

Jósa nem magának, hanem megyéjének gyűjtött. A szabolcsvármegyei múzeum legnagyobb részben az ő orvosi honoráriumából áll. No meg aztán «azon ravasz fondorlatnak eredménye, hogy az embereknek igen megbocsátható hiúságát igyekeztem legyezni azzal, hogy minden egyes tárgynál az ajánlékozónak neve a fontosabb leletkörülményeknek leírása mellett az utolsó ítélet napjáig ott tündöklék a múzeumban. Ezenkívül a helyi lapokban is szoktam referálni, ki nem hagyva azoknak neveit, a kik valamely leletnek megmentését elősegítették. Első feladat a leleteknek megkerítése, mert e nélkül a második feladat — a szaklapokban való közlés — elmaradna. Néha ezt a második feladatot ellustálkodom.» (A kenézlői és micskepusztai leletnél sikerült erre a második feladatra is rábirni.)

Az Archæologiai Értesítőről is mond egypár megszívlelendő dolgot.

«Mindenek felett kívánatos volna, ha a szakszerű értekezésen kívül «Vidéki hírek a régészet köréből» vagy más ezzel egyértelmű rovat is lenne az Értesítőnek valamelyik zúgában,* mert az ünnepélyes, száraz, komoly, magas, csaknem fellengős tudományos hang inkább riasztja, mint csalogatja azokat, a kiket a leleteknek megmentése végett biztatni, bátorítani kellene. Rómernek ez volt a főérdeme. A vidéki múzeumok csupán az ő bátorításának köszönhetik keletkezésüket. Lehet, hogy a gombamódra felszaporodott vidéki múzeumok némely leletet elvontak a központtól, a nemzeti múzeumtól, de ezek nélkül *csak igen kis töredéke* a leleteknek menekülhetett volna az elpusztulás előtt a Nemzeti Múzeumba.** Hadvezérek, közkatonák, altisztek stb. nélkül nem magaslottak volna ki az emberi élet, vagyon és erkölcspusztításban. Te és többi tudós társaid pedig kevés leletet menthettetek volna meg az

* Eddig is közöltünk vidéki régészeti híreket, ez után is szívesen közlünk, ha vidéki szaktársaink fölkeresnek ilyenekkel. Szerk.

** Teljesen igazat adunk sokat tapasztalt veterán szaktársunknak azokkal szemben, a kik nem tudnak kibékülni a vidéki múzeumok felszaporodásával s elégnék tartanak, ha a főbb központokon volna egy-egy. Szerk.

elpusztulástól, ha ilyen magamfajta vidéki közkatonákat nem igyekeznének biztatni, magatok közelébe fölemelni. Senki sem konyított ehhez a mesterséghez annyira, mint Rómer Flóris. Nagy tudásával le tudott ereszkedni a semmit tudó magamfajtákhoz. A vidéki múzeumok csaknem kivétel nélkül közvetve neki köszönhetik keletkezésüket. Az Arch. Értesítő helyesen tenné, ha nemcsak régészeknek, hanem régészetkedvelő laikusoknak is lenne a csalogatója »

Abban is sok a megszívlelendő, a mit a tárgyak aprólékos leírásáról mond. «Én a tárgyaknak leírását, a hol csak lehetséges, rajzokkal helyettesíteném, mert a leírás végtelenül uralmas és azt aligha olvassa végig valaki; ha pedig elment az esze és naplopással foglalkozván, mégis csak elolvassa, tiszta képet a borzadalmas tudós leírásnak alapján mégsem nyert. Nagy pénzben mernék fogadni arra, hogy azon esetben is, ha tíz Passuthot ültetünk egymás mellé és általad jól ismert és áttanulmányozott, kissé komplikáltabb tárgynak leírás után készült rajzot követelsz, a tíz rajz közül azonos egy sem lesz, sem pedig azonos a lediktált, de előre meg nem mutatott tárggyal.»

Meg fog bocsátani öreg barátunk, ha indiszkréték voltunk s közöltük leveleiből ezeket a nyilvánosságnak nem szánt részleteket. De annyira általános érdekűek, hogy kár lett volna, ha nem kerülnek napvilágra. *ug.*

A SZÉKELY ROVÁSÍRÁS EMLÉKEI. A székely rovásírásnak egész mostanig mindössze három hitelesnek bizonyult emléke volt ismeretes, ú. m. az 1501-ki csíkszentmiklósi, a mely azonban a XVIII. század második felében elpusztult s csak két, 1752 tájban készült hibás másolatban maradt fenn, a másik az 1668-iki enlakai, mely ma is megvan ugyan, de nem igazi rovás, mint nem az a Telegdi-féle 1598-ki Rudimenta sem, mely tulajdonkép a székely rovásírást ismertető munka s nagyon sok ideig csak a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár egy XVIII. századbeli hiányos másolata után volt ismeretes, mígnem dr. Sebestyén Gyulának sikerült e mű közel egyidejű és teljesebb giesseni és hamburgi másolatait is megtalálni.

Ezekhez az idén három újabb emlék járult. Kettő közülük szintén csak másolat. Egyiket a würzburgi Babinger Ferencz fődözte föl a II. Szulejmánnál követségben járó A. Gh. van Busbecq kíséretében volt Dernschwam János 1553—1555-iki törökországi és kisázsiai utazásának azon eredeti kéziratában, mely az augsburgi Fugger-levéltár tulajdona. Ebben van egy háromsoros runaírás másolata, melyet Dernschwam Konstantinápolyban a követek szállása istállójának külső részén a fal aljába beépített hosszukás fehér márvány kőről másolt le. Az épület egész 1865-ig megvolt, akkor azonban tűzvész pusztította el s aztán teljesen lebontották. Az ismeretlen fölíratot Babinger az év elején az orkhoni fölíratok világhírű megfejtőjének, Thomsen Vilmosnak küldte el Kopenhágába, ki fölismerte magyar eredetét s megfejtési kísérlete alapján dr. Sebestyén Gyula elolvasta a fölíratot, melyet 1515-ben készített Keteji Székely Tamás s elmondja benne, hogy I. Szelim török szultán két évig tartotta a követek szállásán Dobzse László (II. Ulászló) király követét, Bélai Barnabást. Babingernek a fölíratról szóló kimerítő jelentését bemutatta a M. T.

Akadémia ápr. 21-ki össziülésén dr. Sebestyén Gyula s kiadta az Ethnographia idei 3-ik füzetében (129—139. l.).

A másikat maga dr. Sebestyén Gyula földözte föl a bolognai egyetemi könyvtár Marsigli-iratai közt, melyet aztán a M. N. Múzeum november 22-iki ismeretterjesztő előadásán mutatott be. Vetített képek egész sorával igazolta, hogy ez a hiányos másolatban megmaradt székely emlék páratlan a maga nemében. A tudós Marsigli, a ki Budavár visszafoglalása előtt tartózkodott huzamosabb ideig nálunk, azt állítja, hogy ez olyan fára rovott magyar kalendáriom volt, a melyet akkor osztottak ki Erdélyben a székelyek közt, midőn ezek keresztyén hitre tértek. És ez nem lehetetlen, mert hiszen a XVI—XVIII. századi runa-naptárak is a korábbi századok gyakorlata szerint készültek. A mi emlékünkn sem lehet régibb a XVI. század elejénél. De ebben az esetben nem is a régisége a fontos, hanem az, hogy a székely rovásírás régi betűsorát és összefoglalt betűcsoportjait minden más emlékünktől függetlenül tartotta fenn. Mivel a hold-naptárnak és a mozgó ünnepeknek rajta nem maradt nyoma, akár évszázadokon át is változatlan öröknaptár gyanánt szerepelhetett. Ezért vannak a hangtani jelzésben rajta csakugyan igen régies, középkori nyomok. Értékét ritkaságán kívül még az is fokozza, hogy az esztendő főbb névnapjait betű szerint, tehát nem fogalomjegyekkel, hanem megmérhetetlen értékű magyar rovásírásos szöveggel örökítette meg számunkra.

Eredeti voltánál fogva még ennél is fontosabbak azon székely rovásos kövek, melyeket a nyár folyamán fedezett föl Kémenes Antal, előbb csik-szeredai, most pedig szentgotthárdi áll. főgimn. tanár a ditrói Tászk tetőn, Zsedány-patakon és Tatárhegyen. Egyelőre csak a tászoktetei emlékköveket tanulmányozhatta, de ezt sem fejezhette be a kellemetlen esőzések s időközben Szent-Gotthárdra történt áthelyezése miatt. De már eddigi észleletei is rendkívül becsesek. A tászoktetei kövek jegyeiről másolatot készített, részben le is fényképezte. Ismertető cikkét az Arch. Ért. februári füzetében fogjuk adni s azért itt egyelőre csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a még megfejtetlen jegyek, melyek közt egyik-másik még közelebb áll a nagyszentmiklósi lelet runáihoz, mint a székely betűk ismert alakjaihoz, az ú. n. Salamon pecsétjével vannak tarkázva, a mi alighanem arra vall, hogy minden eddigi székely rovásos emléknél régebbiek a tászoktetei fölíratok.

Ezeket kiegészíti *Ernyey Józsefnek* «A rovásírás hivatalos alkalmazása 1588-ban» cím alatt a néprajzi társaság november 27-én tartott előadása, melyről a gr. Königsegg-féle levéltár egyik oklevele szól. Egy határsértési eljárásban ugyanis a fölmerült tiltakozásokat és a határok leírását, mint a hites írás elmondja, rovásra, vulgo per tesseram, vették föl, mivel a bizottság papirost és tollat nem vitt az erdőbe. Ez oklevél megfordult a nádori ítélőszék előtt is. Hogy a nyitrai káptalan tagjai ezt a rovás-faragást ismerték, némiképp igazolja az is, hogy egy 1579-ben elhalt kanonok könyvei között egy ládikát találtak, benne íróeszközök mellett két faragókést és fűrészt. A rovásírásnak kizáróan erdélyi emlékein kívül ez lenne az első, felvidéki hivatalos emlékünkn, a melynek jelentőségét elvitatni nem lehet. Ernyeynek ezen adata egy másik felvidéki emlékre, az eddig hamisnak tartott *turóczi fakönyvre* ujo-

lag felhívja a figyelmet, melynek újabb kritikai megvizsgálása ezek után szükségesnek látszik. Hitelességét ugyanis az tette nagyon gyanussá, hogy eddigi tudásunk szerint a rovásírás használata csak a székelységnél volt meg.

A KERESZTÉLŰ CSÁKÁNYOK mult füzetben (302. l.) közölt statisztikájára b. Miske Kálmán úr azt közli velünk, hogy *Velem Szent Vid* tévesen került a lelhelyek közé, mert Sz. Viden a rézkort csupán egy aeneolith típusos átfuratásu lapos kőbalta reprezentálja. Réztárgy egyáltalában hiányzik. Ellenben a Vasvármegyei Múzeum régi gyűjteményeiben *Sághról* őriz két ilyen csákányt. Aeneolith telepek Vas megye területén *Ságh, Szombathely és Tömörd.* Velem-Szent-Vid egy Krausz Jakab régiségkereskedőtől vásárolt keresztélű rézcsákány lelhelyeként van bejegyezve a M. N. Múzeum régiségtári naplójába 99/1898. szám alatt, de b. Miske K. úr helyreigazító sorai után törölni kell.

:1X48:2XKYN:1H4:YKH:1CH:1MA:10A:1Y4:1CH
 :1Y4:1CH:1Y4:1MA:1X4:1Y4:1CH:1Y4:1CH:1Y4:1CH:1Y4:1CH

CSÍKSZENTMIKLÓSI ROVÁSFÖLIRAT (1501).

RESUMMÉS.

EIN SCHATZFUND DER VÖLKERWANDERUNGSEPOCHE AUS TÉPE (COMITAT BIHAR). Auf amtlichen Wege erwarb das Ung. Nationalmuseum im Laufe des Jahres 1912 einen Schatzfund, der aus folgenden Objekten bestand:

1. Bruchstück einer Silberschüssel mit byzantinischen Feinheitsstempeln. Die Schüssel selbst erweist sich als zur sogenannten alexandrinischen Gruppe gehörig und steht vielleicht der Schüssel im Schatz von Boscoreale (Héron de Villefosse, *Le Trésor de Boscoreale*, Mon. Piot. V. 108 u. 257, Taf. XXV) am nächsten, doch sind nicht zu missachtende Unterschiede in der stilistischen Behandlung der beiden Stücke vorhanden, die für die Annahme sprechen könnten, dass das Stück von Tépe in byzantinischer Zeit — doch mit gutem Durchfühlen des Geistes der Antike — gefertigt wurde. In diesem Falle fände Annahme von Smirnows Bestätigung (in den russischen *Zapiski*, Band XXII, S. 506—510), dass diese Art von Silberarbeiten gleichzeitig mit den auf ihnen befindlichen byzantinischen Feinheitsstempeln des VII—VIII. Jahrhunderts gemacht wurde. Bei der vorläufig noch labilen Stellungnahme der klassischen Archäologie in Sachen der alexandrinischen toreutischen Erzeugnisse, vermassst sich der Verfasser zu keinem abschliessenden Urteil bezüglich der Entstehungszeit der besprochenen Schüssel. Von den Stempelungen ist bisher nur eine sicher zu deuten: sie gehört zur sogenannten NAVTOV-Gruppe bei Rosenberg (II. Aufl. Nr. 5977) und enthält den bisher auf Stempeln nicht belegten Namen: XPIC // ΦΟΡΟ / (Christophoros).

2. Unter dem fachgemässen zeichnerischen Mitwirken des Herrn Dr. G. E. Gasparez gelang es dem Verfasser aus ganz kleinen Bruchstücken die Form eines Silberbechers zu rekonstruieren, der seine nächste, allerdings doch noch genug entfernte Analogie in einem Becher der Eremitage aus der Kuban-gegend findet (aus Maikop, Smirnow, *Argenterie Orientale*, P. CXXX. 326.).

3. Eines der best erhaltenen, doch vielleicht am schwersten zu bestimmenden Stücke des Fundes, ist ein zweigliedriges Zierstück aus Gold in Form einer Schnalle; doch — bei vollständiger Negierung der tektonischen Rolle des Stückes — ist der Dorn mit dem Schnallenrahmen unbeweglich vereinigt. Analogieen zu diesem Ziergliede waren ausserhalb Ungarn — unseres Wissens — nicht zu finden, nur das Ung. Nationalmuseum besitzt davon noch ein vollständiges Gegenbeispiel und zwei Bruchstücke (bisher sämtlich unpubliziert), die leider alle auch das Gemeinsame besitzen, dass ihre Fundstätten

und Begleitsachen unbekannt sind. Es wird versucht, die Stücke auf Grund von stilistischen Merkmalen zu datieren; der Versuch basiert sich im Speziellen auf die persische Form des mittleren Schildes, auf die im sassanidischen Kunstkreise bekannte Verwendung von grossen Kugeln als Rahmenglieder, sowie auf die beiderseitig vom Dorne angebrachten Palmwipfelblättchen, deren geschweifte Form wohl ebenfalls im persischen Kunstkreise als heimisch angenommen werden darf. Es fanden sich dann wirkliche Schnallen, doch mit demselben façettierten Rahmenpolster im südrussischen Solikamp (B. Pósta: Dritte Reise des Grafen E. Zichy in Asien, Bd III, I. Teil, S. 544, Fig. 307); einzelne Motive sind auch in den Parfumbehältnissen des Fundes von Glinische wiederzufinden (Smirnow, Arg. Or. T. XII, 32, 34), besonders die Technik der Almandincloisons und die in der Völkerwanderungsepoche überhaupt stark verwendete eigenartige Form der Angelöse. Führten diese Einzelheiten notgedrungen auf persisches Gebiet, so sind doch auch wieder kunsttechnische Motive: besonders die dreifache Golddrahtspirale, der Astragalus, sowie die kleineren Perlenreihen, die an eine Entstehung an den nordöstlichen, unter starkem hellenischen Einflusse stehenden Gestaden des Schwarzen Meeres denken lassen, also an jene persisch-hellenistische Hybridkunst, für welche Dalton (On some points in the History of Inlaid Jewellery, Archeologia, Vol. 58, Part. I., S. 260) das Material so einleuchtend sammelte. Hier, am nördlichen Abhange des Kaukasus muss sich eine ganz eigene Art von Kunstwirksamkeit entwickelt haben, für die die Daten zu sammeln einer späteren, in Bezug auf Materialreichtum besser bestellten Zeit vorbehalten werden muss.

4. Eine Folge von ganz zerknüllten Goldstücken liess sich zu einem Schwertgriffbeschlage plätten, wie wir solches am Schwerte von Blatnicza im Ung. Nationalmuseum (Hampel: Altertümer des frühen Mittelalters, Band II, S. 426—428) und an einem Schwerte in der Eremitage (Pósta, l. c. S. 189—191, Abb. 123) kennen lernten. Technisch gehört das Stück zu der von Dalton (l. c. S. 241) «Plate-Inlaying» genannten Gruppe; das Motiv einer in einen Kreis versetzten Raute ist vom Kaukasus, über Ungarn, Italien und Frankreich bis nach Spanien überall aufzufinden, und mag infolge dessen ebenfalls auf kaukasischen Einfluss (vgl. das Ikon-Deckblatt aus Poltava — Mat. po Arch. Kavk. T. X. — wo sich unser Motiv zusammen mit einer sassanidischen Palmettenranke vorfindet) zurückgeführt werden.

5. Das goldene Ortband gehört technisch ebenfalls zur «Plate-Inlaying»-Gruppe, in der Verzierung bildet eine Besonderheit das §-artige Motiv, das aber auch sonst, seit spätantiken Zeiten, in der Völkerwanderungskunst oft belegt erscheint.

Dr. S.

COLOMAN DARNAY: STATUETTE DE L'ÂGE DU FER À SOMLYÓ.

L'auteur décrit une statuette en bronze de l'époque de Hallstatt, représentant une fille portant de l'eau. La statuette fut trouvée à Somlyó près du Séd est une des plus anciens monuments en Hongrie de la représentation de la forme humaine, et fait partie des collections du Musée de Sümeg.

MONUMENTS TURQUES DANS LA FORTERESSE DE BUDE.

«Kible» de l' n. H. 1079 (1668—69 apr. J. Chr.) avec un vers turque dont le poète reste inconnu, et qui loue Mahmud pache de Bude qui faisait eriger cette table. Traduction et commentaire par *M. Omer Feridoun*. Un second monument est une pierre tombale sans aucun texte.

DREI HANDZEICHNUNGEN VON BUDA (OFEN) AUS DEM XVII.

JAHRHUNDERT. Dr. Desiderius Kremmer bringt aus der reichen Sammlung des hauptstädtischen Museums drei Abbildungen von Buda zur Ansicht. Die erste und älteste stammt aus dem Anfang des XVII. Jahrhunderts. Sie ist eine mit besonderer Sorgfalt und Feinheit ausgeführte Tuschzeichnung. Leider ist sie an den beiden Breitseiten defect und hie und da infolge häufigen Zusammenfaltens verschwommen. Ansonsten ist sie in der Ausführung von besonderer Sorgfalt und Feinheit. Nach den Initialen I·W·F· stammt sie aus der Hand des Holländers Hieronymus Wierx, dessen zahlreiche Kupferstiche die erwähnten Initialen aufweisen. Augenscheinlich sollte diese Zeichnung als Vorlage zu einem Kupferstich dienen. Bisher ist jedoch aus den heimatlichen Sammlungen kein solcher Stich bekannt. Das Bild gliedert sich in drei Gruppen: Schlachtszene auf der Insel Csepel, das Bild von Buda und Pest aus der Vogelperspective und die Darstellung der Umgebung Altofens. Die mittlere Gruppe erinnert sehr an Westerhout, dessen feine Darstellung vielen holländischen und italienischen Meistern als Vorbild diente.

Die zweite Abbildung stammt aus dem Jahre 1686 und ist eine Federzeichnung von feiner Ausführung. Die Aufschrift lautet: «Bude. Apres sa prise et embrasement du 2me Septembr 1686. Vue du costé de Pesth.» Überraschend ist die ausserordentlich feine Führung der Feder, die Schönheit der Details und die Sicherheit der Linien. Mehrere topographische Unrichtigkeiten wirken störend auf den Kenner. Leider ist der Meister nicht genannt. Eines ist sicher, dass er die Hauptstadt nie gesehen und seine Zeichnung nur nach Andeutungen und Beschreibungen componierte; doch sichert trotz allem dem die meisterhafte Ausführung der Zeichnung einen hervorragenden Platz in der Sammlung des hauptstädtischen Museums.

Die dritte Abbildung stellt Ofen von der Generalwiese aus betrachtet dar. Die Aufschrift lautet: «Prospect von Offen». Sie ist eine Federzeichnung von pünktlicher Ausführung mit Ergänzungen in Aquarel. Das Bild, welches uns Ofen aus dem Jahre 1684 zeigt, wurde über Auftrag des Markgrafen Ludwig von Baden durch den kaiserlichen Ingenieur Hannenstein ausgeführt. Man sieht es der Zeichnung so recht an, dass sie zu strategischen Zwecken angelegt wurde, und eben darin liegt ihr Wert. Sie gibt uns ein treues Bild über alle Basteien, Rondellen der Festung und den Zwinger der königlichen Burg. Der Taban reicht weit nach Westen und stellt eine bedeutende Häusergruppe dar, ein Beleg dafür, dass die Zeichnung vor der Belagerung des Jahres 1684 verfertigt wurde, unter welcher der Taban besonders viel zu leiden hatte.

AILES D'AUTEL AUX MUSÉES DE KASSA ET DE VIENNE.

Études sur l'histoire de la peinture dans la Haute-Hongrie au XVe siècle.

Le Musée de Kassa fut enrichi de M. l'évêque Fischer-Colbrie par la déposition de six peintures sur bois, tableaux de la vie de la Ste. Vierge. Trois sont peints sur un fond d'or notamment : «L'annunciation», «La naissance du Christ», «Présentation au temple», les autres tableaux ont un fond bleu foncé «Naissance de Marie», «Première visite de Marie du temple», «La Sainte famille». Les tableaux sont reproduits et analysés. Aussi trouvons nous la reproduction de deux tableaux de la Galerie de Vienne. L'un est peint sur un fond d'or, l'autre sur un fond bleu foncé ! Le premier représente «Les trois Mages», le second le «Mariage de Marie et de Joseph» Basant sur l'analyse de ces tableaux, de la comparaison de l'architecture, des figures c'est constaté que tout les huit tableaux proviennent de la main du même peintre. C'est aussi prouvé par le fait que les 4 tableaux sur un fond bleu foncé donnent des scènes de la vie de la Ste Vierge (le côté des jours de la semaine de l'Autel, les quatre tableaux sur fond d'or donnent des scènes qui se rapportent à l'enfant Jésus.

Ces ailes d'autel ont les caractères d'une époque bien réculée, nous datons les tableaux de 1430—35. D'après les analogies de critique stylistique ils présentent un rapport aux tableaux de l'école tchèque, ou mieux l'école de Breslau qui subit une influence tchèque. Nos tableaux furent peints dans la Haute-Hongrie, notamment dans sa ville de plus grande importance, à Kassa, dans laquelle il y avait une école de peinture, cette école est prouvée par des documents. L'étude de M. Kenczler paraît en langue allemande dans le «Jahrbuch der Kunsthist. Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses».

In der «ÜBER DIE ARCHÆOLOGISCHE LITERATUR DER ESTEN» betiteltten Abhandlung bespricht Herr Aladár Bán das archæologische Oeuvre des Esten Jaan Jung (1835—1900), der — bei einer minimalen Besoldung — vierzig Jahre hindurch das Lehramt ausübte, und was er Weniges ausserdem noch erwerben konnte, für archæologische Forschungen verwendete. Sein in estischer Sprache erschienenenes dreibändiges Werk (Archæologische Wissenschaft im Estenlande) erschien während der Jahre 1898—1910, womit er die Grundlagen zu einer systematischen Estischen Archæologie niederlegte.

LOUIS BELLA DONNE RAPPORT SUR DEUX ÉTUDES DE HUBERT SCHMIDT. Qui dans ses études s'occupe aussi des marteaux en cuivre de Hongrie. Pourvu que ces marteaux proviennent du temps de la transition de l'époque de la pierre à celle du bronze, M. Schmidt recule leur date de 1500 ans, de celle que N. G. tâchait de leur fixer dans le dernier No du Arch. Ért. N. G. ajoute une remarque sur la chronologie des époques et périodes préhistoriques en Europe (néolith, bronze) puisque pour fixer une date de ces époques l'on ne peut s'appuyer que sur les cultures du sud-est qui y eurent une influence (Crète, Chypre, Troie, Mycènes), mais ces dernières elles-mêmes ne sont fixées qu'approximativement, car de 2000 a. J. Chr. ces dates ne sont que relatives. Car le commencement du Naramsin Eylande de la 2e période du Chypre ou de la 1re période de l'époque de Minoë de Crète le datant d'après les analogies provenant du temps proto-dynastique ou de celui de la VIe dynastie, peut être fixé avec le même droit soit à 3500 ou à 3000 a. J. Chr.

MAHLER EDE: «BEÖTHY ZS. EGYPTOLOGIAI GYÜJTEMÉNYE A BUDAPESTI M. KIR. TUD. EGYETEMEN.» Besprechung des Werkes: «Die egyptologische Sammlung des Herrn Zs. Beöthy auf der k. ung. Universität Budapest» von Ed. Mahler. Im Zusammenhange mit der in der Einleitung des Werkes mitgeteilten Königsliste wird die Frage aufgeworfen, ob die grossen Pyramiden wohl nicht zur Erinnerung an die im J. 2776 v. Chr. beginnende neue Sothis-Periode gebaut wurden, wobei zu beachten ist, dass — mehreren Astronomen zufolge — die Pyramiden nach dem *a Draconis* orientiert sind; infolgedessen dürfte Khufu, der erste König der IV. Dynastie, eigentlich keine neue Dynastie, sondern die IV. Periode der Zeitrechnung von Memphis begonnen haben, eine Periode zu 120 Sothis-Monaten berechnet.

M. KMOSKO, LE PLUS ANCIENNE LETTRE PATENTE. En traitant le sujet de cette étude G. N. fait des remarques concernant la chronologie des Babyloniens et met le temps d'Urukagina au milieu du XXXIe siècle. Puisque dans ce temps ou sud du Babylon l'on ennaissait le bronze, cette date chronologique est d'importance. Il semble que la fabrication du bronze était longtemps le secret des habitants de Lagas, car on ne le connaissait en Egypte qu'au temps de la XI—XIIe dynastie (vers 2100 a. J. Chr.) au côtes de l'Atlantique que vers 1700—1600 a. J. Chr. dans notre pays vers 1500—1400 a. J. Chr.

Dr. ANTON HEKLER stellt in einem «BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER SAMMLUNG FEJÉRVÁRY-PULSZKY» betitelten Aufsatz den derzeitigen Bewahrungsort einiger der besten Bronzobjekte dieser Sammlung fest und bespricht sie gleichzeitig, worin ihm jene farbigen Handskizzen sehr zu Dienste waren, die in einem Gr.-Folio-Bande der Altertumsabteilung des Ungarischen Nationalmuseums enthalten sind. Die Besprechung dürfte demnächst auch in einer deutschen Fachzeitschrift erscheinen.

ÜBER NEUERE FUNDE DER LANDNAHMEZEIT aus dem Komitate Szabolcs. In Verbindung hiemit wird die Wirksamkeit des Begründers des Szabolcszer Komitatsmuseums und unermüdlichen Sammlers (seit dem Jahre 1867) von Funden der Nyirgegend, Dr. Andreas Jósá gewürdigt.

DENKMÄLER DER SZÉKLER RUNENSCHRIFT ist eine kurze Bearbeitung jener Konstantinopeler Inschrift aus dem Jahre 1515 betitelt, die um die Mitte des XVI. Jahrhunderts durch einen gew. J. Dernschwan kopiert wurde. Ferner werden der durch Marsigli kopierte, in Holz geritzte Székler Kalender, sowie die auf dem Tászoktető genannten Berge (bei Gyergyó-Ditrő) entdeckten Runensteine beschrieben, welch' letztere im nächsten Hefte unserer Zeitschrift durch Herrn A. Kémenes bearbeitet werden sollen. Endlich enthält die Bearbeitung noch eine Besprechung einer Abhandlung des Herrn J. Ernyey über den amtlichen Gebrauch der Runenschrift im Jahre 1588.

★

Zu den in der Zeitschrift unlängst mitgeteilten Fundorten der Doppeläxte mit überkreuzten Schneiden stellt Br. Koloman v. Miske eine *Berichtigung* fest.

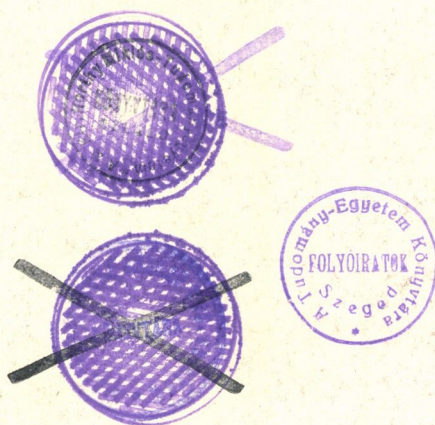
1922/23 - 137

I. TÁBLA.

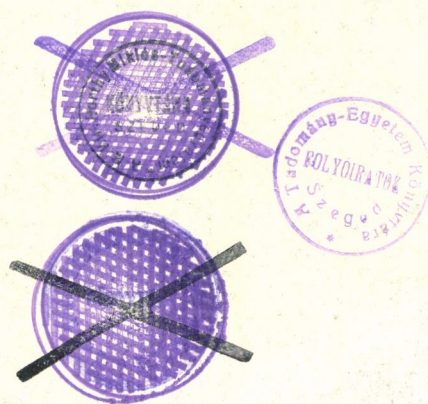
ANGYALI ÜDVÖZLET. (KASSA, RÁKÓCZI-MÚZEUM.)

2. TÁBLA.

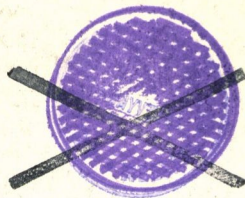
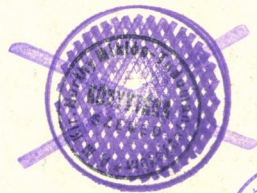
JÉZUS SZÜLETÉSE. (KASSA, RÁKÓCZI-MÚZEUM.)

3. TÁBLA.

BEMUTATÁS A TEMPLOMBAN. (KASSA, RÁKÓCZI-MÚZEUM.)

4. TÁBLA.

MÁRIA SZÜLETÉSE. (KASSA, RÁKÓCZI-MÚZEUM.)

5. TÁBLA.

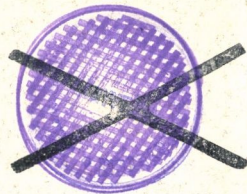
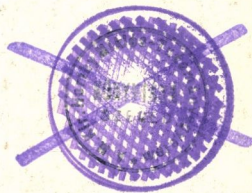
MÁRIA ELSŐ TEMPLOMBAMENETELE. (KASSA, RÁKÓCZI-MÚZEUM.)

6. TÁBLA.

SZENT ROKONSÁG. (KASSA, RÁKÓCZI-MÚZEUM.)

7. TÁBLA.

NAPKELETI BÖLCSEK. (BÉCS, UDVARI KÉPTÁR.)

(Könyvtár) Szeged

8. TÁBLA.

A FÉRJVÁLASZTÁS, MÁRIA ÉS JÓZSEF EGYBEKELESE. (BÉCS, UDVARI KÉPTÁR.)

1911. 1. 2.

(A KÖZGYŰLÉS ELŐTTI ELŐZÁRSÓK ÉS AZ ELŐZÁRSÓK ALÁÍRÁSÁNAK)

AZ ORSZ. RÉG. ÉS EMB. TÁRSULAT HIRDETMÉNYEI.

TÁRSULATI ÜLÉS minden hónap utolsó keddjén (a nyári hónapokat kivéve)
d. u. 5 órakor az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban.

★

Kérjük t. tagjainkat, hogy mindennemű társulati és régészeti ügyekben
a társ. titkár, *dr. Márton Lajos*-hoz (Budapest, Nemzeti Múzeum) forduljanak.

★

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT november havi ülését november hó 11-én az Iparművészeti Múzeum üléstermében dr. Kuzsinszky Bálint elnöklete alatt tartotta meg. Először dr. Bartucz Lajos «A koponya köbztartalmáról, különös tekintettel a magyar fajra» című előadásában ismertette a különböző módszereket a koponya köbztartalmának meghatározására. Az eszközölt mérések adataiból összeállított statisztikai táblázatot olvasott fel, végül kifejtette, hogy az adatok alapján látszik, hogy minél civilizáltabb valamely népfaj, annál nagyobb különbség van a női és a férfi koponya köbztartalma között. A magyar fajra vonatkozólag kiemelte, hogy csak nagyon kevés koponyát mértek.

Utána dr. Gasparez Géza Elemér «Őskori vászon Tószegről» cím alatt dr. Márton Lajosnak a tószegi præhistorikus telepen végzett ásatásai alkalmával napfényre került elszenesedett szövetdarabokat, zsinorvastagságú elszenesedett kötélrészeket és mécses ismertette. Vizsgálatai alapján a szövet anyaga len, a fonalak czernázottak, a szövés vászonszerű és kézi szövőszéken készült. A szövet széle azonban ettől eltérő technikára vall, nézete szerint lapocskaszövés (Brettchen-Weberei). A kötélrészek két fonálból vannak összesodorva, anyagukat, a rostok csomói miatt kendernek tartja. A mécsesben az elszenesedett bél is fennmaradt, anyaga vizsgálati alapján gyapjú. A mécsesben, tál-szerű alakja miatt, faggyút égethettek. Mindezekből kitűnik, hogy Tószegen már akkor nagyobb kultúra volt, ismerték a hasznos növényeket (len, kender) és a házi állatok közül a juhok is. Ezzel kapcsolatban Kurucz tanár által Leányváron lévő római kori castellum felásása közben napfényre hozott szövetet is megvizsgálva, részletesen kifejtette, hogy a primitív szövési technika, az elő nem készített anyag, (nádrost) és a lelet körülményei miatt népvándorláskorinak tartja. Ugyanott kiásott nemezből készült zsinor, mely nomád népek munkája, még jobban megerősítik feltevését.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT TISZTIKARA ÉS VÁLASZTMÁNYA.

1912—1914.

Örökös tiszteletbeli elnök: BÁRÓ NYÁRY JENŐ.

Elnök: Dr. báró FORSTER GYULA.

Másodelnök: Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

Titkár: Dr. MÁRTON LAJOS.

Pénztárnok: LIPCSEY JÓZSEF.

Ügyész: Dr. FEJÉRPATAKY KÁLMÁN.

I. Választás alá nem eső választmány az 1913. évben.

Budapesten:

Dr. BONCZ ÖDÖN	Dr. FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ	Dr. RÉTHY LÁSZLÓ
Dr. ÉBER LÁSZLÓ	Dr. KAMMERER ERNŐ	SCHULEK FRIGYES
Dr. br. FORSTER GYULA	Dr. MAHLER EDE	Dr. SZENDREI JÁNOS
FRANKÓI VILMOS	NAGY GÉZA	VÁSÁRHELYI GÉZA.
	BÁRÓ RÉVAY FERENCZ	
	RADISICS JENŐ	

Vidéken:

Gróf APPONYI SÁNDOR (Lengyel)	Herczeg ODESCALCHY ARTHUR (Kör-
CSOMA JÓZSEF (Abaúj-Devecser)	mőczbánya)
	Dr. THALLÓCZY LAJOS (Bécs).

II. Ideiglenes választmány 1912—1914.

Budapesten:

BELLA LAJOS	GLÜCK FRIGYES	Dr. LÁNG MARGIT
CSÁNYI KÁROLY	GOHL ÖDÖN	Dr. LÁNG NÁNDOR
Dr. FINÁLY GÁBOR	HALAVÁTS GYULA	MIHALIK JÓZSEF
Dr. GERECZE PÉTER	Dr. HEKLER ANTAL	PEREGRINY JÁNOS
Dr. GEREVICH TIBOR	HUSZKA JÓZSEF	Dr. SEBESTYÉN GYULA.

Vidéken:

Dr. BÉKEFY REMIG (Zircz)	KUBINYI MIKLÓS (Árva-Váralja)
BÖRZSÖNYI ARNOLD (Győr)	LEHÓCZKY TIVADAR (Munkács)
BUNYITAY VINCZE (Nagyvárad)	BÁRÓ MISKE KÁLMÁN (Kőszeg)
DARNAY KÁLMÁN (Sümeg)	PINTÉR SÁNDOR (Szécsény)
FOLTIN JÁNOS (Eger)	Dr. POSTA BÉLA (Kolozsvár)
Dr. KARÁCSONYI JÁNOS (Nagyvárad)	VARJÚ ELEMÉR (Kassa).

